RÓMAI TÖRTÉNELEM

Szöveggyűjtemény

2., javított, bővített kiadás

SZERKESZTETTE BORHY LÁSZLÓ

Osiris Kiadó • Budapest, 2003

TARTALOM

ELŐSZÓ *(Borhy László)*

A KÖTET FORDÍTÓI

A FELIRATOK FELOLDÁSÁBAN ALKALMAZOTT DIAKRITIKUS JELEK

1. A RÓMAI VALLÁS

1.1. A Sibylla jóslata
1.2. A római vallás görög szemmel
1.3. Az ősök tisztelete görög szemmel
1.4. Numa kijelöli a római istenek papi testületeit
1.5. Az *evocatio* a rómaiaknál
1.6. Az úgynevezett *Lapis Satricanus*
1.7. A bacchanáliák elterjedése Italiában és Rómában
1.8. Senatusi határozat a bacchanáliákról
1.9. Szentségtörés Caesar házában *Bona Dea (Gynaikeia)* ünnepén
1.10. A római naptár kialakulása és reformjai
1.11. Augustus valláspolitikája
1.12. A Mars Ultor-templom felirata
1.13. A Mars Ultornak állított templom és felirata
1.14. Augustus valláspolitikája és a *mos maiorum*
1.15. Oltár az összes istennek és istennőnek
1.16. Iuppiter-templom építése a város határában
1.17. A Baj elhárító Iuppi térnek ajánlott épület
1.18. A leszerelt katonáknak és a táborváros lakóinak közös fogadalmi ajándéka Volcanusnak
1.19. A Legyőzhetetlen Herculesnek állított oltár
1.20. Nemesis-szentély építési felirata
1.21. Oltár Nemesisnek
1.22. Vámszedő által Nemesisnek állított oltár felirata
1.23. Ráolvasások, bajelhárító imádságok, varázsigék hatalmáról
1.24. Ételáldozat, aratás előtti áldozat és áldozat az ökrökért
1.25. „Akár isten, akár istennő" formula
1.26. Engesztelő formula és áldozatbemutatás liget ritkításakor

1.27. Octavianus levele az ephesosbeliekhez a háború okozta károk helyreállításáról 51
1.28. A gallok vallásáról 52
1.29. Dii Augúrales Savariában 53
1.30. Az Utazás istenei Savariában 53
1.31. Az erdős utakon át utazók védelmezője, Silvanus viator 55
1.32. Egy portugáliai áldozóhely szertartásai 56
1.33. Gorsium „Nagy Istenei" 58
1.34. Elagabalus valláspolitikája 59
1.35. Keleti származású brigetiói decurio fogadalmi ajándéka Iuppiter Dolichenusnak 60
1.36. Isisnek állított oltár 61
1.37. Magas rangú helyi tisztviselő fogadalmi felirata Isisnek Savariából 61
1.38. A „Felséges Sphinxeknek" állított oltár Savariából 62
1.39. Zsidó közösség Pannoniában 62
1.40. A körülmetélés büntetése a nem zsidó vallásúaknál 62
1.41. Augustus levele az Asiában és a libyai Kyrénében élő zsidókhoz 63
1.42. A keresztények vallásáról, szertartásairól, istenéről pogány szemmel 64
1.43. Ifjabb Plinius és Traianus levélváltása a keresztényekkel szembeni bánásmódról 67
1.44. A keresztényüldözéseket kiváltó okokról 69
1.45. Valerianus keresztényüldözései 70
1.46. A Diocletianus-kori keresztényüldözések 71
1.47. Constantinus türelmi rendelete - A milánói *edictum* *72*
1.48. Galerius türelmi rendelete (Kr. u. 311) 74
1.49. Pogány áldozatbemutatásra kényszerítés büntetése 75
1.50. Az eretnekekről 76
1.51. A pogány szertartások korlátozása 76
1.52. Béljósok véleményének kikérése a császári palotát vagy középületeket ért villámcsapás esetén 77

2. A RÓMAI HADSEREG

2.1. Róma világbirodalommá válásának okairól és történetéről 79
2.2. A makedón és a római harcrend összevetése 80
2.3. A római és a makedón sereg erejének képzeletbeli összemérése 84
2.4. A táborépítészet mint a római katonai fölény alapja 85
2.5. A római légiók fölényének okai 86
2.6. A római légiók tábora 87
2.7. A római légiók fegyverzete és felszereltsége 88
2.8. Marius katonai reformjai 89
2.9. Augustus katonai intézkedései 90

2.10. Lázadás a pannóniai és germániai légióknál Augustus halálhírére 90
2.11. A Római Birodalom védelme Tiberius idején 92
2.12. A római hadsereg fegyelméről, kiképzéséről, erejéről 93
2.13. A hadsereg fegyelmének lazulása 97
2.14. A hadsereg fegyelmének megszigorítása Aurelianus idején 98
2.15. Sorozás a római hadseregben 99
2.16. Az aquincumi legiotábor építési felirata (az ún. „Drusus-kő") 100
2.17. Az *ala Augusta Ituraeorum* szakaszparancsnokának sírfelirata 101
2.18. Thrák kürtös sírfelirata 102
2.19. Katonai elbocsájtó okirat *(diploma)* Dunakömlődről *(Lussonium)* 103
2.20. A táborváros elöljárói 104
2.21. Publius Aelius Mercatornak, a legio írnokának sírfelirata 105
2.22. A dákok tolmácsának sírfelirata 106
2.23. Gyülekezőhely a brigetiói és aquincumi légiók kémei számára 107
2.24. Leszerelt zászlóvivő szarkofágjának felirata 107
2.25. A *legio I Adiutrix* századosának sírfelirata 108
2.26. Barbár segédcsapatok a római hadseregben Probus idején 109
2.27. A katonai közkötelezettségek alól öncsonkítással történő kibúvás ellen 109
2.28. Veteranuskérvény a kötelező munkaszolgálat alól való felmentésről 110
2.29. A veteránok kiváltságairól 110
2.30. A szőnyi törvénytábla 111
2.31. Katonák visszaélései Germanicus látogatása idején 113
2.32. Augustus gondoskodása a katonákról 114
2.33. Katonák ellátása 114
2.34. Az egyiptomi helytartó edictuma az illetéktelenül rekviráló katonákról 115
2.35. Lucius Aemilius Rectus egyiptomi helytartó edictuma a rekvirálásokról 115
2.36. Cohorsnyilvántartás *(pridianum cohortis)* 116
2.37. Oltár a „hely védőszellemének" és Fortunának 117
2.38. Két oltár a „Harctéri Isteneknek" 117
2.39. Feliratok az aquincumi legio senatori rangú tribunusának házából 118
2.40. A lovasszakasz védőszellemének állított felirat 119

3. A RÓMAI GAZDASÁG ÉS A KÖZTERHEK

3.1. A földműves célja: haszonra és élvezetre törekvés 121
3.2. A földművelés és az állattenyésztés összevetése 121
3.3. Mértéktartás a földművelésben 122
3.4. Az emberhez méltó mesterségekről és kereseti lehetőségekről 122
3.5. A nagybirtok vásárlásának szempontjai 123
3.6. A megfelelő fekvésű földbirtok 124

3.7. A birtokvásárlás szempontjai Plinius korában 125
3.8. Cato tanácsai a nagybirtokosokhoz 126
3.9. A birtokos és a felügyelő feladatai 127
3.10. A munka megszervezése 128
3.11. Bárányszaporulat pótlólagos bejegyeztetése Oxyrhynchosban 130
3.12. Marcus Mettius Rufus rendelete az egyiptomi földek birtokleveleinek nyilvántartásáról 130
3.13. Nyugta földbirtok bérléséről 132
3.14. Az egyiptomi állami birtokok kezeléséről a tetrarchia korában 132
3.15. Hogyan függött az egyiptomi mezőgazdaság a Nílus áradásaitól? 133
3.16. Az áradások előrejelzése Egyiptomban 133
3.17. A búza termesztéséről 134
3.18. Füge, olajbogyó, szőlő, spárga termesztése és faiskolák létrehozása 134
3.19. Importált növények gyors eljutása Rómába 137
3.20. Egy indiai távolsági kereskedelmi útvonal leírása 138
3.21. A tömjénkereskedelem nehézségei 139
3.22. A különböző papyrusokról 140
3.23. Vaskereskedelem a Római Birodalomban 141
3.24. Vámszabály a Kr. u. 2-3. századból 142
3.25. Stratégosi rendelet a pénzváltó helyek működéséről 142
3.26. Róma és a Római Birodalom gazdasági vonzereje és nagysága 143
3.27. A római polgárok közkötelezettségei 144
3.28. Az egyiptomi praefectushoz intézett kérvény piszkozata 147
3.29. Vagyonnyilatkozat és népesség-nyilvántartás Egyiptomban 147
3.30. A nőtlenséget és a gyermektelenséget sújtó büntetések eltörlése 148
3.31. Kérvény a stratégosokhoz, hogy kézbesítsenek egy hivatalos felszólítást adósság megfizetésére ingósági letétbe történő végrehajtás figyelmeztetésének terhe alatt 149
3.32. Marcus Ulpius proconsul edictuma és Geminius Modestus proconsul levele a thisbéiekhez a városi földek bérléséről és a megművelésükkel járó adókedvezményekről 150
3.33. A közterhek elől a hadseregbe szökött tanácstagok kiadatása 1. 151
3.34. A közterhek elől a hadseregbe szökött tanácstagok kiadatása 2. 152
3.35. A hajósok foglalkozásának örökletességéről 152
3.36. Stratonikeia városa megkapja a környékbeli adókat 153
3.37. Rendkívüli terhek alóli mentesítés a vízvezetékek karbantartása fejében 154
3.38. Tartozások elengedése Hadrianus idején 154
3.39. Filozófusok, rétorok, grammatikusok és orvosok mentesítése a közterhek alól 155
3.40. A *collegiumok* működésének szabályozása 156
3.41. Amisus városa saját törvényei alapján önsegélyző egyesületet alapíthat 157
3.42. Városi tanácstag a tűzoltóegylet élén Savariában 157

3.43. Felső-Pannonia provincia védőszelleme collegiumának tisztviselői 158
3.44. A hivatalok betöltésének szempontjai Elagabalus uralkodása idején 158
3.45. Foglalkozás utáni és „iparűzési" adó behajtása az egyiptomi Koptosban 159
3.46. Az itáliai Puteoliban élő tyrosi kereskedők panaszlevele anyavárosukhoz 159
3.47. Császári birtokok intézői által elkövetett visszaélések büntetéséről 160
3.48. Rendkívüli terhek kivetésének császári szabályozása 161
3.49. A közadók behajtásának irányítása 162
3.50. A jogtalan adóbehajtás büntetéséről 162
3.51. Korrupció a késő császárkori hivatalokban 163
3.52. A császári vagyont hűtlenül kezelő tisztségviselőkről 164
3.53. Középítkezések Róma városában a Kr. e. 2. század elején 164
3.54. Útépítés és mérföldkőállítás Caius Gracchus idején 165
3.55. Augustus építkezései Rómában 165
3.56. Claudius építési programjai 167
3.57. Az *Aqua Claudia* és az *Aqua Anio Novus* építési feliratai 167
3.58. A Colosseum építési felirata 168
3.59. Domitianus útja *(Via Domitiana)* 169
3.60. Takarékoskodás a közpénzekkel 170
3.61. Hadrianus útjának építési felirata Egyiptomból 171
3.62. Hadrianus építkezései Rómában 172
3.63. Építkezés különböző társadalmi helyzetűeknek 172
3.64. Halottégető és szerveshulladék-lerakó helyek kijelölése Róma mellett 173
3.65. A *thermae Stabianae* építési felirata Pompeiiben 174
3.66. A pompeii színház építési felirata 174
3.67. A segoviai vízvezeték felirata 175
3.68. Savaria nevének feliratos említése a városi rangra emelés előtt 175
3.69. Városalapító veteranusok Savariában 1. 176
3.70. Városalapító veteranusok Savariában 2. 176
3.71. Tifernum etruszk város patrónusa templomot építtet 177
3.72. Egy ephesosi polgár törekvése a város szépítésére 178
3.73. Leégett fürdőépület helyreállítása *Narbo* városában 178
3.74. Aquincum mint *municipium* említése 179
3.75. Brigetio városi rangjának legkorábbi említése 180
3.76. Ünnepi lakoma épületének létesítése 180
3.77. Fürdő létesítése az aquincumi táborváros területén 181
3.78. Az aquincumi legio fürdőjének építési felirata 181
3.79. Fedett folyosó építése 182
3.80. Gabonatároló építése Savariában 183
3.81. Pannóniai városok állapota Valentinianus császár látogatása idején 183

4. A RÓMAI TÁRSADALOM

4.1. A RABSZOLGÁK
4.1.1. A személyek kategóriái 185
4.1.2. A személyek jogairól 186
4.1.3. A szabadon születettek és a felszabadítottak jogállásbeli különbsége 187
4.1.4. A mások jogának alárendelt személyekről 188
4.1.5. Plutarchos az idősebb Cato rabszolgáival való bánásmódjáról 189
4.1.6. Cato Maior rabszolgái 189
4.1.7. A földbirtok tartozékai: beszélő, félig beszélő és néma eszközök 191
4.1.8. Arabszolgafelkelések 192
4.1.9. Az első siciliai rabszolgafelkelés okai 194
4.1.10. Az első siciliai rabszolgafelkelés kitörésének közvetlen okai 195
4.1.11. A siciliai rabszolgaállam 196
4.1.12. Eunus rabszolgakirály uralmának jellege 197
4.1.13. A második siciliai rabszolgafelkelés kirobbanása 198
4.1.14. A *peculium* 199
4.1.15. Seneca a rabszolgák helyzetének megítéléséről 199
4.1.16. A rabszolgákkal való bánásmódról 200
4.1.17. Senatusi határozathozatal urukat meggyilkoló rabszolgák ügyében 201
4.1.18. Végrendelkezés engedélyezése Plinius birtokain 202
4.1.19. A rabszolgák, libertusok panaszainak jogorvoslata 203
4.1.20. Az adójegyzékbe vett rabszolgák eladásáról 204
4.1.21. A rabszolgákkal szembeni kegyetlenkedés törvényi szabályozása a császárkorban 205
4.1.22. Rabszolgacsaládok szétválasztásának megtiltása a Kr. u. 4. században 205
4.1.23. Rabszolgák vadállatok elé vetése bírói ítélet nélkül 206
4.1.24. A rabszolganők jogtalan prostitúcióra kényszerítéséről 207
4.1.25. A rabszolga-felszabadítás törvényi szabályozása 207
4.1.26. Visszaélési lehetőségek a rabszolga-felszabadítással 208
4.1.27. Egy *manumissio inter amicos* diptychon 210
4.1.28. Rabszolga-felszabadítás engedélyezése ünnepnapokon 210
4.1.29. Az egyházon belüli rabszolga-felszabadításokról 211
4.1.30. Trimalchio síremléke 212
4.1.31. Titus Ursinianus és Titus Domninus közös szarkofágjának felirata 214
4.1.32. Euporus sírfelirata 214
4.1.33. Augustus rabszolgájának sírfelirata 215
4.1.34. Egy éremvésnök szabadosának sírfelirata 215
4.1.35. Certus Ventidius és családja sírfelirata 216
4.1.36. Élettársi viszonyból született gyermek sírfelirata 217
4.1.37. Felszabadított rabszolgák sírfelirata elhunyt gyermeküknek 217
4.1.38. Egy nevelőnő *(educatrix)* sírfelirata 218
4.1.39. Felszabadított rabszolga családjának jogállása 218
4.1.40. Publius Aelius Iobacchus császári szabados sírkertje 219

4.1.41. *Servus publicus* feleségének sírfelirata 220
4.1.42. Albia Hargula *Caiae liberta* 221
4.1.43. Vámszedő szolgája által állított oltár felirata 221
4.1.44. Alapítványt kezelő, közhasznú munkára fogott városi rabszolga felirata 222
4.1.45. Gyorsírástanítás 222
4.1.46. Felszabadított rabszolga feliratot állít volt gazdájának, a colonia decuriójának 223
4.1.47. Szabadon születettek, kitettek, majd rabszolgasorsra vetettek felszabadításáról 223
4.1.48. A. badsere<gbe besorozott rabszolgák ügyének kivizsgálása 224
4.1.49. A rabszolgaszökések törvényi szabály oz.ása

4.2. A VÁROSI ÉS A VIDÉKI SZABAD ALSÓ RÉTEGEK
4.2.1. A *proletarius* szó jelentése 226
4.2.2. A nagybirtokon dolgozók ellátása Cato korában 228
4.2.3. A kereskedő és a földműves összehasonlítása 229
4.2.4. A falusi és a városi ***életforma, összevetése*** 230
4.2.5. A *lex Canuleia* előterjesztése 231
4.2.6. A Licinius-Sextius-féie törvények ***231***
4.2.7. Az adósrabszolgaság eltörlése Rómában 232
4.2.8. A *lex Valéria de provocatione* 233
4.2.9. A *lex Ogulnia* - A papi hivatalok megnyílnak a plebeiusok előtt 234
4.2.10. Vita a *lex Oppia* visszavonásáról 235
4.2.11. A földkérdés kiéleződésének okai 236
4.1.VI.. ív Cix^cc)a\xs>okmox^lma. 237
4.2.13. Tiberius Gracchus törvényjavaslatai 239
4.2.14. Tiberius Gracchus reformkísérlete 241
4.2.15. Gaius Gracchus fellépése és reformkísérlete 245
4.2.16. Caius Gracchus törvényjavaslatai 248
4.2.17. Cíaudíus intézkedései 251
4.2.18. A nép ingyenélelemmel való ellátásának és látványosságokkal való szórakoztatásának szerepéről 252
4.2.19. Apollómos fellépése az aspendosi gabonaüzér ékkel szemben 253
4.2.20. Szegény sorsú gyermekek állami támogatása 254
4.2.21. „Baráti tanács" gyermekkitétel ügyében 255
4.2.22. Házassági szerződés szövege 255
4.2.23. Válási okirat szövege 256
4.2.24. A szegényebbek védelme az adóösszeírások során 257
4.2.25. Caracalla rendelete az Alexandriába szökött egyiptomi parasztok kiűzetéséről 257
4.2.26. Császári katonák túlkapásai a császári birtokok bérlőivel szemben 258
4.2.27. Szökött colonust befogadók büntetése 259

4.3. SZÖVETSÉGESEK ÉS PROVINCIÁLISOK
4.3.1. A latin jog fajtái 260
4.3.2. A Marcus Livius Drusus-féle konfliktus 261
4.3.3. Az ún. szövetséges háború 262
4.3.4. A római polgárjog kiterjesztése az itáliai szövetségesekre 263
4.3.5. Szerződés a latin városokkal 264
4.3.6. A római polgárjog elnyerése a latin jogállásúak számára 265
4.3.7. Vegyes jogállásúak házasságából született gyermekek jogállása 266
4.3.8. Augustus külpolitikája 266
4.3.9. Augustus és a meghódított királyságok 267
4.3.10. Róma külpolitikai helyzetének megszilárdítása Augustus halála után 268
4.3.11. Augustus hódításai 268
4.3.12. A Duna mentén élő népek meghódítása 269
4.3.13. A pannon-dalmata lázadás kitörése, menete és leverése 270
4.3.14. Az azalusok és boiusok törzsi szállásterülete katonai felügyelőjének felirata 273
4.3.15. Kelta előkelőség felirata Brigetio territóriumáról 274
4.3.16. Bennszülött előkelő sírfelirata Aquincumból 275
4.3.17. A *civitas Eraviscorum* levéltárosa 275
4.3.18. *Municipium Aquincensium* és a *civitas Eraviscorum* 276
4.3.19. Római polgárjog-adományozás africai törzsi előkelőknek (A *Tabula Banasitana)* 276
4.3.20 Római polgárjog-adományozás a segédcsapatokból leszerelt pannóniai bennszülötteknek 278
4.3.21. Római polgárjog megadása Bithynia helytartójának közbenjárására 280
4.3.22. *Tessera hospitalis* Hispániából 281
4.3.23. Claudius külpolitikája 282
4.3.24. A római senatusba való bejutás jogának megadása a Gallia comatabeli aeduusok előkelőinek 282
4.3.25. Római külpolitika Hadrianus idején 284

4.4. AZ *ORDO DECURIONUM*
4.4.1. A *municipium* és a *colonia* különbsége 284
4.4.2. Törvény Tarentum municipiummá emeléséről *(lex Municipii Tarentini)* 285
4.4.3. A hispániai írni municipium törvénye *(lex Irnitana)* 287
4.4.4. Az *ordo decurionum* rendi jelvényeinek adományozása 290
4.4.5. Szoborhely adományozása a császárnak a városi vezető tisztség elnyeréséért 290
4.4.6. Egy, a teljes hivatali ranglétrát végigjárt tisztviselő fogadalmi felirata Nemesisnek 291
4.4.7. Brigetióban szolgált, Savariában letelepedett veteranus felirata 291
4.4.8. Tarragonai városi vezető hivatali pályafutása 292

4.4.9. Savaria építési ügyekért felelős vezetőjének Hercules számára ajánlott felirata 292
4.4.10. A tartományi főpap Nemesisnek ajánlott felirata Savariából 293
4.4.11. Marcus Antonius Terens, az ünnepelt disznó- és marhakereskedő sírfelirata 294
4.4.12. Plinius tanítót keres szülővárosába 294
4.4.13. Keleti származású decuriók Brigetióban 285
4.4.14. A keleti származású Marcus Aurelius Polideucus sírfelirata 296
4.4.15. Apa és fia a brigetiói városi tanácsban 296
4.4.16. Brigetio colonia decuriója családjának sírfelirata 297
4.4.17. Aquincumban tanuló diák sírfelirata 298
4.4.18. A *canabae* lakói Carnuntumban 298
4.4.19. A táborváros elöljárói 299
4.4.20. Egy ismeretlen pannóniai város előkelőjének felirata 300
4.4.21. Az örökös gondoskodása a síremlék felépítéséről 300
4.4.22. Hadrianus egy ephesosi polgár felvételét javasolja a városi tanácsba 301
4.4.23. Delphoi városa kitünteti a laodikeiabeli Iulius Sostratust 302
4.4.24. A városi tanácsba való bejutásért fizetendő pénzösszegről 302
4.4.25. A városi tanácstagok közterheiről 303
4.4.26. A decuriók közkötelezettségek elől a papokhoz való menekülése ellen 303
4.4.27. A közterhek elől más városba költözött tanácstagok kettős terheiről 304
4.4.28. A közterhek elől a hadseregbe szökött tanácstagok kiadatása 305
4.4.29. Közterhek alóli mentesítés megadása a curiák elszegényedett tagjai számára 305

4.5. AZ *ORDO EQUESTER*
4.5.1. Claudius megváltoztatja a lovagrendi hivatali pályafutást 306
4.5.2. A házasodás törvényi szabályozása Augustus idején 306
4.5.3. *Adlectio* a decuriók és a lovagok rendjébe 307
4.5.4. *Adlectio* a lovagrendbe 308
4.5.5. Marcus Cominius Aemilianus római lovag cursus honoruma 308
4.5.6. Pontius Pilátus *praefectus Iudaeae* 309
4.5.7. Li[—] Quintus Solonius Severinus római lovag viselt tisztségei 309
4.5.8. Poetoviói lovagok 310
4.5.9. Lovagrendi városi tanácstag Brigetióban 310
4.5.10. Egy aquincumi lovag felirata 311

4.6. AZ *ORDO SENATORIUS*
4.6.1. A senatus kibővítése a királyság korában 311
4.6.2. Lucius Cornelius Scipio Barbatus szarkofágjának felirata 312
4.6.3. Lucius Appuleius Saturninus bukása 313
4.6.4. A polgárháború kitörése 313
4.6.5. Scipio Africanus életkörülményei a visszavonultságban 316

4.6.6. A társadalmi küzdelmek Rómában: a köztársaság korától Augustus hatalomra jutásáig 317
4.6.7. Sulla kinevezése dictatorrá 320
4.6.8. Sulla rendelkezései az államrend megváltoztatására 321
4.6.9. Lovas szobor állítása Sullának felirattal 322
4.6.10. Sulla önként lemond a teljhatalomról 323
4.6.11. A Catilina-féle összeesküvés társadalmi bázisa 323
4.6.12. A Catilina-féle összeesküvés 325
4.6.13. Az ún. „első triumvirátus" 326
4.6.14. Iulius Caesar és Pompeius párharca 328
4.6.15. Caesar uralmának jellemzése 332
4.6.16. Róma helyzete Pompeius és Caesar halála után 332
4.6.17. A „második triumvirátus" 333
4.6.18. A második triumvirátus létrehozása 334
4.6.19. A második triumvirátus tagjai által elrendelt *proscríptio* hivatalos közzététele 335
4.6.20. Octavianus legyőzi ellenfeleit: a polgárháborúk korának lezárása 337
4.6.21. Lucius Aemilius Honoratus senator viselt tisztségei 338
4.6.22. Marcus Valerius Quadratus senator cursus honommá 338
4.6.23. Lucius Fulvius Gavius Numisius Petronius Aemilianus senator pályafutása 339
4.6.24. Caius Aemilius Berenicianus Maximus consul pályafutása 340
4.6.25. Lucius Ranius Optatus consul, Gallia Narbonensis helytartója 340
4.6.26. Praetextata Vesta-szűznek állított felirat 341
4.6.27. Tacitus sírfelirata 342
4.6.28. Városi tanács által senatornak állított szobor bázisának felirata 342
4.6.29. Alsó-Pannonia helytartója által állított oltár Aquincumban 343
4.6.30. *Adlectio* a lovagrendből a senatori rendbe 343
4.6.31. Egy tehetős ifjú senator házassági kilátásai 344
4.6.32. Az *ornamenta praetoria* megadása Pallasnak, Claudius szabadosának 345
4.6.33. Augustus politikája a senatusi renddel szemben 348
4.6.34. Tiberius fényűzésellenes „intézkedései" 349
4.6.35. Augustus senatust érintő intézkedései 350
4.6.36. Rendelkezések a házasságkötésről Augustus idején 351
4.6.37. A senatus összetételének megváltoztatása Claudius idején 352

5. A RÓMAI ÁLLAMBERENDEZKEDÉS ÉS INTÉZMÉNYRENDSZERÉNEK FEJLŐDÉSE

5.1. A KIRÁLYOK KORÁTÓL A KÖZTÁRSASÁGKOR VÉGÉIG
5.1.1. Születés, serdülőkor, érett férfikor, öregség 353
5.1.2. Róma alapítása és a királyság kora 353
5.1.3. Róma királyainak tömör jellemzése 355

5.1.4. Numa származása 356
5.1.5. Az *interregnum* intézménye Rómában Romulus halála után 357
5.1.6. A Servius Tullius-féle alkotmány 357
5.1.7. A római államrend 358
5.1.8. A legjobb államrend kialakulásának okai és feltételei 362
5.1.9. A királyok elűzése - consulválasztás 368
5.1.10. Az állampolgári kötelességről 369
5.1.11. A római köztársaság intézményrendszerének létrehozása 369
5.1.12. A római köztársaság intézményrendszerének kialakulása 370
5.1.13. Róma hivatalai elnevezésének eredetéről 372
5.1.14. A római jog eredete és legkorábbi intézményei 373
5.1.15. Mi a jog? 376
5.1.16. Az írott és az íratlan jog 377
5.1.17. A polgárjog és a természetjog fogalma 378
5.1.18. Solón törvényei nyomán a decemvirek megalkotják a tizenkéttáblás törvényeket 379
5.1.19. A tizenkéttáblás törvények. Decemvirek választása 379
5.1.20. Fogalmak: a törvény, a népgyűlési és a senatusi határozat, a császári rendelet, a hirdetmény és a jogtudósok felelete 380
5.1.21. A főhivatalnokok hirdetménykibocsátási joga 381
5.1.22. Szavazási rend a népgyűlésen 381
5.1.23. A néptribunusi tisztségről 383
5.1.24. A néptribunusok jogköréről 384
5.1.25. A censori hivatal létrehozása 384
5.1.26. A *praefectus urbi* feladatairól 385
5.1.27. A *praefectus vigilum* feladatai 386
5.1.28. A római köztársasági államrend kialakulása és a hódítások megindulása 386
5.1.29. Telepesek kiküldése 387
5.1.30. Róma külső és belső háborúinak mozgatórugói 388
5.1.31. Róma önvédelmi harcai - Itália földje meghódításának kezdete 489
5.1.32. Róma katonai győzelme a görögség felett: Aemilius Paullus *triumphusz* 391
5.1.33. A császári és a senatusi provinciák Augustus idején 393
5.1.34. Földrajztudományok 396
5.1.35. A Föld gömb alakjának bizonyítékai 397
5.1.36. Gallia földrajza és népessége 398
5.1.37. Caesar Britannia meghódítására indul 399
5.1.38. A germánok szokásairól 401
5.1.39. Egyiptom igazgatása a római hódítást követően 402
5.1.40. Hispánia igazgatása a római hódítást követően 403

5.2. A RÓMAI CSÁSZÁRSÁG KIALAKULÁSA
ÉS A RÓMAI CSÁSZÁRSÁG KORA
5.2.1. Plarasa/Aphrodisias, Cibyra és Tabae esküje 404
5.2.2. Az elhunyt uralkodó istenivé válásának hagyománya a rómaiaknál 404

5.2.3. A régi hadvezérek emlékének tisztelete Augustus alatt 405
5.2.4. Suliénak felajánlott szobor talapzatának felirata 405
5.2.5. Iulius Caesar, a dictator 406
5.2.6. Átmenet a köztársaságkorból a principatus korába 408
5.2.7. A politikai rend megszilárdítása Augustus idején 409
5.2.8. Octavianus a magas tisztségek betöltéséhez Cicero előterjesztésére kedvezményt kap 409
5.2.9. Közigazgatási átszervezések Augustus alatt 411
5.2.10. Augustus megkapja „A haza atyja" melléknevet 411
5.2.11. A legkorábbi eskü szövege Augustus üdvéért Baeticából 412
5.2.12. A paphlagóniaiak esküje Augustusnak 413
5.2.13. A császárkultusz hagyományának megteremtése Augustus idején 414
5.2.14. Augustus kultusza 414
5.2.15. A kis-ázsiai görög városok rómaiak által „javasolt" naptárreformja: Augustus születésnapja mint a helyi időszámítás kezdete 415
5.2.16. Augustus dinasztikus tervei 418
5.2.17. Augustus gyászbeszéde *(Laudatio funebris)* M. Vipsanius Agrippa fölött 419
5.2.18. A principatuskor uralmi rendje alapelveinek kijelölése Augustus végrendeletében 419
5.2.19. Az augustusi „Aranykor" áldásai 421
5.2.20. Senatusi határozat *Sextilis* hónap nevének *Augustusra* változtatásáról 421
5.2.21. Tiberius elhárítja magától az isteneknek kijáró tiszteletet 422
5.2.22. Germanicus elhárítja magától az isteneknek kijáró tiszteletet 423
5.2.23. Császárkultusz Caligula idején 423
5.2.24. Császári temetés a rómaiaknál 424
5.2.25. Claudius *consecratiója* 426
5.2.26. Claudius az istenek színe előtt 427
5.2.27. Gálba örökbe fogadja Pisót 430
5.2.28. Vespasianus kikiáltása császárrá 432
5.2.29. A császárkultusz egy megnyilvánulása Domitianus idején 433
5.2.30. Traianus trónra lépésének *(dies imperii)* megünneplése 437
5.2.31. Plinius, Bithynia helytartója Traianus engedélyét kéri szobrának felállítására 437
5.2.32. A Római Birodalom igazgatásának „idillikus" állapotai a Kr. u. 2. század közepén 438
5.2.33. Róma második „Aranykora" az Antoninusok korában 439
5.2.34. A senatus ülése Commodus halála után 440
5.2.35. Geta, a meggyilkolt Caesar nevének utólagos kitörlése egy neki is ajánlott oltáron 442
5.2.36. Vádaskodások Tiberius uralkodása alatt 442
5.2.37. Felségsértési perek 443
5.2.38. Templomépítés a capitoliumi triásznak, Caracallának és anyjának, valamint a geniusoknak 444

5.2.39. Ünnepi felirat Caracalla születésnapjára 445
5.2.40. Severus Alexander nomenclaturája és titulaturája 446
5.2.41. Severus Alexander rendelete az *aurum coronariumról* 449
5.2.42. Oltár Iulia Mamaeának, Severus Alexander és a táborok anyjának 451
5.2.43. Kr. u. 3. századi császárportrék: Severus Alexander, Maximinus Thrax, Gordianus uralkodása 451
5.2.44. A dominatus kialakulása 453
5.2.45. Hatalmi harcok Diocletianus lemondása és az első tetrarchia felbomlása után 454
5.2.46. A *dominatus* külsőségeinek megteremtése Diocletianus idején 456
5.2.47. Az első tetrarchia 456
5.2.48. II. Constantius kijelentése önmaga „örökkévalóságáról" 458

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE 461

A KÖTET ÖSSZEÁLLÍTÁSÁHOZ FELHASZNÁLT MŰFORDÍTÁSOK ÉS FORRÁSGYŰJTEMÉNYEK 463

LATIN ÉS GÖRÖG SZERZŐK, FORRÁSOK

(Borhy László) 465

FOGALOMMAGYARÁZATOK *(Borhy László)* 484

MUTATÓK *(Borhy László)*
Történeti és irodalmi művek, jogi források 513
Feliratok, papyrusok 515
Fordítók 517
Istenek, istennők, mitológiai alakok, lények, vallási intézmények 519
Földrajzi nevek (városok, tartományok, népnevek, fogalmak) 522
Tisztségek, hivatali beosztások a közigazgatásban, hadseregben, ünnepek, jogi fogalmak 530
Róma alapításmítoszának alakjai, Róma királyai 552
Róma császárai, a császári ház tagjai, usurpatorok 553
Consulok 555
Személynevek 557

ELŐSZÓ

Rómát és magukat a rómaiakat - beleértve a római történelem fordulópontjait, Róma felemelkedésének okait, a római állam berendezkedésének és intézményrendszerének sajátosságait - érdekes módon nem a római szerzők által írott, hanem olyan források segítségével érthetjük meg a legkönnyebben, amelyek szerzői (pl. Polybios, Iosephus Flavius) maguk is ugyanúgy szemlélték a rómaiakat, mint az utókor történészei, akik keresik, kutatják az okait annak, hogy egy hajdan kicsi városállam hogyan válhatott a Földközi-tenger medencéjének urává, legyőzve olyan egykori nagyhatalmakat, mint a punok, a görögök és a makedónok, valamint a keleti hellenisztikus államok. Ezeknek a szerzőknek a sorából kiemelkedik Polybios görög származású történetíró (Kr. e. 200-120 k.), a 40 könyvből álló *Históriai* című világtörténet szerzője, aki a makedónok számára végzetesnek bizonyult pydnai csatát (Kr. e. 167) követően túszként Rómába került, és a rómaiak felemelkedésének, nagyságának csodálója lett.

Amikor a római történeti szöveggyűjtemény 438 szemelvényét kiválogattuk, és a hagyományos eseménytörténeti, kronologikus felépítés helyett 5 nagy fejezetbe rendeztük, Polybios szemléletmódjából indultunk ki. Polybios ugyanis - akit méltán tekinthetünk az első római korral foglalkozó történésznek - kívülről, görögként szemlélte a rómaiakat, és felemelkedésüket két fő okra vezette vissza: a rómaiak vallására és a római hadseregre. A vallásra vonatkozóan a következőket írta *(Históriai* 6.56.6 skk.): „A legfontosabb tényező, amelyben véleményem szerint a rómaiak állama fölényben van más államokkal szemben, az az istenekre vonatkozó felfogásuk. Úgy vélem, hogy amit másoknál kárhoztatni szoktunk, éppen az fogja össze a rómaiak ügyeit - éspedig a babona. Ezt a lehető legkomolyabban veszik figyelembe, és érvényesítik mind magánéletükben, mind pedig a város közügyeiben" (H. I.). Ez az oka annak, hogy a szöveggyűjtemény a római vallásra vonatkozó forrásszemelvényeket tartalmazó fejezettel kezdődik. Természetesen nem elégedtünk meg azzal, hogy Polybios koránál megálljunk - a kereszténység államvallássá válásáig kíséreltük meg nyomon követni a római vallás sajátosságait, ősi római hagyományait, papi testületeit, helyi provinciális színezeteit, a keleti vallásokat stb. Ugyanez a polybiosi hagyomány és felfogás vezetett minket arra, hogy a második fejezetben a római hadsereggel foglalkozó és a római kort a legendák homályába vesző kezdetektől a hódítások korán át a késői császárkorig felölelő szemelvények kapjanak helyet. Ennek oka ugyanis az, hogy Polybios a római hadsereg megítéléséről a következőket írta: „...aki ezt megértette, a legfontosabb és legtanulságosabb dolgok egyikét ismeri meg" *(Históriai* 6.26, H. I.). A római hadsereg volt a letéteményese azoknak a hódítások-

nak, amelyek Rómát a hódítások nyomán világbirodalommá tették. Mindez azonban olyan változásokat idézett elő a római gazdasági berendezkedésben, amelyek a Földközi-tenger medencéjének meghódítását követően néhány évtized múltán megindították a római köztársaság válságának polgárháborúkba torkolló folyamatát. A harmadik fejezetben a római gazdaság szerkezetére vonatkozóan állítottunk össze szemelvényeket, hangsúlyozva a pun háborúk korát követő gazdasági szerkezetváltást, valamint azt a tényt, hogy a római állam - a változások ellenére is - mindvégig alapvetően a mezőgazdasági termelésen alapuló állam maradt. A negyedik fejezet a római társadalom rendjeivel, rétegeivel foglalkozik, beleértve a társadalmi-politikai küzdelmeket is. Az ötödik fejezetben a Polybios által is megcsodált római államberendezkedés intézményeinek jellegét, kialakulását próbáltuk meg források segítségével bemutatni, itt is szem előtt tartva azt, hogy egyes hivatalok, tisztségek - a hódítások következtében végbement gazdasági folyamatok által gerjesztett társadalmi és rendi küzdelmek folyamán - a köztársaság korában alakultak ki, és bizonyos változásokkal a késői császárkorig fennmaradtak.

Ez a szöveggyűjtemény a jelenleg használatban levő római történelem-tankönyvek anyagához szolgál kiegészítésül. Bőségesebb magyarázattal főleg a feliratok esetében szolgáltunk, különben pedig általában a tankönyvek megfelelő fejezeteire, oldalaira utaltunk (Alföldy G.: Római *társadalomtörténet.* Budapest, 2000 [RTT], Borzsák I. - Hahn I.: *Római történeti chrestomatia.* Budapest, 2000 [RTChr], Ferenczy E. - Hahn I. - Maróti E.: *Az ókori Róma története.* Budapest, 1992 [ÓRT], Földi A. - Hamza *G.-A római jog története és institúciói.* Budapest, 1996 [RJT]). A magyar fordításban eddig még meg nem jelent szövegekben és a műfordításokban is feltüntettük a fontosabbnak ítélt és a szövegekben való további elmélyedést elősegítő eredeti görög és latin kifejezéseket. Mindez persze nem mentesít minket attól, hogy az igazán igényes munkához az eredeti szövegeket is kézbe vegyük.

Budapest, 2003. augusztus. *Borhy László*

A KÖTET FORDÍTÓI

A. B.	Adamik Béla
A. T.	Adamik Tamás
B. A.	Bencze Ágnes
B. G.	Bolonyai Gábor
B. I.	Borzsák István
B. L.	Borhy László
Bi. I.	Boronkai Iván
Bu. G.	Buzási Gábor
D. G.	Devecseri Gábor
F. A.	Fejérdy András
F. G.	Fényes Gabriella
G. D.	Gulyás Dénes
G. L.	Gaál László
H. I.	Hahn István
H. L.	Havas László
K. Á.	Kurcz Ágnes
K. F.	Kiss Ferencné
K. I.	Kapitánffy István
K. J.	Kun József
K. R.	Kopeczky Rita
L. I.	Lakatos István
M. E.	Maróti Egon
M. Gy.	Muraközy Gyula
Mo. Gy.	Moravcsik Gyula
Mt. E.	Máthé Elek
N. A.	Németh András
N. Gy.	Németh György
N. L.	Nagy Levente
E E.	Pataky Elvira
P. H. A.	Patay Horváth András
R. J.	Révay József
R. Z.	Rihmer Zoltán
Sch. D.	Schmál Dániel
Sz. Gy.	Szepesy Gyula
Sz. J. Gy.	Szilágyi János György
Sz. T.	Szepessy Tibor
T. I.	Terényi István
T. K.	Tóth Klára

A FELIRATOK FELOLDÁSÁBAN ALKALMAZOTT DIAKRITIKUS JELEK

( )	Rövidítés feloldása.
[ ]	Töredékes szövegrész kiegészítése.
< >	Betoldás a szövegbe.
{ }	Kizárás a szövegből.
[[ ]]	Kitörölt betűk, szövegrész.
[...]	Töredékes szövegrész elveszett betűi számának megadása.
[—]	Megsemmisült, nem rekonstruálható szövegrész.
[—	Megsemmisült szövegrész kezdete.
	Megsemmisült szövegrész.

Megjegyzés: Előfordul, hogy a fordításokban található latin-görög kifejezésekben kerek zárójelen /( )/ belül a rövidítések feloldásában a jelek kettőzésének elkerülése végett szögletes zárójelet /[ ]/ használtunk.

1. A római vallás

1.1. A SIBYLLA JÓSLATA

Zósimos: *História nea* [Új történelem] 2.6.

Ám ha az emberi élet leghosszabb kora eltelt,
száztíz esztendő körforgását befutotta,
Római, emlékezz, és egy szavamat se feledd el,
emlékezz minderre: haláltalan isteneidnek

áldozatod bemutasd, Tiberisnek a habjai mentén,
ott, hol a szélessége a legkisebb a folyónak,
és mikor eljön az éjjel, s elrejtőzik a napfény,
áldozzál bárányt s kecskét, feketét, hogy a Moirák,
minden lénynek az anyjai, megkapják, s a szülő nőt

védő Eileithyiáknak nyújtsd azt, amit illik.
Gaiának pedig emsét áldozzál, viselőset.
Nappal van, mikor oltárhoz vezetik Jupiternek
hószín szőrű bikáit, nem pedig éj, hisz az égi
istenek áldozatát mind nappal kell bemutatni.

Áldozzál te is így. Adjál Hérának üszőt, szép
fénylő szőrű állatot, azt kap Phoibos Apollón
is, Létó fia, kit másként Napnak nevez oly sok
nép. Paiánok hangáival teljen meg a szentély,
és latinul zengjék dalukat fiaink meg a lányok

isteneinknek. Csakhogy a lányok kórusa, éppúgy
mint a fiúk kara is, külön álljon. Mindegyiküknek
éljen az apja s az anyja, virágozzék a családjuk.
Még ugyanaznap a nők, kik a házasságnak igáját
hordják, Hérához könyörögjenek úgy, hogy az oltár

mellé térdelnek. Tisztítsa meg őket az úrnő,
nőket, férfiakat, de leginkább mégis a nőket.

Mindazt elhozzák valamennyien otthonaikból,
mit csak kell, ha a zsengét áldozzák a halandók,
engesztelve a mélység isteneit meg a boldog

égilakókat. Az oltáron fekszik kupacokban
mindez, s el ne feledjed megkínálni a nőket,
s férfiakat, kik mind oda gyűltek. Egész napon által
és éjjel sokaság gyülekezzen a szent helyeinken.
Ott a vidám nevetés buzgósággal keveredhet.

Emlékezz minderre örökké, el ne feledjed,
így lesz mind a tiéd Itália földje, s igádba
görnyed a latinoknak népe örökkön-örökké.

N. Gy.

1.2. A RÓMAI VALLÁS GÖRÖG SZEMMEL

Polybios: *Históriai* [Történeti könyvek] 6.56.6–15.

A legfontosabb tényező, amelyben véleményem szerint a rómaiak állama fölényben van más államokkal szemben, az az istenekre vonatkozó felfogásuk. Úgy vélem, hogy amit másoknál kárhoztatni szoktunk, éppen az fogja össze a rómaiak ügyeit - éspedig a babona. Ezt a lehető legkomolyabban veszik figyelembe, és érvényesítik mind magánéletükben, mind pedig a város közügyeiben. Sokak szemében meglepőnek tűnhetnék ez a dolog; én azonban úgy gondolom, hogy ilyetén tényked ésükben a tömegre vannak tekintettel. Ha ugyanis csak bölcsek lakta állam megszervezése lett volna a feladat, aligha lett volna szükség az efféle módszerre. De mivel minden tömeg ingatag, hajlamos jogtalanság elkövetésére, oktalan gyűlölködés és vad szenvedély tölti el, nincs más hátra, mint hogy homályos félelem és szorongó hangulat keltésével tartsuk féken. így tehát azt gondolom, hogy a régiek az istenfogalmat és az Alvilágról alkotott elképzeléseket nem meggondolatlanul, nem is ötletszerűen terjesztették el a tömegek között - inkább a maiak azok, akik meggondolatlan és értelmetlen módon kiküszöbölik ezeket. Mert hogy másról ne is beszéljek, a hellének között a közügyek intézőire - bár tízen is ellenjegyzik s pecsétükkel látják el a nyugtát, és kétannyi tanút hívnak hozzá - még egy talentum összeget sem lehet tisztességgel rábízni; a rómaiak viszont sokkal nagyobb összeget bíznak rá magistratusaikra és legátusaikra, s azok mégis becsülettel járnak el, kizárólag azért, mert köti őket az eskü szentsége. Más népeknél nehéz találni olyan embert, aki távol tartja kezét a közpénzektől és tiszta az effajta bűnöktől; de ugyanilyen nehéz Rómában olyan emberre lelni, akit efféle bűnös praktikán rajtakaptak volna.

H. I.

1.3. AZ ŐSÖK TISZTELETE GÖRÖG SZEMMEL

Polybios: *Históriai* [Történeti könyvek] 6.52.10-54.

Itália minden lakosa tehát már természeti adottságaival is fölülmúlja testi erőben és lelki bátorságban a föníciaiakat, de nagymértékben ösztönzik az ifjakat e tekintetben a szokások által is. Egyetlen példa elegendő annak bemutatására, mekkora gondot fordít államuk olyan férfiak kinevelésére, akik minden megpróbáltatást vállalnak azért, hogy hazájukban a férfias kiválóság dicsősége övezze őket.

Amikor egy előkelő római meghal, a gyászszertartás során a holttestet általában magasra állítva, olykor fektetve, díszes menetben kikísérik a Forumra, az úgynevezett rostrához. Ott körbeseregli az egész nép, aztán ha maradt utána felnőtt fiútód és éppen otthon időzik, akkor az, ha nem, hát valamelyik még életben levő rokona fellép a szónoki emelvényre, hogy az elhunyt erényeiről és életében véghezvitt tetteiről beszéljen. A beszéd hatására a gyászoló közönség visszaemlékezik rá, leperegnek szemük előtt az események, s nemcsak hajdani társain, hanem a kívülállókon is olyan mélységes gyász vesz erőt, hogy úgy érzik, elhunyta nem csupán a hozzátartozók, hanem az egész nép vesztesége.

Azután eltemetik és elvégzik a szokásos szertartásokat, majd az elhunyt képét a ház legdíszesebb helyére állítják, s fából kis szentélyt építenek köréje. A kép álarchoz hasonlatos, melyet úgy készítenek, hogy az elköltözött vonásait és arcszínét pontosan visszaadja. Ezeket a képmásokat azután az állami áldozatok alkalmával előveszik és gazdagon felcicomázzák, ha pedig egy előkelő családtag meghal, elviszik a temetési menetbe, és magára veszi egy olyan személy, aki termetre és megjelenésre nagyon hasonlít a hajdanvoltra. Bíborszegélyű tógát visel, ha az illető consul vagy praetor volt, bíbortogát, ha censor, ha pedig diadalmenetben volt része, vagy más hasonló nagy tettet hajtott végre, akkor arannyal átszőtt ruhát. Az álarcosok mind kocsikon vonulnak fel, előttük viszik a vesszőnyalábokat, a bárdokat és a többi hivatali jelvényt annak a méltóságnak megfelelően, amelyet a megjelenített ős életében az államban betöltött. Megérkezve a rostrához, valamennyien helyet foglalnak a sorba állított elefántcsont székeken. Felemelőbb látványt elképzelni sem lehet egy ifjú számára, aki hírnévre és erényre törekszik. Kit nem rendít meg, ha együtt látja valamennyi kiváló férfiú mintegy megelevenedett képmásait? Van-e annál felemelőbb látvány?

Azután még a gyászünnepség szónoka, ha már beszélt az elhunytról, rátér a többi megjelenített ősre, s kezdve a legkorábban élttel, kinek-kinek elbeszéli eredményeit és cselekedeteit. így idézik emlékezetükbe újra és újra ezeknek a kiváló férfiaknak erényekkel kivívott hírnevét: így lesz halhatatlan azoknak a híre, akik valami nagyszerű tettet hajtottak végre, s a nép megismeri, az utókor pedig hagyományként örökbe kapja a haza felvirágoztatóinak dicső emlékét. S ami a legfőbb: az ifjakban feltámad a készség a köz érdekében minden megpróbáltatás elviselésére, hogy ők is olyan hírnévre tegyenek szert, mint amilyen a kiváló ősök emlékét őrzi. Szavaimat számos tény bizonyítja. Sok római vívott önként párviadalt, hogy eldöntsön egy háborút, többen mentek a biztos halálba, ki azért, hogy háborúban megmentse a

többieket, ki pedig békében, hogy elhárítsa a közösséget fenyegető veszélyt. Sőt néhányan hivatalviselésük idején minden szokással és hagyománnyal szakítva kivégeztették saját gyermekeiket, mert fontosabb volt számukra a haza java, mint a legközelebbi hozzátartozókhoz való természetes ragaszkodás.

K. I.

1.4. NUMA KIJELÖLI A RÓMAI ISTENEK PAPI TESTÜLETEIT

Livius: *Ab Urbe condita [A* római nép története a Város alapításától] 1.19-20.

19. Mikor birtokába vette az erőszakkal és fegyverrel alapított új Várost, felkészült rá, hogy újra megalapítsa a jog, a törvény és az erkölcsök alapján. De, látva, hogy amíg a háború tart, senkit nem szoktathat rá ezekre, mert a katonáskodás csak tovább szítja a harci kedvet, úgy vélte, hogy ezt a vad népet csak oly módon szelídítheti meg, ha elszoktatja a hadviseléstől; az Argiletum tövében a háború és béke jelzésére egy Ianus-templomot emelt, amely kinyitva azt mutatta, hogy fegyverben állt a Város, bezárva azt, hogy körös-körül békességben éltek a népek. Numa uralkodása után a templom kétszer volt bezárva csupán, először T. Manlius consulsága idején, az első pun háború befejeztével, másodszor a mi korunkban ajándékoztak meg az istenek ezzel a látvánnyal - Augustus Caesar záratta be, midőn az actiumi csata után szárazföldön és tengeren helyreállította a békét. Numa, mihelyt szövetségi szerződés útján biztosította valamennyi szomszédja jóindulatát, bezáratta a templomot. De hogy a külső veszedelem gondjának elmúltával lelkük, melyet addig az ellenségtől való félelem és a katonai fegyelem állandóan ébren tartott, el ne puhuljon, úgy gondolta, hogy az akkor még tapasztalatlan és faragatlan tömeget mindenekelőtt a leghatásosabb eszközzel, az istenfélelemmel kell beoltani. De mert ez valamely csoda bizonyító ereje nélkül nemigen szokta áthatni a lelkeket, úgy tett, mintha éjjelente Egeria istennővel találkoznék. Az ő tanácsára vezette be - mondta - az isteneknek legkedvesebb szertartásokat, és jelölte ki valamennyi istennek a maga papját.

Mindenekelőtt a hold járása szerint tizenkét hónapra osztotta fel az évet. De mert a hold egy-egy hónapban nem tölt ki harminc napot, s hat nap hiányzik a nap körpályájához igazodó teljes évből, szökőhónapokat iktatott be, így aztán a nap állása minden huszadik évben ugyanarra az időpontra esett, mint eredetileg, és minden esztendő és valamennyi nap tartama egyforma hosszú lett. Ugyancsak ő jelölt meg szerencsés és baljóslatú napokat, mivel haszonnal járt, ha időnként nem tartottak tanácskozást a néppel.

20. Majd a papi tisztségek megszervezésére fordította figyelmét, noha a legtöbb vallásos szertartást ő maga végezte, kiváltképpen azokat, amelyek ma *a. fiamén Dialis* hatáskörébe tartoznak. De mert úgy gondolta, hogy egy ilyen harcias népnek inkább Romulushoz, mint Numához hasonlatos királyai lesznek, akik maguk is hadba vonulnak, nem akarván, hogy a király főpapi kötelességei feledésbe menjenek, Iuppiter állandó szolgálatára papot rendelt, s azt díszruhával és csak királyt megillető elefántcsont székkel tüntette ki; rendelt mellé még két fiament, az egyiket Mars, a másikat

Quirinus szolgálatára. Vesta-szüzeket választott - Alba városából való és Róma alapítójának rokonságából származó papi rendet - állami díjazást rendelt számukra, hogy a templom állandó szolgálatát ellássák; a szüzességi fogadalom és egyéb vallásos szertartások révén tiszteletre méltóvá és szentté nyilvánította őket. Majd Mars Gradivus szolgálatára választott tizenkét Salius-papot, kitüntető megkülönböztetésként hímzett tógát adományozott nekik, és ércből való mellvértet, melyet tunicájuk fölött viseltek. Elrendelte, hogy az „ana7é"-knek nevezett, égből aláhullott pajzsokat ünnepi tánc kíséretében, dalokat énekelve hordozzák körül a Városban. Majd főpapot nevezett ki: az atyák sorából Numa Márciust, Marcus fiát, és átnyújtott neki egy pontos leírást valamennyi szent szertartásról, amely fölsorolta a vallásos áldozatokat, az ünnepnapokat, a templomok nevét, ahol a szertartások lefolyhatnak, valamint azt is, hogy a költségekre honnan kell a pénzt előteremteni. Valamennyi egyéb - állami vagy magán - vallásos szertartást a főpap hatáskörébe utalt, hogy a nép tudja, kihez kell tanácsért fordulnia, s hogy az istenek tiszteletét se a hazai vallás elhanyagolása, se idegen szokások behozatala meg ne zavarja. Ennek a főpapnak nemcsak az égiek vallásos tiszteletéről kellett azonban útmutatást adnia, hanem a megfelelő gyászszertartásokról s a holtak szellemének kiengeszteléséről is; fölvilágosítással szolgált továbbá a villámlás vagy egyéb látható alakban megnyilvánult csodajelek természetéről, érvényességéről vagy kiengesztelésének módjáról. S hogy az égiek gondolataiból ki lehessen fürkészni az ilyen titkokat, Iuppiter Eliciusnak templomot szentelt az Aventinuson, és madárjóslatok útján kérdezte meg az istentől, melyek azok a jelek, amelyeket az isteni akarat megnyilvánulásának kell tekinteni.

K. F.

• A királyság korának intézményeiről, a vallás szerepéről a rómaiaknál lásd ORT 48-55. és RTT 17-32.

1.5. AZ *EVOCATIO A* RÓMAIAKNÁL

Macrobius: *Saturnalia* 3.9.1-16.

1. „isteneink, akik országunk eddig segítették,
szenthelyet, oltárt, elhagytak mindent;..."[1]

Ez a kijelentés egyrészt a rómaiak igen ősi szokásával, másrészt a rendkívül titkos szertartásaival kapcsolatos. 2. Nyilvánvaló ugyanis, hogy minden város valamelyik istenség védelme alatt áll, a rómaiaknak az a szokása pedig sokak számára rejtett és ismeretlen volt, mely szerint amikor az ellenség városát ostromolták, és már bevehetőnek hitték, meghatározott ima elmondásával kihívták a védőisteneket, vagy azért, mivel úgy gondolták, hogy más módon nem lehet elfoglalni a várost, vagy ha el is le-

[1] **Vergilius:** ***Aeneis*** **II. 351-352. L. I.**

hetne, istentelen dolognak tartották fogolyként megszerezni az isteneket. 3. Ugyanis maguk a rómaiak ezért akarták, hogy ismeretlen legyen egyrészt az az istenség, akinek a védelme alatt Róma városa állt, másrészt magának a városnak a latin neve. 4. Az istenség neve azonban, bármit is gondolnak erről, felbukkant az egymástól meglehetősen eltérő régi szerzők néhány könyvében meglapulva, melyek oly régi dolgokat követnek nyomon. Egyesek ugyanis Iuppitert hitték annak, mások Lunát, vannak, akik Angeronát, aki az ujját a szájához emelve csendre int, mások pedig, akiknek a hitele erősebbnek tűnik számomra, Ops Consiviát nevezték annak. 5. Magának a városnak a neve pedig még a legműveltebbek számára is ismeretlen, mivel attól féltek a rómaiak, hogy ha a saját védőnevük mások tudomására jut, ugyanazt fogják ők maguk is elszenvedni egy ellenséges *evocatio* során, amit köztudottan gyakran tettek az ellenség városaival szemben. 6. Ellenben ügyelni kell arra, hogy az, amit többen tévesen ítélték meg, nehogy minket is összezavarjon, amikor azt gondoljuk, hogy egy ima elmondásával egyrészt kihívják valamely városból az isteneket, másrészt elátkozott lesz a város. Ugyanis Sammonicus Serenusnak a Titkos dolgokról szóló ötödik könyvében *(Liber quintus rerum reconditarum)* bukkantam mindkét imára, amelyekről ő azt állítja, hogy egy bizonyos Furius igen régi könyvében találta azokat. 7. Az imádság pedig olyan jellegű, amellyel isteneket hívnak ki, amikor ostrommal zárják körül a várost.

„Ha van isten, ha van istennő *(si deus, si dea),* akinek a védelme *(tutela)* alatt áll a karthágóiak népe és városa, és leginkább téged kérlek, aki felvállaltad ennek a városnak és népnek a védelmét, és esedezem és kegyelmet kérek tőletek, hogy ti a karthágóiak népét és városát hagyjátok el, a szent helyeket, templomokat és a várost hagyjátok hátra, és távozzatok el ezektől, (8.) és erre a népre, városra félelmet, rettegést, felejtést vessetek, és elárultak lévén Rómába hozzám és az enyéimhez jöjjetek, és számotokra a mi városunk szent helyül, templomul elfogadhatóbb és kedveltebb legyen, és hozzám és a római néphez és a katonákhoz kegyesek legyetek, hogy tudjuk és tapasztaljuk. Ha így fogtok cselekedni, felajánlom, hogy nektek templomokat és játékokat fogok létesíteni."

9. Ugyanezen szavakra áldozatot kell bemutatni, és meg kell nézni a belsőségek útmutatását, hogy azok előre jelezzék a jövendőt. A városokat pedig és a seregeket így átkozzák el, miután már kihívták az isteni erőket, de csak egyedül a dictatorok és hadvezérek végezhették az elátkozást a következő szavakkal:

10. „Dis páter, Veiovis, halotti szellemek, vagy ha valamely más néven lehet megnevezni, hogy mindnyájan Karthágónak azt a városát, seregét, amelyet én megnevezni gondolok, meneküléssel, félelemmel, rettegéssel töltsétek meg, és akik a mi légióink, seregünk ellen fognak majd fegyvert, hogy ti azt a hadsereget, azt az ellenséget és azokat az embereket és azok városait és földjeit, akik még ezeken a helyeken, területeken, földeken vagy városokban laknak, ragadjátok el, a napfénytől fosszátok meg, és az ellenség seregét és azok városait és földjeit, akiket én megnevezni gondolok, hogy ti azokat a városokat és földeket, székhelyeket és azok életét felajánlva és felszentelve bírjátok azon törvények szerint, amelyekkel és amikor az ellenség leginkább oda van ajánlva. 11. Én pedig azokat bizalommal teszem és ajánlom fel cserébe magam és tisztségem érdekében, a római népért, a seregeinkért és légióinkért, hogy

engem, az én hitemet és a mi hatalmunkat, /egióinkat és seregünket, akik ezen tettek véghezvitelében közreműködnek, épségben őrizzétek meg. Ha ezeket úgy megtettétek, hogy én tudom, észlelem és megtapasztalom, akkor bárki tette is ezt a fogadalmat, mihelyt megtette, rögvest áldozat legyen három fekete juhból. Tellus, és téged Iuppiter, hívlak tanúul." 12. Amikor a Tellust szólítja, kezeivel a földet érinti; amikor Iuppitert szólítja, kezeit az ég felé emeli; amikor a fogadalom elfogadását kijelenti, kezeivel a szívét érinti meg. 13. A régi időkben pedig a következő elátkozott városokat találtam: Stonii, Fregellae, Gavii, Veii, Fidenae, ezeket Itálián belül, emellett Karthágót és Korinthost, de az ellenség sok seregét és városát, a gallokét, a hispánokét, africaiakét, a mórokét és más nemzetekét, melyeket az ősi évkönyvek beszélnek el. 14. Innen van tehát az, hogy az isteni erők ilyen jellegű evocattoja és eltávozása miatt mondja Vergilius: „isteneink ...szenthelyet, oltárt, elhagytak mindent", és hogy védelmező voltukat jelezze, hozzáteszi: „akik országunk eddig segítették", (15) és hogy az *evocatio* mellett a *devotio* erejét is megmutassa, amelyben leginkább Iuppitert szólítják meg, ezt mondja: „a teucroktól Argosba orozta bősz Jupiter".[1] (16) Hát nem tűnik bizonyosnak számunkra, hogy (Vergilius) Maro mélységét az emberi és isteni törvény nélkül nem lehet megérteni?

N. A.

1.6. AZ ÚGYNEVEZETT *LAPIS SATRICANUS*

CILI.2 (1986) 2832a. A Latium déli részében fekvő Satricumban épült *Mater Matuta*-templom ásatása közben 1977-ben talált felirat. A felirathordozó kő a templom alapzatába volt beépítve, mégpedig oly módon, hogy a kő oldalán lévő felirat „fejjel lefelé" álljon, és ne lehessen elolvasni. Ma Rómában, a Holland Intézetben (Nederlands Institut te Rom) őrzik.

A felirat mintaszerű fő kiadása és kommentárja: C. M. Stibbe - G. Colonna - C. De Simone - H. Versnél: *Lapis Satricanus. Archaeological, epigraphical, linguistic and historical aspects of the new inscription from Satricum.* With an introduction by M. Pallottino. 's-Gravenhage, 1980; C. De Simone: L'iscrizione latina arcaica di Satricum: Problemi metodologici ed ermeneutici. *CIS* 33.1., 1981, 25-56.; H. S. Versnél: Die neue Inschrift von Satricum in historischer Sicht. *Gymnasium* 89., 1982, 193-235.; E. Ferenczy: Über das Problem der Inschrift von Satricum. *Gymnasium* 94., 1987, 97-108.; R. Ross Holloway, *The Archaeology of Early Rome and Latium.* London - New York, 1996; T. C.-J. Matthews: *A római világ atlasza.* Budapest, 1991, 24-25. (a felirat fotójával).

Kr. e. 500 körül?

A felirat eredeti szövege:

[—]ieisteteraipopliosiovalesiosio
svodalesmamartei

[1]Vergilius: *Aeneis* II. 326-327. L. I.

A felirat - legvalószínűbb értelmezés szerinti - klasszikus latin átírása:

[—]i stetere Publii Valerii
sodales Marti

Legvalószínűbb fordítása (az eredeti szórendet megtartva):

... állították Publius Valerius
bajtársai Marsnak.

A. B.

• A felirat eleje töredékes, kiegészítésére sokféle kísérlet történt, ezek nagy része azonban nyelvészetileg tarthatatlan. A felirat nyelve minden kétséget kizáróan latin, bár még mindig akadnak kutatók, akik ezt nem fogadják el. A felirat eredetileg valószínűleg egy Mars-templom dedikációs felirata volt. Egyes kutatók véleménye szerint az eredetileg Marsnak szentelt templomot lerombolták (talán a volscusok), és ennek helyébe épült az új, *Mater Matu*ta-templom, és így kerülhetett az eredeti dedikációs felirat az alapzatba. Mások szerint e Marsszal kapcsolatos felirat Satricum más részéről került utólag beépítésre a *Mater Matu*ta-templomba.

A feliraton említett Publius Valerius azonos lehet a nagy R Valerius Publicolával, a köztársaság első consuljainak egyikével. A szöveg igazi jelentősége - egyes kutatók szerint - azonban abban áll, hogy megerősíti azt a képet, amely szerint a korabeli római társadalom olyan harcosok csoportjainak *(sodales)* uralma alatt állt, akik arisztokrata vezéreknek és nemzetségeknek tartoztak hűséggel.

Ferenczy E. azonban számos érvet hozott fel a R Valerius Publicolával való azonosítás ellen. Szerinte Róma Kr. e. 500 körül nem volt abban a helyzetben, hogy Satricumot elfoglalhassa, és R Valerius Publicolának a bajtársai nem állíthattak Satricumban feliratot, ugyanis egyetlen adat sincs Róma és különösen a Valeriusok Satricumhoz fűződő kapcsolataira a Kr. e. 5. században. R Valerius Publicolának semmiféle kapcsolata nem mutatható ki Satricummal.

A felirat keltezése is bizonytalan: a R Valerius Publicolával való azonosításra alapozott Kr. e. 500 körüli keltezés régészeti és epigraphiai érvek figyelembevételével akár egy évszázaddal későbbre is kitolható. Satricum csak a kelta invázió után, a 4. század első felében került Róma érdeklődésének homlokterébe az új latin szövetséggel kialakuló háború kapcsán. Ekkor már kimutatható a Valeriusok és Satricum kapcsolata: Publius Valerius Potitus Publicóla az egyik vezére a Satricumot 386-ban elfoglaló római hadseregnek. Ferenczy E. a feliraton említett Poplios Valesiost ezzel a Publius Valerius Potitus Poplicolával azonosítja, aki egyébként később, 377-ben Satricumnál legyőzte az egyesült latin-antiumi seregeket. Szerinte ő az egyetlen olyan kétségtelenül történeti személy ágens *Valériában,* akinek*praenomene* Publius, és akinek a források által bizonyíthatóan kapcsolatai voltak Satricummal. Ennek fényében a felirat keletkezését későbbre, 386-382 közé teszi, azaz Satricum első római meghódításának időpontja és a volscusok általi visszahódításának időpontja közé.

Adamik B. véleménye szerint a latin nyelvtörténet mai állása alapján nyelvészetileg mind a két keltezés - azaz Kr. e. 500 körül, illetve Kr. e. 386-382 között - elfogadható.

A felirat nyelvészeti és történeti értelmezése továbbra is vitatott, és máig sem zárult le megnyugtató módon.

1.7. A BACCHANÁLIÁK ELTERJEDÉSE ITALIÁBAN ÉS RÓMÁBAN

Livius: *Ab Urbe condita* [A római nép története a Város alapításától] 39.8-9, 13-14.

8. A következő évben Sp. Postumius Albinus és Q. Március Philippus consulokat a hadsereg, a háborúk és a provinciák gondja helyett egy belső összeesküvés megtorlása foglalkoztatta. A praetorok kisorsolták provinciáikat: T. Maenius kapta a városiak, M. Licinius Lucullus a városiak és idegenek közti jogügyek intézését, C. Aurelius Scaurus Sardiniát, R Cornelius Sulla Siciliát, L. Quinctius Crispinus Hispánia innenső, C. Calpurnius Piso pedig Hispánia túlsó részét. A két consult a titkos összeesküvés kivizsgálásával bízták meg.

Ez azzal kezdődött, hogy hozzánk érkezett - először Etruriába - egy egyszerű görög ember, aki egyetlen olyan művészethez vagy tudományhoz sem értett, amelyekre ez a példátlanul művelt nép szellemünk és testünk művelése végett minket megtanított; pap volt és jövendőmondó. De nem olyan, aki az isteneket nyíltan tiszteli, és tanait nyilvános szertartáson feltárva az emberekben babonás félelmet ébreszt, hanem titkos, éjszakai szertartások szervezője. Ezeknek titkai kezdetben csak kevés ember előtt tárultak fel, de később egyre jobban kezdték vonzani a férfiakat és a nőket. Majd, hogy minél több lelket nyerjenek meg, a szertartást borozással és lakomával kötötték össze. S itt, mikor a bortól felhevültek, s az éjszaka meg a férfiak és asszonyok s a fiatalabb és öregebb korúak összevegyülése minden szemérmes tartózkodást feloldott, megkezdődött az ocsmány orgiák mindenféle fajtája, mert mindenki úgy érezte, hogy itt megtalálhatja azt az élvezetet, amelyre természete szerint különösen vágyott. S itt nemcsak egyféle gyalázat, a két nemnek szabadon született fiúkkal és asszonyokkal vegyesen űzött fajtalankodása folyt, hanem hamis tanúk, hamis pecsétek, végrendeletek és feljelentések is kikerültek ebből a műhelyből, sőt egyes családokban mérgezésekre és gyilkosságokra is sor került, úgyhogy nemegyszer a holttestet sem lehetett megtalálni, hogy eltemessék. A gaztetteket sokszor ravaszság, még többször erőszak segítségével vitték végbe. S az erőszakosság titokban maradt, mert az üvöltés, a dobok és a cymbalum zajától a megbecstelenítettek és megöltek segélykiáltásait egyáltalán nem lehetett hallani.

9. Ez a szörnyű romlás, mint valami fertőző ragály, Etruriából Rómába is eljutott. Először ugyan rejtve maradt az efféle bűnöknek több teret és lehetőséget nyújtó Város nagysága miatt, végül azonban feljelentés útján Postumius consul tudomására jutott...

Volt egy közismert örömleány, Hispala Faecenia szabadosnő, aki... (13.) elbeszélte, hogyan is keletkeztek ezek a szertartások. A szent helyre először csak asszonyok léphettek be, s oda egyetlen férfit sem lehetett bebocsátani. Minden évben csak három napot jelöltek ki, s ekkor avatták fel napközben Bacchus új híveit, a papnőket

pedig felváltva a matrónák közül választották. Ezt az egész rendet azután - mintha az istenek figyelmeztetésére tenné - megváltoztatta az egyik campaniai papnő, Paculla Annia. O volt az első, aki férfiakat is felavatott, mégpedig saját fiait, Minius és Herennius Cerriniust; a szertartásokat nappal helyett éjszaka rendezte, s az évi három nap helyett minden hónapban öt napot jelölt ki a felavatási szertartásokra. S attól kezdve, hogy a szertartásokat vegyesen látogatták, s ott férfiak és nők összekeveredtek, s féktelenségüket még az éjszaka is növelte, alig van olyan bűn, olyan gaztett, amit ott ne követtek volna el. S a férfiak egymás között még több fajtalanságot műveltek, mint a nőkkel szemben. Aki pedig nem tűrte elég készségesen a megbecstelenítést, s túl renyhe volt a gaztettek elkövetésében, azt, mint valami jószágot, feláldozták. Semmit se szabad bűnnek tartani - ez számít náluk a legfőbb vallási szabálynak. A férfiak, mint a megszállottak, testük őrjöngő rángatózása közben jövendőt mondanak; a matrónák a bacchansnők öltözetében, lobogó hajjal, lerohannak a Tiberishez, kezükben égő fáklyával, a vízbe dugják, majd - mivel abban nyers kén és oltatlan mész van - égve húzzák elő. Azokról az emberekről, akiket csigára kötnek, s szemük elől ismeretlen barlangokba hurcolnak, azt híresztelik, hogy az istenek ragadják el őket. S azok járnak így, akik nem voltak hajlandók velük együtt felesküdni, gaztetteikben részt venni, vagy a megbecstelenítést eltűrni. Immár jelentékeny tömeget, szinte egy másik népet alkotnak, s köztük nem egy előkelő férfi és asszony található. A legutóbbi két évben elrendelték, hogy senkit sem szabad felavatni, aki húszévesnél idősebb, mert olyan korúakra vadásznak, akik könnyebben rávehetők az eltévelyedésre és fajtalanságra.

14. Postumius ... az ügyet a senatus elé terjesztette, s itt sorban mindenről beszámolt, a neki tett bejelentéstől kezdve addig, hogy a nyomozás során mi jutott tudomására. Az atyákat roppant rettegés fogta el; részben az állam miatt, amelyet az effélé összeesküvések és éjszakai összesereglések titkos merénylettel és veszéllyel fenyegethetnek, részben pedig kit-kit személyesen saját hozzátartozói miatt, hogy közülük hátha valamelyik belekeveredett ebbe a gazságba. A senatus úgy döntött, hogy a consulnak háláját nyilvánítja, amiért az ügyet páratlan körültekintéssel derítette fel, s így semmi nyugtalanságot nem keltett. Ezután megbízták a consulokat, hogy a bacchanáliák és az éjszakai szertartások ügyében soron kívül tartsanak vizsgálatot; gondoskodjanak róla, hogy Aebutiusnak és Faeceniának bejelentésük miatt ne legyen bántódásuk, s igyekezzenek jutalom kitűzésével másokat is feljelentésre buzdítani. Igyekezzenek a szertartások papjait - férfiakat és nőket egyaránt - nemcsak Rómában, de valamennyi fórumon és gyülekezőhelyen felkutatni, hogy ezek a consulok kezébe kerüljenek. Rendeljék el Rómában s küldjenek rendeletet egész Italiában mindenhová, hogy senki, aki Bacchus szertartásába be van avatva, nem gyülekezhet, szertartás címén nem jöhet össze, és semmi, az istenekkel kapcsolatos dolgot nem cselekedhet. Mindenekelőtt pedig fel kell kutatni azokat, akik összegyűltek és ünnepélyesen felesküdtek a fajtalanság és gyalázat művelésére. - így szólt a senatus határozata.

A consulok utasították a curulis aediliseket, kutassák fel a szertartások valamennyi papját, s akit elfogtak, tetszés szerinti időre tartsák fogságban a nyomozás érdekében. A plebeius aedilisek ügyeljenek, hogy sehol se tartsanak éjszakai össze-

jöveteleket. A gyújtogatások megelőzése végett a közbiztonságra felügyelő triumvireket utasították: városszerte állítsanak fel őrségeket, s ügyeljenek, hogy semmiféle éjszakai összejövetel ne forduljon elő, s a triumvirek mellé rendelték segítségül a Tiberisen innen és túl felügyelő quinquevireket, hogy mindegyikük vigyázzon saját körzete épületeire.

M. Gy.

1.8. SENATUSI HATÁROZAT A BACCHANÁLIÁKRÓL

CIL 1.2 581.
1640-ben Bruttiumban talált bronztábla, amely a senatusnak Liviustól is említett (39. 8-18) határozatát tartalmazza. Az idézőjelek között szereplő rész valószínűleg az eredeti senatusi határozat pontos másolata.
Kr. e. 186.

Quintus Március, Lucius fia, és Spurius Postumius, Lucius fia mint consulok előterjesztést tettek a senatusnak *(senatum consoluerunt)* október hetedikén Bellona templomában. A senatusi határozat írásba foglalásánál tanúként jelen voltak *(sc[ribundo] arf[uerunt])* Marcus Claudius, Marcus fia, Lucius Valerius, Publius fia és Quintus Minucius, Gaius fia. Azokról, akik Bacchus-ünnepekre szövetkeztek *(Bacanalibus quei foideratei esent),* rendeletileg a következőképpen határoztak *(exdeicendum censuere):*

„Egyikőjük se rendelkezzen Bacchus-szentéllyel; ha mégis vannak olyanok, akik maguk számára szükségesnek tartják, hogy Bacchus-szentéllyel rendelkezzenek, azok jöjjenek Rómába *a praetor urbánushoz,* és erről az ügyről, miután meghallgatták szavaikat, a senatusunk döntsön, de csak akkor, ha legalább száz senator jelen van, amikor ezt az ügyet tárgyalják. Bacchánsnőkhöz egyetlenegy férfi se járjon, legyen az római vagy latin jogú polgár *(ceivis Romanus neve nominus Latini), vagy* szövetséges *(socius),* csak ha a praetor urbánushoz járul, és ő senatusi határozat alapján *(de senatuos sententiad),* de csak akkor, ha legalább száz senator jelen van, amikor ezt az ügyet tárgyalják, ezt megengedi. így rendelkeztek *(Censuere).*

Egy férfi se legyen pap *(sacerdos);* se férfi, se nő ne legyen elöljáró *(magister);* egyikőjük se tartson fenn közös pénztárat *(pecuniam comoine[m]),* és senki se tegyen meg akár férfit, akár nőt elöljárónak *(magistratus) vagy* elöljáró-helyettesnek *(pro magistratud);* és ezután ne álljon szándékukban egymással összeesküdni, vagy egymásnak fogadalmat tenni, vagy egymást elkötelezni, vagy egymásnak kölcsönösen ígéreteket tenni, vagy egymást adott szóval biztosítani. Senki se mutasson be titokban áldozatot, és senkinek se álljon szándékában se közterületen, se magánterületen, se a városon kívül áldozatot bemutatni, csak ha a praetor urbánushoz járul, és ő senatusi határozat alapján, de csak akkor, ha legalább száz senator jelen van, amikor ezt az ügyet tárgyalják, ezt megengedi. így rendelkeztek.

Ötnél több ember, férfi és nő, ne akarjon együtt áldozatot bemutatni, és közben ne akarjon kettőnél több férfi vagy háromnál több nő ott jelen lenni, csak a *praetor urbánus* és a senatus határozata alapján, ahogy fent le van írva."

Ezeket népgyűlésen *(in conventionid)* hirdessétek ki nem kevesebb mint három héten belül *(trinum noundinum),*[1] és legyetek tudatában a senatus határozatának, ők ugyanis a következőképpen határoztak: ha akad valaki, aki a fent leírtakkal ellentétesen cselekszik, azt a határozatuk értelmében halálbüntetéssel kell sújtani; és hogy ezt érctáblára véssétek, így tartotta célszerűnek a senatus, és hogy függesszétek ki oda, ahol legkönnyebben el lehet olvasni; és hogy a Bacchus-szentélyeket, ha vannak ilyenek, kivéve ha ott valamiféle más ősi szent hely van, úgy, ahogy fent le van írva, a határozatot tartalmazó táblák *(tabelfjjai)* átvétele utáni tíz napon belül távolíttassátok el. Az *ager Teuranuson.*[2]

A. B.

1.9. SZENTSÉGTÖRÉS CAESAR HÁZÁBAN *BONA DEA (GYNAIKEIA)* ÜNNEPÉN

Plutarchos: *Vitae parallelae* [Párhuzamos életrajzok], *Iulitis Caesar* 9-10.

9. Caesar praetorsága idején történetesen nem voltak zavargások. Egy szerencsétlen ügy azonban igen közelről érintette családi életét. A patríciuscsaládból származó Publius Clodius dúsgazdag ember volt, nagy befolyású szónok, de botrányos magánéletéről hírhedt férfi, s ebben egyetlen kortársa sem múlta felül. Clodius beleszeretett Caesar feleségébe, Pompeiába, aki nem utasította vissza közeledését. De Caesar házában nem' egykönnyen lehetett bejutni a nők lakosztályába; különben is Aurelia, Caesar anyja, igen szigorú erkölcsű asszony volt, gondosan szemmel tartotta menye minden lépését, és így nehéz és veszélyes vállalkozássá tette a két szerelmes találkozását.

Van egy római istennő, akit *Bona* Deának neveznek: ezt az istenséget a görögök Gynaifeeianak hívják. Ugyanezt az istennőt a phrygök is magukénak vallják, és azt állítják róla, hogy Midas király anyja volt; a rómaiak szerint pedig a dryasoknak nevezett erdei nimfák egyike és Faunus felesége. A görögök arról is tudnak, hogy ő Dionysosnak az anyja, akinek a nevét nem szabad kiejteni. Ezért mikor a nők az istennő ünnepét ülik, szőlőlombbal borított sátrakat emelnek, és szent kígyót helyeznek el egy trónszéken az istennő szobra mellett. A vallási törvények tiltják, hogy ezeken az ünnepségeken férfiak részt vegyenek, sőt férfi nem is tartózkodhat olyan házban, ahol az ünnepséget megrendezik. A szertartások, melyeket csupa nő végez, állítólag nagyon hasonlítanak az Orpheus tiszteletére rendezett ünnepségekhez. Mikor az ünnep napja elérkezik, a consul vagy a praetor, akinek házánál az ünnepet ülik, elmegy hazulról, és vele együtt távozik a ház valamennyi férfi lakója. A háztartás feje ilyenkor az asszony, ő díszíti fel a házat. Az ünnep legfontosabb szertartásai

[1] **Tkp. az az időszak, amelyben három vásárnap volt, azaz legalább 17 napból (amennyiben ez az időszak vásárnappal kezdődik és végződik) és legfeljebb 24 napból állt.**

[2] **A felirat felállításának helye, ma Tiriolo.**

éjszaka folynak. Tréfa is vegyül az éjszakai szertartásokba; közben állandóan szól a zene.

10. Ez alkalommal, mikor Caesar házában éppen folyt a felesége, Pompeia rendezte ünnepség, Clodius (szakálltalan ifjú volt, s bízott benne, hogy nem ismerik fel) ifjú nő képében bekopogtatott a ház ajtaján. Az ajtót nyitva találta, és a tervbe beavatott rabnő segítségével baj nélkül bejutott a házba. A rabnő szaladt, hogy szóljon Pompeiának. Közben telt az idő, és Clodius türelmét vesztve nem maradt ott, ahol az asszony hagyta. Járkálni kezdett a tágas házban, de igyekezett elkerülni a kivilágított termeket. Közben Aurelia egyik szolgálója lépett hozzá, és mint egyik nő a másikat, hívta, vegyen részt a játékban. Clodius vonakodott vele menni, de a szolgáló csak húzkodta magával, és kérdezősködni kezdett, hogy kicsoda, honnan jön. Clodius azt felelte, hogy Pompeia szolgálóját várja, de hangja nyomban elárulta. Aurelia rabnője sikoltozva berohant a kivilágított helyiségekbe, ahol sokan voltak, és azt kiáltozta, hogy férfira bukkant a házban. A nők megrémültek. Aurelia azonnal abbahagyatta az istennőnek bemutatott szertartásokat, és letakartatta a szent edényeket. Majd bezáratta a ház ajtóit, és fáklyás rabnők kíséretében sorra járt minden szobát és helyiséget, hogy megkeressék Clodiust. Meg is találták annak a szolgálónak a szobájában, aki beengedte a házba; majd mikor felismerték, hogy kicsoda, kikergették az utcára.

Éjjel eltávoztak a nők a házból, és nyomban elbeszélték férjüknek, mi történt. Reggelre híre ment a városban, hogy Clodius szentségtörést követett el, és tettéért nemcsak azoknak kell felelnie, akiket magaviseletével megbotránkoztatott, hanem a városnak meg az isteneknek is. Az egyik néptribunus szentségtörés címén vádat emelt Clodius ellen, és a senatus legbefolyásosabb tagjai is összefogtak ellene. Tanúvallomásaikban a legszörnyűbb bűnök elkövetését tulajdonították neki, így például, hogy házasságtörést követett el nővérével, Lucullus feleségével. A köznép szembehelyezkedett a patriciusokkal; segítségüknek Clodius jó hasznát látta bírái előtt, mert a bíróság tagjain valósággal kitört a rémület, mikor meglátták, mekkora tömeg áll Clodius mögött. Caesar nyomban elvált Pompeiától...

Mt. E.

1.10. A RÓMAI NAPTÁR KIALAKULÁSA ÉS REFORMJAI

Censorinus: *De die natali* 20.1-11.

1. De ezekről a régi idők ködébe vesző időszámítási rendszerekről nem akarok beszélni. Könnyű felismerni, hogy mekkora a különbség a hold vagy a nap járása szerint felosztott, később keletkezett naptárrendszerek között, ha csak - a külföldieket mellőzve - Itália népei között vizsgáljuk is ezt. Ugyanis ahogyan a ferentinumiaknak, a laviniumiaknak vagy akár az albaiaknak és a rómaiaknak is más-más naptáruk volt, úgy a többi népnek is. Mégis mindnek az volt a szándéka, hogy polgári naptári évüket hónapok különböző módon való közbeiktatásával az egyedül valódi és természetes évhez igazítsák. 2. Mivel mindezekről hosszú lenne beszélni, a rómaiak évére

fogunk áttérni. Mindenesetre Licinius Macer és utána Fenestella egyaránt azt írják, hogy a folyó év Rómában kezdetben 12 hónapból állt. De inkább kell hinnünk Iunius Gracchanusnak, Fulvinusnak, Varrónak, Suetoniusnak és a többieknek, akik úgy vélik, hogy Rómában - ahogy akkor az albaiaknál is, ahonnan a rómaiak származnak - 10 hónap volt. 3. Ez a 10 hónap a következőképpen tett ki 304 napot: márciusban 31, áprilisban 30, májusban 31, júniusban 30, quintilisben 31, sextilis és september hónapban 30-30, októberben 31, novemberben és decemberben 30-30 nap volt. Ezek közül a négy nagyobb hónapot „teljes" *(pleni)* hónapnak nevezték a többi hatot pedig „hiányosnak" *(cavi)*. 4. Később akár Numa - ahogyan azt Fulvius mondja - akár Tarquinius - ahogyan Iunius - 12 hónapot hozott létre összesen 355 nappal, bár 12 holdhónap nyilvánvalóan 354 napot tölt ki. De az, hogy egy nappal több lett, az akár tudatlanságból történt, akár abból a babonaságból *(superstitio)* - ami szerintem valószínűbb -, hogy a páratlan számot kedvezőbbnek tartották kerek *(plenus)* számként. 5. Az biztos, hogy a korábbi évhez ötvenegy nap járult hozzá. Mivel ez nem tölt ki 2 hónapot, a hat „hiányos" hónapból elvettek egy-egy napot, és ezeket az új napokhoz adva 57 napot kaptak. Ezekből 2 hónapot hoztak létre: a 29 napos januárt és a 28 napos februárt. így aztán minden hónap „teljes" lett, és páratlan számú napból állt február kivételével, amely egyedül volt „hiányos", és ezért kedvezőtlenebbnek tartották a többinél.

6. Végül úgy határoztak, hogy felváltva egy huszonkét, illetve huszonhárom napos szökőhónapot iktatnak be a naptárba, hogy a polgári naptári év megegyezzen a természetes évvel. Ezt a betoldást a leginkább megfelelő módon február hónapba iktatták *Terminalia* és *Regifugium* ünnepe közé. Ezt addig folytatták így, mígnem észrevették, hogy a polgári naptári évek valamivel hosszabbak a természetesnél. Hogy ezt a tévedést kijavítsák, megbízták aponti/exeket, és az ő döntésükre bízták a közbeiktatás ésszerű megoldását. 7. De ezek legtöbbje rosszakaratból vagy részrehajlásból - hogy valaki gyorsabban távozzon hivatalából, vagy a hivatalt hosszabban töltse be, vagy hogy egy állami bérlő az év hosszából nyereséget szerezzen vagy veszteséges legyen - önkényesen nagyobb vagy kisebb időszakot toldott be, és így a dolgot, amit azért bíztak rájuk, hogy kijavítsák, még jobban elrontották. 8. Az eltérés már olyannyira nagy volt, hogy C. Caesar *pontifex* maxi'musként - saját harmadik és M. Aemilius Lepidus consulsága alatt -, hogy a hibát visszamenőleg kijavítsa, november és december hónapok közé két 67 napos szökőhónapot tett be, bár már február hónaphoz 23 napot toldott, és így azt az évet 445 napossá tette. Egyidejűleg a jövőről is gondoskodott, nehogy újra tévedjenek. A szökőhónapot ugyanis eltörölvén a polgári naptári évet a nap járásához igazította. 9. így a 355 naphoz tízet adott, amelyeket a hét 29 napos hónapban úgy osztott el, hogy januárhoz, sextilishez és decemberhez 2-2 nap járult, a többihez pedig 1-1. Ezeket a napokat pedig a hónapok végéhez csatolta hozzá, nehogy tudniillik az egyes hónapok ünnepei helyükről elmozduljanak. 10. Ezért most, bár hét hónapban van 31-31 nap, 4 mégis a kezdettől fogva így megalkotott háromtól abban különbözik, hogy Nonaejuk a 7. napon van, a másik háromnak és az összes fennmaradó többinek pedig az 5. napon.

Továbbá azt a negyed napot illetően, amely úgy tűnik, hogy a valódi évet teljessé tenné, úgy határozott, hogy 4 év elteltével egy napot iktassanak közbe ott, ahol egy-

kor a hónapot szokták, azaz a *Terminalia* után. Ezt a napot most *bissextusnak* nevezik. 11. Ettől az évtől kezdve - melyet Iulius Caesar így rendezett el - nevezik a többit, amelyek Caesar negyedik consulságával kezdődnek, a mi időnkig Iulianus-évnek. Ez a Iulianus-naptár, bár optimálisan alkalmazták a természetes évhez, mégsem áll egyedül. Ugyanis a korábbi naptárakat is, még ha egyesek tíz hónaposak voltak is - éspedig nemcsak Rómában vagy Italia-szerte, hanem minden népnél -, amennyire lehetséges volt, ugyanígy javították ki. így ha az évek bizonyos számáról van itt szó, nem szabad másként érteni, mint természetes évnek.

F. A.

• *Nonae:* a kilencedik nap az *Idus, azaz* a hónap közepe előtt. A római naptárra vonatkozóan lásd Hahn I.: Naptári rendszerek és időszámítás. Gondolat Zsebkönyvek. Budapest, 1983, Gondolat Kiadó, 48-56.

1.11. AUGUSTUS VALLÁSPOLITIKÁJA

Suetonius: *De vita Caesarum* [A Caesarok élete], *Augustus* 31.

Mihelyt a főpapi hivatalt, melyet Lepidus életében nem akart magához ragadni, Lepidus halála után elfoglalta, minden jelentéktelen vagy kétes hírű szerzőtől való, mintegy kétezer görög vagy latin nyelvű jóskönyvet mindenfelől egybehordatott és elégetett; nem tartott meg egyebet, csak a Sibylla-könyveket, azokat is szemelvényesen; aranyozott szekrénykében őrizte őket a palatinusi Apollo szobrának talapzata alatt. Az isteni Iulius rendezte naptár rendjét, melyet hanyagságból összevissza zavartak azóta, újból helyreigazíttatta, a naptár rendezésekor annak emlékére, hogy első consulságát és kimagasló győzelmeit a sextilis hónapban érte el, azt jelölte a maga nevével, nem pedig a szeptember hónapot, melyben született. A papok számát és tekintélyét, de még inkább előjogaikat megnövelte, kiváltképpen a Vesta-szüzekét. Mikor az egyik meghalt Vesta-szűz helyébe új papnő megválasztására került sor, sokan megkörnyékezték Augustust, hogy leányaiknak ne kelljen a sorshúzásban részt venniük; erre ő megesküdött, hogy önként ajánlaná fel bármelyik leányunokáját, ha elérte volna közülük egy is a törvényes korhatárt. Az ősi, lassanként elfelejtett vallásos szertartások közül nem egyet életre keltett, így: a madárjóslatot a közjóiétéit, a *Flamen Dialis* méltóságát, a *Lupercalia* ünnepét, a századéves ünnepi játékokat és a keresztutakon rendezett játékokat. A *Lupercalia* ünnepén eltiltotta a még pelyhes állú ifjakat attól, hogy a futásban részt vegyenek; elrendelte továbbá, hogy a századéves játékok *(ludi Saeculares)* éjjeli látványosságait mindkét nembeli ifjúság csakis valamely felnőtt hozzátartozója kíséretében látogathassa. A keresztúti Larokat *(Compítales Lares)* rendeletére évenként kétszer, tavasszal és nyáron virágokkal díszítették.

K. F.

1.12. A MARS ULTOR-TEMPLOM FELIRATA

1924-1926 között a Róma városi *Forum Augustumon* álló *Mars* U/tor-templom ásatásai során előkerült építészeti tagozat, a bejárat fölötti ún. architráv 41 cm hosszú és 117 cm magas része, amelyen egy szám és egy betű töredéke látható. Ennek alapján sikerült elkészíteni a templom Augustus-kori építési feliratának rekonstrukcióját. Ma is eredeti lelőhelyén, a *Mars* [//tor-templom lépcsőjén látható (ltsz.: FA 274). G. Alföldy: L'iscrizione dedicatoria del tempio di Mars Ultor. In: *Studi sull'epigrafia augustea e tiberiana di Roma.* Roma, 1992,17-32.
Kr. e. 2. május 12.

Imperátor Caesar Augustus, az Isteni (Caesar) fia, pontifex maximus, 14. alkalommal imperátor, 13. alkalommal consul, 21. alkalommal a tribunusi hatalom birtokosa, a haza atyja / a hadizsákmányokból fogadalmi ajándékként adományozta *(ex manibiis dono dedit)* / Caius és Lucius Caesarokkal, a fiaival, kijelölt consulokkal, az ifjúság hercegeivel együtt felszentelte *(cum Caio et Lucio Caesaribus filis consulibus designatis principibus iuventutis dedicavit).*

B. L.

• A *Mars* 17/tor-templom feliratának bravúros rekonstrukciója egy szám és egy betű töredéke alapján, az Augustus-kori és későbbi források, Augustus-kori feliratokon szereplő fogadalmi formulák és császári titulatura, Claudius-kori ábrázolások, valamint Antoninus-kori építészeti párhuzamok segítségével készült. Ovidius *Fasti* c. munkájának és Augustus politikai végrendeletének jóvoltából ismert volt a templom felszentelésének napja, illetve éve, amelynek segítségével nagy biztonsággal rekonstruálhatók voltak az Augustus által Kr. e. 2-ben betöltött hivatali címek és azok sorszáma. Egy ilyen hivatali cím töredéke maradt fenn a kiindulásként szolgáló architrávon, amelyet Alföldy G. a 14. imperatori *acclamatióvú* és a 13. consuli hivatallal hozott összefüggésbe: *[imp(erator) XUI]I c[o(n)s(ul) XIII].* Tudjuk azt is, hogy Augustus rendszerint trónutódlásra kijelölt adoptív fiait, Caius és Lucius Caesart bízta meg templomok felszentelésével, így az ő nevük is kellett hogy szerepeljen a templom homlokzatán elhelyezett építési-fogadalmi feliraton. Ovidius a Mars Ultor-templom építési feliratának meglétét (lásd az 1.13. sz. szemelvényt) a következő szavakkal bizonyítja *(Fasti* V.551-554, 567-568): „Ünnepet ülni bosszútálló Mars száll le az égből. / Augustus fórumán látni akarja lakát. / Temploma nagy de az isten is az: fia városa végre / egy Marshoz méltó isteni házat emelt. / ... Látja, hogy Augustus van a homlokzatra felírva, / és hogy e név által temploma még ragyogóbb" (G. L.). Megjegyzendő, hogy a felirat rekonstrukciója nem tekinthető teljességgel biztosnak, hanem a korabeli források és az Augustus-kori propaganda elemeinek ismeretében az eredeti szövegezéshez erősen közel állónak.

1.13. A MARS ULTORNAK ÁLLÍTOTT TEMPLOM ÉS FELIRATA

Ovidius: *Fasti* [Római naptár] 4.549-577.

Fegyverzajt hallok? Csakugyan, fegyver zaja hangzik.
Mars közelit, s hadi zaj csattog a lépte nyomán.
Ünnepet ülni bosszútálló Mars száll le az égből.
Augustus fórumán látni akarja lakát.
Temploma nagy, de az isten is az: fia városa végre
egy Marshoz méltó isteni házat emelt.
Temploma méltó már a gigasokon ült diadalhoz.
Innen elindulhat harcra a harcok ura,
hogyha akár Keleten gonosz ellen emelne kezet ránk,
vagy ha talán Nyugaton kell letiporni a gazt.
Hogyha e nagy műnek tetejére a harc ura ránéz,
győző isteneket látva az ormon, örül,
fegyvereket lát ajtóin sokféle alakban
s látja vitézeinek sok diadalmi jelét.
Látja nagy Aeneast, kedves terhével a vállán,
s julusi ősöknek látja nemes csapatát.
Látja nagy Iliadest - a vezér fegyverzete vállán -,
és a feliratokat látja a képek alatt.
Látja, hogy Augustus van a homlokzatra felírva,
és hogy e név által temploma még ragyogóbb.
Ifjan ajánlta fel ezt, amidőn szent harcra vonult ki.
Nagyságának nagy kezdete volt az a harc.
Ére emelte kezét - mellette derék katonái,
szemben a cinkosok - és ő maga így könyörög:
„Hogyha csatámra atyám hívott, Vestának a papja,
s két istenségért sújtani készül e kéz:
Állj ide, Mars! bűnös vérben forgasd meg a kardod,
szent segedelmeddel védd meg a jobbik ügyet.
Templomot építek, ha nyerek, s a neved Boszuló lesz."

G. L.

1.14. AUGUSTUS VALLÁSPOLITIKÁJA ÉS A *MOS MAIORUM*

Suetonius: *De vita Caesarum* [A Caesarok élete], *Augustus* 31.5.

5. A halhatatlan istenek után leginkább a hadvezérek emlékét tisztelte, akik a római nép hatalmát a legalacsonyabb fokról a legmagasabbra emelték. Ezért, megtartva a régi feliratokat, mindegyiknek helyreállíttatta a maga épületét, szobraikat pedig diadalmeneten viselt díszruhájukban, az isteneknek ajánlva elhelyeztette fórumának két oszlopcsarnokában; azután kiáltványában *(edictum)* közhírré tette: ezt gondolta ki, hogy a polgárok őt még életében, az eljövendő korok princepseit pedig később, ezekkel a hadvezérekkel mérhessék össze. Pompeius szobrát is elhozatta a curiából, ahol C. Caesart megölték, és egy márványívre állíttatta fel, Pompeius színházával szemközt.

K. F.

1.15. OLTÁR AZ ÖSSZES ISTENNEK ÉS ISTENNŐNEK

RIU II. 382.
Brigetio - Komárom/Szőny területén, a legiotábor közelében 1962-ben talált oltár. Ma Komáromban, a Klapka György Múzeum kőtárában őrzik.
Római császárkor.

Az összes istennek és istennőnek *(Dis Deabus omnibus)*. M(arcus) Antonius Marcianu[s], a legio [centuriója?] *([>?][centurio] legionis)* szívesen váltotta be ígéretét *(votum solvit libens)*.

B. L.

• Az oltár dedikációja a római istenvilág összes istenének és istennőjének szól. A felajánló a Brigetióban állomásozó *legio I(prima) Adiutrix* katonája volt, talán *centurio* rangban szolgált, bár a felirat töredékes volta miatt ez csak gyanítható. A *centurio* rangját feliratokon nem mindig írták ki, általában a „ > " jellel rövidítették.

1.16. IUPPITER-TEMPLOM ÉPÍTÉSE A VÁROS HATÁRÁBAN

RIU II. 413.

Brigetio - Komárom/Szőny. A brigetiói táborváros *(canabae)* területén, Szőny közelében előkerült mészkő tábla. Elveszett.
Kr. u. 222-235 között.

Iuppiter Optimus Maximusnak a mi urunk, Imperátor Caesar Marcus Aurelius Severus Alexander Pius Félix Augustus üdvéért *(Iovi Optimo Maximo pro salute domini nostri)* C(aius) Iul(ius) Maximinus, a *legio I(prima) Adiutrix Severiana* fegyvertárosa *(custos armorum legionis I[primae] Adiutricis Severianae)* a város határában saját költségére, alapjaiból épített kőtemplomot *(templum vicalem* [sic!] *a solo inpendis suis c(a)emento exstructum)* fogadalomból helyreállította *(ex voto restituit).*

B. L.

• A római pantheon főistenének (Iuppiter Optimus Maximusnak) és Severus Alexander császár üdvéért közös templomot emeltek Brigetio határában. Caius Iulius Maximinus, a Brigetióban állomásozó, a *Severiana* megtisztelő jelzőt viselő *legio I Adiutrix* fegyvermestere, fegyvertárának elöljárója építtette, és ugyancsak ő állíttatta helyre. A *c(a)ementum* szó az öntött falazásos technikára vonatkozik, amikor is cementbe ágyazott zúzalék köveket öntöttek két zsaluzat közé. A felirat eredeti szövegezésében több elírás található: így pl. *templum vicalem* szerepel a *templum vicale* helyett és *cemento* a *caemento* szó helyett. A feliraton szereplő császárnév segítségével kb. másfél évtizedes időhatáron belül lehet megadni a templom építésének, illetve felújításának idejét. A templom helye ismeretlen.

1.17. A BAJELHÁRÍTÓ IUPPITERNEK AJÁNLOTT ÉPÜLET

Savaria - Szombathely. Buócz T.: Lapidarium. Savaria Múzeum. Vas Megyei Múzeumok Katalógusai, 151. Szombathely, 2003[2], Kat. 44.
Kr. u. 2-3. század fordulója.

Iuppiter Optimus Maximus Depulsomak a savariabeliek üdvéért Lucius Octavius Faustinianus, Marcus (Octavius Faustinus) fia, Colonia Claudia Savaria városi tanácsának tagja *(decurio coloniae Claudiae Savariensium),* ítélethozatali joggal felruházott és az ötévenkénti vagyonbecslés végrehajtásával megbízott vezetője *(duumvir iure dicundo duumvir quinquennalis),* a tűzoltók collegiumának *praefectusa (vagy patrónusa ?) (praefectus vagy patrónus ? collegii fabrum centonariorum),* az isteni Claudius kultuszának papja *(fiamén Divi Claudii)* oszlopcsarnokot és ahhoz kapcsolódó félkörös záródású termet (építtetett) *(porticum cum exedris).*

B. L.

• Iuppiter Depulsor, a szerencsétlenség elhárítója számára ismeretlen rendeltetésű, de valamilyen formában talán mégis a nevezett istenség kultuszához kapcsolódó épület, egy félkörös záródású teremmel *(exedra)* ellátott oszlopcsarnok *(porticus)* építését örökíti meg a fenti felirat. A feliratállító Savaria városi tanácsának *(ordo decurionum)* a tagja és annak elöljárója, nevezetesen a két „tanácselnök" *(duumvir)* egyike volt, aki ebben a minőségében egyrészt ítélethozatali joggal volt felruházva *(duumvir iure dicundo),* másrészt az ötévenként esedékes vagyonbecslés *(census)* végrehajtásával volt megbízva *(duumvir quinquennalis),* amelynek során felülvizsgálták a városi tanács tagjainak anyagi helyzetét, és új tagok felvételéről is dön-

töttek. Csak találgatni lehet arra vonatkozóan, hogy a Bajelhárító Iuppiternek *(Iuppiter Depulsor)* felajánlott díszes épület és felirat kapcsolatba hozható-e a savariai tűzoltók *collegiumával* vagy székházával, hiszen a feliratállító a tűzoltók collegiumának elöljárója *(praefectus* vagy *patrónus collegii fabrum centonariorum)* is volt.

1.18. A LESZERELT KATONÁKNAK ÉS A TÁBORVÁROS LAKÓINAK KÖZÖS FOGADALMI AJÁNDÉKA VOLCANUSNAK

CILIII 3505.
Aquincum - Budapest III. ker. / Óbuda.
Kr. u. 2. század.

Oltár Volcanusnak *(Volcano sacrum)*. A leszerelt katonák és a *legio II(secunda) Adiutrix* mellé megtelepedett római polgárok *(veterani et cives Romani consistentes ad legionem II[secundam] Adiutricem)* (felajánlották), Val(erius) Respectus és Utedius Maximinus *magisterek* gondoskodásával *(curam agentibus Valerio Respecto et Utedio Maximino magistris)*.

B. L.

• Az Aquincumban állomásozó *legio II(secunda) Adiutrix* tábora körül létesült táborváros *(canabae),* lévén katonai területiumon, nem emelkedhetett városi rangra. Ezért az ott élő leszerelt katonák, illetve a légiót kiszolgáló kézművesek, iparosok, kereskedők, akik között számos római polgár is volt, önmagukat a *„legio II Adiutrix* szomszédságában (vagy mellé) letelepedett római polgárok"-nak nevezték (mindig az adott legio nevét feltüntetve!), és létrehozták a városi önkormányzatokhoz hasonló testületüket, amelyek élén a *magister* állt.

1.19. A LEGYŐZHETETLEN HERCULESNEK ÁLLÍTOTT OLTÁR

CIL III 4272; RIU III. 685.
Korábban a tatai kastélyparkban, ma Tatán, a Kuny Domokos Múzeumban őrzött mészkő oltár.
Kr. u. 2-3. század.

A Legyőzhetetlen Herculesnek, a császár üdvéért *(Herculi Invicto pro salute Augusti),* Ael(ius) Martinus, az ifjúság collegiumának elöljárója *(Aelius Martinus magister collegii iuventutis)* a fent említett collegiumi tisztség elnyeréséért adta és adományozta *(ob honorem collegii suprascripti dedit dedicavit).*

B. L.

• Aelius Martinus a *collegium iuventutisban* elnyert tisztségért *(magister)* állította a Legyőzhetetlen Herculesnek a fenti oltárt. Hogy a dedikációban melyik császárra gondolt a feliratállító, nem derül ki. *Apraenomen* elhagyása miatt a Kr. u. 2. századnál nem lehet korábbi a felirat.

1.20. NEMESIS-SZENTÉLY ÉPÍTÉSI FELIRATA

CIL III 10439.
Aquincum - Budapest III. ker. / Óbuda, Szentendrei út, Csiga-domb.
Kr. u. 214. június 24.
Aquincum polgárvárosának amphitheatrumából előkerült, a mellette álló Nemesis-szentély építésére vonatkozó felirat. Ma az Aquincumi Múzeumban őrzik, leltári száma: 64.10.159. Lásd Rómer E: Kiadatlan római feliratok. XlV-dik közlés. *ArchKözl* 11., 1878, 29-30.; Nagy T: Salariarius legionis - salariarius coloniae. *ActaArchHung* 28., 1976, 79-91.

A mi urunk, Imperátor Marcus Aurelius Antoninus Augustus Aurelius üdvéért *(pro salute domini nostri Marci Aurelii Antonini Augusti Aurelii)* Florus és Mercator, az aquincumiak coloniájának ötévenkénti vagyonbecsléssel is megbízott városi elöljárói *(duumviri quinquennales coloniae Aquincensium)* Nemesis régiségénél fogva összeomlott templomát *(templum Nemesis vetustate conlapsum)* Messala és Sabinus consulsága évében július hó *Kalendaeja* előtt nyolc nappal helyreállították *(restituerunt)*. Felajánlotta Aurelius Surus, aki munkájáért tiszteletdíjban részesült *(salariarius)*. Vagy: Felajánlotta Aurelius Surus, aki *Sala* városából származott.

F. G.

• Aquincumban két amphitheatrum állt: egy a legióstábor közelében (ma Budapest III., Nagyszombat u.) a katonaság, a másik pedig a tőle északabbra fekvő polgárváros rendelkezésére (helyét lásd fent). Ez utóbbi mellett állt Nemesisnek, a sors istennőjének szentélye, amelyet a város vezető tisztviselői állíttattak helyre. A felirat utolsó sora töredékes, és két feloldási, illetve értelmezési lehetőséget kínál: 1. Aurelius Surus - aki nevéből ítélve bizonyára syriai volt - felajánlóként *(dedicans)* jelenik meg, aki mint a kivitelezési munkával megbízott, a várostól tiszteletdíjat kapott munkájáért; 2. Aurelius Surus a nyugat-pannoniai *Sala* városából (ma: Zalalövő) származó polgár volt, és a munkálatok felügyeletéről való gondoskodással bízták meg *(curans)*.

1.21. OLTÁR NEMESISNEK

CIL III 13423; Steindenkmäler 36.

Savaria - Szombathely területén előkerült homokkő oltár. Ma Szombathelyen, a Savaria Múzeum kőtárában őrzik.
Kr. u. 2. század?

Oltár Nemesis Augustának *(Nemesi Augustae sacrum)*. Vale(rius) Atta önmagáért *(pro se)* szívesen és boldogan váltotta be ígéretét, mert (Nemesis) megérdemelte *(votum solvit libens laetus merito)*.

B. L.

• A sors istennőjének, Nemesisnek állított oltáron olvasható név két elemre bontható. A *Valerius* családnév *(nomen gentile)* jól ismert a Savariában megtelepedett itáliai eredetű kereskedőcsaládok körében. Néhány savariai Valerius dalmatiai származású volt. Az *Atta* név *(cognomen)* főleg a bennszülöttekre volt jellemző. A *Valerius Atta* összetétel romanizált, esetleg italicus családdal házassági kapcsolatra lépett bennszülött elődre utalhat. A származásra vonatkozóan lásd A. Mócsy: Die Bevölkerung von Pannonién bis zu den Markomannenkriegen. Budapest, 1959, 122., 160., 165.

1.22. VÁMSZEDŐ ÁLTAL NEMESISNEK ÁLLÍTOTT OLTÁR FELIRATA

CIL III 4161; Steindenkmäler 39.
Savaria - Szombathely területén, az egykori várkapuból előkerült oltár. Elveszett.
Kr. u. 2. század?

Oltár Nemesis Augustának *(Nemesi Augustae sacrum)*. Heliodorus, a mi császárunk vámtisztviselője Savaria útállomáson *(Heliodorus Augusti nostri vilicus stationis Savariensis)* önmaga és az övéi üdvéért *(pro salute sua et suorum)* boldogan váltotta be ígéretét, mert (Nemesis) megérdemelte *(votum solvit libens merito)*.

B. L.

• Heliodorus császári rabszolgaként teljesített szolgálatot a savariai vámállomáson *(statio Savariensis)* mint vámtisztviselő *(vilicus)*. Nemesisnek, a sors istennőjének önmaga és övéi üdvéért állította oltárát.

1.23. RÁOLVASÁSOK, BAJELHÁRÍTÓ IMÁDSÁGOK, VARÁZSIGÉK HATALMÁRÓL

Plinius: *Naturális história* [A természet története] 28.3.10-12.

10. Az embertől származó orvosságokkal kapcsolatos legfontosabb, ám örökké bizonytalan kérdés mindenekelőtt az, hogy van-e bármiféle hatása a ráolvasások szavainak és varázsigéinek. Ha igen, akkor úgy illik, hogy az ember elfogadja őket. A legbölcsebb emberek - egyenként nézve - valamennyien elutasítják, egészében azonban az emberiség mindenkor hisz ezekben, ha nem is érti a dolgot. Annyi minden-

esetre bizonyos, hogy semmit sem használ, s nem tekinthető helyes istentiszteletnek, ha az áldozati állatot könyörgés nélkül ölik le. 11. Mások továbbá a kérő és mások a bajelhárító imádságok, majd megint mások az istenség pártfogásáért esedező könyörgések szavai. Azt is látjuk, hogy a legfőbb hivatalnokok meghatározott könyörgésekkel könyörögnek, egy ember pedig - nehogy valamit kihagyjanak vagy helytelenül mondjanak - írásból előre olvassa a szöveget, míg egy másik őrként van jelen, hogy figyelje, megint másik előzőleg csendre int *(favere linguis),* és síppal zenélnek, nehogy valami más is hallatsszon. Mindkét dolog emlékezetes, valahányszor maguk a baljóslatú jelek rontották el, megszakítva az imádságot, illetve valahányszor a könyörgés hibázott. így például a fejek és a szívek hirtelen eltűnése az áldozatból, vagy ezek megkettőződése még az áldozat leölése előtt. 12. Roppant példaként maradt ránk a Deciusok, apa és fia éneke, amivel felajánlották önmagukat. Ránk maradt egy Vesta-szűz, Tuccia könyörgése, amivel a tisztátalanság vádját akarta elhárítani, s aminek segítségével szitával vitt vizet a város 519. évében. A mi korunkban is láttuk, hogy a Forum Boariumon élve eltemettek egy görög férfit és asszonyt, vagy más nemzetekből való embereket, akikkel éppen akkor volt dolgunk. Ha valaki elolvassa ennek a szertartásnak a könyörgését, amit a tizenöt férfiból álló kollégium feje *(XVvirum collegii magister)* szokott előre mondani, el kell hogy ismerje a varázsigék hatalmát, hiszen nyolcszázharminc esztendő eseményei igazolják mindezeket.

Plinius: *Naturális história [A* természet története] 28.4.18.

Verrius Flaccus szavahihetőnek tartott szerzőket idéz tanúbizonyságul, hogy az ostromok alkalmával a római papok mindenekelőtt ki szokták hívni *(evocare)* azt az istent, akinek az oltalmában az adott város állt, s ugyanolyan vagy még szélesebb körű kultuszt ígértek neki a rómaiaknál. Ez a szentség máig él a papi hagyományban, és bizonyos, hogy azért tartják titokban, hogy Róma melyik isten oltalma alatt áll, nehogy valamely ellenség ugyanígy tegyen.

Sch. D.

1.24. ÉTELÁLDOZAT, ARATÁS ELŐTTI ÁLDOZAT ÉS ÁLDOZAT AZ ÖKRÖKÉRT

Cato: *De agri cultura* [A földművelésről] 83; 132; 134.

83. Az ökrök egészségéért fogadalmi ajándékot így adj: Marsnak, Silvanusnak az erdőben tégy fogadalmat nappal, minden egyes állatért külön-külön. Keverj össze három font tönkölyt, 4 és fél font szalonnát, 4 és fél font színhúst, 3 sextarius bort, mindezt egy edényben, ezenfelül bort külön még egy edényben. Ezt a szertartást akár rabszolga, akár szabad ember végezheti. A szertartás végeztével a lakomát ugyanott tüstént költsd el. Asszony a szertartáson ne legyen jelen, ne is lássa, hogyan folyik le az. Ezt a fogadalmat, ha úgy kívánod, minden évben megteheted.

132. Ételáldozatot így kell bemutatni: az ételáldozat-fogadó Iuppiternek *(Iupiter*

dapalis) nyújts tetszés szerinti nagyságú kancsó bort. Ezen a napon pihenőjük van az ökröknek, a hajtóknak és azoknak, akik az ételáldozatot bemutatják. Amikor az áldozatot nyújtani kell, így tedd: „Eteláldozat-fogadó Iuppiter, mivel illő, hogy számodra házamban, házam népe közt egy kancsó bor jusson áldozatul, ennek okáért légy megtisztelve ennek az áldozatnak a felajánlásával." Közben moss kezet, majd fogd a bort: 2. „Eteláldozat-fogadó Iuppiter, légy megtisztelve ennek az áldozatnak a felajánlásával, légy megtisztelve ennek az áldozati bornak a nyújtásával. Vestának is adj, ha akarsz. Az ételáldozat Iuppiter számára: sült marhahús, egy urna bor. Iuppiternek saját tisztátalanságodtól megszabadulva áldozz. Majd az ételáldozat bemutatása után vess kölest, mohart, fokhagymát, lencsét.

134. Az aratás megkezdése előtt előzetes áldozatként kocát kell áldozni ilyen módon. 1. Ceresnek előzetes áldozatként koca kell, mielőtt a következő terményeket betakarítod: tönkölyt, búzát, árpát, babot, répamagot. Ianust, s Iuppitert, Iunót tömjénnel és borral köszöntsd, mielőtt a kocát áldozod. 2. Ianusnak így ajánld fel az áldozati süteményt: „Ianus atyám, ennek az áldozati süteménynek a felajánlásával kérve kérlek, légy kegyes, légy jóindulatú hozzám, gyermekeimhez, házamhoz, házam népéhez". A pogácsát Iuppiternek így ajánld fel és így áldozd: „Iuppiter, ennek a pogácsának a felajánlásával kérve kérlek téged, légy kegyes, légy jóindulatú hozzám, gyermekeimhez, házamhoz és házam népéhez, miután megtisztellek ezzel a pogácsával." 3. Utána Ianusnak a bort így áldozd: „Ianus atyám, miként a sütemény felajánlásával kérve kértelek téged, ugyanígy légy megtisztelve az áldozati borral." Majd Iuppiternek így: „Iuppiter, légy megtisztelve ezzel a pogácsával, légy megtisztelve az áldozati borral." Ezután előzetes áldozatként áldozd fel a kocát. 4. Amint a belső részeket kivágtad, Ianusnak ugyanúgy ajánld fel és áldozd a süteményt, ahogy az előbb felajánlottad. Iuppiternek is ugyanúgy ajánld fel és áldozd a pogácsát, ahogy az előbb tetted. Ugyanúgy add Ianusnak és Iuppiternek a bort, ahogy az előbb adtad, amikor a süteményt felajánlottad és a pogácsát áldoztad. Ezek után áldozd Ceresnek a belső részeket és a bort.

K. J.

1.25. „AKÁR ISTEN, AKÁR ISTENNŐ" FORMULA

CIL 1.2 1485.
Tibur - Tivoliban talált felirat, ma a Vatikáni Múzeumban (Musei Vaticani) őrzik.
Római köztársaságkor (?).

Akár isten, akár istennő *(sei deus, sei dea)*.

B. L.

• Megfoghatatlan jelenség néven nem nevezett alakja, amellyel feliratokon és forrásokban egyaránt találkozhatunk. *Aulus Gellius* szerint (2.28.2) földrengést követően, *Cato* szerint pedig ligetritkításkor *(De agr.* 139 - lásd az 1.26. sz. szemelvényt) mondták ki ezt a formulát engesztelő áldozat bemutatása közben.

1.26. ENGESZTELŐ FORMULA ÉS ÁLDOZATBEMUTATÁS LIGET RITKÍTÁSAKOR

Cato: *De agrí cultura [A* földművelésről] 139.

Ligetet ritkítani *(lucum concluare)* római szokás szerint így kell: engesztelésül áldozz sertést, s mondd a következő formulát: „akár isten, akár istennő vagy te (sí *deus, si dea es),* akinek ez a hely szentelve van, mivel illő neked engesztelésül disznót áldozni ennek a szent helynek a háborgatásáért, s mindezekért a dolgokért, akár én magam hajtom végre, akár másvalaki az én parancsomra, hogy szabályosan menjen végbe, azért tehát ennek az engesztelésül adott disznónak a feláldozásával kérve kérlek téged, hogy légy kegyes, légy jóindulatú hozzám, házamhoz, házam népéhez, gyermekeimhez: mindezekért légy megtisztelve ennek az engesztelésül adott disznónak a feláldozásával."

K.J.

• A ligetritkításkor a liget isteneinek háborgatásáért kiengesztelő sertésáldozatot kellett bemutatni és a fenti imát kellett elmondani. Az engesztelő formula nem nevezi néven az isteneket, hanem a *si deus, si dea es* formulával szólítják meg őket, kérve jóindulatukat. Ez a kifejezés feliratos oltárokon is előfordul (lásd az 1.25. sz. szemelvényt).

1.27. OCTAVIANUS LEVELE AZ EPHESOSBELIEKHEZ A HÁBORÚ OKOZTA KÁROK HELYREÁLLÍTÁSÁRÓL

Reynolds 12.
Aphrodisiasban előkerült felirat. Lásd F. Millar: Triumvirate and Principate. *JRS* 63., 1973, 56. No. 10.
Kr. e. 39-38.

Imperátor Caesar, az isteni Iulius fia *(Autokratór Kaisar theou Iouliou hyios)* üdvözletét küldi az ephesosi vezetőknek *(archousi),* a tanácsnak *(boulé)* és a népnek *(démó).* Ha jól megy sorotok, minden rendben van; részemről jól vagyok, a hadsereggel együtt.

Solón, Démétrios fia, a plarasaiak és aphrodisiasbeliek legátusa *(presbeutés)* tudomásomra hozta, hogy a Labienus elleni háborúban városuk mennyit szenvedett, micsoda rablások történtek a köz-, illetve a magánvagyonokból, amiért is azzal bíztam meg társamat, Antoniust, hogy lehetőségei szerint állítsa helyre a károkat. Azért döntöttem úgy, hogy írok nektek, mert városotok kedvező anyagi helyzete lehetővé teszi, hogy könnyedén segítsetek nekik, ha rabszolgára vagy egyéb anyagiakra lenne szükségük.

Azt is jelentették nekem, hogy az atyám (értsd: Iulius Caesar - a ford.) által Aphroditénak felajánlott, Erós ábrázoló aranyszobrocska a fosztogatások során hozzá-

tok került, és Artemisnek adományozták. Nemes és hozzátok méltó cselekedet lenne tehát, ha visszaadnátok atyám ajándékát Aphroditénak, hiszen Artemisnek amúgy sem illendő Erós adományozni.

Gondoskodnom kell ugyanis az aphrodisiasbeliekről, akiket oly nagy jótéteményekben részesítettem, de erről, gondolom, ti is hallottatok.

T. K.

• A felirat Octavianus *imperátor* előneve *(praenomen)* említésének az egyik legkorábbi bizonyítéka.

1.28. A GALLOK VALLÁSÁRÓL

Caesar: *Commentarii de bello Callico* [A gall háború] 6.16-18.

16. Gallia összes törzse szinte babonásan vallásos. Aki például súlyosan beteg, vagy csatában és más veszélyes körülmények között életét kockáztatja, az emberáldozatot mutat be, illetve emberáldozat bemutatására tesz fogadalmat (melyet aztán a druidákkal végeztet el): azt hiszik, hogy a halhatatlan isteneket csak úgy lehet kiengesztelni, ha emberéletért emberéletet adnak cserébe. Hasonló jellegű áldozatokat mutatnak be nagyobb közösségek is. Mások óriási méretű bábukat készítenek rőzsefonadékból, a belsejét telezsúfolják élő emberekkel, utána az egész alkotmányt meggyújtják, s a benne levők a lobogó lángok martalékává válnak. Azt tartják, kedvesebb isteneik előtt, ha bűnöst, tolvajláson, rabláson vagy egyéb gaztetten rajtakapott embert áldoznak fel nekik: ha azonban ilyen nem akad, attól sem riadnak vissza, hogy ártatlanokat áldozzanak fel.

17. Az istenek közül elsősorban Mercuriust tisztelik, neki állítják a legtöbb szobrot is. Őt tekintik minden mesterség feltalálójának, az utasok és vándorok vezérének; felfogásuk szerint ő az, aki a leghathatósabban támogatja a pénzszerzést és a kereskedelmet. Apolló, Mars, Jupiter és Minerva náluk csak Mercurius után következnek. Róluk körülbelül ugyanolyan elképzeléseik vannak, mint a többi népnek: hogy Apolló elűzi a betegségeket, Minerva tanítja meg a kézművesség és a művészet elemeit, Jupiter uralkodik az istenek felett, Mars pedig a háborúk ügyeit intézi. Csaták előtt általában neki ajánlják fel a várható hadizsákmányt; ha aztán győztek, a kezükre került állatokat feláldozzák, és minden mást egy helyre hordanak össze. Nem egy törzs földjén, szent helyeken látni is lehet efféle zsákmányból emelt dombokat. Nagyon ritka eset, hogy egy-egy ember dacolni mer a vallás parancsaival, és magánál rejtegeti a zsákmányt, vagy az összehordottból elemel valamit: ezt a bűnt a legszörnyűbb kínhalállal büntetik.

18. A gallok mind azt állítják, hogy Dis Patertól erednek, ami - mint mondják - druida hagyomány. Ez az oka annak, hogy az idő múlását nem a napok, hanem az éjszakák számával mérik, s ha a születési évfordulókat, a hónapok és évek kezdetét adják meg, mindig az éjszaka a kiindulópont, a nappal csak utána következik. Életük

egyéb megnyilvánulásaiban főként egy ponton különböznek a többi néptől: mindaddig nem engedik fiaikat a nyilvánosság elé, míg olyan életkorba nem jutnak, mikor már alkalmasak a fegyverforgatásra; szégyenletes dolognak tartják, ha egy gyerek atyja jelenlétében nyilvános helyen mutatkozik.

Sz. T.

1.29. DII AUGURALES SAVARIÁBAN

Steindenkmäler 44.
Savaria - Szombathely területén 1936-ban előkerült homokkő oltár töredéke. Ma Szombathelyen, a Savaria Múzeum kőtárában őrzik. Lásd G. Alföldy: Pannoniciani augures. *ActaAntHung* 8„ 1960, 144-164.
Kr. u. 3. *század.*

A Dii Auguralesnek, valamint Silvanusnak és Apollónak és Mercuriusnak, valamint Belenus Augustusnak *(Diis Augumlibus item Silvano et Apollini et Mercurio item Belenő Augusto) [—]*

B. L.

• Az oltárt közösen állították a Római Birodalom területén másutt nem ismert *Dii Augurales,* az itáliai eredetű, de Pannónia területén sajátos aspektusaiban is tisztelt *Silvanus,* valamint Apolló és a Savaria területén áthaladó kereskedelmi útvonalak miatt nagy népszerűségnek örvendő Mercurius tiszteletére. A feliraton említett istenek egyrészt a jóslatadással kapcsolatos istenségek voltak, másrészt helyi eredetű, kelta istenek, akiket a római foglalást követően az *interpretatio Romána* hagyományának megfelelően római istenekkel azonosítottak és latinul neveztek meg.

1.30. AZ UTAZÁS ISTENEI SAVARIÁBAN

Savaria - Szombathely területén 1992 októberében a Fő tér és a Kossuth Lajos u. területén folytatott leletmentő ásatások során a római városfal és a városkapu közelében előkerült feliratos homokkő oltárok. Ma Szombathelyen, a Savaria Múzeumban őrzik őket. Lásd Borhy L. - Sosztarits O.: *Dii Itinerarii, Itunus* és *Ituna* - az Utazás istenei Savariában. A római vallás eddig ismeretlen istenei. *Savaria. Pars Archaeologica* 23.3., (1996-1997)1998, 115-132.
Kr. u. 1-2. század.

1. Itunusnak és Itunának *(Ituno et Itunae)* Quartus és Fl (avia) Iulia szívesen teljesítették fogadalmukat, mert (Itunus és Ituna) megérdemelték *(Quartus et Flavia Iulia votum solverunt libentes merito).*

B. L.

2. A két út mindegyike Utazás-isteneinek *(Diis Itinerariis utriusque viae)* L(ucius) Pompeius Long[inus] a maga, továbbá felesége, Marcia, valamint fia, Rusticus nevében *(Lucius Pompeius Longinus suo Marciaeque coniugis et Rusticifúii nomine)* szívesen teljesítette fogadalmát, mert (az istenek) megérdemelték *(votum solvit libens merito).*

B. L.

• A két feliraton említett, fogadalomfelajánlásban részesített személyek [1. felirat: *Itunus et Ituna; 2.* felirat: *Dii Itinerarii]* megnevezése ebben a formában először figyelhető meg a latin nyelvben, azaz mindhárom név *hapax legomenonnak* tekinthető. Az *iter* főnév, illetve az abból képzett *itinerarius* melléknév „úton való mozgásra, haladásra, az utazásra" utaló jelentését alapul véve a *Dii Itinerarii* először *Savariában* felbukkanó megjelölést „Az Úton-levés", „az Úton-haladás", „az Utazás istenei" szerkezetben fordíthatjuk le. Az *utriusque [viae]* azt fejezi ki, hogy az oltárt „a két út mindegyike Utazás-Istenei" számára ajánlották fel. Az 1. feliraton említett *Itunus et Ituna* név is „haladással, járással, menéssel" kapcsolatos jelentéstartalommal bír, és értelmezésükhöz az *eo, ire, i(v)i,* itum latin ige *supinum* töve jöhet számításba, amelyből az *itus, -us (m)* főnév képezhető. A római istenvilágban több olyan istennév is ismert, amelyek a szótőhöz kapcsolódva *-tunus, -tuna* végződést mutatnak. A legismertebbek közül talán elegendő *For-tu-na, Nep-tu-nu-s, Por-tu-nu-s* nevét megemlíteni. A *-no-* suffixum a latinban egyrészt valamely személyhez vagy dologhoz való tartozást jelenthet, másrészt meghatározhatja valamely személynek, illetve tárgynak egy meghatározott közegre kifejtett hatását. Ily módon az adott név másodlagosan az „úrnak lenni valami fölött" jelentéstartalommal is bír. így a *-no-* suffixumot tartalmazó közismert istennevek közül például *Nep-tu-nu-s* neve az „aki úr a vizek, a nedvesség fölött", *Silva-nu-s* neve az „aki úr az erdő fölött" jelentéstartalommal bír. Ily módon az *I-tu-nu-s* és *I-tu-na* nevek „az utakon végzett haladó mozgás urának", azaz az „utazás (mint cselekvés) urának" férfi és női aspektusát jelölik. A Rajna-Duna-vidéken a különböző - mai szóhasználattal élve „alsóbb- és felsőbbrendű" - utak kereszteződéséhez, találkozásához, elágazásához pontosan megnevezett *Lares-, Biviae-, Triviae-,* Quadrivioe-kultuszok kapcsolódtak. Illyricumban az itáliai *Lares compitales* kultusza beleolvadt *Silvanus* kultuszába. Ezek kultuszához kapcsolódnak a fentebb ismertetett új istennevek is.

Az 1. feliratot *Quartus* és *Flavia Iulia* ajánlotta fel *Itunus és Ituna* számára. *Quartus* előneve *(praenomen)* és családneve *(nomen gentile)* - ha volt is - nem ismert. Lehet, hogy nem is rendelkezett *tria nominával,* azaz talán rabszolga lehetett. A feliratot vele együtt felajánló, *duo nominával* rendelkező *Flavia Iulia* talán a felesége - vagy az élettársa - lehetett, bár a felirat nem utal erre. Mind *nomen gentiléje,* mind pedig *cognomene* császári *gentiliciumból* képzett. A 2. sz. felirat három nevet tartalmaz: *L(ucius) Pompeius Long[inus],* a családfő *(tria* nominával), római polgár, felesége *Marcia,* gyermekük *Rusticus,* akinek teljes neve *Lucius Pompeius Rusticus* lehetett.

A 2. feliraton említett „két út" is jól azonosítható a legújabb savariai régészeti megfigyelések birtokában: valószínűleg a déli városkapu - azaz a feliratok lelőhelye - felé haladó távolsági kereskedelmi útról, az *Aquileiából* kiinduló, *Emona, Celeia, Poetovio, Halicanum, Sala* útvonalon Savariához érkező Borostyánút két ágáról lehet szó: *az út a* városkapu előtt elágazott, egyik ága belépett a déli kapun a városba, a másik pedig a várost nyugatról megkerülve - a feltárt

vámállomáson átlépve - észak felé továbbhaladt, és *Scarbantia, Carnuntum,* illetve *Vindobona* érintésével a Dunát átlépve érte el a Baltikumot.

Vitatható, hogy helyi eredetű isteneket takar-e az egyedülálló megnevezés. Valószínűleg az analógiák *(Neptunus, Portunus* stb.) segítségével, konkrétan a helyi viszonyokra *(utraque via)* adaptált, tudálékoskodó névalkotással állhatunk szemben, amely megmagyarázza azt, hogy másutt miért nem fordul elő az elnevezés.

1.31. AZ ERDŐS UTAKON ÁT UTAZÓK VÉDELMEZŐJE, SILVANUS VIATOR

CIL III 13202-13207.
Lásd A. v. Domaszewski: Silvanus auf lateinischen Inschriften. *Philologus* 61., 1902, 1-25.; E. Tóth: Silvanus viator. *Alba Regia* 18., 1980, 91-101.
Kr. u. 2-4. *század.*

Oltár Silvanus Viatornak *(Silvano Viatori Sacrum).*

B. L.

• A császárkor folyamán az „úti" *Lares* kultusza már nem kizárólag az utak egy meghatározott pontjához, az útkereszteződéshez kötődik, hanem az általuk nyújtott védelem kiterjedt az utak „teljes hosszán" haladókra, az utazókra is, és helyhez kötött jellegük helyett (vagy mellett) „mobilabb" jelleget öltöttek. Azon istenek közül, akikkel a *Lares* kultusza összefonódik, talán *Silvanus* a legfontosabb, aki egy feliraton egyrészt mint *Lar agrestis* jelenik meg (CIL VI646), és akinek mint - a Lareshez hasonló - házi védőistennek *(Silvanus domesticus, Silvanus casanicus)* a Laresszel közös tiszteletére is van adatunk (CIL III3491). Silvanus kultusza azonban a házi védőisten funkcióján túlmenően egy másik ponton is kapcsolódik a Lares-kultuszhoz, ugyanis a Lareshez hasonlóan Silvanust is az utak, sőt az úton levők védelmezőjeként is tisztelték, és erre a közös „funkciójukra" a mind a *Lares,* mind pedig *Silvanus* esetében meglevő *viator* aspektus utal (CIL XII4320). Ezzel a melléknévvel a *Lares* és *Silvanus* neve is „az úton levőket védelmező" értelmet nyert. Míg azonban a *Lar viator* kifejezés a Római Birodalom területén több helyütt is megfigyelhető, addig az ugyancsak itáliai eredetű *Silvanus* esetében az utazókat védelmező aspektus csakis Illyricum, a *viator* melléknév pedig csak Pannonnia provincia területén bukkan fel. A. v. Domaszewski ezt az összefüggést azzal magyarázta, hogy Illyricumban az itáliai *Lares compitales* kultusza beleolvadt *Silvanus* kultuszába, és ez szerinte azért volt lehetséges, mert Pannónia területén az utak sűrű erdőségeken vezettek át, amelyeknek istene *Silvanus Silvester* volt, így személyéhez ezeken a vidékeken természetszerűleg kapcsolódott az erdőn át vezető utakon haladók védelmezőjének szerepe. Pannoniából ismert az a szokás, hogy az utazók az őket védelmező Silvanusnak ajánlott fogadalmi felirattal ellátott gyűrűt - vagy aranybullát - viseltek (illetve ajánlottak fel a számára), amelyeken *Silvanus viator* neve állt.

1.32. EGY PORTUGÁLIAI ÁLDOZÓHELY SZERTARTÁSAI

CIL II 2395a, 2395b, 2395c, 2395d, 2395e.

A észak-portugáliai *Panóias* (ma: Vila Real) közelében a földből kimagasló gránitsziklákon talált feliratok, amelyek az ott található szent kerületben *(templum)* tisztelt isteneknek és istennőknek *(diis deabusque),* illetve pontosan megnevezett egyéb istenségeknek (lásd lent) bemutatandó áldozatokhoz ad utasításokat. A feliratok közelében az ott leölt áldozati állatoknak *(hostiae),* illetve azok belsőségeinek *(exta)* elégetésére, vérük felfogására négyszögletes, illetve kör alakú - a feliratokon is megnevezett - bemélyedéseket vágtak a sziklafelületbe. Az égetésre szolgáló helyeken a sziklába eresztett egykori vasrostély csapolásának nyomai is megfigyelhetők. Lásd G. Alföldy: Die Mysterien von Panóias (Vila Real, Portugál). *MadrMitt* 38., 1997, 176-246.
Kr. u. 2. század második fele - 3. század első fele.

1. CIL II 2395e („A" sziklablokk).

Ennek a szent kerületnek az istenei és istennői számára (Dt't's *deabusque templi huius).* Az áldozati állatokat, amelyek (holtan) összeroskadnak, itt ölik le *(Hostiae quae cadunt hic immolantur).* Belsőségeiket a szemközti négyszögletes bemélyedésben égetik el *(Exta intra quadrata contra cremantur).* Vérüket ide, a közeli bemélyedésbe öntik *(Sanguis laciculis iuxta superfunditur).* (Készítette) *[Gaius* C(—) *Calp(urnius) Rufinus,* senator *(vir clarissimus)].*

B. L.

• A felirat a *templum* szóval jelöli meg azt a szent körzetet, ahol összefoglaló néven „isteneket és istennőket" tiszteltek. A későbbiekben megismerjük a szentélykörzetben tisztelt istenek nevét: az első szikla felirata alapján azonban tudomásul kellett venni, hogy az áldozatot *minden, a szentélykörzetben* tisztelt istenség számára kellett bemutatni. A *hostia* szó a kisebb áldozati állatokra (pl. tyúk, sertés, bárány, kecske) vonatkozik (szemben a nagyobb áldozati állatokkal, amelyek neve *victimae* volt). Az *exta* szó a belsőségeiket (belek, máj, epe, tüdő, szív) jelöli, amelyeket rendszerint elégettek. A felirat megadja, hogy mindezt a *quadratumban* (többes számban *quadrata)* kell megtenni: ezeket a négyzet és téglalap alakú bemélyedéseket *Panóias*-ban a sziklák felületén ma is látni lehet. Ugyanezt jelöli a *laciculus* is (tulajdonképpen „tavacska", lat. a *lacus* szóból), amelybe az áldozati állatok vérét kellett csorgatni. A feliratot dedikációs feliratként kell értelmezni: ennek megfelelően a felirat végén a felajánló személye, a senatori rangú *Calpurnius Rufus* neve és címe kell hogy szerepeljen.

2. CIL II 2395a (az „I." sziklablokk északkeleti része).

Az ebben a szentélykörzetben lakozó alvilági isteneknek *(Diis Severis in hoc templo locatis)* (emelte) a templomot *(aedem) [Gaius* C(—) *Calp(urnius) Rufinus,* senator *(vir clarissimus)].*

B. L.

• *Dii Severi* (szó szerint: „komoly, szigorú, kegyetlen istenek") néven az Alvilág isteneit (pl. Pluto, Proserpina, Isis, Serapis) nevezték. A *severus* jelentésű latin melléknév a görög istenvilágban megjelenik pl. Ploutón neve mellett: *ameidétos* („a nem nevető", gör.), *kelainotatos* („az igen sötét", gör.), *aparaitétos* („a kérlelhetetlen", gör.). Az isteneket „elhelyezték, bevitték" *(locati)* a szentélykörzetbe (ezért: *Dii Severi in hoc templo locati)*. A szentélykörzetben templomot *(aedes)* állított számukra a senatori rangú Calpurnius Rufus.

3. CIL II 2395b (az „I." sziklablokk északnyugati része).

Az isteneknek és istennőknek, valamint a lapiteabeliek összes védőisteneinek is örök időkre szánt (áldozati) mélyedést *(Diis deabusque aeternum lacum omnibusque numinibus et Lapitearum)* szentelt fel ezzel a templommal együtt *(cum hoc templo sacravit)* a senatori rangú Gaius C(—) Calp(urnius) Rufinus *(v[ir] cflarissimus])*. Amabban (ti. a mélyedésben) égetik el a rítusnak megfelelően az áldozati állatokat *(in hoc hostiae voto cremantur)*.

B. L.

• A felirat szövegezése nehézkes, de azért jól érthető. Itt ismét egy sziklába mélyített áldozógödörrel találkozunk (lásd fent *laciculus,* itt *lacus),* amelyet az *aeternus* (örökkévaló) jelzővel láttak el. A áldozógödröt a vele együtt felszentelt szentélykörzetben tisztelt isteneknek és istennőknek, valamint egy helyi közösség, a *Lapiteae* (értsd: „lapiteabeliek") összes védőszellemének *(omnibusque numinibus et Lapitearum)*. *A* /acusban égetik el *(cremantur)* a rítusnak megfelelően *(voto)* az áldozati állatokat *(hostiae)*.

4. CIL II 2395c (az „I." sziklablokk északnyugati része).
Bilingvis, görög és latin nyelvű felirat.

A Magasságos Serapisnak *(Hypsistó Serapidi)* egy kör alakú bemélyedéssel és a beavatási rítussal együtt *(syngastra kai mystariois)* felszentelte a senatori rangú Gaius C(—) Calp(urnius) Rufinus *(v[ir] cflarissimus])*.

B. L.

• Itt újabb áldozóhellyel és hozzá kapcsolódó rítussal találkozunk. *Serapis Hypsistos* számára ajánlotta fel Gaius Calpurnius Rufus a kör alakú bemélyedést, amelyet a *gastra* szóval jelölt (így nevezik a bármely anyag, pl. folyadékok tárolására használt kör alakú edények (pl. amphorák, triposok) belsejét. A *mystarion* szó ebben az összefüggésben minden bizonnyal a beavatási szertartásra vonatkozik.

5. CIL II 2395d (az „I." sziklablokk északnyugati része).

Az isteneknek ezzel (a szent kerülettel) együtt egy áldozati gödröt is (felajánlott) a senatori rangú Gaius C(—) Calp(urnius) Rufinus, amelyben a szertartási előírások-

nak megfelelően (valamilyen folyadékot) kevernek *(Diis cum hoc et lacum quo voto miscetur Gaius C(-) Calp(urnius) Rufinus v[ir] c[larissimus]).*

B. L.

• A *hoc* szó minden bizonnyal a szentélykörzetre *(templum)* vonatkozik, hiszen az áldozógödröket mindig együtt említik vele.

Az áldozati rítus a feliratok és a felszínen megfigyelhető maradványok alapján a következőképpen rekonstruálható: 1. Az áldozati állatok leölése (1. felirat: *hostiae quae cadunt hic immolantur);* 2. Véráldozat bemutatása (1. felirat: *sanguis laciculis iuxta superfundüur);* 3. A belsőségek elégetése, a tulajdonképpeni áldozatbemutatás (1. felirat: *exta intra quadrata contra cremantur);* 4. Továbbhaladás a beavatás helyszíne felé (2. felirat: *aedes),* és szentélykörzetben *(templum)* tisztelt Alvilági Istenek *(Dii Severi)* megnevezése; 5. A beavatási szertartás csúcspontja: az istennevek feltárása (Dii *deaeque huius templi, Dii Severi, Dii deaeque, Dii, numina La.pitea.rum omnia, Serapis Hypsistos)* és rituális étkezés, az áldozati állat húsának a *gastra* (vagy: *cista mystica)* fölött történő megsütését követően; 6. A beavatási szertartás utolsó aktusa: a rituális megtisztulás, ahol az isteneket egyszerűen már csak Diinek nevezték, hiszen a beavatott pontosan tudta már, hogy mely istenekről van szó.

A misztériumkultusz körzetét - talán valamilyen látomás hatására - a senatori rangú és biztosan nem helybeli, hanem talán keleti görög származású Gaius C(—) Calp(urnius) Rufinus hozta létre Panóiasban, ő készíttette az „eligazító" feliratokat, a beavatási rítus során különböző célokra használt áldozati bemélyedéseket és a templomot is.

1.33. GORSIUM „NAGY ISTENEI"

1. FitzJ.: AnEp 1972: 41.
Corsium - Tác lelőhelyen az 1970-es évek elején másodlagos felhasználásban talált oltárkő. G. Alföldy: Die Grossen Götter von Gorsium. *ZPE* 115., 1997, 225-241.
Kr. u. 2-3. század fordulója, 3. század eleje.

A Nagy Isteneknek *(Dis Magnis).* A templom kultuszközösségének üdvéért *(pro salute templensium)* L(ucius) Virius L(ucius) fia Mercator, a pap *(sacerdos)* szívesen váltotta be fogadalmát, mert (az istenek) megérdemelték *(votum solvit libens merito).*

B. L.

2. CIL III 3342.
Gorsium - Tác (Fövenypuszta) lelőhelyen a 18. században talált, később Sárpentelére került, erősen töredékes felirat. G. Alföldy: Die Grossen Götter von Gorsium. *ZPE* 115., 1997, 225-241.
Kr. u. 2-3. század fordulója, 3. század eleje.

Az imperátorok, a mi két uralkodónk, L(ucius) Septimius Severus és M(arcus) Aur(elius) Antoninus P(ius) F(elix) Augustusok *(Imperatores domini nostri duo Lucius Septimius Severus et Marcus Aurelius Antoninus Pius Felix Augusti)* a Nagy Istenek régiségénél fogva összedőlt templomát *(templum deorum Magnorum vetustate conlapsum)* teljes egészében helyreállították [—] gondoskodásával *(a solo restituerunt curante —)*.

B. L.

• A *Dii Magni* (lat.; gör., *megaloi theoi* - „Nagy Istenek") kiegészítés a két feliraton található betűtöredékek régóta vitatott és számos más javaslat utáni új olvasata. *Dii Magni* összefoglaló név alatt nem a római pantheon isteneit értették - őket a *Dii Maiores* vagy *Maiores Sancti* néven jelölték. Egyedül Varró *De lingua Latina* [A latin nyelvről] c. tudományos spekulációjában (5.57-58) találkozunk a *Dii Magni* és a római pantheon isteneinek azonosításával. Egy dél-pannoniai, az ókori *Mursa* / Eszék közelében előkerült felirat (CILIII3292) egyértelműen különbséget is tesz köztük a *Dis Magnis, Maioribus et Sanctissimae Sanctitati* dedikációban. A *Dii Magni* a Severus-korban Pannoniában is nagy népszerűségre szert tevő keleti misztériumvallások isteneinek (pl. Iuppiter Dolichenus, Mithras) összefoglaló neve volt, akiknek Gorsiumban temploma és ahhoz kapcsolódó szentélykörzete lehetett. Az 1. feliraton említett *templenses* a kultuszközösség tagjaira utal, a *sacerdos* szó pedig a keleti istenek kultuszának papját jelöli. A 2. felirat alapján megtudjuk, hogy a *Dii Magni templuma* régiségénél fogva összedőlt, és Septimius Severus és Caracalla teljes egészében helyreállíttatta (a korábbi véleményeket lásd Alföldy G. idézett tanulmányában, *passim)*. *A* korábbi értelmezések a *templum provinciáé, templum Divi Augusti, templum Divorum Augustorum, templum Dolicheni vagy Dianae* feloldásokat és hozzájuk kapcsolódó értelmezéseket javasoltak (korábbi véleményeket lásd Alföldy G. idézett tanulmányában, *passim)*.

1.34. ELAGABALUS VALLÁSPOLITIKÁJA

História Augusta [Felséges történet], *Antoninus Heliogabalus* 6-7.

6. Megerőszakolt (Elagabalus) egy Vesta-szüzet (Aquilia Severa), és a szentélyek ereklyéinek elvitelével meggyalázta a római nép megszentelt rítusait. Az örök tüzet is ki akarta oltatni. Nemcsak a római kultuszokat kívánta eltörölni, hanem minden vallást az egész földkerekségen, mivel arra törekedett, hogy mindenütt Heliogabalus istennek hódoljanak az emberek. Erőszakkal behatolt Vesta belső szentélyébe, ahová csak a szüzek és a pontifexek léphetnek be, pedig minden lehetséges erkölcsi szennyel bemocskolt ember volt, azokkal együtt, akiknek társaságában ezt a szentséggyalázást elkövette. A szent tárgyakat rejtő ereklyetartót is el akarta rabolni, de az igazi helyett a másik agyagból készült ládát vitte el, amelyet a fő Vesta-szűz mutatott neki, hogy félrevezesse. Amikor aztán nem talált benne semmit, földhöz verte, és darabokra zúzta. A kultusznak azonban nem tudott ártani, mivel - mint mondják -

több hasonló ereklyetartó készült, hogy az igazit sohase tudják elvinni. Mindazonáltal Heliogabalus elvitt egy faszobrot, amelyről azt hitte, hogy a Palládium; bevonatta arannyal, és felállította a maga istenének templomában.

7. A Magna Mater kultuszát is átvette, s részt vett a taurobolium-szertartásban, hogy az istennő képmását egyéb elrejtett szent tárgyakkal együtt elvihesse. Fejét ide-oda rázogatta az istennő kasztrált fanatikusai között, nemzőszervét elkötötte, s mindazt megtette, amit az eunuch-papok művelni szoktak. Az elvitt istenszobrot azután a saját istenének szentélyében helyezte el. A syriai Salambo-kultusz őrjöngő sirató szertartásaiban is részt vett, amivel saját végzetének előjelét adta. Kijelentette: valamennyi isten csupán szolgája az ő istenének; némelyek a kamarásai, mások a rabszolgái, megint mások egyéb szolgálatokat végeznek körülötte. Szándékában állott templomaikból minden szent követ Heliogabalus templomába vitetni, Diana laodikeiai szentélyéből az istennő képmását is, amelyet még Orestés helyezett el ott. ...

T. I.

1.35. KELETI SZÁRMAZÁSÚ BRIGETIÓI DECURIO FOGADALMI AJÁNDÉKA IUPPITER DOLICHENUSNAK

RIU II. 435.

1899-ben a brigetiói Iuppiter Dolichenus-szentélyben talált márvány dombormű, a Iuppiter Dolichenus-szentély egyik kultuszképe, amely az istent bika hátán állva ábrázolja. A képmező alatt található a felirat. Ma a komáromi Duna Menti Múzeumban őrzik (Komárno, Podunajské Múzeum).

Kr. u. 3. század eleje.

Iuppiter Optimus Maximus Dolichenusnak *(Iovi Optimo Maximo Dolicheno)* Domitius Titus decurio *(Domitius Titus decurio [municipii Brigetionensium?]),* aki Seleucia Zeugmából származik *([domo] Seleucia Zeugmae),* saját maga és az „összes övéinek" üdvéért *(pro salute sua et suorum omnium)* fogadalomból szívesen és boldogan váltotta be fogadalmát, mert (Iuppiter Optimus Maximus Dolichenus) megérdemelte *(ex voto votum solvit libens laetus merito).*

B. L.

• A kultuszképet Iuppiter Optimus Maximus Dolichenus egy keleti, nevezetesen Syria provinciából, az Euphrates melletti *Seleucia Zeugmae* városából származó tisztelője készíttette, aki Brigetióban megtelepedve a városi tanács *(ordo decurionum)* tagja lett. A fogadalmi ajándékot önmaga és családtagjai - esetleges rabszolgáit, szabadosait is beleértve - üdvéért ajánlotta fel.

1.36. ISISNEK ÁLLÍTOTT OLTÁR

Steindenkmaler 41.
Savaria - Szombathely területén előkerült feliratos márványoltár. Ma Szombathelyen, a Savaria Múzeumban őrzik.
Kr. u. 2. század.

Oltár Isis Augustának *(Isidi Augustae sacrum).* Q_(uintus) Iulius Moderatus és Iulius Nigellio, papok *(sacerdotes)* [szívesen váltották be fogadalmukat, mert *(Isis Augusta)* megérdemelte (votum *solverunt libentes mérito?)].*

B. L.

• Az Isis számára oltárt felajánló személyek - nevükből ítélve - talán észak-itáliaiak vagy valamely nyugatabbra fekvő provinciából származhattak. Mindketten papok *(sacerdotes),* talán éppen a savariai Isis-kultusz papjai voltak. A felirat vége töredékesen maradt fenn.

1.37. MAGAS RANGÚ HELYI TISZTVISELŐ FOGADALMI FELIRATA ISISNEK SAVARIÁBÓL

CIL III 4156; Steindenkmaler 40; RIU I. 14.
Szombathelyen, a Thököly I. (egykori Hosszú) utcában talált, később a Püspöki palotába került felirat. Ma a Savaria Múzeumban őrzik.
Kr. u. 1. század második fele.

Oltár Isis Augustának *(Isidi Augustae Sacrum).* Ti(berius) Barbiu[s] Valen[s], Ti(berius) fia, Ve[lina tribusból] *(Tiberius Valens Tiberii filius Velina tribu Valens), c(olonia) C(laudia) S(avariensium)* városi tanácsának tagja *(decurio coloniae Claudiae Savariensium),* a városi tanács pénzügyekért felelős tisztségviselője *(quaestor),* a városi tanács ítélethozatali joggal felruházott egyik vezetője *(duumvir iure dicundo),* pap *(pontifex).*

B. L.

• A feliraton a *Velina tribus* említése bizonyossá teszi, hogy az aquileiai *Barbii* kereskedőcsalád egyik Savariában megtelepedett sarjával állunk szemben, aki vagyoni helyzete alapján a városalapítást követően csakhamar bekerült a városi *ordo decurionumba, és* végigjárta a városvezetés ranglétráját. A felirat emelkedő sorrendben tünteti fel hivatali *cursus honommal.* Nem tudni biztosan, hogy papi tisztségét milyen minőségben gyakorolta: az Isisnek felajánlott felirat alapján elképzelhető lenne, hogy az Isis-kultusz papja volt, a városi hivatali ranglétrába illesztve azonban a városi papi testület főpapi tisztsége a valószínűbb.

1.38. A „FELSÉGES SPHINXEKNEK" ÁLLÍTOTT OLTÁR SAVARIÁBÓL

CIL III 10914; Steindenkmaler 42.
Savaria - Szombathely területén előkerült feliratos homokkő oltár. Ma Szombathelyen, a Savaria Múzeumban őrzik.
Kr. u. 2. század.

Oltár Sphinx Augustáknak *(Sphingibus Augustis sacrum).* Domitia Victorina —] EN[—[szívesen váltotta be fogadalmát, mert *(Sphinges Augustae)* megérdemelték *(votum solvit libens merito?)].*

B. L.

• A feltehetőleg észak-itáliai vagy dél-galliai származású Domitia Victorina - szokatlan módon - nem Isisnek, hanem a sphinxeknek állított márványoltárt Savariában. A felirat többes számban *Sp(h)inges Augustaenak* nevezi a sphinxeket.

1.39. ZSIDÓ KÖZÖSSÉG PANNONIÁBAN

CIL III 3327 = 10301; JIH 4; RIU V. 1051.
Intercisa - Dunaújváros területén előkerült római kori felirat. Lásd I. Tóth: Jüdische Gemeinde in dem römischen Pannonién. *SpecNov* 11., 1995, 179-186.
Kr. u. 222-235.

Az Örök Istennek a mi urunk, Severus Alexander Pius Felix Augustus és Iulia Mamaea Augusta, a császár anyja üdvéért *(Deo Aeterno pro salute domini nostri Severi Alexandri Pii Felicis Augusti et Iuliae Mamaeae Augustae matris Augusti)* szívesen váltotta be fogadalmát *(votum reddit libens)* Cosmius, a Spondili(—) nevű vámállomás parancsnoka *(Cosmius praepositus stationis Spondili),* a zsidó közösség elöljárója *(archisynagogus Iudeorum).*

B. L.

1.40. A KÖRÜLMETÉLÉS BÜNTETÉSE A NEM ZSIDÓ VALLÁSÚAKNÁL

Digesta 48, 8, 11.

Modestinus a *Reguláé* 6. könyvében, (pr.) Az isteni Pius rendelete *(rescriptum)* a zsidóknak csak fiaik körülmetélését engedi meg; aki ezt nem azonos vallású személyen követi el, arra a kasztrálásért járó büntetést kell kiszabni.

R. Z.

• Rubrika: *reguláé* 'regulák, szabálygyűjtemény*, pr. Az isteni Pius: Antoninus Pius császár (138-161). A rendelet fogalmára és fajtáira lásd RJT 92-93.

1.41. AUGUSTUS LEVELE AZ ASIÁBAN ÉS A LIBYAI KYRÉNÉBEN ÉLŐ ZSIDÓKHOZ

Iosephus Flavius: *Antiquitates Iudaicae* [A zsidók története] 16.6.2.

„Augustus *(Kaisar Sebastos),* pontifex maximus *(archiereus),* a tribunusi hatalom *(démarchikés exousia)* birtokosa, elrendeli: Mivel a zsidó nép nemcsak most, hanem régebben is, különösen atyám, (Iulius) Caesar imperátor idejében, Hyrcanus főpapsága *(archiereus)* alatt mindig hűségesnek mutatkozott a római nép iránt, a római nép hozzájárulásával a senatus határozata alapján elrendelem, hogy a zsidók, úgy, mint Hyrcanusnak, a magasztos Isten főpapjának *(archiereus theou hypsistou)* idejében, ősi törvényeik és a maguk szokásai szerint élhessenek, továbbá hogy templomaik sérthetetlenek legyenek és pénzt küldhessenek Jeruzsálembe és átadhassák a kincstárnokoknak, és hogy szombaton vagy a megelőző előkészületi napon a kilencedik órától kezdve ne lehessen őket törvény elé idézni. Ha valakit rajtakapnak, hogy a zsinagógából vagy az elöljárók házából szent könyveket vagy templomkincseket rabol, azt bélyegezzék templomrablónak, s vagyonát kobozzák el a római államkincstár *(démosios tón Rhómaión)* javára. Azt a határozatot *(psséphisma),* amelyet a zsidók a birodalom népei iránt érzett jóindulatomért *(eusebeia),* továbbá Caius Március Censorinus érdemeiért tiszteletemre hoztak és velem írásban közöltek, ezzel a rendeletemmel együtt helyezzék el abban a nagy hírű templomban, amelyet egész *Asia* népei emeltek nekem Ankyrában. Akik ezt a rendeletet megszegik, szigorú büntetésben részesüljenek."

R.J.

• A libyai Kyrénében és *Asia* provinciában lakó zsidók az ottani görög lakosság részéről elszenvedett sérelmeik miatt követséget menesztettek Augustushoz, aki - a régebbi királyokhoz hasonlóan - megerősítette jogaikat, és a helytartókhoz eljuttatott levélben elrendelte templomaik, vagyonuk, szokásaik védelmét. Érdemes felfigyelni annak a templomnak a megemlítésére, amelyet Asm népei emeltek Augustus és Róma tiszteletére Pergamonban, amely az egyetlen olyan, Augustusnak életében ajánlott templom volt, amelyet - tekintve, hogy az uralkodók isrteni tiszteletben való részesítésében évszázados hagyományokra visszanyúló Keleten került sor felépítésére - nem utasított vissza. Tiberius - nem utolsósorban a római senatus felháborodása miatt - nem tehette meg ugyanezt, amikor Hispánia akart templomot felajánlani az ő tiszteletére (lásd a 4.5.6. és az 5.2.22. sz. szemelvényt). A vallási tisztségek közül említésre méltó az *archiereus* szó mind római, mind pedig zsidó „főpapi" értelemben való használata.

1.42. A KERESZTÉNYEK VALLÁSÁRÓL, SZERTARTÁSAIRÓL, ISTENÉRŐL POGÁNY SZEMMEL

Minucius Félix: *Octavius* 8.3-12.6.

8.3. Mikor az athéni férfiak az abdérai Prótagorast - holott ő inkább okoskodva, semmint szentségtörően beszélt az istenségről - határaikon kívülre űzték, s egyszersmind írásait is elégették a népgyűlésen, miért ne volna szabad akkor fájlalni, hogy emberek - nézzétek el, hogy a megkezdett beszéd heve kissé jobban elragad -, miért ne volna szabad fájlalni tehát, hogy egy siralmas, tűrhetetlen és nekikeseredett szekta emberei kikelnek az istenek ellen? 4. Ezek az emberek a legutolsó mocsokból összegyűjtött, tudatlan férfiakból és nemük gyengesége miatt esendő, hiszékeny asszonyokból egy istentelen összeesküvés népét teremtik meg, melyet éjszakai összejövetelekkel, ünnepi böjtökkel s emberhez nem méltó táplálékokkal nem valamiféle szentség, hanem bűnös áldozatok fűznek[1] össze. Rejtőzködő és a fényt kerülő népség ez, a nyilvánosság előtt némák, rejtekhelyeiken bezzeg szájaskodnak! A templomokat, mintha temetők volnának, semmibe veszik, az isteneket lenézik, a szentségeket kinevetik, és szerencsétlen létükre, szentséges isten, a mi papjainkon szánakoznak! A rangot és a bíborruhát megvetik, maguk pedig félig meztelenek. 5. Felfoghatatlan ostobaság és hihetetlen vakmerőség! Mialatt jövőbeli, bizonytalan dolgoktól félnek, megvetik a jelen élet kínszenvedéseit, és miközben a halál utáni haláltól rettegnek, nem félnek meghalni azonközben. így hízelgi körül félelmüket a csalóka remény a megújulás vigaszával!

9.1. Minthogy pedig az elvetemült erkölcsök (mert a hitványságok gyorsabban terjednek) napról napra egyre jobban elharapódznak, az egész földkerekségen gyökeret vernek e szentséget nem ismerő gyülekezet ocsmány szentélyei. Egyenesen, gyökerestül kellene kiirtani, átokkal kellene kipusztítani e szövetséget! 2. Titkos jelek és jegyek alapján ismerik fel s már félig ismeretlenül is szeretik egymást. Ráadásul valamiféle „szerelmi" vallás kapcsolja őket össze keresztül-kasul: válogatás nélkül nevezik egymást testvérnek és nővérnek, hogy a gyakori fajtalanság - a szent név közvetítésével - még vérfertőzés is legyen. így dicsekszik a bűnökkel üres és eszeveszett babonaságuk. 3. Ha nem volna igazságalapja, nem beszélne róluk különféle, súlyos és szégyenletes dolgokat az éles szemű szóbeszéd. Hallomásból tudom, hogy - fogalmam sincs, miféle sületlen megfontolásból - a legocsmányabb háziállat, egy szamár fejét tisztelik megszentelve: hát nem is igen termett másra ez a vallás! 4. Mások szerint magának a főpapnak, illetve a papnak a nemi szervét tisztelik, s úgy imádják, mintha létüket köszönhetnék neki - nem tudom, igaz-e, mindenesetre a titkos éjjeli szeánszok gyanakvást keltenek. Aki pedig azt a hírt terjeszti, hogy egy gaztette miatt kivégzett ember és egy halált hozó keresztfa a tiszteletük tárgya, éppen megfelelő oltárt tulajdonít ezeknek az elvetemült és bűnös embereknek, hogy azt tiszteljék, amit érdemelnek. 5. Ami végül az újoncok beavatásáról elterjedt szó-

[1] A „quae...foederatur" olvasatot követtem a fordításban (a ford.).

beszédet illeti, az legalább olyan ocsmány, mint amilyen közismert. Hogy a figyelmetlenek ne vegyék észre, egy liszttel betakart csecsemőt tesznek a beavatásra váró személy elé. Az újonc, miután arra biztatták, hogy, úgymond, ártalmatlan szúrásokkal illesse a liszt felületét, vaktában ejtett és láthatatlan sebekkel megöli e csecsemőt, a vérét pedig, micsoda istentelenség, mohón felnyaldossák, tagjait tolongva szétszaggatják, és ez az áldozat köti össze őket, e bűntettben való közös részvétel a kölcsönös hallgatás záloga. Minden szentségtörésnél ocsmányabb ez a szentség. 6. Lakomájuk is jól ismert, mindenki keresztül-kasul beszéli, s cirtai emberünk szavai is tanúsítják. Embereik mindkét nemből és valamennyi életkorból ünnepnap jönnek össze lakomára, valamennyi gyermekükkel, nővéreikkel és anyjukkal együtt. Az összejövetel helyén, számos fogás után, mihelyt a hangulat a tetőfokára hágott, s a vérfertőző szerelem iránti szomjuk fellángolt, a kandeláberhez kötött kutyát egy eléje vetett falattal arra ingerlik, hogy igyekezzen nagyobbat ugrani, mint az a távolság, amit a kikötésére szolgáló zsinór enged. 7. Miután ily módon felborították és kioltották a cinkos lámpafényt, nem tudva, hogy ki jutott osztályrészül, szemérmetlen sötétséggel fedezik perverz kapcsolataikat, s - ha ténylegesen nem is - szándékuk alapján mindnyájan vérfertőzők, hiszen valamennyiük óhaja alapján történik mindaz, amit egyenként elkövethetnek.

10.1. Sok mindenről szándékosan nem szólok, mert már az is sok, amiről eddig beszéltem, pedig mindezek vagy mindezek nagy részének igazságát éppen e torz vallás obskurantizmusa igazolja. 2. Miért igyekeznek ugyanis olyannyira elrejteni és eltitkolni tiszteletük tárgyát, mikor a tisztességes dolgok mindig a nyilvánosságnak örülnek, s csak a bűnöket titkolják? Mi másért nincs egyetlen oltáruk, egyetlen templomuk, miért nincsenek ismert szobraik, miért nem beszélnek soha nyilvánosan, miért, hogy soha nem jönnek össze szabadon, hacsak nem azért, mert tiszteletük és titoktartásuk tárgya büntetendő vagy szégyellni való? 3. Honnét van, vagy ki az, és hol ez az egyes-egyetlen, magányos és elhagyott isten, akit egyetlen szabad nemzet, egyetlen állam, de még csak egyetlen római hiedelem sem ismer? 4. Egyedül a zsidók nyomorúságos nemzete volt az, akik egyetlen istent tiszteltek, de ők legalább nyíltan tették, templomokkal, oltárokkal, áldozattal és szertartásokkal, ám ennek az istennek olyannyira semmi hatalma sincsen, hogy a rómaiak teljes népével együtt foglyul ejtették. 5. Ezek a keresztények viszont miféle szörnyeteget, miféle rémképzeteket eszelnek ki megint! Hogy ez az ő istenük - akit nem tudnak megmutatni, de még csak nem is látnak - alaposan megvizsgálja kinek-kinek az erkölcseit, kinek-kinek a tetteit, de még a szavait és a titkos gondolatait is, mindenhova elhatol, és mindenütt jelen van. Elfoglalt, sosem pihen, ráadásul szemérmetlenül kíváncsi, ott áll ugyanis, bármit tesznek, jóllehet sem az egyes embereknek nem tud segíteni, miután az egész világegyetem az ő gondja, sem az egész világ számára nem elegendő, hiszen az egyes emberekkel van elfoglalva.

11.1. Mire nem vetemednek? Hogy az egész földkerekséget, sőt magát a világegyetemet csillagaival együtt tűzvésszel fenyegetik, teljes összeomlásán ügyködnek, mintha bizony a természet isteni törvények által megállapított örök rendjét megzavarhatnák, vagy ez az isteni anyag, mely magába foglal és körülölel minket, valamennyi elem kötelékeinek és az égbolt eresztékeinek megbomlásával összeroskad-

hatna! 2. S még ezzel az őrült ötlettel sem érik be, hanem együgyű meséket eszelnek ki a korábbiak mellé, azt tartják ugyanis, hogy haláluk után újjászületnek, új életre kelnek még a poraik és a hamvaik is, s valami érthetetlen hiszékenységtől vezettetve saját hazugságaikat kölcsönösen elhiszik egymásnak: azt hihetnéd, hogy már újjá is születtek! 3. Kettős eltévelyedés és őrültség: kijelentik, hogy az Ég és a Föld - amiket úgy hagyunk itt, ahogyan találtuk - elpusztul, maguknak pedig, halandó létükre (hiszen mi, ahogyan megszületünk, úgy el is pusztulunk), örök életet ígérnek haláluk után. 4. Nos, ez az oka annak, hogy irtóznak a máglyától, s elvetik az égetéses temetést, mintha nem földdé válna minden test, még akkor is, ha elkerüli a lángokat, s mintha bizony nem volna tökéletesen mindegy, hogy vadak tépik szét, vagy tenger emészti el, föld fedi vagy tűzben semmisül meg - holott a tetemek mindenféle eltakarítása, ha vannak érzékeik, számukra büntetés, ha nem érzékelik, épp gyors elvégzésénél fogva, jótétemény. 5. E tévedés áldozataiként maguknak, mint jóknak, boldog és örök életet, másoknak - mint gonoszoknak - örök büntetést ígérnek a halálban. Sok minden ide kívánkozna még, ha nem volna sietős a beszéd. Nem foglalkozom azzal, hogy inkább ők a gonosztevők, ezt már kimutattam. Jóllehet, ha meg is engedném, hogy ők igaz emberek, a vétket és az ártatlanságot sokak véleményével megegyezően akkor is a végzetnek tulajdonítom, s ezzel ti is egyetértetek. Hiszen bármit teszünk, azt, ahogyan mások a végzetnek, úgy ti istennek tulajdonítjátok, (6.) s így szektátokhoz, mint mondjátok, nem önként vonzódnak az emberek, hanem mert kiválasztottak. Igazságtalan tehát az általatok kieszelt bíró, hiszen a sorsot s nem a szándékot bünteti az emberekben. 7. Mégiscsak szeretném azonban tudni, vajon a testtel együtt, s ha igen, miféle testtel, ezekkel vagy újakkal történik a feltámadás? Test nélkül? Legjobb tudásom szerint sem az elme, sem a lélek, sem az élet nem test nélküli. Ezzel a testtel? De ez már korábban szétoszlott! Egy másik testben? így egy új ember születik, nem a régi kel új életre. 8. Bizony igen sok idő elmúlt már, számtalan emberöltő lefolyt, de ki az, aki visszajött a holtak közül, akár csak egyetlen ember is, ha más nem, legalább néhány órányi útra, mint Prótesilaos, hogy legalább egyetlen példa legyen, hogy hihessünk neki? 9. Mindezeket az aligha józan képzelgéseket és ostoba vigasztalásokat, amikkel a megbízhatatlan költők játszanak, hogy megédesítsék verseiket, ti túlzott hiszékenységetekben ocsmány módon újra felidéztétek istenetek támogatására.

12.1. Nem mutatják meg legalább a jelen események, hogy mennyire hiábavaló ígéretekkel csapnak be titeket ezek az üres ígérgetések? Addig mérjétek föl, ti szerencsétlenek, hogy mi vár a halál után, amíg még éltek! 2. íme az osztályrészetek! Nagyobb és jobb, amint mondjátok: Nélkülöztök, betegeskedtek, munka és éhség gyötör, istenetek pedig tűri, oda se figyel, nem akar vagy nem képes segíteni övéin. Vagy erőtlen, vagy igazságtalan tehát. Te, aki a halál utáni halhatatlanságról álmodozol, amikor veszedelem sújt, amikor lázban égsz, (3.) amikor bánat marcangol, még mindig nem érzed az osztályrészed? Még mindig nem ismered el esendőségedet? Szerencsétlenségedben akaratod ellenére is rád bizonyul gyöngeséged, de te nem vallod be. 4. De hagyjuk a közhelyeket. íme a fenyegetések, a szenvedés, a kínhalál és a kereszt - immár nem azért, hogy tiszteljétek, hanem hogy a vállatokra vegyétek, ím itt van az a tűz is, amit jövendöltök, s amitől féltek: de hol van az az isten,

aki az új életre ébredőknek segíteni tud, ám az élőknek nem? 5. Nemde a rómaiak a ti istenetek nélkül is parancsolnak és uralkodnak, övék az egész földkerekség, s felettetek is hatalmat gyakorolnak? Ti pedig eközben aggodalmaskodva és nyugtalankodva megtartóztatjátok magatokat a tisztességes élvezetektől, a látványosságokat nem nézitek, a felvonulásokon nem vesztek részt, a nyilvános ünnepségek nélkületek folynak, a szent versenyektől, a megszegett kenyértől, az oltárokra loccsantott italoktól iszonyodtok. Ennyire féltek azoktól az istenektől, akiket tagadtok! Nem övezitek fejeteket virággal, nem tisztelitek meg testeteket illatos kenetekkel; (6.) a kenőcsöket csak a temetésre tartogatjátok, a koszorút azonban a síroktól is megtagadjátok, sápadt, félénk, szánalomra - de a mi isteneink szánalmára méltó emberek! így aztán fel sem támadtok, és életetekben sem éltek, szerencsétlenek.

Sch. D.

1.43. IFJABB PLINIUS ÉS TRAIANUS LEVÉLVÁLTÁSA A KERESZTÉNYEKKEL SZEMBENI BÁNÁSMÓDRÓL

Plinius minor: *Epistulae* **[Levelek]** 10.96-97.

96.1. Uram, alapelvnek tekintem, hogy minden kétes ügyet eléd terjesszek. Mert hiszen ki tudna jobban eligazítani bizonytalanságomban, vagy segíteni tájékozatlanságomban? Keresztények ügyében folytatott törvényszéki eljárásokon még sohasem vettem részt; ezért nem is tudom, mit és milyen mértékben büntessek vagy akár nyomoztassak. 2. Igen fennakadtam például azon, hogy tekintettel kell-e lenni a vádlottak életkorára, vagy pedig egészen zsenge korúak és a már meglett emberek között nem kell-e különbséget tenni; vádelejtéssel járhat-e a beismerés; vagy olyan személy számára, aki valaha keresztény volt, ne legyen-e enyhítő körülmény, ha megtagadja hitét; és vajon magát a keresztény nevet kell-e büntetni, akkor is, ha az illető semmi bűnt sem követett el, vagy pedig a keresztény névhez hozzátapadó bűnöket? Eddig azok ellen, akiket a kereszténység vádjával terhelten idéztek ítélőszékem elé, a következő módon jártam el. 3. Megkérdeztem tőlük, keresztények-e. Azokat, akik kereszténynek vallották magukat, másodszor és harmadszor is megkérdeztem, és büntetéssel fenyegettem meg őket. Akik még ezután is kitartottak, azokat kivégeztettem. Mert meggyőződésem, hogy függetlenül vallomásuk tartalmától, makacsságukért és csökönyösségükért megérdemelték ezt a büntetést. 4. Másokat, akik ugyanebben a tébolyban szenvedtek, csak bűnösnek bélyegeztem, és Rómába szállíttattam, mivel római polgárok voltak.

Majd a törvényszéki eljárás során, már amint történni szokott, mások ellen is fölmerült ez a vád, úgy, hogy több eset került elém. 5. Kaptam egy névtelen följelentést *(libellus sine auctore),* amelyben sok név szerepelt. Akik kijelentették, hogy nem keresztények, és nem is voltak azok, amennyiben útmutatásom szerint az istenekhez fohászkodtak, és képmásod előtt, amelyet erre a célra az istenszobrokkal együtt odaállíttattam, tömjén- és boráldozatot mutattak be, azonkívül káromolták Krisztust - márpedig az igazi keresztények ilyesmire állítólag semmi áron sem kénysze-

ríthetők - azokat elbocsátottam. 6. Mások, akik a névsorban szerepeltek, bevallották, hogy keresztények, de ezt hamarosan visszavonták: csak voltak, de már nem azok; egyesek három, mások még több, sőt egyik-másik már húsz esztendeje nem. Ezek mind áldozattal tisztelték képmásodat és az istenek szobrait *(imago tua deorumque simulacra),* és káromolták Krisztust *(Christo male dixerunt)* .*7. A* jelentések szerint azonban az a legnagyobb vétkük vagy eltévelyedésük, hogy bizonyos meghatározott napon hajnalhasadta előtt összegyülekeznek, és váltakozva karban énekelnek az istennek hitt Krisztus tiszteletére, és esküvel kötelezik magukat, nem ám valami gaztettre, hanem arra, hogy nem lopnak, nem rabolnak, nem követnek el házasságtörést, nem szegik meg esküjüket, a rájuk bízott letét kiadását felszólítás esetén nem tagadják meg: ennek végeztével pedig rendszerint szétszélednek; majd ismét összejönnek, hogy közösen fogyasszák el közönséges és ártatlan lakomájukat; ezt azonban abbahagyták, miután parancsodra betiltottam a titkos társaságokat. 8. Éppen ezért annál szükségesebbnek tartottam, hogy két szolgálóleányból *(ancillae)* - ezeket ők diakonisszáknak nevezik *(quae ministrae dicebantur)* - még kínvallatás árán *(per tormenta)* is kivegyem az igazságot. Nem találtam bennük egyebet ostoba, határtalan babonaságnál *(superstitia prava et immodica).*

Ezért elnapoltam az ügy kivizsgálását, és hozzád fordulok tanácsért. 9. Mert meggondolásra méltónak láttam ezt a dolgot, legfőképpen a vádlottak nagy tömege miatt; ugyanis mindenféle korú, mindenféle társadalmi osztálybeli emberek, férfiak és nők vegyest, igen sokan kerültek és kerülnek vád alá. Nemcsak a városokban, hanem a falvakban és a tanyákon is elharapódzott ennek a babonaságnak a ragálya; ezt azonban véleményem szerint meg lehet állítani, és meg lehet szüntetni. 10. Annyi máris bizonyos, hogy a hovatovább elnéptelenedő templomokat megint egyre többen látogatják, és a szent ünnepeket hosszú szünet után újból megülik, és mindenfelé megint kelendők az áldozati állatok, amelyekre eddig csak igen ritkán akadt vevő. Ebből is könnyű arra következtetni, hogy még rengeteg embert lehet a helyes útra téríteni, ha módot adunk nekik a megbánásra.

97.1. Secundusom! Helyesen jártál el amaz egyének ügyeinek kivizsgálásában, akik ellen azt a vádat emelték előtted, hogy keresztények. Mert általánosságban nem is lehet megfogalmazni valami meghatározott szabályt. 2. Nem kell utánuk nyomozni; ha azonban följelentik és vádolják őket, büntetendők; de úgy, hogy az, aki nem vallja magát kereszténynek, és ezt kézzelfoghatóan bizonyítja, azaz áldozatot mutat be isteneinknek - bár gyanús a múltja -, megbánása alapján nyerjen bocsánatot. Névtelen följelentéseknek azonban egyetlen ügyben sem szabad helyt adni, mert ez a leggyalázatosabb módszer és semmiképpen sem méltó korunkhoz *(etpessimi exempli nec nostri saeculi est).*

B. I.

1.44. A KERESZTÉNYÜLDÖZÉSEKET KIVÁLTÓ OKOKRÓL

Tertullianus: *Apologeticum* [Védőbeszéd] 10.1; 27.2; 35.1; 37.4; 40.1.

10.1. „Nem tisztelitek az isteneket - mondjátok -, és a császárokért nem mutattok be áldozatot *(sacrificia pro imperatoribus)."* Logikus, hogy ugyanazon az alapon, ahogyan magunkért sem, úgy másokért se mutatunk be áldozatot, ha egyszer nem tiszteljük az isteneket. így tehát szentségtörés *(sacrilegium)* s egyszersmind felségsértés ellenünk a vád. Ez a legfontosabb, sőt a teljes kifogás ellenünk, mindenképpen méltó tehát arra, hogy vizsgálatnak vessék alá, ha nem az előítélet vagy az igazságtalanság látja el a bírói tisztet - az egyik, aminek semmi reménye az igazságban, a másik, ami elutasítja azt

27.2. Vannak, akik őrültségnek tartják, hogy, jóllehet megtehetnénk, hogy az adott pillanatban bemutatjuk az áldozatot és sértetlenül távozunk, közben pedig lelkünkben kitartunk eredeti szándékunk mellett, mégis, állhatatosságunkat többre tartjuk, mint épségünket. 3. Azt tanácsoljátok tehát, hogy szedjünk rá benneteket. De jól látjuk, hogy honnét erednek az ilyen sugallatok, tudjuk, hogy ki áll az egész hátterében, és hogy hogyan igyekszik megtörni állhatatosságunkat, hol ravasz rábeszéléssel, hol kemény büntetéssel.

35.1. Azért számítanak tehát közellenségnek *(publici hostes)* a keresztények, mivel nem tisztelik az uralkodókat üres, hazug és elhamarkodott jelzőkkel *(honores),* s mivel az igaz vallás hívei ünnepeiket is lelkiismeretesen s nem kicsapongásban ünneplik meg.

37.4. Ha ugyanis a nyílt ellenség, nem pedig a titkos bosszúálló szerepét kívánnánk játszani, vajon hiányozna a kellő létszám és a csapatok ereje? Persze, semmi kétség, a mórok, a markomannok és, igen, a parthusok vagy a tetszőleges nagyságú, de egy helyen élő és saját határaikkal körülzárt népek *(unius tamen loci et suorum finium gentes)* többen vannak, mint mi, akik az egész világon vagyunk szétszóródva. Mi csak tegnap születtünk, de máris betöltöttük a világot és mindent, ami a tiétek: városaitokat *(urbes),* bérházaitokat *(insulae),* az erődítményeket *(castella),* a községeket *(municipia),* a tereket *(conciliabula),* de a katonai táborokat *(castra),* a kerületeket *(tribus), adecuriá*kat, a császári palotát *(palatium),* a senatust *(senatum)* és a forumot is.

40.1. Épp ellenkezőleg, azokra alkalmazható az összeesküvés kifejezés, akik arra szövetkeznek, hogy jó és derék embereket gyűlöljenek, akik ártatlanok véréért kiáltanak, s azt az üres szólamot hozzák fel gyűlöletük leplezésére, hogy - mint vélik - minden nyilvános bajnak és a népet ért valamennyi kellemetlenségnek kezdettől fogva a keresztények az okai. 2. Ha a Tiberis kiont a városfalakra, ha a Nílus nem önt ki a szántóföldekre, ha az ég nem ad csapadékot, ha földrengés sújt, éhínség van, vagy járvány pusztít, rögtön (kiáltják): „Keresztényeket az oroszlán elé!" Oly sokat egyetlen elé? *(Christianos ad leonem! Tantos ad unum?)*

Sch. D.

• A fenti szemelvény a keresztények közellenséggé nyilvánításának okairól és azok keresztény szempontú cáfolatáról szól. Az első fejezetből kiderül, hogy a keresztényüldözést kiváltó okok közül a legsúlyosabb a császárnak és az isteneknek való áldozat megtagadásának felségsértéssé és szentségtöréssé nyilvánított „bűne" volt. Tertullianus hangsúlyozza, hogy a keresztények nyíltan vállalják tettüket, noha megtehetnék, hogy a büntetés elől való megmenekülés céljából színlelve bemutatják a kötelező áldozatokat. Végezetül - hangsúlyozva, hogy a keresztények titokban mindenütt jelen vannak - cáfolja, hogy a keresztények volnának az ellenség és minden, az államot ért kellemetlenség okozói.

1.45. VALERIANOS KERESZTÉNYÜLDÖZÉSEI

Cyprianus: *Epistula* LXXX. [80. levél].
Kr. u. 257-258.

Cyprianus Successus testvérnek üdvözletét küldi.

Annak, igen szeretett testvérem, hogy nem írtam azon nyomban, az az oka, hogy, buzgó lélekkel elkészülvén az isteni és égi dicsőség elnyerésére, egyetlen klerikus sem távozhatott innen a reánk váró küzdelem csapása alatt. Tudjátok meg, hogy megérkeztek, akiket azért küldtem a városba, hogy, bárhogy is döntött rólunk a leirat, biztos hírt hozzanak nekünk. Sok különféle és bizonytalan dolog járja ugyanis. Ami azonban biztos, az a következő: Valerianus azt a leiratot küldte a senatusnak, hogy a püspököket, presbytereket és diaconusokat azonnal végeztessék ki, a senatoroktól, a kiemelkedő személyiségektől *(egregii viri)* és a római lovagoktól *(equites Rontani)* méltóságuk *(dignitas)* elvesztése mellett kobozzák el javaikat, s ha vagyonuk elvesztése után is kitartanának a kereszténységben, fejüket vegyék. Az előkelő hölgyeket *(matronae)* javaik elkobzása után küldjék száműzetésbe, a császári hivatalnokokat *(Caesariani)* pedig, mindazokat, akik korábban tettek vagy most tesznek hitvallást, fosszák meg vagyonuktól *(confiscentur),* és lajstromot készítve róluk, küldjék őket megkötözve a császári birtokokra *(Caesarianae possessiones).* Valerianus hozzáfűzte még e leiratához *(oratio)* annak a levélnek egy példányát *(exemplum litterarum)* is, amelyet a provinciák elöljáróihoz *(praesides provinciarum)* küldött velünk kapcsolatban. Ennek a levélnek az érkezését nap mint nap reméljük, készen a hit erejében a szenvedés eltűrésére, és az Úr segítségétől és elnéző szeretetétől várva az örök élet koronáját. Arról is értesítelek, hogy Sixtust négy diaconussal az augusztus Idusát megelőző nyolcadik napon (augusztus 6. - B. L.) kivégezték egy temetőben. Ugyanakkor az itteni üldözésben *(persecutio)* is nap mint nap oly nagy igyekezetet mutatnak a városi elöljárók *(praefecti in urbe),* hogy ha valakit feljelentettek, azt már ki is végzik, és vagyonát az államkincstár *(fiscus)* számára lefoglalják.

Arra kérlek, hogy mindezekről a többi társunkat is értesítsd, hogy az ő buzdításuk mindenütt erősítse s készítse fel a lelki küzdelemre a testvérek közösségét, hogy ne annyira a halál, mint inkább a halhatatlanság járjon az eszükben, s teljes hittel és

minden erényükkel az Úrnak ajánlva magukat inkább örvendezzenek, semmint hogy féljenek e hitvallásban *(confessio),* amelyben - tudják - az Isten és Krisztus katonáit *(Dei et Christi milites)* nem elpusztítják, hanem megkoronázzák. Kívánom, szeretett testvérem, hogy mindig légy erős az Úrban!

Sch. D.

• Valerianus Kr. u. 257-ben elszenvedett katonai vereségeket követően indította meg keresztényüldözéseit. Cyprianus, aki Karthágó püspöke volt, 80. levelében két császári *edictum* tartalmára utal: az első (Kr. u. 257) a római isteneknek való áldozatbemutatást megtagadó egyházi vezetőknek, a második pedig (Kr. u. 258) a keresztény vallás lovagrendi, illetve senatori rangú, illetve császári hivatalokban tényked ő követőinek a kivégzését rendelte el. A két rendeletből kiderül, hogy a császár a teljes keresztény egyházszervezet ellen összpontosított támadást indított, amely az egyházi vezetők és a magas rangú hívek fizikai megsemmisítésén túlmenőleg az egyházi és a magánvagyon elkobzására is kiterjedt. A levélben említett Sixtus római püspök II. Sixtus pápával azonos, akit Calixtus temetőjében fejeztek le. Valerianus keresztényüldözései Kr. u. 270-ig folytatódtak.

1.46. A DIOCLETIANUS-KORI KERESZTÉNYÜLDÖZÉSEK

Lactantius: *De mortibus persecutorum [A* keresztényüldözők haláláról] 12-14.

12.1. Az üldözés megindítására alkalmas és megfelelő napot választottak, és választásuk a Terminalia ünnepére esett, február 23-ára, hogy úgyszólván határt szabjanak vallásunknak:

Evvel a nappal kezdődött minden baj, ez első nappal,[1]

mely lesújtott ránk és a földkerekségre *(orbis terrarum). 2.* Mihelyt beköszöntött a nap, a két öreg császár nyolcadik és hetedik consulságának évében, a testőrparancsnok *(praefectus)* már kora pirkadatkor váratlanul a templomhoz érkezett tisztjeivel *(duces),* altisztjeivel *(tribuni)* és számvevőivel *(rationales)* együtt, és feltörve a templom kapuit, az isten képmását *(simulacrum dei)* kereste, az ott talált írásokat elégette; szabad rablást engedélyeztek: fosztogatás, rémület, menekülés. 3. A két uralkodó pedig leshelyükön - a palotából ugyanis látható volt a magas helyen épült templom- azon vitatkozott, hogy nem kellene-e inkább felgyújtani a templomot. 4. Diocletianus véleménye győzött, aki attól tartott, hogy a nagy tűz átterjed a város más részeire is, mert sok magas ház vette körül minden oldalról a templomot. 5. Csatarendbe állított testőrcsapatok *(praetoriani)* indultak tehát, fejszékkel meg egyéb vasszerszámokkal fölszerelve, és minden oldalról behatolva a templomba, ezt az igen magas épületet egy óra alatt a földdel tették egyenlővé.

[1]Vergilius: *Aeneis* IV. 169-170. L. I.

13.1. Másnap kiadtak egy rendeletet *(propositum est edictum),* amely előírta, hogy fosszák meg a vallás követőit minden tisztségüktől és méltóságuktól *(religionis illius homines carerent omni honore ac dignitate);* bármilyen rendűek *(ordo)* vagy rangúak *(gradus),* kínzatásnak vethetik alá, ellenük mindenfajta per *(actio)* kezdeményezhető, ők maguk viszont nem fordulhatnak elégtételért bírósághoz sem testi sértés, sem házasságtörés, sem vagyoni kártétel esetén; egyszóval megfosztották őket szabadságuktól *(libertás)* és jogaiktól. 2. A rendelet szövegét valaki letépte és szétszaggatta - bár ez helytelen, de nagy bátorságról tanúskodó tett volt -, s közben gúnyosan megjegyezte: kifüggesztették a proklamációt a sarmaták és a gótok fölötti győzelemről *(victoriae Gothorum et Sarmatarum).* 3. Tüstént elvitték, és nemcsak megkínozták, hanem annak rendje és módja szerint tűzzel égették, és ő mindvégig csodálatos türelemmel viselve szenvedéseit égett hamuvá.

14.1. A Caesar azonban nem volt megelégedve a rendelet szigorával; más úton igyekezett megkörnyékezni Diocletianust. 2. Ugyanis, hogy a lehető legkegyetlenebb üldözésre ingerelje, titokban fölgyújtatta szolgáival a császári palotát. Miután a palota egyik szárnya már a lángok martaléka lett, a keresztényeket mint az állam ellenségeit *(hostes publici)* vádolták a gyújtogatással. A keresztények elleni gyűlölet lángja ugyanolyan magasra csapott, mint az égő palota tüze: azzal vádolták őket, hogy összeesküdtek az eunuchokkal és az uralkodók megölésére készülnek: két császár kis híján élve égett el a saját otthonában. 3. Diocletianus meg, aki mindig szeretett volna ravasznak és eszesnek mutatkozni, nem tudott rájönni semmire. Felháborodásában elrendelte, hogy tüstént végezzék ki valamennyi szolgáját. 4. Ő maga bíráskodott, tüzes vasakkal kínoztatta az ártatlanokat, de ugyanezt tette minden bíró *(iudices universi),* sőt a palotában található valamennyi főhivatalnok *(omnes magistri)* is császári hatalommal *(potestas)* felruházva tartott kínvallatásokat. 5. Versenyeztek, melyikük talál előbb valamilyen bizonyítékot, de semmit sem találtak, hiszen a Caesar háza népét *(família Caesaris)* senki sem kínozta. O is jelen volt, erősködött, s nem hagyta, hogy a meggondolatlan öreg haragja lankadjon. 6. Tizenöt nap elmúltával másodszor is gyújtogatott, a tüzet azonban hamar észrevették; ám a gyújtogatónak nem akadtak nyomára. 7. Erre a Caesar, aki már a tél közepétől tervezgette elutazását, még aznap sebbel-lobbal útra kelt, és esküdözve kijelentette, azért menekül, hogy ne kelljen élve elégnie.

A. T.

1.47. CONSTANTINUS TÜRELMI RENDELETE - A MILÁNÓI *EDICTUM*

Lactantius: *De mortibus persecutorum* [A keresztényüldözők haláláról] 48.1-13.

1. Licinius pedig átvette Maximinus hadseregének egy részét és besorozta őket saját csapatai közé, majd néhány nappal a csata után átkelt hadseregével Bithyniába, és bevonulva Nicomediába hálát adott Istennek, akinek segítségével diadalmaskodott, és saját maga meg Constantinus harmadik consulságának évében, június 13-án az

egyház helyreállításáról a kormányzóhoz *(praeses)* intézve ezt a körlevelet *(litterae)* függesztette ki:

2. „Amidőn mind én, Constantinus Augustus, mind én, Licinius Augustus Mediolanumban szerencsés körülmények között találkoztunk egymással és tárgyaltunk mindenről, ami a közjó javát és nyugalmát (securitas publica) *illeti, arra a meggyőződésre jutottunk, hogy - egyéb intézkedéseink között, amelyekről láttuk, hogy az emberek többségének javát fogják szolgálni - mindenekelőtt azokat a törvényeket kell felülvizsgálnunk, amelyek gátolják az istenség tiszteletét, hogy mind a keresztények, mind pedig mindenki más is megkapja tőlünk a lehetőséget arra, hogy ki-ki szabadon követhesse azt a vallást, amelyiket akarja* (daremus et Christianis et omnibus liberam potestatem sequendi religionem quam quisque voluisset). *Az a célunk, hogy az, ami isteni hatalomként az égben székel* (quicquid est divinitas in sede caelesti), *kiengesztelődhessék és kegyesen tekinthessen ránk és mindazokra, akik hatalmunk alatt állnak. 3. Úgy véltük tehát, üdvös és a lehető leghelyesebb megfontolásból arra az elhatározásra kell jutnunk, hogy nem szabad megengedhetőnek tartanunk a szabad választás megtagadását bárkitől is, akár a keresztények hitének, akár egy olyan más vallásnak szenteli a lelkét, amelyet önmaga számára a legalkalmasabbnak ítél, hogy a legfőbb istenség* (summa divinitas), *akinek tiszteletét tiszta elmével vállaljuk, szokásos támogatását és jóindulatát mindenben megadhassa nekünk. 4. Illő tehát, hogy Méltóságod* (dicatio tua) *megtudja: Miután kivétel nélkül valamennyi olyan megszorítást eltöröltünk, amit a hivatalodhoz* (officium tuum) *intézett korábbi, a keresztényekre vonatkozó irataink tartalmaztak, úgy határoztunk, hogy érvénytelenítjük azokat a rendelkezéseket is, amelyeket teljesen elhibázottnak és irgalmasságunktól idegennek találtunk, hogy mostantól fogva mindazok, akik e keresztény vallás gyakorlását akarják vállalni, azt szabadon és nyíltan, minden háborgatás és zaklatás nélkül tegyék* (nunc libere ac simpliciter unus quisque eorum, qui eandem observandae religionis Christianorum gerunt voluntatem, citra ullam inquietudinem ac milestiam sui id ipsum observare contendant). 5. *Ezt Gondosságodnak* (sollicitudo tua) *a legvilágosabban kívántuk tudomására hozni, hogy ebből megtudhasd, hogy ugyanezen kereszténveknek szabad és korlátlan engedélyt adtunk vallásuk gyakorlására* (scires nos liberam atque absolutam colendae religionis suae facultatem isdem Christianis dedisse). *6. Mihelyt megérted, hogy ezt nekik megengedtük, Méltóságod* (dicatio tua) *azt is belátja majd, hogy másoknak is engedélyeztük vallásuk vagy istentiszteletük nyilvános és szabad gyakorlását, ahogy ez békés korunkhoz illik* (pro quiete temporis nostri), *hogy ki-ki szabadon imádhassa azt az istenséget, amelyet választott. Mindezt azért tettük, hogy ne tűnhessék úgy, hogy bármiben is csorbítottuk volna valamelyik kultuszt vagy valamelyik vallást. 7. Ezenkívül a kereszténveket mint jogi személyeket illetően meggyőződésünk szerint a következőket kellett elrendelnünk: Ha korábban valaki azokat a helyeket, ahol azelőtt összegyűlni szoktak* (eadem loca, ad quae antea convenire censuerant), *és amelyekre eddig hivatalodba eljuttatott leveleinkben is bizonyos előírás vonatkozott, akár kincstárunktól* (fiscus), *akár bárki mástól megvásárolta, most ugyanezeket szolgáltassa vissza a kereszténveknek vételár vagy bármilyen ellenérték követelése nélkül* (sine pecunia et sine ulla pretii petitioné), *minden kibúvót és bizonytalanságot mellőzve; 8. hasonlóképpen az is, aki adományozás útján jutott ilyenek birtokába, a lehető legrövidebb időn belül adja vissza ugyanezen kereszténveknek. Továbbá ha azok, akik akár adományozással, akár vásárlással jutottak birtokukba* (etiam vei hi qui emerunt vei qui dono fuerunt consecuti), *valamely kárpótlást kérnének kegyességünktől* (benivolentia

riostra), *forduljanak a vicariushoz, hogy kegyességünk* (clementia nostra) *róluk is gondoskodjék. Mindezeket a helyeket a te intézkedésedre* (per intercessionem tuam) *tüstént és késedelem nélkül át kell adni a keresztények testületének* (corpori Christianorum). *9. És mivel ugyanezen keresztények, mint köztudott, nemcsak azokat a helyeket birtokolták, ahol össze szoktak gyűlni, hanem másokat is, olyanokat, amelyekjogilag nem egyes emberek tulajdonában voltak, hanem testületeik, azaz egyházaik tulajdonában* (habuisse noscuntur ad ius corporis eorum id est ecclesiarum, non hominum singulorum), *mindezeket a fentebb említett törvény alapján mindennemű bizonytalanság vagy vita kizárásával ugyanezen keresztényeknek, azaz testületüknek* (corpus) *vagy gyülekezetetüknek* (conventiculum) *visszaszolgáltatni elrendeld, természetesen azon fentebb említett szabály betartásával, hogy azok, akik e helyeket ellenszolgáltatás nélkül - miként említettük - visszaszolgáltatják, kártalanításukatjóindulatunktól remélhessék. 10. Mindezekben köteles vagy a lehető leghatékonyabb intézkedéseket* (intercessio tua efficacissima) *hozni a fentebb említett keresztény közösség javára, hogy rendeletünk* (praeceptum nostrum) *minél hamarabb végrehajtassék, hogy kegyességünk ezzel is biztosítsa a köznyugalmat* (per clementiam nostram quieti publicae consulatur). *11. Ennek megfelelően bekövetkezik majd, mint fentebb mondtuk, hogy az irántunk megnyilvánuló isteni kegyelem* (divinus iuxta nos favor), *melyet oly döntő események során megtapasztaltunk, sikereinkben a közboldogsággal együtt minden időben uralkodásunk kísérője lesz* (per omne tempus prospere successibus nostris cum beatudine nostra publica perseveret). *12. Hogy pedig döntésünknek és jóakaratunknak jelen kinyilvánítása mindenkinek tudomására jusson* (ut autem huius sanctionis benivolentiae nostrae forma ad omnium possit pervenire notitiam), *illő, hogy ezt az írást* (haec scripta) *rendeletedben közzétéve kifüggeszd, és tudomására hozd mindenkinek, hogy jóindulatunk eme határozata ne maradjon rejtve* (ut huius nostrae benivolentiae sanctio latere non possit)."

13. Ezen levél közzététele *(his litteris propositis)* után élőszóban is sürgette *(etiam verbo hortatus est),* hogy a gyülekezőhelyeket a korábbi állapotukba visszaállítsák *(conventícula in statum pristinum redderentur). így* az egyház *(ecclesia)* felforgatásától annak visszaállításáig tíz év és mintegy négy hónap telt el.

A. T.

1.48. GALERIUS TÜRELMI RENDELETE (KR. U. 311)

Lactantius: ***De mortibus persecutorum*** **[A keresztényüldözők haláláról] 34.1-5.**

1. „Intézkedéseinkkel, amelyeket mindenkor a közjavára és érdekében *(pro rei publicae semper commodis atque utilitate disponimus)* hozunk, korábban elsősorban arra törekedtünk, hogy a rómaiak ősi törvényei és közerkölcse *(leges veteres et publica disciplina Romanorum)* alapján helyrehozzunk mindent, ami megromlott, és főképp, hogy azt elérjük, hogy a keresztények is, akik letértek arról az útról, amelyen őseik jártak, jobb belátásra térjenek. 2. Ugyanis valamilyen okból oly elhatározás szállta meg ugyanezen kereszténveket, és akkora ostobaság lett úrrá rajtuk, hogy nem követik a régi szokásokat - amelyeket talán először éppen az ő őseik vezettek be -, hanem

önhatalmúlag úgy szabnak maguknak törvényeket, ahogy kényük-kedvük tartja, ezeket tartják be, és különböző helyeken mindenféle népséget összegyűjtenek. 3. Végül is, miután megjelent rendeletünk *(nostra iussio),* hogy térjenek vissza az ősi szokásokhoz *(ad veterum se instituta conferrent),* sokan veszélyes helyzetbe kerültek, sokan pedig megzavarodtak. 4. De mivel igen sokan kitartottak elhatározásuk mellett, és úgy láttuk, hogy sem az isteneknek nem adják meg az őket megillető vallásos tiszteletet, de nem részesítik tiszteletben a keresztények Istenét *(deus Christianorum)* sem, ezért végtelenül szelíd irgalmunk *(mitissima nostra dementia)* megfontolásából, tekintettel azon állandó szokásunkra *(consuetudo sempiterna)* is, hogy minden embernek meg szoktunk bocsátani, úgy véltük, hogy rájuk is ki kell terjeszteni mindig kész elnézésünket, hogy újból keresztények lehessenek, és helyreállíthassák gyülekezőhelyeiket *(conventicula),* azzal a feltétellel, hogy ne sértsék meg a közrendet *(ita ut ne quid contra disciplinam agant).* 5. Egy másik leiratunkban *(epistola)* tájékoztatjuk majd az elöljárókat *(iudices)* arról, hogy mit kötelesek betartani. Ezért ezen engedékenységünknek *(indulgentia nostra)* megfelelően kötelesek könyörögni Istenükhöz, a mi üdvünkért, az állam üdvéért és saját üdvükért *(debebunt deum suum orarepro salute nostra et reipublicae ac sua),* hogy államunk mindenütt sértetlenül fennmaradjon, és ők biztonságban élhessenek lakhelyeiken."

A. T.

1.49. POGÁNY ÁLDOZATBEMUTATÁSRA KÉNYSZERÍTÉS BÜNTETÉSE

CodTheod 16, 2, 5.
Kr. u. 323. május (?) 25.

Ugyanaz az Augustus (ti. Constantinus - a ford.) Helpidiusnak. Minthogy értesülésünk szerint bizonyos egyházi és más, katolikus felekezetnek szolgáló embereket *(ecclesiasticos et ceteros catholicae sectae servientes)* különböző vallású személyek *(diversarum religionum homines)* arra kényszerítenek, hogy tisztító áldozatot *(lustrorum sacrificio)* mutassanak be, ezt azzal a büntetéssel sújtjuk, hogy ha valaki valamely idegen babonaság rítusára *(ritus alienae superstitionis)* kényszeríti azokat, akik a legszentebb törvénynek *(sanctissima lex)* szolgálnak, akkor, amennyiben állapota *(conditio* - értsd társadalmi helyzete) megengedi, nyilvánosan botozzák meg, ha pedig tisztsége *(honos)* az ilyen megszégyenítést lehetetlenné teszi, akkor a közügyekben *(rebus publicis)* kirótható legsúlyosabb büntetés ítélete alá essen. Kiadva a június hónap első napját megelőző nyolcadik napon, Sirmiumban, Severus és Rufinus consulságának évében.

Sch. D.

• A kereszténveket pogány áldozatok bemutatására kényszerítő egyéneket sújtó rendelkezésről szól a fenti szemelvény. A kilátásba helyezett büntetések „szelektív" jellege érdemel említést: a büntetés kiszabásakor a társadalmi hovatartozást mérlegelték. Eszerint az alacsonyabb

társadalmi rétegekbe tartozók nyilvános botozással bűnhődtek, a tisztségviselők és magasabb rétegekbe tartozók esetében nem szab meg konkrét szankciókat a törvény, hanem általánosságokban fogalmaz.

1.50. AZ ERETNEKEKRŐL

CodTheod 16, 5, 1.
Kr. u. 326. szeptember 1.

Imperátor Constantinus Augustus Dracilianusnak. Azok a kiváltságok *(privilegia),* amelyek a vallásra való tekintettel jelentenek kedvezményeket, csak a katolikus törvény megtartóinak *(catholicae legis obsevatores)* kedvezzenek: Azt akarjuk, hogy az eretnekeknek és a schismák követőinek ne csak hogy ezek a kiváltságok ne jussanak osztályrészül *(ab his privilegiis alienos esse volumus),* hanem különféle terheknek *(diversa munera)* is legyenek alávetve, amelyek korlátozzák őket. Kihirdettetett szeptember hónap első napján, Constantinus Augustus hetedik, Constantius Caesarral együtt viselt consulságának évében.

Sch. D.

1.51. A POGÁNY SZERTARTÁSOK KORLÁTOZÁSA

CodTheod 9, 16, 2.
Kr. u. 319. május 15.

Ugyanő (ti. Constantinus - a ford.) a népnek. A béljósoknak *(haruspices),* papoknak *(sacerdotes),* valamint azoknak, akik e szertartásnál segédkezni szoktak *(qui ... ritui adsolent ministrare),* megtiltjuk, hogy magánházba *(privata domus)* bemenjenek, vagy, akár csak barátság örve alatt *(sub praetextu amicitiae)* is, átlépjék valaki másnak a küszöbét *(limen),* s büntetést helyezünk kilátásba velük szemben *(poena contra eos posita),* ha megszegnék e törvényt. Akik mégis úgy vélitek, hogy hasznotokra van, járuljatok a nyilvános oltárokhoz *(arae publicae)* és szentélyekhez *(delubra),* és szokásaitok szerint tartsátok meg ünnepeiteket *(sollemnia)*, nem tiltjuk ugyanis, hogy a korábbi állapot szertartásait *(praeteritae usurpationis officia)* a szabad ég *(libera luce)* alatt elvégezzék. Kelt május hó idusán Constantinus Augustus ötödik, Liciniusszal viselt consulságának évében.

Sch. D.

1.52. BÉLJÓSOK VÉLEMÉNYÉNEK KIKÉRÉSE A CSÁSZÁRI PALOTÁT VAGY KÖZÉPÜLETEKET ÉRT VILLÁMCSAPÁS ESETÉN

CodTheod 16, 10, 1.
Kr. u. 320/1. december 17.

A pogányokról, a szertartásokról és a templomokról

Imperátor Constantinus Augustus Maximusnak. Ha kiderülne, hogy a palotánkat *(palatium)* vagy a többi középületet *(opera publica)* villámcsapás érte, megtartva a régi szokást *(retento more veteris observantiae)*, béljósoktól *(haruspices)* kérdezzék meg, hogy mit jelent ez, majd írásba foglalva *(scribtura collecta)* részletesen jelentsék nekünk. Másoknak is legyen szabad e szokás alapján eljárni, csak a házi szertartásoktól tartózkodjanak *(sacrifiais domesticis abstineant),* amiket külön megtiltottunk. Tájékoztatunk, hogy azt a feljegyzést *(denuntiatio),* jelentést *(interpretatio)*, amely amphiteatrumot ért villámcsapásról íródott, és amelyről Heraclianus tribunusnak és császári hivatalvezetőnek *(magister officiorum)* írásban beszámoltál, tudomásunkra hozta. Kelt Serdicában, január hó *Kalendaejkt* megelőző 16. napon, életbe léptetve március hó Idusát megelőző 8. napon, Crispus és Constantinus Caesarok második consulságának évében.

Sch. D.

• A törvény némileg ellentmondani látszik a fenti, alig egy évvel korábban kelt, többek között a béljósok tevékenységét korlátozó rendeletnek. Bár a császár előzőleg határozottan tiltotta, hogy a béljósok, a pogány papok és segédeik magánházakba belépjenek, a császári palotát és a középületeket ért villámcsapás esetében azonban kifejezetten kívánatosnak tartja.

2. A római hadsereg

2.1. RÓMA VILÁGBIRODALOMMÁ VÁLÁSÁNAK OKAIRÓL ÉS TÖRTÉNETÉRŐL

Strabón, *Geógraphika* 6.4.2.

Ha szükség van arra, hogy Itália leírásához még hozzáfűzzünk némi rövid összefoglalást a rómaiakról, akik hatalmukba kerítették s világuralmuk támaszpontjává tették, tegyük hozzá még azt, hogy a rómaiak Róma alapítása után még számos nemzedéken keresztül igen okosan éltek a királyok kormányzása alatt, azután viszont, amikor az utolsó Tarquinius gonoszul uralkodott, előzték, s monarchiából és arisztokráciából összeszerkesztett államszervezetet alkottak, társul vették azonban a sabinokat és latinokat. Minthogy azonban sem ezeket, sem a többi szomszéd népet nem találták mindig jó érzelműnek, bizonyos mértékben kénytelenek voltak leigázásukkal a saját államukat nagyobbítani. Miközben lassanként ilyen módon meggazdagodtak, az történt, hogy egészen váratlanul hirtelen elvesztették államukat, de a várakozás ellenére vissza is szerezték. Ez Polybios szerint tizenkilenc évvel az aigospotamosi tengeri ütközet után történt az antalkidasi béke idejében. Miután ezt a veszedelmet visszaverték a rómaiak, alattvalóikká tették először az összes latinokat, azután véget vetettek a tyrrhének és a Pados-vidéki kelták nagy és féktelen szabadságának, majd pedig leverték a samnisokat, majd a tarentumiakat és Pyrrhost, s ezután még a mostani Itália többi részét a Pados-vidék kivételével. Miközben még ezzel háborúskodtak, átmentek Siciliába, s miután elragadták a karthágóiaktól, visszatértek a Pados-vidékre, de még ennek a háborúnak a folyamán megjelent Italiában Hannibál, s megindult a második pun háború, s nem sokkal később a harmadik, s Karthágó megsemmisült. Egyúttal Libyát is elfoglalták a rómaiak, s Ibériából annyit, amennyi Karthágóhoz tartozott. A karthágóiakkal együtt fellázadtak a hellének is, meg a makedónok, s Asiának a Halyson és Tauroson innen lakó népei, kénytelenek voltak tehát ezeket is leigázni, akiknek királyai Antiochos, Philippos és Perseus voltak. A hellénekkel és makedónokkal szomszédos illyrek és thrákok is belekeveredtek a rómaiak elleni háborúba, s a háborút az Istroson és Halyson innen lakó valamennyi nép leigázásáig folytatták. Ugyanez történt az ibérekkel, a keltákkal és mindazokkal, akik a rómaiaknak hódolnak, mert mindaddig nem szűntek meg Ibériát fegyveres erővel támadni, amíg az egészet le nem igázták, miközben megsemmisítették a numantiaiakat és Uriathost, később tönkreverték Sertóriost, legutoljára pedig a kantabrosokat, mégpedig Augustus Caesar; az egész Keltikát (értsd: Galliát - B. L.), mind az innensőt, mind a túlsót Liguriával együtt előbb ré-

szénként hódították meg, később pedig az isteni Caesar s utána Augustus egy általános háborúban egyszerre. Most ezekről a helyekről, mint legalkalmasabb pontokról kiindulva a germánokkal háborúskodnak, s már néhány diadallal növelték a haza dicsőségét. Libyának azt a részét, amely Karthágóhoz tartozott, a szövetséges uralkodóknak engedték át, az elpártolókat pedig leigázták. Most Maurusia és Libyának sok egyéb része Iubához tartozik a rómaiak iránt tanúsított jóindulata és barátsága miatt. Hasonlóképpen történt a dolog Asiával is, amelyet kezdetben szövetséges királyok kormányoztak, később pedig, amikor ők kihaltak, mint az Attalosok, a syriai, paphlagoniai, kappadokiai és egyiptomi királyok (vagy), elpártoltak és azután megsemmisültek, mint ahogy Mithridatés Eupatórral és az egyiptomi Kleopátrával történt, és így a Phasison és Euphratésen innen néhány arab törzs kivételével minden a rómaiak hatalma alá került és az általuk odahelyezett uralkodó alá. Az armeneknek s a Kolchison túl lakó albanosoknak és ibéreknek csak a hadvezérek jelenlétére van szükségük s könnyűszerrel kormányozhatok, ha azonban a rómaiak másfelé vannak elfoglalva, lázadoznak, mint az Istroson túl az Euxeinos vidékén lakó népek a bosporosiak és a nomádok kivételével. Azok ugyanis meghódoltak, ezek viszont semmiféle kapcsolatra nem valók s csak egy őrségre van szükség; a többi vidék többnyire messze eső sátorlakó és nomád népekhez tartozik. A szomszédos parthosok igen hatalmasak ugyan, mégis annyira engedtek a rómaiak és a mostani hadvezérek hatalmának, hogy nemcsak azokat a diadalemlékeket küldték el Rómába, amelyeket egykor ők állítottak fel a rómaiak ellenében, hanem Phraatés még fiait és unokáit is rábízta Augustus Caesarra, ezzel a tiszteletteljes kezességgel akarta biztosítani a barátságot; most gyakran innen kérnek maguknak uralkodót, és már majdnem ott tartanak, hogy függetlenségüket teljesen föláldozzák a rómaiaknak. Magát Italiát is gyakran megosztották, mióta a rómaiak hatalmában van, s hogy Róma nem haladt tovább a hibák és a pusztulás útján, csak államszervezetének és vezetőinek kiválósága akadályozta meg. Nem lehet ilyen nagy birodalmat másként kormányozni, csak úgy, hogy egy emberre bízzák, mint egy atyára. Sohasem élvezhetnek a rómaiak és szövetségeseik ilyen békét és a javak ilyen bőségét, mint amilyent Augustus Caesar szerzett nekik, mióta átvette a korlátlan hatalmat és most fia és utóda Tiberius, aki atyját tekinti kormányzása és rendeletei példaképéül, valamint gyermekei, Germanicus és Drusus meg őt, amikor atyjuknak segítségére vannak.

EJ.

2.2. A MAKEDÓN ÉS A RÓMAI HARCREND ÖSSZEVETÉSE

Polybios: ***Históriai*** [Történeti könyvek] 18.11-15.

11. Művem 6. könyvében megígértem, hogy alkalmas időben ismertetni fogom a római és makedón fegyverzetet, és összehasonlítom a két nép harcrendjének sajátos vonását, hogy milyen vonatkozásban melyik rosszabb és melyik jobb. Most az események elmondása során megkísérlem beváltani ígéretemet. Mivel a régebbi idők-

ben a makedón harcrend Asia és Hellas népeinek hadaival szemben sokszoros tapasztalat alapján fölényben volt, s a rómaiak harcrendje ugyanígy magasabb rendűnek bizonyult Libya („Africa") és Nyugat-Európa népeinek harcrendjével szemben; mivel pedig a mi időnkben nem is egyszer, hanem több ízben is összecsaptak a rómaiak és a makedónok, úgy vélem, hasznos és szép feladat megvizsgálni a kettő közötti különbséget, és kideríteni annak okát, hogy a rómaiak miért bizonyultak mindig erősebbnek, és a háborús összeütközésekben miért ők ragadták magukhoz a pálmát. Mert nem az a célunk, hogy mindent a szerencsének tulajdonítsunk s a győzteseket minden különösebb ok nélkül csak a szerencse kedvenceinek tartsuk - hiszen ilyesmi a leghitványabb emberekkel is megtörténhetik. Célunk a győzelem valóságos okának kiderítése, és az, hogy ésszerű alapon magasztaljuk és csodáljuk azokat, akiknek vezető szerep jutott. Azokról a csatákról, amelyeket a rómaiak Hannibál ellen vívtak, és tőle elszenvedett vereségeikről a továbbiakban már nem kell beszélnünk. Ezekben a vereségekben nem a fegyverzet és a harcrend biztosította Hannibál sikerét, hanem ügyessége és fondorlatos elméje okozta a rómaiak balsikerét. Mindezt a csaták leírása során már kimutattuk, és szavaink hitelét bizonyította elsősorban maga a háború kimenetele. Mert mióta a rómaiak Hannibállal egyenlő értékű vezért találtak, a győzelem mindig az ő nyomukba szegődött. Maga Hannibál is tanúskodik a római fegyverzet kiválóságáról, mert első győzelme után azonnal lemondott az addig használatos fegyverzetéről, és seregeit ettől fogva következetesen római mintára fegyverezte fel. Pyrrhos hasonlóan nemcsak itáliai fegyverzettel, hanem itáliai katonasággal is harcolt a rómaiak elleni háborújában, és a csatákban váltakozva alkalmazta a manipulusokat és a phalanxszerű harcrendet. De még ily módon sem tudott győzni, mert sikerei is kétséges értékűeknek bizonyultak. Mindezt előre kellett bocsátanom, nehogy úgy lássék, mintha további fejtegetéseimnek bizonyos tények ellentmondanának. Most tehát rátérek a megígért összehasonlításra.

12. Sokféle tényből lehet levonni azt a tanulságot, hogy mindaddig, amíg a phalanx megtartja sajátos jellegét és erejét, semmilyen sereg nem tud vele szemben megállni és nem képes feltartani rohamát. Phalanxban minden fegyveres férfi háromlábnyira áll az előtte levő sortól. A makedón lándzsa *(sarissa)* hossza a régi rend szerint 16 könyök volt, később alkalmasabbá tették a harc szükségleteihez, és hosszúságát 14 könyökben állapították meg. Ebből a hosszúságból 4 könyököt tesz ki a lándzsának az a része, amely a fogantyún túl az előrefeszített rész ellensúlyozására szolgál. A két kézre fogott lándzsa tehát 10 könyök távolságra nyúlik ki a lándzsát tartó katona vonalából. Ebből az következik, hogy az 5. sorban álló katonának a lándzsája 2 könyökkel nyúlik az első vonal elé, a második, harmadik és negyedik sorban álló katonáé pedig megfelelően hosszabb távolságra, föltéve természetesen, hogy a phalanx megtartja sajátos jellegét, vagyis megfelelően tömörül, és minden fegyveres oldalt és előre a megfelelő távolságot tartja meg. Ezt a tömörülést Homéros e szavaival jellemzik:

„pajzs pajzsot, sisak ért sisakot, hős férfiú férfit:
sok ragyogógombú forgós sisak összecsapódott,
míg bólintottak: mivel ennyire sűrűen álltak".[1]

Ha mindez helyes és igaz, kiderül, hogy az első sorban álló katonák vonala elé 5 sarissa hegye mered, s az egyes lándzsahegyek között 2-2 könyök a távolság.

13. Mindebből világos és szemmel látható az is, micsoda erő van a phalanx rohamában, amikor 16 sor mélységben, előrenyújtott lándzsákkal tör az ellenségre. Az 5. sor mögött álló katonák kinyújtott lándzsáikkal nem tudnak részt venni a rohamban, s ezért lándzsáikat nem feszítik maguk elé, hanem az előttük állók vállára teszik, fердén felfelé, hogy a fölülről jövő hajítófegyverek ellen védjék a sort. A tömött sorban elrendezett sarissák ui. akadályozzák a hajítófegyverek lehullását az első sorok mögött állókra. De ugyanezek a katonák testük súlyánál fogva, valahányszor a phalanx rohamra indul az ellenség ellen, az előttük haladókat előrenyomják, s ezzel fokozzák a roham erejét és hevességét, másrészt megakadályozzák az első sorokat abban, hogy megforduljanak és hátráljanak. A phalanxot - egészének és egyes részeinek rendjéből és szervezettségéből kiindulva - fogjuk most összehasonlítani a római harcrend fegyverzetével, szervezetével, sajátságaival, és megállapítani a kettő közötti különbséget. A rómaiak három-három láb távolságra állítják katonáikat. Mivel azonban a harc (a rómaiaknál) egyénileg veszi igénybe a katonák mozgását, pajzsukkal kell ugyanis védeniük testüket, és mindig a csapások irányában forgolódniuk, kardjukat pedig ütésre és szúrásra egyaránt alkalmazniuk - mindenki megértheti, hogy ehhez egymástól megfelelő távolságra kell állniuk. Ez a távolság legalább 3 láb az előttük és mellettük állóhoz képest, ha a mozdulatok biztonságos végrehajtására van szükség. így tehát egy-egy római katona mindig a phalanx első sorának két-két katonájával áll szemben, és a phalanxszal szembeszállva egyszerre 10 dárdát lát maga felé meredni. Ha kézitusára kerül a sor, bármily sebesen forgatja is kardját, ezt a 10 dárdát sem elvágni, sem a phalanx vonalát áttörni nem fogja egykönnyen. Hiszen a mögötte álló sorok katonái nem nyújthatnak neki segítséget sem tömegüknél fogva, sem abban, hogy kardjaik csapásai hatásosabbak legyenek. Mindebből kiderül, hogy semmilyen harcrend nem elég erős ahhoz, hogy arcból a phalanx rohamát feltartóztassa - föltéve azonban, hogy a phalanx a maga sajátos erejét és egyéniségét meg tudja tartani.

14. Miért győznek tehát mégis mindig a rómaiak? Hogyan történhetett meg, hogy a phalanxharcrendben harcoló seregek sorra vereséget szenvedtek? Azért, mert a harccselekmények helyét és idejét nem lehet előre meghatározni. A phalanxnak csak bizonyos időben és meghatározott helyi körülmények között van módja arra, hogy erejét érvényesítse. Ha valamely szükségszerűség a döntő csata idején az ellenséget arra kényszerítené, hogy a phalanxnak megfelelő időhöz és helyhez alkalmazkodjék, akkor a phalanxba tömörült sereg előreláthatólag mindig győzelmet aratna. Ha azonban megvan a lehetőség arra, hogy ezt elkerüljék - ezt pedig nem is nehéz elér-

[1] **Homérosz:** ***íltász*** **XIII. 131-133. D. G.**

ni –, hogyan lehetne az imént ismertetett phalanxharcrend igazán félelmetes? Márpedig mindenki egyetért abban, hogy a phalanxnak ereje kibontakoztatásához olyan sík területre van szüksége, amely teljesen sima, nincsenek rajta fák, sem más akadály, pl. árkok, mélyedések, völgyek, domboldalak, folyammedrek és ehhez hasonlóak. Mert mindezek gátolják és megbontják a phalanx rendjét. Azt is mindenki megértheti, hogy legalább 20 stadion szélességű vagy ennél nagyobb olyan sík területet találni, amelyen semmilyen akadály nincs, szinte lehetetlen, vagy legalábbis nagyon ritka. De tegyük fel, hogy sikerül ilyent találni. Mi történik akkor, ha az ellenség nem akar a síkságra lebocsátkozni, hanem annak szélén portyázva, hol a városokat, hol a szántóföldeket pusztítja? Ilyen esetben mi hasznát lehet venni a phalanxnak? Ha a phalanx megmarad a számára alkalmas helyen, semmi segítséget nem tud nyújtani szövetségeseinek, hiszen ott még önmagát sem lenne képes megmenteni. A szükséges élelmiszer-szállítást is könnyen megakadályozhatja az ellenség akkor, amikor egy egész területet korlátlanul tart ellenőrzése alatt. Ha pedig a phalanx a számára alkalmas területet elhagyva próbálkozik támadással, az ellenség könnyen legyőzheti. Sőt, ha leereszkedik a síkságra, de az ellene törő phalanxszal szemben nem veti harcba egyszerre egész seregét, hanem annak egy részét kivonja a harcból, akkor is könnyen kiszámítható a kimenetel, éppen a rómaiak szokásos eljárása alapján.

15. Azt, amit most el akarok mondani, már nem elméleti érvekre és meggondolásokra, hanem megtörtént eseményekre alapítom. A rómaiak nem vetik seregüket harcba a makedón phalanx egész szélességében, hanem katonai erejük egy részét tartalékban hagyják, és csak egy részével bocsátkoznak csatába. Mármost: akár visszaszorítják a phalanxnak velük szemben álló részét, akár maguk kénytelenek meghátrálni, mindenképpen megbontják a phalanx sajátos egységét. A makedónok harcrendje ugyanis, akár üldözőbe veszik a hátráló ellenséget, akár hátrálnak az őket üldözők elől, megbomlik. Ezáltal az a hely, amelyet addig elfoglaltak, védtelenné válik, és jó támadási cél a tartalékban elhelyezett ellenség számára. Ezek most nem arcból fogják megtámadni a phalanxot, hanem vagy oldalról, vagy hátulról, és betörnek soraik közé. Ha tehát az ellenség könnyen kikerülheti a phalanxhadrend számára kedvező előnyös helyzetet, viszont a phalanxot rákényszerítheti a kedvezőtlen körülmények közötti harcra – hogyne lenne nagy különbség a makedón és a római harcrend gyakorlati alkalmazásában? A phalanxnak mindenféle területen keresztül kell törnie, tábort kell vernie; ehhez alkalmas helyet kell elfoglalnia, megvédenie az ellenséges támadástól, és szükség esetén harcba bocsátkoznia a váratlanul rátörő ellenséggel. Ezek a harccselekmények gyakran eldönthetik a győzelmet, vagy legalábbis a győzelem megszerzésének fontos feltételei. Mindebben pedig a makedón harcrend legjobb esetben is nehézkes, néha teljesen használhatatlan, mert a phalanx katonája sem kisebb csoportokban, sem egyedül harcolni nem tud, a római katona azonban minden körülmény között megtalálja a harc formáját. Minden római katona, mihelyt fegyveresen csatába megy, képes bárhol, bármikor, bármilyen és bárhonnan támadó ellenséggel szembeszállni. Egyaránt kész a harcra, akár az egész sereg, akár annak egy része vesz részt a csatában, akár manipulusában, akár egyénileg kell harcolnia. Mivel tehát váratlan helyzetekben a római harcrend sokkal rugalmasabb, a csaták kimenetele is sokkal gyakrabban felel meg a rómaiak várakozásának, mint

ellenségeikének. Én azért tartottam szükségesnek minderről bőven szólni, mert a makedónok vereségei idején sok görög ember mindezt szinte hihetetlennek tartotta, és lehet, hogy a jövőben is többen megkérdezik még, miért marad alul a phalanx a római fegyverekkel szemben.

H. I.

2.3. A RÓMAI ÉS A MAKEDÓN SEREG EREJÉNEK KÉPZELETBELI ÖSSZEMÉRÉSE

Livius: *Ab Urbe condita* [A római nép története a Város alapításától] 9.19.

Hátravan még, hogy a seregeket hasonlítsuk össze, figyelembe véve a katonák számát és harci értékét, valamint a segédcsapatok tömegét. E korban az ötévenként összeállított névjegyzékekben nálunk kétszázötvenezer fő szerepel. Ezért tudtunk, valahányszor a latin szövetségesek elpártoltak, csupán a Városból tíz légiót besorozni. Ezekben az években gyakran négy-öt sereget küldtünk hadakozni Etruriába, az ellenséges gallusokkal szövetkezett Umbriába és Samnium vagy Lucania ellen. S így Nagy Sándor láthatta volna, hogy egész Latium, a sabinok, volscusok, aequusok, az egész Campania, Umbria és Etruria egy része, a picenumiak, marsusok, paelignusok, apuliaiak, s az alsó tenger mellett a görögök lakta egész partvidék, a bruttiusoktól Neapolisig és Cumaeig, majd innen tovább Antiumig és Östiáig - mind vagy a rómaiak erős szövetségesei, vagy háborúban tehetetlenné vert ellenfelei. Ő maga a makedón veteránokkal kelt volna át a tengeren, legfeljebb harmincezer emberrel s négyezer, főként thessaliai lovassal, mert ennyi volt tulajdonképpeni ereje. S ha perzsákkal, indusokkal, más nemzetbeliekkel egészíti ki seregét, inkább terhére hurcolja őket magával, s nem segítik. S vegyük még hozzá, hogy a rómaiaknak otthoni földön kéznél lett volna az utánpótlás, az ő serege viszont, idegen földön harcolva, éppen úgy felmorzsolódik, mint később Hannibálé. Az ő fegyverzetük kerek pajzsból és hosszú lándzsából állt, míg a rómaiak a testet jobban fedő hosszúkás pajzsot s hajítófegyverként a gerelynél szúrásra és dobásra sokkal alkalmasabb hajítódárdát viseltek. Mindkét sereg katonái hadrendben, sorokba osztva álltak fel, de az ő mozdulatlan phalanxuk teljesen azonos fegyverzetűekből állt, a különféle harcosokból álló, több részre osztott római hadsorokat pedig könnyen lehetett szükség szerint széttagolni vagy összevonni. S ugyan melyik katona versenyezhet a rómaival munkabírásban, a viszontagságok elviselésében? Sándor egyetlen csatát elvesztve elvesztette volna az egész háborút, de milyen csata lett volna képes megtörni a római hadsorok erejét, amely Caudium és Cannae után is töretlen maradt?

Azonban Sándor, még ha első vállalkozása sikerrel jár is, bizonyára visszavágyódik Perzsiába, Indiába, az elpuhult Asiába, s kijelenti, hogy eddig csak asszonyok ellen vívott háborút, amit állítólag Alexander, Epirus királya is elmondott, mikor, halálosan megsebesülve, végzetét éppen ezzel az ifjúéval hasonlította össze, akit sorsa Asiába küldött hadakozni. Ha csak arra gondolok, hogy az első pun háborúban huszonnégy évig folyt a küzdelem a tengeren, azt kell hinnem, hogy Sándor életéből egyetlen há-

borúra sem futotta volna, sőt mivel a punokat régi szerződés fűzte a rómaiakhoz, az is lehetséges, hogy a lélekszáma s hadserege tekintetében kimagasló két hatalom fegyveresen száll szembe a közös veszedelemmel, s őt az egyesült pun-római seregek zúzzák össze. A rómaiaknak, ha nem is Nagy Sándor hadvezérkedése s a makedón hatalom virágzása idején, de Antiochus, Philippus, Perseus ellen küzdve, módjuk volt tapasztalni, milyen ellenfelek a makedónok: nemhogy megverni, de még veszélyeztetni sem tudtak minket. Dicsekvés nélkül kijelenthetjük - csak ne legyen polgárháború! -, hogy az ellenséggel szemben sem lovas, sem gyalogharcban, nyílt terepen, egyenlő vagy számunkra kedvező körülmények között még soha nem maradtunk alul. Kétségtelen, hogy a lovasság, a lövedékek, a járatlan utak, hegyszakadékok, az utánpótlást lehetetlenné tevő terep mind állandó veszély a nehéz fegyver súlya alatt görnyedő katonának, de legyőzünk és le fogunk győzni akár ezer, a Sándor makedón hadánál még félelmesebb sereget is, csak sose szűnjünk meg szeretni a békét, amelyben élünk, s szívünkön viselni a polgárok egyetértésének gondját.

M. Gy.

• Róma és a hellenisztikus államok viszonyára lásd ÓRT 114-128.

2.4. A TÁBORÉPÍTÉSZET MINT A RÓMAI KATONAI FÖLÉNY ALAPJA

Polybios: ***Históriai*** [Történed könyvek] 6. 26, 42.

26. Miután a katonai tribunusok szétosztották a légiókat, és megadták a fenti utasítást a fegyverekre vonatkozólag, az embereket hazabocsátják. Amikor elérkezik az a nap, amelyen esküjük szerint össze kell gyűlniük, a consul által kijelölt helyen, a két consul légiói külön-külön gyülekeznek. Mindkét consul két római légiót és a szövetségesek megfelelő kontingensét kapja meg. Az összes besorozottak habozás nélkül kötelesek megjelenni, mert az eskü letétele után már semmi kifogásnak nem adnak helyet, kivéve a kedvezőtlen madárjóslatot és elháríthatatlan akadályt. Miután a szövetségesek a rómaiakkal együtt összegyűltek, az ellátást és minden egyéb szükséges ügyet a consulok által kinevezett vezetők, ún. *praefectusok* intéznek, szám szerint 12-en. A praefectusok a megjelent szövetséges katonák közül elsőknek a harcban leghasználhatóbbnak látszó lovasokat és gyalogosokat választják ki. Ezeket *extraordi*nan'usoknak, azaz különleges csapatbelieknek nevezik. A szövetséges gyalogságnak a létszáma rendszerint azonos a római légiókéval, a lovasoké pedig háromszorosa a rómaiakénak. Ebből a lovasoknak mintegy harmadrészét, a gyalogosoknak ötödrészét választják az *extraordinarius* csapatukba. A többieket két részre osztják, ezek egyikét jobbszárnynak, másikát balszárnynak nevezik. Miután mindezt elrendezték, a katonai tribunusok a római légiókat a szövetségesekkel együtt átveszik, és megkezdik a tábor kimérését. A rómaiak ugyanis egységes és egyszerű rendszer szerint helyezik

el csapataikat, s ezt alkalmazzák mindenütt és mindenhol. Ezért úgy látom, most van az ideje annak, hogy amennyire tudom, fogalmat adjak a római csapatok elrendezéséről, éspedig mind a hadsereg menete, mind táborozása, mind pedig harca idején. Aligha van valaki, aki annyira közömbös lenne minden széppel és kiválóval szemben, hogy ne tartaná érdemesnek erre egy kis figyelmet fordítani! Ezért aki ezt megértette, a legfontosabb és legtanulságosabb dolgok egyikét ismeri meg.

42. Úgy vélem, hogy a rómaiak, amikor a táborverésben ezt az áttekinthető rendet valósították meg, a görögökkel ellentétes módszert követtek. A görögök ugyanis táborveréskor azt tartják a legfontosabbnak, hogy a természettől fogva védett helyeket válasszák ki. Részben azért, hogy ne kelljen árkokat ásniuk, részben mert a mesterségesen készített táborerődítésben nem bíznak úgy, mint a természet nyújtotta védelemben. Ennek következtében a tábor elhelyezésénél a természet adta körülményeket és alaprajzot kénytelenek követni, és magának a tábornak beosztását is a helyi adottságokhoz kell alakítaniuk. Ennek következménye, hogy táborveréskor senki sem tudja biztosan előre sem a saját, sem alakulata helyét. A rómaiak azonban az árokásás fáradalmait és mindazt, ami ezzel együtt jár, szívesen vállalják az áttekinthetőség kedvéért, és azért, hogy a tábor alaprajza mindig egységes, állandó és mindenki számára ismert legyen. Ezek tehát a táborozás elméletének fő vonásai és a római harcrend jellemzői.

H. I.

2.5. A RÓMAI LÉGIÓK FÖLÉNYÉNEK OKAI

Iosephus Flavius: ***Bellum Iudaicum*** [A zsidó háború] 3. 5.98-107.

A csatában nem történik semmi előzetes megfontolás nélkül vagy találomra, hanem minden hadműveletet tervszerűen hajtanak végre; és az elhatározást mindjárt követi is a végrehajtás. Éppen ezért úgyszólván semmi hibát sem követnek el, és minden baklövést könnyen jóvátesznek. Szívesebben elviselik a vereséget, ha előzetes haditerv következménye, mind a váratlanul ölükbe hullott győzelmet, mert a váratlan siker elbizakodottá tehet, viszont a tervszerűség, ha esetleg kudarccal jár is, megóv attól, hogy ugyanazt a hibát még egyszer elkövessük. A váratlan siker nem annak az érdeme, akinek jut, viszont a kudarc, amely a haditerv ellenére következik be, legalább azzal a vigasztalással jár, hogy előbb alaposan megfontolták a dolgot. Egyébként fegyvergyakorlataik célja nem csupán a test, hanem a lélek edzése is. A fegyelem másik eszköze az elrettentés, mert szolgálati szabályzatuk nem csupán a szökést, hanem a kisebb szabálytalanságokat is halállal bünteti. Még a szolgálati szabályzatnál is jóval nagyobb a hadvezér büntető hatalma; a vezérek azzal, hogy a bátor katonákat megjutalmazzák, ellensúlyozzák azt a túlzott szigorúságot, amellyel a bűnösöket megfenyítik. De csakugyan, az engedelmesség tisztjeik iránt oly kifogástalan, hogy békében az egész hadsereg díszükre válik, a csatában pedig szinte egy testté kovácsolja őket: olyan zártak a soraik, oly könnyen fordulnak, oly feszülten figyelnek a parancsokra, lesik az intést, készen állnak a cselekvésre. Ezért mindig gyorsan elszánják

magukat a tettre, és ezért viselik el könnyedén a fáradalmakat. Ha egyszer csatarendben állnak, akkor sem az ellenség túlereje, sem hadicsel, sem a terep nehézsége, de még a balszerencse sem ingatja meg őket: mert szilárdabban hisznek a győzelemben, mint a balszerencsében. Csoda-e hát, ha egy nép, amely előbb gondolkodik, azután cselekszik, s ha parancsot ad, ilyen fegyelmezett hadsereggel hajtja végre, keleten az Euphratést, nyugaton az Óceánt, délen Libya kövér mezőit, északon a Dunát és a Rhenust, szerezte meg birodalma határául? Nyugodtan elmondhatjuk, hogy birtokuk még mindig kisebb, mint amekkorát a hódítók megérdelmelnek. Fejtegetésemmel nem az a célom, hogy a rómaiakat magasztaljam, hanem inkább az, hogy a leigázottakat megvigasztaljam és a lázadozókat jobb belátásra bírjam. A római hadseregszervezetből talán azok is tanulhatnak, akik megbecsülik a kiválóságot, de valójában nem ismerik. E kitérés után folytatom abbahagyott elbeszélésemet.

R. J.

2.6. A RÓMAI LÉGIÓK TÁBORA

Iosephus Flavius: *Bellum Iudaicum* [A zsidó háború] 3. 5.71-92.

Ha már abból is meg lehet ítélni a rómaiak okosságát, hogy rabszolgáik seregét nem csupán mindennapi szolgálatokra használják, hanem a háborúra is kiképzik, akkor hadiszervezetük vizsgálata mutatja meg igazán, hogy óriási birodalmukat csak a maguk vitézségének köszönhetik és nem a szerencse ajándékának. Mert a fegyvergyakorlatot nem a háború kitörésekor kezdik és nemcsak akkor látnak munkához, ha itt a veszedelem, hogy aztán, mikor a béke beköszöntött, megint mindent abbahagyjanak, hanem úgy élnek, mintha fegyverben születtek és nőttek volna fel, folyton gyakorolják magukat a fegyverforgatásban, és nem várnak addig, amíg fegyverre kerül a sor. Fegyvergyakorlataik semmiben sem különböznek az igazi harctól, és minden katona mindennap köteles oly buzgón teljesíteni szolgálatát, mintha háborúban volna. Ezért van az, hogy a csatát könnyen vállalják; mert sem zűrzavar nem boríthatja fel megszokott csatarendjüket, sem félelem nem hozhatja ki őket sodrukból, sem megerőltetés nem tudja kimeríteni. Ezért mindig bizonyos, hogy legyőzik azokat, akik ebben a tekintetben nem érnek fel velük. Fegyvergyakorlataikat találón lehetne vértelen csatáknak, csatáikat pedig véres fegyvergyakorlatoknak nevezni. Az ellenség rajtaütéssel sem boldogul ellenük; mert mihelyt behatoltak az ellenséges országba, előbb nem bocsátkoznak ütközetbe, csak ha már elkészült megerősített táboruk. Nem találomra ütnek tábort, nem is akármilyen alakú a táboruk, nem is összevissza dolgoznak rajta valamennyien. Ellenkezőleg, először is elegyengetik a földet, ha hepehupás, aztán pedig pontos négyszöget tűznek ki a tábor helyéül, s végül az iparosok serege a megfelelő szerszámokkal munkához lát.

A tábor belső területét a sátrak foglalják el; kívülről olyan, mintha fal venné körül, amelyen szabályos távolságokban tornyok emelkednek. A tornyok közti szakaszokon állnak a hajítógépek, catapulták, ballisták és a kődobó gépek, éspedig mind lö-

vésre készen. A tábornak négy kapuja van, minden oldalán egy, s mindegyiken kényelmesen közlekedhetnek az igavonó állatok, s mindegyik eléggé széles az esetleges kitörésekre. A tábor belseje négy szabályos négyszögre oszlik. Középütt állítják fel a parancsnokok sátrait, és ezeknek is a közepében áll, mint a templom, a fővezér sátra. A tábor többi területe olyan, mint valami rögtönzött város; van piaca, van külön helyük az iparosoknak, és az ezredeseknek és századosoknak emelvényeik, amelyekről az esetleges viszályokat elintézik. A táborsáncot és az egész berendezést hihetetlen gyorsasággal építi fel a rengeteg szakképzett munkás. Szükség esetén árkot is húznak a tábor körül, a sánc külső oldalán, négykönyöknyi szélességben és mélységben.

A védősáncon belül a katonák nyugodtan és rendben tanyáznak sátraikban. Pontosan és szabályszerűn végzik el egyéb feladataikat is; a fahordást, az élelem beszerzését, a vízhordást mindig az a szakasz végzi, amely soron van. Továbbá senkinek sem szabad tetszés szerinti időben reggeliznie vagy ebédelnie, hanem valamennyien egyszerre esznek. A lefekvésre, az őrségre és a felkelésre kürtszó ad jelt; semmi sem történik vezényszó nélkül. Napkeltekor a katonák mind jelentkeznek a századosoknál tisztelegni, ezek viszont az ezredeseknél, azután a parancsnokok a fővezérnél tisztelegnek együttesen. A fővezér szokás szerint kiadja nekik a jelszót és az egyéb parancsokat, hogy ezeket alantasaikkal közöljék. Ezt a módszert követik a csatában is, és így lehetséges, hogy sűrű tömegekkel is gyors támadó és visszavonuló mozdulatokat tudnak végezni, aszerint hogy melyikre van szükségük.

Ha tovább akarnak vonulni a táborral, azt kürtszó jelzi. Mindenki munkához lát; az első parancsszóra lebontják a sátrakat, és mindent előkészítenek az elvonulásra. A második kürtszó jelzi, hogy készüljenek az indulásra. Gyorsan felrakják a katonák a poggyászt az öszvérekre és a többi teherhordó állatra, és ezzel készen is állnak az indulásra, mint a versenyzők a rajthelyen. Ezután a sáncot felgyújtják, egyrészt azért, mert a tábor helyett csekély fáradsággal bármikor tudnak másikat építeni, másrészt pedig, mert így akarják elkerülni, hogy az ellenség táborukat felhasználhassa. A harmadik kürtszó jelzi az indulást, és sietésre sürgeti azokat is, akik bármi okból késedelmeskednek, hogy senki se hiányozzék a helyéről. Most a fővezér jobb oldalán álló kikiáltó háromszor megkérdezi latin nyelven, vajon mind készen állnak-e a harcra. A katonák mindannyiszor hangos kiáltással felelnek rá, hogy készen állanak; néha meg sem várják a kérdést, hanem fölemelik jobb karjukat, és harci lelkesedéssel harsány kilátásban törnek ki.

R. J.

2.7. A RÓMAI LÉGIÓK FEGYVERZETE ÉS FELSZERELTSÉGE

Iosephus Flavius: *Bellum Iudaicum* [A zsidó háború] 3. 5.93-98.

Aztán kivonulnak, s nyugodtan és a legnagyobb rendben menetelnek; mindegyik megtartja helyét a szakaszban, éppen úgy, mint csata idején. A gyalogos fegyverzete mellpáncél és sisak és mindkét oldalán szálfegyver: bal oldalán a kard sokkal

hosszabb, mint jobb oldali fegyvere, amely mindössze arasznyi tőr. A fővezér környezetébe beosztott gyalogosok lándzsát és kerek pajzsot viselnek, a többi gyalogság felszerelése dárda és hosszúkás kard, fűrész, kosár, ásó, fejsze, ezenfelül szíj, sarló, lánc és háromnapi élelem, úgyhogy a gyalogosok majdnem olyan nehéz poggyászt visznek, mint a teherhordó állatok. A lovasok hosszú kardot viselnek jobb oldalukon, kezükben rövid dárdát; a ló oldalán keresztben lóg hosszúkás pajzsuk; tegzükben három vagy több széles hegyű és lándzsahosszúságú hajítódárdát visznek; sisakjuk és páncéljuk éppen olyan, mint a gyalogságé. A hadvezér mellé beosztott válogatott lovasok fegyverzete éppen olyan, mint a többi lovas katonáé. Az elővéd mindig a sorshúzás útján kijelölt legio. Ilyen a római menetelés, ilyen a tábor, ilyenek a fegyvernemek.

R. J.

2.8. MARIUS KATONAI REFORMJAI

Valerius Maximus: *Factorum et dictorum memorabilium libri* [Nevezetes tettek és mondások könyve) 2.3.

Dicséretes népünk kötelességtudása, amellyel lankadatlanul vállalta a katonáskodás fáradságát és veszélyeit, nehogy a hadvezérek kénytelenek legyenek a vagyontalanok katonai szolgálatához folyamodni. Ezek az emberek éppen nyomorúságos helyzetüknél fogva gyanúsak, és ezért nem szívesen adott kezükbe az állam fegyvert. Ezt a sok-sok tapasztalattal megerősített gyakorlatot G. Marius szüntette meg, amidőn vagyontalanokat is befogadott seregébe: O maga meglehetősen kiváló polgár volt, de annak tudatában, hogy ő maga is „új ember" a politikában, nem tartotta tiszteletben a hagyományokat, és arra is gondolt, hogy ha a katonai szempontból értéktelen előkelő emberek továbbra is megvetik a vitéz, de alacsony származású férfiakat, valamely rosszindulatú rágalmazója őt magát is „koldushadvezér"-nek szidalmazhatná. Ezért a római seregben a vagyoni cenzus szerinti sorozás immár gyűlöletessé vált szokását megszüntette, nehogy a vagyoni helyzet számbavétele az ő dicsőségét is veszélyeztesse. Ugyanebben az időben vezette be P. Rutilius consul Gn. Manlius consultársa a fegyverforgatásban való kiképzést a katonaságnál. O, anélkül hogy ebben valamely korábbi hadvezér példáját követte volna, G. Aurelius Cotta gladiátoriskolájának oktatóit szerződtette, hogy azok tanítsák a légiók katonáit a fegyverforgatásban a támadás és védekezés kifinomultabb módszereire. Ily módon egyesítette a vitézséget a kiképzéssel, hogy a képzettség mellett a merész vállalkozó kedv s a vitézséggel párosult óvatosság egyaránt érvényesüljön.

H. I.

• A köztársaságkori *homines novi,* valamint a Marius katonai reformjai nyomán kialakuló új függőségi rendszerekre lásd RTT 37. skk.

2.9. AUGUSTUS KATONAI INTÉZKEDÉSEI

Suetonius: ***De vita Caesarum*** [A **Caesarok élete**], ***Augustus*** 24.

A hadsereget illetően sok változást és intézkedést vezetett be, de nem egy ősi szokást is életre keltett. A katonai fegyelmet igen szigorúan vette: még alvezéreknek is nehezen és csak téli hónapokban adott engedélyt, hogy feleségüket meglátogassák. Egy római lovagot, aki két fiának hüvelykujját megcsonkította, hogy a katonai szolgálat alól kivonja őket, vagyonával együtt elárvereztetett, de mikor látta, hogy adóbérlők akarják őt megvásárolni, odaítélte egyik szabadosának, hogy engedje ugyan szabad emberként élni, de Rómából kitelepítve. Az egész tizedik légiót, mely csak makacskodva hajlott engedelmességre, gyalázattal bocsátotta el, más légiókat pedig, melyek nagy hangon elbocsátásukat követelték, a kiszolgált katonákat megillető, szokásos jutalmak nélkül eresztett szélnek. Az ellenség elől megfutamodó csapatokat megtizedeltette, és kenyérgabona helyett árpával látta el őket. Ha egy centurio elhagyta őrhelyét, éppen úgy életével lakolt, mint bármelyik közkatona. Egyéb vétségekre különféle megszégyenítő rendszabályokat alkalmazott: megparancsolta például, hogy a bűnös a a fővezér sátra előtt álljon egész nap, néha csak tunicában, öv nélkül, néha tízlábnyi mérőrudat vagy gyeptéglát tartva kezében.

K. F.

2.10. LÁZADÁS A PANNÓNIAI ÉS GERMÁNIAI LÉGIÓKNÁL AUGUSTUS HALÁLHÍRÉRE

Tacitus: ***Annales*** [Evkönyvek] 1.16-17, 31, 35.

16.1. Ez volt a városban a helyzet, midőn a pannóniai légiók közt zendülés tört ki, nem új okokból, csak mert az uralkodóváltozás zavargások lehetőségével, a polgárháború pedig jutalmakkal kecsegtetett. 2. A nyári táborban *(castra aestiva)* három legio állomásozott együtt Iunius Blaesus parancsnoksága alatt, aki Augustus halálának és Tiberius hatalomátvételének hírére - a gyászünnep miatt vagy örömében - nem követelte meg a szokott feladatokat *(solita munita)*. Erre a katonák először fegyelmetlenkedni, lázongani kezdtek, a leghitványabbak bujtogatására hallgattak, majd tobzódásra és semmittevésre kaptak rá, a fegyelmet és a munkát vonakodva tűrték. 3. Volt a táborban egy bizonyos Percennius, valamikor színházi bértapsolók vezetője, majd közkatona, nagyszájú ember, ki színészek érdekében való buzgólkodása során kitanulta a zavarkeltést. O a tájékozatlan és az Augustus utáni szolgálat feltételeiben bizonytalankodó lelkeket éjszakai beszélgetéseivel, vagy mikor estére hajlott a nap, lassanként fellázította, és mikor a jobb érzésűek elszéledtek mellőle, a legaljasabbakat maga köré gyűjtötte.

17.1. Végül, mikor a zendülésben már kész segítőtársai is akadtak, mintha gyűlést hívott volna egybe, kérdezgette, miért engedelmeskednek rabszolgák módjára oly kevés centuriónak, még kevesebb tribunusnak. Mikor merik sérelmeik orvoslását

követelni, ha most az új és még ingadozó uralkodót kéréseikkel vagy akár fegyvereikkel is fel nem keresik? 2. Annyi éven át eleget vétkeztek gyávaságukkal, hogy kiöregedve, sőt legtöbben sebektől csonka testtel tűrték a harminc- vagy negyvenéves szolgálatot *(tricena aut quadragena stipendia).* S még az elbocsátottak *(dimissi)* számára sincs vége a katonáskodásnak, továbbra is a zászló *(vexillum)* alatt táboroznak, s ha más néven is, de ugyanazokat a fáradalmakat tűrik. 3. És ha valaki túléli a megpróbáltatásokat, még akkor is távoli vidékekre hurcolják, hogy ott nedves mocsarakat vagy műveihetetlen hegyoldalakat kapjon földek címén. 4. Mert bizony a katonaság keveset jövedelmező, nehéz mesterség: napi tíz asra becsülik az ember lelkét és testét; ebből kell a ruhát, fegyvert, sátrat *(vestis, orma, tentoria),* ebből a centuriók kegyetlenkedését *(saevitia centurionum)* és a szolgálati mentesítéseket *(vacatio munerum)* megváltani. Bezzeg - Herculesre ! - az ütlegek és sebek, a szörnyű tél, terhes nyarak, a véres háború vagy meddő béke - mindez örökké tart! 5. Nincs más könnyebbség, csak ha meghatározott feltételekkel vállalhatják a katonáskodást: hogy napi egy denariust kapjanak, a tizenhatodik esztendő hozza meg a szolgálat végét (sextus *decumus stipendii annus finem adferret),* azután ne tartsák őket vissza a zászlók alatt, hanem még ott a táborban készpénzben *(pecunia)* fizessék ki a járandóságot *(praemium).* 6. Talán több veszedelmet vállalnak a praetori csapatok *(praetoriae cohortes),* amelyek napi két denariust kaptak, és tizenhat év után hazatérhetnek *(post sedecim annos penatibus suis reddantur)?* Nem becsülik ők le a városi szolgálatot *(urbanae excubiae),* de hát ők, vad népek között *(apud horridas gentes),* sátrukból az ellenségre látnak!...

31.1. Majdnem ugyanazokban a napokban, ugyanazokból az okokból a germániai légiók is fellázadtak *(Germanicae legiones turbatae)* - amennyivel többen, annyival erőszakosabban -, erősen reménykedve abban, hogy Germanicus Caesar nem tudja majd elviselni másnak az uralmát, s a légiókra bízza magát, melyek mindent magukkal sodornak erejükkel. 2. Két hadsereg állomásozott a Rhenus mentén *(duo apud ripam Rheni exercitus erant):* az úgynevezett felső *(superior),* Gaius Silius legátus parancsnoksága alatt; az alsónak *(inferior)* Aulus Caecina viselte gondját; a főparancsnokság *(régimen summae rei)* Germanicus kezében volt, aki akkor éppen a galliai tartományok adókivetéseivel foglalkozott. 3. A Silius parancsnoksága alá rendelt csapatok egyelőre határozatlanul azt figyelték, milyen szerencsével jár a többiek zendülése *(seditio);* az alsó hadsereg katonasága azonban esztelen zavargásba *(rabies)* zuhant bele, melyet a huszonegyesek *(unetvicesimani)* és ötösök *(quintani)* kezdtek, majd magukkal ragadták az első és huszadik légiót is, mert henyélve vagy könnyű szolgálatban egy nyári táborban tartózkodtak. 4. Tehát Augustus halálhírének hallatára, a sok római illetőségű, nemrég besorozott városi újonc, megannyi kicsapongáshoz *(lasciviae)* szokott, a fáradalmakat nem tűrő *(laborum intoleráns)* ember telebeszélte tapasztalatlan társainak fejét: elérkezett a pillanat, hogy a kiszolgáltak *(veterani)* kellő időben való elbocsátásukat *(matúra missio),* a fiatalok magasabb zsoldot *(largiora stipendia),* egészében nyomorúságuk mérséklését követeljék, s a kegyetlen centuriókon bosszút álljanak. 5. Nem egy katona hangoztatta mindezt, mint a pannóniai légiókban Percennius, nem is olyan katonák félénk fülébe, akik más, erősebb seregekre sandítottak, hanem sok szája s hangja volt a zendülésnek: az ő kezükbe van le-

téve Róma sorsa; az ő győzelmeiktől gyarapszik az állam; az ő nevüket *(cognomentum)* veszik fel az imperátorok. …

35.1. Amint (Germanicus) a zendülést érintette, megkérdezvén, hol a katonai parancsteljesítés *(modestia militaris),* hol a régi szép fegyelem *(veteris disciplinae decus),* hová kergették a tribunusokat, hová a centuriókat, mindahányan lecsupaszítják testüket, és szemrehányóan elébe tárják forradásos sebhelyeiket, az ütlegek nyomait; majd egymás szavába vágva a szabadságolások áruba bocsátását *(pretia vacationum),* a zsold szűkös voltát *(angustiae stipendii),* a munkák keménységét *(duritia operum)* róják fel, külön említve a sáncot *(vallum),* az árkokat *(fossa),* a takarmány, épületfa és tüzelő hordását *(pabuli matériáé lignorum adgestus),* és amit csak szükségből vagy a tábori henyélés ellen ki szoktak találni. 2. A legszörnyűbb lárma a kiszolgált katonáktól eredt, akik harminc vagy még több szolgálati évükre *(tricena aut supra stipendia)* hivatkozva kértek, segítsen rajtuk, megfáradt embereken, hogy ne kelljen ugyanolyan megpróbáltatások közt pusztulniuk; kérték oly terhes katonáskodásuk végét, és nem ínséges nyugalmat. 3. Voltak olyanok is, kik Germanicushoz intézett áldó fogadkozások közepette az isteni Augustustól hagyományozott pénzt követelték; és ha a főhatalmat *(impérium)* akarná, késznek mutatkoztak.

B. I.

2.11. A RÓMAI BIRODALOM VÉDELME TIBERIUS IDEJÉN

Tacitus: *Annales* [Evkönyvek] IV.4.3-5.4.

4.3. Felsorolta (ti. Tiberius) sebtében a légiókat, és hogy melyik tartományokat védelmezik. Úgy vélem, nekem is elő kell adnom, hogy milyen római erők *(Romána copia)* állottak akkor fegyverben, mely uralkodók voltak szövetségeseink *(socii reges),* mennyivel szűkebb területen parancsoltunk.

5.1. Italiát a két tengeren két hajóhad *(classes)* oltalmazta, Misenumban és Ravennában, a legközelebbi galliai partot pedig orros hajók *(rostratae naves),* melyeket az actiumi győzelemben zsákmányolván, Augustus erős evezős legénységgel *(remex validus)* Forum Iulium városába küldött. De a főerő *(praecipuum robur)* a Rhenus mentén, a germánok s a gallok ellen közös védelmet nyújtó nyolc legio volt. A frissen meghódított hispániai tartományokat három biztosította. 2. A maurusokat Iuba király *(rex)* kapta a római nép ajándékaként *(donumpopuli Romani).* Africa többi részét két legio, Egyiptomot ugyanennyi, azután Syriától kiindulva egészen az Euphrates folyóig, amennyi földet ez a hatalmas ív befog, négy legio tartja féken, szomszédságukban a hiber, albanus és egyéb királyok, kiket a mi nagyságunk *(magnitúdó nostra)* védelmez a külső birodalmakkal *(externa imperia)* szemben. 3. Azután Thraciát Rhoemetalces és Cotys fiai, a Danuvius partját *(ripa Danuvii)* két legio Pannoniában, kettő Moesiában tartotta megszállva, ugyanennyi táborozott Dalmatiában, hogy a hely fekvésénél fogva akár az előbbiek védelmére, hátulról, akár, ha Italiának hirtelen segítségre volna szüksége, ne messziről kelljen csapatokat hívni, bár a fővárosban külön katonaság is állomásozott, három városi *(cohortes urbanae),* kilenc praetori

cohors *(praetoriae cohortes),* amelyeket legnagyobbrészt Etruriában s Umbriában toboroztak, vagy a régi Latiumban és a korai alapítású római coloniákban. 4. A tartományok megfelelő pontjain elhelyezett szövetséges hajók, lovasalakulatok és segédcohorsok *(sociae triremes alaeque et auxilia cohortium)* nagyjából ugyanannyi erőt képviseltek, de felsorolásuk bizonytalan volna, mivel a mindenkori szükség szerint ide-oda vonultak, gyarapodtak számban és akárhányszor apadtak.

B. I.

2.12. A RÓMAI HADSEREG FEGYELMÉRŐL, KIKÉPZÉSÉRŐL, EREJÉRŐL

Vegetius: *Epitoma rei militaris* 1.1, 9, 10, 19, 27.

1. Egyetlen dolog segítségével vetette alá a római nép, amint azt látjuk, a földkerekséget: a fegyverforgatás *(armorum exercitio),* a tábori fegyelem *(disciplina castrorum)* és katonaság hozzáértése *(usus militiae)* által. Mire mehetett volna ugyanis a gallok sokaságával szemben az a kevés római? Mire merészkedhetett volna a magas növésű germánokkal szemben a mi alacsony termetünk? Ami a hispaniaiakat illeti, nyilvánvaló, hogy nem csak számbelileg, de testi erejük tekintetében is felülmúlták a mieinket. Az africaiak hadicselek és anyagiak tekintetében mindig is fölényben voltak. Senki előtt sem lehetett kétséges, hogy a görögök mesterség és ész dolgában felülmúlnak bennünket. Mindezek ellen azonban mégis győzedelmeskedett az újoncok okos kiválasztása, a fegyver feletti, hogy úgy mondjam, tökéletes uralom átadása, ennek mindennapos gyakorlással való megszilárdítása, valamint hogy a kiképzőtereken folytatott begyakorlás során előre megismerték mindazt, ami egy csatasorban és a küzdelem során előadódhat, végül a lusták megfegyelmezése. A hadviselés ismerete növeli ugyanis a küzdelemben tanúsított bátorságot. Senki sem fél megtenni azt, amiről tudja, hogy alaposan megtanulta. És csakugyan, a háborús összecsapásokban alkalmasabb a győzelem kivívására egy kis létszámú gyakorlott ember: a nyers és járatlan sokaság mindig ki van téve a mészárlásnak...

9. Rögtön a kiképzés kezdetén meg kell tanítani az újoncokat *(tirones)* a katonai lépésre *(militaris gradus).* Semmire sem kell ugyanis annyira ügyelni az úton vagy a csatasorban, mint hogy valamennyi katona megőrizze a lépéstartást. Ezt pedig nem lehet másként elérni, csak úgy, ha folyamatos gyakorlással tanulják meg a gyors, ám egyenletes járást: a szétszakadozott és rendezetlen hadsereg ugyanis mindig igen súlyos veszélynek van kitéve az ellenség részéről. Katonai lépésben öt óra alatt, legalábbis nyáridőben, húszezer lépéspárt (20 római mérföld = kb. 30 km - B. L.) meg kell tudni tenni. Kilépéssel *(plenus gradus),* ami szaporább, ugyanennyi idő alatt huszonnégyezer lépéspárt (24 római mérföld = kb. 36 km - B. L.) kell lejárni. Ha ehhez bármit hozzáadunk, az már futás *(cursus),* aminek a távolságát nem lehet rögzíteni; mindazonáltal a futással kapcsolatban is hozzá kell szoktatni különösen a fiatalabbakat *(iuniores),* hogy lendületesen törjenek rá az ellenségre, gyorsan foglalják el az alkalmas helyeket *(loca oportuna),* ha úgy alakul, vagy, ha az ellenség ugyanerre törekszik, gyorsan előzzék meg őket. Serényen siessenek a felderítést végezni, s még seré-

nyebben térjenek vissza, a menekülőket könnyedén támadják hátba. Arra is ki kell képezni a katonát, hogy milyen ugrással ugorja át az árkokat és az előtte magasodó akadályokat, hogy, ha ilyen jellegű nehézségekkel találja szembe magát, könnyedén haladhasson át rajtuk. Ráadásul magában az összecsapásban és a fegyvervillongás közepette is az a harcos, amelyik futva és nagyot szökellve érkezik, elkápráztatja és elrettenti az ellenséget, s már ütést is mér rá, mielőtt az illető összeszedné magát a védekezésre vagy a hathatós ellenállásra. Sallustius írja a Gnaeus Pompeius Magnus-féle kiképzésről: „A fürgékkel ugrásban, a gyorsakkal futásban, az erősekkel rúddal folytatott küzdelemben versengett." Hiszen nem is vehette volna fel a versenyt másképp Sertoriusszal, ha sűrű gyakorlatozással nem készítette volna fel magát és katonáit is a viadalokra.

10. Az úszás gyakorlatát *(natandi usus)* valamennyi újoncnak el kell sajátítania a nyári hónapokban. Nem mindig lehet ugyanis hidakon átkelni a folyók felett, gyakran úszni kényszerül mind a hátráló, mind pedig az előrenyomuló hadsereg. A hirtelen zivatar vagy hó gyakran megduzzasztja a patakokat, s aki nem tud úszni, az válságos helyzetbe kerül nem csak az ellenség, de már az ár miatt is. így aztán a régi rómaiak, akiket a rengeteg háború és a folyamatos veszedelem a hadművészet minden fortélyára megtanított, a Tiberisszel határos Mars-mezőt *(campus Martius)* választották ki arra, hogy az ifjúság a fegyveres gyakorlatozás után lemossa magáról az izzadságot és a port, s a futásban szerzett fáradtságtól küzdelmes úszással szabaduljon meg. Helyes, ha a gyalogságot *(pedites),* a lovasokat *(equites),* de magukat a lovakat, sőt még a sisakhordozóknak *(galiarius)* nevezett kiszolgáló személyzetet *(lixa)* is kiképezik az úszásra, nehogy, amikor aztán tényleg szükség van rá, járatlanokként bajba kerüljenek...

19. Arra is rendszeresen rá kell kényszeríteni az ifjabbakat, hogy terhet vigyenek, egészen hatvan font (= kb. 28 kg - B. L.) erejéig, miközben a katonai lépést is megtartják: a veszedelmesebb vállalkozások alkalmával ugyanis az élelmezést éppúgy nekik kell vinni, mint a fegyvereket. Senki se tartaná ezt nehéznek, ha jártasságot szerzett volna benne. Semmi sincs ugyanis, amit a folyamatos gyakorlás egészen könnyűvé ne tenne. Hogy a régi katonák gyakran csinálták ezt, magától Vergiliustól tudjuk, aki szerint:

> „mint honi fölszerelésében hős római lépked
> súlyos terhe alatt, és még mielőtt felocsúdnék
> ellensége, letáborozik s ott vár csatarendben."[1]...

27. Mindemellett mind régi szokásként fennmaradt, mind pedig az isteni Augustus és Hadrianus is előrelátóan úgy rendelkezett, hogy a gyalogságot éppúgy, mint a lovasságot, havi három alkalommal ki kell vezetni menetgyakorlatra, ezzel a kifejezéssel jelölik ugyanis a gyakorlatozás e fajtáját. A gyalogságnak katonai lépésben tízezer lépéspárt (10 római mérföld = kb. 15 km - B. L.) kellett megtennie felfegyverezve,

[1]Vergilius: *Geórgica* III. 346-348. L. I.

valamennyi hajítófegyverével együtt, oda, és vissza is ugyanennyit a táborig, úgy, hogy az út egy részét gyorsabb futásban tették meg. A lovasok is szakaszokra osztva *(turma)* ugyanekkora távolságot kellett hogy megtegyenek teljes fegyverzetben, oly módon, hogy lovassági gyakorlatként hol támadásba lendültek, hol visszavonultak, majd hirtelen megfordulva ismét visszaszerezték a támadó lendületet. Arra is kényszerítették mindkét fegyvernemet, hogy ne csak síkságon haladjanak, de lankás és meredek terepen is ereszkedjenek alá, illetve kapaszkodjanak fel, hogy, miközben harcolnak, semmi se történhessen, még véletlenül se, amit a jól képzett katonák állandó gyakorlással már előre el ne sajátítottak volna.

Vegetius: *Epitoma rá militaris* 2.20, 23, 25.

20. Azt a szokást pedig valóban isteni sugallatra vezették be a régiek, hogy a katonáknak járó illetmény *(donativum)* fele maradjon letétben a csapatjelvények mellett *(signa),* s ezt itt őrizzék meg a katonák számára, nehogy fényűzéssel vagy felesleges holmik összevásárlásával elkölthessék. Sokan ugyanis, és különösen a szegények, annyit költenek, amennyihez csak hozzájutnak. A pénz e félretétele elsősorban a katonák számára bizonyul hasznosnak, mert, miközben állami költségen élnek *(publica annona),* minden egyes illetmény után ennek felével gyarapodik a megtakarított tábori pénzük. Az a katona továbbá, aki tudja, hogy a keresete a jelvényeknél van letétben, nem forgat a fejében dezertálást, jobban ragaszkodik a csapatjelvényéhez, bátrabban harcol érte a csatában - ahogyan az az embernél már csak lenni szokott: arra van a legnagyobb gondja, amiben a megélhetése biztosítékát látja. Végezetül ide tettek tíz csomagot, azaz tíz zsákot *(saccus)* az egyes cohorsoknak megfelelően, amiben az ezzel kapcsolatos könyvelést tartották. Hozzátettek még egy tizenegyediket is a temetés miatt, ebbe az egész legio adott egy részt, úgy, hogy ha valaki a bajtársak közül elhalálozott, ebből a tizenegyedik zsákból vették elő a végtisztesség költségét. Ezt az elszámolást a zászlóvivőknél *(signifer)* őrizték, ahogy manapság mondani szokás, a 'kosárban' *(cofinus),* s zászlóvivőnek emiatt nem csak megbízható, de írni-olvasni is tudó embereket választottak, hogy meg tudják őrizni a letétbe helyezett összeget, s egyszersmind el is tudjanak számolni vele kinek-kinek...

23. Miután a légió elrendezését leírtuk, visszatérünk a gyakorlatozáshoz *(exercitium),* amiről a hadsereg *(exercitus)* a nevét kapta, amint azt már említettük. A fiatalabbak *(iuniores)* és az újdonsült katonák *(novi milites)* reggel és délután valamennyi fegyverfajtában kiképzést kaptak. Az idősebbek *(veteres)* és a kiképzettek *(eruditi)* napi egy alkalommal megszakítás nélkül gyakorolták a fegyverforgatást. Nem az életkor hossza és az évek száma tanít meg ugyanis a hadművészetre *(ars bellica):* a gyakorlatlan katona mindig újonc, akárhány évet töltött is szolgálatban. A fegyverforgatást *(armatúra),* amit ünnepnapokon a circusban látunk, mindennapos gyakorlással tanulták nem csak a kiképzőtiszt alá rendelt fegyveresek *[armatúra],* de vala-

Az *'armatúra'* kifejezés ejelentésváltozásaihoz lásd *Thesaurus linguae Latináé* 'armatúra' címszavát (aford.).

mennyi katona. Hiszen mind a gyorsaság, mind az ellenség megsebesítésének, illetve az önvédelem fortélyainak ismerete éppen a testgyakorlás során szerezhető meg, különösen a karddal való közelharcban. Az azonban még fontosabb, hogy megtanulják megőrizni a hadrendet, s zászlajukat *(vexillum)* a legnagyobb felfordulásban, már a hadgyakorlaton is követik - a jól kiképzett férfiak nem is tévesztik el a helyüket, míg a tömeg esetében igen nagy a zavar. Amikor azt tanulják, hogy hogyan kell szúrva vagy vágva a felsőtestre, a lábakra vagy a fejre támadni, az is teljesen megfelelő, ha egy póznánál gyakorolnak, akár csak botokkal is. Ahhoz is szokjanak hozzá, hogy hogyan kell egyszerre ugrani és ütni, három lépéssel előrerontani az ellenfél pajzsa felé, majd ismét visszahúzódni, hol szökellve egy ugrással előrerohanni, hol visszahúzódva ismét hátraugrani. Gyakorolják a bábu távolról, hajítófegyverekkel történő megsebzését is, hogy a célzás technikája *(ars dirigendi)* és jobb kezük ereje *(dexterae virtus)* egyaránt fejlődjön. Az íjászok *(sagittarii)* vagy a parittyások *(funditores)* seprűket, azaz gally- vagy szalmakötegeket helyeztek el céltábla gyanánt, hogy aztán hatszáz lábnyira (= kb. 180 m - B. L.) eltávolodjanak tőle, és minél többször találjanak célba nyilaikkal vagy éppen a rudas hajítógépből *(fustibalus)*[1] kilőtt kövekkel. Mindezek eredményeképpen a csatasorban félelem nélkül tették azt, amit korábban a gyakorlótéren, ha nem is élesben, mégis folyamatosan műveltek. Annak is rögzülnie kell, hogy a parittyát *(funda)* csak egyszer forgassák meg a fejük felett, amikor kivetik belőle a követ. Ugyanakkor azt is gyakorolta valamennyi katona, hogy puszta kézzel tudjon elhajítani egy font súlyú (= kb. 0,4 kg - B. L.) köveket: általános meggyőződés szerint az ebben való jártasság könnyebben megszerezhető, mert nem igényel parittyát. Állandóan és folyamatosan kellett gyakorolniuk a fegyver- vagy ólomgolyódobást is, és egészen addig elmentek, hogy télvíz idején cserépből vagy zsindelyből, vagy ha ezek nem voltak kéznél, esetleg nádból, sásból vagy szalmából tető alá hoztak egy csarnokot a lovasoknak, valamint egy basilicaszerű építményt a gyalogságnak, ahol is eső vagy szélfúvás idején fedett helyen kapott fegyveres kiképzést a hadsereg. A többi téli napon pedig, ha a havazás és az esők abbamaradtak, ugyanúgy a gyakorlótéren kellett gyakorlatozniuk, nehogy az edzésekben beállott szünet lelkileg és testileg is elgyengítse a katonákat. Nagyon helyes, ha igen gyakran vágnak fát, terheket cipelnek, árkot ugranak, tengerben vagy folyókban úsznak, erőltetett menetben menetelnek vagy futnak, fegyveresen és málhástul is, hogy békeidőben megszokván a mindennapi fáradságot, háborúban se tűnjön az nehéznek. Tehát akár legio, akár segédcsapatok *(auxilia)* - állandóan gyakorlatoztassanak. Mert amiképpen a jól kiképzett katona ég a harci vágytól, úgy fél a harctól a készületlen. Végül pedig nem szabad elfelejteni, hogy többet használ a csatában a gyakorlottság, mint az erő, mert ha a képzettség elmarad, semmi sem különbözteti meg a katonát a paraszttól...

25. A légiók győzelme gyakran nemcsak a katonai létszámtól függ, hanem attól is, hogy milyen eszközökkel rendelkeznek. Mindenekelőtt a légió el van látva olyan hajítószerszámokkal *(iaculum),* amelyeknek semmiféle páncél *(loricae)* és pajzs

[1] A *'fustibalus'* kifejezés (tkp. *fustis,* lat. és *ballein,* gör.) csak Vegetiusnál fordul elő. Vö. Vegetius 3.14.

(scuta) sem tud ellenállni. Szokás szerint centuriánként egy-egy szekéren szállítható hajítógéppel rendelkezik *(carroballista),* melyhez a vontatás végett öszvérek, valamint a működtetéséhez és az irányításához egy-egy szakasz *(contubernia),* azaz tizenegy fő tartozik. Minél nagyobbak ezek a gépek, annál messzebbre és erőteljesebben lövik ki lövedékeiket. Nem csak a tábort védik, nyílt terepen is felállíthatók a nehézfegyverzetű csatasor mögé; lövéseik előtt nem tud megállni sem az ellenség mellvértes lovassága *(equites loricati),* sem a pajzsos gyalogság *(pedites scutati).* Egy légióban ötvenöt szekeres hajítógép szokott lenni, továbbá tíz kőhajító *(onager),* azaz minden egyes cohorsnál egy-egy. Ezeket harcra kész állapotban ökrök vontatják kocsikon, hogy ha az ellenség a sáncok ostromába találna kezdeni, lövedékekkel és kövekkel lehessen védeni a tábort. Egyetlen fatörzsből kivájt csónakokat is visz magával a legio, igen hosszú kötelekkel, olykor még vasláncokkal együtt is, hogy, miután összekapcsolták ezeket az, úgymond, egy fából készült alkalmatosságokat, s deszkákat fektettek rájuk, mind a gyalogság, mind pedig a lovasság biztonságosan kelhessen át azokon a híd nélküli folyókon, amiken átgázolni sem lehet. Vascsáklyákat is hordanak magukkal - ezeket 'farkasoknak' hívják -, valamint igen hosszú nyélre erősített vassarlókat, továbbá árokásás céljára kétélű és egyéb kapákat, ásókat, lapátokat, teknőket és kosarakat a földhordásra. Csákányokat, baltákat és szekercéket is hord magával a legio, valamint fűrészeket a faanyag és a cölöpök levágására, felfűrészelésére. Rendelkezik továbbá mindenféle szerszámmal ellátott mesteremberekkel, akik az ellenség városainak megostromlásához ostromtetőket *(testudines),* védőtetőket *(musculi),* faltörő kosokat *(arietes),* úgynevezett 'szőlőlugasokat' *(vineae)* és járótornyokat *(turres ambulatoriae)* készítenek. Mindazonáltal, hogy ne szaporítsuk a szót egyenkénti felsorolással, a légiónak mindenhol magával kell hordania mindent, ami a háború bármely formájában szükségesnek tartható, hogy bármely vidéken üt is tábort, felszerelt várossá *(armata civitas)* varázsolja.

Sch. D.

2.13. A HADSEREG FEGYELMÉNEK LAZULÁSA

Fronto: *Epistula ad Lucium Verura* [Fronto levele Lucius Verusnak] 2.1.19.

A rád bízott hadsereget *(exercitus)* tönkretette a fényűzés *(luxuria),* a kicsapongás *(lascivia)* és a mindennapi tétlenség *(otium).* Antiochiában a katonák, akik hozzászoktak ahhoz, hogy állandóan komédiásoknak tapsoljanak, gyakrabban tartózkodnak a szomszédos csapszék kertjében, mint a csapatzászlók alatt *(sub signis).* A lovak a gondozatlanságtól borzasak, a lovasok szépen borotváltak, ritka az olyan katona, akinek a karja vagy a lábszára szőrös. Ráadásul inkább kiöltözöttnek, mint felfegyverzettnek hatnak, olyannyira, hogy Laelianus Pontius, ez a szigorú férfi, a régi fegyelem híve *(vetus disciplina),* olykor ujja hegyével eltépte mellvértjeiket, a kipárnázott lovakat külön figyelemben részesítette: parancsára feltépték a szegecseket, s a

lovasok nyergéből, mint a ludakból, kitépdesték a tollakat.[1] Kevés katona képes egy ugrással felpattanni a lovára - a többi bokával, térddel, behajlított lábbal vergődik föl nagy nehezen. Nem sokan dobják el a dárdát *(hasta)* megcsóválva, a többség mintha lándzsát *(lancea)* hajítana, teljesen erőtlenül. A táborokban gyakori a kockajáték *(alea in castris frequens),* az alvás egész éjen át tart, vagy virrasztanak: bor társaságában.

Fronto: *Principia históriáé [A* történetírás alapelvei] 11-12.

11. Hasonló békeszeretettől indíttatva még a teljes mértékben igazolható lépésektől is tartózkodott, az üres hiúságok nyilvánvaló kerülésében pedig valamennyi római vezető közül egyedül Numával állítható egy sorba.

A béke ... az államot neki kell irányítania ... s mivel a parthusok elleni háború újrakezdése sem volt az ínyére, a római katonát gyávává tette, hogy oly hosszú ideig elszokott a harctól. Mert amint az élet valamennyi területének, úgy különösen a hadviselésnek sokat árt a tétlenség. Nagyon sokat számít a váltakozó szerencse megtapasztalása s a katonák folyamatos gyakorlatozása a küzdőtéren *(milites in campo exercere).*

12. Valamennyiük közül a syriai katonák *(Syriatici milites)* a legfegyelmezetlenebbek *(corruptissimi omnium):* dezertálásra hajlamosak *(seditiosi),* makacsak, a csapatzászlók *(signum)* környékén ritkán tartózkodnak, kijelölt őrhelyük *(praesidia)* elől elmászkálnak, mindenfelé tévelyegnek, mint a felderítők *(exploratores),* déltől másnapig ittasak, s még csak ahhoz sincsenek hozzászokva, hogy a fegyverzetüket elbírják. Mivel nem viselik a fáradságot, egyik fegyverüket a másik után eldobálva félmeztelenek, mint a könnyűfegyverzetűek *(velites)* és a parittyások *(funditores).* Eltekintve az ilyen szégyenletes eseményektől, a balul sikerült csaták annyira megrendítették őket, hogy elég megpillantaniuk a parthusokat, már hátat is fordítanak, a kürtszó pedig egyenesen úgy cseng a fülükben, mintha csak a futásra adná meg a jelt.

Sch. D.

2.14. A HADSEREG FEGYELMÉNEK MEGSZIGORÍTÁSA AURELIANUS IDEJÉN

História Augusta [Felséges történet], *Aurelianus 7.*

Ugyanő Mogontiacumnál a *legio VI Gallicana* tribunusaként a betörő frankokra, akik egész Gallia-szerte kóboroltak ekkor, akkora csapást mért, hogy hétszázukat megölte, háromszázukat pedig hadifogolyként adta el. Ezért ismét költöttek róla egy rigmust:

[1] **Más értelmezés szerint: „Azoknál a lovaknál, amelyek párnával voltak letakarva, büntetést alkalmazott, parancsára letépdesték a kitüntetéseket" *(comiculum).* Vitatott a *comiculum* (= „szarvacska") kifejezés értelmezése. Egyesek szerint szerint szarv alakú katonai kitüntetést jelöl, vö. Livius 10.44: *Equites omnes ob insignem multis locis operám, corniculis, armillisque argentéis donat* - „Valamennyi lovasnak szarv alakú kitüntetéseket és ezüst karpereceket ajándékoz számos helyen tanúsított kiváló helytállásukért" (a ford.).**

„ezer szarmatát egyszerre, ezer frankot egyszerre megöltünk, ezer perzsát keresünk."

Tőle pedig annyira tartottak a katonák, hogy keze alatt, miután egyszer vasszigorral megbüntetett tábori fegyelmezetlenségeket, senki nem vétkezett. Aztán egyedül ő büntette meg azt a katonát, aki szállásadója feleségével házasságtörést követett el, éspedig úgy, hogy két fa csúcsát meghajlította, a katona lábaihoz kötözte, és hirtelen elengedte, hogy szétszakadva lógjon kétoldalt. Az eset hatalmas félelmet keltett mindenkiben. íme egyik katonai levele *(epistola militaris),* amelyet vtcariusának írt: „Ha tribunus akarsz lenni, sőt ha élni akarsz, fogd meg a katonák kezét. Senki ne lopja el a más csirkéjét, a birkához ne érjen senki. Szőlőt ne vigyen el senki, a vetést senki ne tarolja, olajat, sót, fát senki ne követeljen, mindenki érje be a maga ellátmányával. Az ellenségtől szerzett zsákmányból, ne a provinciabeliek könnyeiből legyen nekik. A fegyverek legyenek fényesre dörzsölve, a vasszerszámok szamoszi kővel lecsiszolva, a saruk erősek. Az új ruha zárja ki a régi ruhát. A zsoldját az övén, ne a kocsmában tartsa. A nyakláncot, karkötőt, gyűrűt vegye le. Hátas- és teherhordó lovát csutakolja le, az állatok takarmányát ne adja el, a század öszvérét közösen gondozzák. Egyik a másiknak úgy engedelmeskedjék, mintha az a gazdája volna, ne mintha maga szolga volna, az orvosok ingyen gyógyítsák őket, a béljósoknak semmit ne adjanak, a szállásukon feddhetetlenül viseljék magukat; aki viszályt szít, verést kapjon."

B. G.

• Aurelianus (Kr. u. 270-275) Gallienus katonai reformjainak folytatója volt, ez irányú tevékenysége azonban kiterjedt más területekre is, és a „földkerekség állapotainak helyreállítójaként" ***(restitutor orbis)*** említik a feliratok. O tulajdonképpen csak megindította azokat a közigazgatási és gazdasági reformfolyamatokat, amelyeket Probus (Kr. u. 276-282) tovább folytatott, és amelyek a Diocletianus-féle reformokban teljesedtek ki. A fenti szemelvény érzékelteti, milyen vasszigor kellett a 3. század állapotai közepette szétzüllött hadsereg fegyelmének helyreállításához.

2.15. SOROZÁS A RÓMAI HADSEREGBEN

Aulus Gellius: ***Noctes Atticae*** [Attikai éjszakák] 16.4.

Cincius írja A *haditudományokról* szóló műve harmadik könyvében, hogy mikor a római nép papi követe az ellenségnek a hadiállapotot bejelentette, területükre dárdát hajított át, a következő szavak kíséretében:

„Mivel a hermundulus nép és a hermundulus férfiak a római nép ellen háborút határoztak el, s minthogy a római nép a hermundulus nép és a hermundulus férfiak elleni háború mellett döntött, ezért én és a római nép a hermundulus népnek és a hermundulus férfiaknak a háborút megüzenjük, és meg is kezdjük."

Az említett mű ötödik könyvében olvasható a következő: „Mikor a régi időkben

újoncoztak, és a katonákat besorozták, a katonai tribunus e szavakkal eskette fel őket (ezek a hivatalnok szavai): »Caius fiának, C. Laelius consulnak és Publius fiának, L. Cornelius consulnak a seregében és 10 000 lépésnyi körzetben naponta egy ezüstpénznél nagyobb értéket nem fogsz szándékosan lopni sem egyedül, sem másokkal. S azt, amit találsz és elviszel, hacsak nem lándzsa, lándzsanyél, fa, gyümölcs, takarmány, tömlő, zsák, fáklya, és nem a tiéd, és egy ezüstnél többet ér, azt elviszed Caius fiához, C. Laelius consulhoz, vagy Publius fiához, L. Cornelius consulhoz, vagy ahhoz, akihez egyikük parancsolja, vagy pedig a rá következő három napon belül bejelented, mit találtál, vagy mit vettél el szándékosan, vagy átadod annak, akit tulajdonosnak gondolsz, hogy helyesen járj el.«"

A besorozott katonáknak pedig meghatározott napot jelöltek ki, hogy azon jelenjenek meg, s ha a consul szólítja őket, jelentkezzenek. Azután megeskették őket, hogy feltétlenül meg fognak jelenni, kivéve a következő eseteket: „Hacsak ezen okok közül valamelyik közbe nem jön: családi gyász vagy halotti gyászünnep, de csak ha nem azért tették erre a napra, hogy a besorozott ezen a napon ne jelenhessék meg; veszedelmes betegség vagy jósjelkérés, amit csak kegyeletsértés árán lehetne elhalasztani, vagy az évi áldozati ünnep, amely csak akkor jár eredménnyel, ha ezen a napon ő is ott van; erőszak vagy ellenséges támadás; az ellenféllel együtt kitűzött törvénykezési nap. Ha valakit ilyen ok akadályoz, akkor a rá következő nap, mikor már ez az ok nem áll fenn, el kell mennie, és jelentkeznie annál, aki abban a faluban, vidéken, városban az újoncozást intézte."

Ugyancsak ebben a könyvben található a következő:

„Azt a katonát, aki a kijelölt napon nem jelent meg, s nem is igazolta távolmaradását, szökevénynek bélyegezték."

A hatodik könyv ezt írja:

„A sereg lovascsapatait szárnyaknak hívták, mert a légiók körül jobbra és balra úgy helyezkedtek el, mint a madarak testén a szárnyak. Egy légióban van 60 centuria, 30 manipulus és 10 cohors."

M. Gy.

2.16. AZ AQUINCUMI LEGIOTÁBOR ÉPÍTÉSI FELIRATA (AZ ÚN. „DRUSUS-KŐ")

1937-ben, majd 1981-ben Óbudán, a Lajos u. 167. - Óbudai rakpart 9. sz. alatti telken előkerült 3 töredék alapján kiegészített katonai táborépítési felirat. Ma az Aquincumi Múzeumban őrzik. Szilágyi J.: Aquincum és északkelet Pannónia katonai megszállása. In: Laureae Aquincenses. *Diss Pann* II. 10. Budapest, 1938, 287-309.; E. Tóth - G. Vékony: Beiträge zu Pannoniens Geschichte im Zeitalter des Vespasianus. *Acta Arch Hung* 22., 1970, 133-161.; K. Kérdő-M. Németh: Zur Frage der Besatzung von Aquincum im 1. Jahrhundert. In: Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13. Internationaler Limeskongreß, Aalen, 1983. Stuttgart, 1986, 384-388.; uők, Aquincum 1. századi katonai megszállásának kérdéséhez. *Bud Rég* 30., 1993, 47-53.

Kr. u. 73-78.

Imperátor Caesar Vespasianus Augustusnak, pontifex maximusnak, a tribunusi hatalom negyedszeri birtokosának *(tribunicia potestate IIII),* tízszeres imperatornak *(imperátori X),* a haza atyjának, négyszeres consulnak *(consuli IIII),* ötszörös consuljelöltnek *(consuli designato V),* censornak, Titus Caesar Vespasianusnak, négyszeres imperatornak, pontifexnek, kétszeres consulnak, háromszoros consuljelöltnek, Domitianus Caesarnak, (Vespasianus) Augustus fiának *(Caesari Augustifüio Domitiano),* kétszeres consulnak, az ifjúság hercegének *(principi iuventutis)* Caius Calpetanus Rantius Quirinalis Valerius Festus helytartósága idején *(Caio Calpetano Rantio Quirinale Valerio Festő legato)* az *ala I (prima) Tungrorum Frontoniana* (építette) Lucius M[—] parancsnoksága alatt *(Lucio M[—]ore praefecto).*

B. L.

• Az első felirattöredék előkerülését követően az aquincumi legiotábor építését a töredéken olvasható császár- és helytartónév-töredékek - ***T(iberius) Caesar Augustus*** és ***[Drusus] Caesar,*** illetve ***C(aius) Calp[etanus Aviola]*** téves olvasata - alapján Kr. u. 19-20-ra keltezték, és Drusus Caesar pannóniai tartózkodásával hozták kapcsolatba. A feliratot sokáig Pannónia provincia Augustus-kori elfoglalása, valamint az aquincumi legiotábor Tiberius-kori megépítése bizonyítékának tartották. A felirat felülvizsgálata során - a carnuntumi legiotábor építési feliratának segítségével - Tóth E. és Vékony G. Vespasianus és fiai nevével, illetve Caius Calpetanus Rantius Quirinalis Valerius Festus helytartó nevével való feloldást és Vespasianus-kori keltezést javasolt. Eszerint a felirat elején (1-2. sor) Vespasianus neve és hivatali címei álltak, a 3. sor Titus Caesarnak, a 4. pedig Domitianus Caesarnak - azaz Vespasianus két fiának - a teljes titulaturáját tartalmazza végig dativusban. Az 5. sor ***ablativusban*** a helytartó, a 6. sor ***nominativusban*** az építést kivitelező lovascsapat ***(ala),*** a 7. sor pedig ab/ativusban a lovagrendi csapatparancsnok nevét tartalmazza. Az új olvasat helyességét az 1981-ben előkerült két újabb felirattöredék is bizonyította, és sikerült tisztázni a tábort építő csapat nevét is. A csapatparancsnoknak csak a rangja ***(praefectus)*** ismert, neve csak töredékesen maradt ránk.

2.17. AZ *ALA AUGUSTA ITURAEORUM* SZAKASZPARANCSNOKÁNAK SÍRFELIRATA

CIL III 4368; RIU III. 635.
Valószínűleg ***Brigetio*** – Komárom/Szőny területén a 16. század folyamán előkerült mészkő sírsztélé. 1849 óta Bécsben, a Kunsthistorisches Museumban őrzik. Lásd Gabler D.: Arrabona és környékének kőplasztikai emlékei. ***Arrabona*** 10., 1968, 60., Nr. 10.
Kr. u. 1. század.

Itt nyugszik *(Hic situs est)* Albanus, Balvus fia *(Albanus Balvi füius),* az *ala Augusta Ituraeorum* szakaszparancsnoka *(decurio alae Augustae Ituraeorum),* aki Betavosból származik *(domo Betavos) és* 42 évet élt, 20 évet katonáskodott *(annorum XLII stipendiorum XX).* Síremlékét állították *(titulum memóriáé posuerunt)* T(iberius) Iulius Reitugenus és Lucanus, az *ala Aug(usta) Ituraeorum* szakaszparancsnokai *(decuriones).*

B. L.

• A 20 év katonai szolgálat után elhunyt Albanus síremlékét katonatársai állították, akik valószínűleg az örökösei is voltak. Mindhárman az *ala Augusta Itumeorum* nevű auxiliáris egységben teljesítettek szolgálatot mint egy-egy lovasszakasz *(turma)* elöljárói *(decurio)*. Albanus nem rendelkezett római polgárjoggal; ebben - ha megérte volna - még öt év katonai szolgálat elteltével részesülhetett volna. A feliraton említett személyek között Tiberius Iulius Reitugenus és (Tiberius Iulius) Lucanus volt biztosan római polgár.

2.18. THRÁK KÜRTÖS SÍRFELIRATA

CIL VI 3176.
Vatikánban, a pápai parkban előkerült sírfelirat, ma a Vatikáni Múzeumban (Musei Vaticani) őrzik.
Kr. u. 2. század első fele.

A túlvilági árnyaknak *(Dis Manibus)*. P(ublius) Aelius Avitus, Traianopolisból, az Equites Singulares Augusti (nevű lovascsapat) Aelius Lucanus parancsnoksága alatt álló szakaszának thrák származású kürtöse *(Publius Aelius Avitus Traianopoli tubicen Equitum Singularium Augusti turmae Aelii Lucani natione Thrax),* élt 35 évet, katonáskodott 15 évet. P(ublius) Ael(ius) Aurelius, az örököse *(heres)* és Iulius Maximus szakaszparancsnok *(decurio),* másodörököse *(secus heres)* a legjobb barát számára gondoskodtak a síremlék elkészítéséről.

B. L.

• Az elhunyt a Traianus óta a császár személyes testőrségének számító, a különböző provinciákban állomásozó lovas segédcsapatokból *(alae)* Rómába vezényelt lovasokból álló *Equites Singulares Augusti* nevű csapat kürtöse *(tubicen)* volt. A felirat megadja szülővárosát *(patria) és* származását *(natio)*. Katonai szolgálatát 20 éves korában kezdte. A római jog a római polgárjoggal rendelkezők körében két örökösödési módot különböztett meg. Az egyik a fenti feliraton található forma, az „elhunyt akarata szerinti végrendelkezés" *(hereditas testamentaria),* a másik pedig az, amikor a halál bekövetkeztekor nem áll rendelkezésre végrendelet *(hereditas ab intestato)*. *A* fenti feliraton az elhunyt két örököst nevezett meg: az első örököse *(primus heres)* valószínűleg katonatársa volt (lásd még lejjebb), második örököse *(secus* vagy *secundus heres)* pedig katonai elöljárója, aki az első örökös akadályoztatása (pl. halála vagy római polgárjogtól való megfosztása) esetén léphetett örökébe. Az első örökös nevének első két tagja *(duo nomina)* megegyezik az elhunytéval (Publius Aelius). Ebből talán arra lehet következtetni, hogy férfiágon rokona *(agnatus)* volt Avitusnak, és ebben a minőségében lett első örökös. A két név egyébként azonos Hadrianus császár *praenomenével és nomen gentilé'jével* - talán ő részesítette őket vagy szüleiket római polgárjogban.

2.19. KATONAI ELBOCSÁJTÓ OKIRAT *(DIPLOMA)* DUNAKÖMLÖDRŐL *(LUSSONIUM)*

Lussonium - Dunakömlőd, „A diploma". 1969 és 1972 között a dunakömlődi római erőd területén két katonai elbocsájtó okirat töredéke (A és B ***diploma)*** került napvilágra. Visy Zs.: Ujabb pannóniai katonai diplomák. ***SzBBÁMÉ*** 10-11., 1979-1980, 88-89.; A lelőhelyre vonatkozóan lásd uő, ***A római limes Magyarországon.*** Budapest, 1989, Corvina Kiadó, 107-108.

Az első' lemez külső oldala

Imperátor Caesar Titus Aelius Hadrianus Antoninus Augustus Pius, az isteni Hadrianus fia, az isteni Traianusnak, a parthusok legyőzőjének unokája, az isteni Nerva dédunokája, *pontifex maximus,* aki 19. alkalommal a néptribunusi hatalom birtokosa *(tribunicia potestate XIX),* az imperátori címet 2. ízben kapta meg, 4. alkalommal tölti be a consuli hivatalt, a Haza Atyja *(páter patriae),* azoknak a lovasoknak és gyalogosoknak, akik Alsó-Pannonia *(Pannónia inferior)* tartományban Iallius Bassus helytartó *(legátus)* alatt az alábbi 5 lovasegységben *(ala),* amelyeket! *Thracum veterana sagittario*rumnak, *I civium Romanorumnak, I praetoria civium Romanorumnak, I Flavia Augusta Britannica milliariának* és *I Augusta Ituraeorumnak* neveznek, továbbá az alábbi 13 gyalogosegységben *(cohors)* katonáskodtak, amelyek neve *cohors I Alpinorum equitata, III Batavorum,* és *I Thracum Germánica, I Alpinorum peditata, INoricorum, III Lusitanorum, II Asturum et Callaecorum, VII Breucorum, I Lusitanorum, II Augusta Thracum, IMontanorum, I Campanorum voluntariorum, I Thracum civium Romanorum* és akik 25, flottakatonák *(classicus)* pedig 26, szolgálatban eltöltött esztendőt követően a megérdemelt tisztességben való elbocsájtásban részesülve lettek elküldve *(dimissis honesta missone),* és akiknek neve lentebb fel van tüntetve, a római polgárjogot közülük mindazoknak, akik azzal még nem rendelkeznének, megadta, és törvényesnek ismeri el házasságukat *(conubium)* már meglevő feleségükkel, akiknek ugyanúgy megadja a római polgárjogot, és azoknak is, akiket - jóllehet most még egyedülállóak - később vesznek majd feleségül; (kelt) február hó Idusa előtt 6 nappal *(ante diem VI Idus Februarias),* Marcus Cívica Barbaras és Marcus Metilius Regulus consulsága idején (azaz Kr. u. 157. február 8-án), (megadta a római polgárjogot) Culsus Eraviscusnak, Atedumus fiának, az egykori gyalogos katonának *(ex pedite), aki a* Caius Turpilius Verecundus parancsnoksága alatt álló *Cohors I Thracum* Germam'cában szolgált, továbbá Verueda Eravisca nevű feleségének, Tessimarus lányának. Lemásolva és ellenőrizve a Rómában az isteni Augustus Minervának szentelt temploma mögötti falra kifüggesztett bronztábláról *(ex tabula aerea quae fixa est Romae in muro post templum divi Augusti ad Minervám).*

Az első lemez belső oldala

Imperátor Caesar Titus Aelius Hadrianus Antoninus Augustus Pius, az isteni Hadrianus fia, az isteni Traianusnak, a parthusok legyőzőjének unokája, az isteni Nerva dédunokája, *pontifex maximus,* aki 19. alkalommal a néptribunusi hatalom birtokosa, az imperátori címet 2. ízben kapta meg, 4. alkalommal tölti be a consuli hivatalt, a Haza Atyja, azoknak a lovasoknak és gyalogosoknak, akik Alsó-Pannonia tartományban Iallius Bassus helytartó alatt az alábbi 5 lovasegységben, amelyeket *I Thracum*

veterana sagittariorumnak, I civium Romanorumnak, I praetoria civium Romanorumnak, I Flavia Augusta Britannica milliariának és *I Augusta Ituraeorumnak* neveznek, továbbá az alábbi 13 gyalogosegységben katonáskodtak, amelyek neve cohors *I Alpinorum equitata, III Batavorum,* és *I Thracum Germanica,* I Alpinorum *peditata, I Noricorum, III Lusitanorum, II Asturum et Callaecorum, VII Breucorum, I Lusitanorum, II Augusta Thracum, I Montanorum, I Campanorum voluntariorum, I Thracum civium Romanorum,* és akik 25, flottakatonák pedig 26, szolgálatban eltöltött esztendőt követően a megérdemelt tisztességben való elbocsájtásban részesülve lettek elküldve, és akiknek neve lentebb fel van tüntetve, a római polgárjogot közülük mindazoknak, akik azzal még nem rendelkeznének, megadta, és törvényesnek ismeri el házasságukat *(conubium)* már meglevő feleségükkel, akiknek ugyanúgy megadja a római polgárjogot, és azoknak is, akiket - jóllehet most még egyedülállóak - később vesznek majd feleségül;

A második lemez belső oldala

(kelt) február hó Idusa előtt 6 nappal, Marcus Civica Barbarus és Marcus Metilius Regulus consulsága idején, (megadta a római polgárjogot) Culsus Eraviscusnak, Atedumus fiának, az egykori gyalogos katonának, aki a Caius Turpilius Verecundus parancsnoksága alatt álló *Cohors I Thracum* Genramicában szolgált, továbbá Verueda Eravisca nevű feleségének, Tessimarus lányának. Lemásolva és ellenőrizve a Rómában az isteni Augustus Minervának szentelt temploma mögötti falra kifüggesztett bronztábláról.

A második lemez külső oldala

Marcus Servilius Geta, Lucius Pullius Chresimus, Marcus Sentilius Iasus, Tiberius Iulius Félix, Caius Bellicus Urbánus, Caius Pomponius Statianus, Publius Ocilius Priscus.

B. L.

• Az „A *diploma"* 157. február 8-án kelt, és - a katonai diplomák esetében megszokott módon - két, egymáshoz erősített, fémkarikákkal lezárt bronzlemezből állt, amelyeknek külső és belső oldalán vésett felirat tartalmazta a szolgálati idő lejárta után az elbocsátással kapott kiváltságokat. Az első lemez külső oldalán feltüntetett felirat tartalma megegyezett az első lemez belső oldalán megkezdett és a második lemez belső oldalán befejezett - azaz egymással szembefordított és csak „hivatalos ellenőrzéskor" olvashatóvá vált lemezoldalakon levő - szöveggel. A második lemez külső oldalán a kiváltságmegadás tényét tanúsító személyek nevét tüntették fel.

2.20. A TÁBORVÁROS ELÖLJÁRÓI

RIU II. 596.

Brigetio - Komárom/Szőny. 1927-ben a brigetiói legiotábortól nyugatra, késő római kőládasírban másodlagos felhasználásban talált mészkő sírsztélé. Ma Komáromban, a Klapka György Múzeum kőtárában őrzik.

Kr. u. 2. század.

A túlvilági árnyaknak *(Dis Manibus).* Lucius Valerius Rufusnak, Lucius fiának Palatina tribusból *(Lucio Valerio Luciifilio Palatina tribu Rufo),* a *legio I(prima) Adiutrix* kiszolgált katonájának *(veterano legionis I[primae] Adiutricis),* a brigetióiak városi tanácstagjának, pénzügyekért felelős tisztviselőjének és a brigetiói városi tanács elöljárójának *(decurioni Brigetionensium quaestori et magistro),* aki 70 évet élt, továbbá Animának, a feleségének is *(etAnimae coniugi eius)* gondoskodott a síremléke állításáról az örököse, L(ucius) Val(erius) Iu[...]anus *(Lucius Valerius Iu[...]anus heres [...] faciendum curavit).*

B. L.

• Lucius Valerius Rufus a Brigetióban állomásozó ***legio I(prima) Adiutrix*** kötelékében teljesítette katonai szolgálatát. Leszerelését követően a tábor közelében, a ***canabaeba.n*** telepedett le családjával. Minthogy a táborváros katonai területen létesült, hivatalosan nem kaphatott városi rangot, így nem lehetett városi vezető rétege ***(ordo decurionum)*** és önkormányzata sem. Az ott élő római polgárok a municipális közigazgatást utánzó szerveződéseket hoztak létre. Önmagukat a ***cives Romani consistentes ad legionem...*** kifejezéssel jelölték. Vezetőket választottak az itt is ***decurionesnek*** nevezett városi előkelő rend tagjaiból, akik a municipális szervezet négyfős vezető testületét ***(quattuorviri)*** idézik. Élén a ***duumviri*** helyett a két ***magister*** állt, mellettük azonban ugyanúgy pénzügyi, mint építésügyi vezetők ***(quaestor*** és ***aedilis)*** működtek. Leszerelését követően Lucius Valerius Rufus is a táborváros „arisztokráciájához" tartozott, és sírfelirata emelkedő sorrendben adja meg az általa viselt táborvárosi hivatalokat. Lásd még a 4.4.19. sz. szemelvényt.

2.21. PUBLIUS AELIUS MERCATORNAK, A LEGIO ÍRNOKÁNAK SÍRFELIRATA

RIU II. 506.
Brigetio - Komárom/Szőny. 1928-ban, Paulovics István brigetiói ásatásai során egy római kori temetőben másodlagos felhasználásban talált szarkofág felirata. Ma Komáromban, a Klapka György Múzeum kőtárában őrzik.
Kr. u. 2. század második fele.

P(ublius) Ael(ius) Mercatornak, a *legio I(prima) Adiutrix* egykori, tényleges katonai szolgálat alól felmentett írnokának *(Publio Aelio Mercatori quondam immuni caeriarensi legionis llprimae] Adiutricis),* aki 34 évet élt és 18 évet katonáskodott, Sep(timia) Firmilla, az igen drága férjnek *(Septimia Firmilla, coniugi karissimo)* és P(ublius) Ael(ius) Mercatianus, valamint Mercatilla gondoskodtak az apjuk számára a síremlék elkészítéséről *(Publius Aelius Mercatianus et Mercatilla patri faciendum curaverunt).*

B. L.

• Publius Aelius Mercator – aki (vagy valamelyik elődje) ***praenomene*** és ***nomen gentiléje*** alapján ítélve Hadrianus császártól kaphatta római polgárjogát - a katonai szolgálat mindennapi kiképzési feladatai alól mentesítve írnokként ***(immúnis caeriarensis)*** szolgált 16 éves korától kezdve 18 esztendőn keresztül aBrigetióban állomásozó ***legio I(prima) Adiutrix*** kötelékében. Beosztásának latin elnevezésében a ***caera, cera*** („viasz", lat.) szó fedezhető fel, amely az írnok által viasztáblákon vezetett nyilvántartásokra utal. Észak-Africából ugyanezt a beosztást egy felirat ***cerarius*** legionísnak nevezi (CIL VIII 2986), máshonnét ***immúnis caerei legionis***ként ismert (CIL III 14358). Egyes – azonban kevéssé valószínű – vélemények szerint az itt olvasható ***caeriarensis*** megjelölés a katona caesareai származására való utalás ***(„immúnis Caesariensis")*** elírása lehet. ***Fiapraenomene*** és ***nomen gentiléje*** megegyezik az apáéval. Mind az ő, mind pedig lánytestvére ***cognomenét*** az apáéból képezték ***(Mercator > Mercatianus*** és ***Mercator > Mercatilla).*** Lásd B. Dobson – A. v. Domaszewski: ***Die Rangordnung des römischen Heeres.*** Köln-Graz, 1967, 39.

2.22. A DÁKOK TOLMÁCSÁNAK SÍRFELIRATA

RIU II. 590.
Brigetio - Komárom/Szőny. 1943-ban a brigetiói legiotábor közelében előkerült mészkő szarkofág felirata. Ma Budapesten, a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzik. Barkóczi L.: Dák tolmács Brigetioban. ***ArchÉrt*** 5-6., 1944/45, 178-192.
Kr. u. 3. század első harmada.

M(arcus) Ulp(iusnak), az egykori római testőr katonának *(Marco Ulpio quondam Romano militi praetoriano)* és a testőrség parancsokai irodája elöljárójának *(primoscrinio praefectorum praetorio),* aki 35 évet élt. M(arcus) Ulp(ius) Celerinus, a *legio l(prima) Adiutrix Pia Fidelis* fizetést kapó dák tolmácsa *(Marcus Ulpius Celerinus salariarius legionis I[primae] Adiutricis Piae Fidelis interprex* [sic!] *Dacorum)* még életében gondoskodott (a síremlék) elkészítéséről önmaga és fent nevezett, igen kedves fia számára *(vivus sibi et filio suo suprascripto carissimo faciendum curavit).*

B. L.

• A feliraton több érdekes katonai szakkifejezés található. A síremléket elhunyt fia és önmaga számára állító Marcus Ulpius Celerinus a tényleges katonai kiképzési feladatok alól fel volt mentve, és a legioparancsnok mellett teljesített szolgálatot mint dák tolmács ***(interprex Dacorum).*** Feladata a Római Birodalmon kívül élő barbároknak való tolmácsolás volt (vö. CIL III 10505: ***interpres Germanorum officii consularis*** és CIL III14349: ***interpres ex officio consularis).*** Ezért a munkájáért nem zsoldot ***(stipendium),*** hanem fizetést ***(salarium)*** kapott. Fia, Marcus Ulpius, akinek ***cognomene*** nem ismert, Rómában, a testőrcsapatok ***(cohortes praetoriae)*** kötelékében teljesített szolgálatot ***(miles praetorianus),*** és a testőrcsapatok két parancsnokának irodáját vezette ***(primoscrinius praefectorum praetorio).*** Más feliratokon ***primoscrinius castrorum praetorianorum***ként is említik. Diocletianus után ebből a beosztásból alakul ki a ***scrinarius*** hivatala.

2.23. GYÜLEKEZŐHELY A BRIGETIÓI ÉS AQUINCUMI LÉGIÓK KÉMEI SZÁMÁRA

CIL III 3524.

Aquincum - Budapest III. ker. / Óbuda.

Kr. u. 228. október 1.

A 16. században P. Apianus és B. Amantius által egy budai házban másodlagosan befalazva talált és leírt, azóta elveszett felirat. Lásd P. Apianus - B. Amantius: ***Inscriptiones sacrosanctae vetustatis non illae quidem Romanae sed totiusfereorbis.*** Ingolstadt, 1534; R. SzalayÁ.: A római föliratok gyűjtői Pannoniában. ***Pannónia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000-1541. Kiállítási katalógus*** (Szerk. Mikó Á. - Takács I.). Budapest, 1994, 327-328.

[—]legio ¡(prima) Adiutrix Pia Fidelis Severiana és a ***legio II(secunda) Adiutrix Pia Fidelis Severiana*** felderítőinek gyülekezőhelye ***(schola speculatorum legionum I[primae] et II[secundae] Adiutricium Piarum Fidelium Severianarum),*** amelyet azok állítottak helyre, akiknek a neve elöl van felírva ***(refecta per eosdem quorum nomina in fronte scripta sunt),*** felajánlotta Flavius Aelianus legioparancsnok ***(legátus Augustipro praetore)*** Modestus és Probus consulsága évében, október hó ***Kalendaejín.*** (A helyreállításban részt vevő személyek:) Ael(ius) Optatus, Ael(ius) Candidus Macr(ilus), Sabinianus Iul(ius), Secundianus Iul(ius), Emeritus Cass(ius), Fuscinus Iul(ius), Probinus Ael(ius), Urbánus Pub(lius), Martinus Val(erius), Festus Iulius, Alexander Fl(avius) Emeritus, Val(erius) Clementinus Iul(ius), Priscianus Ver(us), Verissimus Iul(ius), Ingen (u)us Iul(ius) Celerinus, Iun(ius) Adiutor, Aur(elius) Lupus, Fl(avius) Celsinus. Készült Aurelius Pertinax /rumentan'us-katona gondoskodásával ***(curante Aurelio Flavio frumentario).***

F. G.

• A ***schola*** szó ebben az összefüggésben a Brigetióban állomásoztatott ***legio I Adiutrix Pia Fidelis Severiana*** és az Aquincumban állomásoztatott ***legio II Adiutrix Pia Fidelis Severiana*** kémei összejöveteli céljaira szolgáló helyiséget jelenti, amely a legióstábor területén állt, pontos helye azonban nem ismert. A ***speculatores*** egyéni kémek voltak (légiónként 10-10), szemben a csapatba szervezett felderítőkkel ***(exploratores)*** és az eredetileg gabonabeszerzéssel megbízott, kapcsolataik és utazásaik révén azonban kémkedéssel is megbízott hírszerzőkkel ***(frumentarii),*** akik közül egyet a felirat is említ.

2.24. LESZERELT ZÁSZLÓVIVŐ SZARKOFÁGJÁNAK FELIRATA

CIL III 4313; RIU II. 526.

Brigetio - Komárom/Szőny területén előkerült szarkofág felirata. Elveszett.

Kr. u. 2-3. század?

A túlvilági árnyaknak ***(Dis Manibus).*** M(arcus) Aur(elius) Candidusnak, a hajdanvolt kiszolgált katonának ***(Marco Aurelio Candido quondam veterano),*** a ***legio I(prima) Adiut-***

rix egykori zászlóvivőjének *(ex imaginifero legionis I[primae] Adiutricis),* aki tisztességes elbocsátásban részesülve szerelt le *(misso honesta missione).* Aelia Mercatilla, a felesége *(uxor)* és Aur(elius) Emeritus, a fia *(filius)* mint örökösök *(heredes)* gondoskodtak (a síremlék) elkészítéséről *(faciendum curaverunt).*

B. L.

• Az elhunyt, akinek felesége és fia mint örökösök állítottak síremléket, a Brigetióban állomásozó *legio I(prima) Adiutrix* zászlóvivője volt. Az ugyancsak zászlóvivőt jelentő signifertől az különbözteti meg, hogy ő a császár képmásával *(imago)* ellátott csapatjelvényt vitte *(imaginifer).* 25 év szolgálatot követően *missio* ftonestával történő elbocsátásban részesült, és egykori szolgálati helye, Brigetio közelében telepedett le.

2.25. A *LEGIO I ADIUTRIX* SZÁZADOSÁNAK SÍRFELIRATA

CIL III 4315; RIU III. 636.

A 17. század folyamán *Brigetio* - Komárom/Szőny területén előkerült díszes mészkő szarkofág felirata. Legkésőbb 1668 óta Bécsben, a Kunsthistorisches Museumban őrzik.
Kr. **U.** 3. század.

A túlvilági árnyaknak *(Dis Manibus).* Az „Örök Nyugalomnak" és az „Örökös Biztonságnak" *(Aeternae Quieti et Perpetuae Securitati),* a hajdan volt M(arcus) Aur(elius) Valensnek *(Aurelio quondam Valenti),* a *legio I(prima) Adiutrix* centuriójának *(>[centurioni] legionis I[primae] Adiutricis),* aki 53 évet élt, 32 évet katonáskodott *(qui vixit annos LIII stipendiorum XXXII).* M(arcus) Aur(elius) Alexander, egykori *primipilus* a fivérének *(Marcus Aurelius Alexander primipilaris fratri),* Iulia Theodora a férjének *(Iulia Theodora coniugi)* és Aurelias [sic!] Sosicratia, valamint (Aurelia) Valentina a legkegyesebb apának *(patri pientissimo)* síremléke elkészítéséről gondoskodtak *(faciendum curaverunt).*

B. L.

• A sírfelirat egy Brigetióban élő katonacsalád tagjainak nevét örökítette meg. Az elhunyt, Marcus Aurelius Valens és a síremléket - többek között - állító fivére, Marcus Aurelius Alexander is ugyanannak a légiónak a „századosai" *(centurio)* voltak. Kettejük közül Marcus Aurelius Alexander vitte többre: ő a légión belüli „rangidős" ceníun'óként, nevezetesen *aprimuspilus* rangban szerelt le *(primuspilaris).* Az elhunyt feleségének és két leányának a nevét is ismerjük: a két leánygyermek az apa *nomen gentiléjét* kapta *(Aurelia).* Közülük *Valentina* az apa *cognomenéből* képzett nevet kapott, míg *Sosicratia* az anyáéhoz *(Theodora)* hasonló módon görögös *cognoment* viselt. A sírfelirat első két sorában olvasható kifejezés *(Aeternae Quieti et Perpetuae Securitati* = „ az Örök Nyugalomnak" és az „Örökös Biztonságnak") a Kr. u. 3. század válsággal terhes időszakától vált jellemzővé: mint a kor emberének folyamatosságra, biztonságra, nyugalomra irányuló legfőbb kívánsága megjelenik sírfeliratokon, éremköriratokon és a csá-

szári titulatura részeként egyaránt. Összefoglalóan lásd L. Borhy: Überlegungen zur Bedeutung des Wortes *„aeternitas mea"* des Constantius II. bei Ammian. *SpecNov* 11., 1995, 23-35. Lásd még az 5.2.48. sz. szemelvényt.

2.26. BARBÁR SEGÉDCSAPATOK A RÓMAI HADSEREGBEN PROBUS IDEJÉN

História Augusta [Felséges történet], *Probus* 14.7; 18.1-2.

14.7. Kapott ezenkívül 16 ezer újoncot *(tyrones).* Különböző provinciákba szórta szét valamennyit, úgy, hogy a csapatok *(numeri)* vagy a határvédő katonák *(limitanei)* közé ötvenet-hatvanat sorolt be, azt mondván, hogy érezni kell, nem látni, amikor barbár segédcsapatok védik a római sereget *(auxiliaribus barbaris Romanus iuvatur).*

18.1. A perzsákkal kötött béke után tehát visszatért Thraciába, és százezer basternát telepített le római földön, akik mindannyian megőrizték hűségüket. 2. Amikor azonban más törzsekből is ugyanígy többeket áthozott, vagyis a gepidákból, a grauthungusokból és vlandulusokból, ezek valamennyien megszegték hűségüket, és amint Probust az egyeduralomért folyó háború kötötte le *(occupatus bellis tyrannicis Probus),* majdnem az egész földkerekséget *(totum orbem)* bejárták gyalog és hajózva, és nem kis kellemetlenséget okoztak a római dicsőség *(Romána glória)* számára.

B. G.

• Probus (Kr. u. 276-282) tulajdonképpen csak folytatta az elődjei által megkezdett katonapolitikát, amikor barbárokból toborzott segédcsapatokat helyezett el a Római Birodalom határai mentén és barbárokat telepített le a tartományok belsejében. A szemelvényből kiderül, hogy milyen ellenérzést váltott ki és milyen bajokat zúdított Rómára mindez.

2.27. A KATONAI KÖZKÖTELEZETTSÉGEK ALÓL ÖNCSONKÍTÁSSAL TÖRTÉNŐ KIBÚVÁS ELLEN

CodTheod 7, 22, 1.
Kr. u. 314. február 16.

Imperátor Constantinus Augustus Octavianushoz. Megparancsoljuk, hogy a veterán katonai szolgálatra alkalmas gyermekei, akik közül egyesek lustaságból elutasítják a katonai közkötelezettségek *(munera militaria)* ellátását, mások pedig annyira gyávák, hogy testük megcsonkítása árán akarják elkerülni a kötelező katonai szolgálatot, amennyiben ujjaik levágása esetén alkalmatlannak ítéltetnének a katonai szolgálatra, minden tétovázás nélkül a *curialisi* közkötelezettségek és szolgálatok elvég-

zésére legyenek beosztva. - Kelt a március *Kalendaeja* előtti tizennegyedik napon Sirmiumban, átvéve az április Idusa előtti hetedik napon [= április 7-én] Rhegiumban, Constantinus Augustus ötödik consulságának és Licinius consulságának évében.

R. Z.

2.28. VETERANUSKÉRVÉNY A KÖTELEZŐ MUNKASZOLGÁLAT ALÓL VALÓ FELMENTÉSRŐL

Sel. Pap. 285; BGU 180.
Kr. u. 172.

Gaius Iulius Apolinarius veterántól, aki földbirtokkal *(geochuntos)* rendelkezik Karanis községben *(kómé)*. El lett rendelve, uram, hogy a veteránoknak a leszerelés után ötévnyi pihenés jár. E rendelkezés ellenére két évvel a leszerelésem után zaklatni kezdtek, és önkényesen munkaszolgálatra köteleztek, és mind a mai napig folyamatosan, megszakítás nélkül szolgálatban vagyok. Mivel ilyesféle szolgálat teljesen meg van tiltva a honi születésűek esetében, sokkal inkább be kell tartani ezt a rendelkezést esetemben, aki oly hosszú ideig szolgáltam a hadseregben. Ezért arra kényszerültem, hogy hozzád forduljak segítségért, e jogos kérést előterjesztve, és tisztelettel kérlek, hogy biztosítsd számomra a szóban forgó rendelet szerint járó pihenési időt, hogy legyen lehetőségem nekem is a magánvagyonommal törődni, mivel öreg és egyedülálló ember vagyok, és akkor mindig hálával fogom áldani a szerencsédet. Légy mindig szerencsés. (2. kéz) Én, Gaius Iulius Apolinarius átadtam. (3. kéz) 12. év, Mekheir 29-e. (4. kéz) Fordulj a stratégoshoz, és ő a megfelelő módon fog eljárni. (5. kéz) Kézbesítsd.

A. B.

2.29. A VETERÁNOK KIVÁLTSÁGAIRÓL

Digesta 49, 18.

1. Arrius Menander a *De re muhari* harmadik könyvében. A veteránok *privilégiuma* többek között a bűncselekmények *(delicta)* területén is előnyt élvez, hogy el legyenek választva a többiektől a büntetésben. így tehát a veteránokat sem a vadállatok elé vetni, sem megbotozni nem lehet.

2. Ulpianus az *Opiniones* harmadik könyvében, (pr.) A katonai esküjüktől illően feloldozottak [vagyis a veteránok] részére biztosított mentesség *(immunitás)* azokban a városokban *(civitates)* is érvényes, amelyeknek [ezek] lakosai; s nem szenved sérelmet, ha valaki közülük saját akaratából vállalna tisztséget *(honor)* vagy közkötelezettséget *(munus)*. (1) A vámokat *(vectigalia)* és a magánvagyonokra régtől fogva kirótt terheket *(onera sollemnia)* mindenkinek el kell viselnie.

3. Marcianus a *Reguláé* második könyvében. A veteránoknak és a veteránok gyermekeinek ugyanaz a tisztelet jár ki, mint amely a decunóknak is; tehát sem bányamunkára *(ad metalla),* sem közmunkavégzésre *(ad opus publicum)* vagy vadállatok elé vettetésre *(ad bestias)* nem ítélhetők, s megbotozni sem lehet őket.

4. Ulpianus a *De officio proconsulis* negyedik könyvében, (pr.) Iulius Sossianus veterán részére olyan császári leirat *(rescriptum)* lett kibocsátva, amely szerint a veteránok nem mentesek a közútépítés [terhe] alól. Köztudott ugyanis, hogy a veteránok a birtokok szerint megállapított beszolgáltatásoktól *(intributiones)* sincsenek mentesítve. (1) Sőt hajóikat is meg lehet terhelni, amint azt az Aelius Firmus és Antoninus Clarus veteránok részére kibocsátott *rescriptum* megállapítja.

5. Paulus a *De cognitionibus* egyetlen könyvében, (pr.) Az isteni Nagy Antoninus atyjával együtt úgy rendelkezett *(rescripsit),* hogy a veteránok mentesek a hajóépítés [terhétől]. (1) Sőt az adók *(tributa)* beszedése alól is mentességet élveznek, vagyis nem kényszeríthetők arra, hogy adószedők *(exactores)* legyenek. (2) Azok a veteránok azonban, akik elfogadták az [adószedők] rendjébe való beválasztásukat, kötelesek teljesíteni feladatukat.

R. Z.

• Digesta48,18,1. Rubrika: *resmilitaris* 'hadtudomány'. *Aprivilegium* fogalmára lásd RJT 71. - Digesta 48, 18, 2. Rubrika: *opiniones* 'vélemények, nézetek'. - Digesta 48, 18, 4. Rubrika: *officium proconsulis* 'a helytartó kötelessége, feladatköre'.- Digesta 48, 18, 5. Rubrika: *cognitiones* 'megismerések, (perbeli) vizsgálatok'. Az isteni Nagy Antoninus: M. Antoninus Caracalla császár (211-217).

2.30. A SZŐNYI TÖRVÉNYTÁBLA

Brigetio - Komárom/Szőny. 1930-ban és 1934-ben szántás során előkerült bronztábla, amely 38 soros feliratot tartalmaz. Ma Budapesten, a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzik. Paulovics I.: A szőnyi törvénytábla. *ArchHung* XX. Budapest, 1936.
Kr. u. 311. június 10.

Imp(erator) Caes(ar) Fla(vius) Val(erius) Constantinus p(ius) f(elix) in(victus) Aug(ustus) p(ontifex) m(aximus) tri(bunitia) p(otestate) Vllimp(erator) VI co(n)s(ul) p(ater) p(atriae) p(ro)co(n)s(ul) et Imp(erator) Caes(ar) Val(erius) Lici(nianus) Licinius P(ius) F(elix) in(victus) Aug(ustus) p(ontifex) m(aximus) tri(buniciá) p(otestate) IIII imp(erator) III co(n)s(ul) p(ater) p(atriae) p(ro)co(n)s(ul).

A szent levél másolata *(Exemplum sacrarum litterarum)*

Üdv néked, igen kedves Dalmatiusunk!

Amikor azt kívánjuk, hogy önfeláldozó készségükért és fáradozásaikért katonáink javairól és kedvezményeiről mindenkor gondoskodás essék, és azt is, hogy rendelke-

zéseink előrelátásával *(dispositionum nostrorum provisione)* ugyanezekről a katonákról mindenben gondoskodni kell, úgy véljük, kedves Dalmatius, hogy tekintetbe véve ugyanezen katonáink fáradozásait, amelyeket az állam fennállásáért és javaiért *(pro reipublkae statu et commodis)* állandó ide-oda vezénylésükkel magukra vállalnak, úgy véltük, gondoskodni és intézkedni kell *(providendum ac disponendum esse credidimus),* hogy gondoskodásunkból fakadóan katonáskodásuk ideje alatt fáradozásaik kedves gyümölcsei élvezetének örvendjenek *(ex nostra provisione gaudeant)* és katonai szolgálatuk után a békés nyugalmat és a megillető biztonságot *(congrua securitas)* megszerezzék. Úgy véljük, hogy jelezni kell önfeláldozó készségednek, hogy katonáink szolgálatuk bizonyos ideje alatt rendelkezésünk értelmében öt adóegységnyit *(caput)* a *census,* és a természetbeni adózás *(annonaria pensitatio)* szokásos szolgáltatásai alól *(a praestationibus sollemnibus)* mentesüljenek, és ugyanazt a mentességet élvezzék, mint amikor eltöltött teljes szolgálati idejükkel a tisztességes elbocsátást *(honesta missio)* majd elnyerik. De azoknak is lehet, akik húsz év szolgálati idő *(posd* [sic!] *viginti stipendia)* után tisztességes elbocsátást *(honesta missio)* nyertek, hogy a természetbeni adókivetésből két egység *(caput)* alól mentesüljenek, amely (ti. mentesség) úgy a sajátjuk, mint a feleségüké. Ha valaki véletlenül harcban (szerzett) sebesülés miatt rokkanttá *(causarius)* vált, akkor is, ha húsz éven belül ebből az okból saját ügyére mentességet nyert, kegyességünk jótéteménye *(beneficium indulgentiae nostrae)* úgy érintse, hogy saját és felesége egységét *(caput)* nyerje el, és minden módon úgy nyugalmuk biztonságának, mint javaik a mi gondoskodásunk határozata szerinti jótéteményének örvendjenek a katonák. Ámbár ezelőtt az volt a szokás, hogy több ember hasonlóképpen (értsd: egyszerre) kapta a tisztességes elbocsátást *(honesta missio)* a *duxtól,* miközben az eredeti elbocsátó levél *(missoria)* a tábori írnoknál *(actarius)* maradt, mindenki külön csak másolatot kapott. Mégis azt akarjuk, hogy amikor vagy tisztességes elbocsátást, vagy nyugdíjat *(causaria)* nyernek a katonák, ahogy fent mondtuk, mindenegyikük külön a duxtól saját személyére szóló elbocsátó levelet *(missoria)* kapjon, hogy miközben az igazságnak és a hűségnek a bizonyítéka náluk marad, szilárd és igen erős biztonságot élvezzenek. Méltóságod mindenesetre jól ítéli meg, hogy azokra, akiket vétküknek köszönhetően bocsátottak el, ugyanezen törvény jótéteménye ne vonatkozhasson, amikor mindkét dolog törvényét, az élet helyes cselekedetét és a tisztességes elbocsátást *(honesta missio)* is birtokolni kell. De rendelje el, hogy a katonai szolgálat megérdemelt, méltó jutalmát megkapják tőlünk, hogy a mi kegyességünk örök jótéteményét ugyanazok a katonák örökké élvezzék és rendeletünk gondoskodása örökké szilárd maradjon, (ezért) azt akarjuk, hogy ennek a mi kegyességünknek a rendeletét minden egyes táborban, a tábori jelvényeknél *(signa)* érctáblán megörökítsék. Úgy Illyricum légiós katonái, mint a különítményekbe *(vexillationes)* vezényelt lovasok, miként saját katonai szolgálatuk fáradalmait magukra vállalják, úgy a mi gondoskodásunk hasonló kedvezményeinek is örvendjenek. Isten veled, igen kedves Dalmatiusunk.

Kelt Divus Maximianus nyolcadik és Maximinus Augustus második consulsága alatt június Idusa előtti negyedik napon (311. június 10-én), Serdicában.

F. G.

• A törvényt Kr. u. 311. június 10-én adta ki **I.** Constantinus és Licinius császár Serdicában. Formája *exemplum sacrarum litterarum,* azaz levél formájában kiadott törvény másolata, „egy példánya". A címzett egy bizonyos Dalmatius, akit többször néven nevez a törvény szövege, valószínűleg Constantinus fiatal, illyricumi parancsnoka. A törvény a szolgálati idő letelte után a katonáknak megadandó adókedvezményekről, az ezt rögzítő hivatalos okmány kiadásáról intézkedik, továbbá arról, hogy ezt a rendeletet Illyricum valamennyi katonai táborában a zászlószentély közelében érctáblára vésve kitegyék.

2.31. KATONÁK VISSZAÉLÉSEI GERMANICUS LÁTOGATÁSA IDEJÉN

Wilcken 413, 1-30. sor; Sel. Pap. 211.
Kr. u. 19.

Germanicus Caesar, (Tiberius) Augustus fia, az isteni Augustus unokája, proconsul *(anthypatos),* kijelenti: Megtudtam, hogy látogatásom alkalmából erőszakkal az állam szolgálatába állították a hajókat meg az igásállatokat, szálláshelyeket vettek birtokba, a magánemberek legnagyobb rémületére. Ezért feltétlenül világossá akarom tenni, hogy nem óhajtok birtokba venni senki révén sem hajókat, sem igásjószágokat, és szálláshelyet sem óhajtok szerezni, legfeljebb barátom és írnokom *(grammateus),* Baebius rendelkezésére. Hiszen amennyiben úgy hozná a szükség, maga Baebius nyújtana szállást a méltányosság és a jog szerint. Ezenkívül megparancsolom, hogy a kényszer útján eltulajdonított hajók, illetve fogatok ellenértékeként írásom értelmében fizessenek kárpótlást. Ha valaki mindezeket nem tartaná be, vezessék írnokom elé, ő azután vagy saját maga fogja megakadályozni a magánemberek megkárosítását, vagy nekem tesz majd jelentést. Emellett megtiltom, hogy a városban szétszéledt állatokat az éppen arra járók erővel magukkal vigyék, ugyanis ez már tagadhatatlanul rablásnak minősül.

T. K.

• Germanicus egyiptomi látogatása során (lásd Tacitus: *Annales* [Evkönyvek] 11.59) a helyi hadsereg erőszakkal foglalt le különböző javakat magánemberektől. Germanicus, amint tudomására jutottak a túlkapások, rendelkezett a magánszemélyektől elvett javak visszaadásáról és az érintettek kártalanításáról.

2.32. AUGUSTUS GONDOSKODÁSA A KATONÁKRÓL

Suetonius: *De vita Caesarum* [A Caesarok élete], *Augustus* 49.

A haderőből a légiókat és a segédcsapatokat az egyes provinciákba szétosztotta; a hajóhad egyik része Misenumnál, a másik Ravennánál horgonyzott az Adriai-, illetve a

Földközi-tenger védelmére készen; a többi csapatot részint Róma, részint a maga személyének védelmére osztotta be, a calagurrisiak és a germánok csapatait azonban, melyek Antonius legyőzéséig, illetve Varus vereségéig *(clades Variana)* a testőrségben *(armigeri)* teljesítettek szolgálatot, elbocsátotta. Három cohorsnál többet sohasem engedett állomásozni Rómában, azokat sem laktanyában *(sine castris),* a többit pedig mindig a szomszédos városok körül felállított téli és nyári szállásokra ([castra] *hiberna et aestiva)* irányította. A katonáskodást egyébként birodalomszerte a szolgálati idő és jutalmak szigorú rendjével szabályozta; kinek-kinek rangja szerint meghatározta szolgálati éveit és az elbocsátáskor járó jutalmakat, hogy se a túl hosszú szolgálati idő, se az elbocsátás után rájuk váró ínség ne indítsa forrongásra őket. Hogy a szolgálathoz és a szolgálat letelte után szükséges költségek mindenkor nehézség nélkül rendelkezésre álljanak, új adók bevezetésével katonai kincstárat *(aerarium militare)* alapított.

K. F.

2.33. KATONÁK ELLÁTÁSA

Wilcken 417.
Hermupolis.
Kr. u. 185.

Damariónnak, a hermupolisi kerület főnökének *(stratégos)* Antonius Iustinus duplazsoldos katona *(duplikarios)* részéről, akit Valerius Frontinus, a Koptosban állomásozó *ala Herculiana* praefectusa *(eparchos)* küldött ki.

Abból a húszezer véka *(artabé)*[1] árpából, amelyet a főméltóságú helytartó, Longaeus Rufus az elmúlt 24. év terméséből a fent említett lovascsapat szükségleteinek fedezésére összevásárolni rendelt, a felső Patemités kerületbeli Terton Epa község véneitől átvettem a községükre kivetett száz vékát, azaz összesen száz vékát az előírás szerinti hivatalos átvételi mértékkel mérve a kerületi hivatalnokok által eszközölt felosztásnak megfelelően. Ezt az elismervényt négy példányban állítottam ki.

Caesar Marcus Aurelius Commodus Antoninus Augustus Pius Armeniacus Medicus Parthicus Sarmaticus Germanicus Britannicus Maximus császár 25. évében Payni...

[Második kéz:] En, Antonius Iustinus duplazsoldos katona, átvettem.

Mo. Gy.

• Az önkényesen rekviráló katonákról szóló, papyrusokban fennmaradt szemelvények után most hivatalos, az egyiptomi kormányzó által kiküldött terménybehajtó ténykedéséről értesülünk. A forrás több szempontból is fontos: egyrészt azért, mert kiderül belőle, hogy mekkora

[1] ***Artabé*: perzsa eredetű mértékegység. 1 *artabé* = 1 (attikai) *medimnos* = 51 *choenikes* = kb. 55 liter. Egyiptomban száraztermények (pl. gabona) mennyiségének mérésére vették át.**

volt egy 500 fős lovasegység gabonaszükséglete, másrészt pedig, mert megtudhatjuk, hogy egy-egy községtől mekkora gabonamennyiség beszolgáltatását kérték, s azt is, hogy erről a terménybeszedő - négy példányban - elismervényt állított ki.

2.34. AZ EGYIPTOMI HELYTARTÓ EDICTUMA AZ ILLETÉKTELENÜL REKVIRÁLÓ KATONÁKRÓL

Sel. Pap. 221.
Kr. u. 133-137.

Marcus Petronius Mamertinus praefectus Aegypti *(eparchos Aigyptou)* elrendeli: értesültem arról, hogy sokan a katonák közül, mikor igazolvány nélkül utaznak át az országon, illetéktelenül hajókat, állatokat és embereket rekvirálnak, úgy, hogy egyszer erőszakkal hajtják el, máskor a parancsnokoktól kedvezésből vagy alázatosságuk miatt kapják meg őket; ennek az lett a következménye, hogy a polgári lakosság erőszaknak és bántalmazásnak van kitéve, és hogy a hadsereget kapzsisággal és igazságtalansággal vádolják. Éppen ezért elrendelem a stratégosoknak *(stratégoi)* és a hivatalnokoknak *(basilikoi),* hogy egyáltalán ne adjanak senkinek, akinek nincs igazolványa, utazási hozzájárulást, akár szárazföldön, akár vízen utazzon az illető, mert szigorúan meg fogom büntetni azt, akiről ezen rendeletet követően kiderül, hogy az említettek közül bármit elfogadott vagy adott. Hadrianus Caesar... évében, Thóth (hónap) 8-án.

A. B.

2.35. LUCIUS AEMILIUS RECTUS EGYIPTOMI HELYTARTÓ EDICTUMA A REKVIRÁLÁSOKRÓL

Wilcken 439.
Kr. u. 42.

Lucius Aemilius Rectus elrendeli: Senkinek se legyen szabad szolgálatra kényszeríteni a vidéki lakosokat, sem úti ellátást vagy valami mást ellenszolgáltatás nélkül követelni (értsd: rekvirálni - a ford.) felhatalmazásom nélkül, azok viszont, akik rendelkeznek a felhatalmazásommal, csak annyit foglaljanak le önmaguk számára, amennyi feltétlenül szükséges, kártérítést fizetve érte. Ha valakiről kitudódik, legyen az akár katona, akár katonai rendőr *(machairophoros)*, akár bármiféle állami szolgálatban lévő személy, hogy rendelkezésem ellenére cselekedett, vagy erőszakoskodott valakivel a vidék lakosai közül, vagy pénzt csikart ki tőlük, ettől kezdve a legsúlyosabb büntetéssel fogom sújtani. Tiberius Claudius Caesar Augustus Imperátor második évében, Germanikeios (hónap) 4-én (azaz Pakhón hónap 4-én).

A. B.

2.36. COHORSNYILVÁNTARTÁS *(PRIDIANUM COHORTIS)*

Sel. Pap. 401; BGU 696.
Kr. u. 156.

(1. col.)

A *cohors I Augusta Praetoria Lusitanorum equitata* nyilvántartása augusztus hóra Silvanus és Augurinus consulsága idején (Kr. u. 156. - a ford.), amelynek az egyiptomi Thebais környéki Contrapollonospolis Maiorban van Pontianus és Rufinus consulsága évének (Kr. u. 131. - a ford.) július 7. napjától kezdve a téli szállása, és amelynek parancsnoka *(praefectus)* Marcus Iulius Silvanus, Marcus fia, Quirina tribusból, a numidiai Thubursicából, aki Commodus és Lateranus consulságának évében (Kr. u. 154. - a ford.) április 23-án kezdte el katonai szolgálatát Aelius Pudentillus helyén.

Augusztus 31. A teljes létszám december 31-én 505 fő volt, ebből 6 *centurio,* 3 *decurio,* 114 lovas *(equites),* 19 tevés *(dromedarii)* és 363 gyalogos katona *(pedites).*

És január elseje óta a következő gyarapodások történtek: Sempronius Liberális *praefectus Aegypti* besorozott egy civilt *(ex pagano),* név szerint Sextus Sempronius Candidust Silvanus és Augurinus consulságának évében, április 27-én; egy decuriót, név szerint Aulus Flavius Vespasianust, az *ala I Thracum Mauretaniaeból* lefokozással cohorsjegyzékbe helyeztek át Vibius és Varus consulságának évében (Kr. u. 134. - a ford.), március 2-án; 9 önkéntes újonc jelentkezését fogadta el Sempronius Liberális *praefectus Aegypti,* ebből 1 lovas *(equitus),* egy tevés katona *(dromedarius)...;* (2. col.) Ugyanez a *praefectus Aegypti* vette fel a *legio II Traiana* Fortisból és nevezte ki Lappus *centuriájába* Condianus és Maximus consulságának évében (Kr. u. 151. - a ford.), március 25-én Valerius Tertiust, Candidus centuriájába Torquatus és Iulianus consulságának évében (Kr. u. 148. - a ford.), november 10-én Horatius Herennianust; áthelyezték a *cohors I Flavia Cilicumból* Candidus *centuriájába* Commodus és Pompeianus consulságának évében (Kr. u. 136. - a ford.) ... Maevius Marcellust; hasonlóképpen lett áthelyezve... Lappus *centuriájába* Severus és Stloga consulságának évében (Kr. u. 141. - a ford.) február... Caius Longinus Apoll[—]

A. B.

• A papyrus jóvoltából egy Egyiptomban állomásozó gyalogos-segédcsapat, a *cohors I Augusta Praetoria Lusitanorum* összetételéről kapunk aktuális képet. A létszámjelentés pontosan megadja, melyik „fegyvernemből" (gyalogosok, lovasok, tevések) hány katona áll fegyverben, és milyen rangú altisztek vezénylik őket. Kiderül az is, hogy a felvételüket kérő újoncok az egyiptomi helytartónál *(praefectus Aegypti)* jelentkeznek katonai szolgálatra, és ő dönt civilek besorozásáról is. Érdekes a lefokozásról szóló híradás: az *ad virgam cohortis* (jelentése: „a cohors pálcájához") kifejezést Th. Mommsen szerint az aZából a *cohorsba* történő lefokozáskor használták, amikor már nem/ustisszal („bot"), hanem a szégyenletesebbnek számító virgával lehetett büntetni.

2.37. OLTÁR A „HELY VÉDŐSZELLEMÉNEK" ÉS FORTUNÁNAK

CIL III 4289; RIU II. 385.
Brigetio - Komárom/Szőny területéről származó feliratos mészkő oltár. 1865-ben Szőny (akkor: O-Szőny) lakosai a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajándékozták, azóta ott őrzik.
Kr. u. 269.

A Hely Védőszellemének *(Genio loci)* és a Megtartó Fortunának *(Fortunáé Conservatrici)* a mi urunk, Claudius császár üdvéért *(pro salute domini nostri Claudii Augusti).* Aurelius Superinus, a *legio I(prima) Adiutrix* praefectusa, a legioparancsnok helyettese *(Aurelius Superinus praefectus legionis I[primae] Adiutricis ágens vices legati)* fogadalomból állította *(ex voto posuit)* legyőzhetetlen urunknak *(dominó nostro invicto)* Claudius császár és Paternus [consulságának évében] *(Claudio Augusto et Paterno [consulibus]).*

B. L.

• Az oltárt a hadsereg körében is tisztelt *Genius* focinak és *Fortuna Conservatrixnak* (a Megőrző vagy Megtartó Fortunának) állították II. Claudius (Gothicus) császár (Kr. u. 268-270) üdvéért. A felirat a késő római hadsereg kialakulásának fontos dokumentuma: itt már új minőségében, legioparancsnoki felhatalmazással jelenik meg az általában lovagrendi *praefectus,* aki a senatori rangú *legátus Augusti legionis* helyébe lépett. A felirat még hangsúlyozza, hogy a „legátus jogkörével van felruházva", az „ő teljhatalmú helyetteseként cselekvő parancsnok" *(ágens vices legati). A* felirat végén consuli keltezés található, amelynek segítségével az oltárt Kr. u. 269-re lehet datálni.

2.38. KÉT OLTÁR A „HARCTÉRI ISTENEKNEK"

1. CIL III 14355/22; RIU II. 380.
Brigetio - Komárom/Szőny területéről származó feliratos mészkő oltár. 1899-ben Milch Ármin komáromi műgyűjtő a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajándékozta, azóta ott őrzik.
Kr. u. 2. század vége.

A Harctéri Isteneknek *(Campestribus)* M(arcus) Ulpius Rufus, a *legio I(prima) Adiutrix Pia Fidelis* lovas katonája *(eques legionis I[primae] Adiutricis Piae Fidelis)* szívesen váltotta be fogadalmát, mert (a Harctéri Istenek) megérdemelték.

B. L.

. 2. CIL III 14355/21; RIU II. 381.
Brigetio - Komárom/Szőny területéről származó feliratos mészkő oltár. 1899-ben Milch Ármin komáromi műgyűjtő a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajándékozta, azóta ott őrzik.
Kr. u. 2. század vége.

A Harctéri Isteneknek *(Campestribus)* L(ucius) Volumnius Horatianus, a *legio ¡(prima) Adiutrix Pia Fidelis* széles bíborsávot viselő katonai tribunusa *(tribunus militum laticlavius legionis ¡[primaz] Adiutricis Piae Fidelis)* (állította).

B. L.

• Hadrianus korától kezdve a római hadseregben - a katonai reformok következtében - új isteneket kezdtek tisztelni. Ezek közé tartoztak a „Gyakorlótér" vagy „Harctér" Istenei, a ***Campestres,*** akiknek egyszerű katonák és magas beosztású tisztek egyaránt állítottak oltárokat, amelyeket a zászlószentélyben ***(aedes)*** helyeztek el. Az 1. oltár állítója az alapvetően gyalogosokból álló légióban szolgáló kis létszámú lovasegység ***(equites legionis)*** közkatonája ***(eques)*** volt. A 2. oltárt a legioparancsnok alá tartozó 6 katonai tribunus egyike ***(tribunus militum laticlavius legionis)*** állította. A 6 tribunus között 1 senatori rangú volt, és rendi jelvényként széles bíborsávot hordott ***(latus clavus),*** szemben az 5, lovagrendi katonai tribunussal ***(tribunus militum angusticlavius legionis),*** akik keskeny bíborsávot ***(angustus clavus)*** viseltek.

2.39. FELIRATOK AZ AQUINCUMI LEGIO SENATORI RANGÚ TRIBUNUSÁNAK HÁZÁBÓL

Óbudán, a mai Flórián tér átépítési munkálatai során 1977-1984 között tárták fel a legiós-tábor jobb oldali főkapuját ***(porta principális dextra).*** Ennek közelében bukkantak rá a régészek az Aquincumban állomásozó ***legio II(secunda) Adiutrix*** senatori rangú tribunusainak ***(tribunus laticlavius)*** a házára, amelyben egy Mithras-szentély is előkerült, a perzsa eredetű istennek állított oltárokkal. Lásd Kocsis L.: A tribunus laticlaviusok háza az aquincumi 2-3. sz-i legiotáborban. ***BudRég*** 28., 1991, 117-197.
Kr. u. 2-3. század.

1. A Győzhetetlen Napistennek, Mithrasnak *(Deo Soli tovicto Mithrae)* Cassius Pius Marcellinus, a *legio ü(secunda) Adiutrix Pia Fidelis* senatori rangú tribunusa *(Cassius Pius Marcellinus tribunus laticlavius legionis ü[secundae] Adiutricis Piae Fidelis)* Acmazusszal (a rabszolgájával?) kialakította a helyet (értsd: a szentélyt) az isten számára *(Acmazo locum deo constituerunt),* szívesen váltották be fogadalmukat, mert (Mithras) megérdemelte *(votum solverunt libentes merito).*

B. L.

2. Oltár a Győzhetetlen Napistennek *(Soli tovicto Sacrum).* C(aius) Iul(ius) Lepidus Tertullus, Caius fia, az Arnensis tribusból *(CaiusMius Cai filius Arnensi tribu Lepidus),* a *legio ü(secunda) Adiutrix Pia Fidelis* senatori rangú tribunusa *(Cassius Pius Marcellinus tribunus laticlavius legionis ü[secundae] Adiutricis Piae Fidelis)* beváltotta fogadalmát *(votum exolvit).*

B. L.

3. Iuppiter Optimus Maximusnak, Marsnak, a császár Győzelmének és a katonai védőszellemeknek *(Iovi Óptimo Máximo Marti Victorias. Augusti et Laribus Militaribus)* a Galéria tribusból való Caius Marius Etruscus Galianus, Caius fia *(Caius Marius Cai füius Galéria tribu Etruscus Galianus),* a *legio U(secunda) Adiutrix* senatori rangú tribunusa *(tribunus laticlavius legionis II[secundae] Adiutricis),* (a következő hivatali időszakra kijelölt) quaestor *(quaestor designatus)* fogadalomból *(ex voto).*

B. L.

2.40. A LOVASSZAKASZ VÉDŐSZELLEMÉNEK ÁLLÍTOTT FELIRAT

RIU III. 869.
1940-ben ***Ulcisia Castra*** - Szentendre római katonai tábora kapujának ***(porta decumana)*** ásatása során a kapun átvezető római út felületében talált mészkő oltár. Ma Szentendrén, a Ferenczy Múzeumban őrzik (leltári száma: 65.24.1).
Kr. u. 241. június 1.

A lovasszakasz védőszellemének és Epona Reginának *(Genio turmae et Eponae Reginái).* Iul(ius) Victor, a *cohors (milliaria) nova Severiana Gordiana Surorum sagitta*n'orumból leválasztott lovasszakasz katonája *(lulius Victor eques vexillarius* [vagy *eques vexillationis] cohortis <x> [milliariae] novae Severianae Gordianae Surorum sagittariorum),* a lovasszakasz tiszteletére *(in honorem turmae)* szívesen váltotta be ígéretét, mert (a lovasszakasz védőszelleme és Epona Regina) megérdemelték *(votum solvit libens merito)* császárunk és a mi urunk, Gordianus másodszori és Pompeianus (első) consulsága évében június havának *Kalendaeján (imperatore dominó nostro Gordiano II et Pompeiano consulibus Kalendis Iunias).*

B. L.

• A consuli keltezéssel ellátott oltáron megnevezett csapat több szempontból is érdekes. Egyrészt megtudjuk, hogy az alapvetően 500 fős ***cohors*** kivételesen 1000 katonából állt ***(cohors milliaria,*** amint arra a oo jel utal) és syriai íjászokból (Sun ***sagittarii) állt,*** másrészt, hogy a gyalogosok mellett lovasszakasszal ***(turma)*** is rendelkezett, amelyet valamilyen bevetésre leválasztottak a csapattestről és elvezényeltek ***(vexillatio).*** Ennek a turmának a védőszelleme ***(Genius turmae)*** és a lovasistennő, ***Epona (Regina)*** számára, valamint lovasszakasza tiszteletére ***(in honorem turmae)*** állította lulius Victor az oltárt. A ***cohors milliaria*** valamilyen katonai győzelem kivívása után megkapta a ***Severiana*** és a ***Gordiana*** kitüntető jelzőket.

3. A római gazdaság és a közterhek

3.1. A FÖLDMŰVES CÉLJA: HASZONRA ÉS ÉLVEZETRE TÖREKVÉS

Varró: *Rerum rusticarum libri tres* [A mezőgazdaságról] 1.4.1-2.

Ennek az alapelemei ugyanazok; mint a világnak, ahogy Ennius írja: víz, föld, levegő és nap. Ezeket kell ugyanis megismerni, mielőtt elvetnéd a magot, ahonnan a termelés megkezdése kiindul. Innen elindulva a földművelőknek két végcélra kell törekedniük, a haszonra és az élvezetre. A haszon szerzi meg a jövedelmet, az élvezet a gyönyörködést; a fontosabb szerepet az játssza, ami hasznos, mintsem az, ami gyönyörködtet. 2. Sőt, ami a földművelésben értékesebbé teszi a földet, többségében nemcsak jövedelmezőbbé is teszi, mint az, amikor sorjában be vannak ültetve a futtatott szőlős ültetvények és olajfakertek, hanem kelendőbbé is, és növeli a birtok értékét is. Mert amelyik birtok ugyanazon haszon mellett még szebb is, azt mindenki jobban szeretné megvenni akár többért is, mint hogyha jövedelmező, de csúnya.

K. J.

3.2. A FÖLDMŰVELÉS ÉS AZ ÁLLATTENYÉSZTÉS ÖSSZEVETÉSE

Varró: *Rerum rusticarum libri tres* [A mezőgazdaságról] 2.Prae/4-5.

4. És így azon a földön, ahol a földművelésre tanították utódaikat a pásztorok, akik a várost alapították, ugyanott az ő utódaik viszont kapzsiságukban a törvények ellenére a gabonaföldekből legelőt csináltak, nem tudván, hogy nem ugyanaz a földművelés meg a pásztorkodás. Ugyanis más a juhász, és más a szántóvető, s ha lehet is a szántóföldön jószágokat legeltetni, mégis más a csordás, mint az ökörhajtó. A jószág ugyanis nem termeli meg azt, ami a földön kihajt, hanem letépi a fogaival, a betanított ökör viszont elősegítője lesz annak, hogy jobban hajt a termés a gabonaföldön és a takarmánynövény az ugaron. 5. Hangsúlyozom, más a módszere és tudománya a földművesnek, más a pásztornak: a földművesé abban áll, hogy az, ami a földművelésből származik, kihajtson a földből, a pásztoré pedig abban van, ami a jószágtól ered. Minthogy ezek között jelentős a kapcsolat amiatt, hogy a takarmányt a birtokon feletetni rendszerint előnyösebb a birtok tulajdonosa számára, mint eladni, és a trágya a föld termékeinek szükséges leginkább, s legfőképpen erre való a jószág, an-

nak, akinek birtoka van, fenn kell tartania mindkét művelési ágat, a földművelést, az állattenyésztést és a ház körüli jószágtartást is. Ugyanis ebből is nem kevés hasznot lehet húzni, a madártenyészetből, nyúltenyészetből, halastavakból.

K.J.

3.3. MÉRTÉKTARTÁS A FÖLDMŰVELÉSBEN

Plinius: ***Naturális história*** [A természet története] 18.7.35.

A régiek úgy gondolták, hogy a földművelésben mértéket kell tartani, hiszen úgy vélekedtek, hogy előnyösebb dolog kevesebbet vetni és többet aratni. Úgy látom, Vergiliusnak is ez volt a véleménye. És az igazat megvallva Italiát és valójában már a provinciákat is a nagybirtokok tették tönkre - fél Africa hat földbirtokos kezében volt, amikor Nero császár megölte őket. Mert hiszen eme nagyságát tekintve sem csalódunk Cn(aeus) Pompeiusban, aki sohasem vásárolt szomszédos földterületet. Mago könyörtelen tanácsa, amelyet nem államérdekből állapított meg, így szól: ha megvettünk egy földbirtokot, a rajta álló házat bérbe kell adnunk. Ezzel a bevezetéssel kezdte el magyarázni fejtegetéseit, hogy mégiscsak úgy tűnjön számunkra, hogy ő - ebben az esetben is - megköveteli az állhatatosságot.

N. L.

3.4. AZ EMBERHEZ MÉLTÓ MESTERSÉGEKRŐL ÉS KERESETI LEHETŐSÉGEKRŐL

Cicero: ***De officiis*** [A kötelességekről] 1.42.

Hogy mely mesterségek és kereseti lehetőségek méltók egy szabad emberhez, melyek tisztességtelenek, arról körülbelül a következőket halljuk. Először is helytelenítik az olyan keresetmódokat, mint a vámszedőké, az uzsorásoké, amelyek az emberek ellenszenvébe ütköznek; szabad születésűhöz nem méltó és alantas mindenféle bérmunkás keresete, mivel erőkifejtését és nem alkotómunkáját fizetik meg. Ezek díjazása szolgaságuk bére. Hitványaknak kell tartanunk azokat is, akik azért vásárolnak a kereskedőktől, hogy nyomban újból eladják. Semmi hasznuk sincs, csak ha hazudnak, márpedig nincs visszataszítóbb, mint a hamisság. Alantas iparban tevékenykedik az összes kézműves, a műhely ugyanis nem igényel semmiféle szellemi képességet. Legkevésbé azokat a mesterségeket kell becsülnünk, amelyek az élvezeteket szolgálják:

halárus, hentes és szakács, mészáros és a horgász,

ahogy Terentius mondja. Ezekhez, ha úgy tetszik, hozzátehetjük a kenőszerárusokat, a táncosokat és a kockajátékosok egész hadát. Vannak viszont mesterségek,

amelyek több észt kívánnak, és nem jelentéktelen hasznot hajtanak, mint például a gyógyászat, az építészet és a tiszteletre méltó dolgok tanítása. Ezek megbecsülést szereznek azoknak, akiknek társadalmi rangjával összhangban vannak. A kereskedelmet hitványnak kell tartanunk, de a nagy árubőséggel rendelkező nagykereskedelem nem éppen megvetendő, mivel mindenhonnan sokféle cikket szállít, és rengeteg vevőt lát el, anélkül hogy bárkit is rászedne. Sőt úgy látszik, hogy a kereskedőt teljes joggal megilleti a dicséret, ha nyereségével eltelve vagy inkább megelégedve visszavonul földjeire és birtokaira, ugyanúgy, ahogy annak idején gyakran futott be a tengerről a kikötőbe. Ám a hasznot hajtó dolgok közül semmi se jobb, gyümölcsözőbb, kellemesebb és méltóbb egy szabad emberhez, mint a földművelés. Mivel erről az *Idősebb* Catóban elég sokat beszéltem, ott megtalálhatod, ami ide kívánkozik.

H. L.

3.5. A NAGYBIRTOK VÁSÁRLÁSÁNAK SZEMPONTJAI

Cato: ***De agri cultura*** *[A* földművelésről] 1.1-7.

Hogyan kell birtokot vásárolni és szerezni

1. Amikor birtok szerzésére gondolsz, ezeket tartsad eszedben: ne légy mohó a vásárlásban, ne sajnáld a fáradságot a megtekintésére, és ne elégedj meg azzal, hogy egyszer körüljárod; ahányszor odamégy, egyre jobban tetszik az, ami jó. 2. Figyeld meg, milyen módban élnek a szomszédok: jó vidéken jó módban kell lenniük; s úgy lépj be és úgy nézz körül, hogy azután ki is tudj jönni onnét. Legyen kedvező az éghajlata, ne fenyegesse elemi csapás, legyen jó talaja, saját jó tulajdonságai tegyék értékessé. 3. Lehetőleg hegy lábánál feküdjék, délnek nézzen, egészséges vidéken; munkás bőségesen legyen, meg jó víztároló; legyen a közelben nagyobb város, tenger vagy folyó, amelyen hajók közlekednek, vagy forgalmas jó út. 4. Olyan földek között terüljön el, melyek ritkán cserélnek gazdát: aki ilyen helyen eladja birtokát, fájó szívvel adja el. Legyen jól ellátva épületekkel. Óvakodj oktalanul lenézni a más tapasztalatát. Az olyan birtokostól, aki jó gazda és jó építkező, jobb a vétel. Amikor odaérsz a gazdasághoz, nézd meg, van-e sok sajtoló és hordó, 5. mert ahol nincs, tartsd eszedben, hogy ennek megfelelő a termés is. Ne kívánjon nagy felszerelést, jó helyen feküdjék. Vizsgáld meg, hogy a lehető legkisebb felszerelést igényelje, és ne legyen költséges. 6. Jegyezd meg, hogy a föld olyan, mint az ember: bár hasznot hajt, de ha költséges, nem sok marad belőle. 7. Ha azt kérded tőlem, melyik a legjobb birtok, így felelek: 100 iugerum, amelyen mindenfajta föld van s a legjobb helyen fekszik; első a szőlő, hajó bort és sok bort terem, második az öntözéses konyhakert, harmadik a füzes, negyedik az olajfaültetvény, ötödik a rét, hatodik a gabonaföld, hetedik a lombadó erdő, nyolcadik a futtatott szőlős erdő, kilencedik a makkoserdő.

K. J.

3.6. A MEGFELELŐ FEKVÉSŰ FÖLDBIRTOK

Varró: ***Rerum rusticarum libri tres*** [A mezőgazdaságról] 1.16.1-6.

1. Hátravan a másik rész, az, ami kívül van a birtokon, amelynek a függvényei szintén nagyon is hozzátartoznak a megműveléséhez szomszédságuk miatt. Ennek is ugyanannyi típusa van: ha a szomszédság ellenséges érzületű; ha olyan, hogy oda nem előnyös sem saját termékeinket elszállítani, sem azt, amire szükségünk van, onnan behozni; harmadszor, ha olyan út vagy folyó, amelyen elszállítanánk, egyáltalán nincs, vagy az nem megfelelő; negyedszer, ha valamilyen vonatkozásban olyan a helyzet a velünk határos birtokokon, hogy a mi földjeinknek hasznára van vagy ártalmas. 2. E négy téma közül az, amelyik a legelső, arra vonatkozik, hogy ellenséges érzületű-e a környék, vagy sem. Ugyanis számos kiváló földet nem tanácsos megművelni a szomszédok rajtaütései miatt, mint Sardiniában egyes földdarabokat, melyek Oelia közelében vannak és Hispániában, Lusitaniához közel. Azok a birtokok, amelyeknek kedvezők a szállítási lehetőségeik arrafelé, ahol eladják, ami náluk terem, továbbá ahonnan is jó az odaszállítása annak, ami a birtokon kell, éppen ezért jövedelmezők. Mert sokaknak van a birtokukra behoznivalójuk, akiknek gabonában vagy borban, vagy más egyébben hiányuk van; viszont nem kevés az olyan is, akiknek valamit el kell szállítaniuk. 3. Ezért város alatt előnyös kiterjedt kerteket művelni, például violát és rózsát termelni, ugyanúgy sok mást is, amit a város kíván, mert ugyanezt távoli birtokon, ahol nincs hova vinni az eladnivalót, nem tanácsos művelni. Éppen így, ha ilyen városok vagy falvak vannak a közelben, vagy gazdag embereknek bőven termő földjei és gazdaságai, ahonnan olcsón tudod megvásárolni azt, amire szükséged van a birtokon, s akiknek el lehet adni azt, amiből felesleg van, mint egyeseknek a karózatot, póznákat vagy a nádat, akkor jövedelmezőbb lesz a birtok, mint hogyha távolról kellene behozni, néha még annál is, mint hogyha a saját birtokodon való megtermeléssel tudnád előállítani. 4. Ezért ilyen körülmények között a birtokosok előnyben részesítik az egész éven át állandó szomszédokat, akiknek megbízásokat adhatnak, az orvosokat, ványolókat, iparosokat, mint azt, hogy a gazdaságban rendelkezzenek saját mesteremberekkel, akik közül néha egyetlenegynek a halála elviszi a birtok egész jövedelmét. A nagyobb birtoknak ezt a részét a gazdagok saját embereikre szokták bízni. Ha ugyanis a birtoktól távolabb esnek a városok vagy a falvak, beszerzik azokat az iparosokat, akiket a gazdaságban akarnak tartani, ugyanúgy a többi szükséges mesterembert is, hogy a földről a háznép ne jöjjön be a munkából és munkanapokon ne lézengjen inkább, mintsem hogy munkáját végezve a földet jövedelmezőbbé tegye. 5. Ezért tehát Saserna könyve előírja, hogy senki se menjen ki a birtokról, kivéve a felügyelőt, a készletkiadót és még egy személyt, akit a felügyelő jelöl ki; ha valaki ennek ellenére kimegy, ne távozhasson büntetés nélkül; ha úgy távozott, a felügyelőt kell felelősségre vonni. Ezt jobb lett volna úgy előírni, hogy senki ne menjen ki a felügyelő utasítása nélkül, a felügyelő se menjen ki urának utasítása nélkül hosszabb időre, csak úgy, hogy még aznap visszatér, s ez se történjék többször, mint ahogy az szükséges a birtok szempontjából. 6. Ugyanazt a birtokot jövedelmezőbbé teszik a szállítási lehetőségek, ha vannak olyan utak, ahol könnyű kocsit

hajtani, vagy folyó a közelben, amelyen hajózni lehet; tudjuk, hogy ezen a két módon történik a kivitel és a behozatal számos birtokon. Az is fontos a birtok jövedelme szempontjából, hogy a szomszéd hogyan telepítette be a vele határos földet. Mert ha a határ mellett tölgyes van, nem ültethetsz jól olajfát az ilyen erdő mellett, mivel annyira ellentétes annak a természete, hogy a fák nemcsak kevesebbet teremnek, hanem még el is húzódnak tőle, úgyhogy befelé görbülnek a birtok irányában, ahogyan a zöldségnövény mellé ültetett szőlő is viselkedik. Miként a tölgy, úgy a szomszédos terebélyes, sűrűn ültetett diófák is terméketlenné teszik a birtok szegélyét.

K.J.

3.7. A BIRTOKVÁSÁRLÁS SZEMPONTJAI PLINIUS KORÁBAN

Plinius minor: *Epistulae* [Levelek] 3.19.

1. Kedves Rufusom! Szokásomhoz híven tanácsért fordulok hozzád gazdaságommal kapcsolatosan. Eladó egy birtokaimmal szomszédos, sőt közöttük fekvő földdarab. Több körülmény csábít megvételére, de nem egy jelentős szempont elriaszt tőle. 2. Csábít először is maga a kiváló alkalom, hogy egyesíthetném birtokaimat; azután - ami nem kevésbé hasznos, mint kellemes -, hogy mindkettőt egy fáradsággal, egy költséggel meglátogathatom; hogy egy jószágigazgatóval s szinte ugyanazokkal az intézőkkel irányíthatom; hogy az egyik lakóházat kényelmesen berendezhetem, a másikat csak fenn kell tartanom. 3. Számításba jön még itt a berendezés költsége, a házi személyzet, kertészek, kézművesek bére, de még a vadászfelszerelés is. Roppant nagy különbség, hogy mindezt egy helyütt tartjuk, vagy többfelé osztjuk el. 4. Ezzel szemben aggaszt, hogy nem meggondolatlanság-e ilyen nagy értékű birtokot ugyanannak az éghajlatnak, ugyanazon véletlen eshetőségeknek kitenni. Biztosabbnak látszik a szerencse szeszélyét a jószágok felaprózásával próbára tenni. Sok gyönyörűséget is okoz a táj és az éghajlat váltogatása és a birtokról birtokra való bolyongás is. 5. Mármost, ami a legtöbb fejtörést okozza, a következő. A föld termékeny, zsíros, öntözhető, a birtok részei: szántó, szőlő és erdő. 6. Az utóbbi faanyaga révén szerény, de állandó jövedelmet biztosít. Ezeket a szerencsés előnyöket azonban csökkenti az, hogy művelői elszegényedtek. Az előző birtokos ugyanis többször elzálogosította a birtokot. Ily módon átmenetileg csökkent a bérlők adóssága, utóbb azonban kimerültek tartalékaik, ennek folytán ismét eladósodtak. 7. Annyival is többe kerül tehát a birtok felszerelése, minthogy megbízható rabszolgákat igényel: mert én sehol sem tartom láncon a rabszolgáimat, és azon a vidéken más sem. Hátravan még, hogy közöljem, mennyiért lehet megvásárolni: hárommillió sestertiusért. Nem mintha valamikor nem került volna ötmillióba, a bérlők mai megfogyatkozása és az általános gazdasági hanyatlás azonban a földek jövedelmével együtt a vételárat is leszorította. 8. Azt kérded, hogy ezt a hárommilliót könnyen elő tudom-e teremteni? Igaz, szinte egész vagyonom földbirtokban fekszik, mellesleg azonban van egy kis forgótőkém is, és nem lesz nehéz kölcsönt kapnom. Ad az anyósom is, akinek a pénzét úgy használom, mint a magamét. 9. Éppen ezért erre ne legyen gondod, ha a töb-

bi nincs ellenedre - azokat azonban, kérlek, minél alaposabban fontold meg. Hiszen te mindenben, így a pénzügyek intézésében is a legnagyobb tapasztalattal és a legjobb belátással rendelkezel. Minden jót!

Sz. T.

3.8. CATO TANÁCSAI A NAGYBIRTOKOSOKHOZ

Cato: *De agri cultura* [A földművelésről] III—V.

III. Tartson kiárusítást

7. Tartson kiárusítást: adja el az olajat, hajó ára van; adja el a bor- és gabonafelesleget; adja el a kivénhedt ökröt, hibás barmot, hibás juhokat, a gyapjút, a bőröket, az ócska szekeret a régi vasszerszámokat, az öreg rabszolgát, a beteges rabszolgát és a többi netán felesleges dolgot. A ház ura eladásra hajló, ne pedig vásárlós legyen.

IV. Kora ifjúságától kell a földet beültetnie

3. Kora ifjúságától fogva törekedjék a ház ura a birtok beültetésére. Az építkezést hosszasan meg kell fontolnia, a beültetést ne fontolgassa, hanem hajtsa végre. 36 éves korban kell építkezni, hajói be van ültetve a birtokod. Úgy építkezzél, hogy se az épületek ne igényeljenek még nagyobb birtokot, se a birtok ne kívánjon még több épületet.

V. Legyenek jól kiépített gazdasági épületei *(villa rustica)*

2. Előnyös, ha a ház urának vannak jól kiépített gazdasági épületei, jó olaj- és borpincéje *(cella olearia, vinaria),* sok hordója *(dolia),* hogy kivárhassa a drágaságot: ez hasznára, becsületére, dicséretére válik. Legyenek jó sajtolok *(torcularia)*, hogy a munkát jól el lehessen végezni. Mihelyt az olajbogyó szedése megtörtént, azonnal sajtold ki az olajat, hogy meg ne romoljék. Gondolj arra, hogy minden évben jönnek a nagy viharok, és leverik a bogyót. 3. Ha gyorsan felszeded, a sajtolok készen állnak, semmi károd nem lesz a vihar miatt: az olaj pedig zöldebb és jobb lesz. 4. Ha a bogyó túl soká marad a földön vagy a padlón, megrothad, az olaj büdös lesz. Bármilyen bogyóból zöldebb és jobb minőségű olaj lehet, ha idejében kisajtolod. 5. Egy 120 iugerumos olajfaültetvényre *(oletum) 2* sajtoló szükséges, ha az ültetvény jó, sűrűn ültetett és jól gondozott. Jó zúzómalmok kellenek a sajtolókhoz külön-külön, különböző nagyságban, ha a malomkövek elkopnak, tudd őket cserélni.

K. J.

3.9. A BIRTOKOS ÉS A FELÜGYELŐ FELADATAI

Cato: *De agri cultura* [A földművelésről] II; VII.

II. A ház urának tennivalói *(patris familiae officia)*

2. Mihelyt a ház ura *(páter familias)* a gazdaságba *(villa)* érkezett és üdvözölte a házi istent *(lar familiáris),* járja körül a birtokot *(fundus)* még aznap - ha lehet, ha nem aznap, hát másnap. Amint megtudta, hogyan művelték meg a birtokot, mely munkákat végeztek el és melyeket nem, a következő napon hívja magához a felügyelőt, kérdezze ki, mit fejeztek be, mi van hátra, idejében elvégezték-e a munkálatokat, be lehet-e fejezni a még hátralevőt, mennyi bort, gabonát és más egyebet termeltek. 2. Hogyha ezt is megtudta, vegye számba a végzett munkákat és munkanapokat. Ha nem lát elég munkát, és azt mondja a felügyelő, hogy ő igyekezett, a rabszolgák betegek voltak, rossz volt az időjárás, a rabszolgák elszöktek, közmunkát végeztek, s miután ilyeneket és még sok más mentséget is előadott, megint szólítsd fel az elszámolásra a munkákról és munkanapokról. 3. Amikor rossz idő volt, esett az eső, olyan munkát végezhettek volna, amit esős időben is lehet: hordót mosni, kátrányozni, a gazdaságot kitakarítani, a gabonát átönteni, trágyát kihordani, trágyadombot rakni, vetőmagot tisztítani, kötelet javítani, újat fonni, rongyruhát, csuklyát kellett volna a háznépnek foltoznia. 4. Ünnepnapokon is lehetett volna a régi árkokat tisztítani, közutat építeni, tövisbokrot vágni, felásni a kertet, a rétet tisztogatni, venyigét összekötözni, tövist irtani, tönkölydarát őrölni, takarítást csinálni. Amikor a rabszolgák betegek voltak, nem kellett volna nekik ugyanannyi ennivalót adni. 5. Miután mindezeket nyugodtan megvizsgálta, gondoskodjék róla, hogy a még hátralevő munkákat elvégezzék: vegye számba a készpénzt, gabonát, azt, hogy mennyi takarmányt szereztek be; bort, olajat mennyit adtak el, mennyi a bevétel, mi maradt meg, mit kell még eladni; vegye át zálognak azt, amit kell; 6. a még hátralevő többi dolgot is tisztázza. Ha valami hiányzik az évi szükségletből, szerezze be; ami felesleges, adja el; ami munkát ki kell adni, adja ki; jelölje ki és írásban is hagyja meg, hogy mely munkákat akarja elvégeztetni és melyeket kiadni. Szemlélje meg az állatállományt.

VII. A felügyelő tennivalói

5. A felügyelő *(vilicus)* tennivalói a következők: tartson alapos fegyelmet *(disciplina bona utatur),* tartsa meg az ünnepeket. Máséra kezet ne emeljen, a magáéra éberen vigyázzon. Bírálja el a háznép vitáit. Ha valaki hibázott, vétkéhez képest illően büntesse meg. 2. Ne legyen a háznépnek rossz sora, ne fázzék, ne éhezzék; foglalkoztassa erősen munkával, így a bűntől és a másétól is könnyebben távol tartja. Ha a felügyelő nem akarja a rosszat, a háznép sem teszi. Ha pedig megtűri, ura ne hagyja büntetlenül. A jótettért hálával fizessen, hogy mások is szívesen tegyék a jót. A felügyelő ne legyen lézengő; legyen mindig józan, lakomára sehová el ne menjen. Dol-

goztassa a háznépet, ügyeljen ura parancsainak végrehajtására. 3. Ne tartsa magát okosabbnak uránál. Ura barátait saját barátainak vegye. Fogadjon szót annak, aki iránt erre kötelezve van. Áldozatot csakis a *Compitalia* ünnepen, a keresztúton vagy a tűzhelyen mutasson be. Urának meghagyása nélkül senkinek ne adjon kölcsön semmit; amit ura kölcsönadott, azt hajtsa be. Vetőmagot, élelmet, tönkölyt, bort, olajat ne adjon kölcsön senkinek. Csak 2-3 olyan ház legyen, ahonnan szükséges dolgokat kér és amelynek ad - senki több. 4. Gyakran számoljon el urával. Ugyanazt a napszámost, bérest, vállalkozót ne tartsa egy nappal sem tovább, mint kell. Urának tudta nélkül ne vásároljon semmit, előtte semmit el ne titkoljon. Ingyenélőt ne tartson. Béljóstól, madárjóstól, álomfejtőtől, csillagjóstól tanácsot ne kérjen. Ne dézsmálja meg a vetést, mert annak rossz vége lesz. Legyen gondja rá, hogy minden mezei munkát megtanuljon, legtöbbször maga is végezze, amíg csak ki nem fárad. 5. Ha dolgozik, megtudja, hogyan gondolkodik a háznép, sőt ezek is jobb kedvvel dolgoznak. Ha így cselekszik, kevésbé lesz kedve a lézengéshez, egészségesebb lesz, jobban alszik majd. Elsőként keljen fel, és utolsóként feküdjék le. Előbb azonban gondoskodjék róla, hogy a gazdaság zárva legyen, mindenki a maga helyén feküdjék, és a jószágok előtt legyen abrak. 6. A legnagyobb lelkiismeretességgel gondozd az ökröket. Á hajtóknak járj külön is a kedvében, hogy annál szívesebben gondozzák őket. Azon légy, hogy legyenek jó ekék, ekevasak. Felázott földet ne szánts, ne hajtsd rá sem a kocsit, sem a jószágot. Ha nem vigyázol, három év termését veszíted el ott, ahol ráhajtottad. 7. A jószágok, az ökrök alá gondosan almolj, fordíts gondot patáikra. Óvd a barmot és igásjószágot a rühességtől: ez az éhségtől és megázástól szokott bekövetkezni. Azon légy, hogy minden munkát idejében végezz el, mert a mezei munka olyan, hogy ha későn végzed az egyiket, későn végzed az összesét. Ha nincs alom, szedj tölgyfalombot, s azt terítsd a juhok és ökrök alá. 8. Törekedj arra, hogy nagy trágyadombod legyen. A trágyát gondosan őrizd; amikor kihordod, tisztítsd meg és zúzd össze: kivinned őszidőben kell. Az olajfák körül ősszel ásd fel a földet és trágyázd meg. A nyírfa, szilfa, tölgyfa lombját időben vágd le, amíg nem nagyon száraz, tedd félre takarmányul a juhoknak. Ugyanúgy vágd le a réten a késői szénát, sarjút, és miután kiszáradt, raktározd el. Őszi eső után vess répát, takarmánynövényeket, csillagfürtöt.

K.J.

3.10. A MUNKA MEGSZERVEZÉSE

Columella: *De re rustica [A* mezőgazdaságról] 1.9.1-8.

Azt is el kell mondani, hogy melyik munkaterület ellátásához milyen testalkat és jellem szükséges. A nyájak őrzésével mozgékony és minél buzgóbb embereket kell megbízni. Ez a két tulajdonság fontosabb ennél a tevékenységnél, mint a termet és a testi erő, minthogy ellátása szüntelen éberséget kíván. Az ökörhajcsár számára is szükségesek ugyan az értelmi képességek, de ez nem elégséges, ha harsány hangja és hatalmas termete nem teszi félelmetessé a barmok előtt. Ám erejét mérsékelje sze-

lídség, minthogy inkább ijesztőnek kell lennie, semmint kegyetlennek, hogy engedelmeskedjenek is parancsainak az ökrök, meg bírják is huzamosan, s a munka és az ütlegek gyötrelmeitől ne merüljenek ki. Ám hogy mik a pásztorok és az ökörhajcsárok teendői, azt a maga helyén ismertetem; most elég, ha felhívom rá a figyelmet, hogy az erő és a termet az előbbieknél egyáltalán nem lényeges, az utóbbiaknál viszont a legfontosabb. A legnyúlánkabbakat választjuk ki, mint említettem, a szántáshoz - azért, amit föntebb mondtam, s azért, mert a magas embert fárasztja legkevésbé ez a mezőgazdasági munka, hiszen nyújtott karral tud ránehezedni az eke szarvára.

A mindenes akármilyen testalkatú lehet, csak jól bírja a fárasztó munkát. A szőlő nem annyira magas, mint inkább vállas és tagbaszakadt embert kíván, mert ez az alkat megfelelőbb az ásáshoz, metszéshez s a szőlőművelés egyéb teendőihez. A földművelésnek ez az ága kevésbé igényli a buzgóságot, mint a többi, mivel egyrészt csoportosan, másrészt munkavezető irányítása alatt kell dolgozniuk; s különben is többnyire az elvetemült emberek élénkebb észjárásúak; ennek a munkának a természete pedig épp ezt kívánja meg. Ugyanis nemcsak erőteljes, hanem eleven eszű munkásokra van szükség a szőlőültetvényekben, s ezért többnyire vasra vert rabszolgákkal műveltetik. Mindenesetre egy hasonlóan mozgékony, de rendes ember jobban dolgozik, mint egy hitvány.

Ezt csak azért jegyeztem meg, hogy valaki azt ne gondolja, nekem az a rögeszmém, hogy helyesebb, ha gonosztevők dolgoznak a földeken, mint ha becsületes emberek. De azt is ajánlom, hogy ne keverjék össze a rabszolgák munkakörét, úgyhogy aztán mindegyik mindenfélével foglalkozik. Ez bizony a legkevésbé sem válik a gazda javára, mert vagy mindenki azt hiszi majd, hogy neki nincs saját feladata, vagy pedig, ha nekigyürkőzött, ezzel nem a maga munkája haladt előre, hanem a többieké, s ezért igyekszik magát minél inkább kivonni a munka alól; azért a mulasztásért pedig, amiben többen vétkesek, nem lehet személy szerint senkit sem felelősségre vonni. Éppen ezért a szántóvetőket külön kell választani a szőlőmunkásoktól, s a szőlőmunkásokat a szántóvetőktől, s mindkettőt a mindenesektől. Tíz főnél nagyobb munkacsapatokat sem szabad összeállítani; az ilyeneket nevezték régen tizedeknek, s ezt tartották a legmegfelelőbbnek, mert azt a létszámot munka közben könnyűszerrel szemmel lehet tartani, s az élen haladó munkavezető figyelmét nem osztja meg túlzottan sokaságuk, ennyi embert még éppen figyelemmel tud kísérni. Tehát nagy kiterjedésű földek esetében egy-egy területre külön csoportot kell vezényelni, s úgy beosztani a munkát, hogy ne egyenként vagy párosával dolgozzanak, mert ha szétszélednek, nem könnyű őket szemmel tartani. De ne legyenek együtt tíznél többen sem, mert ha túl nagy a tömeg, akkor megint egyik se tartja a maga feladatának a munkát. A fenti megoldás felkelti a versengést, azonkívül a tunyákat is leleplezi. Mert a vetélkedés egyrészt fokozza a munkateljesítményt, másrészt az elmaradók ellen nyilvánvalóan jogos és nem kifogásolható büntetés alkalmazható.

M. E.

3.11. BÁRÁNYSZAPORULAT PÓTLÓLAGOS BEJEGYEZTETÉSE OXYRHYNCHOSBAN

Wilcken 247; Pap. Oxy. II. 246.
Papyrus az egyiptomi Oxyrhynchosból.
Kr. u. 66. július 30.

Papiskosnak, a város elöljárójának és Oxyrhynchos parancsnokának *(kosméteusanti tés poleós kai stratéga Oxyrhynchitou),* továbbá Ptolemaios királyi jegyzőnek *(basilikó grammatei)* és a terület összeíróinak *(tois graphousi ton nomon)* Harmiysiostól, Petosiris és Didymé fiától, akinek apai nagyapja Petosiris, anyai nagyapja Diogenés, valamennyien Phthóchis községből valók, a keleti kormányzóságból *(toparchia).* Folyó év elején, azaz Nero Claudius Caesar Augustus *(Sebastos)* Germanicus Imperátor *(autokratór)* uralkodásának tizenkettedik évében ugyanezen Phthóchis községből a nálam lévő állatok szaporulatából bejegyeztettem tizenkét bárányt *(árén),* s most bejegyeztetek a nálam lévő állatok szaporulatából a jelen pótlólagos bejegyeztetés *(deutera apographé)* idejéig világra jött újabb hét bárányt. Hét bárány született, és esküszöm Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus Imperatorra, hogy nem kevesebbet jelentek be. Minden jót kívánok. *(Második kéz)* Apollónios, Papiskos parancsnok *(stratégos)* megbízottja bejegyeztem hét bárányt. Nero uralkodásának tizenkettedik évében, július *(epeiph)* 30. napján. *(Harmadik kéz)* Hórión, Ptolemaios királyi jegyző *(basilikos grammateus)* megbízottja bejegyeztem hét bárányt. Nero Caesar uralkodásának tizenkettedik évében július 30. napján. *(Negyedik kéz)* Zénón, a területet összeírok *(ton nomon graphontoi)* megbízottja bejegyeztem hét bárányt. Nero Caesar uralkodásának tizenkettedik évében július 30. napján.

R E.

• A feljegyzés hivatalos megjelölése: *deutera apographé,* azaz „pótlólagos bejegyzés", amelynek elkészítésére az adott okot, hogy az előzőleg elkészített nyilvántartásban szereplő, 12 bárányból álló nyáj 7 további bárránnyal szaporodott.

3.12. MARCUS METTIUS RUFUS RENDELETE AZ EGYIPTOMI FÖLDEK BIRTOKLEVELEINEK NYILVÁNTARTÁSÁRÓL

Pap. Oxy. 237., col. 8., 27-43. sor; Sel. Pap. 219.
Papyrus az egyiptomi Oxyrhynchosból.
Kr. u. 89. október 1.

Marcus Mettius Rufus, Egyiptom praefectusa *(eparchos Aigyptou)* kijelenti: Claudius Arius, az oxyrhynchosi kerület stratégosa tudomásomra hozta, hogy sem a magán-, sem az állami ügyletek nem nyernek megfelelő elintézést, éspedig azért, mert már jó

ideje nem a szükséges módon kezelik a „földhivatalban" *(tón enktéseón bibliothéké)* a birtokleveleket, noha az előttem hivatalban lévő praefectusok számos alkalommal hoztak olyan döntést, miszerint ezeknek át kell esniük a szükséges javításokon, ami nem egykönnyen lehetséges, ha nem készítettek kezdettől fogva másolatokat.

Elrendelem tehát, hogy minden tulajdonos hat hónapon belül nyújtson be írásbeli nyilatkozatot saját birtokáról a földhivatalhoz, ugyanígy a hitelezők esetleges jelzálogaikról, és a többiek is valamennyi követelésükről. Az írásbeli nyilatkozatot úgy fogalmazzák meg, hogy világossá váljék belőle, honnan szállt rájuk ingatlanvagyonuk tulajdonjoga. Ha valamely hazai törvény értelmében az asszonyoknak valamilyen jogcímük van a birtokra, csatolják azt férjük vagyonbevallásához, hasonlóképpen a gyermekek is a szülőkéhez - mivel emezeknek a haszonélvezetéről gondoskodnak az állami intézkedések, amazokra pedig a szülők halála után száll a vagyon -, nehogy becsapják mit sem sejtő partnerüket szerződéskötés esetén.

Megparancsolom továbbá a jegyzőknek *(synallagmatographos)* és irattárosoknak, hogy a levéltár *(bibliophylakion)* rendjétől eltérő intézkedést egyáltalán ne hozzanak, hiszen tudják, hogy az ilyesmi nemcsak hogy nem célravezető, de még ők maguk is a kiszabott büntetés alá eshetnek, minthogy megszegték az utasítást. Ha pedig vannak az irattárban a korábbi időkből származó bevallások *(tón epanó chronón apographai),* szigorú pontossággal őrizzék azokat, akárcsak a birtokleveleket *(diastrómata),* hogy ha a későbbiekben netán nyomozás folyna a bevallásukat nem megfelelő módon megtevők ellenében, ezek bizonyítékot szolgáltassanak.

Hogy tehát a birtokleveleket biztonságban használhassuk hosszú időn keresztül, vagyis ne legyen már szükség újabb bevallásra, úgy rendelkezem, hogy az irattár felügyelői ötévente nézzék át a birtokleveleket, és az átiratokba vezessék be minden egyes személy aktuális vagyoni helyzetét községenként és fajtánként. Domitianus (uralkodásának) kilencedik évében, Domitianus havának negyedik napján *(ménos Domit[t]ianou).*

T. K.

• Marcus Mettius Rufus, a császári felügyelet alá tartozó római provincia, Egyiptom *(Aegyptus)* lovagrendi helytartója *(praefectus)* a földbirtokviszonyok áttekinthetősége, a változások követhetősége és a különböző adófajták megállapíthatósága végett rendelkezik a birtoklevelek nyilvántartásának rendjéről és másolatok kiállítási kötelezettségéről. Mindezt az irattárban őrzött korábbi dokumentumokra vonatkozóan visszamenőleg is elrendeli, és - büntetés terhe mellett - kötelezi a hivatalnokokat is az ügymenet betartására. A rendelkezés keltezésében a helyi provinciális időszámítás figyelhető meg, amely Domitianus uralkodását veszi alapul (Kr. u. 81-96). Ugyanez vonatkozik a hónap nevére is, amely az egyiptomi *Phaophi* hónapnévnek (szeptember 28.-október 27.) Domitianus iránti tiszteletből való elnevezését mutatja.

3.13. NYUGTA FÖLDBIRTOK BÉRLÉSÉRŐL

Mich. Pap. 393.
Kr. u. 158. augusztus 9.

Imperátor Caesar Titus Aelius Hadrianus Antoninus Augustus Pius (uralkodásának) 21. évében, Mesoré (hónap) 16-án. Nekünk, Ptolemaiosnak, Teós fiának és a társainak, Philopatór vagy másik nevén Theogenés község *(kőmé)* gabonabegyűjtőinek *(sitologoi),* kimértek a fent megnevezett község raktárában az ez évi termésből, mégpedig kiegyenlített állami gabonamértékkel *(metrón démosion xyston),* földbirtok bérlése céljából Karanis 63. településén *(kléruchia),* Amatius Marcianus számlájára, három *artabé* (kb. 165 liter) gabonát.

(2. kézzel) Én, Sarap(—), *sitologos,* átvettem a fent említett három *artabét.*

A. B.

• A *metrón* mint gabonamérték Egyiptomban a perzsa űrmértékre, az *artabére* (kb. 55 liter) vonatkozik (lásd még a 2.33. szemelvényt). A *xyston* szó („kiegyenlített") arra vonatkozik, hogy a mércében a gabona nem „púposodhatott" a mérték pereme fölé, azzal egy szintbe hozták.

3.14. AZ EGYIPTOMI ÁLLAMI BIRTOKOK KEZELÉSÉRŐL A TETRARCHIA KORÁBAN

Sei. Pap. 226; Pap. Oxy. 58.
Kr. u. 288.

Serbaeus Africanus a heptanomiai és az arsinoéi kormányzóság *(epistratégia)* stratégosainak üdvözletét küldi. Már az elszámolásokból is kiderült, hogy sokan, akik a kincstári birtokokon akarnak élősködni, maguknak olyan hivatalokat találnak ki *(onomata),* mint ügyvezető *(cheiristés),* írnok *(grammateus) vagy* felügyelő *(phrontistés),* de semmi hasznot nem hajtanak a kincstárnak *(tameia),* csak a hasznot fölözik le. Éppen ezért szükségessé vált megparancsolni nektek, hogy minden ilyen birtokhoz az erre alkalmas emberek közül az illető senatus *(boulai)* felelősségére egyetlenegy felügyelőt *(phrontistés)* választassatok meg, a többi cím pedig szűnjön meg, mindazonáltal a megválasztott felügyelő maga mellé választhat két vagy legfőljebb három személyt, akik segíteni fognak neki felügyelni. Ilyen módon maguk a fölösleges kiadások is meg fognak szűnni, és a kincstári vagyon is a megfelelő gondoskodásban fog részesülni. Természetesen olyan személyeket választassatok meg a felügyelők segítőtársainak, akik a próbákat is ki fogják állni. Minden jót. Az 5. és a 4. évben, Thóth 16-án.

A. B.

• A Diocletianus közigazgatási és pénzügyi reformjainak egyiptomi végrehajtása során keletkezett ellentmondások, átfedések, fölösleges hivatalok életbe léptetésének kiküszöbölését cé-

lozza a fenti rendelet. A szövegben említett „senatusok", azaz helyi vezető testületek *(boulai)* a Kr. u. 3. század elejétől kezdve alakultak meg a kerületek *(nomoi)* közigazgatási központjaiban. A keltezés két uralkodói dátumot ad meg: az első tetrarchia két Augustus címet viselő „rangidős" császárának, nevezetesen Diocletianus uralkodásának 5., Maximianus uralkodásának 4. évében kelt a rendelet.

3.15. HOGYAN FÜGGÖTT AZ EGYIPTOMI MEZŐGAZDASÁG A NÍLUS ÁRADÁSAITÓL?

Plinius: *Naturális história [A* természet története] 5.10.58.

(A Nílus) mindig a napforduló utáni újholddal kezd áradni, fokozatosan és apránként, amikor a Nap áthalad a Rákon, bőségesen viszont, amikor az Oroszlánon, apadni pedig a Szűz csillagkép idején kezd, az áradással megegyező módon. Medreibe a Mérlegben tér vissza teljesen, ahogy erről Hérodotos tudósít, a Mérleg 100. napján. Úgy ítélik meg, hogy áradás idején tilos a Níluson királyoknak és helytartóknak hajózniuk. A növekedés mértékét kutakban figyelik jelzések segítségével. A megfelelő magasság 16 rőf.[1] Ennél kevesebb víz nem öntöz mindent, a több viszont fogva tart mindent a túl lassú visszahúzódás miatt. Ekkor elszalasztódik a vetés ideje, mivel át van itatva vízzel a talaj, akkor meg nem kap vizet, pedig szomjas. Mindkettőt megérzi a provincia. 12 rőfös víz esetén éhínséget szenved, 13-nál még mindig éhezik, 14 rőfjókedvet hoz, 15 biztonságot, 16 örömöt. A mi korunkig a legmagasabb vízmagasság 17 rőf volt Claudius uralkodása alatt, a legkisebb 5 rőf a pharsalosi csata idején, mintha a folyó valamiféle csodajellel fejezte volna ki nemtetszését (Pompeius) Magnus meggyilkolása miatt. Amikor a víz beáll, kinyitják a zsilipeket és a földekre engedik. Ahogy felszívódik a földeken, úgy haladnak a vetéssel. Ez a folyó abban is egyedüli, hogy semmiféle gőzölgést nem bocsát ki magából.

B. G.

3.16. AZ ÁRADÁSOK ELŐREJELZÉSE EGYIPTOMBAN

Strabón: *Geógraphika* 17.1.48.

Syéné és Elephantine: az első Aithiopia és Egyiptom határvárosa, a másik Syéné előtt félstadionnyira a Nílusban fekvő sziget, s rajta egy város Knuphis templomával és egy Nílus-mérővel, mint Memphisben. A Nílus-mérő a Nílus partján kockakövekből épített kút, amelyben a Nílus áradását jelzik, mégpedig a legmagasabb, a legala-

[1] Rőf, vagy könyök, lat. *cubitus,* gör. *péchys,* ókori hosszmérték, az alkarnak a könyöktől a középső ujjig mért hossza után. Latin szerzők általában csak a görög megfelelő átfordításakor használták, ui. ők „láb"-ban számoltak. Ezért indokolt Egyiptom kapcsán a „könyök" használata. 1 rőf (könyök) = 1,5 láb = 444 mm.

csonyabb és a közepes vízállást, a kútban ugyanis a víz a folyó szintjével együtt emelkedik és száll alá. A kútnak a falán jelzések vannak, a teljes és a többi áradás mértékei. Ezeket tehát megfigyelik és másoknak is jelzik, hogy tudják, mert az ilyen jelzésekből már napokkal előbb tudják és tudatják az áradás bekövetkezését. Ez a földművesek részére is hasznos a vízzel való gazdálkodás, a gátak, a csatornák és más ilyen dolgok miatt, de a helytartók részére is, az adójövedelmek miatt, mert a nagyobb áradások nagyobb jövedelmet is jelentenek. Syénében van az a kút, amely a nyári napfordulatot jelzi, mert ez a vidék a fordulati kör alatt fekszik és délben árnyéktalanná teszi a gnómonokat. Mert ha a mi vidékünkről, Hellast értem, dél felé megyünk, itt lesz a nap először a fejünk fölött, s a gnómonoknak délben itt nincs árnyékuk. Ha tehát a fejünk fölött áll, akkor a kútba is le kell bocsátani sugarait a víz felszínéig, akármilyen mélyen van is. Minthogy mi is függőlegesen állunk, a kútgödrök is így vannak készítve. Három római cohors van itt a határ őrzésére.

EJ.

3.17. A BÚZA TERMESZTÉSÉRŐL

Plinius: *Naturális história [A* természet története] 18.21.94-95.

94. Egyetlen növény sem termékenyebb a búzánál. Ezt a termékenységet a természet adta neki, mivel a természet leginkább búzával táplálta az embert. Egyetlen mérő *(modius)* búzából ugyanis, ha a talaj olyan megfelelő, mint az africai vagy a byzanciumi mezőkön, 100-500 mérőnyit kapunk vissza. Erről a vidékről az isteni Augustus számára egyik procuratora egyetlen magból - majdnem hihetetlen még kimondani is - kicsivel kevesebb, mint 400 kalászt küldött, ezt a tényt levelek is alátámasztják.

95. Hasonlóképpen Nero számára egy procurator egyetlen magból 340 kalászt küldött. Mert bizony százszámra ontják a kalászokat a siciliai, leontinói és más területek, valamint egész Baetica és elsősorban Egyiptom. A búza fajtái közül a legtermékenyebb az, amelynek szára sokfelé ágazik, vagy az, amit *centigraniumnak* (értsd: „százmagvúnak" - a ford.) hívnak. Felfedeztek azonban már egy olyan kalászt is, amely 100 búzaszemmel van tele.

N. L.

3.18. FÜGE, OLAJBOGYÓ, SZŐLŐ, SPÁRGA TERMESZTÉSE ÉS FAISKOLÁK LÉTREHOZÁSA

Cato: ***De** agri cultura* [A földművelésről] X; XII; XXXVI; LIV; LVI; CLXIX.

X. Hol ültess fügét

8. A „férfi" fügét agyagos, nyíltabb fekvésű földbe ültesd: az africait, herculaneumit, saguntumit, a téli fügét, a hosszú szárú fekete tellanát zsírosabb vagy trágyázott föld-

be. Ha öntözéses réted van, s ha nem szárad ki, várj a kaszálással, hogy a szénának ne légy híjával. 2. A városhoz közel ültess mindenféle kerti növényt, mindenféle koszorúba való virágot, megarai hagymát, esküvői fehér, fekete mirtuszt, delphi, ciprusi, erdei babért, mogyorót, abellai, praenestei és görög diót. A városhoz közel fekvő birtokot - különösen akkor, ha csak az az egy van - úgy kell felszerelni és beültetni, hogy a lehető legjövedelmezőbb legyen.

XII. Hogyan kell egy 240 iugerumos olajfaültetvényt felszerelni

10. Egy 240 iugerumos olajfaültetvényt így kell felszerelni: kell a felügyelő, a felesége, 5 munkás, 3 ökörhajtó, 1 szamaras, 1 kanász, 1 juhász, összesen 13 ember; 3 pár ökör, 3 szállítónyerges trágyahordó szamár, 1 malomvonó szamár, 100 juh; 2. 5 páros olajsajtoló edény, egy 30 quadrantalos üst fedővel, 3 vashorog, 3 vizeskorsó, 2 tölcsér, egy 5 quadrantalos üst, 3 kampó, egy kisebb kád, 2 olajos amphora, egy 50 heminát befogadó urna, 3 mérőkanál, 1 vizesvödör, 1 tál, vizesbögre, tálka, tálca, csöbör, öntözőkanna, mérőkanál, lámpatartó, mérősextarius; 3 nagyobb szekér, 6 eke vasakkal, 3 járom szíjakkal felszerelve, 6 ökörszerszám; 3. 1 borona, 4 trágyahordó fonadék, 3 kákából font trágyahordó kosár, 3 teherhordó nyereg, 3 szamárpokróc; vasszerszámok: 8 vaslapát, 8 kapa, 4 ásó, 5 szórólapát, 2 négyfogú borona, 8 szénavágó kasza, 5 sarló, 5 fanyeső kés, 3 balta, 3 ék, 1 mozsár a tönkölynek, 2 fogó, 1 piszkavas, 2 hordozható tűzhely; 4. 100 olajoshordó, 12 kád, 10 hordó a szőlőtörkölynek, 10 az olajhabnak, 10 a bornak, 20 a gabonának, 1 a csillagfürtnek, 10 kis hordó, 1 öblítőkád, 1 medence, 2 víztároló kád, fedők külön minden kisebb és nagyobb hordóra; 1 szamaras malom, 1 kézimalom, 1 hispániai malom, 3 malomhoz való áttétel, 1 dagasztóasztal, 2 kerek réztál, 2 asztal, 3 nagyobb pad, 1 pad a hálószobába, 3 zsámoly, 3 szék, 2 karosszék 5. 1 ágy a hálószobába, 4 szíjakkal kifeszített ágyháló, 3 ágy; 1 mozsár fából, 1 gyapjúványoló mozsár, 1 togaszövőszék, 2 mozsár, 1 mozsártörő babnak, 1 mozsártörő tönkölynek, 1 pedig vetőmagnak a tisztítására, a mag elválasztására, 1 mérőmodius, 1 félmodius mérésre; 8 matrac, 8 takaró, 16 párna, 10 ágyterítő, 3 törülköző, 6 rabszolgának való rongyruha.

XXXVI. A szőlőskertet gondozni kell

33. A szőlőskertet így gondozd: a szőlővesszőt, hajó sok bütyök van rajta, egyenesen kösd fel, nehogy lekonyuljon; irányítsd mindig annyira felfelé, amennyire csak tudod. Hagyj vissza rendesen termővesszőt és tartalék vesszőt. Nevelj minél magasabb szálat, kötözd fel egyenesen, ne nagyon szorosan. Ápolni így kell: vetés idején a tőkét ásd körül. 2. A megmetszett tőke körül ásd fel a földet, kezdd el a szántást, mindkét oldalon húzz összefüggő barázdákat. A fiatal vesszőkről minél hamarabb szaporíts, majd boronáld meg a szőlőskertet; a régi vesszőt a lehető legritkábban kell metszeni, ha szükséges, inkább tépdesd le és két év múlva vágd vissza. A fiatal vessző metszésének akkor jön el az ideje, amikor megerősödött. 3. Ha a szőlőskertben valahol üres

hely van, ott húzz barázdákat, ültess gyökeres vesszőt; a barázdák felett ne legyen árnyék, a földet gyakran ásd fel. Régi telepítésű szőlőskertbe vess vegyes takarmányt, ha a föld sovány. Maghozó növényt ne vess, a tőkék köré tégy trágyát, pelyvát, törkölyt és más effélét, hogy jobban megerősödjenek. 4. Amint a szőlő kezd levelezni, kacsold meg. A fiatal vesszőket gyakran kötözd fel, nehogy az indájuk letöredezzék; annak a vesszőnek a fiatal hajtásait pedig, amelyik már éppen kúszik fel a keresztfára, könnyedén kösd fel, de úgy rendezd el, hogy egyenesen haladjanak. Mihelyt a fürt kezd színesedni, a vesszőt alul kötözd fel, kacsold meg, a fürtöket hajtsd kijjebb, a tőkék körül kapáld meg a földet.

LIV. Hogyan létesüljön a faiskola

46. Faiskolát *(seminarium)* ilyen módon csinálj: a lehető legjobb, legnyíltabb fekvésű, legjobban trágyázott helyen legyen; földje lehetőleg teljesen ugyanolyan fajta legyen, mint az, ahova majd a csemetéket kiülteted, s ne kelljen a csemetéket túlságosan messze vinni a faiskolától. Ezt a talajt 2 ásónyom mélyen forgasd meg, tisztogasd meg a kövektől, jól kerítsd körül, és sorok szerint ültesd be. A csemetéket egymástól minden irányban másfél láb távolságra ültesd el, lábbal nyomd bele a földbe. 2. Ha lassan megy, sulykolóval vagy verőkossal segíts rajta. A csemeték egyujjnyira álljanak ki a földből, felül kend be marhatrágyával, helyezz el mellettük valamilyen ismertetőjelet; gyakran kapáld meg a földet, ha azt akarod, hogy gyorsan nőjenek. Ugyanígy ültesd a többi csemetét is.

LVI. Gyümölcsfaiskola

48. Gyümölcsfaiskolát *(pomarium seminarium)* ugyanúgy létesíts, mint olajfaiskolát *(oleagineum)*. Mindegyik fajtából ültess. Azt a helyet, ahova a ciprusmagot veted, két ásónyom mélyen forgasd meg. Kora tavasszal vesd el. 2. 5 láb széles ágyásokat készíts, szórj beléjük apróra tört trágyát, kapáld meg és a rögöket zúzd össze. Az ágyás legyen lapos és egy kevéssé homorú. Ezután vesd el a magot ugyanolyan sűrűn, mint ahogy a lent szokták; egy ujjnyi magasságban szitálj rá földet. Ezt deszkával vagy a lábaddal egyengesd el; körös-körül erősíts le villákat, tégy rájuk rudakat, a rudakra erősíts fel rőzsét vagy fügefavessző-fonadékot, ez védje a hidegtől és a naptól. Úgy csináld meg, hogy alatta járni lehessen. Gyakran gyomláld, s amikor a gyom kezd megjelenni, tépd ki, mert ha a megerősödött gyomot tépnéd ki, kiszakítanád vele együtt magát a ciprust is. 3. Ugyanígy vesd el és takard be a körte- és almafajták magját; ugyanígy a fenyődiót is, vagy pedig úgy, mintha fokhagymát vetnél.

CLXIX. Hogyan kell spárgát vetni

161. Spárgát így kell vetni: a földet - amely nedves vagy kövér legyen - jól fel kell ásni. Miután felástad, csinálj ágyásokat, hogy jobbról-balról tudd kapálni és gyomlál-

ni, ne kelljen rátaposni. Amikor az ágyásokat kialakítod, hagyj közöttük féllábnyi térközt minden oldalon. Azután végezd a vetést, cövekkel üss sorjában gödröket, 2-3 magot tégy beléjük, s ugyanazzal a cövekkel boríts rájuk földet. Az ágyás tetejét jól szórd be trágyával. A tavaszi napéjegyenlőség után kell vetned. 2. Amint kikelt, gyakran gyomláld ki belőle a gyomot, de vigyázz, ki ne tépd a gyommal együtt a spárgát is. Abban az évben, amelyben elvetetted, télre takard be szalmával, hogy el ne fagyjon. Majd kora tavasszal bontsd ki, kapáld és gyomláld meg. A vetés után a harmadik évre kora tavasszal égesd fel. Azután már ne kapáld meg addig, míg a spárga ki nem hajt, nehogy kapálás közben a gyökereket megsértsd. 3. A harmadik vagy negyedik évben a spárgát gyökerestül tépd ki. Ha ugyanis letöröd, hajtás nő belőle, ha ez el fog száradni. Egészen addig tépheted, míg nem látod, hogy magot hoz. A magja ősz felé érik be. így tehát, amint a magját megszedted, égesd fel, és amikor a spárga kezd hajtani, kapáld meg és trágyázd meg; 8 vagy 9 év múlva, amikor az ott már kiöregedett, ültesd szét, és azon a helyen, ahova telepíteni akarod, a földet jól forgasd meg és trágyázd meg. 4. Majd készíts kis árkokat, s ezekbe helyezd a spárgagyökeret. A gyökerek közötti távolság ne legyen kevesebb egy lábnál. Ritkítsd meg, úgy ásd körül, hogy könnyen ritkíthasd; vigyázz, le ne törd. Hordj rá minél több juhtrágyát: ez rá a legjobb; másfajta trágya megnöveszti a gyomot.

K. J.

• Bár Cato a paraszti életformát dicséri Előszavában, műve nem a katonáskodó kisbirtokos parasztsághoz szól, hanem a birtokaikra már csak szinte látogatóba érkező, vidéki házukat otthonosan berendező és a birtok ügyeit *vilicus* révén intéző nagybirtokosokhoz. A gazdaság átstrukturálódására utalnak az új termények és az új gazdálkodási formák is.

3.19. IMPORTÁLT NÖVÉNYEK GYORS ELJUTÁSA RÓMÁBA

Plinius: *Naturális história* [A természet története] 19.3-4.

3. Vagy nagyobb csoda-e az, hogy van olyan növény, amely Italiából került át Egyiptomba, éppúgy, mint ahogy Galerius a siciliai öbölből 7 nap alatt, Barbius 6 nap alatt érkezett meg Alexandriába (mindketten praefectusok), sőt az, hogy a következő nyáron a praetori rangú *(ex praetoriis)* senatorok közül Valerius Marianus ezt az utat Puteoliból kedvező széllel 9 nap alatt tette meg?

4. Csoda-e az, hogy van olyan növény, amelyet Gadesből Héraklés oszlopaitól 7 nap alatt visznek el Ostiába, és amely C(aius) Flavius legátus és Vibius Crispus proconsul idején Hispánia citeriort négy, Gallia Narbonensist 3, Africát pedig még a legenyhébb széljárás mellett is 2 nap alatt érte el? Az élet rettenthetetlen és tele van gonoszsággal.

N. L.

3.20. EGY INDIAI TÁVOLSÁGI KERESKEDELMI ÚTVONAL LEÍRÁSA

Plinius: ***Naturális historia*** [A természet története] 6.26.100-106.

100. (Utána következett) az Euphrates torkolata, az Eulaeus és Tigris által alkotott tó, a Charax mellett, utána a Tigris melletti Susa. Alexandrosra úgy találtak, amint épp ünnepet tartott ott, hét hónappal azután, hogy Patalánál elvált tőlük, hajóútjuk harmadik havában. Ezen az útvonalon haladt Alexandros hajóhada.

Ezután az tűnt a legbiztosabbnak, hogy az arábiai Syagrus hegyfokától nyugati széllel, amelyet ott htppa/usnak neveznek, haladjanak Patala felé; a távolságot 1332 mérföldre becsülték.

101. A következő időszakban rövidebbnek és biztonságosabbnak ítélték az útvonalat, hogy ugyanettől a hegyfoktól az indiai Sigerus kikötője felé vegyék az irányt, és sokáig így is hajóztak, mígnem egy kereskedő *(mercator)* rátalált egy rövidebb útra, és Indiát a haszon miatt kezdték fölkeresni: hiszen minden évben mennek a hajók, íjászcsapatokkal *(sagittariorum cohortibus inpositis)* a fedélzetükön, mert a kalóztámadások *(piratae)* veszélye mindig is nagyon nagy volt.

Most, hogy először kerültünk biztos ismeret birtokába, örömömre fog szolgálni, hogy előadhatom az egész utat Egyiptomtól: nem érdektelen a dolog, hisz nincs olyan év, hogy India kevesebbet nyelne el birodalmunk ötszázmillió sestertiusánál és küldene vissza érte árukat, amelyek nálunk százszoros áron kelnek el.

102. Alexandriától két mérföldre van Iuliopolis városa *(oppidum Iuliopolis);* innen hajóznak Coptusba a Níluson 309 mérföldet. Az utat 12 nap alatt lehet teljesíteni, ha fújnak a passzátszelek *(etesiae).* Coptustól tevegelnek, az állomáshelyeket *(mansiones)* a vízvételezési lehetőségeknek megfelelően jelölve ki: az elsőt Hydreumának hívják, 32 mérföldnyire van; a második a hegyekben egynapi járásnyira, a harmadik egy másik Hydreumatában Coptustól 85 mérföldre, utána a hegyekben; majd Apollo Hydreumájánál Coptustól 184 mérföldre, ismét a hegyekben, majd Nóvum Hydreumánál (Új-Hydreumánál) Coptustól 236 mérföldre. 103. Van egy Vetus [Régi] Hydreuma (Régi-Hydreuma) is (Trogodyticumnak nevezik), ahol őrség tart szolgálatot *(praesidium excubat)* egy 2 mérföld hosszú mellékúton *(deverticulum);* Nóvum Hydreumától 7 mérföldre van. Utána jön Berenice városa, ahol vörös-tengeri kikötő van, Coptustól 257 mérföldre. Mivel azonban az út nagyobb részét éjszaka teszik meg a forróság miatt és állomásokon *(stativa)* töltik a nappalokat, a Coptustól Berenicéig terjedő teljes utat a tizenkettedik napon fejezik be.

104. Hajózni a nyár közepén kezdenek a Kutya felkelése előtt *(ante canis ortum)* vagy közvetlenül utána, és körülbelül a harmincadik napon érkeznek az arábiai Ocelisbe vagy Canéba, amely tömjéntermő vidéken fekszik. Van egy harmadik kikötő is: Muzának hívják. Az Indiába hajózók nem keresik fel, csak a tömjén- és arab illatszer-kereskedők. Beljebb is van egy város, a királyi székhely, Sappharnak nevezik, és még egy, Save. Az Indiába tartóknak azonban az a legcélszerűbb, ha Ocelisből indulnak el. Innen a *hippalus* nevű széllel 40 napig hajóznak az első indiai kereskedőtelepig, Muzirisig. Jobb azonban ezt nem célba venni a közelben tanyázó kalózok mi-

att, akik egy Nitrias nevű helyet tartanak birtokukban, és áruban sem bővelkedik, ezenkívül a szárazföldtől messze állhatnak csak meg a hajók, és a csomagokat csónakokkal viszik oda és rakják ki. Amikor ezt írtam, Caelobothras uralkodott ott. 105. A másik, alkalmasabb kikötő a neacyndon népnél van, Becarénak nevezik. Itt Pandion uralkodott, egy Modura nevű városban, messze a kereskedőteleptől a szárazföld belsejében. Azt a vidéket pedig, ahonnan borsot szállítanak egyetlen fadarabból készült csónakokon Becaréba, Cottonarának hívják. Mindezen nép-, kikötő- és városnevek egyetlen korábbi szerzőnél sem találhatók meg, amiből nyilvánvaló, hogy változik a helyük.

106. Indiából az egyiptomi Tybis hónap kezdetén hajóznak vissza, a mi decemberünkben, vagy legalábbis az egyiptomi Mechiris 6-át megelőzően, ez a mi januárunk *Idusa,* előttre esik: így van az, hogy még ugyanabban az évben visszatérnek. A hajózást a délkeleti szél segíti Indiából, és amikor bejutnak a Vörös-tengerbe *(Rubrum mart),* a délnyugati vagy déli szél. Most térjünk vissza kitűzött témánkhoz.

B. G.

• Idősebb Plinius az Indiába irányuló távolsági illatszer- és fűszerkereskedelem útvonalát írja le, megadva az évszakonként kedvezőbb lehetőségeket, illetve felhíva a figyelmet a biztonságos és a veszélyekben bővelkedő helyekre. A pontos állomáshelyek egymástól mért távolságadataiból és az utak biztonságára felügyelő őrségből sejthető, hogy jól működő karavánutakról van szó. Plinius nem hallgatja el azt sem, hogy milyen busás hasznot húztak a rómaiak az Indiából Rómába hozott áruból.

3.21. A TÖMJÉNKERESKEDELEM NEHÉZSÉGEI

Plinius: *Naturális história* [A természet története] 12.63-65.

63. Az összegyűjtött tömjént tevékkel szállítják Sabotába, mivel az a város a tömjénkereskedelem egyetlen kapuja. A kereskedőútról való letérést a királyok főbenjáró bűnként büntetik. Ott a papok az áru értékének V_{10}-ét nem súlyra, hanem nagyságra nézve szedik be Sabis nevű istenük részére, a kereskedőknek semmit nem szabad korábban eladniuk. Ily módon fedezik a templom hivatalos költségeit, mivel bizonyos számú napokon az isten bőkezűen vendégül látja látogatóit. A tömjént csak a gebbaniták földjén át lehet kivinni, így a nyereségből az ő királyuknak is illeték jár.

64. A gebbaniták fővárosa, Thomna a mi partvidékünkön fekvő iudaeai várostól. Gazától 2 437 500 lépés (azaz 2437,5 római mérföld = kb. 3656 km - a ford.) távolságra van, amelyet 65 teveváltó állomásra osztottak föl. A jövedelemből a papok és a királyi írnokok is kapnak bizonyos illetéket, de rajtuk kívül az őrök, testőrök, ajtónállók, sőt még a szolgák is kiszipolyozzák a kereskedőket,

65. akik - bárhová is vezet már útjuk - hol a vízért, hol a tevetakarmányért vagy a pihenőállomásokon való megszállásért különböző nagyságú vámokat fizetnek. így az útiköltség a mi partjainkig minden egyes teve esetén 688 dénárra rúg, és ezen

felül még birodalmunk adóbérlői is beszedik tőlük az adót. Ezért a legjobb tömjén fontja 6 dénárba kerül, a másodrendű tömjén ára 5, a harmadrendűé 4 dénár. A tömjén hamisítása nálunk hasonló kinézetű, fehér gyantaszemekkel történik, de ez leleplezhető a következőkben említett módon: Ellenőrzik valódiságát fehérsége, nagysága, törékenysége és szén hatására történő azonnali elégése szempontjából. Ezenkívül a valódi tömjén rágáskor nem ragad bele a fogakba, inkább apró darabokra törik.

N. L.

3.22. A KÜLÖNBÖZŐ PAPYRUSOKRÓL

Plinius: ***Naturális história*** [A természet története] 22.71-73; 23.74-77.

22.71. A papyrus tehát Egyiptom mocsaraiban vagy a Nílus állóvizeiben terem, ahol a vizek medrükből kiöntve elárasztják, a vízmélység a kétkönyöknyi magasságot nem haladja meg. Ferde gyökere karvastagságú, oldala háromszög alakú. Magassága nem több tíz könyöknél, és vékony csúcsban végződik, amely a szár tetejét thyrsosbotszerűen zárja le. Ebben semmilyen mag nincs, és a növény e részének sincs más értéke, mint az, hogy virágait az istenszobrok megkoszorúzására használják fel.

72. Gyökereit a helybeliek fa helyett használják, nem csak tűzgyújtásra, hanem más edénykészletek készítésére is. Magából a papyrusból hajókat eszkábálnak össze, a papyrushánccsból pedig vitorlákat, gyékényeket, sőt még ruhát, takarókat és köteleket is készítenek. Nyersen és megfőzve egyaránt megeszik, de csak a levét nyelik le.

73. Syriában is terem papyrus egy tó körül, ahol az az illatos nádfajta is megtalálható, és Antigonus király hajóhadának felszerelésekor nem is használt fel más növényből sodort köteleket, hiszen az espartofű akkor még nem volt közismert. Nemrég került be a köztudatba, hogy Babilon környékén az Euphratesben is terem papyrus, amely ugyanúgy használható papír készítésére, a parthusok azonban még most is inkább szövetanyagokra szeretnek írni.

23.74. Miután a papyrust egy tűvel igen vékony, de a lehető legszélesebb kérgekre választották szét, papírt *(charta)* készítenek belőle. A legjobb minőségű kéreg középen van, és így következik tovább a többi a felhasadás sorrendjében. Hieratikusnak régen csak a vallásos könyveknek szentelt papírt hívták, amely hízelgésből Augustus nevét,^ mint ahogy a második legjobb minőségű papír felesége, Livia nevét kapta meg. így a hieratikus papír harmadrendűvé süllyedt.

75. A sorban következő papír elkészítési helye után az „amphitheatrumi" elnevezést kapta. Finom éleslátással vezette be ezt a típust Rómában Fannius műhelye *(officina),* és gondos megmunkálással megvékonyítva ebből a közönséges típusból elsőrangú papírt készített, amelynek ő adta a nevét. így az amphiteatrumi név a kevésbé jól kidolgozott papír elnevezése maradt.

76. Ezután következik a csekélyebb értékű forgácsokból álló „Saisi-papír", amely arról a városról kapta a nevét, ahol a legtöbb papyrus terem. Anyagát tekintve inkább

a fakéreghez áll közelebb a közeli helyről elnevezett „taeneotisi papír", ezt már inkább a súlya, mint a minősége alapján adják el. Az ún. *„emporitica"* írásra alkalmatlan, levélborítékként és árucikkek számára csomagolópapírként használható fel, ezért nevezték el a kereskedőkről. Ez után jön a ... papyrus, vagyis annak legkülsőbb héja, amely a kákához hasonlít, és még kötelek sodrására sem alkalmas, ha azokat utána nem nedves helyen használjuk fel.

77. Minden papír egy Nílus-víztől megáztatott táblán készül, a folyadék felkavarása enyvszerű anyagot ad. A hátsó oldalukra fordított kéregszeleteket, amennyire lehet, először a papyrus egész hosszúsága mentén egyenes vonalban ragasztják fel a táblára, miután a levágott forgácsot mindkét oldalon eltávolították. Ezután befejezik a keresztben fekvő nyalábok felragasztását. A következőkben sajtók alatt összepréselik, a papíríveket a napon megszárítják és összekötik őket egymással úgy, hogy az egymás melletti lapok minősége mindig a rosszabb lapok felé haladva csökken. Egy hengerben soha sincs több 20 darab papírnál.

N. L.

3.23. VASKERESKEDELEM A RÓMAI BIRODALOMBAN

Diodóros: *Bibliothéké historiké* [Történelmi könyvtár] 5.13.1-2.

1. Tyrrhéniának Popiónion nevű városán túl van egy sziget, amelyet Aithaleiának neveznek. Mintegy százstadionnyira[1] van a parttól, nevét pedig a felszínét vastagon borító koromról kapta. Nagy mennyiségben van ugyanis vastartalmú kőzete, amelyet rendszeresen bányásznak olvasztás és vaskészítés céljából, lévén, hogy nagy bőségben áll ez az érc rendelkezésre. Az ezzel foglalkozók feldarabolják a sziklát, és a megtört követ gondosan épített kemencékben izzasztják. Itt a tűz nagy hevétől a kőzet megolvad: ekkor egyenlő darabokra osztják szét, amelyek külsőre nagyobbfajta szivacsokhoz hasonlítanak. 2. Ezeket azután nagykereskedők adásvétel vagy csere-kereskedelem útján beszerezve elszállítják Dikaiarcheiába meg a többi nagy kikötőbe. Néhányan aztán, felvásárolva ezeket a rakományokat, és fémművesek sokaságát összetoborozva, feldolgoztatják és mindenféle vastárgyakat készíttetnek belőle. Egy részüket fegyverformára kovácsolják, másokat kapának, sarlónak vagy más munkaeszköznek alkalmas formára alakítják hozzáértéssel. Ezeket azután a kereskedők mindenhová eljuttatják, és így a lakott világ sok része húz hasznot belőlük.

B. Á.

[1] ***Stadion,*** **görög hosszmérték, eredetileg az az „úthossz, amelyet két perc alatt meg lehet tenni". 1 *stadion* = 6 *plethra* = 600 láb *(pous)* = kb. 185 m. 8 *stadion* = 1 római mérföld (1,5 km). Az olympiai „stadionében 1 *stadion* = 192,3 m (a görög láb mértékegysége ugyanis területenként változó, 27-35 cm között volt).**

3.24. VÁMSZABÁLY A KR. U. 2-3. SZÁZADBÓL

Wilcken 273; Pap. Oxy. I. 36., col. 1-2.
Oxyrhynchos.
Kr. u. 2-3. század.

1. col.

rakományonként *(phortion)*	1 drachma + 4,5 óbolos
[...]	12 drachma + 4,5 óbolos
mérőnként *(metrétos)*	4 drachma + 2,5 óbolos
talantononként	4 drachma
talantononként	28 drachma
meinaiai olaj után talantononként	28 drachma + 2,5 óbolos
trógódütikai olaj után talantononként	67 drachma + 1 óbolos
fahéj után talantononként	28 drachma + 2,5 óbolos
homok után rakományonként	24 drachma
réz után mérőnként	9 drachma + 1 óbolos
illatos olaj után talantononként	7 drachma + 1 óbolos

2. col.
Ha a vámos *(telónés)* azt kívánja, hogy a hajót pakolják ki, akkor a kereskedő rakodja ki a hajórakományt, és ha a vámos olyasvalamit talál, ami nem szerepelt a listán, akkor azt el kell kobozni. Ha azonban nem talál ilyesmit, akkor a vámos térítse meg a kereskedőnek a kirakodás költségeit. A vámszedőktől pedig nyerjenek hivatalos igazolást (a kereskedők), hogy a továbbiakban ne gyanúsítgassák őket.

P. H. A.

• Az egyiptomi Oxyrhynchosból származó vámtarifán *(nomos telónikos)* nem is annyira a csak töredékesen fennmaradt díjtételek, hanem a vámeljárás módja az érdekes. A „belépésre jelentkező" kereskedőnek „vámáru-nyilatkozatot" kell adnia, amelyet követően a vámosnak jogában áll továbbengedni avagy tételesen ellenőrizni a kereskedőt. A rendelet azonban nemcsak a kereskedővel szemben helyez büntetést kilátásba, amennyiben csempészárut rejteget: az őt alaptalanul gyanúsító vámos - amennyiben nem talál a kereskedőnél be nem vallott árut - köteles az ellenőrzés (kirakodás) költségeit megtéríteni. Fontos megjegyezni azt is, hogy a vámellenőrzést követően „vámigazolást" adtak ki.

3.25. STRATÉGOSI RENDELET A PÉNZVÁLTÓ HELYEK MŰKÖDÉSÉRŐL

Pap. Oxy. 1411; Sel. Pap. 230.
Kr. u. 260.

A Nemesianosnak is nevezett Aurélios Ptolemaios, az oxyrhynchosi kerület stratégosa. Minthogy az állami írnokok egybegyűlve vádolták a pénzváltó asztalok

(kollybistiké trapéza) gazdáit, amiért bezárták asztalaikat, nem akarván elfogadni a császárok szent pénzérméit, szükségessé vált, hogy rendeletet hozzunk, miszerint valamennyi asztaltulajdonos köteles kinyitni, és bármely pénzérmét *(nomisma)* elfogadni, illetve felváltani, kivéve az erősen megrongáltakat vagy a hamisakat *(paratypon),* de nem csupán a fentieknek adjuk tudtára, hanem mindazoknak, akik a cserének valamilyen fajtáját bonyolítják, hogy ha a jelen rendeletet nem tartják be, magukon fogják tapasztalni, amit a praefectusi hatalom *(megethos tés hegemonías)* az elmúlt évben ezekre az esetekre kiszabott.

Saját pecsétemmel. Az első év Hathyr havának 28. napján.

T. K.

• A stratégos által kiadott rendelet kötelezi a pénzváltókat a nyitva tartásra, az érmek elfogadására, hacsak azok nem hamisak, illetve erősen rongáltak. A korábbi császárok által vert római érmek elvben a kibocsátást követően mindvégig érvényben maradtak, és - mai szóhasználattal élve - „nem mentek ki a forgalomból".

3.26. RÓMA ÉS A RÓMAI BIRODALOM GAZDASÁGI VONZEREJE ÉS NAGYSÁGA

Ailios Aristeidés: ***Eis Rhómén*** [Rómához] 11-13.

11. A város körül fekszenek a hatalmas kiterjedésű hatalmas szárazföldek, amelyek magukból egyfolytában hozzátok árasztják gazdagságukat. Ide szállítanak az egész földkerekségről mindent, amit az évszakok teremnek, és amit a föld, a folyó és a tenger, meg a hellének és a barbárok keze munkája létrehoz; úgyhogy, ha valaki mindezt látni szeretné, annak vagy az egész világot bejárva kell ezeket megcsodálnia, vagy ebbe a városba látogatva. Mindazt ugyanis, amit az egyes népek termesztenek vagy előállítanak, túláradó bőségben itt mindig biztosan megtalálhatjuk. Hiszen annyi teherhajó köt itt ki, mindent mindenünnen ide szállítva minden kora tavasztól minden késő őszi fordulatig, hogy a város az egész világ valamiféle kereskedelmi központjának tűnik.

12. Hajórakományokat Indiából, sőt ha akarod, még a boldog Arábiából is, annyit láthatsz, hogy feltételezheted: az ottani embereknek most már csak a csupasz fák maradtak, és ide kell jönniük, ha szükségük támad valamiben, hogy a terményeikből valamennyit visszakérjenek; továbbá azt is meg lehet figyelni, hogy a babiloni ruhák és a még távolabbi barbár vidékek ékszerei sokkal nagyobb tömegben és könnyebben jutnak el ide, mint ha Naxosból vagy Kythnosból kellene saját áruikat szállítva Athénba hajózni; gabonaföldjeitek pedig Egyiptom, Sicilia és Africa megművelt része.

13. A behajózások és a kihajózások sohasem szünetelnek: úgyhogy nemcsak a kikötőn, hanem a tengeren is csodálkozhatunk, hogy egyáltalán elférnek rajta a teherhajók. Röviden, amit Hésiodos mond az Óceán határairól, ti. hogy van egy hely, ahol

minden egy kezdetben és végben egyesül, ugyanígy minden itt fut össze, a kereskedelem, a hajózás, a földművelés, a bányaművelés, és mindaz a mesterség és művészet, ami csak létezik vagy létezett, minden ami keletkezik vagy megterem. Amit esetleg nem találunk meg itt, az nem létezik, vagy nem létezett soha; úgyhogy nem lehet egykönnyen eldönteni, hogy vajon a város múlja-e felül nagyobb mértékben a ma létező városokat, vagy a birodalom a valaha létrejött birodalmakat.

A. B.

3.27. A RÓMAI POLGÁROK KÖZKÖTELEZETTSÉGEI

Digesta 50, 4, 1, 2; *eod.* 3 pr.-16; 4.

1. Hermogenianus az *Epitomae* első könyvében, (pr.) A polgári közkötelezettségek *(munera civilia)* egy része vagyoni, más része személyi természetű. (1) Anyagi természetűek *(patrimonii sunt)* a szárazföldi fuvarozási *(vehicularis),* továbbá a hajózási terhek *(res navicularis),* [valamint] a *decemprimatus* - ezek [ti. a *decemprimi]* ugyanis a saját terhükre eszközlik a régtől fogva kötelező [adók] beszolgáltatását. (2) Személyi természetű *(personalia)* polgári közkötelezettségek az állampolgári jogok felügyelete *(defensio civitatis),* vagyis hogy [valaki] *syndicus* legyen; a vagyonbecslésre *(census) vagy* a magánvagyon *(patrimonium)* nyilvántartásba vételére szóló kiküldés *(legatio);* az írnokság *(scribatus);* a *kamélasia* [= a tevetartás felügyelete]; az élelmiszer-ellátás *(annona)* és hasonlók felügyelete *(cura):* a közföldeké, a gabonabeszerzésé, a vízművéké; a cirkuszi lóversenyek; a közutak megerősítései; a gabonaügyi kincstár *(arca frumentaria);* a közfürdők fűtése; a gabona kiosztása *(annonae divisio)* és amilyen más, ezekhez hasonló felügyelni való csak van. Azokon túl ugyanis, amelyeket [az imént] felsoroltunk, az egyes városok régóta *(ex consuetudine longa)* érvényesülő törvényei alapján még további [közkötelezettségek] is [ide] érthetők lettek volna. (3) Azt kell általánosságban személyi közkötelezettségnek tartani, ami testi munkával, szellemi fáradozással és odafigyeléssel meghatározott rend szerint *(sollemniter)* történik, anyaginak pedig azt, aminek az érdekében elsősorban anyagi áldozatot kell hozni. (4) Ugyanígy személyi közkötelezettség a gyámság *(tutela),* a [fiatalkorú v. távollevő] felnőtt vagy az őrült gondnoksága *(cura),* továbbá a tékozlóé, a némáé, sőt a méhmagzaté is, egészen az ételről, italról, fedélről és hasonlókról való gondoskodás kötelezettségéig. De [az] is [gondnok], akinek a feladatához tartozik, hogy a [köz] vagyont [fenyegető] elbirtoklást *(usucapio)* megszakítsa, és akinek gondoskodnia kell arról, hogy a [köz] adósok [elévülés folytán] ne szabadulhassanak meg; ugyanígy az *edictum Carbonianum* alapján *honorum possessio* kérése esetén, ha nem adnak biztosítékot, a javak megőrzése végett kirendelt gondnok személyes közkötelezettséget lát el Ezekhez hasonlók az azon vagyonok kezelésére kirendelt gondnokok, amelyeknek tulajdonosai az ellenség fogságába estek és remény van visszatérésükre, s ugyanígy az olyan gondnokok, akik egy olyan személy által hátra-

hagyott javak őrzésére lettek kirendelve, aki után még senki sem örökölt a civiljog vagy a *praetori* jog alapján.

2. Ulpianus az *Ad Sabinum* huszonegyedik könyvében. Ami a tisztségeket illeti, úgy kell tekinteni, hogy apai hatalmat gyakorol fia fölött az is, aki maga is apai hatalom alatt áll.

3. Ugyanő az *Opiniones* második könyvében, (pr.) Akik Róma városából származnak, de más helyütt telepedtek le, szintén kötelesek viselni ennek [a helynek a] közkötelezettségeit. (1) Azokat, akik a táborokban katonai szolgálatot teljesítenek, semmilyen városi közkötelezettséggel *(municipale munus)* nem lehet megterhelni. A többi magánszemély azonban, még ha a katonák hozzátartozója is, köteles engedelmeskedni szülőföldje *(patria)* és tartománya *(provinicia)* törvényeinek. (2) Ha a bányamunkára *(ad metalla)* ítélt személyt visszahelyeznék korábbi jogaiba, ugyanúgy meghívható a közkötelezettségek és a tisztségek viselésére, mintha nem is lett volna elítélve, s [így] a tekintetben nem hibáztathathatja balszerencséjét és szomorú sorsát, hogy nem tűnik szülőföldje *(patria)* megfelelő polgárának. (3) Fizikai munkával járó közkötelezettségek *(corporalia munera)* viselését nők esetében nemük maga zárja ki. (4) Annak érdekében, hogy egy mentességgel *(excusatio)* nem rendelkező fiúra minél kevesebb tisztséget vagy közkötelezettséget rójanak ki, a fölötte hatalmat gyakorló apának nincs joga közbenjárni. (5) Ha az apa nem egyezett bele abba, hogy fia tisztséget vagy közkötelezettséget viseljen, nehogy annak vagyona terhelésnek legyen kitéve, [valójában] védekezik, nem [pedig] egy hasznos polgárt von el, ahogy csak tud, szülőföldje szükségleteitől. (6) Ha egy apa hetven évnél idősebb és öt élő gyermeke van, s ezért mentesség illeti meg a polgári közkötelezettségek alól, fiai az ő nevében mégis kötelesek elfogadni a [rájuk] vonatkozó közkötelezettségeket, hiszen az apák azért kapták meg a mentesség személyes kedvezményét fiaik miatt, mert azok vállalják [helyettük a terheket]. (7) A mostohaapa semmilyen jogszabály alapján nem kényszeríthető arra, hogy a polgári közkötelezettségek terheit mostohafia nevében magára vállalja. (8) A *libertusok* közkötelezettségeiknek a *patronusok* lakóhelyén *(origó)* kötelesek eleget tenni, de csak ha a terheknek megfelelő saját vagyonuk van, a patronusok vagyona ugyanis nem felel a *libertinusok* közkötelezettség-teljesítéséért. (9) Az, hogy az apát valamilyen közbűncselekménnyel *(crimen)* vádolják, fiaik számára nem jelenthet akadályt a tisztségek elnyerése szempontjából. (10) Régóta elfogadott, hogy *decaprotusok* huszonöt évnél fiatalabbak is lehetnek, kivéve ha katonáskodnak, mivel úgy tűnik, hogy ez a teher inkább anyagi természetű. (11) Köztudomású, hogy az adók behajtása anyagi természetű teher. (12) A gabonabeszerzés felügyelete *(cura frumenti comparandi)* közkötelezettség, amely alól a hetvenéves életkor és öt életben lévő gyermek mentesít. (13) Azokat a katonákat, akiknek megérkezésük esetén a városban szállást kell nyújtani, felváltva mindenkinek, akiket ez a közkötelezettség terhel, be kell fogadnia. (14) A vendég elszállásolása nem személyi, hanem anyagi természetű közkötelezettség. (15) A tartományi helytartó gondoskodjék a közkötelezettségeknek és a tisztségeknek a városokban egyenlően, felváltva, életkor és méltóság szerint - amint a közkötelezettségek és tisztségek fokozatai régtől fogva meg vannak határozva - történő elosztásáról, nehogy ugyan-

azon [alattvalók] váltakozás nélküli és gyakori elnyomása miatt a községek vagyona férfiakban s egyszersmind erőben *(simul viris et viribus)* megfogyatkozzék. (16) Ha két fiú áll egy apa hatalma alatt, az apa nem kényszeríthető arra, hogy ugyanabban az időben vállalja [mindkét] közkötelezettséget.

4. Ugyanő az *Opiniones* harmadik könyvében, (pr.) Egy épület felépítésének vagy helyreállításának [felügyelete] a városban közkötelezettség *(munus publicum),* amely alól az öt élő gyermek apja mentességet élvez, ha azonban e közkötelezettség vállalására erőszakkal kényszerítették volna rá, egyéb közkötelezettségek alóli mentességét nem veszti el. (1) Az anyagiakban szűkölködők részére biztosított mentesség a kirótt közkötelezettségek és tisztségek viselése alól nem mindörökre szóló, hanem csak ideiglenes, ha ugyanis valakinek a vagyona várakozása szerint tisztességes módon gyarapodott, a megfelelő időben meg kell ítélni, vajon alkalmas-e arra, amire kinevezték. (2) A szegényeknek *(inopes)* vagyoni természetű terheket magából a szegénységükből fakadó szükségleteik miatt nem kell viselniük, a fizikai munkával járó szolgálatokat azonban teljesíteniük kellásd (3) Aki városában közkötelezettségeknek volt alávetve, [és] a városi tehertől való megszabadulás végett katonának állt, ezzel nem tett olyat, ami a közérdeket sérthetné.

R. Z.

• Digesta 50,4, 1. Rubrika: *epitomae* 'kivonatok'. 1 A *decemprimi* (szó szerint 'az első tíz', görög eredetű műszóval *decaproti)* a városi tanácsok legfelső szintű, főleg az adóügyekkel foglalkozó tagjai voltak. 2 A görög eredetű *syndicus* kifejezést (jelentése 'képviselő, szószóló') általában a városok és az egyesületek jogi képviselőinek (ügyvédeinek) megjelölésére használták, a Hermogenianus-szöveg azonban feladatkörét a késő császárkorban létesített *defensor civitatis* hivatalával (amely kb. a mai ombudsmanéhoz és az [1994-ben megszűnt] köztársasági megbízottéhoz volt hasonló) azonosítja. 4 A gyámság és a gondnokság a római személyi jog két alapvető intézménye. A *tutela* az önjogú, de cselekvőképességében korlátozott vagy azzal nem bíró személynél e képességek pótlására irányult, a *cura* hasonló szerepet töltött be az ügyeinek önálló vitelére képtelen, apai hatalom és gyámság alatt nem álló személyek esetében. Gondnoka azonban nemcsak élő embernek lehetett, hanem a méhmagzatnak *(cura ventris),* sőt vagyontömegnek is *(cura bonorum).* Vö. RJT 256-259. A *bonorumpossessio* a római öröklési jogban a hagyatéki javak *(bona)* birtokába *(possessio)* való beutalás útján történő öröklést jelentette, amely a civiljogi örökléssel szemben *apraetori* jog intézménye volt. Az örökösöket *apraetor* az *edictumban* több csoportban hívta meg az öröklésre; vö. RJT 593-594., 597., 605-607. *Edictum Carbonianum: egy* Carbo nevű praetortól valószínűleg a köztársaság vége felé kiadott *edictum,* amelynek értelmében az örökhagyó halála után született örökös *(postumus),* amennyiben törvényes származását kétségbe vonták, serdült korának eléréséig birtokvédelmet kapott a hagyatéki javakban. - Digesta 50, 4, 2. Rubrika: *Ad Sabinum* 'Sabinushoz' (ti. Ulpianusnak Massiurius Sabinus *Ius civile* c. alapvető művéhez írt kommentárjai).

3.28. AZ EGYIPTOMI PRAEFECTUSHOZ INTÉZETT KÉRVÉNY PISZKOZATA

Sel. Pap. 281.
Kr. u. 55-59.

Tiberius Claudius Balbillusnak Nemesióntól, Philadelphia adóügyi végrehajtójától *(praktór laographias* = „a fejadó behajtója", gör.), és Charidémostól, Bacchias adóügyi végrehajtójától, és Sambastól, Nestos falu *(epoikion)* adóügyi végrehajtójától, és Panephremmistől, Soknopaei Nésos végrehajtójától, és Ischyriontól, Pheilopatór adóügyi végrehajtójától, és Ptolemaiostól, Hiera Nésos adóügyi végrehajtójától, az arsinoéi kerület *(nomos)* Hérakleidés körzete *(meris)* fent említett községeinek mind a hat adóügyi végrehajtójától. A fentnevezett községekben az egykor oly nagyszámú lakosság mostanra nagymértékben megfogyatkozott, mivel egyesek szegénységük miatt menekültek el, mások meg örökösödésre jogosult rokonok nélkül haltak meg, és ebből kifolyóan félő, hogy az elszegényedés miatt arra kényszerülünk, hogy felhagyjunk a végrehajtással: Ezek miatt hozzád folyamodva [[azzal a céllal, hogy ne hagyjunk fel a végrehajtással]] kérünk téged, mindenki megmentőjét és jótevőjét *(se ton pantón sótéra kai euergetén),* hogy, ha úgy látszik számodra jónak, írjál a kerület stratégosának, Asinianusnak, hogy védjen meg minket a zaklatásoktól, és várjon a döntésedig a kerület *(nomos)* felső részének bírósági székhelyén, hogy jótéteményedben részesülhessünk. Légy mindig szerencsés.

A. B.

• Közép-Egyiptom területéről hat adóbeszedő kérvényének piszkozati példánya maradt fenn (amelyből törölték az [[azzal a céllal, hogy ne hagyjunk fel a végrehajtással]] részt mint fölösleges szöveget), amely a népesség lélekszámának az elszegényedés, az elmenekülés és az elhalálozás miatti drasztikus csökkenéséről tudósít, és tanácsot kér Egyiptom helytartójától. Közép-Egyiptom bírósági székhelye rendszerint Memphisben volt, de alkalmanként a fayumi Arsinoében is ülésezett.

3.29. VAGYONNYILATKOZAT ÉS NÉPESSÉG-NYILVÁNTARTÁS EGYIPTOMBAN

Mich. Pap. 176.
Kr. u. 91.

Hórosnak, Haryótés fiának, Bacchias népesség-összeírójának *(laographos)* és Apynkhisnak, Onnóphris fiának, és a többi elöljárónak *(presbyteroi).*

Peteuristől, Hóros fiától, Bacchias község lakosától. Hozzám tartozik a községben egy negyed házrész, amelyben lakom, és jegyzékbe vétetem magam és az enyéimet

az Imperátor Caesar Domitianus Augustus Germanicus uralkodásából eltelt 9 év összeírása *(apographé)* számára.

Peteuris vagyok, Hóros fia, aki Hóros fia, anyja neve Herieus, Menchés lánya, állami földek megművelője *(démosios geórgos)*, körülbelül 30 éves, különleges ismertetőjegy nélküli *(asémos),* és (jegyzékbe veszem): feleségemet, Tapeinét, Apkois lányát, 25 éves, és azonos apától és anyától született testvéreimet, Hórost, körülbelül 20 éves, és Hóriónt, a másikat, körülbelül 7 éves. A testvéremnek is van.. .nyi a fent említett ház és udvar negyedrészéből, amelyben élünk.

Én, a fönt megnevezett Peteuris átadtam e nyilatkozatot, és esküszöm Imperátor Caesar Domitianus Augustus Germanicusra, hogy a fönt leírtak megfelelnek a valóságnak, és nem hazugságok. Helyette, mivel nem tud írni, Aphrodisios, a község írnoka *(grammateus)* írta le ezt.

A. B.

3.30. A NŐTLENSÉGET ÉS A GYERMEKTELENSÉGET SÚJTÓ BÜNTETÉSEK ELTÖRLÉSE

CodTheod 8, 16, 1.
Kr. u. 320. január 31.

Imperátor Constantinus Augustus a néphez. Akik a régi jog alapján nőtlennek *(caelebs)* számítottak, szabaduljanak fel a törvények fenyegetései alól, s úgy éljenek, mintha a házasemberek közé *(numerus maritorum)* tartoznának házastársi szerződéssel *(matrimonii foedus)* megerősítve, s mindenki egyenlő feltételekkel kaphassa meg, amit megérdemel. Gyermektelennek *(orbus)* se számítson senki, az ilyeneknek kilátásba helyezett büntetés veszítse érvényét. E dolog a nőkre is vonatkozik, s a válluk-ra nehezedő jogi parancsokat *(iuris imperia),* miként az igát, mindenkiről megkülönböztetés nélkül leoldjuk. E kedvezmény azonban a férjekre és feleségekre nem alkalmazható, hiszen az ő tettetett hízelgéseiket még a törvény szembeszegezett szigora is alig zabolázza, maradjon meg tehát e személyek között a jog korábbi tekintélye. Kelt Serdicában a február hó első napját megelőző napon, kihirdettetett Rómában április hó első napján Constantinus Augustus hatodik, Constantinus Caesarral együtt viselt consulságának évében.

Sch. D.

3.31. KÉRVÉNY A STRATÉGOSOKHOZ, HOGY KÉZBESÍTSENEK EGY HIVATALOS FELSZÓLÍTÁST ADÓSSÁG MEGFIZETÉSÉRE INGÓSÁGI LETÉTBE TÖRTÉNŐ VÉGREHAJTÁS FIGYELMEZTETÉSÉNEK TERHE ALATT

Mitteis 246.
Oxyrhynchos.

Kr. u. 178.Theón kerületi főnöknek *(stratégos)* Serénostól, Apollónianos Sarapión szabadosától *(apeleutheros)*, Oxyrhynchos városából. Ez annak az okiratnak a másolata *(antigraphos),* amelyet a levéltártól kölcsönöztem.

Antóninos, másik nevén Pude(n)s, az oxyrhynchosi kerület papja és főbírója *(hiereus kai archidikastés)* üdvözli a stratégost. Az alábbi felszólítás másolata adassék át úgy, ahogy előttünk fekszik. Jó egészséget kívánok. Aurelius Antoninus Augustus és Aurelius Commodus Augustus császárok (uralkodásának) 19. évében Phaóphi 7-én. Sarapión ... (...) jegyezte le.

Héphaistión, másik nevén Sarapión írta ezt. Antóninosnak, másik nevén Pude(n)snek, a papnak és főbírónak, a kerületi bíróság *(chrématistés) és* a többi törvényszék *(kritérion)* pénzügyi felügyelőjének Serénostól, Apollónianos Sarapión szabadosától, Oxyrhynchos városából. Kölcsönadtam az Oxyrhynchos városának jegyzői hivatala által írásba foglalt okirat tanúsága szerint az elmúlt, mégpedig a (Marcus Aurelius és Commodus császárok uralkodásának - a ford.) 18. év(é)ben, Sebastos (azaz Hathyr - a ford.) 11-én Sarapiasnak, aki Podónnak, Hóros fiának a leánya, anyja neve Thaésis <akinek a gyámja Eudaimón, anyja neve Hieré, Oxyrhynchos városából lakik Psóbthisban, Oasis Minor székhelyén *(metropolis tés mikras Oaseós),* kilencszáz ezüstdrachmányi összeget, minánként havi egy drachma kamatra, ugyanennek az elmúlt 18. évnek Kaisareios 30-áig, és a szerződés legfontosabb pontja pedig kimondja, hogy ha nem adja vissza a megszabott határidőig, végleg rám, illetve örököseimre és engedményeseimre száll a kölcsönadott összeg és a ki nem fizetett kamatok fejében Sarapias saját, körülbelül 25 éves rabszolganőjének a tulajdonjoga. Még egyéb feltételeket is tartalmaz a kölcsönszerződés, olyanokat is, amelyeket az ugyanebben a szerződésben leírt, a rabszolganő elszökésére és halálára vonatkozó rendelkezések biztosítékomul tartalmaznak. Mivel letelt a megszabott határidő és nem történt meg a visszafizetés, jogosnak tartom, hogy írassak az oxyrhynchosi kerület stratégosának, hogy adja át ennek a felszólításnak a másolatát Sarapiasnak, ha még életben van, ha nem, felnőtt örököseinek, ha pedig örökösei kiskorúak, akkor törvényes gyámjaiknak, akik azonnal meg lesznek nevezve, hogy tudjanak erről és fizessék vissza a kölcsönt, vagy tudják meg, hogy élni fogok a birtokba lépésről szóló megfelelő törvénnyel, ahogy elő van írva. Aurelius Antoninus Augustus és Aurelius Commodus Augustus császárok 19. évében, Phaóphi. . . . . miután a stratégos elren-

[1] **Ez a zárójelbe tett rész a papyrus bal szélére lett utólag írva, mivel a megfogalmazáskor kifelejtették az adós gyámját (a ford.).**

delte... hogy tudassák ezt... Sarapiasszal, ahogy elő van írva. Imperátor Caesar Marcus Aurelius Antoninus és Imperátor Caesar Lucius Aurelius Commodus Armeniaci, Medici, Parthici, Germanici, Sarmatici Maximi[1] császárok uralkodásának 19. évében, Hathyr 19-én.

(2. kézzel) Én, Sarapias Podón lánya, átvettem ennek a felszólításnak a másolatát. Antoninus és Commodus császárok és imperátorok 19. évében, Hathyr [...] Musaios, másik nevén Pauseirión, az ő gyámjaként vagyok beírva [...] a stratégos által, és leírtam ezt helyette, mivel nem ismeri a betűket.

(3. kézzel) Én, Syrión, a szolga *(hypéretés),* átadtam a felszólítást Sarapiasnak, ahogy elő van írva. A 19. évben, Hathyr hónap...

A. B.

• A papyrusban egy vissza nem fizetett kölcsön szerződésben rögzített záradékainak végrehajtása iránt a kerületi főnöknek beadott kérelemmel és az ez ügyben történt intézkedésekkel találkozunk. Érdemes megfigyelni az ügymenetre, beadásra, kézbesítésre, felszólításra utaló - a hivatal működését is bemutató - részeket, valamint azt, hogy milyen biztosítékokat kötöttek ki a szerződő felek egymás között, és hogy próbálja a kölcsönadó érvényre juttatni a szerződésben foglaltakat.

3.32. MARCUS ULPIUS PROCONSUL EDICTUMA ÉS GEMINIUS MODESTUS PROCONSUL LEVELE A THISBÉIEKHEZ A VÁROSI FÖLDEK BÉRLÉSÉRŐL ÉS A MEGMŰVELÉSÜKKEL JÁRÓ ADÓKEDVEZMÉNYEKRŐL

SIG 884.
Kr. u. 3. század.

Marcus Ulpius proconsul *(anthypatos)* mondja: Aki a thisbéiek közül az általa művelt közösségi vagy szent földekből egy részt fákkal vagy szőlővel szeretne beültetni, az adjon át egy kérvényt a városi elöljáróknak, amelyben leírja, hogy mely területet akarja megkapni, és milyen bért szándékozik adni évente minden egyes iugerum után.... a tanács vagy a népgyűlés döntése alapján ... és ha valaki... a népgyűlésnek ... közös. írja meg a bér nagyságát is az archónoknak és a tizedszedőknek, valamint a földből származó bevételeit, és a hely... Aki magára vállalja egy-egy parcella beültetését, az az első öt évben adómentességet kap. Azután a használatra kapott föld fejében évente esedékes bért az Alalkomenios hónap tizenötödik napján szolgáltatja majd be. Azok az elöljárók pedig, akik nem hajtják be ezeket a jövedelmeket, saját-

[1]A császárok győzelmi címeit mindkét uralkodóra vonatkozóan, Commodus után tüntette fel a papyrus; ezért tettük a zárójelben levő címeket - a görög titulatura latinra átfordításával - többes szám alanyesetbe (a ford.).

jukból tartoznak megadni azt, amit nem szedtek be. És ha valaki földhöz jutván öt éven belül nem ülteti be azt, akkor az elöljárók vegyék vissza tőle, és adják el másnak, tőle pedig hajtsák be az öt évért megígért bért. Ha azonban beülteti a terület egy akkora részét, amelynek értéke felér az ötéves bérrel, akkor a bért nem kell megfizetnie, de a földet (a parlagon hagyott és beültetett részt egyaránt) el kell adni egy olyan polgárnak, aki vállalja, hogy a beültetett rész árát a városnak megfizeti, és az évente esedékes egész bért, amire az előző kötelezte magát, megadja. Csak a parlagon hagyott rész ötéves bérére vonatkozóan kell vele külön megegyezni.

Egyetlen polgár se kapjon [...] iugerumnál többet. Havalakit rajtakapnának, hogy ennél többet ültetett be, akkor az elöljárók adják el azt annak a polgárnak, aki vállalja, hogy a városnak ugyanannyi bért fog utána fizetni iugerumonként, mint amennyire a másik kötelezettséget vállalt. Ha pedig senki sem akarná megvenni, akkor az eredeti tulajdonostól szedjenek be annyi adót ezen földek után is, mint amennyit minden egyes iugerum után vállalt.

Ha az adósok közül valaki egy peregrinust kijátszva, a kapott hitel biztosítékaként egy ilyen földet ajánlana föl, és ezt rábizonyítják, akkor a város vegye vissza a biztosítékként fölajánlott földet, a hitelező peregrinus pedig adósának más javaiból hajtsa be az adósság ellenértékét. Ha pedig valaki végrendeletileg peregrinus rokonára vagy barátjára hagyna egy ilyen földdarabot, akkor érvénytelen legyen az adomány, és a városé legyen a föld. Ha pedig valaki úgy hal meg, hogy nem készített végrendeletet, akkor - amennyiben nincsenek törvényes örökösei - mindenképpen a város legyen javainak örököse.

Geminius Modestus a thisbéiek proconsula ***(anthypatos)*** az archónoknak, a tanácsnak és a népnek üdvözletét küldi. Úgy tűnik nektek, hogy a hatóságok kellőképpen tájékoztattak benneteket a korábban [...] történtekről, és a legmegfelelőbb [...] heíyi [•••]

P. H. A.

3.33. A KÖZTERHEK ELŐL A HADSEREGBE SZÖKÖTT TANÁCSTAGOK KIADATÁSA 1.

CodTheod 12, 1, 11.
Kr. u. 325. október 7.

Ugyanő (Constantinus) Constantius praefectus praetoriónak. Minthogy nem kevesen a curiákat elhagyva a katonaság oltalmához menekülnek, azt a határozatot hozzuk, hogy mindenki, akiről az derül ki, hogy még nincs besorolva prímipiZusnak, a katonai szolgálat alól felmentve térjen vissza ugyanabba a curiába; egyedül ezek maradjanak továbbra is katonai szolgálatban, akiket beosztásuknak és rangjuknak megfelelően már élelmezési feladattal tartanak ott. Kelt október 7-én Paulinus és Iulianus consulsága idején.

B. G.

• Ugyanez vonatkozik a fenti rendeletben foglaltakra is, azzal a különbséggel, hogy a városukba és városi tanácsukba való visszaküldés hatálya alól kivételt képeznek a *primuspilusi* rangot elért katonák.

3.34. A KÖZTERHEK ELŐL A HADSEREGBE SZÖKÖTT TANÁCSTAGOK KIADATÁSA 2.

CodTheod 12, 1, 13.
Kr. u. 326. május 17.

Ugyanő (Constantinus) Euagrius praefectus praetoriónak. Minthogy azt látjuk, hogy a curiák elnéptelenednek annak köszönhetően, hogy azok, akik származásuk folytán kötelezhetőek volnának curiatagságra, nyilvánosan térdet hajtva *(supplicatio)* katonai szolgálatot kérnek a maguk számára és a légiókhoz vagy mindenféle egyéb hivatalhoz szaladnak, megparancsoljuk, hogy valamennyi curia figyelmeztetve legyen, hogy akiket azon kaptak, hogy származásuk elől megfutamodtak vagy névsorba vételüket semmibe véve a katonasághoz szegődtek, amennyiben húsznál kevesebb szolgálati évet töltöttek el szolgálatban, kényszerítsék vissza őket a curiába és egyébként is legyenek tudatában, hogy be kell tartani, hogy aki a curiát otthagyva katonáskodott, azt vissza kell hívni a curiába, nemcsak ha születése indokolja ezt, hanem ha a közfeladatokhoz elegendő vagyonnal rendelkezvén mégis a katonasághoz menekült vagy ha jótéteményünk révén szabaddá lett. Kelt május 17-én Constantinus Augustus hetedik és Constantius (első) consulsága idején.

B. G.

3.35. A HAJÓSOK FOGLALKOZÁSÁNAK ÖRÖKLETESSÉGÉRŐL

CodTheod 13, 5, 1.
Kr. u. 314. március 19.

Imperátor Constantinus Augustus Volusianushoz. Ha egy született [áruszállító] hajós *(navicularius)* segédteherhajóssá *(levamentarius)* válnék, mindenképpen ugyanahhoz a hivatásrendhez *(aput eosdem)* marad hozzákötve, amelyhez szemmel láthatólag a szülei is tartoztak. - Kelt az április *Kalendaeja*. előtti tizennegyedik napon Volusianus és Annianus consulságának évében.

CodTheod 13, 5, 2.
Kr. u. 315. június 1.

Ugyanazon Augustus Amabilianus *praefectus annonaehoz.* A városi pékek testületébe *(consortium)* beválasztott és a pékekhez semmilyen örökösödési utódlás révén nem

kötődő hajósokat meg kell szabadítani ettől a közkötelezettségtől. Ha azonban az örökösödés jogán esetleg a pékekhez volnának kötve, legyen meg a lehetőségük - ha esetleg így akarnák - arra, hogy a pékek rájuk háramló hagyatékait *(obventiciae hereditates)* ugyanannak a testületnek fti. a pékekének] juttassák vissza vagy az elhunyt bármelyik rokonának engedjék át [annak érdekében], hogy maguk megszabaduljanak a pékek testületéből. Ha viszont elfogadják az örökséget, az utódlás jogán szükségszerűen részt kell vállalniuk a pékség közkötelezettségében, a hajófuvarozási terheket pedig saját vagyonukból kell fedezniük. Ebben az ügyben természetesen a Város főméltóságú parancsnoka *(vir clarissimus praefectus urbi)* fog bíróként eljárni. - Kelt június *Kalendaeján,* Trierben, Constantinus Augustus és Licinius negyedik consulságának évében.

R. Z.

• „Született... hajós" *(navicularius originális):* olyan személy, aki születése folytán tagja a hajósok hivatásrendjének. A *navicullariusok* a késő császárkorban állandó állami megrendelés alapján döntően állami gabonaszállítással foglalkozó hajósok voltak, akik a többi kézműveshez hasonlóan kötelező jelleggel testületekbe *(corpora naviculariorum)* tömörültek.

3.36. STRATONIKEIA VÁROSA MEGKAPJA A KÖRNYÉKBELI ADÓKAT

SIG 837; CIL III Suppl. 7003.

Római kori görög nyelvű felirat a törökországi Jamurlijból.
Kr. u. 127.

Imperátor Caesar *(Autokratór Kaisar)* Traianus Hadrianus Augustus, az isteni Traianus Parthicus fia, az isteni Nero unokája, pontifex maximus *(archiereus megistos),* a tribunusi hatalom *(démarchikés exousia)* tizenegyszeres birtokosa, háromszoros cónsul *(hypatos),* a hadrianopolisi straton<e>ikeiaiak vezetőinek, tanácsának és népének *(tois archousi kai té houle kai tó démó)* üdvözletét küldi.

Úgy látom, jogos és egy nemrég létrejött város *(polis)* számára elengedhetetlen dolgokat kértek, nektek adományozom tehát a környéketekről *(ek tés hóras)* befolyó adókat, másrészt pedig Tib(erius) Claudius Sókratésnak a városban álló házáról annyit, hogy vagy állítsa helyre a tulajdonosa, vagy adja el valamelyik honfitársának, hogy ne romoljon tovább az idő múlásával az elhanyagoltságtól. Mindezeket meghagytam a nagy hatalmú proconsulnak *(kratistos anthypatos),* Stertinius Quartinusnak is, valamint procuratoromnak *(epitropos),* Pompeius Severusnak.

A követséget Cl(audius) Candidus látta el, akinek ezért jár az útiköltség, hacsak nem ingyen vállalkozott a feladatra. Jó szerencsét.

Március *Kalendaeján* (március 1.) Rómából. Cl(audius) Candidus a levelet *(epistole)* a május *Idusát* megelőző napon (május 14.) adta át Lollius Rusticus praefectusnak *(archón)* a gyűlésben *(ekklésia).*

T. K.

• A felirat szerint Hadrianus egy seleukida alapítású lydiai város, ***Hadrianopolis Stratonikeia*** (ma: Gelende Cayi) környékről befolyó helyi adóit a közösség rendelkezésére bocsátja. Az összetett városnévben egyrészt Hadrianusnak, másrészt I. Antiochos feleségének, Stratonikénak a neve fedezhető fel. A település pontos helye ismeretlen. A császár, amint az a szövegből kiderül, a kincstárat érintő - és ennek megfelelően a birodalmi adminisztráció helyi képviselői által felügyelt - adóügyeken kívül helytartója és az ügyekben közvetítő megbízottai révén egészen apró-cseprő dolgokról is értesül és dönt. A szövegben görögül szereplő római hivatalokat és tisztségeket latinul adtuk meg.

3.37. RENDKÍVÜLI TERHEK ALÓLI MENTESÍTÉS A VÍZVEZETÉKEK KARBANTARTÁSA FEJÉBEN

CodTheod 15, 2, 1.
Kr. u. 330. május 18.

Imperátor Constantinus Augustus Maximilianusnak, a vízügyekért felelős consuli rangú tisztviselőnek *(consularis aquarum)*. Úgy akarjuk, hogy a tulajdonosok, akiknek határain keresztülhaladnak a vízvezetékek építményei, mentesek legyenek a rendkívüli terhek *(extraordinaria onera)* alól, hogy közreműködésükkel legyenek megtisztítva a piszokkal megtelt vízvezetékek, és nehogy ugyanezen tulajdonosoknak egy másik, ráadásként kirótt teherrel való lekötése miatt mással legyenek elfoglalva és ne jelenhessenek meg, hogy elvégezzék a vezetékek tisztítását. Ha ezt elhanyagolják, tulajdonuk elvesztésével fognak bűnhődni: annak a birtoka ugyanis az államkincstáré lesz, akinek a hanyagsága a vezeték pusztulását idézi elő. Ezenkívül azt is tudniuk kell, akiknek birtokain a vezetékek áthaladnak, hogy maguktól a csövektől jobbra és balra tizenöt láb szabadon hagyásával lehetnek csak fáik; miközben a te tiszted arra felügyelni, hogy ha valamikor kis hajtások jelennek meg, kivágattassanak, nehogy gyökereik tönkretegyék a vezetékek kidolgozását.

Kelt május 18-án Gallicanus és Symmachus consulsága idején.

B. G.

• A rendelet a vízvezetékek karbantartásának módját szabályozza azok esetében, akiknek a telkén az áthalad. A vízvezeték karbantartása, tisztítása fejében mentesülnek a rendkívüli terhek alól. A kötelező karbantartás elmulasztása ugyanakkor vagyonelkobzást von maga után.

3.38. TARTOZÁSOK ELENGEDÉSE HADRIANUS IDEJÉN

História Augusta [Felséges történet], ***Hadrianus*** 7.6.

Semmilyen alkalmat nem mulasztott el, hogy népszerűségre tegyen szert. Az államkincstárnak *(fiscus)* tartozó magánemberek számára Rómában és Italiában végtele-

nül nagy pénzmennyiséget, sőt még a többi provinciából is óriási összegeket engedett el azáltal, hogy az isteni Traianus fórumán elégette az adóssági leveleket, hogy ezzel még inkább megerősítse mindenkiben a biztonság érzését.

N. L.

3.39. FILOZÓFUSOK, RÉTOROK, GRAMMATIKUSOK ÉS ORVOSOK MENTESÍTÉSE A KÖZTERHEK ALÓL

Digesta 27, 1, 6, 8-12.
Kr. u. 2. ***század*** második fele.

8. Commodus császár rendeletei között is jegyeznek Antoninus Pius rendelkezése *(epistolé)* nyomán olyan cikkelyt, amelyből kiderül, hogy a filozófusok is mentesek a gyámság terhének vállalása alól *(aleitourgésia).* Szavai a következőképpen szólnak: „Mindezekhez hasonlóan az én isteni atyám *(theiotatos patér)* hatalomra lépése után azonnal rendelettel erősítette meg a fennálló előjogokat és mentességeket *(ateleia),* leírva, hogy a filozófusok, rétorok, grammatikusok és orvosok *(iatros)* mentesek a tornajátékok rendezése *(gymnasiarchia),* az aedilisi hivatal viselése *(agoranomia),* papi tisztségek *(hierosynos),* elszállásolási kötelezettség *(epistathmos),* gabonavásárlás *(sitónia)* és olajvásárlás *(elaiónia)* alól, valamint hogy sem ítélkezni, sem követségbe, sem katonának akaratuk ellenére nem sorozhatok be, sem más állami vagy egyéb szolgálatra nem kényszeríthetőek." 9. Azt is tudni kell, hogy ezt a mentességet *(aleitourgésia) az* élvezi, aki tulajdon hazájában *(patris)* tanít vagy szolgál. Mert ha például valaki komanai létére Neocaesareában tart előadásokat, szolgál avagy tanít, a komanaiaknál nem kap felmentést. Hasonló törvényekkel szabályozta a kérdést az isteni Severus, illetve Antoninus is. 10. A magasan képzettek, létszámon felüliek, valamint a más hazában tevékenykedők mentességéről Paulus (ti. *Iulius* - a ford.) ír, azt állítva, hogy az isteni Antoninus Pius rendelkezett így. 11. Arra vonatkozólag, hogy aki - akár napidíj *(salarion)* fejében, akár a nélkül - Rómában tart előadásokat, mentességet élvez, az isteni Severus és Antoninus úgy rendelkezett, mintha az illető saját hazájában tanítana. A fenti törvényeket alkalmazhatjuk arra az esetre, ha valakinek köztudomásúlag a császárváros a hazája, mert ha szolgálatkésznek mutatja magát, minden bizonnyal ugyanúgy mentességet fog élvezni, mintha tulajdon hazájában volna. 12. A törvényeket tanítók *(nomón didaskaloi),* amennyiben a provinciákban *(eparchia)* tevékenykednek, nem élveznek mentességet, amennyiben viszont Rómában, igen.

T. K.

• Antoninus Pius rendelete értelmében a saját hazájukban tényked filozófusok, rétorok, grammatikusok és orvosok mentesülnek bizonyos, a törvényben meghatározott közterhek alól. Ezt a kiváltságukat, amelyet Commodus és Septimius Severus is megerősített, szűkebb hazájukon kívül csak Rómában élvezhették, más városközösségben nem. A törvények tanítóit ellenben megpróbálták a birodalom fővárosába csábítani azzal, hogy a fenti kiváltságokat csakis Rómában biztosították.

3.40. A *COLLEGIUMOK* MŰKÖDÉSÉNEK SZABÁLYOZÁSA

Digesta 47, 22, 1-3.

1. Marcianus az *Institutiones* harmadik könyvében, (pr.) A császári utasítások *(mandata)* előíráják a tartományok helytartóinak *(praesides):* ne tűrjék el egyesületek *(collegia),* vallási közösségi testületek *(sodalicia)* létét vagy azt, hogy a katonáknak egyesülete legyen a táborban. Az alacsonyrendűeknek *(tenuiores)* azonban meg van engedve, hogy havi fizetésüket összeadják, feltéve, hogy havonta csak egyszer jönnek össze, nehogy efféle jogcímen tiltott egyesület jöjjön létre. Azt, hogy ennek [ti. az engedélynek] nemcsak a Városban, hanem Italiában és a tartományokban is helye van, az isteni Severus is megerősítette leiratával *(resripsit).* (1) Vallási okból azonban nem tilos összejönni, feltéve, hogy ez nem ellentétes azzal a *senatus* consuZtummal, amely a tiltott egyesületek *(collegia illicita)* üldözéséről rendelkezik. (2) Egynél több egyesületnek viszont senki sem lehet törvényesen tagja, amint azt az Isteni Fivérek *(Diri Fratres)* is elrendelték; és ha valaki kettőnek lenne tagja, a leirat *(rescriptum)* szerint választania kell, hogy melyiknek akar inkább tagja lenni, és meg kell kapnia attól a egyesülettől, ahonnan távozik, azt, ami neki az egykori közös érdek alapján kijár.

2. Ulpianus az *De officio proconsulis* hatodik könyvében. Mindazt, aki tiltott egyesületnek a tagja, azzal a büntetéssel kell sújtani, amellyel azokat sújtják, akikről bebizonyosodott, hogy felfegyverzett emberekkel középületeket *(loca publica)* vagy templomokat *(templa)* szálltak meg.

3. Marcianus a *Iudicia publica* második könyvében, (pr.) Ha bizonyos egyesületek tiltottak volnának, azokat a császári utasítások *(mandata)* és rendeletek *(constitutiones)* és *senatus consultumok* feloszlatják, meg van azonban engedve nekik, hogy a felszámolás folyamán az esetlegesen meglévő közös pénzt megosszák s egymás közt elosszák. (1) Általában véve azonban, ha az egyesület vagy bármiféle ilyen testület nem egy *senatus consultum* vagy a császár *(Caesar)* tekintélye alapján alakult meg, a *senatus consultumok* és a császári utasítások és rendeletek ellenében jön létre. (2) Az alacsonyrendűek egyesületeibe *(collegia tenuiorum)* rabszolgákat is fel szabad venni, [de csak] uraik egyetértésével, hogy e testületek gondnokai *(curatores)* legyenek tudatában annak, hogy a tulajdonos ellenére vagy tudomása nélkül nem vehetik fel [őket] az alacsonyrendűek egyesületébe, és a jövőben száz arany büntetést tartozzanak fizetni minden egyes [így felvett] rabszolgáért.

R. Z.

• Digesta 47, 22, 1. Rubrika: *institutiones* 'tanítások' (a [jogi] tankönyvek szokásos címe). 2 Az Isteni Fivérek: Marcus Aurelius (161-180) és Lucius Verus (161-169) császárok. - Digesta 47, 22, 3. Rubrika: *iudicia publica* 'közjogi bíróságok és ítélkezésük'.

3.41. AMISUS VÁROSA SAJÁT TÖRVÉNYEI ALAPJÁN ÖNSEGÉLYZŐ EGYESÜLETET ALAPÍTHAT

Plinius minor: *Epistulae* [Levelek] 10.92-93.

92. Amisus, ez a szabad és szövetséges város *(civitas libera et foederata),* a te kegyelmességed jótéteményeként *(beneficio indulgentiae tuae)* saját törvényei szerint él. Itt átadtak nekem egy önsegélyző egyesületre vonatkozó kérelmet *(libellus ad eranous pertinens);* csatolom levelemhez, hogy te döntsd el, uram, mit és mennyiben tartasz megengedhetőnek vagy tilalmasnak.

93. Ha az amisusiak - akiknek kérelmét leveledhez csatoltad - a szövetségi szerződés alapján élvezett saját törvényeikben engedélyt kaptak, hogy önsegélyző egyesületet tartsanak fenn, nem kell ebben megakadályozni őket; különösen akkor, ha az így begyűlt pénzeket nem zavarkeltésre és gyanús szervezkedésre, hanem a szegények ínségének enyhítésére használják fel. A többi városban, amelyeket a mi törvényeink köteleznek, meg kell gátolni az ilyesmit.

M. E.

3.42. VÁROSI TANÁCSTAG A TŰZOLTÓEGYLET ÉLÉN SAVARIÁBAN

Steindenkmäler 26; RIU I. 139.
Ondódon (Vas megye) talált, két darabra törött mészkő oltár. Ma a Savaria Múzeumban őrzik.

Oltár Mercurius Augustusnak *(Mercurio Augusto Sacrum).* G(aius) Iul(ius) Maximus, *col(onia) Cla(udia) Savar(iensium)* városi tanácstagja *(decurio coloniae Claudiae Savariensium),* a városi tanács építési ügyekért felelős egykori tisztségviselője *(aedilicius)* és a kézművesek és tűzoltók collegiumának elöljárója *(praefectus collegii fabrum et centonariorum)* szívesen és boldogan váltotta be fogadalmát, mert (Mercurius) megérdemelte *(votum solvit libens laetus merito).*

B. L.

• Egy tisztviselő hivatali pályafutásának néhány fontosabb állomása követhető nyomon a felirat segítségével: először a városi *ordo decurionum* tagja lett, majd betöltötte a városi vezetésben az *aedilis* tisztségét, és miután erről leköszönt *(aedilicius),* a kézművesek és tűzoltók collegiumának elöljárója lett *(praefectus collegii fabrum et centonariorum).* Gaius Iulius Maximus talán Eszak-Italiából származott.

3.43. FELSŐ-PANNONIA PROVINCIA VÉDŐSZELLEME COLLEGIUMÁNAK TISZTVISELŐI

CIL III 4168; Steindenkmäler 68; RIU I. 31.
Savaria - Szombathelyen, a Fő téren talált mészkő tábla, ma a Savaria Múzeumban őrzik.
Kr. u. 228.

Szobor Victoriának *(Signum Victoriae).* Q.(uintus) Gav(ius) Maximus, Q_(uintus) Tor(ius) Priscianus, Felső-Pannonia tartomány védőszelleme collegiumának tisztviselői *(magistri collegii genii provinciáé Pannóniáé superioris),* P(ublius) Ael(ius) Exuperatus és T(itus) Aurél(ius) Peculiaris, a collegium írnokai *(scribae collegii)* adják és ajánlják *(dánt dedicant)* Modestus második és Probus (első) consulságának évében.

B. L.

• A felirat első sorában olvasható *Signum Victoriae* valószínűleg ugyanezen a kövön ábrázolt Victoria-alakra utalhat, amely sajnos megsemmisült. Erre utal az a tény, hogy a feliratot későbbi időben egészen a feliratos mező keretezéséig minden oldalán lefaragták. Nevükből ítélve Q. Gavius Maximus és Q. Torius Priscianus valószínűleg Észak-Italiából, T. Aurelius Pecularius pedig feltehetőleg Dél-Galliából származott. Publius Aelius Exuperatus - *cognomene* (Exuperatus) jelentése szerint - „magát felküzdött" bennszülött lehet, akinek elődei Hadrianus uralkodása alatt kaptak római polgárjogot. A feliraton szereplő személyek valamennyien Felső-Pannonia védőszelleme *collegiumának* tisztviselői - a *collegium* tartományi szintű központja pedig Savariában működött.

3.44. A HIVATALOK BETÖLTÉSÉNEK SZEMPONTJAI ELAGABALUS URALKODÁSA IDEJÉN

História Augusta [Felséges történet], *Antoninus Heliogabalus* 6; 12.

6. Pénzért árulta a kitüntetéseket, méltóságokat, hivatalokat, s ezeket az ügyleteket vagy személyesen, vagy rabszolgái révén, vagy pedig azok közvetítésével bonyolította le, akik a gyönyöreit szolgálták. A senatusba való kinevezéseknél nem tekintett sem korra, sem vagyonra, sem származásra, csak arra, hogy ki mennyit hajlandó fizetni. Ugyanígy árulta a katonai rangokat, a tribunusi, legatusi, hadseregparancsnoki beosztásokat egyaránt, éppen úgy, mint a procuratori hivatalokat és a palotai állásokat. Protogenes és Cordius kocsihajtókat, akik eleinte kocsiversenyző társai voltak, később mindennapi életének és cselekedeteinek részeseivé tette. Sokakat, akiknek külseje megtetszett neki, a színpadokról, a Circusból meg az arénából vett magához a palotába. Hieroclest annyira szerette, hogy - még elmondani is illetlen - az ágyékát csókolgatta, kijelentvén, miszerint ezzel Floralia-ünnepet tart.

12. A testőrgárda parancsnokává egy táncost nevezett ki, aki római színpadokon szokott fellépni; egy Cordius nevű kocsihajtót a vigilek élére állított; Claudius borbélyra bízta a gabonaellátás legfőbb irányítását; és egyéb fontos pozíciókba ültetett olyanokat, akiknek minden érdeme nemi szervük nagyságában rejlett. Az ötszázaié-

kos örökösödési adók behajtásával egy öszvérhajcsárt, egy futárt, egy szakácsot meg egy lakatost bízott meg. Valahányszor a praetorianus táborba vagy a curiába ment, magával vitte a nagyanyját, Variát, akit már előzőleg említettem; nagyanyja tekintélye révén próbált tiszteletet kelteni maga iránt, mivel saját személyét nem tisztelte senki. Mint már mondottam, előtte még soha nem fordult elő, hogy egy nőt azért hívtak meg a senatusba, hogy ott részt vegyen a határozatok írásba foglalásában, és véleményét nyilvánítsa a vitákban.

T. I.

3.45. FOGLALKOZÁS UTÁNI ÉS „IPARŰZÉSI" ADÓ BEHAJTÁSA AZ EGYIPTOMI KOPTOSBAN

IGRR I. 1183.
Koptos.
Kr. u. 90. május 10.

Egyiptom helytartójának *(eparchos Aigyptou),* Mettius Rufusnak rendelete alapján Lucius Antistius Asiaticus, a Bereniké-hegy praefectusa *(eparchos orous Bereneikés)* felvésette erre a sztélére, hogy mennyit kell a koptosi adóbérlőknek az arab csapatokkal jövő adóbehajtók érkezésekor fizetniük.

Egy erythrai kormányos *(kybernétés)* után 8 drachma ... 6 drachma, másodtiszt *(próreus)* 10 drachma, őr *(phylax)* 10 drachma, tengerész *(nautés)* 5 drachma, hajóépítő inas *(therapeutés naupégos)* 5 drachma, kézműves *(cheirotechnés)* 8 drachma, prostituált *(gynaikai pros hetairismon)* 108 drachma, markotányosnő 20 drachma, tevetan - tusz 1 obolos, lepecsételt tantusz 2 obolos, minden nő 4 drachma, szamár 2 obolos, jó állapotban levő szekér 4 drachma, árboc 20 drachma, szarv 4 drachma, temetés 1 drachma és négy obolos. Domitianus Augustus Germanicus Caesar uralkodásának 9. évében, május hó 10. napján.

P. H. A.

• **A** feliratból kiderül, hogy a helytartó által kivetett adót katonák fogják beszedni, és annak mennyiségét foglalkozásonként, „iparáganként" előre tudatták az érintettekkel.

3.46. AZ ITÁLIAI PUTEOLIBAN ÉLŐ TYROSI KERESKEDŐK PANASZLEVELE ANYAVÁROSUKHOZ

IGRR I. 421.
Puteoli.
Kr. u. 174. július 23.

A városnak írt levél. A Puteoliban letelepedettek üdvözletüket küldik Tyros - a szent és sérthetetlen, független ősi város, Fönícia és más városok alapítója és vezére - vezetőinek, tanácsának, a népgyűlésnek és minden otthon levőnek.

Az istenek és császár urunk kegye által - még ha vannak is más telephelyek Puteoliban, mint azt legtöbben tudjátok - a miénk rendezettség és nagyság tekintetében össze sem hasonlítható azokkal. Mert eme állomáshelynek *(statión)* régóta gondját viseli a számtalan Puteoliban lakó gazdag tyrosi. Most azonban számunk lecsökkent, és sokat költünk az itteni szentélyekben tisztelt atyai isteneink áldozataira és szertartásaira, tehát minden erőnket megfeszítve sem tudjuk az állomásért a 250 denarius éves bért megfizetni, főként akkor nem, ha a Puteoliban rendezett versenyjátékok ököráldozatának költségeit is nekünk kell fedeznünk. Szükségünk van tehát arra, hogy szíveteken viseljétek az állomáshely folyamatos fennmaradásának ügyét. Megmarad pedig (az állomáshely), ha gondoskodtok az évente fizetendő 250 denarius bérről, mert az egyéb kiadásokat, amelyeket császár urunk közelgő ünnepnapjáig az állomáshely karbantartására kell majd magunkra vállalnunk, hogy ne terheljük ezzel a várost. Továbbá emlékeztetünk titeket arra, hogy az itteni állomáshelynek egyáltalán nincsenek olyan bevételei sem a hajótulajdonosokból, sem a kikötőkből, mint a fővárosban, Rómában levő telephelynek.

Szorult helyzetünkben tehát arra kérünk benneteket, hogy fontoljátok meg alaposan a dolgot. Kelt Puteoliban július 23-án, Cornelianus Gallus és Flaccus consulságának évében.

P. H. A.

• A felirat két részből áll: 1. A Puteoliban élő tyrosi kereskedők levele és 2. a tyrosi senatus határozata az ügyben, amely elismeri a kérés jogosságát, és úgy rendelkezik, hogy a szóban forgó összeget a római kollégák fizessék ki a Puteoliban levőknek. A fenti szemelvényben az 1. részt ismertettük.

3.47. CSÁSZÁRI BIRTOKOK INTÉZŐI ÁLTAL ELKÖVETETT VISSZAÉLÉSEK BÜNTETÉSÉRŐL

CodTheod 10, 4, 1.
Kr. u. 313 (?) március 5.

Imperátor Constantinus Augustus Filippusnak, Róma város elöljárójának *(vicarius urbis)*.

Ha valakit magánjavaink intézője vagy felügyelője *(actor rerumprivatarum nostrarum sive procurator)* zaklatna, annak rágalmairól vagy fosztogatásairól ne habozzon panaszt emelni. Amennyiben az ügy bizonyosságot nyer, azt a büntetést helyezzük kilátásba, hogy az, aki egy provinciabeli ellen bármit is tenni merészelt, megégettessék, mert súlyosabb büntetést kell hozni azok ellen, akik a mi hatalmunk alá tartoznak és a mi utasításainkat kötelesek betartani. Kelt március 5-én Heracleiában Constantinus Augustus harmadik és Licinius harmadik consulsága idején.

Értelmezés *(interpretatio):* Mindazoknak, akiket császári intéző vagy felügyelő valamilyen becstelen jogtalansággal zaklat, azok rágalmaival vagy fosztogatásaival kapcsolatban a császárhoz kell majd sietnie. Ha az ügyet bizonyítani lehet, akkor döntése szerint azokat, akik a provinciabeliekkel szemben ilyeneket merészeltek tenni, tűzzel megégetik, mivel a császárok súlyosabb büntetést akartak azok ellen hozni, akik hatalmuk alatt vannak és a maguk utasításait kell hogy betartsák.

B. G.

3.48. RENDKÍVÜLI TERHEK KIVETÉSÉNEK CSÁSZÁRI SZABÁLYOZÁSA

CodTheod 11, 16, 4.
Kr. u. 328. május 9.

Ugyanő (Constantinus) Aemilianus praefectus praetoriónak. A rendkívüli terhek kiosztása *(extraordinariorum munerum distributio)* ne a főtisztviselőkre *(principales)* legyen bízva, ezért a provinciák helytartóit *(rectores provinciarum)* figyelmeztetni kell, hogy a kiosztást személyesen maguk intézzék, és saját kezűleg írják le, a neveket pedig vörössel csatolják hozzá, azt a formát megtartva, hogy először az legyen feltüntetve, amit a tehetősebbeknek *(potiores)* kell adniuk, utána amit a középrétegeknek *(mediocres)* és az alacsony rangúaknak *(infimi).* A földművest *(agricola)* pedig, aki vetés vagy a termés betakarítása előtt áll, sohasem szabad a rendkívüli terhekhez *(extraordinaria onera)* hurcolni, mivel gondoskodni kell, hogy kellő időben eleget tegyenek ezeknek a szükségleteknek. Ennek elhanyagolása a vícan'usaidra szégyent hoz, a hivatalok vezető tisztviselőinek *(rectores officiorum)* viszont a fejébe fog kerülni. A helytartóknak *(rectores)* tehát azt kell majd saját kezűleg *(manu sua)* megírniuk, hogy mire van szükség és mely szükségleteknél fejenként mennyi szolgálatot kell teljesíteni, vagy mennyi munkát, vagy milyent, vagy mekkora részletekben, úgy, hogy azt is megírja, hogy ellenőrizte <mindez>t, a behajtás előbb említett - gazdagabbak, középvagyonúak és alsóbb rangúak közötti *(inter ditiores mediocres atque infinos)* - rendjének betartásával. Felolvastatott május 9-én Rómában Ianuarinus és Iustus consulsága idején.

B. G.

• A fenti szemelvény a rendkívüli adóterhek kiszabásáról rendelkezik. Minthogy a széles társadalmi rétegeket érintő intézkedésről volt szó, a császár rendkívül körültekintően járt el: közvetlenül a helytartóknak kell intézkedniük ez ügyben. Érdemes felfigyelni egyrészt arra, hogy a terheket a vagyoni helyzetnek megfelelően méretezték (hármas tagolásban), másrészt pedig a túlkapásoknak büntetés kilátásba helyezésével próbálta a császár elejét venni.

3.49. A KÖZADÓK BEHAJTÁSÁNAK IRÁNYÍTÁSA

CodTheod 1, 12, 2.
Kr. u. 319. december 26.

Ugyanazon Augustus [Constantinus] Proculushoz. Mind a közrend érdeke megkívánja, mind pedig a proconsuli méltósághoz illik az, hogy a közadók behajtása *(exactiones publicae)* és az egyéb dolgok felügyeletét *(cura)* és nyilvántartását *(notitia)* a saját hatáskörödbe *(potestas)* vonjad, [mégpedig] oly módon, hogy ne elégedj meg a hivatalnokok *(officiales)* [írásos] jelentéseivel *(instructio)* és ármánykodó szóbeli beszámolóival, hanem vizsgáld meg maguknak a bíráknak a tevékenységét s a gabonaellátás felügyelőjének *(praefectus annonae) és* a kincstár képviselőinek *(rationales)* vallomását, hogy vajon megbízható-e az az [említett írásbeli] jelentés. így lehet ugyanis segíteni a tartomány lakóin az igazságtalan adóbehajtások ellenében. - Kelt a január *Kalendae\a.* előtti hetedik napon, Constantinus Augustus ötödik consulságának és Constantius Caesar consulságának évében.

R. Z.

3.50. A JOGTALAN ADÓBEHAJTÁS BÜNTETÉSÉRŐL

CodTheod 11, 7, 3.
Kr. u. 320. február 1.

Ugyanazon Augustus [Constantinus] a néphez. A kötelező adók megfizetése tekintetében senki se féljen az akár rosszindulatú, akár feldühödött bírák részéről [fenyegető] bebörtönzéstől és ólomgolyós korbáccsal való megveretéstől. A börtön a bűnözőknek, a börtön a bűnös embereknek való, a hivatalnokoknak *(officiales),* azon bírák megbélyegzésével *(denotatio)* együtt, akiknek a kötelességéből *(officium)* fakadóan az e törvény *(lex)* ellen vétkezőket szigorúbban kell majd megbüntetni. E törvény értelmében biztonságban járjanak el az adófizetők, mindazonáltal ha valaki annyira idegen az emberi érzelemtől, hogy ezzel a kedvezménnyel megátalkodottan visszaélne, [azt] az emberek javára létesített, szabad és nyilvános katonai őrizetben kell tartani. Ha [pedig] megrögzött bűnösségében kitartana, polgártársai jussanak hozzá tulajdonához és minden vagyonához, és a vagyon birtokbavételével vegyék magukra az adófizetés kötelezettségét *(obsequium).* Úgy hisszük, hogy e lehetőség biztosításával mindenki hajlandóbb lesz annak megfizetésére, amit hadseregünk szükséglete és a közösség érdeke megkíván. - Kelt február *Kalendaeján,* Constantinus Augustus hatodik consulságának és Constantius Caesar consulságának évében.

R. Z.

• „Az emberek javára": ti. a társadaloméra, amelyet a katonai őrizet alatt tartott, de az adója megfizetéséhez szükséges jövedelmétől el nem eső személy így nem károsít meg.

3.51. KORRUPCIÓ A KÉSŐ CSÁSZÁRKORI HIVATALOKBAN

CodTheod 1, 16, 7.
Kr. u. 331. november 1.

Ugyanő (Constantinus) a provinciabeliekhez *(ad provinciales).* Nyugodjanak most már a hivatali beosztottak (officialis) rabló kezei, nyugodjanak, mondom, mert ha a figyelmeztetés után sem fognak nyugodni, kard vágja majd le őket. Ne legyen eladó a bírói függöny *(iudicis velum),* ne kelljen megvásárolni a bebocsátást *(ingressus),* ne legyen alkudozások miatt gyalázatos hírű a bírói tanácsterem *(secretarium),* ne kerüljön pénzbe a helytartónak *(praeses)* puszta látása. Az ítélkező *(iudicans)* egyformán nyissa ki fülét a legszegényebbeknek *(pauperrimi)* és a gazdagoknak *(divites).* Ne fosztogasson a beidézésnél a hivatalfőnöknek *(officii princeps)* nevezett személy; ne zsarolják a pereskedőket ugyanezen hivatalfőnökök segédei; a centuriók és más hivatali szolgák tűrhetetlen erőszakosságának vessenek gátat, akik hol keveset, hol sokat követelnek, és mérséklődjék azok kielégíthetetlen mohósága, akik az iratokat adják vissza a felpereseknek. Mindig legyen éber a helytartói igyekezet *(industriapraesidalis),* nehogy a fentebb említett emberek valamelyike is bármit elvegyen egy perben álló személytől. És ha ezek úgy gondolják majd, hogy polgári perek kapcsán követelni lehet bármit is, legyen ott fegyveres ellenőrzés, hogy lefejezze és lenyakazza a gazembereket, mindenki számára megadva a lehetőséget, akit megzsaroltak, hogy ezt a kormányzók tudomására hozzák. Es ha ők lepleznék a dolgot, mindenkinek megadjuk, hogy ugyanerről szabadon szóljon és panaszt tegyen a provincia császári megbízottjainál *(comites provinciarum)* vagy a *praefectus* praetonoknál, ha ők vannak közelebb, hogy az ő jelentésük révén tájékozódva büntetést szabjunk ki ezekkel a rablásokkal szemben. Kelt november 1-jén Constantinopolisban Bassus és Ablavius consulsága idején.

Értelmezés *(interpretatio):* Egyetlen bíró hivatali beosztottja *(officialis omnium iudicum)* se merészeljen megvásárolható lenni, és ne kérjen pénzt a bíróságon megjelenőktől vagy pereskedőktől a bejutásért vagy kilépésért. Á keresetet benyújtók, éppúgy a gazdagok *(divites),* mint a szegények *(pauperes),* minden anyagi ellenszolgáltatás nélkül hallgattassanak meg. Hogyha a rablást választanák, karddal büntessenek meg vagy legalábbis készüljön jelentés rablásaikról a császár részére.

B. G.

• A fenti rendelet a császári igazságszolgáltatás minden szintjén elharapódzott korrupciónak volt hivatott szigorú büntetés kilátásba helyezésével gátat szabni. Egyidejűleg a szegények és gazdagok törvény előtti egyenlő elbírásának elvét hangsúlyozza.

3.52. A CSÁSZÁRI VAGYONT HŰTLENÜL KEZELŐ TISZTSÉGVISELŐKRŐL

CodTheod 1, 32, 1.

Kr. u. 333. október-november táján.

Imperátor Constantinus Augustus Felixnek.

A császári magánbirtok *(procuratores rei privatae),* a ruhafestő *(procuratores bafxi)* és -készítő műhelyek *(procuratores gynaecei)* azon irányítói, akik miatt csökken magánvagyonunk és a ruhakészítő műhelyekben gyártott termékek hibásak lesznek, a festőműhelyekben pedig a szennyezett festőanyagnak hozzákeverésével történő hamisítás foltot eredményez, tartózkodjanak attól, hogy említett munkaköreiket mindezek jóváhagyásával lássák el, ha pedig ezzel ellentétesen cselekednének, a római polgárok sorából kivéve kard végezzen velük. Kelt november elseje körül Aquileiában, Dalmatius és Zenofilus consulsága idején.

B. G.

3.53. KÖZÉPÍTKEZÉSEK RÓMA VÁROSÁBAN A KR. E. 2. SZÁZAD ELEJÉN

Livius: *Ab Urbe condita [A* római nép története a Város alapításától] 41.27.

Az ebben az évben megválasztott censorok, Q.. Fulvius Flaccus és A. Postumius Albinus összeállították a senatorok névsorát (Kr. e. 176 - B. L.). M. Aemilius Lepidus pontifex maximust tették meg rangidős senatornak, s kilenc embert zártak ki a senatusból. Ezek között különösen megrótták M. Cornelius Maluginensist, aki két évvel ezelőtt praetor volt Hispániában, L. Cornelius Scipio praetort, aki akkoriban a városiak és idegenek közti jogi ügyeket intézte és L. Fulviust, aki édestestvére volt a censornak, s mint Valerius Antias tudósít, még vagyonközösségben is élt vele.

A consulok, miután a Capitoliumon fogadalmat tettek, elutaztak provinciájukba. Közülük a senatus M. Aemiliust azzal bízta meg, hogy nyomja el Venetiában a pataviumiak körében kitört lázadást, amely - mint saját követeik is jelentették - pártvillongásból belső háborúvá növekedett.

A követek, akiket hasonló mozgolódás elnyomására küldtek el Aetoliába, azt jelentették, hogy e nép dühét lehetetlenség megfékezni. A pataviumiakat megmentette a consul megérkezése, aki, mivel a provinciában nem volt egyéb feladata, visszatért Rómába.

A censorok a Városban kaviccsal boríttatták be az utakat, valamennyi közül ők gondoskodtak először bérbeadás útján arról, hogy a Városon kívül levő utakat boríttsák be és peremmel lássák el, s több helyen hidakat is építtettek. Továbbá bérbe adták egy színpadi emelvény építését az aedilisek és praetorok által rendezendő játékok céljára, indítósorompókat készítettek a circusban, és a kocsifordulók számlálására szolgáló tojás alakú díszek elhelyezését... céloszlopokat... és vasketreceket, hogy ezekből eresszék ki a vadállatokat... az ünnepet az Álbai-hegyen megrendező consulok számára.

Kaviccsal boríttatták be a Capitolium lejtőjét, a Saturnus-szentélytől a Capitoliumig elnyúló oszlopcsarnokot a senatus gyülekezőhelyéig s tovább, fel a Curiáig. Kőlapokkal fedették be és oszlopokkal vétették körül a Porta Trigeminán kívül fekvő piacteret, gondoskodtak Armilius oszlopcsarnoka kijavításáról, lépcsőt építtettek a Tiberistől fel a piactérig. Ugyanezen a kapun belül kaviccsal szóratták fel az Aventinusig nyúló oszlopcsarnokot s a Venus szentélyénél kiinduló Clivus Publicust. Továbbá bérbe adták Calatia és Auximum városfalainak felépítését; itt állami területet adtak el, s a befolyt pénzből mindkét város fóruma köré boltokat építtettek.

A két censor egyike, Fulvius Flaccus - mivel Postumius kijelentette, hogy semmiféle munkát nem végeztet el a senatus és a római nép jóváhagyása nélkül - ezek pénzéből szentélyt építtetett Iuppiternek Pisaurumban, vízvezetéket Fundiban és Potentiában, Pisaurumban az utat kaviccsal szóratta be, Sinuessát külső kerülettel egészítette ki... csatornákat és körben falakat építsenek... a forumot oszlopcsarnokokkal és boltokkal vegyék körbe, s három boltívet emeljenek. Ezek az építkezések, amelyeket az egyik censor adott ki bérbe, nagy hálával töltötték el a colonia lakóit.

A censorok gondosan és szigorúan ügyeltek az erkölcsök megtartására is. Sok lovagtól elvették a lovát.

M. Gy.

3.54. ÚTÉPÍTÉS ÉS MÉRFÖLDKŐÁLLÍTÁS CAIUS GRACCHUS IDEJÉN

Plutarchos: *Vitae parallelae* [Párhuzamos életrajzok], *Caius Gracchus 7.*

Különösen nagy buzgalmat fejtett ki az útépítésben; figyelmet fordított a hasznosságra, a tetszetősségre és a szépségre egyaránt. Az általa épített utak nyílegyenes vonalban szelték át a vidéket, az útburkolatot faragott kövekből készítették, alatta keményre döngölt agyag alépítménnyel. A mélyedéseket feltöltötték, a vízmosások és szakadékok felett hidakat építettek. Az úttest magassága mindkét oldalán egyenlő volt, s így az egész mű egyenletes és szép látvány volt. Minden utat mérföldek szerint méretett fel (egy római mérföld kevés híján nyolc stádiumnak felel meg), és minden mérföldnyi távolságban egy-egy mérföldkövet állított. Kisebb távolságban más köveket is elhelyeztetett az út két oldalán, hogy a lovasok ezekről könnyen és segítség nélkül ülhessenek nyeregbe.

Mt. E.

3.55. AUGUSTUS ÉPÍTKEZÉSEI RÓMÁBAN

Suetonius: *De vita Caesarum* [A Caesarok élete], *Augustus* 28.3-30.2.

28.3. Rómát, mely akkoriban még nem volt birodalmi méltóságához *(maiestas imperii)* illően ékes, s árvíztől, tűzvésztől is sokat szenvedett, úgy megszépítette, hogy jogosan büszkélkedhetett: márványvárost hagy örökül az utókorra, pedig csak

téglavárost kapott (...*iure sitgloriatus* [urbem] *marmoream se relinquere, quam látenciám accepisset).* A város biztonságáról - amennyire emberi bölcsességgel tehette - még a távoli jövőre nézve is gondoskodott.

29.1. Igen sok középületet emeltetett *(publica operaplurima extruxit),* közülük a legnevezetesebbek: egy fórum a Bosszúálló Mars templomával *(fórum cum aede Mártis Ultoris),* Apolló temploma *(templum Apollinis)* a Palatiumon, a Mennydörgő Iuppiter temploma *(aedes Tonantis Iovis)* a Capitoliumon. A forumot a törvényszéki tárgyalásokra sereglő emberek miatt kellett felépíteni, s minthogy a két régi fórum nem bizonyult elegendőnek, harmadikra is szükség volt; így aztán hamarjában átadták rendeltetésének, pedig a Mars-templom akkor még el sem készült. Arról is gondoskodtak, hogy ott kiváltképpen törvényszéki tárgyalásokat *(publica iudicia)* és bíróválasztásokat *(sortitiones iudicum)* tartsanak. 2. Mars templomára még az apja megbosszulásáért megindított philippi háború idején tett fogadalmat; elrendelte tehát, hogy a senatus itt tanácskozzék háborúkról és diadalmenetek tartásáról, a hadsereget és provinciát kapott magistratusok innen keljenek útra, a győzelmesen hazatért vezérek pedig itt ajánlják fel az isteneknek diadalmi jelvényeiket *(insignia triumphorum).* 3. Apolló templomát palatinusi lakhelyének azon a részén építtette fel, melyet a jósok szerint az isten egy villámcsapással maga jelölt meg; oszlopcsarnokokat is építtetett hozzá, görög és latin nyelvű könyvtárral *(porticus cum bibliotheca Latina Graecaque),* s ott idősebb korában gyakran tartott senatusüléseket és szemlét a bírói testületek fölött. A Mennydörgő Iuppiternek templomot szentelt hálából, hogy megmentette életét, amikor a cantabriai háború idején *(expeditio Cantabrica)* egy éjszaka az úton villám csapott be gyaloghintójába, és fáklyavivő rabszolgáját halálra sújtotta. 4. Néhány nagyszerű épületet mások, így unokái, felesége és nővére nevében is emeltetett: Gaius és Lucius oszlopcsarnokát és basilicáját *(porticus basilicaque Gai et Luci),* Livia és Octavia csarnokát *(porticus Liviae et Octaviae)* és Marcellus színházát *(theatrum Marcelli).* De a többi előkelőséget is gyakran buzdította, hogy ki-ki tehetségéhez képest vagy új emlékművekkel *(monimenta),* vagy a régiek felújításával, csinosításával tegye szebbé a várost. 5. Építettek is sok szépet; Március Philippus a Múzsák Herculesének templomát *(aedes Herculis Musarum),* L. Cornificius Diana templomát *(aedes Dianae),* Asinius Pollio a Szabadság templomának átriumát *(átrium Libertatis),* Munatius Saturnus templomát *(aedes Saturni),* Cornelius Balbus egy színházat, Statilius Taurus egy amphitheatrumot s végül M. Agrippa számos nagyszerű épületet.

30.1. A várost kerületekre és lakónegyedekre osztotta fel *(spatium urbis in regiones vicosque divisit);* a kerületek felügyeletét sorshúzás útján kijelölt tisztviselők látták el; a lakónegyedekét pedig a lakosság által megválasztott vezetők. A tűzvész megelőzésére őrséget és éjjeli őrjáratokat *(excubiae nocturnae vigilesque)* szervezett; az árvíz megfékezésére kiszélesítette és kitisztíttatta a Tiberis medrét, melyet régtől fogva eltömött a törmelék és elkeskenyítettek az épületek beszögellései. Hogy a város megközelítése minél könnyebbé váljék, a Via Flaminiát maga építtette ki egészen Ariminumig, a többi utat pedig felosztva - a diadalmenet tartására jogosult hadvezérekkel zsákmányrészesedésükből állíttatta helyre. 2. A megszentelt épületeket, akár ódonságuk miatt omlottak össze, akár tűzvésznek estek áldozatul, helyreállíttatta *(aedes sacras vetustate conlapsas aut incendio absumptas refecit),* s ezekre is, másokra is bő-

kezűén ontotta az ajándékokat. Egyetlen adományként, csak a capitoliumi Iuppiter *(Iuppiter Capitolinus)* kincstárába tizenhatezer font aranyat és ötvenmillió sestertius értékű drágakövet és gyöngyöt tett le.

K. F.

3.56. CLAUDIUS ÉPÍTÉSI PROGRAMJAI

Suetonius: *De vita Caesarum [A* **Caesarok** élete], *Claudius* 20.1-3.

1. Nem sok, de annál hatalmasabb és fontosabb közművet létesített; a legjelentősebbek ezek között a Gaius idejében megkezdett vízvezeték: továbbá a Fucinus-tó lefolyócsatornája és az ostiai kikötő *(portus Ostiensis)*. Pedig jól tudta, hogy ezek közül az egyiket Augustus nem engedélyezte, hiába könyörögtek neki állandóan a marsusok; a másik munka megkezdését pedig már az isteni Iulius is többször elhatározta, de a munkálatok nehézsége miatt elállt szándékától. A Claudius-féle vízvezeték céljaira egy kőépítmény segítségével egészen Rómáig elvezettette azokat a bővizű hideg forrásokat, melyek egyikének Kék-forrás *(fons Caeruleus)* a neve, a másik kettőnek Curtius és Albudignus; valamint az Anio novus-vízvezetéket; vizüket több, díszesen kiképzett medencében osztatta szét. 2. A Fucinus-tó lecsapolására is főként a haszon, de legalább annyira a dicsőség reményében vállalkozott; néhányan ugyanis saját költségükön elvállalták a lecsapoltatás munkáját, ha annak fejében átengedik nekik a mocsártalanított földterületet. Háromezer lépésnyi távolságban részint kiásatta, részint kivájatta a hegyoldalt, így hozta létre nagy keservesen a csatornát, tizenegy évi munkával, harmincezer ember szakadatlan dolgoztatásával. 3. Felépíttette az ostiai kikötőt, mégpedig úgy, hogy jobbról-balról két mólóval fogatta körül, a bejáratnál pedig, ahol már mély a tenger, kőgátat emeltetett; ezt a lehető legszilárdabban akarta megalapozni; ezért elébb elsüllyesztette azt a hajót, amely egy hatalmas obeliszket szállított Egyiptomból Rómába, majd cölöpökkel vétette körül, és arra az alexandriai Pharos mintájára egy óriási tornyot építtetett, hogy éjjel fényjelekkel utat mutasson a hajóknak.

K. F.

3.57. AZ *AQJJA CLAUDIA* ÉS AZ *AQUA ANIO NOVUS* ÉPÍTÉSI FELIRATAI

CIL VI 31537a.

Róma városában az ókori *Porta Praenestina* (mai nevén Porta Maggiore) attika falának feliratai (1., 2., 3.).

Kr. u. 52 (1.), 71 (2.), 80 (3.).

1. Ti(berius) Claudius Caisar Augustus Germanicus, Drusus fia, pont(ifex) maxim(us), a tribunusi hatalom tizenkétszeres birtokosa *(tribuniciapotestate XII),* ötszörös cónsul *(cónsul V),* az imperátori *acclamatio* huszonhétszeres birtokosa *(imperátor*

XXVII), a haza atyja, az *Aqua Claudiának,* amely a Caeruleusnak és Curtiusnak nevezett forrásoktól *(fons Caeruleusjons Curtius)* ered, a 45. mérföldkőtől, továbbá az *Aqua Anio* Novának a 62. mérföldkőtől a városba saját költségén történő bevezetéséről gondoskodott *(Aquas Claudiam exfontibus qui vocabantur Caeruleus et Curtius a milliario XXXXV item Anienem Novam a milliario LXII sua impensa in urbem perducendas curavit).*

2. Imp(erator) Caesar Vespasianus August(us) pont(ifex) max(imus), a tribunusi hatalom kétszeres birtokosa *(tribunicia potestate II),* az imperátori *acdamatio* hatszoros birtokosa *(imperátor VI),* háromszoros consul *(consul III),* négyszeres kijelölt consul *(consul designatus IIII),* a haza atyja, az isteni Claudius által bevezetett, később elhanyagolt és összedüledezett *Aqua Curtiát* és *az Aqua Caeruleát* kilenc éven át saját költségén a város számára helyreállította *(Aquas Curtiam et Caeruleam perductas a divo Claudio et postea intermissas dilapsasque per annos novem sua impensa urbi restituit).*

3. Imp(erator) T(itus) Caesar, az isteni Vespasianus fia, Augustus, pontifex maximus, a tribunusi hatalom tízszeres birtokosa *(tribunicia potestate X),* az imperátori *acdamatio* tizenhétszeres birtokosa *(imperátor XVII),* a haza atyja, censor, nyolcszoros consul *(consul VIII)* saját költségén gondoskodott az isteni Claudius által bevezetett, később pedig atyja, az isteni Vespasianus által a város számára helyreállított *Aqua* Cumának és az *Aqua* CaeruZeának - amikor azok forrásházuktól (kiindulva) régiségüknél fogva teljesen összedüledeztek - új formában történő újrabevezetéséről. *(Aquas Curtiam et Caeruleam perductas a divo Claudio et postea a divo Vespasiano patre suo Urbi restitutas cum a capite aquarum a solo vetustate dilapsae essent nova forma reducendas sua impensa curavit.)*

B. L.

• Az ókori ***Porta Praenestinán*** át lépett be Róma területére az ***Aqua Claudia*** és az ***Aqua Anio Novus*** (az 1. feliraton ***Aqua Anio Nova)*** nevű vízvezeték, amelynek 3 építési periódusát említi a felirat: Claudius császár vezette őket Rómába, Vespasianus újíttatta fel, majd Titus állíttatta helyre azokat.

3.58. A COLOSSEUM ÉPÍTÉSI FELIRATA

A Colosseum főbejárata mellett levő, eredetileg több mint 4 m-es, mára töredékesen megmaradt márványtömbön a Kr. u. 5. századi helyreállítást megörökítő, Theodosius-kori felirat alatti, a bronzbetűk felerősítésére szolgáló, Alföldy Géza által felfedezett csapoláslyukak segítségével rekonstruált építési felirat. G. Alföldy: Eine Bauinschrift aus dem Colosseum. ***ZPE*** 109., 1995, 195-226.
Kr. u. 71 k.

Imperátor Titus Caesar Vespasianus Augustus az új amphitheatrum *(amphitheatrum nóvum)* építését a zsákmányokból elrendelte *(ex manubis fieri iussit).*

B. L.

• A töredékesen fennmaradt felirat rekonstrukciója a bronzbetűk csapolásnyomai alapján készült a korabeli és későbbi források, valamint éremábrázolások messzemenő figyelembevételével. A 1i. század óta Colosseum néven ismert amphitheatrum építését Vespasianus császár kezdte el és - amint az a feliratból kiderül - fia, Titus fejezte be. Nevének kezdőbetűjét - *T(itus)* - csak apja halála után „szúrták be" a titulatura *Imp(erator) Caes(ar)* rövidítése közé. A hatalmas méretű, teljes egészében kőből épült, a Róma városában már régebb óta meglevő fakonstrukciójú színházakhoz képest tehát minden szempontból „új" amphitheatrum neve *(amphitheatrum nóvum)* szerepel a felirat második sorában. A harmadik sor azt a forrást adja meg, amelyből az építési költségeket fedezték. Az *ex manubis* („a zsákmányokból", lat.) kifejezéssel találkozhatunk több más korai császárkori épület, pl. a Mars Ultor-templom építési feliratán is. Vespasianus és Titus esetében a Colosseum építési felirata leginkább a jeruzsálemi templom lerombolását és kifosztását követően Rómába hurcolt zsidó kincsekre utalhat, amelyek feliratos említése illeszkedik a Titus-kori építészeti program egészébe, hiszen a jeruzsálemi templom kifosztását a közelben található Titus-diadalív egyik reliefjén is megörökítették.

3.59. DOMITIANUS ÚTJA *(VIA DOMITIANA)*

Statius: *Silvae* [Erdők] IV.3.27-55.

Rég egy tengelyen ülve csak poroszkált,
s ingott, mint kocsirúdja, itt a vándor,
s elsüllyedt a kerék a lágy talajban,
és - síkság közepén! - hajótörésnek
vészétől remegett latin parasztunk.
Nem volt gyors a szekér, marasztva útját
hátráltatta a hallgató keréknyom,
vánszorgott a barom, s a szörnyű terhet
íves járma alatt hörögve húzta.
S mely elvette előbb egész napunkat,
szűk két óra idő csupán az út most!
Nem gyorsabb a madár eget hasító
szárnya, s nem sebesebb hajók futása!
Úgy kezdik, hogy a széleken barázdát
vonnak, mellyel ez útszegélyt lemetszik,
és jó mélyre leásnak ott a földbe,
majd feltöltik az árkot, ámde másként,
így készítve a burkolatnak aljat, hogy
tartson, s ne csalárd alap, hibás ágy
várjon majd a sűrűn rakott kövekre.
Majd jól összeszorítva két szegéllyel
fogják egybe: peremkövek sorával.
Hány kéz működik itt sietve együtt!

Erdőt vágnak emitt, hegyet tarolnak,
szirtet lök tova vassal az s gerendát,
míg nagy kőlapokat lerakva rájuk
más oltott meszet és poros tufát szór;
ott vízzel tele gödröket csapolnak,
s eltérítik a kis folyók futását.

M. Gy.

3.60. TAKARÉKOSKODÁS A KÖZPÉNZEKKEL

Plinius minor: *Epistulae* [Levelek] 10.17a-b, 37, 43.

17a - 1. Uram, amilyen kellemes hajózásban volt részem, egészen Ephesusig, olyan elviselhetetlen forróság és egy kis láz is gyötört, miután onnét kocsin folytattam utamat. Pergamumban megpihentem. 2. Mikor pedig parti naszádra szálltam, az ellenszél tartóztatott fel. így a vártnál valamivel később, mégpedig szeptember 17-én érkeztem meg Bithyniába. Mégsem panaszkodhatom a késés miatt, mert ami számomra a legkedvezőbb előjel, már tartományomban ünnepelhetem születésnapodat. 3. Most Prusa város *(respublica)* kiadásait *(impendia),* bevételeit *(reditus)* és követeléseit *(debitores)* vizsgálom át. Ennek szükséges voltát a vizsgálat során egyre inkább belátom. Magánszemélyek ugyanis különböző címeken jelentős pénzösszegeket tartanak maguknál; máskor meg a legszabálytalanabb kiadásokra folyósítanak pénzt. 4. Mindezt közvetlenül megérkezésem után írtam neked, uram.

17b - 1. Uram, szeptember 17-en érkeztem meg tartományomba, s oly engedelmesnek, irántad oly hűségesnek találtam, amint azt az egész emberiségtől megérdemled. 2. Fontold meg, uram, nem tartanád-e szükségesnek, hogy ideküldj egy építészt. Úgy látszik, ha becsületes számvetést csinálnánk, jelentős összegeket lehetne visszatéríttetni az építési vállalkozókkal. Ezt biztosra veszem a prusaiak számadásából *(ratio Prusensium),* amit a leggondosabban tanulmányozok.

37.1. Uram, a nicomediaiak hárommillió-háromszáztizennyolcezer sestertiust fordítottak vízvezeték-építésre, ami máig befejezetlen félbemaradt, s részben széthordták; egy másik vezetékre kétszázezret folyósítottak. De ez is félbemaradt, úgyhogy újabb beruházásra van szükség, hogy vizük legyen, pedig már annyi pénzt eltékozoltak. 2. Megnéztem azt az igen tiszta vizű forrást, amelyből a vizet le kellene vezetni, ahogy eredetileg tervezték; mégpedig árkádos vezetékkel, hogy ne csak a város lapályos és alacsonyabb részeire jusson. Már csak egy-két tartóív áll. Néhányat abból a faragott terméskőből lehet újjáépíteni, amelyet a régebbi vezetékből bontottak ki. A vezeték többi részét véleményem szerint téglából kell felépíteni, ami könnyebb és olcsóbb. 3. S mindenekelőtt az szükséges, hogy küldj egy vízügyi szakértőt *(aquilex)* vagy egy építészt, nehogy megint az legyen az eredmény, mint korábban. Azt az

egyet állítom, hogy az építmény haszna és szépsége mindenképpen méltó lesz a te korszakodhoz *(utilitas operis et pulchritudo saeculo tuo dignissima).*

43.1. Uram, mikor megvizsgáltam a bizánciak hivatalos kiadásait *(Byzantinorum rei publicae impendia),* melyek rendkívül magasra rúgnak, tudomásomra jutott, hogy minden évben követet küldenek üdvözlésedre *(legátus ad te salutandum)* egy hálaadó irattal *(psephisma),* s útiköltségre tizenkétezer sestertiust adnak. 2. Emlékezve utasításodra, úgy gondoltam, hogy a hálaadó iratot elküldetem, a követjárást azonban mellőzzék - így a hivatalos tisztességadásnak is eleget tesznek, s a kiadástól is mentesülnek. 3. A város költségvetését terheli meg háromezer sestertius, amit évente útiköltség címén adtak annak a követnek, aki felkeresi Moesia elöljáróját, hogy a város nevében üdvözölje. Ezt a jövőre nézve törölhetőnek tartom. 4. Kérlek, uram, szíveskedj megírni véleményedet, hogy vagy megerősítsd döntésemet, vagy helyrehozd tévedésemet.

44.1. A leghelyesebben jártál el, kedves Secundusom, mikor megtakarítottad a bizánciaknak azt a tizenkétezer sestertiust, amit az üdvözlésemre küldött követre költöttek. Megteszi ugyanazt a szolgálatot, ha csak az írásbeli határozatot továbbítod. 2. Moesia elöljárója is meg fogja nekik bocsátani, ha tiszteletüket kevésbé költséges módon fejezik ki.

M. E.

3.61. HADRIANUS ÚTJÁNAK ÉPÍTÉSI FELIRATA EGYIPTOMBÓL

IGRR I. 1142.

Antinoupolisban a 19. század végén talált, ma a Kairói Múzeumban őrzött felirat. Leltári száma: 9291.
Kr. u. 137. február 25-én.

Imperátor Caesar Traianus Hadrianus Augustus, az isteni Traianus Parthicus fia, az isteni Nerva unokája, pontifex maximus *(archiereus megistos),* a néptribunusi hatalom *(démiarchikés exousia)* huszonegyszeres, az imperátori acclamatio *(autorkratór)* kétszeres birtokosa, háromszoros consul *(hypatér),* a haza atyja *(patér patridos)* készítette a Bereniké városából Antinoupolisba vezető, biztonságos és sík terepen, a Vörös-tenger mentén haladó, új Hadrianus-utat *(hódos Hadriané),* amely mellett őrséggel megerősített bőséges víztározókat és pihenőhelyeket állított fel. A 21. év Phamenóth hónap 1-jén.

P. H. A.

• A Vörös-tenger partján haladó, Berenikét és Antinoupolist összekötő, Hadrianus császár uralkodásának 21. évében kiépített út építési felirata olvasható a fenti szemelvényben. A felirat kiemeli az út biztonságos voltát, és megemlíti a hozzá kapcsolódó, az utazók biztonságát és részben kényelmét szolgáló létesítményeket (őrség, víztározók, pihenőhelyek).

3.62. HADRIANUS ÉPÍTKEZÉSEI RÓMÁBAN

História Augusta [Felséges történet], ***Hadrianus*** 9-13.

9. Noha felépített minden befejezetlen építményt, ezekre atyja, Traianus temploma kivételével sohasem írta rá a nevét.

10. Rómában helyreállította a Pantheont, a Saeptát, a Neptunus-basilicát, igen sok templomot, Augustus fórumát, Agrippa fürdőjét, és mindezeket saját építőjük nevének meghagyásával avatta fel.

11. Saját nevén építtetett egy hidat is, egy szentélyt a Tiberis mellett és Bona Dea templomát.

12. A kolosszust Decrianus építésszel álló helyzetben és magasra emelve olyan óriási erőfeszítés árán vitette el onnan, ahol most Roma város temploma áll, hogy a művelet végrehajtásához 24 elefántot teremtett elő.

13. És mivel a szobrot Nero arcvonásai alapján, akinek eredetileg szentelve volt, Sol számára avatta fel, Apollodóros építész tanácsára eltervezte, hogy Lunának is készíttet egy másikat.

N. L.

3.63. ÉPÍTKEZÉS KÜLÖNBÖZŐ TÁRSADALMI HELYZETŰEKNEK

Vitruvius: ***De architectura libri decem*** [Tíz könyv az építészetről] 6.5.1-3.

1. Amikor mindezt így elrendeztük az égtájak szerint, meg kell fontolni azt is, milyen módon kell a magánházakban felépíteni a házigazdának szánt saját helyiségeket, és miként azokat, amelyek közösek a kívülállókkal. Mert a saját helyiségek közül az olyanokba nem akárkinek, hanem csakis a meghívottaknak szabad belépni, amilyenek a hálószobák, ebédlők, fürdők és egyebek, amelyek hasonló célra szolgálnak. Közös helyiségek pedig azok, ahová a hívatlanok a népből is jogosan beléphetnek, mint a *vestibulum,* a ház udvara, aperisty/i'umok, és ami még ugyanilyen rendeltetésű. Azoknak tehát, akiknek átlagos a vagyonuk, nincs szükségük pompás *vestibulumok*ra, sem taZw/inumokra, sem átriumokra, mivel ők másoknál udvarolva ajánlják fel szolgálataikat, s nem nekik udvarolnak.

2. Azoknak, akik falusi terményekkel foglalkoznak, az előcsarnokokban istállókat és raktárakat, az épületben is pincéket, magtárakat, csűröket, kamrákat s egyéb ilyeneket kell kialakítani: ezek inkább a termények tárolására szolgálhatnak, mint a választékosság díszére. Továbbá a bankároknak és az adóbérlőknek kényelmesebb és csinosabb, lopás ellen biztos házakat tervezzünk, az ügyvédeknek és a szónokoknak választékosabbakat és tágasabbakat, hogy az összejöveteleket befogadhassák. A nemeseknek pedig, akiknek, ha tisztséget és hivatalt viselnek, állami kötelezettségeik vannak, királyi, magas vesribuíumokat, tágas átriumokat és perístyZiumokat kell csinálni, ligeteket és tágas sétatereket méltóságukhoz illően; továbbá könyvtárakat, képtá-

rakat, basilicákat, amelyek ugyanolyan módon készüljenek, akárcsak a nagyszerű középületek, mivel az ő házaikban gyakran tartanak tanácskozást közügyekben, s magánügyekben is ítélkeznek és döntenek.

3. Ha tehát minden rangú-rendű személyiségnek azon elvek szerint rendezzük el a házát, amint az első könyvben a díszítésről meg van írva, nem lesz mit kifogásolni rajtuk, mert minden célra kényelmesen és hibátlanul alkalmassá válnak. Ezek a szempontok nemcsak a városi épületekre érvényesek, hanem falun is, kivéve, hogy városban az *átriumok* közvetlenül a kapu közelében szoktak lenni, falun a városias házaknál rögtön apm'sty/iumok következnek, s csak aztán az *átriumok* amelyeket körben padlózott oszlopcsarnokkal építenek, s amelyek a *palaestrákra,* és a sétaterekre néznek. Amennyire tudtam, összefoglalóan leírtam a városi épületekre vonatkozó szabályokat. Most szólok a falusi építkezések elveiről, arról, hogy hogyan felelnek meg céljaiknak, s milyen szabályok szerint kell őket elhelyezni.

G. D.

3.64. HALOTTÉGETŐ ÉS SZERVESHULLADÉK-LERAKÓ HELYEK KIJELÖLÉSE RÓMA MELLETT

CILI.2 838 = VI 31614.
Rómában, a *Castrapraetoria* közelében előkerült felirat, ma a Capitoliumi Múzeumban (Musei Capitolini) őrzik.
Kr. e. 80 körül.

L(ucius) Sentius, C(aius) fia, praetor, a senatus határozata értelmében gondoskodott a helyek lehatárolásáról *(ex senatus sententia loca terminanda coeravit).* Jó cselekedet *(bonumfactum),* nehogy a kijelölt határokon belül, közelebb a városhoz, bárki is máglyarakó helyet akarjon létesíteni *(nei quis intra terminos propius urbem ustrinam fecisse velit),* és nehogy ürüléket, (vagy/és) hullát akarjon behajítani *(neive stercus cadaver iniecisse velit).*

B. L.

Festett felirat:

Az ürüléket jó messzire hordd el, nehogy baj érjen! *(Stercus longe aufer ne malum habeas!)*

B. L.

• A felirat szövege a Sulla korában *triumvir monetalisként* jól ismert Lucius Sentius *praetor urbánus* rendeletének szövegét őrizte meg számunkra, amelyet a szokásos *b(onum) f(actum)* („jó cselekedet", lat.), a praetor urbánus által kibocsátott rendeletekre jellemző formula vezet be, és amelyben - higiéniai okokból - kijelöli azokat a határokat *(termini)* a város körül, amelyen belül tilos volt halottégető helyek *(ustrina)* létesítése, továbbá ürülék *(stercus)* és állati dögök *(cadaver)* széthajigálása.

3.65. A *THERMAE STABIANAE* ÉPÍTÉSI FELIRATA POMPEIIBEN

CIL I.2 1635; X 829.

Pompeiiben a stabiaei fürdőben előkerült építési felirat. Ma a nápolyi Nemzeti Régészeti Múzeumban (Museo Archeologico Nazionale) őrzik.
Kr. e. 80 körül.

C(aius) Vulius, C(aius) fia (és) P(ublius) Aninius, C(aius) fia, a városi tanács ítélethozatali joggal felruházott elöljárói *(duoviri iure dicundo)* a gőzfürdő és a tisztálkodóhelyiség építésének *(laconicum et destrictarium faciunda),* az oszlopcsarnokok és a tornacsarnok újjáépítésének *(porticus et palaestram reficiundá)* nyilvános kiírásáról a városi tanács határozata értelmében gondoskodtak *(locarunt ex decurionum decreto),* (és) abból a pénzből, amelyet nekik a törvény szerint játékokra vagy egy épületre kellett fordítaniuk, kivitelezték és a végrehajtást ellenőrizték *(ex eapequnia quod eos e lege in ludos aut in monumento consumere oportuit faciunda coerarunt eidemque probarunt).*

B. L.

• A felirat Pompeii legrégebbi, a Kr. e. 4. században létesített ún. stabiaei fürdője *(thermae Stabianae)* részleges bővítésének, illetve újjáépítésének tényét örökítette meg Sulla korában. Új épületrészként jelenik meg a *laconicum* (gőzfürdő) és az a helyiség *(destrictarium),* ahol a sportolók a testükre tapadt olajos homokot egy erre a célra szolgáló eszközzel *(strigilis)* levakarhatták, ugyanakkor átépítésre kerültek az oszlopcsarnokok *(porticus)* és a tornacsarnok *(palaestra). A* költségek, amelyeket egy városi törvény éretelmében *(ex lege)* játékokra vagy egy épületre *(in ludos aut in monumento)* kellett fordítani, a két elöljárót terhelték *(eos ... consumere oportuit).*

3.66. A POMPEII SZÍNHÁZ ÉPÍTÉSI FELIRATA

CIL I.2 1633; X 844.

1769-ben vagy 1794-ben Pompeiiben, a kisebbik színház *(odeon)* bejárata fölött talált, ma is az eredeti helyén látható felirat.
Kr. e. 80 után.

C(aius) Quinctius Valgus, C(aius) fia (és) M(arcus) Porcius, M(arcus) fia, a városi tanács vezetői *(duo viri)* a városi tanács határozata éretelmében a fedett színház építésének nyilvánosan kiírásáról gondoskodtak és a szerződés betartását ellenőrizték *(decurionum decreto theatrum tectum faciundum locarunt eidemque probarunt).*

B. L.

• A feliraton olvasható *locarunt - probarunt* szavak a korai városi törvényekben is megtalálható szakkifejezések (lásd pl. *lex Malacitana* 63). A felirat Pompeii második kőszínházának, az akusztikai okokból tetővel fedett odeonnak *(theatrum tectum)* az építési felirata. A két városi ve-

zető abban az időben viselte tisztségét, amikor Pompeii *colonia* rangra emelkedett. Mindketten jól ismertek a campaniai város közéletében: néhány évvel később az ötévenként esedékes vagyonbecslés végrehajtásával megbízott városi elöljárók *(duoviri quinquennales)* lettek, és ők hozták létre a pompeii nagy amphitheatrumot is. Caius Quinctius Valgus pályafutása nem Pompeiiben kezdődött: neve Kr. e. 85-ből a dél-campaniai városban, Abe/íf'numban (Avellino) bukkan fel, ahol már betöltötte a *duovir quinquennalis* tisztségét.

3.67. A SEGOVIAI VÍZVEZETÉK FELIRATA

G. Alföldy: Die Bauinschriften des Aquäduktes von Segovia und des Amphitheaters von Tarraco. Madrider Forschungen, Band 19. Berlin - New York, 1997.
Kr. u. 90-98 között.

Imperator Nerva Traianus Caesar Augustus Germanicus, pontifex maximus, a tribunusi hatalom kétszeres birtokosa, kétszeres cónsul, a haza atyja rendeletére *(Imperatoris Nervae Traiani Caesaris Augusti Germanici, pontificis maximi, tribunicia potestate II, consulis II, patris patriae iussu)* Publius Mummius Mummianus et Publius Flavius Taurus a *municipium Flavium Segoviensium* városi tanácsának vezetői *(II[duum]viri municipii Flavii Segoviensium)* helyreállították a vízvezetéket *(aquam restituerunt).*

B. L.

• 17 m hosszú, kb. 30 m magasban elhelyezett, eredetileg kb. 120-140 betűből álló építési felirat, amely az aranyozott bronzbetűk felerősítésére szolgáló csapolásnyomok pontos felmérése (1992. július 11-12.) nyomán vált rekonstruálhatóvá. A vízvezeték *(aqua)* építését Domitianus idején kezdték meg, Traianus hatalomra kerülésekor fejezték be. A feliraton ez utóbbi uralkodó neve szerepel, két helyi vezető *(duumvir)* nevének társaságában.

3.68. SAVARIA NEVÉNEK FELIRATOS EMLÍTÉSE A VÁROSI RANGRA EMELÉS ELŐTT

Steindenkmaler 70; RIU I. 135.
1928-ban Ondódon (Vas megye), egy régi kút falában talált votív márványtábla, ma a szombathelyi Savaria Múzeumban őrzik.
Kr. u. 1. század első fele.

Oltár Aecorna Augustának *(Aecornae Augustae sacrum), azok* az emonaiak, akik Savaria határain telepedtek meg *(Emonienses qui consistunt finibus Savariensium),* szívesen váltották be ígéretüket, mert (Aecorna) megérdemelte *(votum solverunt libentes merito).*

B. L.

• A felirat Savaria nevét a colonia rang feltüntetése nélkül, a „Savaria határai" ***(fines Savariae)*** kifejezésben adja meg. Noha a római városi jogban kizárólag városi rangú település rendelkezhet „határokkal" vagy territóriummal, a *fines Savariae* említése arra is utalhat, hogy a felirat *colonia Claudia Savaria* Claudius-kori (Kr. u. 40-es évek körüli?) alapítása előtti időszakra keltezhető. Itt telepedtek le azok az emonabeliek, akik részben az Augustus élete utolsó évében (Kr. u. 14) alapított észak-itáliai város, *colonia Iulia Emona* (ma: Ljubljana) lakói és részben talán Aquileia irányából észak felé terjeszkedő itáliai kereskedők voltak. Aecorna helyi istennő volt, akinek fogadalmat tettek, amelyet be is váltottak.

3.69. VÁROSALAPÍTÓ VETERANUSOK SAVARIÁBAN 1.

Steindenkmäler 96; RIU I. 145.

Ondódon (Vas megye), egy régi kút falában 8 darabra tört, mészkőből faragott sírsztélé, ma a szombathelyi Savaria Múzeumban őrzik.
Kr. u. 1. század második fele.

Itt nyugszik L(ucius) Naevius Rufus, Ter(tius) fia, a *leg(io) XV Apol(linaris)* Mediolanumból származó *(Mediolano)* leszerelt katonája *(veteranus),* akit *c(olonia) C(laudia)* S(avariába) telepítettek le *(deductus coloniam Claudiam Savariensium).* Élt 75 évet. A sírfeliratot (a saját) feleségének, Naevia Lucidának is állíttatta *(et Naeviae Lucidae coniugi suae titulum fieri iussit),* elkészítéséről gondoskodott *(faciendum curavii)* L(ucius) Naevius Silvanus, felszabadított rabszolga *(libertus). A* sírhely minden oldalán 20-20 láb (= kb. 6 x 6 m) méretű *(locus monumenti quoqueversus pedes XX).*

B. L.

• A leszerelt katona magas életkorából és észak-itáliai származásából ítélve egyike lehet a Savariába letelepített első veteranusoknak. Minthogy felesége *nomen gentiléje* megegyezik az övével, feltételezhető, hogy korábban Lucius Naevius Rufus rabnője volt, majd szabadosa lett. Szintén ő szabadította fel Lucius Naevius Silvanust, aki egykori gazdája síremlékének elkészítéséről gondoskodott. A felirat megadja a sírkert méretét is; ez azért vált szokásossá, hogy elejét vegyék a sírkert területe későbbi önkényes csökkentésének, rongálásának. A felirat lelőhelye talán arra enged következtetni, hogy Lucius Naevius Rufus veteránbirtoka Savaria territóriumának Ondód környékére eső részén lehetett, ahol síremlékét is feltételezhetjük.

3.70. VÁROSALAPÍTÓ VETERANUSOK SAVARIÁBAN 2.

CIL III 4189 = 10921; Steindenkmäler 95; RIU I. 149.

Dozmaton (Vas megye) a templom falába másodlagosan befalazott homokkőből faragott sírsztélé. Ma a szombathelyi Savaria Múzeumban őrzik.
Kr. u. 1. század közepe, második fele.

Itt nyugszik P(ublius) Maecius Sabinus, P(ublius) fia, a *leg(io) XV Apollinaris)* sergiai származású *(domo Sergio)* leszerelt katonája *(veteranus),* akit *c(olonia) C(laudia) S(avariába)* telepítettek le *(deductus coloniam Claudiam Savariensium),* élt 60 évet. A felirat állításáról szabad akaratából (?) rendelkezett *(titulum fieri iussit arbitra[tu?])* M OMIT (?)... C(?)ANI QCa — O / — E D —

B. L.

• Savaria alapításában többek között a carnuntumi legio *(legio XV Apollinaris)* kiszolgált katonái játszottak szerepet, akik Savariában kapták meg a tisztességes leszereléssel *(missio honesta)* járó földjuttatást *(missio agraria),* illetve itt vásárolhattak birtokot maguknak, amennyiben elbocsátásukkor pénz kaptak *(missio nummaria).* A veteránletelepítés *(deductio)* történhetett csoportosan vagy egyéni úton egyaránt. A letelepítést követően azonban legkorábban csak 20 év múltán változtathattak lakhelyet a volt katonák. A felirat utolsó sorai töredékesek és értelmezhetetlenek, egyes korábbi értelmezések szerint *arbitratu Domitiani* lehetne.

3.71. TIFERNUM ETRUSZK VÁROS PATRÓNUSA TEMPLOMOT ÉPÍTTET

Plinius minor: *Epistulae* [Levelek] 4.1.

1. Kedves Fabatusom! Szeretnéd, ha annyi idő után unokádat meg engem megint láthatnál. Mindkettőnknek nagyon kedves ez az óhaj, és - szavamra - kölcsönös. 2. Mert mi is hihetetlenül vágyódunk utánatok, és vágyunk teljesítését tovább nem halogathatjuk, így máris csomagolunk, hogy mihelyt módunk lesz az utazásra, hozzátok siessünk. Útközben csak egyszer állunk meg rövid időre. 3. Kis kitérőt teszünk Etruriába *(deflectemus in Tuscos).* Nem azért, hogy megnézzük a birtokot és a gazdaságot *(non ut agros remque familiarem oculis subiciamus)* (erre később is lesz mód), hanem hogy eleget tegyünk egy parancsoló kötelességünknek.

4. Birtokommal *(praedia)* szomszédos a Tifernum (Tiberinum) nevű város *(oppidum).* Ennek lakói engem, még szinte gyermekkoromban - sokkal több lelkesedéssel, mint meggondolással - pártfogójuknak *(patrónus)* választottak. Ha odaérkezem, ünnepelnek, ha elutazom, bánkódnak, ha megtiszteltetésben részesülök *(honores),* örvendeznek. 5. Hálám *(gratia)* jeléül (mert szégyen, ha az embert ragaszkodásban felülmúlják) saját költségemen templomot építtettem *(templumpecunia mea exstruxi).* Elkészült, felavatását *(dedicatio)* tovább halogatni már vétek lenne, a kegyelet megsértése. 6. Ott leszünk hát a felszentelés napján (di'es *dedicationis):* nagy vendégséget akarok rendezni. Lehet, hogy még a rá következő napot is ott töltjük, de azután annál gyorsabban utazunk tovább. 7. Bárcsak jó egészségben találnánk téged és leányodat. Mert biztos, hogy jó hangulatban lesztek, ha szerencsésen megérkezünk. Minden jót!

M. Gy.

3.72. EGY EPHESOSI POLGÁR TÖREKVÉSE A VÁROS SZÉPÍTÉSÉRE

SIG 850.
Római kori görög nyelvű felirat Ephesosból *(Ódeion),* ma Londonban, a British Museumban őrzik.
Kr. u. 145.

Imperátor Caesar *(Autokratór Kaisar)* Titus Aelius Hadrianus Antoninus Augustus, az isteni Hadrianus fia, az isteni Traianus Parthicus unokája, pontifex maximus *(archiereus megistos),* a néptribunusi hatalom *(démarchikés exousia)* hétszeres, az imperatori cím kétszeres birtokosa, négyszeres consul *(hypatos),* a Haza Atyja *(patér patridos),* az ephesosiak vezetőinek, tanácsának és népének *(tois archousi kai té houle kai tó démó)* üdvözletét küldi.

Vedius Antoninus törekvését, hogy közmegbecsülésre *(philotimia)* találjon nálatok, nem annyira a ti leveleitekből, mint inkább az övéiből ismerem, ugyanis amikor segítségemért folyamodott a műalkotások kicsinosítása végett - amelyekért ti kigúnyoltátok -, tudomásomra hozta, hogy mily sok és mily nagy épülettel gazdagította a várost, ti azonban nem az őt megillető módon fogadtátok. Részemről beleegyeztem abba, amit kért, és elfogadtam, hogy nem a polgártársainál szokásos módon, akik a pillanatnyi hírnév érdekében látványosságokra, osztogatásra meg versenyek rendezésére fecsérlik becsvágyukat, inkább azt válassza, amin keresztül reményei szerint városát a jövőben pompásabbá teheti. A levelet Cl(audius) Iulianus, a nagy hatalmú proconsul *(ho kratistos anthypatos)* küldte el. Jó szerencsét.

T. K.

• A Kr. u. 2. században az egész Római Birodalomban jellemző volt, hogy gazdag magánszemélyek alapítványokat hoztak létre, saját költségükön városukban középületeket (pl. színház, *amphitheatrum,* fürdők stb.) emeltek, vagy különböző látványosságok szervezésének költségeit vállalták magukra. Ennek fejében elvárták, hogy mint köztiszteletnek örvendő személyeket tartsák őket számon közösségükben, és sokszor a város *patrónusa* címet is megkapták. A fenti feliraton ennek éppen az ellenkezőjével találkozunk, amikor is a jótékony polgárt - minthogy a népszerű játékok helyett inkább a városkép szépítéséért áldozott - nem részesítik az általa joggal elvárt közmegbecsülésben, és ezért a császárhoz folyamodott segítségért.

3.73. LEÉGETT FÜRDŐÉPÜLET HELYREÁLLÍTÁSA *NARBO* VÁROSÁBAN

CIL XII 4342.
A dél-galliai *Narbo* - Narbonne-ban, a Szent Pál-katedrális udvarában talált felirat. Ma a narbonne-i múzeum kőtárában (Musée Lapidaire) őrzik.
Kr. u. 145 után.

Imp(erator) Caes(ar) T(itus) Aelius Hadrianus Antoninus Aug(ustus) Pius, az isteni Hadrianus fia, az isteni Traianus Parthicus unokája és az isteni Nerva dédunokája *(Imperátor Caesar divi Hadriani filius, divi Traiani Parthici nepos, divi Nervae pronepos, T[itus] Aelius Hadrianus Antoninus Aug[ustus] Pius)* pont(ifex) maximus, a tribunusi hatalom birtokosa *(tribunicia potestate),* kétszeres imperator *(imperator II),* négyszeres consul *(consul IIII),* a haza atyja *(pater patriae)* a tűz által elpusztított fürdőt oszlopcsarnokokkal, és színházzal továbbá díszcsarnokkal, valamint összes díszeivel együtt sajátjából (értsd: pénzéből) helyreállította *(thermas incendio consumptas cum porticibus et theatro et basilicis et ómnibus ornamentis sua restituit).*

B. L.

• A felirat Antoninus Pius császár (138-161) 4. - és egyben utolsó - consulságának évében egy tűzvészben elpusztult fürdő saját költségen történő helyreállításának tényét örökíti meg.

3.74. AQUINCUM MINT *MUNICIPIUM* EMLÍTÉSE

CIL III 10398.
A 19. század végén Óbudán az ún. Papföldeken a római kori fürdőépület hideg vizes helyiségében *(frigidarium)* előkerült felirat.
Kr. u. 193. szeptember 11.

Oltár Fortuna Augustának *(Fortunáé Augustae sacrum).* C(aius) Val(erius) Valentin(us), a városi tanács elöljárója *(duumvir)* és C(aius) Iul(ius) Victorinus, továbbá P(ublius) Petronius Clemens, a városi tanács építési ügyekért felelős egykori vezetője *(aedilicius),* mindketten Aquincum municipiumának városi tanácstagjai *(decuriones municipii Aquincensium)* fogadalomból oltárt állítottak *(aram ex voto posuerunt),* szeptember havának *Idusa,* előtt 3 nappal, Falco és Clarus consulságának évében.

B. L.

• A felirat megemlíti a városi tanács négyfős vezető testületének *(quattuorviri)* két tagját: egyrészt a két „tanácselnök" egyikét, Caius Valerius Valentinus *duumvirt,* másrészt a városi építési ügyekért felelős egykori elöljárót *(aedilis),* Publius Petronius Clemenst, aki már leköszönt hivatalából *(aedilicius),* de továbbra is a városi tanács *(ordo decurionum)* tagja maradt, csakúgy, mint a tisztséget nem viselő társa, Caius Iulius Victorinus (lásd még 4.1.46.). A felirat a Kr. u. 124-ben *municipium* rangra emelt Aquincum nevének *(municipium [Aelium] Aquincensium* = tulajdonképpen „az aquincumiak municipiuma" értelemben) egyik utolsó említése, merthogy még ugyanabban az évben Septimius Severustól *colonia* rangot kapott.

3.75. BRIGETIO VÁROSI RANGJÁNAK LEGKORÁBBI EMLÍTÉSE

CIL III 3649; RIU III. 773.
Esztergomban, a bazilika építése során talált feliratos mészkő tábla. Ma az esztergomi Balassa Bálint Múzeumban őrzik (leltári száma: 67.16.1.).
Kr. u. 205.

A legszentebb Apollónak és Hygiának *(Apolliníet Hygiae sanctissimis)* Quintus Ulpius Felix, a bregetióiak municipiumának augustalisa *(Augustalis municipii Bregetionensium* [sic!]) saját költségére templomot emelt *(impensis suis templum fecit)* Aurelius Antoninus császár második és Septimius Geta (első) consulságának évében *(Aurelio Antonino Augusta II et Septimio Geta consulibus).*

B. L.

• Quintus Ulpius Felix Brigetio municipiumában (a feliraton: *Bregetió)* a császárkultuszt ápoló, felszabadított rabszolgákból álló hatfős testület tagja lett *(sevir Augustalis municipii Brigetionensium). A* feliraton consuli keltezés található: Caracalla második és Geta első consulsága Kr. u. 205-re keltezhető - a felirat tehát Brigetio municipium rangjának általunk ismert legkorábbi említését tartalmazza. A töredékes feliraton a városnév pontatlan megadása miatt sokáig nem ismerték fel, hogy Brigetióról van szó. A felirat egyéb vonatkozású értelmezésére lásd 3.77. és 3.78.

3.76. ÜNNEPI LAKOMA ÉPÜLETÉNEK LÉTESÍTÉSE

RIU II. 377.
Brigetio - Komárom/Szőny. 1912-ben a brigetiói legiotábor közelében késő római sírban másodlagos felhasználásban előkerült mészkő tábla. Ma Tatán, a Kuny Domokos Múzeumban őrzik.
Kr. u. 217. november 5.

Apollónak és Hygiának *(Apollini et Hygiae)* Q(uintus) Ulp(ius) Felix, a brigetióiak municipiumának augustalisa *(Augustalis municipii Brigetionensium),* a 2. kaputól a Salus forrásáig saját költségére alapjaiból *(a solo inpendiis suis)* oszlopcsarnokot *(porticus)* épített, és a tűzoltóegylet kizárólagos használatára ünnepi lakomák rendezésére birtokba adta *(ad epulas privilegio collegii centonariorum haberi iussit)* Iul(ius) Sabinus *quinquennalis* (jóváhagyásával) Praesens és Extricatus consulsága évében november hónap *Nonaeján.*

B. L.

• Quintus Ulpius Felix jogállását tekintve felszabadított rabszolga, aki - noha valószínűleg tehetős volt - nem szabad születése miatt nem lehetett a városi vezető elit tagja, ezért a hozzá

hasonló jogállásúakkal együtt a rendekhez hasonló, a császárkultuszt ápoló hat férfiúból álló testülethez *(seviri Augustales)* tartozott. Az *ordo decurionum* tagjaihoz hasonlóan anyagilag ő is hozzájárult középületek építéséhez, nevezetesen egy Apollónak és Hygiának szentelt oszlopcsarnok felépítéséhez, amelyben a tűzoltók *collegiuma* rendezhetett ünnepi lakomát. Az épület „hivatalos átadását" a városi tanács vezetője, az ötévenként esedékes vagyonbecslés végrehajtásával is megbízott *duumvir quinquennalis* hagyta jóvá. A feliraton ún. consuli keltezés található, amelynek segítségével meg lehet határozni a felirat állításának évét.

3.77. FÜRDŐ LÉTESÍTÉSE AZ AQUINCUMI TÁBORVÁROS TERÜLETÉN

CIL III 10489.
Aquincum - Budapest III. ker. / Óbuda.
Kr. u. 222-235 között.

Imp(erator) Caesar M(arcus) Aur(elius) Severus [Alexander] Pius Félix Augustus a *legio II Adiutrix Pia Fidelis* fennhatósága alá tartozó területen *(territorio legionis II [secundae] Adiutricis Piae Fidelis)* új fürdőt épített *(balneum a solo ... fecit),* Fl(avius) Marcianus consul gondoskodásával *(curante Fl[avio] Marciano co[n]s[ule]).*

B. L.

• A felirat a Kr. u. 3. század első harmadának végén a *canabae* területén létesített fürdő építését említi. Az *a solo* kifejezés arra utal, hogy az építmény újonnan épült, és nem meglevő épület felújítása vagy helyreállítása történt *(solum, -i [n]* = „talaj", lat.: *a solo* = „a talajból").

3.78. AZ AQUINCUMI LEGIO FÜRDŐJÉNEK ÉPÍTÉSI FELIRATA

CIL III 3525 = 10492. ,
Aquincum - Budapest III. ker. / Óbuda, a Flórián u. 420. sz. telken talált oltár, amelynek első feliratát kivésték, és másodlagos felhasználásban látták el az alábbiakban olvasható szöveggel. A felirat értelmezéséhez lásd Alföldi A.: Aquincumi adalék a Kr. u. 268. év történetéhez. *BudRég* 13., 1943, 35-42.
Kr. u. 268.

A *legio II Adiutrix Pia Fidelis Claudiana* nagyobbik fürdőit *(thermae maiores),* amelyek hosszú időn át használaton kívül voltak *(magnó tempore intermissae)* és el voltak hagyatva, oszlopcsarnokok és bejáratok rendbehozatalával előbb újjáépítette *(retractatis porticibus aditibusque prius refecit),* majd elrendelte, hogy július hó *Kalendaeja.* előtti napon (június 30-án) bocsássák a katonák rendelkezésére, Cleme(ntius) Silvi(us),

a kiemelkedő férfiú helytartósága idején *(praesidente egregio viro Clementio Silvio)* és ugyanazon legio parancsnokának, Aurelius Frontinusnak a felügyelete alatt *(et cura Aurelii Frontini praefecti legionis iusdem),* Paternusi második és Marinianus (első) consulsága idején.

F. G.

• A felirat, amelyet egy másodlagosan felhasznált oltárra vésték, azt a tényt rögzíti II. Claudius uralkodása idején, hogy az Aquincumban állomásoztatott *legio II Adiutrixnak* a Budapesten, az Árpád híd óbudai hídfője alatt feltárt „nagyobbik fürdőit" *(thermae maiores)* helyreállították, kibővítették és újból használatba vették. Fontos a legio *Claudiana* kitüntető jelzője, másrészt pedig a consulok nevének megadása, akik Kr. u. 268-ban voltak hivatalban. A feliraton szerepel *Pannónia inferior* helytartójának, a más feliratokról (pl. CIL III 3424) is ismert Titus Clementius Silvius helytartónak a neve, aki ezt a tisztséget mint *praeses* viselte. A *vir egregius* cím lovagrendi származásra utal. Aurelius Frontinus az aquincumi legio parancsnoka volt: címe már nem a hagyományos, senatori rangúaknak kijáró *legátus Augusti pro praetore,* hanem valószínűleg már ő is lovagrendi *praefectusként* állt a legio élén. A senatori rend tagjainak a hadseregből való kiszorulása a lovagrendiek javára a Severus-kort követően figyelhető meg.

3.79. FEDETT FOLYOSÓ ÉPÍTÉSE

CIL III 4183; Steindenkmaler 7; RIU I. 39.
Savaria - Szombathely.
Kr. u. 3. század?

T(itus) Cnorius Sabinianus, az *ala Contariorum* egykori parancsnoka *(ex praefecto),* a kiemelkedő férfiú *(vir egregius)* és L(ucius) Val(erius) Verus, *Colonia Claudia Savaria* városi tanácsának tagja *(decurio coloniae Claudiae Savariensium),* Felső-Pannonia egykori tartományi főpapja *(sacerdotalis provinciáé Pannóniáé superioris)* a tűzvész által elpusztított fedett folyosót *(cryptam vi ignis exustam)* saját költségükre újjáépítették *(sumptibus suis refecerunt).*

B. L.

• A *crypta* néven említett épület rendeltetése nem ismert. Általában zárt és fedett folyosót jelent, (két) oldalt ablaknyílásokkal, amely valamilyen nagyobb épületkomplexum része vagy önálló épület is lehet. Néha föld alatti járatokat is jelent. A város, illetve Felső-Pannonia helyi életének kiemelkedő alakjai építették fel újra: a tartományi főpap nevének és címének említése kapcsán talán felmerülhet a cryptának a császárkultusszal való összefüggése is. A vir *egregius* kifejezés a lovagoknak kijáró cím volt, mint ahogy a lovagrend tagjai tölthették be a lovassági segédcsapatok parancsnoki tisztségét *(praefectus alae)* is.

3.80. GABONATÁROLÓ ÉPÍTÉSE SAVARIÁBAN

CIL III 4180; Steindenkmäler 11; RIU I. 48.
Savaria - Szombathely.
Kr. u. 346-349.

A mi urunk, a győzedelmes és diadalmaskodó Constans örökkévaló Augustus jó szerencséjéért *(beatudine domini nostri Constantis victoris ac triumfatoris semper Augusti),* előre látva a gabonaraktárak *(horrea)* készleteiben mutatkozó hiányt, azt követően, hogy alapításuk tekintetében a gabonaraktárak fogyatkozni kezdtek, emezt (a horreumot) Vulc(acius) Rufinus, az igen kiváló (értsd: senatori rangú) férfiú *(vir clarissimus), praefectus praetorio,* saját kezdeményezésre *(per se coepta)* a gabonaellátás ügye örökös zavartalanságának ajánlotta *(in securitatem perpetem rei annonariae dedicavit).*

B. L.

• A késő római császárság korában továbbra is alapvető probléma volt az élelmiszer-, azon belül pedig a gabonaellátás biztosítása. Birodalomszerte megfigyelhető, hogy mind katonai erődökben, mind pedig civil településeken, vagy azoktól függetlenül, a tartományok belsejében élelmiszer-és gabonaraktárak épültek. Ezek rendeltetése egyrészt a lakosság, másrészt pedig a katonaság ellátása volt. Savariában Vulcacius Rufinus, *apraefectura Italiae Illyrici etAfricae* elöljárója *(praefectus praetorio),* aki Kr. u. 346. március 8. - 349. december 28. között viselte ezt a tisztséget, a helyi készletek felhalmozása és a gabonaellátás zavartalan biztosítása érdekében Constans császár uralkodása idején *horreumot* építtetett. A horreumok késő római szerepére vonatkozóan lásd L. Borhy: *„Non castra sed horrea..."* - Bestimmung einer der Funktionen spatrömischer Binnenfestungen. *BayVorgeschbl* 61., 1996, 207-224.

3.81. PANNÓNIAI VÁROSOK ÁLLAPOTA VALENTINIANUS CSÁSZÁR LÁTOGATÁSA IDEJÉN

Ammianus Marcellinus: *Res gestae* [Római történet] 30.5.1-3, 6, 14, 15, 17.
Ballá L.: *Savaria invalida.* Megjegyzések a pannóniai városok Valentinianus-kori történetéhez. *ArchÉrt* 90., 1963, 75-80.
Kr. u. 375.

1. A tavasz előrehaladtával Valentinianus elindult Trevert'ből (Trier), és gyors menetben haladt az ismert utakon. ... 2. Ezután bevonult Carnuntum illyricumi városba, amely most lakatlan és elhanyagolt állapotban van *(Carnuntum Illyriorum oppidum desertum quidem nunc et squalens),* de egy hadvezér számára igen kedvező helyen fekszik, mert innen, a határhoz legközelebb eső őrállomásról *(statio)* vissza lehet verni a barbárok támadásait, ha a véletlen vagy a megfontolás okot ad rá. 3. Mindenki rettegve várta a császár jövetelét, mert azt hitte, hogy a heves természetű, indulatos

császár hamarosan meg fogja büntetni azokat a tisztviselőket, akiknek hűtlensége vagy távolléte miatt vált védtelenné Pannoniának ez a része.... 6. Különféle címeken kiagyalt, vészthozó adókkal nyomorgatták a már úgyis tönkretett, jelentős vagy kis vagyonnal rendelkező emebreket. ... Végre az adóterhek *(tributorum onera)* és a folyton növekvő szolgáltatások *(vectigaliumque augmenta multiplicata)* még a végromlástól félő előkelő emberek közül is sokat elköltözésre kényszerítettek. Másoktól a kérlelhetetlenül követelőző adóhivatalnokok *(flagitantes ministri)* mindent elharácsoltak, s mivel már nem volt miből adniuk, így állandó lakói lettek a börtönöknek *(perpetui carcerum inquilini)*.... Valentinianus, amennyire a körülmények engedték, gyorsított menetben haladt előre, s mindazokat, akik a váratlan behatolás idején ide-oda kóboroltak, életkorra való tekintet nélkül leölette, hajlékaikat felgyújtatta, majd veszteség nélkül visszavonult egész hadával. Egy ideig még Aquincumban időzött, de mivel az ősz már végéhez közeledett, alkalmas téli szállás után nézett, mert ezen a vidéken a a hideg évszakban mindent hó és jég szokott borítani. De nem talált megfelelő helyet Savarián kívül, márpedig ez akkoriban meglehetősen védtelen város volt *(eo invalida tempore),* amelyet a különböző csapások erősen megviseltek. 15. Ezért, bármennyire sürgős lett volna az elszállásolás, mégis elhagyta egy időre a várost, gyorsan haladt a folyó mentén *(ripa fluminis),* elegendő helyőrséggel látta el a táborhelyeket *(castra praesidio competenti munita atque castella),* végül Brigetióba ért. ... 17. ...midőn a császár az említett városból (Savariából - B. L.) hadjáratra indult, ugyanazon a kapun akart kimenni, amelyiken bejött, mert ez mintegy kedvező jel lett volna arra, hogy hamarosan visszatér majd Galliába. De amikor az elhanyagolt térséget a fölhalmozódott törmeléktől meg akarták tisztítani, egy megvasalt kapuszárny lezuhant, és az odarendelt sok ember a legnagyobb erőfeszítéssel sem tudta eltávolítani. Mivel nem akarta az egész napot ott elvesztegetni, kénytelen volt egy másik kapun távozni.

Sz. Gy.

• Pannónia egykor rendezett, védett városairól *(Aquincum, Brigetio, Carnuntum, Savaria)* nyújt siralmas képet Ammianus Marcellinus leírása a Kr. u. 4. század végén. A középületek düledező állapota (pl. Savaria városkapuja) egyenes következménye volt a késő római császári adópolitikának. Valentinianus, aki - Ammianus Marcellinus leírása szerint - mérhetetlen haragra gerjedt az illyricumi *praefectus praetorio* ellen annak kíméletlen harácsoló adópolitikája miatt, maga szolgáltatta a példát minderre: „ (Probus) szem előtt tartotta ugyanis a császárnak azt az elvét, hogy az igazságra és az igazságtalanságra való tekintet nélkül minden úton-módon pénzt kell szerezni" (uo. 30.5.5).

4. A római társadalom

4.1. A rabszolgák

4.1.1. A SZEMÉLYEK KATEGÓRIÁI

Gaius: *Institutionum commentarii quattuor* III.9-12; IV.13; V.14-15; VI.25-27.

{III. Az emberek állapotáról}

9. A legfőbb felosztás pedig a személyek joga tekintetében az, hogy minden ember vagy szabad *(liber),* vagy rabszolga *(servus).*

10. A szabad emberek közül ismét egyesek *ingenuusdk,* mások *libertinusok.*

11. *Ingenuusdk* azok, akik szabadnak születtek; *libertinusok* azok, akik a jog szerinti rabszolgaságból föl lettek szabadítva.

12. A *libertinusoknzk* ismét három fajtája van: [a *libertinusok]* ugyanis vagy római polgárok *(cives Romani),* vagy latin jogúak *(Latini),* vagy *„dediticiusnak* minősülők" *(dediticiorum numero).* Lássuk csak ezeket egyenként, legelőször azonban a *dediticiusokal.*

{IV. A dediticiusokról avagy a *lex Aelia Sentiáról}*

13. Alex Aelia Sentia ugyanis elrendeli, hogy azok a rabszolgák, akiket uraik büntetésből bilincsbe verettek, és akikre szégyenbélyeget sütöttek, vagy akiket vétség *(noxa)* miatt kínzóeszközzel kínvallatásnak vetettek alá és ezt a vétséget rájuk bizonyították, vagy akiket arra adtak, hogy gladiátorként harcoljanak vagy a vadállatokkal küzdjenek, vagy akiket [cirkuszi] játékba vetettek vagy őrizet alá helyeztek, és utóbb vagy ugyanazon, vagy más úr által fel lettek szabadítva, ugyanolyan szabad állapotúak legyenek, amilyen állapotúak a *peregrinus dediticiusok.* {V. A *peregrinus dediticiusokról}* 14. *Peregrinus dediticiusoknak* pedig azokat nevezik, akik egykor a római nép ellen fegyvert ragadva harcoltak, s azután legyőzetvén megadták magukat. 15. Az ilyen gazságot elkövetett rabszolgákról tehát azt mondjuk, hogy bármilyen módon bocsáttassanak is szabadon és bármilyen életkorúak legyenek is, jóllehet uruk teljes jogú tulajdonában voltak, sohasem lehetnek akár római polgárok, akár latin jogúak, hanem mindenképpen „dediticiusnak minősülő"-nek kell őket tartanunk.

25. Azok pedig, akik „dediticiusnak minősülnek", semmiképpen nem szerezhetnek [ti. tulajdont] végrendelet alapján, akárcsak bármely *peregrinus;* sőt ők maguk sem tehetnek végrendeletet, legalábbis a [jogtudósok] többségi álláspontba] sze-

rint. 26. A legrosszabb tehát azoknak a szabadsága, akik *„dediticiusnak* minősülnek", [és] semmilyen törvény vagy senatusi határozat, vagy császári rendelet nem ad nekik lehetőséget a római polgárjog megszerzésére. 27. Sőt Róma városában vagy a Róma városától számított százmérföldes körön belül nem tartózkodhatnak, ha pedig mégis megtennék, őket magukat s tulajdonukat el kell árverezni azzal a feltétellel, hogy ne szolgáljanak s ne is bocsáttassanak szabadon Róma városában vagy a Róma városától számított százmérföldes körön belül, és ha szabadon bocsátanak őket, a római nép rabszolgái lesznek. így rendeli mindezt a *lex Aelia Sentia.*

F. G. - R. Z.

• A személyek kategóriáira vonatkozóan lásd RJT 203-215. A rabszolga-felszabadítás törvényi szabályozására lásd a 4.1.25. szemelvényt.

4.1.2. A SZEMÉLYEK JOGAIRÓL

Iustinianus: *Institutiones* [Institúciói] I, 3, 1-5.

3. A személyek jogáról *(ius personarum). A* személyek jogairól a legfőbb felosztás az, hogy minden ember vagy szabad *(liber),* vagy rabszolga *(servus).* 1. A szabadság *(libertás)* pedig az, amiről a szabadokat is nevezik, természetes képessége annak, amit bárki megtehet, kivéve ha valamit vagy erőszak, vagy jog megtilt. 2. A rabszolgaság pedig a népek jogának *(ius gentium)* intézkedése, amely szerint valaki más uralmának *(dominium)* természet ellen van alárendelve. 3. Rabszolgáknak *(servi)* pedig amiatt nevezik őket, hogy a hadvezérek elrendelték a foglyok eladását, és ezért megőrizni *(servare),* nem pedig megölni szokták őket. Manctpiumoknak is nevezik őket, mivel az ellenségtől kézzel *(manus)* ragadják el őket. Rabszolgának vagy születni, vagy azzá válni lehet. 4. (Rabszolgának) születnek a rabszolganőinktől *(ancillae),* rabszolgává pedig vagy a népek joga *(ius gentium)* miatt, ami a fogságból ered, vagy a polgári jog *(ius civile)* alapján válnak, amikor a húsz évnél idősebb szabad ember az árban való részesedésért magát eladatja. A rabszolgák jogállapotában nincs különbség. 5. A szabadok *(liberi)* között sok különbség van, ugyanis vagy szabadon születettek *(ingenui),* vagy felszabadítottak *(libertini).*

F. G.

• A személyek kategóriáira a római jogban lásd RJT 203-215.

4.1.3. A SZABADON SZÜLETETTEK ÉS A FELSZABADÍTOTTAK JOGÁLLÁSBELI KÜLÖNBSÉGE

Iustinianus: *Institutiones* [Institúciói] I, 4, 1; 5, 1-3.

4. A szabadon születettekről *(ingenui).* Szabadon született *(ingenuus)* az, aki rögtön, ahogy megszületett, szabad *(liber).* Akár két szabadon született *(ingenui)* házasságából *(matrimonium)* született, akár felszabadítottaktól *(libertini), akár egy* felszabadítóitól és egy szabadon születettől. De ha valaki szabad anyától *(libera)* és rabszolga apától *(servus)* születik, nem kevésbé születik szabadon születettnek, mint aki szabad anyától és ismeretlen apától született, minthogy házasságon kívül fogantatott. Elegendő, hogy az anya szabad legyen akkor, amikor születik, még ha mint rabszolganő esett is teherbe. Ellenkező esetben is, ha mint szabad nő esett is teherbe, de rabszolganővé válva szült, a szabály az, hogy ő, aki születik, szabadnak születik, mivel nem szabad, hogy az anya vesztesége annak ártson, aki az anyaméhben van. Ebből (felvetődik) az a kérdés, hogy ha egy terhes rabszolganő felszabadította válik, de ezután rabszolgává válva szült, szabadot *(liber)* vagy rabszolgát *(servus)* szül. Marcellus úgy ítéli meg, hogy szabadnak születik, elegendő ugyanis annak, aki az anyaméhben van, hogy a közbülső időben szabad anyja van: ami igaz is. 1. Mivel, ha valaki szabadon születettként *(ingenuus)* születik, nincs kárára annak, hogy rabszolgaságban *(servitas)* volt, azután pedig felszabadult: igen gyakran ugyanis az a határozat van, hogy a szülöttnek a szabadon bocsátás *(manumissio)* nem árt.

5. A felszabadítottakról *(libertini).* A felszabadítottak *(libertini)* azok, akiket jogos rabszolgaságból *(servitas)* bocsátottak szabadon. A szabadon bocsátás *(manumissio)* pedig a szabadság megadása: ugyanis ameddig valaki rabszolgaságban van, hatalom *(manus, potestas) alá* van helyezve, és a felszabadítottat *(manumissus)* a hatalom *(potestas)* felszabadítja. Ez a dolog a népek jogából *(iusgentium)* veszi eredetét, tudniillik a természetjog *(ius naturale)* szerint mindenki szabadnak születik, nem volt ismert a szabadon bocsátás *(manumissio)* sem, amikor a rabszolgaság ismeretlen volt. De miután a népek jogával *(ius gentium)* létrejött a rabszolgaság, követte azt a szabadon bocsátás *(manumissio)* jótéteménye. Amikor egy közös név nevezi az embereket, a népek joga *(ius gentium)* alapján háromfajta ember elfogadott, szabadok *(liberi)* és ezek ellentéteként rabszolgák *(servi)* és harmadik fajta a felszabadítottak *(libertini),* akik megszűntek rabszolgák lenni. 1. A szabadon bocsátásnak *(manumissio)* pedig sok módja mutatkozik: ugyanis vagy felszentelt egyházakban szent rendeletekből *(sacri constitutiones),* vagy pálcával *(vindicta),* vagy barátok között *(inter amicos), vagy* levél útján *(per epistulam), vagy* bármely más végakarat szerint. De sok más módon nyerhető el a szabadság *(libertás)* a rabszolga *(servus)* számára, amelyeket úgy a régiek, mint a mi rendeleteink *(constitutiones)* vezettek be. 2. A rabszolgákat *(servi)* uraik *(domini)* mindig fel szokták szabadítani: annyira, hogy vagy útközben szabadíttatnak fel, vagy amikor *apraetor vagy aproconsul* fürdőbe vagy színházba megy. 3. A felszabadítottak jogállása *(status)* azelőtt háromféle volt: ugyanis akiket felszabadítottak, majd nagyobb és jogos szabadságot *(libertás)* nyertek és római polgárokká *(cives Romani)* váltak, majd kisebbet és latin jogúakká *(Latini)* lettek

a *lex Iunia Norbana* szerint, majd alsóbbat és a meghódítottak *(dediticii)* soraiba kerültek a *lex Aelia Sentia* alapján. A meghódítottak *(dediticii)* legrosszabb állapota azonban már rég megszűnt, a latin jogúak *(Latini)* nevét pedig gyakran nem használják: ezért a mi kegyességünk *(pietas)* mindent növelni és jobb állapotba visszahelyezni kívánva ezt két rendeletben *(constitutiones)* megjavította és az előző állapotba visszavezette, mivel Róma város legrégibb idejében egyetlen és egyszerű szabadság *(libertás)* volt, az, amit a szabadon bocsátó *(manumissor)* birtokolt, kivéve persze azt, hogy (ő, akit felszabadítanak) felszabadította *(libertinus)* válik, aki pedig felszabadítja, azaz a szabadon bocsátó *(manumissor)* szabadon született *(ingenuus). A* meghódítottakat *(dediticii)* rendelettel *(constitutio)* megszüntettük, amelyet döntéseink *(decisiones)* között közzétettünk, amelyekkel és a kitűnő Tribonianus, quaestorunk hozzájárulásával a régi jog vitás kérdéseit elsimítottuk. A *Latini Iunianit* és minden rájuk vonatkozó megfigyelést egy másik rendelettel *(constitutio)* és ugyanannak a quaestornak a hozzájárulásával kijavítottuk, amelyek a császári záradékok *(sanctiones)* között tündökölnek. Az összes felszabadítottat *(libertini),* sem a szabadon bocsátott *(manumissus)* korát, sem a szabadon bocsátó *(manumissor)* vagyonát *(dominium),* sem a szabadon bocsátás *(manumissio)* módját meg nem különböztetve, amint azt korábban figyelembe vették, római polgárjoggal *(civitas Romana)* megajándékoztuk, több módot adva, amelyekkel meg lehet adni a rabszolgáknak *(servi)* a szabadságot *(libertás)* a római polgárjoggal *(civitas Romana),* amely jelenleg egyedül van.

F. G.

• A személyek kategóriáira a római jogban lásd RJT 203-215.

4.1.4. A MÁSOK JOGÁNAK ALÁRENDELT SZEMÉLYEKRŐL

Gaius: *Institutionum commentarii quattuor* VII.48-53.

48. Következik egy másik felosztás a személyek jogáról. Mert egyes személyek önjogúak *(sui iuris sunt),* mások idegen hatalomnak vannak alávetve *(alieno iuri sunt subiectae).* 49. Es ismét azon személyek közül, akik idegen hatalomnak *(alienum ius)* vannak alávetve, egyesek apai hatalom *(potestas),* mások férji hatalom *(manus),* [megint] mások tulajdonosi hatalom *(mancipium)* alatt állnak. 50. Lássuk most azokat, akik idegen hatalomnak *(alienum ius)* vannak alávetve, mivel ha megtudjuk, kik is ezek a személyek, rögtön megértjük, kik az önjogúak.

51. Először pedig tárgyaljunk azokról, akik idegen hatalom *(aliena potestas)* alatt állnak. 52. Az urak *(domini)* hatalmában *(potestas)* vannak a rabszolgák *(servi).* Ez a hatalom a népek jogából *(ius gentium)* származik, hiszen minden népnél egyaránt megfigyelhetjük, hogy az uraknak rabszolgáik irányában élet és halál fölötti hatal-

muk *(vitae necisque potestas)* van, és amit csak a rabszolga szerez, azt urának szerzi. 53. A mi korunkban azonban sem a római polgároknak, sem bármilyen más embernek, aki a római nép birodalmában él, nem szabad mértéktelenül és ok nélkül kegyetlenkednie rabszolgáival, mivel a szentséges Antoninus császár rendelete *(constitutio)* alapján aki saját rabszolgáját ok nélkül megöli, nem kevésbé felel [ezért], mintha más rabszolgáját ölte volna meg. Ugyanezen császár egy rendelete azonban az urak nagyobb keménységét is korlátok közé szorítja, mivel [a császár] egyes tartományok helytartóinak *(praesides)* kérdésére azon rabszolgákról, akik az istenek templomaihoz vagy a császárok szobraihoz menekülnek, úgy rendelkezett, hogy ha tűrhetetlen az urak kegyetlensége, kényszerítsék őket rabszolgáik eladására. És valóban mindkét rendelkezés igazságos; jogunkkal ugyanis nem szabad visszaélnünk, ezért is tiltják el a tékozlókat *(prodigi)* vagyonuk ügyintézésétől.

F. G. - R. Z.

• A rabszolgákra vonatkozóan lásd RJT 208-211.

4.1.5. PLUTARCHOS AZ IDŐSEBB CATO RABSZOLGÁIVAL VALÓ BÁNÁSMÓDJÁRÓL

Plutarchos: *Vitae parallelae* [Párhuzamos életrajzok], *Cato Maior* 5.

Hacsak azt nem tartom jelleme legnagyobb durvaságának, hogy úgy visszaélt rabszolgáival, mintha barmok volnának, s azt tartotta, hogy az embereknek nincs több közük egymáshoz, mint a haszon.

Ugyanis a lélekkel felruházott lényekkel nem szabad úgy bánni, mint a lábbelikkel vagy edényekkel, melyeket eldobunk, ha eltörnek, vagy elkopnak a használattól, ezek iránt azonban, ha másért nem, hát az emberiesség érdekében illő dolog, hogy rászoktassuk magunkat a szelídségre és jóindulatra. Én még egy munkás ökröt sem adnék el csak azért, mert öreg, nemhogy egy idős embert kiragadjak arról a vidékről, ahol nevelkedett, megszokott életmódjából, mintegy a hazájából a csekély nyereség érdekében, amikor már hasznavehetetlenné vált annak a számára, aki megveszi, s annak, aki eladja.

Mt. E.

4.1.6. CATO MAIOR RABSZOLGÁI

Plutarchos: *Vitae parallelae* [Párhuzamos életrajzok], *Marcus Cato* 21.

Sok rabszolgát tartott; legszívesebben a fiatalkorú hadifoglyok közül vásárolta őket, mert azokat, akár a kölyökkutyákat vagy a csikókat, még jól lehetett nevelni és ké-

pezni. Szolgáinak nem volt szabad idegen házba belépniük, csak ha Cato vagy felesége küldte őket, s ha megkérdezték tőlük, mit csinál Cato, azt kellett felelniök, hogy nem tudják. A rabszolga otthon vagy a neki megparancsolt munkát végezte, vagy aludt; Cato különösképpen szerette az olyan rabszolgákat, akik jó alvók voltak, mert ezeket nyájasabb természetűeknek tartotta az ébereknél, és úgy gondolta, hogy akik kellőképpen kialudtak magukat, jobban végzik munkájukat, mint a rossz álmúak. Mivel úgy gondolkodtak, hogy a rabszolgákat a szerelmi vágy bírja rá a legtöbb könnyelmű cselekedetre, úgy rendelkezett, hogy bizonyos meghatározott pénzösszegért együtt élhettek társnőjükkel, de más nőhöz nem volt szabad közeledniük.

Eleinte, amikor még szegény volt és állandóan hadjáratokon vett részt, nem törődött vele, mit szolgálnak fel neki, egyenesen szégyenletes dolognak tartotta, hogy a gyomra miatt veszekedjék rabszolgáival. De később, amikor vagyonosabb lett, és vendégül látta barátait s hivataltársait, a lakoma után azonnal megkorbácsolta azokat a rabszolgákat, akik hanyagságot tanúsítottak az ételek felszolgálásában és készítésében. Helyesnek tartotta, ha rabszolgái civódtak egymással, mert gyanús volt neki és félt tőle, ha jól megértették egymást. Ha valamelyiket halállal büntetendő cselekmény elkövetésével gyanúsították meg, csak akkor végeztette ki, ha valamennyi rabszolgatársa bűnösnek találta.

Amikor szorgalmasabban hozzálátott a vagyonszerzéshez, úgy találta, hogy a földművelés inkább szórakoztató, mint hasznot hajtó foglalkozás, ezért tőkéjét biztos és jól jövedelmező vagyontárgyakba fektette; halastavakat, hőforrásokat, posztókészítő műhelyek által használt telkeket, szurokgyártó telepeket, dús legelőkben gazdag földeket és erdőbirtokokat vásárolt, amelyekből szép haszonhoz jutott, ráadásul ezek a birtokok olyanok voltak, amint ezt maga mondta, hogy sok kárt még Iuppiter sem okozhatott bennük. Hasznot húzott abból is, hogy a tengeri vállalkozásokhoz pénzt adott kölcsön, mégpedig nem a legtisztességesebb úton, hanem a következőképpen: Felszólította számos adósát, hogy társuljanak egymással; amikor ötvenen voltak, és mindegyik szerzett egy-egy hajót, ő is belépett a társulásba egy részvénnyel, felszabadított rabszolgája, Quintius által, aki a társulat tagjaival együtt vett részt az üzleti vállalkozásokban és kísérte a hajókat. így nem kockáztatta egész tőkéjét, hanem annak csupán kis részét, busás haszon fejében. Adott kölcsön pénzt rabszolgáinak is, ha kértek tőle. A rabszolgák fiúkat vásároltak a pénzen, Cato költségén kiképezték és betanították, majd egy év múlva áruba bocsátották őket. Cato többjüket megtartotta magának az értük felajánlott legmagasabb áron, s a rabszolgára adott kölcsönt levonta az árból. Fiát is biztatta ilyen eljárásra, mondván, hogy csak vénasszonyhoz illik, de férfiemberhez nem, hogy csökkentse vagyona értékét. Néha azonban túlzásokba bocsátkozott, például amikor azt merészelte állítani, hogy csodás és isteni dicséretre méltó az olyan ember, aki a vagyonleltár szerint többet hagy maga után, mint amennyit örökölt.

Mt. E.

4.1.7. A FÖLDBIRTOK TARTOZÉKAI: BESZÉLŐ, FÉLIG BESZÉLŐ ÉS NÉMA ESZKÖZÖK

Varró: *Rerum rusticarum libri tres [A* mezőgazdaságról] 1.17.

1. Beszéltem a birtok négy típusáról, amelyek a talajhoz kapcsolódnak, s a másik négyről, melyek kívül állnak magán a birtokon, de hozzátartoznak a megműveléséhez. Most azt fogom elmondani, hogy a földet milyen eszközökkel művelik meg *(agri quibus rebus colantur).* Ezeket a dolgokat egyesek két részre osztják, emberekre és az emberek által alkalmazott segédeszközökre, amelyek nélkül földet művelni nem képesek; mások három részre, beszélő, félig beszélő és néma eszközökre *(instrumenti genus vocale et semivocale et mutum),* beszélő az, amelybe a rabszolgák tartoznak *(vocale, in quo sunt servi),* félig beszélő az, amelybe az ökrök, néma, amelybe a szekerek. 2. Minden földet emberek művelnek, rabszolgák vagy szabadok, vagy mind a két fajta; szabadok akkor, amikor vagy maguk művelik meg, mint a legtöbb szegény ember a gyermekeivel, vagy fogadott munkásokkal, szabad emberek bérmunkájával végeztetik el a nagyobb munkálatokat, mint a szüretet és a szénakaszálást, és olyanok, akiket a mi népünk ledolgozóknak hívott, és amilyenek most is vannak Asiában, Egyiptomban és Illyricumban igen sokan. 3. Mindezekről az a véleményem, hogy az egészségtelen helyeket hasznosabb bérmunkásokkal *(mercennarii)* műveltetni, mint rabszolgákkal, és egészséges vidékeken is a nagyobb mezei munkákat (így elvégeztetni), ahogyan a szüreti vagy aratási termésbetakarításnál történik. Ezekről, hogy milyen jelleműek legyenek, Cassius így ír: olyan munkásokat kell fogadni, akik képesek tűrni a fáradságot, nem fiatalabbak 22 évesnél és fogékonyak a földművelés iránt. Erre következtetni lehet a nekik adott más természetű utasításokból és a köztük levő új emberek kitudakolásából, hogy előző gazdájuknál mivel foglalkoztak. A rabszolgák *(mancipia)* ne legyenek se ijedősek, se vakmerőek. 4. A felügyelők olyanok legyenek, akik rendelkeznek írástudással és bizonyos műveltséggel, becsületesek, idősebbek, mint azok a munkások, akikről beszéltem. Ugyanis könnyebben fogadnak nekik szót, mint olyanoknak, akik náluk fiatalabbak. Emellett elsősorban azok legyenek felügyelők, akik szakértői a mezei munkáknak *(periti* [sunt] *rerum rusticarum).* Ugyanis nemcsak parancsolnia kell, hanem dolgoznia is, hogy a munkában utánozzák őt, és megértsék, hogy joggal ügyel fel rájuk, mert tudásban felülmúlja őket. 5. Nem szabad a felügyelőknek megengedni; hogy úgy parancsoljanak, hogy veréssel fegyelmeznek inkább, mint szóval, feltéve, ha ezzel is el tudod érni ugyanazt. Nem szabad belőlük több azonos nemzetiségűt alkalmazni, ugyanis legtöbbször ebből keletkeznek a belső viszálykodások. A felügyelőket jutalmakkal kell ösztönözni, és gondoskodni kell arról, hogy legyen saját vagyonuk és egy rabszolganő élettársuk, akitől gyermekeik lehetnek. Ettől ugyanis állhatatosabbak lesznek, és jobban ragaszkodnak a birtokhoz. És így éppen az ilyen kapcsolatok miatt jobbak és drágábbak az épeirosi rabszolgacsaládok. 6. A felügyelők jóindulatát bizonyos fokú megbecsülés tanúsításával kell megnyerni, s a munkások közül is azokkal, akik a többiek élén állnak, szintén meg kell beszélni, mi a tennivaló, mert amikor így történik, azt tartják, hogy nem nézi le annyira és tartja őket valamire a birtokos. Odaadóbbak

lesznek munkájuk iránt, ha bőkezűbben látja el őket akár ennivalóval, akár több ruhával vagy szabadságolással a munkától vagy annak megengedésével, hogy valamilyen jószágukat a birtokon legeltethessék, s más efféle dolgokkal, hogy azokban, akik valamilyen módon valami nehezebb megbízást vagy büntetést kaptak, megvigasztalásukkal helyreállítsa a jóindulatot és bizalmat a birtokos iránt.

K.J.

4.1.8. A RABSZOLGAFELKELÉSEK

Florus: *Epitomae de Tito Livio bellorum omnium annorum* [Róma háborúi] III. 19-20.

19. Amikor szövetségeseinkkel harcoltunk - szégyen, gyalázat! -, legalább szabadokkal és tisztes polgárokkal mértük össze erőnket. Ki tűrhetné azonban nyugodt lélekkel, hogy népünk, a nemzetek ura, rabszolgákkal hadakozzék? Az első ilyen fölkeléssel még városunk korai időszakában és magában Rómában próbálkoztak meg a rabszolgák a sabin Herdonius vezetésével. A polgárságot ekkor a tribunusok előidézte nyugtalanság tartotta hatalmában. A lázadók megszállták a Capitoliumot, s a consulnak kellett visszafoglalnia. Ez az esemény azonban inkább zavargás volt, mint háború.

Ki hinné azonban, hogy amikor birodalmunk már széles e világot meghódította, Siciliában véresebb pusztítást vitt véghez a rabszolgák megmozdulása, mint amekkorát a pun háború? Ezt a gabonatermő földet, ezt a szinte városunk határában fekvő tartományt a római polgárok nagybirtokai lepték el. Itt a mezei dologházak számos lakója és a láncra vert szántóvetők adtak gyújtóanyagot a háborúhoz. Valami Eunus nevű szír férfi - a hatalmas vérengzés miatt emlékszünk még reá - őrjöngő révületet színlelt, és hajfürtjeit a Szír Istennőnek ajánlotta fel. Az égi erők parancsára hivatkozva, fegyverbe szólította a rabszolgákat, hogy vívják ki szabadságukat. Annak bizonyítására, hogy mindez valóban isteni sugallatra történik, egy kifúrt diót rejtett el a szájában, kénnel és parázzsal teletömte, s enyhén meg-megfújva, beszéd közben lángot lövellt ki magából. E csoda segítségével azokból, akik épp arra vetődtek, először kétezer fős hadsereget verbuvált, később pedig a háború jogán a dologházakat is feltörette, így a fölkelők létszáma több mint hatvanezerre emelkedett. Hogy teljes legyen a baj, Eunus felékesítette magát a királyi hatalom jelvényeivel, s irtózatos fosztogatás közepette végigpusztította a hegyi falvakat, a tanyákat és a megerősített központokat. Még az a szörnyű szégyen is megesett velünk ebben a háborúban, hogy elfoglalták hadvezéreink táborait, akiket meg is nevezek: Manlius, Lentulus, Piso és Hypsaeus; az ő seregük szálláshelye esett el. Az ütközetből fejvesztve menekülő római parancsnokokat üldözőbe vették. S épp azok a rabszolgák tették ezt, akiket mint szökevényeket katonáinknak kellett volna összefogniuk és előállítaniuk. Végül is a felkelők bűneit Perperna fővezér torolta meg, aki leverte a lázadókat. Utoljára Hennát fogta ostrom alá, kiéheztette lakóit, és megtizedelte soraikat. Úgy hulltak az áldozatok, mintha dögvész pusztított volna. Az életben maradt rablókat béklyóba és láncra verette vagy keresztre feszíttette. Be kellett azonban érnie azzal, hogy a rab-

szolgák felett csak kisebbfajta diadalmenetet tarthatott, mert ezen a címen nem volt joga nagyszabású ünnepélyes bevonulásra, hiszen ez foltot ejtett volna a triumphus méltóságán.

Alig lélegzett fel a sziget lakossága, Servilius praetorsága idején a szír helyett egy ciliciai rabszolga okozott bajokat. A pásztor Athenio meggyilkolta gazdáját, kiszabadította a dologházból a cselédséget, és embereit katonai alakulatokba sorozta be. O maga bíborruhát öltött, ezüstpálcát fogott a kezébe, és királyok módjára koszorúval övezte homlokát. A hadsereg, amelyet összetoborzott, semmivel sem volt kisebb, mint megszállott elődjéé, a varázslóé, sőt mintha csak érte akart volna bosszút állni, még nála is dühödtebben fosztogatta a tanyákat, a megerősített nagyobb településeket és a hegyi falvakat. A rabszolgákkal sokkal kegyetlenebbül bánt el, mint uraikkal, mert úgy tekintette őket, mintha szökevények volnának. O is praetori seregeket semmisített meg, elfoglalta Servilius táborát, és bevette Lucullusét. De Titus Aquilius, Perperna példáját követve, elvágta az ellenség utánpótlását, s a végszükségbe jutott, éhínségtől megfogyatkozott csapatokon rajtaütve, könnyűszerrel felszámolta őket. A rabszolgák megadták volna magukat, de a kínzástól tartva, inkább a halált választották. Sőt még vezérüket sem lehetett igazából megbüntetni, bár élve került a kezünk közé. A tömeg hajba kapott rajta, hogy kit illet elfogásának érdeme, s a civakodók keze között szétmarcangolódott a zsákmány.

20. Azt a szégyent is el kell azonban viselnünk, amelyet a rabszolgák fegyverei ejtettek rajtunk. Őket ugyan a sors minden vonatkozásban kiszolgáltatottá tette, mégis emberek, bár a hitványabb nemből, és szerencsés esetben ők is részesülhetnek a bennünket megillető szabadság kiváltságjogaiban. Mégsem tudom, milyen névvel illessem a Spartacus vezetésével kitört háborút. Mivel rabszolgák harcoltak ellenünk, és gladiátorok voltak a parancsnokaik, az előbbiek mint az emberiség legalja, az utóbbiak mint a legszörnyűbb gonosztevők, még csúfsággal is tetézték a Rómát ért csapást.

Lentulus bajvívó iskolájából kitörve, Spartacus, Crixus és Oenomaus harminc vagy még több hasonló sorsú férfival együtt elmenekült Capuából. Zászló alá szólították a rabszolgákat, s amikor több mint tízezer ember összegyűlt, felhagytak vele, hogy örökösen kereket oldjanak az üldözők elől: bosszúra szomjaztak.

Először a Vezúv hegyén kerestek menedéket, mint holmi vadállatok. Amikor itt Clodius Glaber körülzárta őket, szőlővenyigéből font köteleken lecsúsztak a tűzhányó odvas hasadékain, és leereszkedtek a hegy lábáig, majd pedig egy láthatatlan nyíláson át előrontva, hirtelen támadással bevették a mit sem sejtő római hadvezér táborát. Ezután Varenius, később Thoranus csapatait hányták kardélre. A lázadók végigpusztították egész Campaniát. Nem érték be a villák és a falvak kirablásával, hanem szörnyű mészárlást vive véghez, kifosztották Nolát és Nuceriát, Thuriit és Metapontumot.

Napról napra újabb csoportok tódultak hozzájuk, s amikor csapatuk már valóságos hadsereggé duzzadt, szőlőfonadékból és marhabőrből szedett-vedett pajzsokat eszkábáltak maguknak, s megolvasztva bilincseiket, amelyekkel a dologházakban béklyózták meg őket, kardokat és hajítódárdákat készítettek. És nehogy valaminek is híjával legyen igazi és díszes hadseregük, lovakat fogtak be az útjukba kerülő méne-

sekből, és lovasságot szerveztek. A praetoroktól elvett hadijelvényeket meg a bárddal ékesített vesszőnyalábokat szintén vezérük elé vitték. És ő, a thrák zsoldosból lett katona, a katonából lett szökevény, majd rabló, akit ereje elismeréseképpen gladiátorként alkalmaztak, nem is utasította el a hatalom jelképeit. Csatában elesett parancsnokainak temetését hadvezéreknek kijáró végtisztességgel tette ünnepélyesebbé, s megparancsolta a foglyoknak, hogy a halotti máglya körül fegyverrel mérkőzzenek meg egymással. Azzal akarta lemosni a múlt szégyenét, hogy az egykori bajvívó emlékére maga is gladiatorjátékokat rendezett. Ettől kezdve már a consuli seregeket is megtámadta, Lentulus csapatait az utolsó szálig levágta az Appenninekben, Mutinánál pedig Caius Cassius táborát semmisítette meg. E győzelmektől felfuvalkodottan már azt forgatta a fejében - ez is elég szégyent hozott reánk -, hogy rátör Róma városára.

Végül is egész erejével megmozdult birodalmunk ez ellen a cirkuszi párviadalra kiképzett rabszolga ellen, s Licinius Crassus köszörülte ki a rómaiak becsületén esett csorbát. Megverte és megfutamította az ellenséget - pirulok, amikor ezt a szót kell használnom -, de a felkelők még így is képesek voltak Italia legdélibb csücskéig futni. Ott Bruttium környékén sarokba szorították őket, mire megpróbáltak Siciliába menekülni. Nem voltak azonban hajóik, s ezért deszkából ácsolt tutajokkal és vesszőkből font hordókon kíséreltek meg átkelni a rendkívül gyors áramú tengerszoroson. De a próbálkozás kudarcot vallott. Az utolsó pillanatban áttörték az őket körülzáró erőket, s hősökhöz méltóan lelték halálukat, mert - ahogy egy gladiator parancsnoksága alatt illett - végső leheletükig harcoltak. Maga Spartacus az első vonalban igazi bajnokként küzdött, és igazi fővezér módjára esett el.

H. L.

• A késői köztársaságkor konfliktusainak, illetve a rabszolgalázadásoknak az eseménytörténetére vonatkozóan és társadalomtörténeti összefüggéseinek elemzésére lásd ORT 150-174., illetve RTT 71-95.

4.1.9. AZ ELSŐ SICILIAI RABSZOLGAFELKELÉS OKAI

Diodóros: *Bibliothéké historiké* [Történelmi könyvtár] 34.2.27-31.

...Egyfelől a latifundium-tulajdonosok általában egész rabszolgacsapatokat vásároltak össze földjeik megművelésére. Egy részüket aztán bilincsbe verték, más részüket nehéz robotra fogták be, s örökös gyalázatul valamennyiükre bélyeget sütöttek. Ennek következtében olyan tömeg rabszolga árasztotta el Sicilia földjét, hogy akinek fülébe jutott a híre, az hitelt sem akart adni az elképesztő adatoknak. Másfelől a siciliai nagybirtokosok gőg, kapzsiság és elvetemültség dolgában itáliai társaikkal is felvették a versenyt - s a nagy itáliai rabszolga-tulajdonosok is azzal kapatták garázda életmódra a pásztoraikat, hogy enni nem adtak nekik, cserébe viszont megenged-

ték a rablást. Márpedig ezek az emberek hatalmas testi erejük révén bármilyen elgondolásukat valóra tudták váltani, amellett kötetlen és ráérős foglalkozásuk miatt időnek is bővében voltak, az élelemhiány meg amúgy is vakmerő tettekre ösztökélte őket, tehát az engedély megadása csakhamar a törvénytelenség elharapózását vonta maga után.

Eleinte csak a forgalmas utakon magányosan vagy párosával haladó utasokat gyilkolták meg, később csapatokba verődtek, és éjszaka rajtaütöttek a kisbirtokosok tanyáin is, betörtek a gazdasági épületekbe, elhurcolták az ott található értékeket, az ellenállókat pedig felkoncolták. Vakmerőségük lassan mind nagyobb méreteket öltött, Sicilia országútjain hovatovább nem lehetett éjszaka utazni, s a földműves lakosság élete sem volt többé biztonságos vidéken: mindenütt napirenden voltak az erőszakoskodások, a rablások, a legkülönfélébb módon elkövetett gyilkosságok. Nem is csoda, ha a pásztorok önbizalma és merészsége nőttön-nőtt, hiszen munkájuk megkövetelte, hogy szabad ég alatt tanyázzanak, és katonai felszerelésük legyen. Husángokkal, lándzsával és jókora fütykösökkel jártak-keltek, testüket farkas- vagy vadkanbőr védte, úgyhogy külsejük valóban félelmet keltett, és sokban emlékeztetett a katonákéra. Ráadásul a nyomukban loholó harcias kutyafalka meg a tejből-húsból rendelkezésükre álló dús táplálék csak fokozta erejüket és harci kedvüket. Az egész szigetet valóságos katonai alakulatok lepték el - a rabszolgák szinte gazdáik jóváhagyásával vedlettek nekibőszült fegyveresekké!

A praetorok ugyan kísérletet tettek a fékeveszett rabszolgák megzabolázására, de mivel tulajdonosaik befolyása és politikai súlya miatt nem mertek ellenük komoly megtorlást alkalmazni, végül is tűrniük kellett, hogy a provincia rablók prédája legyen. A birtokosok ugyanis javarészt a teljes jogú római lovagok közé tartoztak, bírái lehettek a hivatalukból lelépő és provinciájuk által bevádolt praetoroknak, tehát komoly veszélyt jelentettek a tisztviselők számára.

Sz. T.

• A rabszolgalázadások gazdaságtörténeti hátterére, eseménytörténetére összefüggéseire vonatkozóan lásd ÓRT 141-170., 191-196. Társadalomtörténeti összefüggéseire, valamint a rabszolgalázadásokban részt vevő rabszolgacsoportok (különösen a pásztorok) helyzetére lásd RTT 71-95.

4.1.10. AZ ELSŐ SICILIAI RABSZOLGAFELKELÉS KITÖRÉSÉNEK KÖZVETLEN OKAI

Diodóros: *Bibliothéké historiké* [Történelmi könyvtár] 34.2. 9-11, 12-14.

Az egész felkelés pedig a következőképpen kezdődött: élt Ennában egy Damophilos nevű, a vagyonára büszke és gőgösködő ember, aki hihetetlenül gyalázatosan bánt a szolgáival. Felesége, Megallis, vetekedett a férjével a rabszolgák fenyítésében és egyéb embertelenségekben. A bántalmazottak végül is állati haragra gerjedve össze-

beszéltek egymással, hogy fellázadnak és megölik gazdáikat. Elmentek Eunushoz, és megkérdezték, hogy az istenek jóváhagyják-e elhatározásukat. Az pedig a szokásos hókuszpókusz után közölte velük az isteni jóváhagyást, sőt rávette őket, hogy azonnal fogjanak is hozzá tervük végrehajtásához. Szolgatársaik közül azon nyomban összetoboroztak négyszázat, mihelyt alkalmuk nyílott, felfegyverkeztek, és a lángot lehelő Eunus vezetése alatt megrohanták Enna városát. Behatoltak a házakba, öltek-gyilkoltak...

.. A városi rabszolgák népes csoportja csatlakozott hozzájuk. Ezek először uraikkal bántak el gyalázatos módon, majd a többiek legyilkolásához láttak. Eunus emberei, amikor megtudták, hogy Damophilos a város közelében levő kertjében tartózkodik feleségével együtt, értük küldtek, és elhurcolták őket. Az embernek csakúgy, mint az asszonynak, hátrakötötték a kezét, és már útközben is sok gyalázatot kellett elszenvedniük. A leányuk volt az egyedüli, akit szemmel láthatóan mindentől megkíméltek, mert emberszerető volt, és együtt érzett a rabszolgákkal; sőt még segített is rajtuk, amennyire tehette. Ebből látszott, hogy amit másokkal műveltek, nem szolgai természetükből adódó kegyetlenség volt, hanem a velük előbb elkövetett jogtalanságok megtorlása. - Azok, akik Damophilosért és Megallisért mentek, amint mondottuk, behurcolták, majd a színházba taszigálták őket, ahol időközben a felkelő tömeg összegyűlt. Amikor Damophilos valami ravaszsággal próbálkozott, hogy mentse a bőrét,és a sokaságból többeket meg akart nyerni szavaival, Hermeias és Zeuxis, akik rettenetesen haragudtak rá, csavargónak nevezték, majd meg sem várva a nép félreérthetetlen ítéletét, egyikük a kardját döfte az oldalába, másikuk pedig egy szekercével a nyakára sújtott.

B. I.

i

• A rabszolgalázadások gazdaság- és társadalomtörténeti hátterére, összefüggéseire vonatkozóan lásd ÓRT 141-170., 191-196., valamint RTT 71-95.

4.1.11. A SICILIAI RABSZOLGAÁLLAM

Diodóros: *Bibliothéké historiké* [Történelmi könyvtár] 34.2.14-16, 24.

Ezek után Eunust választották meg királyukká, nem bátorsága, nem is hadvezéri képessége, hanem kizárólag bűvésztudománya miatt, és mivel ő kezdte a felkelést, egyben tekintettel voltak kedvező jelként magyarázható nevére is, hogy majd *jóindulattal* lesz alattvalói iránt *(eunus* = „jóindulatú", gör.). Amikor tehát a felkelők korlátlan ura lett, összehívta a népgyűlést, és kivégeztette a foglyul ejtett ennaiakat, csak azokat nem, akik értettek a fegyverkészítéshez: ezeket láncra verve dolgoztatta. Megallist átadta a rabszolgaasszonyoknak: csináljanak vele, amit akarnak. Ezek pedig gyalázatosan elbántak vele, majd egy szikláról letaszították. Eunus is saját kezével ölte meg volt urait, Antigenést és Pythónt. A fejét diadémával övezte, egész környezetét királyi módon rendezte el, a vele együtt élő, ugyancsak szír származású asszonyt pe-

dig királynénak tette meg. Tanácsának tagjait azokból válogatta ki, akiket a legokosabbnak tartottak; ezek között volt egy Achaios nevű, achaiai származású bölcs és vitézségben kiváló ember, aki három nap leforgása alatt több mint hatezer főt fegyverzett fel, ahogy lehetett, de még ennél is nagyobb sokaságot vitt magával szekercékkel, bárdokkal, parittyákkal, sarlókkal vagy tűzben megedzett karókkal, sőt konyhai nyársakkal felszerelve, úgy járta végig zsákmányolva a vidéket. Mivel megszámlálhatatlanul sok rabszolga csatlakozott hozzá, olyan merész lett, hogy még római praetorokkal is szembeszállt, és katonáinak tömegénél fogva az ütközetben nemegyszer győzött is, de ekkor már tízezernél is több fegyverese volt. Eunus, a felkelők királya, magát Antiochosnak, a felkelők sokaságát pedig szíreknek nevezte.

B. I.

• A rabszolgaállam felépítésére, a hellenisztikus királyságok körében keresendő előképeire vonatkozóan lásd RTT 71-78.

4.1.12. EUNUS RABSZOLGAKIRÁLY URALMÁNAK JELLEGE

Diodóros: *Bibliothéké historiké* [Történelmi könyvtár] 34.2.4-7.

A sok nyomorúságtól és ütlegektől elkínzott, akárhányszor értelmetlenül megalázott rabszolgák végül nem tűrtek tovább. Alkalomadtán csoportokba verődve kezdtek tárgyalni egymással a felkelésről, míg végül tervüket meg is valósították.

Az ennai Antigenésnek volt egy Apameiából való szír rabszolgája, egy mágiához értő, csodákat művelő ember. Ez azt mondta magáról, hogy az istenek rendeléséből álmában meglátja a jövőt, és ilyen irányú tehetségével sok embert becsapott. De tovább ment, és most már nemcsak álmokból jövendölt, hanem úgy tett, mintha éber állapotában is látná az isteneket és tőlük hallaná, hogy mi fog történni. Sok fecsegéséből véletlenül egy és más igaznak bizonyult. Mivel pedig azt, ami nem következett be, senki sem olvasta reá, a bekövetkező jóslatok viszont tetszésre találtak, a tekintélye is egyre öregbedett. Végül valamilyen ügyeskedés eredményeképpen, mintegy ihletett állapotban tüzet és lángot okádott a szájából, és így jósolta meg a jövőt. Mert egy kétfelől kifúrt dióhéjba vagy ilyenfélébe dugta a tüzet és a tűz elevenen tartására alkalmas anyagot, azután a szájába tette, és leheletével felélesztve, hol szikrákat, hol tüzet bocsátott ki magából. Nos tehát ez az ember a felkelés előtt azt mondogatta, hogy a syriai istennő (Atargatis) jelent meg, és királyságot jövendölt neki. Ezt hajtogatta folyvást, nemcsak a többi társa, hanem még a gazdája előtt is.

B. I.

4.1.13. A MÁSODIK SICILIAI RABSZOLGAFELKELÉS KIROBBANÁSA

Diodóros: *Bibliothéké historiké* [Történelmi könyvtár] 36.3.1-3, 6, 4.1-3.

A cimberek elleni hadjárat idején a senatus Mariusnak felhatalmazást adott arra, hogy a tengeren túli népek közül is toborozzon segédcsapatakat. Ennek értelmében Marius Nikomédés bithyniai királytól is segítséget kért. Ez azonban azt válaszolta, hogy alattvalóinak többségét a római adószedők rabolták el, s azok szerte a provinciákban rabszolgasorban sínylődnek. A senatus erre azt a határozatot hozta, hogy a római néppel szövetséges államhoz tartozó szabad ember nem lehet rabszolga, s a helytartók kötelessége az ilyen személyek szabadon bocsátásáról gondoskodni. Ekkor történt, hogy Licinius Nerva, Sicilia propraetora a határozat értelmében számos rabszolgát bírói eljárás alapján felszabadított. Néhány napon belül több mint nyolcszázán szerezték így vissza szabadságukat, s a sziget minden rabszolgája feszülten várta felszabadulását. De a gazdag polgárok felkeresték a propraetort, és felszólították, hogy álljon el akciója folytatásától. Lehet, hogy pénzzel vesztegették meg, lehet, hogy csak jóindulatukat ígérték meg neki, ő mindenesetre abbahagyta addigi, buzgó tevékenységét, s a szabadság reményében eléje járuló rabszolgákat goromba szavakkal viszszaküldte gazdájukhoz. A rabszolgák erre összebeszéltek, tömegesen elszöktek Syrakusaiból, és a Palikoi istenpár ligetébe menekültek. Itt állapodtak meg a fegyveres felkelésben.

A felkelők egy része a harc közben elesett, egy másik része pedig, akik féltek az elfogottakra váró kínhaláltól, maguk vetették le magukat a szikláról. így sikerült végezni a szökött rabszolgák első felkelésével. - Mikor a katonák már hazatértek, híre érkezett, hogy mintegy nyolcvan rabszolga meggyilkolta gazdáját, a lovagrendű Publius Cloniust, s a gyilkosok máris további rabszolgákat gyűjtenek maguk köré. A hadvezér azonban - környezetének helytelen tanácsára - katonáit már elbocsátotta, s ezzel a halogatással időt adott a felkelőknek állásaik megerősítésére. A vele maradt katonákkal mégis megtámadta őket, átkelt az Alba folyón, elkerülte a Kaprianos hegyen állomásozó felkelőket, és Hérakleiába vonult. Híre ment a hadvezér gyávaságának, hogy nem merte a rabszolgákat megtámadni, s ez egyre több rabszolgát bátorított a felkelésre. Az összesereglett tömeg minden rendelkezésre álló fegyverrel csatára készült. Egy hét leforgása alatt nyolcszáznál is többen ragadtak fegyvert, és számuk egyre duzzadt, nemsokára elérte a kétezret. Amikor a helytartó Hérakleiában értesült a felkelés egyre növekvő méreteiről; Marcus Titiniust bízta meg a sereg vezetésével, és hatszáz, Hennában állomásozó katonával a rabszolgák ellen küldte. Ez azonban - mivel a seregek létszáma és a terep a rabszolgáknak kedvezett - a csatában vereséget szenvedett. Sok római katona elesett, a többiek fegyvereiket eldobálva nagy nehezen menekültek el. A felkelők a győzelem által rengeteg fegyverhez is jutottak. Egyre elszántabban küzdöttek, s a rabszolgák további jelentős részét bírták rá a csatlakozásra.

H. I.

• A második siciliai rabszolgalázadásra vonatkozóan lásd ÓRT 170-172., valamint RTT 71-78.

4.1.14. A *PECULIUM*

Varró: *De re rustica* [A mezőgazdaságról] 1.17.5-7.

A felügyelőket jutalmakkal kell ösztönözni, s lehetővé kell tenni számukra, hogy saját vagyonuk is legyen. Gondoskodni kell arról, hogy rabszolganőkből élettársakat választhassanak, és hogy gyermekeik lehessenek. Ilyen módon sokkal erősebben és szorosabban fognak a birtokhoz kötődni. Éppen ezek a kapcsolatok teszik jobbá és drágábbá az epeirosi rabszolgacsaládokat. A felügyelők jóindulatát így biztosítva, azokat a munkásokat is meg kell nyerni, akik különbek a többieknél. Velük is meg kell beszélni a tennivalókat, mert így azt gondolják, hogy a birtokos kevésbé nézi le őket. Még odaadóbban fognak dolgozni, ha a birtokos erőteljesebben jutalmazza őket több ennivalóval vagy ruhafélével, szabadságolja őket időnként a munkától, vagy megengedi nekik, hogy jószágaikat a birtokon legeltethessék. Ilyen módon még azok is megvigasztalhatok, jóindulatuk és bizalmuk a birtokos iránt helyreállítható, akik korábban súlyosabb feladatot vagy büntetést kaptak.

K. J.

4.1.15. SENECA A RABSZOLGÁK HELYZETÉNEK MEGÍTÉLÉSÉRŐL

Seneca: *Epistulae ad Lucilium* [Levelek Luciliushoz] 47.1.5, 10-12, 17.

Örömmel hallom azoktól, akik tőled felkeresnek, hogy barátságos viszonyban élsz rabszolgáiddal. így illik ez ilyen okos, művelt emberhez. - „Rabszolgák?" - Nem, inkább emberek! „Rabszolgák?" - Nem, inkább bajtársaink! „Rabszolgák?"-Nem, inkább elesett barátaink! „Rabszolgák?" - Nem, inkább szolgatársaink - ha meggondoljuk, hogy egyformán a sors kezében vagyunk. - Hajtogatnak aztán egy ugyancsak ledorongoló szállóigét is: „Annyi ellenség, ahány rabszolga!" - Nem voltak ellenségeink, mi tettük őket azzá. Nem is említek itt más kegyetlen és embertelen dolgot (mert nem is emberi, hanem állati módon használjuk ki őket), csak azt, hogy mikor leheveredünk a lakománál, az egyik a nyálunkat törli le, egy másik alantas az öklendezők mocskát távolítja el. - Nem gondolkozol el azon, hogy az, akit rabszolgádnak nevezel, ugyanolyan magvakból származik, ugyanazt az eget látja, éppúgy lélegzik, éppúgy él, éppúgy meghal, mint te?! Éppúgy láthatod te még őt szabadnak, mint ő téged rabszolgádnak. Marius híveinek bukásakor sok fényes származású embert sújtott le a balsors - aki hadiszolgálataiért senatori rangot várt -, s az egyikből pásztort, a másikból csőszt csinált. Nos, hát vesd meg az olyan sorsú embert, amilyenné megvetésed közepette te is válhatsz! Nem kívánok belemenni ebbe a nehéz kérdésbe, és vitatkozni a rabszolgákkal való bánásmódról, amelyben roppant gőgösek, kegyetlenek és gyalázatosak vagyunk. Álláspontom lényege mégis a következő: Úgy bánj alantasoddal, amilyen bánásmódot magadnak kívánsz felettesedtől. S valahányszor eszedbe jut, mi mindent megtehetsz rabszolgáddal, jusson eszedbe, hogy ugyan-

annyit megtehet veled a te urad. „De hisz nekem - mondod - nincs semmiféle uram!" Jó órában legyen mondva - de még lehet! Nem tudod, milyen életkorban jutott szolgasorsra Hecuba, vagy Kroisos, vagy Dareios anyja, vagy Platón, vagy Diogenés? - „Rabszolga?" - De lelkében talán szabad! „Rabszolga?" - S kárát vallja ennek? Mutass valakit, aki nem az: az egyik az érzékiség rabja, a másik a kapzsiságé, a harmadik az érvényesülésé, s mindenki a reményé meg a félelemé. Mondok olyan volt consult, aki egy vénasszony szolgája, gazdag embert, aki egy kis rabnőé, mutatok előkelő ifjakat, akik színészek rabjai: pedig nincs csúfosabb az önkéntes rabságnál. Semmi értelme, hogy azok a fennhéjázok eltántorítsanak attól, hogy barátságosan bánj rabszolgáiddal, s ne gőgösen parancsolgass: jobb, ha tisztelnek, mint ha félnek tőled.

M. E.

4.1.16. A RABSZOLGÁKKAL VALÓ BÁNÁSMÓDRÓL

Columella: *De re rustica* [A mezőgazdaságról] 1.8.15, 18-19.

A többi rabszolga esetében nagyjából az alábbi szempontokra kell ügyelni - én sem bántam meg, hogy betartottam őket: a falusi rabszolgákat - már akik viselkedésükkel nem okoztak fennakadást - célszerű barátságosan meg-megszólítani, gyakrabban, mint a városiakat. S mikor észrevettem, hogy a gazdának ez a közvetlensége enyhíti örökös robotolásukat, időnként eltréfálkoztam velük, s nekik is több szabadságot adtam a tréfálkozásra. Azt is gyakran megteszem, hogy egy-egy új munkát megbeszélek velük, mintha ők abban jártasabbak volnának. Eközben megismerem a jellemüket, hogy melyik milyen és mennyire értelmes. Aztán azt is látom, hogy szívesebben fognak olyan munkába, amiről úgy vélik, hogy megtanácskozták velük és tanácsuknak megfelelően intézik.

A gondos gazda tehát mind a vasra vert, mind a szabad mozgású rabszolgáktól - akikben jobban meg lehet bízni - megtudakolja, hogy megkapják-e, ami nekik utasítása szerint jár, s ellenőrzésül személyesen is megízleli ételük-italuk minőségét, megszemléli ruhájukat, ujjasukat és lábbelijüket. Gyakran arra is lehetőséget ad, hogy panaszt emeljenek azok ellen, akik kegyetlenkednek velük vagy megrövidítik őket. Mi pedig végül egyrészt igazságot szolgáltatunk azoknak, akik jogosan keseregnek, másrészt büntetést szabunk ki azokra, akik lázadást szítanak a rabszolgák között, akik rágalmazzák munkavezetőiket; ugyanakkor jutalomban részesítjük azokat, akik derekasan dolgoznak és viselkednek. A termékenyebb asszonyokat is - akiket gyermekeik számának megfelelően kivételes elbánás illet - megajándékozzuk a munka alóli mentesítéssel, olykor még a szabadságukkal is, miután több gyermeket felneveltek. Azok ugyanis, akiknek három gyermekük van, felmentést kapnak a munka alól, akiknek még több, azok elnyerhetik a felszabadítást is.

M. E.

4.1.17. SENATUSI HATÁROZATHOZATAL URUKAT MEGGYILKOLÓ RABSZOLGÁK ÜGYÉBEN

Tacitus: *Annales* [Évkönyvek] 14.42-45.

42.1. Nem sokkal később (Kr. u. 61 - B. L.) Pedanius Secundus városkormányzót *(praefectus urbis* [sic!]) tulajdon rabszolgája ölte meg, vagy a szabadon bocsátás megtagadása miatt, amelynek árában *(praetium)* már megállapodtak, vagy mert lángoló vágy ébredt benne egy fiú szerető iránt, és urát nem tűrte vetélytársnak. 2. Egyébként, midőn ősi szokás szerint *(ex veiére more)* a ház egy fedél alatt lakó egész népét ki kellett volna végezni, a sok ártatlant védelmező nép összecsődült, s valóságos zendülésre került sor; a senatust is összehívták, amelyben szintén voltak, akik a túlzott szigort elítélték, míg a többség semmi változtatást nem akart megszavazni. Az utóbbiak közül Gaius Cassius, mikor a szólás sora rákerült, ily módon adta elő véleményét:

43.1. - Gyakran voltam jelen ebben a testületben, összeírt atyák, mikor őseink intézkedéseivel és törvényeivel szemben új senatusi határozatokat *(senatus decreta)* követeltek, és én nem szegültem szembe, nem mintha kételkedtem volna abban, hogy hajdan minden ügyben jobban és helyesebben jártak el, és hogy amin változtattak, az rosszabbra változott, de nem akartam olyan színben feltűnni, mintha az ősi szokásokért rajongva, túlbecsülném ügybuzgalmamat. 2. Ugyanakkor: ha élvezünk valamelyes tekintélyt *(auctoritas),* azt gyakori ellenállással aláaknázni nem tartottam jónak, hadd maradjon érintetlen, ha egyszer a köznek az én tanácsaimra lesz szüksége. Ez ma bekövetkezett: egy volt consult *(vir consularis)* tulajdon házában öltek meg szolgái cselszövéssel, amit senki meg nem akadályozott, senki el nem árult, bár még senki sem vitatta azt a senatusi határozatot *(senatus consultum),* amely halálbüntetéssel fenyegeti az egész ház népét. 3. Szavazzatok csak, Herculesre, büntetlenségükre: de kit fog akkor méltósága *(dignitas)* megvédelmezni, ha a város kormányzósága nem segített? Kit fog szolgáinak sokasága *(numerus servorum)* oltalmazni, ha Pedanius Secundust négyszázan nem védték meg? Kinek siet segítségére a háza népe, amely még megfélemlítve sem törődik veszedelmünkkel? 4. Vagy talán, mint némelyek hazudni nem restellik, rajta esett jogtalanságért *(iniuriae)* állt bosszút a gyilkos, mert atyai vagyonáról *(paternapecunia)* kötött megállapodást, vagy nagyapjának rabszolgáját *(mancipium)* akarták tőle elvenni? Hát akkor jelentsük ki magunk, hogy az úr meggyilkolását jogosnak látjuk.

44.1. - Van még kedvünk érveket keresni ahhoz, amit nálunk bölcsebbek már mérlegeltek? De még ha most kellene is először döntenünk, azt hiszitek-e, egy szolga úgy szánta el magát ura meggyilkolására, hogy fenyegető szó ki nem csúszott a száján, hirtelenségében semmit sem szólt? Tegyük fel, hogy tervét titokban tartotta, fegyvert szerzett a miről sem tudók között: de hát az őrségen keresztülmenni, a hálószoba zárját feltörni, világosságot gyújtani, a gyilkosságot végrehajtani - mindenki tudta nélkül? 2. A bűnös tettet sok jel szokta megelőzni: ha a szolgák ezt elárulják, akkor majd élhetünk magunkban is a sokak között, biztonságban az aggódok között, végül, ha mégis el kell pusztulnunk, nem bosszulatlanul a vétkesek között. 3. Gya-

nús szemmel nézték őseink a szolgai lelkeket, még ha ugyanazon a birtokon vagy ugyanabban a házban születtek is, és uruk szeretetét *(caritas dominorum)* azon nyomban megkapták. De mióta idegen nemzetek vannak házunk népe között, kiknek mások a szokásai *(diversi ritus),* idegen isteneket vagy semmit sem *(externa sacra aut nulla)* imádnak, ezt a zagyva tömeget csak megfélemlítéssel tarthatjuk féken. 4. De egyesek ártatlanul fognak meghalni. Hát a megfutamított seregből is, mikor minden tizediket halálra botoznak, a derekakra is rákerül a sor! Van valami méltánytalanság minden nagy példában *(magnum exemplum),* amit egyesek sérelmével szemben a köz haszna kárpótol.

45.1. Cassius véleményével senki nem mert egyedül szembeszállni, de válaszul felhangzottak a rabszolgák számát, korát vagy nemét és legtöbbjük vitathatatlan ártatlanságát sajnálók zavaros kiáltásai. Mégis az a párt kerekedett felül, amely kivégzésük mellett szavazott. De ezt nem lehetett végrehajtani, mert összeverődött a sokaság, és kövekkel meg tüzes csóvákkal fenyegetőzött. 2. Ekkor Caesar (Nero - B. L.) rendeletben *(edictum)* rótta meg a népet *(populus),* és minden utat, amerre az elítélteket a vesztőhelyre vezették, katonai őrséggel záratott le. Cingonius Varró azt javasolta, hogy utasítsák ki Italiából a felszabadítottakat *(liberti)* is, akik egy fedél alatt tartózkodtak. Ezt a princeps azzal akadályozta meg, hogy az ősi szokást *(mos antiquus),* melyet a részvét nem enyhített, kegyetlenségből ne fokozzák.

B. I.

4.1.18. VÉGRENDELKEZÉS ENGEDÉLYEZÉSE PLINIUS BIRTOKAIN

Plinius minor: *Epistulae* [Levelek] 8.16.

Kedves Paternusom! Teljesen lesújt szolgáim betegeskedése, sőt néhánynak, méghozzá egészen fiatalnak, a halála. Két dologban találok vigaszt, s ez - ha nem ér is fel fájdalmammal - mégis vigasz. Az egyik, hogy milyen készségesen ajándékoztam meg őket a felszabadítással (mert úgy érzem, nem olyannyira idő előtt veszítettem el azokat, akiket már mint szabadosaimat vesztettem el). A másik, hogy az én szolgáimnak jogukban van bizonyos végrendeletet készíteni, amelyet én teljesen törvényesnek tekintek. Ebben tetszésük szerint rendelkeznek, kérnek, s én mindent úgy teljesítek, mintha kötelezve volnék rá. Elosztják, elajándékozzák dolgaikat, hagyatkoznak, természetesen csak a házon belül. Mert hiszen a szolgának bizonyos mértékben a ház a hazája, az állama. Bár ezek a vigasztaló okok megnyugtatnak, mégis kedvetlen és levert vagyok, éppen annak az emberi érzésnek a következtében, amely ezekre az engedményekre késztetett.

De azért mégse kívánom, hogy érzéketlenebb legyek. Ámbár jól tudom, hogy mások az ilyen szerencsétlenséget egyszerűen kárnak nevezik, s amellett nagy és bölcs embernek tartják magukat. Hogy nagyok és bölcsek-e, nem tudom, de semmi esetre sem emberek. Mert ember az, akit kínoz a fájdalom, aki érzékeny tud lenni iránta, ám megpróbál ellenállni és enyhülést találni, s rászorul valamilyen vigasztalásra.

Talán többet is beszéltem erről, mint kellett volna, de kevesebbet, mint akartam. Hiszen a fájdalomban is rejlik bizonyos örömérzés, különösen akkor, ha bánatunkat olyan barát keblén sírhatjuk el, aki könnyeinkre kész az elismerésre vagy a megbocsátásra. Minden jót!

M. Gy.

4.1.19. A RABSZOLGÁK, LIBERTUSOK PANASZAINAK JOGORVOSLATA

Digesta 1, 12, 1, 1-10.

1. Ulpianusnak a praefectus urbi kötelezettségeiről szóló könyvében ez áll: *Apraefectus urbi* hivatalánál fogva minden bűntény teljes körű kivizsgálására jogot formál, nemcsak a Róma városán belül, hanem az azon kívül, Itália területén elkövetettek esetében is, amint ez az isteni (Septimius) Severusnak Fabius Cilo *praefectus* urbíhoz írott leveléből is kiviláglik. 1. Meg kell hallgatnia az urukkal szemben panaszt emelő rabszolgákat, akik a szobrok védelmébe menekültek, illetve azokat, akik saját vagyonukból váltották meg magukat, hogy felszabaduljanak. 2. De kötelessége meghallgatni a rászoruló patronusokat is, ha h'bertusaikkal kapcsolatban tesznek panaszt, különösen abban az esetben, ha betegnek mondják magukat, és íibertusaiktól eltartást igényelnek. 3. Joga van embereket száműzni *(relegatio),* illetve a császár által kijelölt szigetre számkivetni *(deportatio).* 4. A már említett levél elején ez áll: „minthogy városunkat a te lelkiismeretességedre bíztuk", tehát akármilyen bűntényt követnek el a városon belül, az nyilvánvalóan a *praefectus urbi* hatáskörébe tartozik. De ha százmérföldes körzeten belül követnek el valamit, akkor az is a *praefectus* urbi'hoz tartozik. Ha azonban a századik mérföldkövön túl történik valami, akkor az már kiesik a hatásköréből. 4. Aki azt állítja, hogy felesége házasságtörést követett el rabszolgájával, azt *apraefectus urbi* előtt kell kihallgatni. 6. De kivizsgálást tarthat tulajdonvédő[1] és birtokvisszaszerző[2] *interdictumdk*[2] ügyében is. 7. *A praefectus urbihoz* szokták utalni azokat a gyámokat *(tutor)* és gondnokokat *(curator),* akik a rájuk bízott vagyon kezelésében *(tutela sive cura)* hűtlenül jártak el, és ezért súlyosabb fenyítést érdemelnek, mint a hűtlen gyámokat egyébként is érő *infamia.*[4] Ilyennek lehet minősíteni

[1] ***Interdictum quod vi aut clam:*** **a tulajdonos az erőszakosan vagy tudtán kívüli és a tulajdonát sértő már lezajlott tevékenység, illetve elkészült létesítmények ellen kérhetett a praetortól jogsegélyt.**

[2] ***Interdictum unde vi:*** **ingatlanok birtokának visszaszerzésére szolgált olyan esetben, amikor ingatlan birtokából erőszakkal vetettek ki valakit. Ezt a jogsegélyt csak egy éven belül lehetett igénybe venni.**

[3] **Az *interdictum* kezdetben a praetor élőszóban kimondott, valamilyen tilalmat közlő parancsa volt, amelyet a praetor a felek meghallgatása után csak akkor bocsátott ki, ha a kérelem teljesítését indokoltnak tartotta. Később az interdictum az egyik fél kérésére, előzetes vizsgálat nélkül kibocsátott feltételes praetori utasítássá alakult át.**

[4] **A becstelenséget elkövető személy jogképességének csökkenését jelenti. Élethossziglan tartó joghatásai (pl. politikai jogok, senatori rang elvesztése) alól csak a császár vagy a senatus oldhatta föl az illető személyt jó hírének visszaállításával.**

azokat, akik megvesztegetéssel szerezték meg a gyámi tisztet, vagy fizetséget fogadtak el azért, hogy valaki mellé nem megfelelő gyámot nevezzenek ki, vagy leltárba vételnél az atyai vagyont szándékosan kevesebbnek tüntették föl, vagy a gyámfiú javait nyilvánvaló álnoksággal eltulajdonították. 8. Az a kijelentés pedig, miszerint az uraik ellen panaszt emelő rabszolgákat *a praefectus urbi* kell kihallgassa, nem azt jelenti, hogy bevádolhatják uraikat (a rabszolgának ez ugyanis - bizonyos elfogadott eseteket kivéve - semmiképp sem engedhető meg), hanem úgy értendő, hogy ha illendően élnek panasztétellel, akkor feltárhatják a *praefectus urbi* előtt, ha valamilyen kegyetlenség, szigor vagy éhség keseríti életüket, vagy ha ocsmányságra kényszerítették vagy kényszerítik őket. Az isteni (Septimius) Severustól kapta *a praefectus urbi azt* a feladatot, hogy ügyeljen arra is, nehogy a rabszolgákat prostitúcióra használják. 9. Ezenkívül *a praefectus urbi* gondjaira van bízva, hogy a pénzváltók minden ügyletükben tisztességesen járjanak el, és tartózkodjanak a tiltott dolgoktól. 10. Ha egy *patrónus azt* állítja, hogy szidalmazta valamelyik *libertusa,* vagy arról panaszkodik, hogy gyalázatosan bánt akár vele, akár feleségével vagy gyermekeivel, vagy valami hasonló ügyben tesz panaszt, akkor *a praefectus urbit* szokta felkeresni, aki aztán a panasznak megfelelően felelősségre vonja a *libertust.* Általában vagy büntetést helyez kilátásba, vagy botozással fenyíti meg, vagy még tovább megy a büntetésben, ugyanis gyakran kötelező is büntetni a Zibertusokat. Ha *(a patrónus)* bebizonyítja, hogy a *libertus* feljelentette őt, vagy ellenségeivel összeesküvést szőtt ellene, akkor még a bányában végzett kényszermunkát *(poena metalli)* is ki kell rá szabni.

P. H. A.

4.1.20. AZ ADÓJEGYZÉKBE VETT RABSZOLGÁK ELADÁSÁRÓL

CodTheod 11, 3, 2.
Kr. u. 327. február 27.

Ugyanazon Augustus [Constantinus] Acaciusnak, Macedónia comesének. Az adójegyzékbe bevezetett rabszolgákat *(mancipia adscripta censibus)* a tartomány határai között kell eladni, és ha valaki vásárlással tulajdont szerezne [rajtuk], tudja meg, hogy [erre] ügyelnie kell. Értelemszerűen ezt a szabályt kell alkalmazni a földbirtokoknál is: az [ellenkező értelmű] megállapodások *(pactiones)* semmisek, és ugyanezek [ti. a „rabszolgák"] közkötelezettségei *(munera)* és köztartozásai *(pensitationes publicae) azok* felelősségi körébe tartoznak, akiknek a tulajdonába ugyanezen földbirtokok kerültek. - Kelt a március *Kalendae]a* előtt harmadik napon, Thessalonicában, Constantius és Maximus consulságának évében.

R. Z.

• „Rabszolgák": mint később magából a szövegből is kiderül, nem klasszikus értelemben vett rabszolgákról *(servi),* hanem röghöz kötött co/onusokról *(adscripticii)* van szó. „Erre ügyelnie kell": más értelmezés szerint: „magára kell vallania az adófizetés terhét."

4.1.21. A RABSZOLGÁKKAL SZEMBENI KEGYETLENKEDÉS TÖRVÉNYI SZABÁLYOZÁSA A CSÁSZÁRKORBAN

Digesta 1, 6, 2.

Abban az esetben, ha rabszolgáival az uruk kegyetlenkedik, vagy szemérmetlenségre, illetve rút erkölcstelenségre kényszeríti őket, a helytartó feladatát az a rendelkezés szabja meg, melyet az isteni Pius (értsd: Antoninus Pius) adott Aelius Marcianusnak, Baetica proconsulának. Ez a rendelkezés a következőképp szól: „Az urak rabszolgáik feletti joghatóságának csorbítatlannak kell ugyan lennie, és senkit e jogától megfosztani nem szabad; ugyanakkor azonban a rabszolgatartók érdeke kívánja meg azt, hogy kegyetlenkedés, éheztetés vagy tűrhetetlen igazságtalanság esetén ne tagadják meg az orvoslást azoktól, akik jogosan élnek panasszal. Ezért vizsgáld meg azok panaszát, akik Iulius Sabinus rabszolgái közül szobromnál kerestek menedéket, és ha beigazolódik, hogy a jogosnál keményebben bántak velük, vagy hogy gyalázatos igazságtalanságot szenvedtek, akkor adasd el őket, azzal a megszorítással, hogy uruk joghatóságába vissza ne kerülhessenek. Aki pedig kijátssza rendeletemet, tudja meg, hogy mint vétkes ellen, keményen eljárok."

Az isteni Hadrianus is ötévi száműzéssel sújtott egy Umbricia nevű asszonyt, mert rabszolganőit semmiségekért is a legkegyetlenebb módon büntette.

Bi. I.

4.1.22. RABSZOLGACSALÁDOK SZÉTVÁLASZTÁSÁNAK MEGTILTÁSA A KR. U. 4. SZÁZADBAN

CodTheod 2, 25, 1.
Kelt (az évszám bizonytalan) április 29-én.

Imperátor Constantinus Augustus Gerulusnak, három provincia kincstárnokának *(rationalis trium provinciarum).*

Sardiniában, amikor az örökölt vagy haszonbérleti *(enfyteuticaria)* birtokokat különböző jelenlegi gazdáiknak szétosztották, az ingatlanokat *(possessio) úgy* kellett volna elosztani, hogy mindegyik tulajdonosnál érintetlenül megmaradjon a rabszolgák teljes rokonsága. Mert ki tűrné, hogy a szabad gyermekeket elválasszák szüleiktől, a fivéreket nővéreiktől, a férjeket házastársaiktól? Azoknak tehát, akik családjuktól elválasztva más hatalom alá vontak rabszolgákat *(mancipium),* ugyanezeket újraegyesíteniük kell; ha pedig valakinek a rokonok újraegyesítése miatt megfogyatkoznának a rabszolgái, annak csererabszolgákat *(mancipium)* adjon az, aki ezeket megkapta, és éberen őrködj, nehogy ezután valamiféle panaszáradat öntse el a provinciát amiatt, hogy elválasztották egymástól a rabszolgákat szeretteiktől. Kelt április 29-én Proculus és Paulinus consulsága idején.

Értelmezés *(interpretatio):* Az örökölt vagy kincstári, vagy magángazdaságok szétosztásánál különösen ügyelni kell arra, hogy, mivel igazságtalan a fiakat elválasztani a szüleiktől vagy a feleségeket a férjeiktől, amikor valakire átszáll a tulajdon, azok a rabszolgák, akik össze lettek keverve, tehát a feleség gyermekeivel és férjével együtt, csererabszolgák fejében egy helyre tartozhassanak, és e célból kötelező a cserélés, mert a rendre vigyázók figyelme különösen azt kell hogy felügyelje, hogy szétválasztás semmiképpen se következzék be.

B. G.

• A 4. századi rabszolgaság helyzetére szolgáltat érdekes adatokat a szemelvény: a törvény szerint ugyanis a birtokok akármilyen okból történő darabolódásakor a rabszolgacsaládok tagjait nem lehet elszakítani egymástól, hanem megfelelő cserét kell felajánlani értük. Érdekes módon éppen a szabad családok szétválasztásának tűrhetetlenségét hozza párhuzamként, és leszögezi, hogy ugyanúgy tűrhetetlen a rabszolgacsaládok szétválasztása is.

4.1.23. RABSZOLGÁK VADÁLLATOK ELÉ VETÉSE BÍRÓI ÍTÉLET NÉLKÜL

Digesta 48, 8, 11.

Modestinus a *Reguláé* 6. könyvében. (1) Ha egy rabszolgát bírói ítélet nélkül vetettek a vadállatok elé *(ad bestias),* nemcsak az tartozik büntetést fizetni, aki eladta, hanem az is, aki megvette. (2) A *lex Petronia* és az e törvényre vonatkozó *senatus consultumok* után a [rabszolga]tulajdonosok elvesztették annak jogát, hogy rabszolgáikat saját döntésükkel vadállatok elleni küzdelemre adják; ha azonban a rabszolgát a bíró elé állították, amennyiben az úr panasza jogos volna, [a rabszolga] így legyen megbüntetve.

R. Z.

• Rubrika: *reguláé* 'regulák, szabálygyűjtemény'. 1 A Modestinus által felhozott példa valószínűleg úgy értendő, hogy a rabszolgát eredeti tulajdonosa éppen abból a célból adta el, hogy a vadállatok elé vessék. 2 *Lex Petronia:* a feltehetőleg Kr. u. 61-ben, P. Petronius Turpilianus *consul* előterjesztésére hozott törvénynek, amely tartalma után a *lex Petronia de servis* néven ismeretes, ez az egyetlen említése a forrásokban. A *senatus consultum* fogalmára lásd RJT 82.

4.1.24. A RABSZOLGANŐK JOGTALAN PROSTITÚCIÓRA KÉNYSZERÍTÉSÉRŐL

Digesta 37, 14, 7.

Modestinus a *De manumissionibus* egyetlen könyvében, (pr.) Az isteni Vespasianus elrendelte *(decrevit),* hogy ha egy rabszolganő azzal a kikötéssel kerülne eladásra, hogy ne kényszerítsék prostitúcióra, és ha arra kényszerítették volna, legyen szabad, amennyiben később a vevő másnak adta el, [akkor a rabszolganő] az adásvételi szerződés kikötésénél fogva *(ex lege venditionis)* szabad *(libera)* és az előző eladó szabadosnője *(liberta)* [lesz]. (1) A császárok utasításai *(mandata)* előírják, hogy a *libertusokat* a *patronusok* panaszairól a tartományokban ítéletet hozó helytartók *(praesides)* is kötelesek az elkövetett [magán]bűncselekmény *(delictum)* szerinti büntetéssel sújtani. A hálátlan *libertust* olykor ezekkel a büntetésekkel sújtják: vagy elveszik tőle vagyonának egy részét és a *patronusnak* adják, vagy megbotozzák és így bűnhődik.

R. Z.

• Rubrika: *manumissio:* 'rabszolga-felszabadítás', vö. RJT 210-211. pr. Az isteni Vespasianus: Vespasianus császár (69-79). 1 A *libert(in)us* és *apatronus* jogi viszonyára lásd RJT 212-213.; a *delictum* fogalmára lásd 547.

4.1.25. A RABSZOLGA-FELSZABADÍTÁS TÖRVÉNYI SZABÁLYOZÁSA

Gaius: *Institutionum commentarii quattuor* V.16-17; VI.18-19; VII.20-21; 36-41.

16. Ha viszont a rabszolga semmiféle ilyen gazságot nem követett el, azt mondjuk róla, hogy felszabadítása esetén akár római polgár, akár latin jogú lesz. 17. Mert akinek a személyével kapcsolatban az a három [tényező] együtt jelentkezik, hogy idősebb harminc évnél és az ura kviritár tulajdonából *(ex iure Quiritium domini)* és jogszerű, törvény szerinti felszabadítással *(iusta ac legitima manumissio)* - vagyis pálcával *(vindicta) vagy* vagyonjegyzékbe vétellel *(censu), vagy* végrendelettel *(testamento)* - szabadítják fel, az római polgárrá válik; ha viszont valami ezek közül hiányzik, latin jogú lesz.

{VI. A felszabadításról vagy az ok bizonyításáról}

18. A rabszolga életkoráról szóló követelményt a *lex Aelia Sentia* vezette be. Ez a törvény ugyanis úgy rendelkezett, hogy a harminc évnél fiatalabb rabszolgák felszabadításuk esetén csak akkor lehessenek római polgárrá, ha pálcával, tanács *(consilium)* előtt, a felszabadítás jogos okának *(iusta causa manumissionis)* bizonyításával szabadítják fel őket. 19. A felszabadítás oka pedig akkor jogos, ha valaki fiát, ill. leányát, vagy természetes fivérét, ill. nővérét, vagy tanítványát, vagy tanítóját, vagy ügyvivőnek kinevezendő rabszolgáját, vagy feleségéül kiszemelt rabszolganőjét bocsátja

szabadon a tanács előtt. {VII. A tanács igénybevételéről} 20. A tanácsot Róma városában öt *senator* és öt serdült lovag alkotja, a tartományokban pedig húsz római polgár *recuperator*. Ez utóbbi [esetben a felszabadítás] a [városi] tanácsülés *(conventus)* utolsó napján zajlik le, Rómában azonban a felszabadítások meghatározott napokon történnek a tanács előtt. A harminc évnél idősebb rabszolgákat ezzel szemben bármikor fel lehet szabadítani, sőt ilyen felszabadításra útközben is sor kerülhet, vagy amikor *zpraetor* vagy a *proconsul* a fürdőbe vagy a színházba megy. 21. Ezenkívül a harminc évnél fiatalabb felszabadított rabszolga római polgárrá válhatik, ha egy olyan úr, akinek nem volt tartozása *(qui solvendo non erat),* végrendeletileg szabadítja föl és örökösévé teszi...

[...]

<36. Nem végezhet azonban felszabadítást bárki, aki csak akar. 37. Az ugyanis, aki> hitelezői megkárosítása céljából *(infraudem creditorum)* vagy patrónusa megkárosítása céljából végez felszabadítást, érvénytelenül jár el, mivel a *lex Aelia Sentia* megakadályozza a szabadság [ily módon történő megszerzését].

38. Ugyanezen törvény alapján a harminc évnél fiatalabb úr csak úgy végezhet felszabadítást, ha pálcával [teszi] és a felszabadítás jogos okát a tanács előtt bizonyítja. 39. A felszabadítás jogos oka pedig az, ha valaki apját vagy anyját, tanítóját vagy tejtestvérét szabadítja föl. De azok az okok is felhozhatók ebben az esetben, amelyről most szólunk, amelyeket fentebb a harminc évnél fiatalabb rabszolga kapcsán kifejtettünk. 40. És viszont: azok az okok, amelyeket a húsz évnél fiatalabb úr esetében felhoztunk, alkalmazhatók a harminc évnél fiatalabb rabszolga esetében is. 40. Mivel tehát a *lex Aelia Sentia* a felszabadításokban bizonyos határt szabott a húsz évnél fiatalabb urak számára, úgy áll a dolog, hogy aki tizennegyedik életévét betöltötte, jóllehet tehet végrendeletet és abban örököst nevezhet s hagyományt hagyhat hátra, mégis ha még húsz évnél fiatalabb, nem adhat szabadságot rabszolgájának. 41. De ha csak latin jogúvá akarja tenni [a felszabadítandó rabszolgát] a húsz évnél fiatalabb úr, mégis ugyanúgy bizonyítania kell az okot a tanács előtt, és csak ezután szabadíthatja fel [a rabszolgát] a barátai között *(inter amicos).*

F. G. - R. Z.

• A rabszolga-felszabadítás módozataira lásd RJT 210-211. A dediticiusokra lásd a 4.1.1. szemelvényt.

4.1.26. VISSZAÉLÉSI LEHETŐSÉGEK A RABSZOLGA-FELSZABADÍTÁSSAL

Dionysios Halikarnasseus: *Rhómaiké archaiologia* [Római régiségek] 4.24.4-8.

4. A legtöbb rabszolga ingyen, szeretetreméltósága jutalmául jutott szabadsághoz, és a gazdák részéről is ez volt a szabadon bocsátás legnemesebb fajtája. Kevés más szolga pedig váltságdíjat fizetve szabadult, amelyet tisztes és jogszerű munkával gyűjtött össze.

Napjainkban viszont már nem így áll a dolog, hanem annyira lezüllött a helyzet és a rómaiak jó szokásai olyannyira méltatlanokká és alantasakká fajultak, hogy immár a rabszolgák egyik része tolvajlás, betörés, kéjelgés és mindenféle más bűn útján szerezve vagyont, efféle pénzen vesz magának szabadságot - és rögtön római polgárjogot is. 5. Mások pedig gazdáik bizalmasai és cinkosai lévén méregkeverésben, gyilkosságban és az istenek vagy az állam ellen elkövetett gaztettekben, ily módon kivívott tekintéllyel övezik magukat; megint másokat azért szabadítanak fel, hogy havonta az állami gabonaosztásban részesülve, és mindabban, ami adományt még a vezetők a város vagyontalan polgárainak csak juttatnak, elhordják azoknak, akik szabadságot adtak nekik; megint mások gazdáik könnyelműségének vagy a hiú népszerűség-hajhászásnak köszönhetően szabadulnak. 6. Nekem legalábbis tudomásom van róla, hogy némelyek összes szolgájuknak szabadulást engedélyeztek saját haláluk utánra, hogy holtukban jó embernek mondják majd őket, és halottas menetüket sokan kísérjék majd, fejükön *pileusszal:* ezek között aztán, ahogy hallani lehet azoktól, akik tudják, ott parádéznak jó páran olyanok, akik csak az imént jöttek ki a börtönből, ezerszer halált érdemlő üzelmekben bűnös gonosztevők lévén. Ezekre a városunkról soha le nem vakarható szégyenfoltokra tekintve bizony sokan háborognak és vádolják ezt a szokást, hiszen méltatlan a városok legkiválóbbjához, hogy ilyen módon szerezzen polgárokat magának.

7. Sok más szokást is lehetne kárhoztatni, amelyeket ugyan megfelelően találtak ki a régiek, de a mostaniak gyalázatosan lezüllesztettek. Véleményem szerint az említett törvényt nem kell eltörölni, nehogy valami nagyobb baj törjön rá ezáltal az államra. 8. A leginkább kívánatosnak azt tartanám, ha a censorok intézkednének ezen a téren, vagy ha nem ők, akkor a consulok - mert komoly tisztség viselőjének kell foglalkoznia az üggyel -, hogy az évente felszabadultakat alaposan kivizsgálják, hogy kicsodák, miért és hogyan nyertek szabadságot, éppen úgy, ahogy a lovagok és senatorok életét vizsgálják ki: azután akiket a polgárjogra méltónak találnak, sorolják be a tribusokba, és engedjék, hogy a városban maradjanak. Az erkölcstelen és tisztátalan személyek hordáját viszont távolítsák el a városból, tisztes címet adva az eljárásnak, coloniaalapítás ürügyén. Úgy láttam, hogy ezeket, minthogy a tárgy megkívánja, szükséges és jogos volt elmondanom, azoknak, akik a rómaiak viselt dolgaira felügyelnek.

B. Á.

• Halikarnassosi Dionysios szembeállította a régi, törvényben szigorúan szabályozott rabszolga-felszabadítási gyakorlatot saját korának tisztességtelen szokásaival, amikor is az egykori gazdákat saját - anyagi vagy presztízsbeli - egyéni érdekük vezérli rabszolgáik szabadon bocsátásakor. A szerző leginkább felháborítónak azt tartotta, hogy a felszabadítottak azonmód római polgárokká is válhattak - régi római jogi gyakorlat szerint mint nem szabad születésűek ebben nem részesülhettek -, és viselhették a szabadság állapotának jelképét, a fríg sapkát *(püeus).* Bár önmagában a rabszolga-felszabadítás intézményét nem tartotta rossznak vagy eltörlendőnek, egyéni elbírálást és döntéshozatalt követelt, az arra érdemtelenektől pedig eme kiváltságok megvonását, sőt kitelepítésüket javasolta.

4.1.27. EGY *MANUMISSIO INTER AMICOS* DIPTYCHON

Mitteis 362.
Hermupolis.
Kr. u. 211.

[latin nyelvű rész] Marcus Aurelius Ammonion, Lupergos Sarapion fia, anyja neve Terheuté, az ősi és ragyogó Hermupolis Maiorból, Helenét, otthonában született körülbelül 34 éves rabszolganőjét *(ancillam suam vernam)* tanúk jelenlétében felszabadította *(inter amicos manumisit),* és elrendelte, hogy szabad legyen, és kapott a szabadságáért a hermupolisi kerület Tisicheos falujából származó Aurelius Ales Inaroutistól kétezerkétszáz drachma Augustát, amit maga Ales Inaroutis adományozott a fent nevezett Helene szabadosnőnek. Történt mindez az ősi és ragyogó Hermupolis Magnában, július 26-án Gratus és Seleucus consulsága idején, Imperátor Caesar Marcus Aurelius Antoninus Pius Félix Augustus (azaz Caracalla uralkodásának - a ford.) 4. évében, Mesoré (hónap) 1-jén.

[görög nyelvű rész] Én, Markos Aurélios Ammónión, Loupergos Sarapión fia Helenét, otthonomban született körülbelül 34 éves rabszolganőmet tanúk előtt *(metaxy philón)* felszabadítottam, és átvettem érte váltságdíj gyanánt, megegyezésünk szerint kétezerkétszáz drachma Augustát Aurélios Alés Inaróoutostól. Én, Aurélios Alés Inaróoutos kifizettem a kétezerkétszáz ezüstdrachmát, és nem fogom magam számára követelni Helenét, a fentnevezett szabadosnőt. Én, Aurélios Ammónios, Hermeinas fia írtam le ezt helyette, mivel nem ismeri a betűket.

A. B.

• A rabszolga-felszabadításnak olyan módját örökíti meg a kétrészes, kétnyelvű (görög és latin) okirat *(diptychon),* amely öt tanú jelenlétében történik *(manumissio inter amicos). A* szövegben említett *verna* szó a házban született, tehát nem vásárolt rabszolgát jelenti. A nevek eltérő átírása a latin, illetve a görög névformákat követi.

4.1.28. RABSZOLGA-FELSZABADÍTÁS ENGEDÉLYEZÉSE ÜNNEPNAPOKON

CodTheod 2, 8, 1.
Kr. u. 321. július 3.

Az ünnepekről. Imperátor Constantinus Augustus Helpidiusnak. Amint igen méltatlannak tűnt a Nap tiszteletének *(dies veneratione solis celeber)* szentelt napot (értsd: vasárnapot - a ford.) egymásnak feleselő perlekedésekkel és szemben álló felek ártalmas perbeszédeivel tölteni, úgy kedves és üdvös igen-igen óhajtott dolgokat végezni ezen a napon. Ennélfogva mindenkinek legyen szabad tehát ünnepnapon felszabadí-

tania és elbocsátania szolgáját *(emancipandi et manumittendi die festő cuncti licentiam habeant),* s amiket ezzel kapcsolatban végeztek, semmi akadályba ne ütközzék. Előterjesztve Caralisban, a július hónap *Nonaejít* megelőző ötödik napon, Crispus és Constantinus caesarok második consulságának évében.

Értelmezés *(interpretatio):* Jóllehet parancsunk szerint vasárnap szent napján *(sancto die dominico)* minden pereskedésnek és kártérítési pernek hallgatnia kell, a legkevésbé sem tiltjuk a felszabadítást és az elbocsátást, s ugyanilyen rendelkezéssel megengedjük, hogy végbemenjenek az ezekkel kapcsolatos intézkedések.

Sch. D.

• Constantinus a korábbi szokásoktól eltérően megengedi, hogy vasárnap is lehessen rabszolgát felszabadítani és szabadon bocsátani. Továbbra is tilos marad azonban mindenféle pereskedés.

4.1.29. AZ EGYHÁZON BELÜLI RABSZOLGA-FELSZABADÍTÁSOKRÓL

CodTheod4, 7, 1.
Kr. u. 321. április 18.

Imperátor Constantinus Augustus Hosius püspöknek. Akik jámbor lélekkel az egyház kebelén belül engedélyezték szolgáiknak a megérdemelt szabadságot *(merita libertás),* tekintessék úgy, hogy ugyanazon joggal adták ezt az ajándékot, amellyel a római polgárjogot *(civitas Romána)* szokás a megfelelő ünnepélyes formaságok elvégzése után. Úgy tetszik azonban, hogy e kedvezményben csak azok részesüljenek, akik papok jelenlétében jártak el. Ugyanakkor az egyházi személyeknek *(clerici)* ezen felül azt is megengedjük, hogy midőn szolgáikat *(famuli)* szabadsággal *(libertás)* ajándékozzák meg, ne csak a gyülekezet *(ecclesia)* és a hívő nép *(religiosus populus)* színe előtt adhassák meg e szabadság teljes gyümölcsét, hanem már akkor is, amikor végső elhatározásuk alapján megadták e szabadságot, vagy bármiféle szóval megelőlegezték ennek megadását, úgy, hogy az akarat kinyilvánításának napjától *(ex die publicitatae voluntatis)* bármiféle jogi tanú *(sine aliquo iuris teste)* vagy közvetítő *(interpres)* nélkül is életbe lépjen a szándékolt szabadság *(directa libertás).* Kiadva a május hónap első napját megelőző tizennegyedik napon, Crispus és Constantinus második consuli évében.

Értelmezés *(interpretatio):* Ha valaki a szent egyházban *(sacrosancta ecclesia)* szeretné elbocsátani szolgáját, ez csupán annyiból áll, hogy papok jelenlétében *(sub praesentia sacerdotum)* nyilvánítsa ki, hogy fel akarja oldani *(velit absolvere)* őket, és ismerje el, hogy felvéve a szabadságot *(suscepta libertate),* római polgárok *(cives Romani).* Mert ha egyházi személyek határozták el, hogy szabadságot ajándékoznak szolgáiknak *(mancipium),* még ha nem is papok jelenlétében vagy írás nélkül *(sine scriptura),* pusztán

szóban *(verbis)* lettek is feloldozva, sértetlenül és teljesen megmarad a szabadságuk, miként a római polgároknak.

Sch. D.

• A törvény az egyház szolgáinak az egyház papjainak jelenlétében, azok elhatározásából való felszabadítását szabályozza és ismeri el törvényesnek, egyenrangúnak a római jog által (lásd pl. Gaius: *Institutionesben)* korábban szigorúan szabályozott „világi" felszabadítással. Szemben a korábbi gyakorlattal, amikor is a felszabadított rabszolga nem szabadon született jogállásúként nem válhatott „első generációs" római polgárrá, most - kb. egy évszázaddal a *Constitutio Antoniniana* érvénybe léptetése után - rögtön megkaphatták a római polgárjogot. Az egyházon belüli felszabadítást amúgy is a római polgárjog adományozásának külsőségei közepette rendeli el a császár.

4.1.30. TRIMALCHIO SÍREMLÉKE

Petronius: *Cena Trimalchionis* [Trimalchio lakomája] 71-72.

Trimalchio ... így szólt: „Barátaim, a szolgák is emberek, azok is csakúgy anyatejet szoptak, mint mi, ha mostohán bánt is velük a rossz sors. Hanem ha az isten éltet, hamarosan üt szabadulásuk órája. Egy szó, mint száz: végrendeletemben *(testamentum)* valamennyiüket felszabadítom. Sőt Philargyrusra földet is hagyok, ráhagyom az ágyastársát *(contubernalis),* Carióra pedig egy bérházat, az öt százalékot *(vicesima)* és egy fölszerelt ágyat. Örökösömmé *(heres)* Fortunatát teszem, és őt minden barátom jóindulatába ajánlom. Mindezt pedig azért hozom nyilvánosságra, hogy cselédségem már most úgy szeressen, mintha meghaltam volna." Uruk jóságáért valamennyien hálálkodni kezdtek, ő pedig hirtelen komolyra fordította a dolgot, behozatta végrendeletének egy példányát *(exemplar testamenti),* és az egészet az utolsó betűig felolvasta, miközben a szolgák rá-rásóhajtottak. Aztán Habinnashoz fordult, és így szólt: „Nos, édes barátom, megépíted-e a síremlékemet *(monumentum)* úgy, amint nálad megrendeltem? Mindenre kérlek, faragj a szobrom talapzatára kis kutyát, koszorúkat, kenőcsösedényeket, végül Petraites valamennyi viadalát, hogy jóvoltodból halálom után is tovább éljek; továbbá hosszában száz, szélességben kétszáz láb legyen *(sint in fronté pedes centum, in agrumpedes ducenti).* Mert azt akarom, hogy mindenféle gyümölcsfa legyen a hamvaim körül és nagy-nagy szőlőskert. Mert nagyon elhibázott dolog, ha életünkben pazar lakásunk van, nem törődni azzal, ahol hosszabb ideig lakunk. Éppen ezért okvetlenül legyen rajta ez: »Ez a síremlék nem lehet öröklés tárgya* *(hoc monumentum heredem non sequatur).* Egyébként lesz gondom rá: majd végrendeletemben intézkedem, hogy haló poromban csúfság ne érjen. Felszabadított szolgáim egyikét tehát megbízom, hogy felügyeljen a síremlékemre, nehogy az emberek a síremlékem mellé járjanak odarondítani *(ne in momumentum meum populus cacatum currat).* Téged arra kérlek, faragj ki a síremlékem felső részén dagadó vitorlákkal sikló hajókat és engem, amint bíborszegélyes tógában *(praetextatus),* öt aranygyűrűvel ujjaimon az emelvényen ülök *(in tribunali sedens),* és erszényemből pénzt szórok a

nép közé: hiszen tudod, hogy megvendégeltem a népet, s két-két dénárt adtam mindenkinek. Hajónak látod, lakomát is kifaraghatsz rajta. Kifaraghatod azt is, amint az egész nép kedvére mulatozik. Jobbom felől állíttasd Fortunatám szobrát, amint galambot tart a kezében; vezessen kis kutyát övéhez kötözve; azután faragd ki az én kedvencemet és jó nagy amforákat, lepecsételve, hogy ki ne folyjon belőlük a bor. Összetört hamwedret is kifaraghatsz, és egy fiút, amint ráborulva zokog. Legyen középütt napóra, hogy mindenki, aki megnézi, hány óra, akarva-akaratlanul elolvassa a nevemet. Azt is fontold meg lelkiismeretesen, hogy véleményed szerint megfelelő lesz-e ez a felirat:

ITT NYUGSZIK
CAIUS POMPEIUS TRIMALCHIO MAECENATIANUS,
TÁVOLLÉTÉBEN TISZTELTÉK MEG
AZ ELÖLJÁRÓI MÉLTÓSÁGGAL,
HELYET FOGLALHATOTT VOLNA
RÓMA BÁRMELYIK DECURIÁJÁBAN,
NEM TETTE.
JÓLELKŰ, ERŐS, IGAZ EMBER VOLT,
KEVÉSBŐL SOKRA VITTE.
HARMINCMILLIÓ SESTERTIUS MARADT UTÁNA,
PEDIG FILOZÓFUST SOHASEM HALLGATOTT.
VÁNDOR! MINDEN JÓT NÉKED IS"

(C. Pompeius Trimalchio Maecenatianus / hic requiescit / huic seviratus / absenti decretus est. / Cum posset / in omnibus decuriis Romae esse, tamen noluit. / Pius, fortis, fidelis, / ex parvo crevit, / sestertium reliquit trecenties, / nec unquam nec unquam philosophum audivit. / Vale: et tu.)

Trimalchio elhallgatott és keserves sírásra fakadt. Sírt Fortunata is, sírt Habinnas is, utoljára az egész szolgasereg jajgatással verte föl az ebédlőt, mintha már temetésen lettek volna. Sőt már-már magam is elpityeredtem, mikor Trimalchio megszólalt: „Hát ha úgy is tudjuk, hogy mindnyájan meghalunk, miért ne élvezzük az életet? Hadd lássalak hát benneteket jókedvűeknek; menjünk át a fürdőbe, az én felelősségemre, nem fogjátok megbánni. Olyan meleg, mint a tűz."

R. J.

• A felkapaszkodott, dúsgazdag felszabadított rabszolga Trimalchio síremlékének leírása pontosan megegyezik az ugyanezen társadalmi réteg köréből ismert síremlékek felépítésével, díszítésével, sőt feliratai formuláival is. Petronius finom gúnnyal ábrázolja a felkapaszkodott, minden társadalomban és korszakban megtalálható újgazdagok hivalkodó, magamutogató ízlésvilágát, amely munkájának ebben a fejezetében a síremlék elkészítésében is kifejezésre jut. Trimalchio bemutatásában előbukkannak azok a kifejezések („Ez a síremlék nem lehet öröklés tárgya" vagy „nehogy a síremlékem mellé járjanak odarondítani", illetve a síremlék méreteinek feltüntetése), amelyek gyakori fordulatai a sírkertek feliratainak.

4.1.31. TITUS URSINIANUS ÉS TITUS DOMNINUS KÖZÖS SZARKOFÁGJÁNAK FELIRATA

CIL III 4336; RIU II. 587.
Brigetio - Komárom/Szőny területéről származó mészkő szarkofág felirata. Ma Budapesten, a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzik.
Kr. u. 3. század eleje.

1. felirat a szarkofág elülső oldalának közepén: Tit(i)us Ursinianus emlékére, aki 18 évet élt *(In memóriám Ursiniani qui vixit annis XVIII).* Titius Domninus, a brigetióiak municipiumában a császárkultuszt ápoló hatfős testület tagja *(Titius Domninus augustalis municipii Brigetionensium)* gondoskodott igen jámbor fia számára (a síremlék) elkészítéséről *(filio pientissimo faciendum curavit).*

2. felirat az első felirat két oldalán: Tit(i)uS Domninus emlékének is, akit Passernek is neveztek *(Memóriáé Titique Domnini sive Passeris),* a ragyogó kereskedőnek, aki 26 évet élt *(negotianti splendido qui vixit annis XXVI)* és akit barbárok gyilkoltak meg *(interfecto a barbaris).* Titius Domninus, a szerencsétlen apa, két fiának testét helyezte el ebben a szarkofágban *(Titius Domninus páter infelix filiorum in hoc sarcofago duo corpora posuit).*

B. L.

• Amint az a sírfeliratból kiderül, a szarkofág eredetileg a 18 évesen elhunyt Titius Ursinianus számára készült, majd később mellé temették 26 éves korában a barbárok által meggyilkolt, kereskedő fivérét, Titius Domninus Passert is. Apjuk tehetős felszabadított rabszolga lehetett, aki Brigetio municipiumában a *seviri Augustales* testületében a császárkultuszt ápolta. Két fiúgyermeke közül Titius Domninus Passer lehetett az idősebb: ő viseli ugyanis az apa *nomen gentiléjét* és *cognomenét,* és megkülönböztetésképpen még egy beceneve *(supernomen* vagy *signum)* is van, a *Passer* („veréb", lat.).

4.1.32. EUPORUS SÍRFELIRATA

CIL VI 38241.
Rómában, a Porta Capena közelében, a városfalon kívül talált sírfelirat. Ma a Római Nemzeti Múzeumban (Museo Nazionale Romano) őrzik.
Kr. e. 1. század első harmada.

Lucius Cornelius Euporus, Lucius szabadosa *(Lucius Cornelius Lucii libertus Euporus)* saját magának és övéinek *(sibei et sueis* [sic!]).

B.L.

• A feliratot állító nevében a *cognomen (Euporus)* megegyezik korábbi rabszolganevével, amely tipikus rabszolganévnek mondható (lásd még Eupor, Euporus, Euporia). A legkorábbi idők-

ben ugyanis a rabszolgák nem rendelkezhettek személyes névvel *(nomen),* hanem a por (tulajdonképpen *puer,* „fiú", lat.) szóból és gazdájuk *(dominus)* személynevének birtokos esetéből összeálló „megnevezésük" lehetett (pl. *Lucipor,* értsd „Lucius rabszolgája", *Marcipor,* értsd „Marcus rabszolgája", *Quintipor,* értsd „Quintus rabszolgája"). Ezekből a nevekből alakultak ki a jellegzetes, *-por, -pórias, -poria* végződésű rabszolganevek. A felszabadítást követően a trta *nomina* hagyományainak megfelelően három névvel rendelkezett: *praenomenét* és *nomen gentiléjét* egykori *gazdája* neve nyomán kapta. Mivel mint rabszolgának nem lehetett törvényesen elismert apja, a/i/iatiónak megfelelő névrészben is volt gazdája neve szerepel *(Lucii libertus). A* volt gazda - Lucius Cornelius - Sulla lehetett.

4.1.33. AUGUSTUS RABSZOLGÁJÁNAK SÍRFELIRATA

CIL VI 8919.
A Via Portuense közelében (Casa d'Alessandro Magnó) előkerült sírfelirat. Ma a Vatikáni Múzeumban (Musei Vaticani) őrzik.
Kr. u. 1. század eleje.

Alypus, Augustus császár rabszolgája túlvilági árnyainak, aki Augustus házában született rabszolga és felszolgáló volt *(Dis manibus Alypi imperatoris Augusti servi ministratoris vernae),* Spendon és Hermes vásárolt rabszolgák (a sírfeliratot) a saját pénzükön állították *(Spendon et Hermes emptici de suo fecerunt).* Élt 24 évet.

B. L.

• A római törvények a rabszolgává válásnak alapvetően három módját különböztetik meg egymástól: születés, vásárlás, hadifogságba esés. A fenti feliraton említett Alypus császári rabszolga volt, aki Augustus császár tágabb értelemben vett „háztartásába" *(família Caesaris)* rabszolga szülők gyermekeként született *(verna).* Ezzel szemben a feliratot állíttató két másik, görög nevű rabszolgát (Spendon és Hermes) vásárolták *(empticus).* Alypus mint felszolgáló *(ministrator)* szolgált a császári házban.

4.1.34. EGY ÉREMVÉSNÖK SZABADOSÁNAK SÍRFELIRATA

CIL VI 8464.

1843-ban az ókori *via Latina* közelében talált sírfelirat, ma Koppenhágában a Ny Carlsberg Glyptothekban őrzik.
Kr. u. 117-170 között.

A túlvilági árnyaknak *(Dis manibus).* Publius Aelius Félix, akit Novelliusnak is neveznek *(Publius Aelius Félix qui et Novellius),* császári szabados *(Augusti libertus),* a szent érem vésnökei elöljárójának segítője *(atiutor* [sic!] *praepositi sacrae monetae)* önmaga

állította (a sírfeliratot) még életében önmagának és saját felszabadított rabszolgáinak és rabnőinek, valamint az ő utódaiknak *(se vibo* [sic!] *fecit sibi et suis libertis libertabusque posterisque eorum).*

B. L.

• A feliraton a kezdetben az alsóbb néprétegek körében megfigyelhető becenév *(signum vagy supernomen)* tűnik fel *(Félix qui et Novellius [vocatur]* = Félix, akit Novelliusnak is hívnak, lat.) egy császári felszabadított rabszolga esetében. A sírfeliratból az is kiderül, hogy neki magának is voltak felszabadított rabszolgái és rabnői.

4.1.35. CERTUS VENTIDIUS ÉS CSALÁDJA SÍRFELIRATA

CIL XII 3843.

1846-ban a dél-franciaországi *Nemausus* - Nîmes városának római kori amphitheatruma közelében talált sírfelirat. Ma a nímes-i Régészeti Múzeumban (Musée Archéologique) őrzik. Kr. u. 1. század.

Primula, Certus leánya, (továbbá) az apa, Certus Ventidius, (és) az anya, Caprilia, Caius leánya, (valamint) fivére, Certus fia Caius és (Primula) Lucius Sentius Optatus (nevű) férj(e) halotti szellemeinek *(Dis Manibus Primuláé Certi fûiae et Certi Ventidii patris Capriliae Caiifiliae matris Caii Certi filii fratris Lucii Sentii Optati viri)* felszabadított rabszolganőjük, Nice és az ő Lucius Acutius Ventidius nevű fia *(Nice liberta et Lucius Acutius Ventidius filius eius)* végrendeleti úton állíttatta *(testamento fieri iussit).*

B. L.

• A sírkövet egy család - valószínűleg az elhalálozás sorrendjében feltüntetett - tagjainak állította egykori rabnőjük és az ő fia. A feliraton jól nyomon követhetők egy családon belül a névadási szokások, és kikövetkeztethető egyes személyek teljes neve. A családfő (Certus Ventidius) nevét örökölte leánya (teljes nevén Primula *Ventidia)* és fia (Caius *Ventidius). A* családanyának csak családneve *(nomen gentile)* ismert (Caprilia), viszont megemlíti a felirat az ő apjának a nevét (Caius), és a római névadási hagyományoknak megfelelően következtethetünk arra, hogy a nagyapát Caius Capriliusnak hívták. A család rabnője, Nice, a felszabadítással megkapta egykori egyetlen neve *(nomen)* mellé a családfő családnevét *(nomen gentile),* és teljes - a feliraton ki nem írt - neve Nice *Ventidia* lehetett. Az is kiderül a feliratból, hogy fiúgyermeke volt, aki mint szabadon született *(ingenuus)* római polgárjoggal rendelkezett. Az erre a tényre utaló három nevéből *(tria nomina)* a családnév valószínűleg apjáéval - Nice Ventidia férjéével - egyezik, akit feltehetőleg Lucius (?) Acutiusnak hívtak. Nice fia a *cognomenét* az elhunyt családfő (Ventidius) után kapta.

4.1.36. ÉLETTÁRSI VISZONYBÓL SZÜLETETT GYERMEK SÍRFELIRATA

CIL X 4246.
1846-ban Capuában talált sírfelirat („Palazzola la Murata"). Ma Capuában, a Campaniai Tartományi Múzeumban (Museo Provinciáié Campano) őrzik.

Cnaeus Numidius Berullus végrendeletének megfelelően saját fiának, Lucius fia Lucius Allius Quartinusnak, aki 7 évet és 5 napot élt *(ex testamento Cnaei Numidi Berulli Lucio Allio Luciifüio Quartino filio suo vixit annis VII et menses V),* valamint élettársának, Allia Nysának és saját magának *(etAlliae Nysae concubinae suae et sibi),* továbbá Primogenus nevű szabadosának és az ő szabadosainak *(et Primogeni* [sic!] *liberto et libertis suis)* és Caius Valerius Melániának, illetve Caius Rufelleius Chilónak. Ebbe a síremlékbe, azaz sírhelybe az örökösön kívül senki nem temetkezhet *(hoc monumentum sive sepulcrum exterum heredem non sequentur).*

B. L.

• Cnaeus Numidius Berullus végrendeleti úton meghagyta, hogy kik temetkezhetnek az általa építtetett sírba, amelyet Lucius Allius Quartinus nevű fia halálakor létesített. A sírhely fián kívül élettársa *(concubina),* Allia Nysa, önmaga, valamint Primogenus nevű szabadosa és az ő felszabadított rabszolgái, továbbá Caius Valerius Melanta és Caius Rufelleius Chilo számára volt fenntartva. Berullus és Nysa élettársi viszonyban éltek. A 7 éves korában elhunyt gyermek az édesanya *(Allia)* jogállását követte, minthogy az ő *nomen gentiléjét* kapta *(Allius).* Mivel szülei nem törvényes házasságban éltek, születésekor mint szabad születésű polgár nevének *füiatio* részében nem a biológiai apja *praenomenét (Caius)* kapta, hanem a Lucius *praenoment (Lucii filius).*

4.1.37. FELSZABADÍTOTT RABSZOLGÁK SÍRFELIRATA ELHUNYT GYERMEKÜKNEK

CIL VI 11346.
Rómában, a Capitoliumi Múzeumban (Musei Capitolini) őrzött felirat.
Kr. u. 2. század közepe.

Publius Albius Memor, Publius fia, a Fabia tribusból, túlvilági árnyainak *(Dis manibus Publii Albii Publiifüii Fabia tribu Memoris),* aki élt 5 évet, 6 hónapot és 6 napot, (állították) Publius Albius Threptus és Albia Apollónia, a szülők, igen édes gyermeküknek *(parentes filio dulcissimo).*

B. L.

• A szülők családneve azonos (Albius, illetve Albia), ami több dologra utalhat. Lehettek egyrészt rokonok, másrészt a férj adoptálhatta az asszonyt, harmadrészt pedig ugyanattól a személytől kapták a római polgárjogot *(civitas Romána). A* negyedik - és ez esetben leginkább va-

lószínű - lehetőség az, hogy ugyanannál a személynél voltak korábban rabszolgák (a férfi „threptos", gör. = „rabszolga" neve is erre utal), és felszabadításukkor *patronusuk nomen gentiléjét* - a férfi talán még *praenomenét* is - vették fel. Mint nem szabad születésűek, nem részesülhettek római polgárjogban, amelyet viszont megkapott gyermekük, aki minden, a római polgárnak járó ismérvet *(tria nomina, filiatio,* tn'fcus-besorolás) felmutat a nevében.

4.1.38. EGY NEVELŐNŐ *(EDUCATRIX)* SÍRFELIRATA

CIL VI 9792.
Rómában, Iulius Caesar kertjei közelében talált felirat. Ma a Vatikáni Múzeumban (Musei Vaticani) őrzik.
Kr. u. 3. század.

Úgy döntöttél, hogy megelőzöl, igen szent feleség, hogy könnyekben hagyj engem hátra *(praecedere volvisti sanctissima coniux ut me relinqueres in lachrimis).* Ha van valami csöppnyi jó is az alvilágban, míg magam mögé hagyom ezt a nélküled szennyes életet, légy boldog ott is, igen édes Thalassia *(si est aliquit in infernas partes bene, ego autem sine te vitám sordidam exigo, estofelix et ibi dulcissima Thalassia),* a senatori férfiú nevelőnője *(educatrix clarissimi viri),* aki 40 éven át élettársam voltál *(et mihi in convivio per annos XXXX).* Papirius Vitális festőművész, az ő házastársa *(arte pictoria, maritus eius)* állította (a síremléket) a páratlan asszonynak, önmagának és övéinek *(feminae incomparabili fecit sibi et suis).*

B. L.

4.1.39. FELSZABADÍTOTT RABSZOLGA CSALÁDJÁNAK JOGÁLLÁSA

AnEp 1939:10; RIU III. 904.
Szentendrén 1928/1829 folyamán, a Római sánc utca 16. sz. alatt levő telken késő római sírban másodlagos felhasználásban talált sírsztélé. Ma Szentendrén, a Ferenczy Múzeumban őrzik (leltári száma: 65.12.1).
Kr. u. 3. század.

A túlvilági árnyaknak *(Dis manibus).* T(itus) Fl(avius) Felicio, az aquincumiak coloniájának augustalisa életében készítette önmagának *(Titus Flavius Felicio Augustalis coloniae Aquincensium vivos fecit sibi)* és Flavia Secundinának, egykori (értsd: „elhunyt" - B. L.) felszabadított rabszolgatársnőjének, a feleségének, aki 55 évet élt *(et Flaviae Secundinae quondam conlibertae et uxori quae vixit annos LV)* és T(itus) Fl(avius) Felicissimusnak, hajdani (értsd: „elhunyt" - B. L.) törvénytelen fiának, aki 23 évet élt *(et Tito Flavio Felicissimo quondam filio naturali qui vixit annos XXIII)* és T(itus) Fl(avius) Ingenuusnak, törvényes fiának *(et Tito Flavio Ingenuo filio legitimo)* és (Titus)

Fl(avius) Felixnek, törvénytelen fiának *(et Tito Flavio Felicifilio naturali)* és Fl(avia) Feliculának, törvénytelen lányának *(et Flaviae Feliculae filiae naturali)* és Fl(avia) Felicissimának, az unokájának *(et Flaviae Felicissimae nepti)* (még) életükben *(vivis).* T(itus) Fl(avius) Felicio a fent említettek és önmaga számára gondoskodott (a sírfelirat) elkészítéséről *(Titus Flavius Felicio suprascriptis et sibi faciendum curavit).*

B. L.

• Titus Flavius Felicio felszabadított rabszolga volt, és Aquincum városában - általában a gazdag felszabadított rabszolgák számára létesült - seviri *Augustales* testület tagja lett. A felirat a családon belül a gyermekek sorában érdekes jogállásbeli különbségeket mutat: azok a gyermekei, akik a felszabadítást megelőzően születtek - fiúk és leányok egyaránt -, törvénytelennek számítottak *(filius naturális* és *filia naturális),* nagykorúságuk ellenére is (lásd a 23 évesen elhunyt Felicissimust). A felszabadítást követően született gyermekek - és unokája - ellenben már törvényesnek számítottak *(filius legitimus).* Fiúgyermekei - jogállásra való tekintet nélkül - örökölték az apa *praenomenét* és *nomen gentiléjét* (ez utóbbit a leányai és unokája is), *cognomenüket* pedig mind a fiúk, mind pedig a lányok és unokája esetében - a már „törvényesnek" számító *Ingenuustól* eltekintve - az apa *Felicio* nevéből képezték *(Felicissimus, Félix,* illetve *Felicula, Felicissima).* Igen lényeges az *Ingenuus* névrész, amely önmagában is utal a „szabadon született" (azaz *ingenuus)* jogállásra. A felirat utal az apa és az anya közös felszabadított rabszolga múltjára *(conliberta),* és arra a tényre, hogy a felszabadítást követően joguk volt a *iustae nuptiaere,* azaz a törvényes házasságkötésre. Ekkortól élettársát „hivatalosan" uxornak nevezhette, és a törvényes házastársi kapcsolat elismerése után született gyermekek törvényesnek számítottak. Az apa és az anya *nomengentiléje* megegyezik egymással *(Flavius,* illetve *Flavia):* ez a tény is megerősíti azt, hogy ugyanaz a személy szabadította fel őket. Egykori *patronusuk* elő- és családneve *Titus Flavius* lehetett.

4.1.40. PUBLIUS AELIUS IOBACCHUS CSÁSZÁRI SZABADOS SÍRKERTJE

CIL VI 10235.
Rómában előkerült felirat, ma a Vatikáni Múzeumban (Musei Vaticani) őrzik.
Kr. u. 149.

A túlvilági árnyaknak *(Dis manibus).* P(ublius) Ael(ius) Iobacchus császári szabados *(Augusti libertus)* állította, és a sírkő előtt 30 láb, homlokzati részén 30 láb, befelé pedig mindkét oldalon 100-100 láb méretű sírkertet adományozott *(Iobacchus fecit et pedaturam dedit ante titulum pedes XXX ante fronté pedes XXX et in agro quoquoversus pedes centenos)* Yacinthusnak, házában született rabszolgájának *(Yacintho verna* [sic!] *suo)* és önmagának. Gyermekei, felszabadított rabszolgái és felszabadított rabnői, valamint az ő utódaik számára *(liberis, libertis, libertabus suis, posterisque eorum)* fenntartja (Iobacchus) a sírhely gyalog *(itus),* igásállattal vagy közlekedési eszközzel *(actus)* történő megközelítése *(aditus)* és körüljárása *(ambitus),* valamint a vízvétel jogát *(excipit*

<ius> *itus actus aditus ambitus item aquae),* a temetkezési egylet számára pedig az áldozatbemutatás céljára szolgáló malom, kemence, rőzse és tüzelő jogát *(aeramfunem pistrini fúrni virgarum ligni sacrificiis faciundis)* és mindazt, ami a köztörvényben benne foglaltatik *(et cetera quae in legepublica continentur).* Ez a síremlék nem száll az örökösre *(hoc monumentum heredem non sequitur).* Tőle minden ártó szándék és hitványság távol maradjon *(huic monumento dolus malus abesto).* Az érdemekben elhunytnak, emlékállítás okán *(bene merenti memóriáé causa),* Orfitus és Priscus consulsága évében *(Orfito et Prisco consulibus).*

B. L.

• A felirat a sírhely védelmét próbálja biztosítani a feltüntetett formulákkal. Egyrészt csakis a családtagoknak volt megengedve a síremlék bármiféle módon (gyalog vagy pl. szekéren) történő megközelítése, körüljárása, másrészt pedig csakis a temetkezési *collegium* vihetett oda áldozatbemutatás céljából szárazmalmot *(pistrinum),* kemencét *(furnus),* rőzsét *(virga)* és tüzelőt *(lignum). A* sírfelirat záróformulái is az ártó szándék, a rongálás távol tartására vonatkoznak.

A felirat szövegezése több pontatlanságot és nyelvtani hibát tartalmaz. így *vernae suo* helyett *verna suo* szerepel. Az *aeramfunem* is többszörös elírás eredménye. Az *eranos* szó a *collegium* latin szó görög megfelelőjének transcriptiója, *nominativusban* az *eranos funerum* lenne a helyes alak. A kőfaragónak adott - valószínűleg kurzív - szövegben eredetileg az *AERANIFUNERVM* alak *(dativus)* szerepelhetett, amelyet tévedésből *AERAM FVNEM* formában vésett a síremlékre. A pontatlanságok, illetve a *collegium* görög megfelelőjének latinos alakja a feliratállító és az elhunyt görög származása alapján indokoltak (eredeti alakban: *Iobachos* és *Hyakinthos),*

4.1.41. *SERVUS PUBLICUS* FELESÉGÉNEK SÍRFELIRATA

CIL VI 2357.
Rómában a Porta S. Silvestri közelében előkerült felirat. Ma a Vatikáni Múzeumban (Musei Vaticani) őrzik.
Kr. u. 1-2. század.

Iulia Felicula, az érdemekben gazdagon elhunyt feleség halotti árnyainak *(Dis manibus Iuliae Feliculae coniugi bene merenti)* és egyben az ő fiának, Neptunalisnak is *(eiusdem filio Neptunali)* állította az apja, Evaristus Iulianus, a közrabszolga *(páter fecit Evaristus publicus servus Iulianus)* saját magának és övéinek, valamint az ő utódaiknak *(sibi et suis posterisque eorum).* Vándor, aki ehhez a sírhalomhoz zarándokolsz, ne vizelj - kérlelnek a csontok - egy ember hajlékára *(Hospes ad hunc tumulum ne meias ossa precantur tecta hominis).* Ellenben ha tisztességes ember vagy, keverj bort, igyál, és adjál nekem is *(set si gratus homo es, misce, bibe, da mi).*

B. L.

4.1.42. ALBIA HARGULA *CAIAE LIBÉRIA*

CIL VI 11357.
Rómában előkerült felirat, ma a Vatikáni Múzeumban (Musei Vaticani) őrzik.
Római császárkor.

Albia Hargula, egy nőnek a felszabadított rabszolganője, élt 56 évet *(Albia D liberta Hargula vixit annis LVI), (patroná)a* iránti) odaadó hűsége tekintetében feddhetetlen *(castafide magna).* Amennyiben tudják ezt a túlvilágiak, a csontjai, amelyek itt vannak elhelyezve, békében nyugodjanak *(sei quicquam sapiunt inferi ut ossa eius quae hic sita sunt, bene quiescant).*

B. L.

• A feliraton a *„D"* jel *(sigla)* a *Caia* női név mint nőnemű általános alany rövidítése, ami annyit jelent, hogy „nő", ezért a *„3 (Caiae) libertus" vagy „3 (Caiae) liberta"* értelme: „egy nőnek a felszabadított rabszolgája vagy rabnője". A „C" jel pedig a *Caius* férfinév mint hímnemű általános alany rövidítése, ami annyit jelent, hogy „férfi", a „C *(Caii) libertus"* vagy „C *(Caii)* Ziberta"pedig azt, hogy „egy férfinak a felszabadított rabszolgája vagy rabnője". Quintilianus idején ezeket a sigíákat a nevek kimondásával oldották fel: *Caius C littera significatur, quae inversa mulierem deciarat (Inst. orat.* 1.7.28).

4.1.43. VÁMSZEDŐ SZOLGÁJA ÁLTAL ÁLLÍTOTT OLTÁR FELIRATA

CIL III 4288; ILS 1861; RIU II. 389.
Brigetio - Komárom/Szőny területéről származó feliratos mészkő oltár. Ma Budapesten, a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzik.
Kr. u. 2. század.

A kereskedelem és a kereskedők védőszellemének *(Genio commerci et negotiantium)* (állította) Primitius, Iulius Proclusnak, az illyricumi vámkörzet nyolcadvámjai bérlőjének rabszolgája *(Primitius Iulii Procli conductoris VIII[octavarum] servus),* a huszadvámok beszedője *(vilicus XX[vicesimarum]).*

B. L.

• A *publicum portorium lllyrici* területén a nyolcadvámok (12,5%) beszedését a Kr. u. 2. század végéig bérlők *(conductores)* végezték. Ezek közé tartozott Iulius Proculus, akit a felirat ebben a minőségében ad meg: *conductor VIII(octavarum).* Az általa bérbe vett terület brigetiói vámhelyét rabszolgája, Primitius gondjaira bízta, akinek feladata a huszadvámok (5%) behajtása volt. Az oltárt egyaránt ajánlotta Primitius a kereskedelmi tevékenység *(commercium)* és a kereskedelmi tevékenységet folytatók *(negiotians, negotiantes* a *negotiator,* „kereskedő" szó helyett) védőszellemének *(genius).* Gazdájának, Iulius Proclusnak a neve más feliratról is ismert,

ott *actor octavarumként* („a nyolcadvámok behajtója", lat.) tűnik fel *(AnEp* 1968, 423.). Az illyricumi vámkörzetre összefoglalóan lásd A. Dobó: Publicum Portorium Illyrici. *DissPann* II. 16. Budapest, 1940.

4.1.44. ALAPÍTVÁNYT KEZELŐ, KÖZHASZNÚ MUNKÁRA FOGOTT VÁROSI RABSZOLGA FELIRATA

CILIII 4152; Steindenkmaler 45; RIU I. 87.
Az egykori szombathelyi Petrédy-gyűjteményből származó felirat, ma Budapesten, a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzik.
A Kr. u. 2-3. század fordulója körül.

A hivatalra pályázók védőszellemének *(genio candidatorum),* Venus Victrixnek *(Venerí Victrici)* Daphnus, Savaria városának közrabszolgája *(Daphnus colonorum Savariensium servus),* a Septimius Severus által tett alapítvány ügyvezetője *(vilicus Kalendarii Septimiani)* P(ublius) Ael(ius) Sabinianus papi tisztségének betöltése idején adja és ajánlja *(sacerdote Publio Aelio Sabiniano dat dedicat).*

B. L.

• Septimius Severus valamilyen, közelebbről sajnos nem ismert pénzalapot létesített Savariában, amelynek kezelője - mai szóval élve „ügyvezetője" - városi tulajdonban levő ún. közrabszolga volt. Daphnus mint rabszolga csak *nomennel* rendelkezett, megadja viszont a felirat az általa betöltött tisztséget *(vilicus). A* keltezéshez egy helyi - talán tartományi vagy esetleg az alapítvány élén álló - pap működése idejét használta a feliratállító, a consuli tisztség mintájára *(ablativus absolutus mancus). A sacerdos* elődei - legalábbis nevéből ítélve *(Publius Aelius)* - Hadrianus idején római polgárjogban részesült bennszülöttek lehettek.

4.1.45. GYORSÍRÁSTANÍTÁS

Sel. Pap. 15; Pap. Oxy. 724.
Kr. u. 155.

Panechótés, másik nevén Panarés, Oxyrhynchos város egykori ifjúsági felügyelője, barátja, Gemellus útján üdvözletét küldi Apollóniosnak, a gyorsírónak *(sémiographos).* Beadtam hozzád rabszolgámat *(doulos),* Chairammónt, hogy megtanulja a gyorsírási jeleket, amelyeket fiad, Dionysios olyjól ismer, az éppen folyó Phamenóth hótól számított két év időtartamra Antoninus Caesar uralkodásának tizennyolcadik évében, a megegyezésünk szerinti fizetségért, százhúsz ezüstdrachmáért, az ünnepi ajándékokon kívül; ebből már megkaptad az első részletet, negyven drachmát, a másodikat, szintén negyven drachmát, akkor fogod megkapni, amikor a fiú már megtanulta az egész tankönyvet, a harmadik részt, a maradék negyven drachmát, a tanonc-

idő végén fogod megkapni, amikor a fiú már mindenféle prózai szöveget le tud írni és el tud olvasni. Ha a megszabott idő lejárta előtt befejezed a felkészítését, nem fogom megvárni a megszabott határidőt, miközben nekem sem szabad idő előtt elhozni a fiút, hanem nálad fog maradni a megszabott idő lejárta után is annyi napig vagy hónapig, amennyit munka nélkül töltött el. Imperátor Caesar Titus Aelius Hadrianus Antoninus Augustus Pius uralkodásának 18. évében, Phamenóth 5-én.

A. B.

4.1.46. FELSZABADÍTOTT RABSZOLGA FELIRATOT ÁLLÍT VOLT GAZDÁJÁNAK, A COLONIA DECURIÓJÁNAK

CIL III 14347.
Aquincum - Budapest III. ker. / Óbuda.
Kr. u. 198. április 22.

Oltár a Győzhetetlen Istennek *(Invicto Deo Sacrum)* C(aius) Iuli(us) Victor(i)n(us), Aquincum colonia decuriójának üdvéért *(pro salute Gaii Iulii Victorini decurionis coloniae Aquincensium).* C(aius) Iul(ius) Primus felszabadított rabszolga *(libertus)* szívesen váltotta be fogadalmát, mert megérdemelte *(votum solvit libens merito).* Saturninus és Gallus consulságának évében, a május hó *Kalendaeja.* előtti tizedik napon (Kr. u. 198. április 22.).

B. L.

• A felirat elején említett *Invictus Deus* elnevezés valószínűleg Mithras Invictusra utal, ugyanis számos *Deo Invicto Mithrae* dedikáció ismert nemcsak Aquincumból, de a Római Birodalom más tartományaiból is. Kultusza a Severus-korban terjedt el Pannoniában. A feliratállító felszabadítását megelőzően valószínűleg Caius Iulius Victorinus decurio (lásd még: 3.74.) rabszolgája lehetett: erre utal egyrészt *praenomene* és *nomen gentiléJe,* amely megegyezik a feliratállítással megtisztelt személy első két nevével, másrészt pedig *cognomene,* amely mint sorszámból képzett „melléknév" (pl. még *Secundus, Tertius, Quartus)* igen népszerű volt a rabszolgatartó házában világra jött - tehát nem vásárolt! - rabszolgák *(vernae)* elnevezésében is, és gyakran a családon belüli születés sorrendjére utal. Felszabadítása előtt feltehetőleg csak Pnmusnak hívták. Aquincum Kr. u. 193-ban kapott *colonia* rangot Septimius Severus császártól.

4.1.47. SZABADON SZÜLETETTEK, KITETTEK, MAJD RABSZOLGASORSRA VETETTEK FELSZABADÍTÁSÁRÓL

Plinius minor: *Epistulae* [Levelek] 10.65-66.

65.1. Uram, fontos és az egész tartományt érinti a *threptoi* jogállásának *(condicio)* és felnevelésének *(alimentum)* a kérdése. 2. Miután átnéztem elődeidnek idevágó ren-

delkezéseit, s nem találtam semmit, ami kifejezetten vagy általában Bithyniára volna vonatkoztatható, úgy gondoltam, megkérdezlek téged, mit tartasz helyes eljárásnak. Úgy véltem, nem érhetem be korábbi példákkal olyan kérdésben, amely a te döntésedet igényli. 3. Felolvastak előttem egy rendeletet *(edictum),* amelyet állítólag az isteni Augustus hozott Andania számára. Felolvasták az isteni Vespasianusnak a spártaiakhoz, az isteni Titusnak ugyanazokhoz és az achaiokhoz, valamint Domitianusnak Avidius Nigrinus és Armenius Brocchus proconsulhoz s ugyancsak a spártaiakhoz intézett leiratát *(epistula).* Ezeket azért nem küldöm el neked, mert egyfelől úgy látszik, hogy pontatlan másolatok, másfelől, hogy egyik-másik nem is hiteles *(et parum emendata et quaedam non certaefidei videbantur);* azonkívül azt hiszem, hogy a valódiak pontos szövege megvan irattáradban *(in scriniis tuis).*

66.1. Azon szabad születésűek kérdését, akiket szüleik kitettek, azután valaki hazavitt, és rabszolgaként felnevelt *(qui liberi nati expositi, deinde sublati... et in servitute educati sunt),* gyakran tárgyalták; az előttem uralkodók iratai *(commentarium)* között azonban nem található egyetlen, az összes tartományra érvényes rendelkezés sem. 2. Ott vannak ugyan Domitianus leiratai *(epistulae)* Avidius Nigrinushoz és Armenius Brocchushoz, amelyeket esetleg figyelembe kellene venni: Bithynia azonban nincs a tartományok között, amelyekre a rendelkezés szól. Azért nekem mégis az a véleményem, hogy akiket ilyen alapon akarnak felszabadítani *(qui ex eius modi causa in libertatém vindicabantur)*, azoknak ezt sem megtagadni nem lehet, sem szabadságukat *(libertás)* nem kell nevelésük költségének megtérítésével megváltaniuk *(pretium alimentorum).*

M. E.

4.1.48. A HADSEREGBE BESOROZOTT RABSZOLGÁK ÜGYÉNEK KIVIZSGÁLÁSA

Plinius minor: *Epistulae* [Levelek] 10.29-30.

29.1. Sempronius Caelianus, ez a kitűnő ifjú, átküldött hozzám két rabszolgát *(servi),* akiket az újoncok *(tirones)* közt találtak. Megbüntetésüket elhalasztottam, hogy megkérdezzelek téged a megfelelő büntetésmód felől, tekintve, hogy te alapoztad és szilárdítottad meg a katonai szabályzatot *(conditor disciplinae militaris firmatorque).* Én magam ugyanis zavarban vagyok, főként azért, mert bár már felesküdtek *(iam dixerant sacramento),* csapategységbe még nem nyertek beosztást *(nondum distributi in numeros erant).* Kérlek ezért, uram, írd meg, miképpen járjak el, különösen, minthogy az eset példaként fog szolgálni.

30.1. Sempronius Caelianus utasításom értelmében járt el, amikor átküldte hozzád azokat, akikről a vizsgálatnak kell kiderítenie, vajon halálbüntetést érdemelnek-e. Mert nagy különbség, hogy önként jelentkeztek-e *(voluntarii se obtulerint),* vagy besorozták *(lecti sint), vagy* pedig mint helyettest küldték őket *(vicarii dati sint).* Ha sorozták őket, a sorozok követtek el a hibát, ha helyettesek, azokat terheli bűn, akik őket állították maguk helyett; ha önként jelentkeztek, jóllehet tisztában voltak

jogállásukkal, el kell járni ellenük. Az nem sokat számít, hogy még nem nyertek csapategységhez beosztást, mert még aznap, hogy alkalmasnak találták őket, fel kellett volna fedniük származásukat.

M. E.

4.1.49. A RABSZOLGASZÖKÉSEK TÖRVÉNYI SZABÁLYOZÁSA

Digesta 11, 4, 1-7; 11, 5.

11.4. Aki szökött rabszolgát rejteget, tolvajnak minősül. A senatus pénzbüntetés terhe mellett megtiltotta, hogy szökött rabszolgát tanyára befogadjanak, illetve valamely földbirtokos majorosa vagy intézője ilyennek menedéket adjon. Akik viszont húsz napon belül akár gazdájuknak szolgáltatják vissza a szökevényeket, akár hatóságnak adják át őket, visszamenő hatállyal fölmentést nyernek. Ugyanez a senatusi rendelkezés azonban a jövőben is büntetlenséget biztosít az olyan személynek, aki a földjén szökevényt fogva, a kiszabott határidőn belül kiszolgáltatja azt gazdájának vagy a hatóságnak. A rendelet katonának vagy magának a birtokosnak jogot ad arra, hogy szökött rabszolga után kutatva senatori, illetve magánbirtokra beléphessen (a Fabius-törvény is megadta már ezt a jogot, és a Modestus consulsága alatt hozott senatusi rendelet is); mégpedig úgy, hogy a szökevények felkutatására vállalkozó személyeknek igazolványt biztosít, hogy a hatóságok előtt igazolhassák magukat, e hatóságokat pedig száz solidusig terjedő bírsággal sújtja, hogyha a magát igazoló személyt nyomozó munkájában nem segítik. De ugyanezt a bírságot fizeti az is, aki a maga birtokán akadályt gördít a nyomozás elé. Az isteni Marcus Aurelius és Commodus császári körlevélben rendelte el, hogy a helytartók, hatóságok és a helyőrségi katonaság a szökevény rabszolgát kereső gazdának segíteni, a megtalált rabszolgát neki kiszolgáltatni kötelesek, azokat pedig, akiknél a szökevény rejtőzködött, ha bűnösnek bizonyulnak, meg kell büntetni. - Minden olyan személy, aki szökött rabszolgát fogott, köteles azt a hatóságnak átadni. A hatósági közegeket pedig, nagyon helyesen, arra figyelmeztetik, hogy szoros őrizetben tartsák őket, nehogy megszökjenek. - Mindenki köteles a szökött rabszolgát, illetőleg kóbor személyt elfogni. Labeo ellenben a rendelkezéshez írt megjegyzéseinek első fejezetében arra figyelmeztet, hogy szökött rabnő gyermeke nem tekinthető szökevénynek. - Hatóságnak átadottként minősül az olyan szökevény is, akit városi hivatalnak vagy hivatalos személynek adtak át. - A „szoros őrizet" megengedi az illető megbilincselését is.

11.5. Ha a szökött rabszolga beáll gladiátornak, a magára vállalt nagy életveszély akkor sem szünteti meg urának joghatóságát. Az isteni Pius ugyanis úgy rendelkezett, hogy az ilyet minden körülmények között vissza kell szolgáltatni az urának, akár megküzdött már a vadállatokkal, akár még küzdelem előtt áll, minthogy idővel előfordulhat, hogy sikkasztást vagy egyéb, súlyosabb bűntényt elkövető személyek is gladiátornak állnak, hogy elkerüljék a vizsgálatot vagy az igazságszolgáltatást. Tehát vissza kell őket adni gazdájuknak.

• Paulus: *Sent.* 1.6.1-7.

Olyan rabszolgát, akit a szökevények felkutatásával megbízott hatósági személy *(fugitivarius)* fogott el, korábbi gazdája beleegyezése nélkül tíz éven belül tilos szabadon bocsátani. A senatus intézkedése ellenére szökésben vétkes rabszolgát sem vásárolni, sem eladni nem szabad; ellenkező esetben mindkét fél büntetése ötven-ötvenezer sestertius. A révkapitányok és helyőrségi katonák az elfogott szökevényeket az előírás szerint tartják őrizetben. Vidéki városok *(municipiumok)* hatóságai az elfogott szökevényeket az előírás szerint a provincia elöljárójának, illetőleg a proconsulnak hivatalába küldik át. A császári birtokokon szabad szökevények után nyomozni, s azokat ott elfogni. Azokat a szökevényeket, akiket gazdájuk nem ismer fel, a rendőr-főfelügyelőség bocsátja áruba. Ha az eladást követő három éven belül a szökevényt volt gazdája felismeri, a vevő a császári kincstártól visszakaphatja a vételárat.

Bi. I.

4.2. A városi és a vidéki szabad alsó rétegek

4.2.1. A *PROLETARIUS* SZÓ JELENTÉSE

Aulus Gellius: *Noctes Atticae* [Attikai éjszakák] 16.10.

Egyszer, mikor Rómában a Forumon szüneteltek a hivatalos ügyek, a pihenőnap vidám hangulatában többen összejöttünk, és a társaságban Ennius egyik évkönyvét olvastuk. Itt találtuk a következő sorokat:

Pajzsot meg fegyvert adjunk minden proletárnak *(proletarius)* állami költségen, hogy a várfalakat meg a várost és Forumunk védjék, őrt állván.

Tanakodni kezdtünk, mit is jelent a proletár szó. Megpillantva társaságunkban egyik, polgári joghoz értő barátomat, megkértem, fejtse ki a szó értelmét. S mikor azt felelte, hogy ő a jogtudományban otthonos, nem a nyelvtudományban, ezt válaszoltam neki:

- Annál inkább tudnod kell, mivel, ahogy mondod, jártas vagy a jogban. Mert Ennius ezt a szót a ti tizenkéttáblás törvényetekből vette, ahol, hajói emlékszem, ez van: „Adófizetőnek adófizető legyen a védője, proletár polgáré bárki lehet." Arra kérünk tehát, gondold azt, hogy nem Ennius évkönyvét, hanem a tizenkét táblát olvasod, s magyarázd meg, mit jelent ebben a törvényben a proletár polgár.

- Én azonban - jelentette ki - csak akkor lennék köteles ezt megmagyarázni, ha a Faunusok és az aborigok törvényeit tanulmányoztam volna. De minthogy az ilyen

kifejezések, mint „proletár", „adófizetők", *„sanates",* „óvadékos", „alóvadékos", „25 *as* büntetés", „megtorlási jog", „a lopás nyomozása övvel és serpenyővel" már elavultak, s az egész ősi tizenkéttáblás törvényt, a centumvirek jogi tevékenysége kivételével, az Aebutius-féle törvény érvénytelenítette, én csak arra vagyok kötelezve, hogy a most érvényes jogot, törvényeket és kifejezéseket tanulmányozzam és ismerjem.

Éppen ekkor pillantottuk meg mellettünk elmenőben Iulius Paulust, a kor legműveltebb költőjét. Köszöntöttük, s megkértük, adjon felvilágosítást a szó tartalmáról és jelentéséről. A következőket közölte:

- Azokat, akik a római köznépben a legnehezebben éltek, és a legszegényebbek voltak, s a vagyonbecslésnél nem tudtak 1500 ásnál több vagyont igazolni, proletároknak nevezték. Azokat pedig, akik igen csekély vagy egyáltalán semmi vagyonnal nem rendelkeztek, nincsteleneknek mondták. Ezeknél pedig a vagyon legalsó határa 375 *as* volt. Minthogy pedig a családi vagyon és birtok a hazával szemben a kezes és a jótálló szerepét töltötte be, s bennük a hazához való ragaszkodás valamiféle bizonyítéka és alapja rejlett, a proletárokat és a nincsteleneket csak rendkívüli veszély esetén sorozták be katonának, minthogy vagy igen kevés, vagy egyáltalán semmi vagyonuk és jószáguk nem volt. A proletár rend azonban, helyzetét és nevét tekintve, jóval nagyobb megbecsülést élvezett, mint a nincsteleneké, mert ha az állam szorongatott helyzetbe került, és kevés volt a fiatalság, a hamarjában toborzott seregbe őket is beveték, és államköltségen fegyverrel is felszerelték. Ezért nem is a fejenkénti számbavételről nevezték el őket, hanem, hízelgőbb kifejezéssel, arról a hivatásukról és kötelességükről, hogy utódokat hoztak létre, minthogy csekély vagyonukkal aligha lehettek az állam segítségére, nagyszámú utóddal viszont a népességet gyarapították. A nincsteleneket pedig, mint egyesek mondják, a cimber háborúban, az állam legnagyobb szorongattatása idején, Marius sorozta be először, vagy inkább, mint Sallustius állítja, a Iugurtha elleni háborúban, mert ilyesmi régebben nem fordult elő. Az adófizető kifejezést pedig a tizenkéttáblás törvény a gazdag és kötelességét könnyen teljesítő polgárra használja, s ez vagy az *as* kifejezésből ered, hogy ércpénzt ad, mikor olyan idők jönnek, és az állam érdeke megköveteli, vagy a kitartás szóból, amely kitartással a családi vagyont gyarapítja.

Iugurtháról szóló történeti művében C. Marius consulról szólva Sallustius a nincstelenekről így nyilatkozik:

„Ő közben katonákat sorozott, nem úgy, ahogy az ősök szokták, s nem is a vagyoni osztályok szerint, hanem ahogy kinek-kinek kedve volt beállni, többnyire a nincstelenekből. Ezt egyesek az arravaló emberek hiányával, mások a consul népszerűségre törekvésével magyarázták, mivel ez a népréteg ünnepelte és emelte fel őt, s annak, aki a hatalomra tör, mindig a legszegényebbek a legjobb támaszai."

M. Gy.

• *Aproletarii* helyzetére a római társadalomban lásd RTT 30. skk., 59. skk., valamint RJT 57., 86. és 811.

. 4.2.2. A NAGYBIRTOKON DOLGOZÓK ELLÁTÁSA CATO KORÁBAN

Cato: *De agri cultura* [A földművelésről] LXV-LXVIII.

LXV. Mennyi élelmet adjunk a háznépnek

56. A háznép élelemadagja: azoknak, akik kint dolgoznak, télen 4 modius,[1] nyáron 4 és fél modius búza; a felügyelőnek és feleségének, a munkafelvigyázónak, a juhásznak 3 modius búza; a megbilincselt rabszolgáknak télen 4 font[2] kenyér; amint megkezdik a szőlőskert felásását, 5 font kenyér egészen a füge éréséig, majd térj vissza ismét a 4 fontra.

LXVI. Mennyi bort adjunk a háznépnek

57. A háznép borfejadagja: szüret után 3 hónapig a lőrét igyák: negyedik hónapban egy hemina jár naponta, ami egész hónapra 2 és fél congiust[4] tesz ki; az ötödikben, hatodikban, hetedikben, nyolcadikban napi egy sestarius,[5] ez 5 congius havonta; a kilencedikben, tizedikben, tizenegyedikben, tizenkettedikben napi 3 hemina; ez havi egy amphorával[6] egyenlő; ezenkívül a *Saturnalia* és *Compitalia* ünnepén mindenki kapjon 3 és fél congiust: az egy főre járó egész évi borfejadag 7 quadrantal.[7] A megbilincselt rabszolgáknak aszerint mérd, hogy mit dolgoznak: ha mindegyik megiszik évente 10 quadrantalt, az még nem is olyan sok.

LXVII. Mennyit adjunk a mellékételekből a háznépnek

58. A háznép mellékételei: a lehullott olajbogyót minél nagyobb mennyiségben tartalékold. Majd tedd el a túlérett bogyókat is, amelyek igen kevés olajat adnak; takaré-

[1] ***Modius:*** **szemestermények mérésére használt római űrmérték, „mérő, véka". 1** ***modius*** **= 8,754 liter. 1** ***modius = 2 semodius*** **(1** ***semodius*** **= 4,377 liter) = 16** ***sextarius*** **(1** ***sextarius*** **= 0,547 liter).**

[2] ***Pondo vagy libra:*** **római súlymérték, „font". 1 római font = 0,327 kg.**

[3] ***Hemina*** **vagy** ***cotula,*** **másképpen** ***cotylus:*** **folyadékok mérésére használt római űrmérték, az** ***amphora vagy quadrantal*** **$\frac{1}{96}$ része. 1** ***hemina*** **= 0,273 liter.**

[4] ***Congius:*** **folyadékok mérésére használt római űrmérték, az** ***amphora vagy quadrantal*** **$\frac{1}{8}$ része. 1** ***congius*** **= 3,282 liter.**

[5] ***Sestarius:*** **folyadékok mérésére használt római űrmérték, az** ***amphora vagy quadrantal*** **$\frac{1}{48}$ része. 1** ***sestarius*** **= 0,547 liter.**

[6] ***Amphora vagy quadrantal:*** **folyadékok mérésére használt római űrmérték. 1** ***amphora vagy quadrantal*** **= 26,26 liter. 1** ***amphora = 2 urna*** **(1** ***urna*** **- 13,13 liter) = 8** ***congius*** **(1** ***congius*** **= 3,282 liter) = 48** ***sextarius*** **(1** ***sextarius*** **= 0,547 liter) = 96** ***hemina vagy cotula,*** **másképpen** ***cotylus*** **(1** ***hemina*** **= 0,273 liter) = 192** ***quartarius*** **(1** ***quartarius*** **= 0,136 liter) = 384** ***acetabulum*** **(1** ***acetabulum*** **= 0,068 liter) = 576** ***cyathus*** **(1** ***cyathus*** **= 0,045 liter).**

[7] ***Quadrantal vagy amphora:*** **lásd az előző jegyzetet.**

kosán bánj vele, hogy minél tovább tartson. Amint a bogyó elfogyott, hallevest és ecetet adj. Olajból havonta egy sextariust adj mindenkinek; sóból fejenként egy modius elég évente.

LXVIII. A háznép ruhaellátása

59. A háznép ruhaellátása: három és fél láb[1] hosszú tunica és egy köpeny minden második évben. Ahányszor csak tunicát vagy köpenyt adsz valakinek, előbb vedd vissza a régit, lesz belőle rongyholmi. Minden második évben jó fapapucsokat kell kiadni.

K.J.

• A forrásból kiderül, hogy a Kr. e. 2. században a nagybirtokokon dolgozók élelmezése sem túl változatos, sem túl bőséges nem volt. A rabszolgáknak - akik maguk sütötték kenyerüket - naponta kb. 1 kg kenyér jutott. A könnyebb munkát végző rabszolgák még ennél is kevesebbet kaptak. A megbilincselt rabszolgák - évszaktól függően - napi kb. 1,3-1,6 kg kenyeret kaptak, kisütve. A birtokon dolgozók ellátására Cato által tett javaslatban nem szerepel a hús. A gabona-, illetve kenyérjuttatást havi 1 *sextarius* olaj, 1 *modius* só, némi zöldség és *halex* nevű, halak belső részéből főzött, csípős, sós halleves egészítette ki. Italként a legrosszabb minőségű bort kapták: télen kevesebbet (napi 1 *hemina),* nyáron lényegesen többet (napi 3 *hemind). A* két nagy ünnepen *(Compitcdia* és *Saturnalia)* jóval nagyobb mennyiséget, 3 napra 30 liter bort kaptak. Hasonlóképpen szűkös volt ruhával való ellátásuk is.

4.2.3. A KERESKEDŐ ÉS A FÖLDMŰVES ÖSSZEHASONLÍTÁSA

Cato: *De agri cultura* [A földművelésről], Előszó.

1. Néha előnyösebb volna kereskedés útján vagyont szerezni, hacsak annyi veszéllyel nem járna, és ugyanúgy uzsoráskodni is, ha ez valamennyire is tisztességes volna. Elődeink azt tartották és törvényeikben úgy rögzítették, hogy a tolvajt kétszeres, az uzsorást négyszeres bírsággal kell sújtani. Ebből meg lehet ítélni, menynyivel rosszabb polgárnak tartották az uzsorást, mint a tolvajt. 2. Amikor pedig egy derék embert dicsértek, így dicsérték: derék földműves, derék gazda *(bonus agricola bonusque colonus).* 3. Úgy tartották, hogy ez a legnagyobb dicséret annak, akit így dicsértek. A kereskedőt szorgalmasnak és a vagyonszerzésben serénynek tartom ugyan, de az - mint már említettem - veszélyes és kockázatos. 4. Viszont a földművesek közül kerülnek ki mind a legedzettebb férfiak, mind a legkitartóbb katonák,

[1] ***Pes:*** római hosszmérték, láb. 1 római láb = 0,295 méter. 1 ***pes = Ipalmus*** (1 ***palmus*** = 0,073 m) = 12 ***pollex*** (1 ***pollex*** = 0,0245 m) = 16 ***digitus*** (1 ***digitus*** = 0,0184 m).

övék a legtisztesebb, legállandóbb, a legkevésbé irigyelt foglalkozás, s a legkevésbé helytelen gondolkodásúak azok, akik ezt a foglalkozást űzik.

K. J.

• „Magában a *De agri cultura* szemléletében és célzatában is megnyilatkozik egy összebékíthetetlen kettősség, ami szintén jól példázza, hogy Cato gondolkodásmódja mennyire nem tudott alkalmazkodni a korabeli új jelenségekhez, szokásokhoz és eszmékhez. Pedig ezek Rómában való megjelenése annak a katonai terjeszkedésnek és az ezt követő gazdasági átalakulásnak volt a következménye. Cato a *De agri cultura* Előszavában szembeállítja egymással a különböző pénzszerzési lehetőségeket. A földművelést mint a hagyományosan legmegbecsültebb biztos jövedelmi forrást dicséri, kiemelve a jellemre gyakorolt jótékony hatását. Az uzsorát az ősök példájára hivatkozva, kemény szavakkal ítéli el.... A földműves-életformát Cato nemcsak hagyományos római nimbusza és stabil jövedelmezősége miatt dicséri, hanem azért is, mert a földművesekből lesznek a legjobb katonák. Viszont az általa propagált, rabszolgatartáson alapuló gazdaság a kisbirtok visszaszorításával éppen ennek a rétegnek a fölmorzsolódását segítette elő." Lásd Maróti E.: Cato és a „De agri cultura". In: M. Porcius Cato: *A földművelésről* (ford. Kun J.). Budapest, 1966, Akadémiai Kiadó, 5-69. (különösen 23-25.).

4.2.4. A FALUSI ÉS A VÁROSI ÉLETFORMA ÖSSZEVETÉSE

Varró: *Rerum rusticarum libri tres [A* mezőgazdaságról] 2.Előszó. 1-3.

1. Nagy embereink, ezek a mi őseink, nem ok nélkül tartották többre a római parasztokat a városlakóknál. Ugyanis, amint a falun azok, akik benn a gazdaságban tartózkodnak, lustábbak azoknál, akik kinn a földön foglalkoznak valamilyen munka végzésével, ugyanúgy azokat, akik a városban csücsülnek, tunyábbnak tartották, mint azokat, akik falun laknak. Ezért úgy osztották be az évet, hogy csak minden kilencedik napon intézzék városi dolgaikat, a többi hét napon falun tartózkodjanak. 2. Amíg betartották ezt a rendet, két dolgot is elértek vele, azt is, hogy a megművelés következtében igen termékeny földekkel rendelkeztek, s azt is, hogy ők maguk tartósabb egészségnek örvendtek, s nem kívánták a görögök városi testgyakorló iskoláit Ezekből most csak alig elég egy, s úgy vélik, hogy nincs is gazdaságuk, ha nem visszhangzik a sok görög elnevezéstől, amikor külön megnevezik az egyes helyiségeket, *prokoitón* (előszoba), *palaistra* (testgyakorló terem), *apodytérion* (vetkőzőterem), *peristylon* (oszlopsoros udvar), *ornithón* (madártenyészet), *peripteros* (lugas), *opórothéka* (gyümölcstároló). 3. Tehát most, hogy a városfal mögé húzódtak szinte mind a családfők, otthagyva a kaszát és az ekét; s kezüket inkább a színházban és cirkuszban akarták mozgatni, mintsem a gabonaföldeken és szőlőültetvényeken, megfogadunk valakit, aki ideszállítja nekünk a gabonát, hogy Afrikából és Sardiniából lakjunk jól, s hajóra rakjuk a szőlőtermést Kós és Chios szigetéről.

K.J.

4.2.5. A *LEX CANULEIA* ELŐTERJESZTÉSE

Livius: *Ab Urbe condita* [A római nép története a Város alapításától] 4.1.

A consuli tisztségben M. Genucius és C. Curiatius következett. Mind belső, mind külső nyugtalanságok miatt küzdelmes esztendő volt. Az év elején ugyanis C. Canuleius néptribunus törvényjavaslatot terjesztett elő a patrícius és plebeius rend egymás közötti házasságáról, amitől az atyák vérük beszennyeződését és a nemzetségek ősi jogait féltették. A tribunusok később azt is emlegetni kezdték, hogy egyik consult a népből választhassák; a gondolat odáig fejlődött, hogy kilenc tribunus javaslatot is készített, miszerint „adják meg a népnek a lehetőséget, hogy akár az atyák, akár a plebeiusok közül való consulokat választhasson". Ha ez megtörténik, nemcsak összevegyülnek a legalsóbb rendűekkel, hanem a legfelső hatalom is egykettőre átszáll az előkelőségekről a népre - gondolták az atyák. Ezért örömmel hallották, hogy Ardea lakossága az igazságtalanul nem neki ítélt terület miatt felbontotta a szövetséget, a veiibeliek Róma földjének határait pusztítják, a volscusok és az aequusok pedig Verrugo erődje körül mozgolódnak: szívesebben vették volna még a szerencsétlen háborút is, mint a gyalázatos békét. A híreket még meg is toldották, hogy a háborús nyüzsgés lármája elfojtsa a tribunusok javaslatait, továbbá elrendelték a sorozást és a lehető legteljesebb hadi felkészülést, még nagyobb eréllyel, mint T. Quinctius consulsága alatt. Ekkor C. Canuleius röviden fölszólalt a senatus ülésén, mondván, hogy hiába igyekeznek a consulok rémítgetéssel elterelni a nép figyelmét az új törvényekről, amíg ő él, nem tartanak sorozást, csak ha előbb a nép megszavazza tiszttársaival együtt előterjesztett javaslatát - és nyomban összehívta a népgyűlést.

K. F.

• A *lex Canuleiában* foglaltakra és társadalomtörténeti összefüggéseikre vonatkozóan lásd ÓRT 75-76. és RTT 27-32.

4.2.6. A LICINIUS-SEXTIUS-FÉLE TÖRVÉNYEK

Livius: *Ab Urbe condita* [A római nép története a Város alapításától] 6.35.

Úgy látták, a felkelésre jó alkalmat kínál az a tény, hogy az adóteher roppant összegre növekedett, s e helyzet enyhítésére a népnek semmi reménye, hacsak nem a saját embereit ülteti a legmagasabb tisztségekbe. Ennek a tervnek a jegyében kell a jövőre készülni. A plebeiusok vállalkozó kedvükkel és tetterejükkel már nagy lépést tettek előre, most még egy kis erőfeszítés kell, és elérnek a csúcsra: méltóságban és érdemben egyenlővé válnak az atyákkal.

Elhatározták, egyelőre néptribunusok lesznek, hogy e hivatalukból egyengethessék útjukat még magasabb tisztségek felé. Miután megválasztották őket, C. Licinius

és L. Sextius csupa olyan törvényt terjesztett elő, amely az atyák hatalmát megnyirbálja, és a nép érdekeit szolgálja. Egyet az adósságok ügyében: eszerint a kifizetett kamatokat le kell vonni a tőkéből, s a megmaradt adósságot három év alatt, egyenlő részletekben kell kiegyenlíteni; egy másikat a földbirtok nagyságának korlátozásáról; ez megtiltja, hogy bárkinek is ötszáz iugerumnál nagyobb földje legyen; harmadik törvény szerint nem kell katonai tribunusokat választó gyűlést tartani, s az egyik consul mindig a népből kerüljön ki. Csupa nagyjelentőségű, csak a legnagyobb küzdelem árán megvalósítható javaslat.

Minthogy csupa olyan célért indult meg a küzdelem, amelyekért mérhetetlen vágy gyötri a halandókat - föld, pénz, tisztségek -, az atyák megrettentek, s tanácstalanságukban a hivatalos és nem hivatalos megbeszéléseken nem találtak jobb eszközt a már korábban is annyi küzdelemben jól bevált tiltakozási jognál: arra biztatták a tribunusok tiszttársait, éljenek tiltakozási jogukkal a néptribunusok javaslataival szemben. A néptribunusok, látva, hogy Licinius és Sextius szavazásra hívja össze a tribusokat, nagyszámú patrícius kísérő védelme alatt megjelentek, megakadályozták a javaslatok felolvasását s a néphatározat kimondásához szükséges minden egyéb formaságot. Miután a gyűlést már többször és eredménytelenül hívták össze, s így a javaslatot elvetettnek kellett tekinteni, Sextius kijelentette: „Rendben van! Ha a tiltakozásnak ennyire érvényt kell szerezni, mi is ezzel, éppen ezzel a fegyverrel fogjuk megvédeni a nép érdekeit. Csak rajta, atyák, hívjátok össze a katonai tribunusokat választó gyűlést, mi majd gondoskodunk róla, hogy elmenjen a kedvetek attól a ti bizonyos »tiltakozom«- szavatoktól, amelyet most tiszttársaink oly nagy örömötökre egybehangzóan hajtogatnak."

Szava nem maradt üres fenyegetés: nem volt semmi egyéb gyűlés, csak a plebeius aediliseket és néptribunusokat választották meg. Licinius és Sextius, miután megint néptribunusok lettek, egyetlen főtisztviselőt sem engedtek megválasztani. A Város öt éven át volt főhivatalnokok nélkül; a nép mindig újra kettőjüket tette meg néptribunusnak, s ők megakadályozták a katonai tribunusok választását.

M. Gy.

• A ***leges Liciniae Sextiae*** tartalmára, társadalomtörténeti hatására vonatkozóan lásd ÓRT 75-81. és RTT 33-40.

4.2.7. AZ ADÓSRABSZOLGASÁG ELTÖRLÉSE RÓMÁBAN

Livius: ***Ab Urbe condita*** [A római nép története a Város alapításától] 8.28.

Ebben az évben a római plebeiusok életében a szabadságnak szinte új korszaka köszöntött be: megszüntették az adósok rabszolgává tételét. A jogszokás megváltoztatására egyetlenegy hitelező, L. Papirius kéjvágya és példátlan kegyetlensége adott okot. Őhozzá került szolgának, kezesül atyjától örökölt adósságáért, C. Publilius, akinek fiatalsága, szép külseje a hitelezőt szánalom helyett fajtalanságra s gyalázatos bánásmódra késztette. Ez az ember - az ifjú hamvas báját mintegy a tőkével szerzett

kamat ráadásának tekintve - először szemérmetlen szavakkal próbálta őt elcsábítani, majd mikor ocsmány ajánlata süket fülekre talált, fenyítésekkel kezdte rémítgetni, és ismételten figyelmeztette szerencsétlen helyzetére. Végül, látva, hogy a fiúban sokkal elevenebben él nemes származásának, mint jelenlegi kiszolgáltatottságának tudata, megparancsolta, hogy csupaszra vetkőztetve vesszőzzék meg. Mikor az ütlegektől marcangolt ifjú az utcára rohant, és elpanaszolta hitelezője kéjvágyát és kegyetlenségét, roppant embertömeg özönlött a Forumra - szánva őt ifjúsága és a méltatlanul elszenvedett kínzások s elkeseredve a saját magukra és gyermekeikre váró sors miatt -, majd innen egyetlen nagy menetben a Curia elé. A consulok, a váratlan megmozdulástól kényszerítve, összehívták a senatust, s az emberek, a Curiába belépő senatorok lábához borulva, megmutatták nekik az ifjú összemarcangolt hátát. S ezen a napon, egyetlenegy hitelező telhetetlen kegyetlensége miatt, lerombolták a hitel igen erős biztosítékát. A consulokat a senatus megbízta: terjesszenek a nép elé törvényjavaslatot, hogy senkit sem szabad, hacsak nem szolgált rá bűntettel, bilincsben és béklyóban tartani, amíg büntetését várja, s a kölcsönvett pénzért az adós csupán vagyonával, nem testével kezeskedik. így szüntették meg az adósok szolgaságát, s gondoskodtak róla, hogy ezután senkit se tegyenek adóssága miatt szolgává.

M. Gy.

• Az adósrabszolgaság intézményének megszüntetésére lásd ORT 75-76. és RTT 33-40.

4.2.8. A *LEX VALÉRIA DE PROVOCATIONE*

Livius: *Ab Urbe* ***condita*** [A római nép története a Város alapításától] 10.9.

A nép követelte, hogy azonnal hívják össze a tribusokat, s nem volt kétséges, hogy a javaslatot megszavazzák, de a tribunusi tiltakozás miatt ez a nap veszendőbe ment. Másnap a megfélemlített tribunusok elálltak a tiltakozástól, s a nép nagy szótöbbséggel elfogadta a törvényt. Főpapokká választották a javaslatot támogató P. Decius Musszal együtt P. Sempronius Sophust, C. Március Rutilust, M. Livius Dentert, s öt jóspapot választottak, ugyancsak a népből: C. Genuciust, P. Aelius Paetust, M. Minucius Faesust, C. Márciust, T. Publiliust. így a főpapok száma nyolc, a jóspapoké kilenc lett.

Ugyanebben az évben terjesztette elő M. Valerius consul a néphez való fellebbezésről szóló, az eddigieknél több biztosítékot tartalmazó törvényjavaslatot. A királyok elűzése óta harmadszor került napirendre ez a javaslat, s mindig ugyanaz a család terjesztette elő. Gondolom, azért kellett annyiszor megújítani, mert néhány ember befolyása erősebbnek bizonyult, mint a nép szabadságjoga. Mégis úgy tűnik, csak a *lex Porcia* védte meg a polgárokat a testi fenyítéstől azáltal, hogy súlyos büntetést szabott ki arra, aki római polgárt megvesszőz vagy megöl. Mert a *lex Valéria,* mikor megtiltja, hogy bárkit, aki a néphez fellebbez, megvesszőzzenek vagy lefejezze-

nek, ehhez csak annyit fűz hozzá, hogy gyalázatosan cselekszik, aki e tilalmat megszegi. Úgy hiszem, az emberek akkor oly becsületesek voltak, hogy ennyi is kötelezte őket a törvény megtartására, ma viszont még egy rabszolga is erősebb fenyegetést használ urával szemben.

A fent említett consul nem nagyon emlékezetes háborút indított az aequusok ellen, akik egykori szerencsés helyzetükből már csak lázongó lelkületüket őrizték meg. A másik consul, Apuleius, Umbriában Nequinumot zárta körül. De a várost, amely egy magas, egyik oldalon szakadékkal határolt helyen, a mai Narnia területén feküdt, sem rohammal, sem ostromművekkel nem tudta bevenni.

Ezért a félbemaradt ostromot az új consulok, M. Fulvius Paetus és T. Manlius Torquatus folytatták. Ebben az évben - Macer Licinius és Tubero tudósítása szerint - a centuriák egyhangúan Q. Fabiust jelölték consulnak, noha nem is pályázott, de ő maga azt javasolta, jelölését halasszák háborúsabb időkre, ebben az évben nagyobb hasznára lehet az államnak, ha a Városban visel tisztséget. így, noha erre a tisztségre sem pályázott - bár nem is titkolta, hogy óhajtja -, L. Papirius Cursorral együtt *aedilis curulisszé* választották. ...

M. Gy.

• A *lex Valéria de provocatione* tartalmáról lásd RTT 35.

4.2.9. A *LEX OGULNIA* - *A* PAPI HIVATALOK MEGNYÍLNAK A PLEBEIUSOK ELŐTT

Livius: *Ab Urbe condita* [A római nép története a Város alapításától] 10.6.

M. Valerius és Q. Apuleius consulok idejében elég békés volt a külső helyzet. Az etruszkokat nyugalomra kényszerítette a szerencsétlenül végződött háború és a fegyverszünet, s az oly sok éven át tartó vereségekkel megfékezett samnisoknak sem volt okuk, hogy megbánják a nemrég kötött szerződést. Rómában is nyugodtabbá és könnyebbé tette a nép helyzetét, hogy annyi embert küldtek a coloniákba. De hogy mégse legyen minden téren teljes a nyugalom, Q. és Cn. Ogulnius néptribunusok viszályt szítottak a polgárság patrícius és plebeius vezetői között, s minden lehető alkalmat megragadtak, hogy a nép előtt vádaskodjanak az atyák ellen. Miután egyéb kísérleteiket nem koronázta siker, olyan vállalkozásba kezdtek, amely nemcsak az egyszerű népet tüzelte fel, hanem még vezetőit is, azokat a plebeiusokat, akik már consulságot viseltek és diadalmenetet tartottak, s akik számára az alsó rend előtt egyedül elzárt papi méltóságok kivételével, amelyek még nem voltak közösek, egyetlen tisztség sem volt elérhetetlen. Tehát azt a törvényjavaslatot terjesztették elő, hogy az eddigi négy jóspap és négy főpap mellé - akiknek számát növelni kell - válasszanak még négy jóspapot és öt főpapot, s valamennyit a népből. Nem találom a módját, hogyan lehetett a jóspapi testület létszámát - hacsak nem haltak meg közülük ketten - négyre csökkenteni, hisz közismert, hogy a jóspapok számának párat-

lannak kell lennie, hogy a három ősi tribusnak, a *Ramnes-, Tities-* és *Luceresnek* meglegyen a maga jóspapja, vagy ha több papra van szükség, egyenlő arányban kell megkettőzni számukat, amint tették is, amikor a négyhez még ötöt választva - hogy mindegyik tribusnak három papja legyen - számukat kilencre egészítették ki. Egyébként, minthogy a testületet a népből kellett volna kiegészíteni, az atyák ezt éppúgy nehezményezték, mint annak idején, amikor látniuk kellett, hogy a consuli méltóság mindenki számára elérhetővé lesz. Úgy tüntették fel a dolgot, mintha ez inkább az isteneket s nem őket magukat érintené: Az istenek majd gondoskodnak róla, hogy ne szennyezzék be szent szertartásaikat; ők maguk csak azt óhajtják, hogy emiatt ne érje szerencsétlenség az államot.

De nem tanúsítottak komoly ellenállást, megszokták már, hogy alulmaradnak az efféle küzdelmekben. S itt nem olyan ellenfelekkel álltak szemben, akik az egykor remélni is alig mert magas tisztségekért küzdenek, hanem olyanokkal, akik mindazt, amiért a sokszor bizonytalan siker reményével küzdöttek, a többszörös consulatust, censori tisztséget és a diadalmeneteket, már meg is szerezték.

M. Gy.

• A *lex Ogulniára* és a papi tisztségeknek a plebeiusok számára való hozzáférhetőségére lásd ÓRT 76. és RTT 37.

4.2.10. VITA A *LEX OPPIA* VISSZAVONÁSÁRÓL

Livius: *Ab Urbe condita* [A római nép története a Város alapításától] 34.1.

Miközben az embereket az éppen befejeződött s a máris kitöréssel fenyegető roppant háborúk gondjai foglalkoztatták, olyan esemény történt, amely alig érdemelne említést, ha a felkorbácsolt szenvedélyek révén nem válik komoly pártküzdelmek okozójává. Ugyanis M. Fundanius és L. Valerius néptribunusok azt javasolták a népgyűlésnek, hogy érvénytelenítsék a *lex Oppiái.* C. Őppius néptribunus fogadtatta el Q. Fabius és Ti. Sempronius consulsága alatt, a pun háború vihara közepette ezt a törvényt, amely kimondta, hogy egyetlen asszony sem birtokolhat többet fél uncia aranynál, nem viselhet színes ruhákat, és sem Rómában, sem más városban vagy attól ezerlépésnyi távolságon belül nem utazhat kocsin, csak ha hivatalos áldozatra megy.

Marcus és P. Iunius Brutus néptribunusok a *lex Oppia* védelmére keltek, s kijelentették, hogy nem fognak beleegyezni a törvény eltörlésébe. A nemesek nagy számban léptek fel, hogy támogassák vagy támadják a javaslatot. A Capitoliumot megtöltötte a törvény védőinek és ellenzőinek tömege. A matrónákat sem jó tanács, sem az illendőség emlegetése, sem férjük parancsszava nem tudta otthon tartani. Megszállták a Város minden utcáját, a Forum minden bejáratát, s kérték a Forumra érkező férfiakat, hogy most, mikor az állam virágzik, s valamennyi polgár napról napra nö-

vekvő jólétben él, egyezzenek bele, hogy az asszonyok is visszakapják hajdani ékességeiket. Naponként nagyobb lett a sokaság, mert a városokból és a törvénykezési helyekről is összegyűltek. S már a consulokhoz, praetorokhoz s a többi főtisztviselőhöz is oda mertek járulni, hogy kérésüket előadják. De legalábbis az egyik consulban, M. Porcius Catóban teljességgel könyörtelen szigorúságú emberre akadtak, aki az eltörlésre javasolt törvény védelmében a következő beszédet mondta: ...

M. Gy.

• A 2. pun háborút követően a gazdasági életben bekövetkezett változásokra és az azok nyomán meginduló társadalmi küzdelmekre, A. J. Toynbee szavaival élve „Hannibál késői bosszújára" vonatkozóan lásd RTT 51-53.

4.2.11. A FÖLDKÉRDÉS KIÉLEZŐDÉSÉNEK OKAI

Appianos: *Rhómaikón emphylión* [A római polgárháborúk] 1.7-8.

7. A rómaiak, amikor Italiát háborúban lépésről lépésre elfoglalták, a föld egy részét kisajátították, s azon városokat alapítottak, vagy pedig a meglevő városokba maguk közül telepeseket küldtek. Ezeket a városokat őrhelyeknek szánták, és valahányszor egy-egy területet fegyverrel elfoglaltak, a megművelt földeket azonnal szétosztották, eladták vagy bérbe adták az ott letelepülőknek, míg azt a földet, amely a háború következtében megműveletlen volt - s ennek mennyisége egyre növekedett - nem értek rá szétosztani, hanem addig is nyilvános árverés útján értékesítették azzal a feltétellel, hogy akik művelés alá akarják venni, azt az évenkénti termés egy részének, éspedig a gabonafélék egytizedének s a veteményes egyötödének beszolgáltatása fejében megtehetik. Hasonlóképpen az állattenyésztőkre is mind a szarvasmarhafélék, mind az aprómarha után fizetendő járulékot vetettek ki. Mindezt az általuk különösen munkabírónak tekintett itáliai lakosság szaporodása kedvéért tették, abban a reményben, hogy így vérrokoni szövetségeseket szereznek. A dolog azonban éppen fordítva ütött ki. Ennek a megműveletlen földnek nagy részét ugyanis a gazdagok szerezték meg, s abban bíztak, hogy az idő múlásával ezeket úgysem veszi el tőlük senki. Sőt a szegényeknek környékükben levő kisbirtokait is részben rábeszéléssel megvásárolták, részben erőszakkal elrabolták, s így eddigi birtokaik helyett immár hatalmas földeket műveltek meg. Ehhez azonban rabszolga földműveseket és pásztorokat vettek igénybe, nem pedig szabad napszámosokat, nehogy azokat a földmunkától katonai szolgálatra szólítsák. A rabszolgák birtoklása abból a szempontból is nagy hasznot jelentett, hogy ezeknek a katonáskodás alóli mentességük következtében sok gyermekük volt, s akadálytalanul szaporodhattak. Ebből eredően a hatalmasak egyre gazdagodtak, a rabszolganép betöltötte az egész országot, az italicusok száma viszont, különösen a férfiaké, egyre csökkent, mert szegénység, adózás és katonakötelezettség alatt szenvedtek. De ha mindennek ellenére maradt volna is munkára

idejük, tétlenségre voltak kárhoztatva, hiszen a föld már a gazdagok kezében volt, s ezek a szabadok helyett rabszolgákat alkalmaztak a földmunkára.

8. A nép emiatt mindinkább méltatlankodott. Látta, hogy itáliai szövetségesei egyre fogynak, és meglevő hatalmát is veszélyezteti immár a rabszolgák ekkora tömege. Kivezető utat sem látott, hiszen nem könnyű feladat és nem is teljességgel méltányos ily nagyszámú embert oly hosszú ideje birtokolt és ráadásul oly nagy kiterjedésű földjétől megfosztani akkor, amikor már saját költségükön létesítettek ültetvényeket, emeltek épületeket és szerezték be a felszerelést. Végre, nagy nehezen, olyan törvényt hoztak a néptribunusok javaslatára, amelynek értelmében az ilyenfajta földből senkinek sem lehet 500 iugerumnál nagyobb birtoka, sem száznál több szarvasmarhája és 500-nál több aprómarhája. Ezenfelül elrendelték, hogy mindenki tartson földjén meghatározott számú szabad embert is; ezek tartsák szemmel és jelentsék az ott történteket. Miután mindezt törvénybe foglalták, a törvény megtartására esküt tettek, és megszegésére büntetést szabtak. Azt remélték, hogy az ezen felüli földeket azonnal kiárusíthatják apró parcellákban a szegények között. A valóságban azonban senki sem törődött sem a törvénnyel, sem az esküvel, s akik látszólag törődtek is vele, azok is képmutató módon saját rokonaik között osztották szét földjüket, a többség azonban ügyet sem vetett a törvényre.

H. I.

• A földkérdésre vonatkozóan lásd ÓRT 158-165. és RTT 78-88. További források: RTChr Nr. 34., 38-47., 63.

4.2.12. A GRACCHUSOK MOZGALMA

Florus: *Epitomae de Tito Livio bellorum omnium annorum* [Róma háborúi] III. 13-15.

13. Minden polgárlázadás kirobbantó oka a tribunusok hatalma volt, amelyet ugyan látszólag a nép védelmében és megsegítésére hoztak létre, valójában azonban az egyeduralom megszerzésére szolgált és arra, hogy egyes személyek föld-, gabona- és bírósági törvényekkel keressék a népszerűséget és a tömeg kegyét. Igaz, mindezekben az intézkedésekben föl lehetett fedezni a méltányosság egy halvány sugarát. Mi lehet ugyanis jogosabb, mint ha a közrendiek visszakapják az előkelőktől eltulajdonított javaikat, nehogy a nemzeteket porba tipró, világbíró népünknek, akár a földönfutóknak, még házi oltárai és tűzhelyei se legyenek? Mi lehet igazságosabb, mint ha a nyomorba jutottak serege saját államának kincstárából él? Mi járulhat hozzá hatásosabban a szabadságjogok egyenlő elosztásához, mint az, hogy ha már egyszer a senatus kormányozza a tartományokat, akkor a lovagrend tekintélye legalább a bíróságokban érvényesüljön korlátlanul? De végül is mindez pusztulásba csapott át, és a szerencsétlen köztársaság mindenért önnön romlásával fizetett. Mert amikor a bírói hatalmat a senatorokról a lovagokra ruházták, elapadtak adóbevételeink, tönkrement birodalmunk anyagi alapja, a gabonafelvásárlás pedig az állam idegrendszerét merítette ki: a kincstárat. És hogyan térhetett volna vissza másképp a nincstelen tö-

meg a szántóföldekre, ha az addigi birtokosokat ki nem forgatják tulajdonukból, akik pedig maguk is a nép szerves részének számítottak, és őseiktől örökölt tanyáikat a régi használat alapján ekkorra már csaknem jog szerint a magukénak vallhatták.

14. A pártviszályok tüzét először Tiberius Gracchus lobbantotta lángra, aki származásával, termetével és ékesszólásával könnyűszerrel maga mögé utasított mindenkit. O azonban, vagy azért, mert népszerűség-hajhászásra adta a fejét, hiszen maga is felelős volt a Numantiával kötött békeszerződésért, és megrettent, amikor Mancinust szégyenletesen kiszolgáltatták az ellenségnek, vagy talán azért, mert tisztességből és becsületből megesett a szíve a földjükről elűzött parasztokon, s nem akarta, hogy a nemzeteket legyőző és világhódító nép házi istenek és tűzhelyek nélkül bolyongjon - már akárhogy is, de roppant nagy dolgot merészelt.

Amikor eljött a nap, amelyen elő kellett terjesztenie törvényjavaslatát, és már hatalmas tömeg gyűrűje fogta körül, felhágott a szónoki emelvényre. De a nemesek is teljes harci készültségben álltak, és ők sem hiányoztak a népgyűlésről, sőt még néhány néptribunus is az ő pártjukat fogta. Mikor Gracchus látta, hogy C. Octavius nemet mond az ő törvényjavaslatára, rátette a kezét, és lekergette a szószékről, sárba tiporva ezzel a tribunusi testület szent hagyományait és hatalmi jogát. Hivataltársa megrémült, hogy azon nyomban megölik, s ezért gyorsan lemondott tisztségéről, így aztán Gracchust megválasztották a háromtagú földosztó bizottság tagjává.

Később, hogy megkezdett munkáját befejezhesse, az újabb népgyűlés napjának elérkeztével azt kérte, hogy hosszabbítsák meg felhatalmazását. De a nemesség és azoknak a csapata, akiket ő fosztott meg földjüktől, ellene szegült ennek. Öldöklés kezdődött a fórumon, ahonnan Tiberius a Capitoliumra menekült. Feje köré kulcsolta kezét, és arra kérte a polgárokat, hogy védjék és mentsék meg őt. így olyan látványt nyújtott, mintha királyi hatalmat és koronát követelne magának. Ezért Scipio Nasica vezetésével fegyverbe szólították a népet, s azt lehet mondani, hogy Gracchust jog szerint gyilkolták meg.

Nyomban ezután és nem kisebb támadókedwel lépett fel a heves vérű C. Gracchus, hogy megtorolja bátyja halálát, és érvényt szerezzen törvényeinek. Hasonló zavargások törtek ki, és Gracchus megfélemlítette és felizgatta a köznépet, hogy szerezzék vissza őseik földjét. Megígérte nekik, hogy Attalus iménti ölükbe hullott örökségét az ő javukra fordítják majd. Második tribunusi éve alatt már annyira fejébe szállt a dicsőség, hogy zabolátlan handabandázással igyekezett elnyerni a tömeg kegyét, s amikor Minucius új javaslattal merészelt előállni, hogy Caius törvényeit eltörölje, Gracchus, kísérői csapatában bízva, megrohamozta a Capitoliumot, családja végzetének helyét. Amikor a közvetlenül mellette állókat is lemészárolták már, Caius fejvesztve elmenekült, és az Aventinuson húzta meg magát. Végül Opimius consul fojtotta el a zendülést, akit egy senatusi különítmény segített. Még a halott földi maradványait is meggyalázták, és a néptribunus szent és sérthetetlen fejéért arannyal fizettek a gyilkosoknak.

H. L.

• A késői köztársaságkor konfliktusainak eseménytörténetére vonatkozóan és társadalomtörténeti összefüggéseinek elemzésére lásd ORT 175-225., illetve RTT 71-95.

4.2.13. TIBERIUS GRACCHUS TÖRVÉNYJAVASLATAI

Plutarchos: ***Vitae parallelae*** [Párhuzamos életrajzok], ***Tiberius Gracchus*** 7-9.

7. Midőn visszatért Rómába, az egész megegyezést hibáztatták és elítélték, mert Rómára nézve megalázónak és szégyenletesnek találták, de a katonák rokonai és barátai, tehát a nép jelentős része, körülvették Tiberiust, a történtekért minden felelősséget a consulra hárítottak, és azt hangoztatták, hogy egyedül Tiberiusnak köszönhető annyi polgár megmenekülése. Az elégedetlenkedők azonban azt követelték, hogy kövessék őseik példáját, akik nemcsak a samnisok távozásán örvendő vezéreket dobták oda mezítelenül az ellenségnek, hanem velük együtt az ellenséggel való megegyezést szorgalmazó és előmozdító quaestorokat és katonai tribunusokat is kiszolgáltatták, és rájuk hárították a felelősséget az esküszegésért meg a szerződésszegésért. A jelen esetben azonban a nép nagyobb mértékben kimutatta Tiberius iránti jóindulatát és lelkesedését, mert olyan határozatot hozott, hogy a consult megbilincselve és mezítelenül átadja a numantiaiaknak, a többi főtisztet viszont Tiberius miatt felmentette. Úgy látszik, ebben segítségére volt Scipio is, aki akkor igen hatalmas ember volt Rómában; de azért rossz néven vették tőle, hogy nem mentette meg Mancinust, és nem fejtett ki nagyobb buzgóságot annak érdekében, hogy jóváhagyják azt a békeszerződést a numantiaiakkal, amely rokonának és barátjának, Tiberiusnak volt köszönhető. Úgy látszik, hogy a nézeteltérés főként Tiberius becsvágyának és azoknak a barátainak meg szofistáknak volt köszönhető, akik őt erre biztatták. De ennek az esetnek nem lett semmi jóvátehetetlen következménye. Véleményem szerint Tiberiust balsorsa soha nem érte volna utol, ha politikai tevékenysége idejében Scipio Africanus Rómában lett volna; de már Numantiában tartózkodott és hadakozott, amikor Tiberius az alkotmányreformra vonatkozó törvényjavaslatait előterjesztette a következő okokból:

8. A rómaiak azt a területet, amelyet háborúban elvettek a szomszédos népektől, részben eladták, részben pedig mint a közösség birtokát szétosztották a vagyontalan és szegény polgárok között, hogy megműveljék és csekély bért fizessenek az államkincstárnak. Mikor a gazdagok magasabb béreket ajánlottak fel, és a szegényeket kiűzték, törvényt hoztak, amely megtiltotta, hogy bárki ötszáz holdnál többet bérelhessen. Ez az intézkedés csak rövid időre szabott határt a gazdagok kapzsiságának, és segített a szegényeken, akik így egy ideig még megmaradtak bérletükben, és művelték azt a földdarabot, amelyet kezdetben kaptak. Később azonban a gazdag szomszédok koholt ürügyekkel maguknak szerezték meg a bérleteket, és végül egészen nyíltan mindent birtokba vettek. Ezért a földjükről elűzött szegények nem vállalkoztak szívesen katonáskodásra, elhanyagolták gyermekeik neveltetését, úgyhogy hamarosan egész Itália érezte a szabad földművesek hiányát, és megtelt barbár rabszolgákkal, a gazdagok ezekkel műveltették a földeket, ahonnan a szabad polgárokat elűzték. Scipio bizalmas híve, Caius Laelius megkísérelte, hogy segítsen ezeken a bajokon, de mikor a nagy befolyású polgárok ellene szegültek, zavaroktól félt, és az egészet abbahagyta; ezért nevezték bölcsnek és okosnak, mert gondolom, a *sapiens* szó mindkettőt jelenti. Tiberius, mihelyt néptribunusszá választották, azonnal hoz-

záfogott ehhez a dologhoz, mint legtöbben állítják, Diophanés szónok és Blossios filozófus biztatására. Diophanést Mitylénéből száműzték, Blossios pedig az itáliai Cumaeából származott, s Rómában a tarsosi Antipatrosszal tartott fenn szoros baráti kapcsolatot, aki nagyrabecsülése jeléül neki ajánlotta bölcseleti műveit; de némelyek Corneliát, Tiberius anyját is hibáztatják, mert gyakran korholta fiait, hogy a rómaiak őt Scipio anyósának és nem a Gracchusok anyjának nevezik. Mások viszont azt mondják, hogy a Tiberiusszal egykorú Spurius Postumus volt a hibás, aki a vádlottak védelmében a dicsőségért versengett vele. Tiberius ugyanis, amikor hadjáratáról hazatért, és azt látta, hogy Spurius hír és befolyás dolgában messze felülmúlta, és mindenki őt csodálja, úgy látszik, elszánta magát, hogy túltesz rajta, s ezért kezdett merész és nagy várakozást keltő politikai vállalkozásába. Öccse, Caius azonban egyik könyvében azt írja, hogy amikor Tiberius Numantiába menet Etrurián át utazott, és látta, hogy a földek pusztán maradtak, s hogy a földművesek és pásztorok mind idegenből behozott barbár rabszolgák, akkor fogant meg benne annak a politikai kezdeményezésnek a gondolata, amely olyan mérhetetlenül sok baj kezdetét jelentette mindkettőjüknek. De főként maga a nép lelkesítette és tüzelte Tiberiust, amikor oszlopcsarnokokban, házak falán és emlékművekre felírt felhívásokkal buzdította, hogy a közföldeket szerezze vissza a szegényeknek.

9. A törvényjavaslatot nem egyedül készítette elő, hanem kikérte a legerényesebb és leghíresebb polgárok tanácsát is, így Crassusét, a pontifex maximusét, Mucius Scaevoláét, a jogtudósét és akkori consulét, végül pedig apósáét, Appius Claudiusét. Kétségtelen, hogy ilyen nagy jogtalanság és kapzsiság ellen törvényjavaslatot még soha nem készítettek szelídebb és engedékenyebb szellemben, mert azokat, akiket meg kellett volna büntetni a törvények kijátszásáért és büntetés fizetése mellett megfosztani a törvényellenesen szerzett földektől, a törvényjavaslat csak arra kötelezte, hogy a jogtalanul birtokba vett földeket a vételár megfizetése után adják át a segítségre rászoruló polgároknak. És bár a jogtalanságokat ennyi elnézéssel orvosolták, a nép fátylat borított volna a múltra, ha a jövőben mentesülhet a hasonló visszaélésektől; a gazdagok és a birtokosok azonban kapzsiságukban gyűlölettel fogadták a törvényt, s dühösen és mindenre elszántan a törvényjavaslat szerzőjét, és a népet azzal az állítással akarták szándékától eltéríteni, hogy Tiberius a földosztó törvényjavaslatot felforgató szándékkal készül előterjeszteni, s végképp forradalmasítani akarja az államot.

Próbálkozásuk azonban hiábavaló volt, mert Tiberius, aki a szép és igazságos ügyért olyan ékesszólással szállt síkra, amellyel sokkal hitványabb ügynek is díszt adott volna, félelmetes és legyőzhetetlen tudott lenni, amikor a nép összegyülekezett a fórumon a szónoki emelvény körül, és ő a szegények ügyében emelte fel szavát. „Még az Italiában élő vadállatoknak is - érvelt - van barlangjuk vagy búvóhelyük, ahol meghúzzák magukat, de azoknak, akik harcolnak és meghalnak Italiáért, egyebük sincs a levegőnél és a világosságnál; nincs házuk, nincs fejüket hova lehajtaniuk, földönfutókként kóborolnak gyermekeikkel és feleségükkel. A hadvezérek hazudnak katonáiknak, mikor a csatákban arra biztatják őket, hogy őseik sírjáért és templomaiért harcoljanak az ellenséggel, hiszen ezek közül a rómaiak közül nincs egynek sem családi oltára, nincs ősi temetkezőhelye, vadidegenek fényűzéséért és

vagyonáért harcolnak és halnak meg; a világ urainak hívják őket, de nincs egy talpalatnyi saját földjük sem."

Mt. E.

• A Kr. e. 2. század végének társadalmi küzdelmeire lásd ÓRT 150-174., Tiberius Gracchus reformkísérletére lásd ÓRT 158-162., a társadalomtörténeti összefüggésekre pedig lásd RTT 78-88.

4.2.14. TIBERIUS GRACCHUS REFORMKÍSÉRLETE

Appianos: *Rhómaikón emphylión* [A római polgárháborúk] 1.9-16.

9. Végül Tiberius Sempronius Gracchus lépett fel, tekintélyes és köztudomásúan dicsőségvágyó, ékesszóló férfiú, akit e tulajdonságai már mindenki előtt ismertté tettek. Ez néptribunusként nagy beszédeket tartott az italicus népről. Elmondta, hogy ez a rendkívül harcias s a rómaiakkal rokon nép egyre fogyatkozik a szegénység s a csekély népszaporulat miatt, és reménye sincs sorsa jobbra fordulására. A rabszolgákat azonban szidalmazta, mint olyanokat, akik harcra sem alkalmasak és gazdáik iránt sincsenek hűséggel. Hivatkozott arra, hogy az imént is Siciliában mennyit szenvedtek az ott szintén hatalmas tömeget alkotó földművelő rabszolgáktól gazdáik, olyannyira, hogy a leverésükre indított háború a rómaiak számára sem volt könnyű vagy gyors vállalkozás, sőt hosszú időn át változó veszedelmek közepette folyt. Miután mindezeket elmondta, felújította azt a törvényt, hogy senki sem birtokolhat 500 iugerumnál több földet. A régi törvényen felül azonban még feleannyi földet juttatott gyermekeiknek, s hozzátette, hogy a jövőben három, választott, évenként cserélődő személy osszon földet a szegényeknek.

10. Ez volt az, ami leginkább nyugtalanította a gazdagokat, hiszen most a földosztó bizottság miatt már nem vehették annyira semmibe a törvényt, mint ahogy eddig tették, a telepesektől sem vásárolhattak újabb földeket. Ugyanis Gracchus erre is gondolt, s megtiltotta a földek eladását. A gazdagok összeverődtek, mind siránkoztak, a szegényeknek felhánytorgatták saját egykori nagy tetteiket, az általuk létesített ültetvényeket és épületeket; egyesek felhozták, hogy a földet pénzen vették meg szomszédaiktól, s most még pénzüket is elveszítik, mások atyáik sírjára hivatkoztak és arra, hogy az atyai örökség szétosztása során jutottak birtokukhoz. Ismét mások azt emlegették, hogy feleségük hozományát költötték a földre, vagy hogy leányuknak adták hozományként; a hitelezők a földekre kiadott adóssági leveleket mutogatták. Egyszóval mindenfelől szégyenletes jajveszékelés és panaszkodás hallatszott. De a szegények is méltatlankodtak. Egykori jómódjukból - így mondták - a végső szegénységbe, ebből pedig teljes halódás állapotába jutottak, már nem képesek gyermekeiket felnevelni és létfenntartásukat biztosítani. Felsorolták, hogy hány háborúban vettek részt, míg ezt a földet meghódították, és tiltakoztak az ellen, hogy továbbra is kizárják őket a közös földek birtoklásából. Gyalázták a gazdagokat azért is, hogy szabadok, polgárok és katonák helyett rabszolgákkal műveltetik meg földjüket, ezzel

a megbízhatatlan népséggel, amely mindig ellenséges érzületű, s ezért katonai szolgálatra sem alkalmas. így mindkét fél háborgott s egymást szidalmazta. Eközben a lakosság egy másik része, a coloniák vagy municipiumok lakói és mindaz, aki más jogcímen volt érdekelt a földkérdésben, érdekeit féltve szintén a városba özönlött, és vagy az egyik, vagy a másik párthoz csatlakozott. A tömegek, éppen sokaságukban bízva, egyre nagyobb bátorságra kaptak, és súlyos rendzavarások közepette várták a törvényjavaslat feletti szavazást. Az egyik fél azt hajtogatta, hogy semmiképpen sem engedi meg a törvény életbe lépését, a többiek pedig azt, hogy mindenáron keresztülviszik. Az anyagi érdeken felül a szemben álló feleket a harci vágy is tüzelte: így készülődtek egymás ellen, várva a döntő napot.

11. Gracchus törvényjavaslatával nem annyira a lakosság jólétére, mint a népszaporulat biztosítására gondolt. Művének hasznosságán olyannyira fellelkesült, hogy úgy gondolta, ennél nagyobb és dicsőségesebb tettet Itália érdekében nem is lehet végrehajtani, s észre sem vette a benne rejlő nehézségeket. Közvetlenül a szavazást megelőzően több lelkesítő és nagy hatású beszédben azt kérdezte hallgatóitól, nem az méltányos-e, hogy a közös földeket közösen használják, nem áll-e közelebb (a nemesekhez - a ford.) a rabszolgánál a polgár, nem hasznosabbak-e a katonáskodók azoknál, akik alkalmatlanok a harcra, s nem törődnek-e jobban a közügyekkel azok, akik maguk is részesülnek a közjavakból. De az ilyen összehasonlítást, mint amelyben a méltánytalanság önmagáért beszél, nem is fejtvén ki, arra tért rá, hogy a haza reményeit és aggodalmait fejtegesse. Birodalmunk nagy részét háborúban, erőszakkal szereztük - mondta -, és reményünk van a földkerekség többi részének meghódítására is. De most minden kockán forog, mert vagy meghódítjuk a többi országot is férfiaink nagy számával, vagy pedig gyengeségünk s viszályaink miatt a meglevőt is elveszítjük. Az előbbi lehetőség dicsőségét s az abból fakadó gazdagságot - az utóbbinak pedig veszélyét és félelmetes voltát - erőteljesen hangsúlyozva, arra szólította fel a gazdagokat, hogy ha kell, maguktól és önszántukból adják át ezeket a földeket a jövendő reményében a sokgyermekes családoknak, és jelentéktelen személyes érdekekhez ragaszkodva ne veszítsék szem elől a legfontosabbat. Arra is hivatkozott, hogy földjük eddigi megműveléséért megfelelő ellenérték az, ha 500 iugerumot minden további fizetés nélkül szilárd örökbirtokként megtarthatnak, s azok, akiknek gyermekeik is vannak, minden gyermekük után ennek a területnek további fele részét is megkaphatják. Számos ilyenfajta beszéddel Gracchus felizgatta a szegényeket és mindazokat, akiknek értelmes gondolkodása erősebb volt birtokvágyuknál, azután utasítást adott az írnoknak: olvassa fel a törvényjavaslatot.

12. De egy másik néptribunust, Marcus Octaviust, a vagyonosok felbéreltek a törvényjavaslat megakadályozására; márpedig a rómaiaknál vita esetén a nemleges vélemény a mérvadó. Octavius tehát az írnokot utasította, hogy hallgasson el. Gracchus súlyos szemrehányások közepette a gyűlést a legközelebbi ülésnapra halasztotta. .. [A legközelebbi gyűlésen] megfelelő őrséggel vette magát körül, hogy ezzel Octaviust szándéka feladására kényszerítse. Az írnoknak fenyegetőzések közepette utasítást adott, ismertesse a néptömeg előtt a törvényjavaslatot. Az megkezdte a javaslat felolvasását, de Octavius tiltakozására ismét elhallgatott. Miközben a néptribunusok szidalmakkal támadtak egymásra, s a nép a végsőkig felháborodott,

az optimaták a néptribunusokat felszólították, terjesszék vitájukat a senatus elé. Gracchus sietve elfogadta a javaslatot, és abban a hitben, hogy a törvény minden jó szándékú ember tetszését elnyeri, a senatus üléstermébe sietett. Itt azonban kevés embert talált, s a jelen levő gazdagok sértegetni kezdték. Erre ismét kirohant a népgyűlésre, és kijelentette, hogy a következő napra szavazást tűz ki a saját törvényjavaslatáról és Octavius néptribunusi hivataláról: mert megtarthatja-e néptribunusi hatalmát az, aki a nép érdekeit elárulja? így is cselekedett. Mivel ugyanis Octavius minden félelem nélkül továbbra is tiltakozott, elsőnek az Octavius hivatalban maradásáról szóló kérdést bocsátotta szavazásra. Az első tribus Octavius letételére szavazott: Gracchus erre feléje fordulva arra kérte, vonja vissza tiltakozását. Mikor az nem engedelmeskedett, a többi tribust is sorra megszavaztatta. Akkor 35 tribusból állt a népgyűlés. Az első 17 tribus nagy indulattal csatlakozott Gracchus javaslatához. A 18. tribusnak kellett a döntő szót kimondania. Ekkor Gracchus az egész nép szeme láttára ismét könyörgő és ékesszóló szavakkal fordult a már nagyon is veszélyeztetett Octaviushoz: ne akadályozza meg ennek a szent és egész Italiára nézve hasznos műnek végrehajtását, ne forduljon szembe a nép leghőbb vágyával, hiszen néptribunusként éppen annak támogatására lenne hivatva, tiltakozásával ne kényszerítse ki hivatalából való eltávolítását. E szavak után az isteneket hívta fel tanúként arra, hogy akarata ellenére kell megszégyenítenie hivatalbeli társát. Amikor ezzel sem győzte meg, végrehajtotta a szavazást. Ezáltal Octavius egy csapásra magánemberré lett, és észrevétlenül otthagyta a gyűlést. Helyébe Quintus Mummiust választották néptribunusnak, s a földtörvényt elfogadták.

13. A földosztó bizottságba elsőnek magát Gracchust, a törvény szerzőjét, azonos nevű testvérét (Gaius Gracchust - a ford.) s a törvény szerzőjének apósát, Appius Claudiust választották meg. A nép ugyanis még mindig attól tartott, hogy a törvény végrehajtása meghiúsul, ha azt nem maga Gracchus vezeti be, egész családjával együtt. Gracchust a nép a törvény feletti örömében magasztalva, diadalmenetben kísérte házáig, mintha nem is egy városnak vagy egy törzsnek, hanem Itália minden népének újjáalapítója lenne. A győztes párt tagjai ezután visszatértek földjeikre, ahonnan elindultak, a vesztes párt tagjai azonban méltatlankodva ott maradtak, s azt emlegették, hogy mihelyt Gracchus ismét magánemberré válik, még nagyon meg fogja bánni, hogy meggyalázta a szent és sérthetetlen hivatalt és ily heves háborgások magvát ültette el egész Italiában.

14. Már itt volt a nyár, és közeledtek a néptribunusi választások. Mennél közelebb volt a választás napja, annál világosabbá lett a gazdagoknak az a törekvése, hogy Gracchus legádázabb ellenségeit ültessék a tisztségbe. Ő e fenyegető bajok közepette félt attól, mi lesz, ha nem választják meg a jövő évre is tribunusnak. A falusi lakosságot tehát a választásokra ismét a fővárosba hívatta. Azok azonban, nyár lévén, nem értek rá; ezért a választásig még hátralevő határidő rövidségétől hajtva a városi nép segítségéhez folyamodott, és külön-külön minden városnegyedét bejárva azt kérte, válasszák meg jövő évre is néptribunusnak, hiszen az ő érdekeikért harcolva juttatta magát veszélyes helyzetbe. Amikor a népgyűlés megkezdődött, az első két tribus sietve Gracchus mellett szavazott. Erre a gazdagok tiltakozni kezdtek, hogy törvénytelen dolog, ha ugyanaz a személy kétszer egymás után visel egy hivatalt. Rubrius

néptribunus, aki sorsvetés alapján a népgyűlés elnöke volt, nem mert dönteni. Erre Mummius, akit annak idején Octavius helyébe választottak néptribunusnak, arra szólította fel, adja át neki a népgyűlés vezetését. Az már hajlott volna erre, a többi néptribunus azonban azt követelte, hogy újabb sorsvetést tartsanak az elnöklésről. Ha ugyanis a kisorsolt elnök, Rubrius, visszalép, az egész sorsolást újra kell kezdeni. Emiatt újra nagy vita támadt, s ebben Gracchus maradt alul. A szavazást másnapra halasztotta, de magában már mindenről lemondott. Gyászt öltött - bár még hivatalban volt -, s a nap hátralevő részében fiával együtt a Forumon felkereste és kérlelte barátait, mert - úgymond - ellenfelei most azonnal végezni akarnak vele.

15. A szegényeket nagy szánalom fogta el, s elgondolkoztak a saját sorsukon is. Attól tartottak, hogy nem lesznek többé egyenjogú polgárok, hanem a gazdagok erőszaka alatt rabszolgaságban kell élniük. Gracchust is siratták, aki ily félelmet áll ki, és ennyit szenved értük. Jajveszékelés közepette estefelé mindnyájan lakására kísérték, s arra biztatták, ne csüggedjen a holnap miatt. Gracchus ebből bizalmat merítve még az éjszaka folyamán összegyűjtötte párthíveit, és megbeszélve a jelt, ha harcra kerülne a sor, elfoglalta a Capitolium templomát - ahol a szavazásnak végbe kellett mennie -, valamint a népgyűlés számára kijelölt térség közepét. Itt a többi néptribunus és a gazdagok által szorongatva - ezek ugyanis nem akarták megengedni, hogy rá szavazzanak - végül megadta a harci jelt. A beavatottak hirtelen kiáltozni kezdtek, mindenfelől kezek emelkedtek a magasba, Gracchust egyes hívei szinte testőrökként őrizték, mások nekigyürkőztek, a lictorok kezéből kiragadták és széttörték a botokat és vesszőnyalábokat, a gazdagokat kiűzték a népgyűlésről, s mindezt oly nagy zűrzavar és vérontás közepette cselekedték, hogy a néptribunusok félelmükben elmenekültek, a papok bezárták a szentélyt, rendezetlen futás és menekülés kezdődött. Különböző alaptalan rémhírek is elterjedtek. Egyesek azt híresztelték, hogy Gracchus az összes többi néptribunust megfosztotta hivataluktól - mivel ugyanis nem látták őket, ezért képzelődtek így -, mások azt mondták, hogy népszavazás nélkül önhatalmúlag nyilvánította magát a következő évre néptribunusszá.

16. Ilyen körülmények között ült össze a senatus Fides szentélyében. Csodálkozom azon, hogy bár hasonló veszélyes helyzetben gyakran mentette meg az államot egy személy uralma, ekkor eszükbe sem jutott dictatort választani, hanem ezt az intézményt, amely az ősök idején a leghasznosabbnak tűnt, sem ekkor, sem a későbbi zavarok idején szóba sem hozták. Ehelyett határozathozatal után a Capitoliumra siettek. Cornelius Scipio Nasica, a pontifex maximus vezette őket, s nagy hangon azt kiáltozta, hogy aki a hazát megmenteni akarja, kövesse őt. Köpenyének szegélyét fejére borította, talán abban a reményben, hogy ez a szokatlan látvány melléállásra készteti az embereket, talán azért, hogy ezzel, mintegy sisakot téve a fejére, a kezdődő harcra adjon jelt - vagy talán azért, hogy tetteit az istenek előtt elrejtse! Mikor a szentélyhez érkezett, és nekirontott Gracchus híveinek, azok, mint nagy tekintélyű arisztokrata férfiúnak, utat engedtek neki, főleg, mert látták az őt követő senatorokat. Ezek azonban Gracchus híveinek kezeiből kitekerték a husángokat, a népgyűlés helyén talált padokat és más bútordarabokat kezükbe ragadták, s ezzel ütlegelve őket, előzték a népgyűlés helyéről, majd a meredek lejtőn letaszították. Ebben a zűrzavarban Gracchus számos párthívét és magát Gracchust is a szentélynél bekerítet-

ték, s a szentély kapuinál, a királyszobrok tövében megölték. Holttestüket még azon az éjszakán a folyó habjaiba vetették.

H. I.

• Tiberius Gracchus reformkísérletének politika- és társadalomtörténeti hátterére vonatkozóan lásd ÓRT 158-162. és RTT 78-95.

4.2.15. GAIUS GRACCHUS FELLÉPÉSE ÉS REFORMKÍSÉRLETE

Appianos: *Rhómaikón emphylión* [A római polgárháborúk] 1.22-27.

22. Gaius Gracchus így másodízben is néptribunusszá lett. Mivel a népet már lekenyerezte, most az ún. lovagokat akarta megnyerni, akik méltóság tekintetében a senatorok és a nép között állanak. Ezt egy másik politikai fogással, éspedig a következő módon érte el. A bíróságokat, amelyek megvesztegethetőségük miatt rossz hírben álltak, a senatoroktól átutalta a lovagok hatáskörébe. Főleg azokat a közelmúltban történt eseteket hozta fel, hogy a bírák Aurelius Cottát, Salinatort és harmadikként Manius Aquiliust, Asia meghódítóját, nyilván megvesztegetés hatása alatt mentették fel. Az őket vádoló küldöttek azonban a városban maradtak, és sérelmüket, mindenfelé felháborodást keltve, széles körben terjesztették. A senatus annyira restellte az ügyet, hogy hozzájárult a törvényjavaslathoz, a népgyűlés pedig törvényerőre emelte, hogy a bíróságokat senatorok helyett lovagokból állítsák össze. A törvény elfogadásakor Gracchus állítólag kijelentette, hogy ezzel egy csapásra megtörte a senatus hatalmát. A tapasztalat azonban Gracchus szavainak a vártnál is nagyobb igazságát bizonyította. Az a tény ugyanis, hogy a lovagok immár valamennyi római polgár és italicus, sőt még maguk a senatorok felett is elnyerték az ítélkezés és büntetés jogát, korlátlanul, pénzbüntetésre, polgárjogtól való megfosztásra és száműzetésre is kiterjedően, őket bizonyos értelemben mindenki urává tette, a senatorokat pedig valóságos alattvalóikká. A lovagok a szavazások alkalmával most összefogtak a néptribunusokkal, és velük együtt minden szándékukat keresztülvitték. Ez egyre nagyobb félelmet keltett a senatorok körében. Hamarosan odáig fajult a helyzet, hogy az állam erőviszonyai teljesen átalakultak. A senatusnak csak rangja maradt meg, a hatalom a lovagok kezébe került, azután mind többre törtek. Már nem csak uralkodtak, hanem nyílt törvénytelenségek árán is háttérbe szorították a senatorokat. Eltanulták tőlük a megvesztegethetőséget, és maguk is megkóstolván a gyors vagyonosodás lehetőségét, azzal még rútabbul és még mértéktelenebbül éltek vissza. Felbérelt vádlókat uszítottak a gazdagokra, a megvesztegetés miatt indított pereket pedig egymással összejátszva, vagy erőszakos úton is, teljesen megszüntették, úgyhogy ilyen panaszokkal nem is lépett fel többé senki. A bírósági törvény tehát hosszú időre az eddigieknél nem kevésbé súlyos lázongásokra adott alkalmat.

23. Gracchus eközben egész Itália területén hatalmas utakat építtetett, s ezzel a vállalkozók és kézművesek nagy tömegét tette készséges híveivé. Több coloniát is

alapított. A latinokat arra biztatta, hogy követeljék a teljes római polgárjogot, hiszen a senatus jóhiszeműleg nem szállhat szembe a (rómaiak) vérrokonainak e követelésével. A többi (italicus) szövetségesnek, akik a római népgyűléseken még nem rendelkeztek szavazati joggal, szintén meg akarta adni ezt a jogot, abban a reményben, hogy a szavazások alkalmával ezek is az ő javaslatait fogják támogatni. A senatus megijedt ettől, s a consulokat olyan hirdetmény közzétételére utasította, hogy szavazásra nem jogosult személy nem tartózkodhatik sem a városban, sem e törvények feletti szavazás színhelyétől 40 stadionon belüli távolságban. Livius Drusust, egy másik néptribunusi pedig arra beszéltek rá, akadályozza meg Gracchus javaslatait anélkül, hogy ennek okát a néppel közölné. Intercessiót ugyanis az ok megjelölése nélkül is lehet gyakorolni. Még azt is megengedték neki, hogy a népnek 12 colonia alapításának ígéretével kedveskedjék. A népnek tetszett ez a javaslat, Gracchus törvényjavaslatainak pedig már kisebb jelentőséget tulajdonítottak.

24. Gracchus azonban népszerűségéből vesztvén, Fulvius Flaccusszal - akit consulsága után éppen e célból választottak néptribunusnak - Africába hajózott. Africa területén ugyanis, annak termékenysége miatt, colonia alapítását határozta el a népgyűlés, s a colonusok letelepítésével kettejüket csak azért bízták meg, hogy a városból egy időre távol legyenek, s a senatus megszabaduljon demagóg tevékenységüktől. A létesítendő colonia helyéül az egykori Karthágó romjait jelölték ki, nem gondolva azzal, hogy Scipio ezt a várost lerombolása után elátkozta, és örök időkre legelővé nyilvánította. Ok itt - a törvényben eredetileg előírt csekélyebb számú telepes helyett - 6000 colonust óhajtottak letelepíteni; ezzel is a népet akarták megnyerni. Rómába visszatérve egész Italiában megkezdték a 6000 colonus toborzását. Közben azonban a colonia megszervezésével megbízott, meg mindig Africában tartózkodó tisztviselők levelet küldtek arról, hogy a Gracchus és Fulvius által állított határköveket farkasok döntötték ki, a jósok pedig ebben baljóslatot láttak. Erre a senatus összehívta a népgyűlést, hogy az érvénytelenítse a colonia alapításáról szóló határozatot. így Gracchus és Fulvius ebben a tervükben is kudarcot vallott. Szinte őrjöngök módjára kiáltozták, hogy a senatus hazudik, amikor a farkasokról szóló híreket terjeszti. A nép legelszántabb fiai is velük tartottak. Tőrökkel felfegyverkezve indultak a Capitolium felé, ahol a coloniák ügyében a népgyűlésnek össze kellett ülnie.

25. A nép már összegyülekezett és Fulvius már hozzá fogott szónoklatához, amikor Gracchus fegyveres összeesküvő társainak kíséretében a Capitoliumra ért. Ot magát is szorongással töltötte el példátlanul merész terveinek tudata. Ezért nem is ment a népgyűlés színhelyére, hanem a mellette lévő oszlopcsarnokban kezdett fel-alá járkálni, várva a történendőket. E háborgó lelkiállapotában megpillantotta őt egy, a népből származó ember, Antyllus, aki éppen áldozatot mutatott be az oszlopcsarnokban. Kezével megragadta - talán azért, mert értesülta dologról, illetve gyanított valamit, vagy talán valami más körülmény bírta szóra -, és arra kérte, könyörüljön a hazán. Gracchus ettől még inkább megzavarodott, és attól való félelmében, hogy tervei kitudódtak, átható, éles pillantást vetett rá. A jelenlevők egyike, bár senki sem adott erre jelt, és ilyen parancs sem hangzott el, pusztán Gracchusnak Antyllusra vetett éles tekintetéből arra következtetett, hogy itt van a várt alkalom. Abban a hiszemben, hogy Gracchus kívánságát teljesíti, ha ő kezdi meg e művet, ki-

ragadta tőrét, és leszúrta Antyllust. Amint a nyilvánosan ott heverő holttestet megpillantották, általános zaj keletkezett, és az emberek további vérontástól tartva, rettegéssel telve elhagyták a szentély környékét. Gracchus csak ekkor lépett a népgyűlés színhelyére, s a nép előtt mentegetőzni próbált a történtek miatt. De már senki sem ügyelt rá, hanem, mint valami elátkozottól, mind elfordultak tőle. Gracchus és Flaccus rémülten látták, hogy elhamarkodottságukban elszalasztották tervük végrehajtásának kedvező alkalmát, és otthonaikba siettek. Összeesküvő társaik velük mentek, a nép nagy többsége azonban egész éjszakán át megszállva tartotta a népgyűlés helyét, mint ahogy ez nagy veszélyek idején szokásos. Opimius, aki a két consul közül egyedül tartózkodott a városban, hajnalra fegyvereseket rendelt a Capitoliumra, és hírnökök útján összehívatta a senatust. Ő maga mind ez idő alatt Castor és Pollux templomában várta a történendőket.

26. Másnap reggel a senatus maga elé idézte lakásából Gracchust és Flaccust, adjanak számot tetteikről. Ők ehelyett azonban fegyveresen az Aventinus dombra siettek, abban a reményben, hogy ha ezt megszállják, a senatus hajlandóbb lesz a békés megegyezésre. Egyidejűleg szerte a városban a rabszolgákat is fegyverre szólították, szabadságot ígérve nekik - de már senki sem hallgatott rájuk. így tehát megmaradt híveikkel elfoglalták és megerősítették Diana templomát. Ezután Quintust, Flaccus fiát a senatushoz küldték, azzal a kéréssel, hogy kössenek fegyverszünetet, s a jövőben éljenek egymással egyetértésben. Azok visszaüzenték, hogy fegyvereiket letéve ők maguk jöjjenek a senatus elé, ott adják elő óhajukat, és maguk helyett ne küldjenek többé más személyt. Ők azonban még egyszer elküldték Quintust, s erre Opimius consul előző kijelentése alapján Quintust - akit már nem tekintett követnek - letartóztatta, Gracchus és hívei ellen pedig fegyveres osztagot rendelt ki. Gracchus a cölöphídon át aTiberis túlsó partjára menekült, s itt egyetlen rabszolgájától kísérve egy ligetben rejtőzött el. Mikor üldözői elérték, ő maga nyújtotta torkát rabszolgájának, hogy az vágja át. Flaccus egy ismerősének műhelyében rejtőzködött el. Üldözői nyomában voltak, de nem találván rejtekhelyét, azzal fenyegetőztek, hogy az egész utcát felgyújtják. Aki befogadta, restellte volna, ha ő maga szolgáltatja ki a hozzá könyörgőt. Ezért egy ismerősét utasította, hogy az jelentse fel. így Flaccust is elfogták és megölték. Gracchus és Flaccus levágott fejét Opimius consul elé vitték, az pedig jutalmul annyi aranyat adott érte, amennyi a két fej súlya volt. A csőcselék közben kirabolta mindkettőjük házát, párthíveiket pedig Opimius összefogdosta, börtönbe vetette és itt megfojtatta. Quintusnak, Flaccus fiának, csak annyit engedett meg, hogy maga válassza ki halálnemét. E vérontás után az egész városban tisztító áldozatot rendelt el, a senatus pedig elhatározta, hogy a népgyűlés helyén templomot emel Concordia (a polgárok egyetértése - a ford.) tiszteletére.

27. így végződött tehát az ifjabbik Gracchus felkelése. Röviddel később törvényt léptettek életbe, amely szerint azokat a földeket, amelyekről eddig vita folyt, birtokosaik eladhatják; az idősebb Gracchus ugyanis ezt is megtiltotta. A gazdagok ettől fogva rendre felvásárolták a szegények földjeit, vagy valamilyen ürüggyel erőszakosan vették el. De még rosszabb is várt a szegényekre: Spurius Thorius néptribunus javaslatára törvénnyé vált, hogy a földet nem szabad többé felosztani, minden föld a jelenlegi birtokos kezén maradjon, a földekért azonban bizonyos járulékot kell a

kincstárba beszolgáltatni, és az ebből befolyó jövedelmet szabad a nép között szétosztani. Ez az intézkedés a pénzosztások bevezetésével legalább némi vigaszt nyújtott a szegényeknek, a lakosság szaporodását azonban egyáltalán nem mozdította elő. Miután ezekkel a mesterkedésekkel Gracchus törvényét semmissé tették - pedig ha megvalósul, ez kiváló és igen hasznos tett lett volna -, egy másik néptribunus a földek után fizetendő járulékot is megszüntette. A nép így elvesztette minden eddig elért eredményét. Egyre csökkent a polgárok és a katonák száma. Gracchus halála után 15 évvel a nép elvesztette a földek utáni jövedelmét, a pénzosztást s a törvényeket, és a bíróságok szünetelése miatt tehetetlenségre volt kárhoztatva.

H. I.

• Gaius Gracchus reformpolitikájára és történeti hátterére vonatkozóan lásd ORT 162-165. és RTT 78-95.

4.2.16. CAIUS GRACCHUS TÖRVÉNYJAVASLATAI

Plutarchos: *Vitae parallelae* [Párhuzamos életrajzok], *Caius Gracchus* 3-6; 8-9.

3. Ezután más vádakat és panaszokat is emeltek ellene, hogy a szövetségeseket átpártolásra akarta rábírni, és részt vett a fregellaei összeesküvésben; Caius azonban tisztázta magát minden gyanú alól, és miután kiderült teljes ártatlansága, azonnal pályázott a néptribunusságra. Bár az előkelőek csaknem valamennyien ellenezték, olyan nagy tömeg gyűlt össze a városban a választásokra Italiából, hogy sokan nem jutottak szálláshoz, és a sok választó nem fért el a Campus Martiuson. Egyesek a háztetőkről és padlásokról lekiabálva adták le szavazatukat. A hatalmasok csak olyan mértékben tudták érvényesíteni befolyásukat és hiúsították meg Caius reménységét, hogy nem a várható első, hanem csak a negyedik helyen választották meg. Midőn azonban átvette hivatalát, nyomban első lett közöttük, mert olyan hatalmas szónok volt, mint senki más, és szavának különös súlyt adott az a merész nyíltság, ahogyan bátyját siratta, és szomorú sorsát emlegette, s minden ürügyet felhasznált, hogy erről beszéljen a népnek, és emlékeztesse a történtekre. Hivatkozott őseikre, akik háborút viseltek Falerii ellen Genucius néptribunus megsértése miatt, és Caius Veturiust halálra ítélték, mert ő volt az egyetlen, aki nem tért ki a fórumon átmenő néptribunus előtt. „De ezek az emberek - mondotta - Tiberiust (ti. Tiberius Gracchust) szemetek láttára botokkal sújtották halálra, és holttestét a Capitoliumról végighurcolták a városon, majd a folyóba dobták, barátai közül pedig azokat, akik kezük közé kerültek, bírói ítélet nélkül megölték. Pedig nálunk ősi szokás, ha valakit főbenjáró perben megidéznek, és nem jelenik meg a bíróság előtt, hogy kora reggel hivatalszolgát küldenek háza ajtaja elé, aki kürtjellel hívja fel a megjelenésre. Mindaddig, amíg ez meg nem történt, a bírák nem hoztak ügyében ítéletet. Ilyen óvatosak és körültekintőek voltak elődeink a bíráskodásban."

4. Ezekkel a szavakkal, átható és erőteljes hangjával jól felizgatta a népet, majd két törvényjavaslatot terjesztett elő. Az egyik arról szólt, hogy ha a nép egy tisztviselőt

megfoszt hivatalától, az másodízben nem pályázhat hivatalra; a másik pedig, hogy ha egy tisztviselő egy polgárt bírói ítélet nélkül száműzetésbe küld, tettéért a nép ítéletével vonják felelősségre. Az első törvényjavaslat célja nyilvánvalóan Marcus Octavius megszégyenítése volt, akit Tiberius fosztott meg tribunusi hivatalától, a másik pedig Popilius ellen irányult, aki mint praetor Tiberius barátait száműzte. Popilius az ítéletet meg sem várva elmenekült Italiából, a másik törvényt viszont maga Caius vonta vissza, s azt mondta, hogy anyja, Cornelia kérésére kíméli meg Octaviust. A nép ebbe örömmel beleegyezett, mert tisztelte Corneliát nemcsak fiai, hanem apja miatt is. Később szobrot emeltek neki ezzel a felirattal: „Cornelia, a Gracchusok anyja." Fennmaradt Caiusnak anyjáról tett több kijelentése a forumi szónoklatok stílusában; így amikor egyik ellenfelét támadta anyja érdekében, így szólt: „Te Corneliát rágalmazod, aki Tiberiust szülte?" Mivel pedig a rágalmazó férfiatlanság hírében állt, Caius ezt mondta neki : „Te arcátlan, hogyan mered te magadat összehasonlítani Corneliával? Szültél te gyermekeket, mint ő? Egész Róma tudja, hogy Cornelia régebb ideje tartja magát távol a férfiaktól, mint te, pedig te férfi volnál!" Ilyen csípős hangnemben tudott beszélni, és sok hasonló példát lehetne idézni írásaiból.

5. Törvényei közül, amelyeket a nép érdekében javasolt, hogy a senatus hatalmát gyengítse, a földtörvény úgy rendelkezett, hogy az állami földeket a szegények közt osszák szét. A másik katonáskodási törvény volt, amely elrendelte, hogy a katonákat a kincstár lássa el ruházattal, de olyan módon, hogy ezen a címen semmit nem szabad levonni zsoldjukból, azonkívül megtiltja azt is, hogy tizenhét éves kornál fiatalabbakat besorozzanak. A szövetségesekre vonatkozó törvény teljes római polgárjogot adott az itáliaiaknak, gabonatörvénye pedig kedvezményes áron biztosított gabonát a szegényeknek. De a senatus hatalmát a bíráskodási törvény érintette legérzékenyebben. Mind ez ideig ugyanis csak a senatus tagjai ítélkezhettek peres ügyekben, és ezért a nép és a lovagok egyaránt féltek tőlük. De most Caius törvénye háromszáz lovagot vett fel a háromszáz senator mellé, és a bíráskodás jogát mind a hatszáznak megadta. Mondják, hogy Caius e törvény meghozataláig gondosan tiszteletben tartotta a megszokott formaságokat, így azt is, hogy minden szónok a senatus és az úgynevezett comitium felé fordulva mondja el beszédét. Most azonban szakított ezzel a szokással, és beszédét a fórum felé fordulva mondta el. így csekély változtatással, egyszerűen azzal, hogy más irányba fordult, nagy változást idézett elő, és bizonyos tekintetben az állam alkotmányát arisztokratikusból demokratikusra változtatta; mert a szónokoknak nem a senatushoz, hanem a nép tömegeihez intézve kellett elmondaniuk szavaikat.

6. A nép nemcsak elfogadta a törvényt, hanem Caiust bízta meg azzal is, hogy válogassa ki a lovagrendből a bírákat, s ezzel szinte monarchikus hatalom birtokába jutott, annyira, hogy tanácsait a senatus is megszívlelte. De mindig olyan intézkedéseket javasolt, amelyek illettek a senatus méltóságához; ilyen volt többek között méltányos és nemes gondolkodásra valló indítványa arra a gabonára vonatkozólag, amelyet Fabius propraetor küldött Hispániából. Caius rábírta a senatust, hogy adja el a gabonát, a pénzt küldje el a városoknak, és rója meg Fabiust azért, hogy a tartományban a rómaiak uralmát gyűlöletessé és elviselhetetlenné tette. Ezzel nagy hírnévre és népszerűségre tett szert a provinciákban.

Különféle törvényjavaslatokat terjesztett elő telepesek kiküldésére, utak és magtárak építésére. Mindezeket a vállalkozásokat ő irányította, és ő ügyelt fel a munkák elvégzésére; ennek a sok fontos ügynek az intézése soha nem fárasztotta ki, sőt olyan bámulatos gyorsasággal és munkabírással készült el mindennel, és mindent mintha egymaga végzett volna el, hogy még azok is elámultak mindenre vállalkozó és fáradságot nem ismerő munkásságán, akik a legjobban gyűlölték és féltek tőle. A nép szinte nem tudott betelni látásával, ahogyan a vállalkozók, mesteremberek, követek, magas rangú tisztviselők, katonák és tudósok hatalmas tömege körülvette, akikkel mind a legközvetlenebb modorban tárgyalt és érintkezett. Mindig megőrizte szívélyességét, de személyének méltóságát is; másfelől ő is megadta mindenkinek a kötelés tiszteletet. Ezzel megmutatta azt is, milyen hazug módra rágalmazzák azok, akik azt híresztelik róla, hogy félelmetes, kibírhatatlanul gőgös és erőszakos. Még hatalmasabb népvezér lett belőle magánérintkezéseiben és ügyeinek intézésében, mint a szószéken beszédeivel.

8. Mivel pedig a nép Caiust az egekig magasztalta, és mindenben késznek mutatkozott rá, hogy jóindulatát kimutassa iránta, egyszer egyik szószéki beszédében azt a kijelentést tette, hogy kér majd egy kegyet tőlük, amelyet ha megkap, mindennél többre fogja becsülni, de ha nem lesz szerencséje, akkor sem fog miatta megneheztelni. Úgy tűnt fel mindenkinek, hogy szavaival a consulságra célzott, és hogy egy időben készül pályázni a consulságra és a néptribunusságra is. Közben elérkezett a consulválasztások ideje, és mindenki feszült figyelemmel várta a történendőket. Látták azonban, hogy ő Caius Fanniust kíséri el a Campus Martiusra, és barátaival együtt mellette korteskedik. Komoly támogatást nyújtott ezzel Fanniusnak, akit meg is választottak consullá; Caiust ugyanekkor másodszor választották meg néptribunusszá, bár nem vett részt a választáson és nem jelöltette magát, de a nép mindenképpen így akarta. Mikor látta, hogy a senatus nyílt ellenségeskedésbe kezd ellene, és Fannius jóindulata is ellanyhult iránta, új törvényekkel igyekezett a népet megnyerni magának. Javasolta, hogy küldjenek telepeseket Tarentumba és Capuába, s adják meg a latinoknak a római polgárjogot. A senatus, attól való félelmében, hogy Caius teljesen legyőzhetetlenné válik, új és szokatlan kísérletet tett, hogy a népet elidegenítse tőle, s a közjó érdeke ellenére a népszerűséget és a nép kegyét hajhászta. Caius tribunustársai között volt Livius Drusus, aki sem születésben, sem neveltetésben nem állt mögötte egyetlen rómainak sem, jellemét, ékesszólását és gazdagságát tekintve pedig kiállta a versenyt a legtiszteletreméltóbbakkal és legbefolyásosabbakkal is. Hozzá fordultak tehát az előkelők, s azt ajánlották neki, hogy támadja Caiust, és szövetkezzék velük ellene, de ne erőszakos eszközökkel, és ne is tűzzön össze a néppel, hanem használja fel hivatalát a nép kegyének keresésére, és tegyen engedményeket még olyan dolgokban is, amelyekben az volna a helyes, hogy gyűlöletüket kihívja maga ellen.

9. Livius tehát felajánlotta a senatus szolgálatára tribunusi hivatalát, és olyan törvényjavaslatokat terjesztett elő, amelyek nem voltak sem tiszteletre méltóak, sem hasznosak, s egyetlen céljuk az volt, hogy igyekvő versengéssel Caiust felülmúlja a tömegek kényének és kegyének keresésében, akárcsak a vígjátékokban. így aztán a senatus is világosan kimutatta, hogy nem Caius politikai intézkedéseit veszi zokon, hanem őt magát akarja tönkretenni vagy legalábbis mindenképpen megalázni. Ami-

kor Caius két gyarmatváros alapítását javasolta, és a legtiszteletreméltóbb polgárokat akarta kiküldeni, azzal vádolták, hogy megalázza magát a nép előtt; de amikor Livius tizenkét gyarmatot alapított, és mindegyikbe egyenként háromezer vagyontalan szegény embert küldött ki, azt helyeselték. Caiusra megharagudtak, és azzal vádolták, hogy a csőcseléknek hízelgett, mikor földet osztott ki a szegényeknek, és elrendelte, hogy mindegyik fizessen földjáradékot a kincstárba, azt viszont tetszéssel fogadták, mikor Livius még ezt a földjáradékot is elengedte a földosztásban részesülőknek. Amikor Caius azt javasolta, hogy a latinoknak adják meg az egyenlő szavazati jogot, rossz néven vették tőle, Livius viszont a senatus támogatását élvezte, mikor olyan törvényjavaslatot terjesztett elő, amely megtiltotta, hogy hadjáraton egyetlen latin katonát is botozással lehessen megfenyíteni. Beszédeiben Livius maga is mindig megmondotta, hogy javaslatait a senatus hozzájárulásával teszi a nép érdekében, s politikai tevékenységének ez volt az egyetlen üdvös eredménye, mert a nép magatartása a senatus iránt megszelídült, s bár azelőtt gyanakvással néztek az előkelőkre és gyűlölték őket, Livius most feloldotta és megenyhítette ezt a gyűlöletet s bosszúvágyat, mert elhitette, hogy az előkelők jóváhagyásával kíván a népnek kedveskedni.

Mt. E.

• A Kr. e. 2. század végének társadalmi küzdelmeire lásd ORT 150-174., Caius Gracchus tribunusi tevékenységére vonatkozóan lásd ORT 162-165., a társadalomtörténeti összefüggésekre pedig lásd RTT 78-88.

4.2.17. CLAUDIUS INTÉZKEDÉSEI

Suetonius: *De vita Caesarum* [A Caesarok élete], *Claudius* 18-19.

18.1. Mindvégig nagyon szívén viselte a főváros és a gabonaellátás gondját *(urbis annonaeque cura)*. Az Aemilianusról elnevezett városnegyedben keletkezett makacs tűzvész idején két éjszakán át a *diribitoriumban* maradt: a katonaság és házicselédsége nem bizonyult elegendőnek, ezért a tisztviselők útján segítségül hívta a népet minden városnegyedből; maga elé állítva a teli pénzeskosarakat, közreműködésre buzdította az embereket, és kinek-kinek elvégzett munkája szerint szabta meg a jutalmát. 2. Egyszer azonban a sorozatos rossz termés miatt igen szűkös volt a gabonaellátás; ekkor a tömeg a fórum kellős közepén feltartóztatta Claudiust, szidalmakkal árasztotta el, és kenyérdarabokkal úgy meghajigálta, hogy egy titkos átjárón keresztül alig tudott elmenekülni a Palatiumra; mindenféle lehetőséget gondolt ki, hogy a gabonaellátást akár a téli viharok idején is biztosítsa. A gabonakereskedőknek előnyös feltételeket biztosított: magára vállalt ugyanis mindennemű veszteséget arra az esetre, ha valamelyiket a tengeren vihar következtében károsodás éri; nagy kedvezményeket juttatott továbbá mindazoknak, akik kereskedelmi hajók építésére vállalkoztak - kinek-kinek helyzetéhez mérten.

19. így például polgároknak megadta a felmentést a Papius-Poppaeus-féle törvény *(lex Papia Poppaea)* alól; latin jogú embereknek a teljes római polgárjogot *(Latino ius Quiritium);* asszonyoknak a négygyermekes anyák jogait *(feminis ius IIH liberorum):* ezek az intézkedések *(constituta)* a mai napig érvényesek.

K. F.

4.2.18. A NÉP INGYENÉLELEMMEL VALÓ ELLÁTÁSÁNAK ÉS LÁTVÁNYOSSÁGOKKAL VALÓ SZÓRAKOZTATÁSÁNAK SZEREPÉRŐL

Fronto: *Principia históriáé* [A történetírás alapelvei] 17.

Azt pedig egyaránt mindkettejük szemére vetették, hogy színészeket hívattak a Városból (ti. Rómából) Syriába. De ahogyan a fák közül is látni valóan a legmagasabbakat rázzák a szelek hevesebben, ugyanígy az irigység is a legnagyobb erényeket támadja súlyosabb rágalmakkal. Egyébként hogy Traianust háborúi vagy pedig békéje miatt kell-e híresebbnek tartanunk, a magam részéről nem döntenem el, csak annyit tennék hozzá, hogy fegyverekkel még Spartacus és Viriathus is elért bizonyos sikereket, a béke művészetében, ha esetleg valaki felért is hozzá, aligha volt bárki is kedveltebb a nép körében Traianusnál. Hát nem épp ezek a (dicső) dolgok lobbantották föl fáklyaként azokat a gyalázkodásokat? Én úgy látom, hogy a politika tudományának legalapvetőbb szabálya *(ex summa civilis scientiae ratione)* szerint járt el, hogy még a színészekkel *(histriones)* és a többi színpadi, cirkuszi és porondon fellépő művésszel *(scenae aut circi aut harenae artífices)* szemben sem volt figyelmetlen princeps, mint olyan valaki, aki tudja, hogy a római népet leginkább két dolog tartja hatalmában: a gabona és a látványosságok *(qui sciret populum Romanum duabus praecipue rebus, annona et spectaculis, teneri);* a hatalom *(impérium)* nem kevésbé játékok, mint komoly dolgok révén válik sikeressé; nagyobb kárt okoz a komoly dolgok elhanyagolása, súlyosabb elégedetlenséget a játékoké; az ajándék élelmet nem keresik olyan éles vágytól ösztönözve, mint a játékokat; az ajándék élelemmel csak a gabonára jogosult köznép *(plebs)* elégíthető ki, egyenként és egyénenként *(singillatim ac nominatim),* az előadásokkal viszont az egész <nép *(populus)* megnyerhető>. Ami... célszerű lenne... mert ahogy az éhséget... nyilván... Neptunus és Mars azokat a számukra kellemetlen dolgokat... távol tartsák... inkább vagy... madárhangot... mint játékokkal és látványos előadásokkal megnyerni. Ehhez felvonulásokat, kétkerekű kocsikat, [istenképmásokat szállító] kocsikat, őseink által felajánlott hadizsákmányokat, elefántokat, bölényeket. .. a római nép felhasználta a látványosságokat... zúgják és több nyelven megnevezik. Mindezeket a rágalmak megcáfolására említettem meg.

B. G.

• Fronto véleménye szerint Traianus helyesen ismerte fel azt, hogy a római népet mely dolgok tartják leginkább hatalmukban: nevezetesen az ingyengabona és a látványosságok. Érzékletesen mutatja be - a *plebs* és a *populus* szavak helyes használatával -, hogy melyik „juttatás" ho-

gyan talál befogadásra a különböző rétegek körében, és milyen hatást fejtenek ki. Fronto Traianusnak ezt a felismerését egyenesen a „politika tudománya legalapvetőbb szabályának" nevezi.

4.2.19. APOLLÓNIOS FELLÉPÉSE AZ ASPENDOSI GABONAÜZÉREKKEL SZEMBEN

Philostratos: *Ta eis ton Tyanea Apollónion* [Tyanai Apollónios élete] 1.15.

Hallgatási fogadalmainak *(siópé)* idejét részint Pamphyliában, részint Kilikiában töltötte, s még ily fényűzésben élő népek közt járva sem szólalt meg sehol, s csellel sem lehetett egyetlen szót sem kicsalni belőle. Valahányszor meghasonlás sújtotta városra talált - sok helyütt kaptak hajba ugyanis a lakosok léha látványosságok miatt -, a tömeg elé lépve s magára fordítva a figyelmet, bármilyen kis jelét is adta rosszallásának kezével és tekintetével, a rendbontás nyomban megszűnt, s a tömeg hallgatásba merült, miként a misztériumok szertartásain. Táncosok s versenylovak miatt civakodó embereket persze nem nagy dolog lecsillapítani, hiszen az ilyesmik miatt összekülönbözők a szemrehányó pillantásra elvörösödnek, magukba szállnak s a lehető leggyorsabban visszanyerik józan eszüket. Nem könnyű azonban egy éhség gyötörte várost szelíd, de hathatós szavakkal jobb belátásra bírni s az indulatokat megfékezni. Apollóniosnak azonban a hallgatás is elegendő volt ilyen állapotban lévő emberekkel szemben. Eljutott ugyanis a pamphyliai Aspendos városába, amely az Eurymedón folyó partján fekszik, s nagyságára harmadik az ottaniak között. Már a lóbabot is pénzért árulták, s a szükség szülte hitvány ennivalót ette a nép, a gabonát ugyanis a tehetősebbek elzárták, hogy majd külföldi piacon jó áron túladjanak rajta. Az egész város megdühödött a helytartóra *(archón),* s már fáklyákat ragadtak kezükbe ellene, noha az a császászobrok mellett keresett menedéket, amelyek akkoriban még Zeus olympiai szobránál is szentebbek és sérthetetlenebbek voltak. Tiberius képmásai voltak ugyanis, akinek uralkodása alatt, úgy mondják, valaki szentségtörés *(asebés)* gyanújába keveredett, mert megütötte rabszolgáját *(doulos),* aki egy Tiberius képével díszített ezüstdrachmát viselt. Apollónios odamenvén az archónhoz kézjelekkel megkérdezte, miről is van szó, az pedig azt állította, hogy semmiben sem vétkes, hanem a többiekkel együtt ő is jogtalanság áldozata; ha azonban most nem jut szóhoz, maga is elpusztul a néppel *(démos)* együtt. Apollónios a körülöttük állókhoz fordult, s bólintásával tudatta velük, hogy meg kell hallgatni az archónt, azok pedig nem csupán elnémultak a csodálkozástól, hanem a fáklyákat is visszahelyezték az ott álló oltárokra *(bómos).* Felbátorodván az archón ezt mondta: „Ez és ez felelős (s itt több nevet említett) az éhínségért, megkaparintván ugyanis maguknak a gabonát, az egyik itt, a másik ott rejtegeti." Erre az aspendosiak egymást buzdították, hogy menjenek ki a földekre, Apollónios azonban intett fejével, hogy ne ezt tegyék, hanem rendeljék inkább magukhoz a felelősöket, s azok beleegyezésével szerezzék vissza a gabonát. Mikor azok megérkeztek, kis híja volt csak, hogy ne törje meg hallgatását, mert bizony felkavarta a sokaság sírása - gyerekek és asszonyok gyűltek ugyanis kö-

réjük, és öregek siránkoztak, hogy azon nyomban éhen pusztulnak. Attól tartva tehát, hogy megszegné hallgatási fogadalmát, kis táblára írja szidalmát, s odanyújtja az archónnak, hogy olvassa fel. A szemrehányás így hangzott: „Apollónios az aspendosi gabonaüzéreknek *(sitokapéloi). A* föld mindannyiunk közös anyja *(pantón méter),* hiszen igazságos *(dikaia),* ti viszont jogtalanul *(adikoi)* csupán a magatokénak sajátítottátok ki. Ha nem hagyjátok abba, nem tűröm, hogy tovább a hátán hordjon titeket." A fenyegetéstől megijedve az üzérek megtöltötték a piacot *(agora)* gabonával, s a város *(polis)* megmenekült.

P. E.

4.2.20. SZEGÉNY SORSÚ GYERMEKEK ÁLLAMI TÁMOGATÁSA

CodTheod 11, 27, 1.
Kr. u. 315. május 13.

Imperátor Constantinus Augustus Blaviushoz. Bronztáblákra vagy ólomfestékkel bevont [fatáblákra] vagy vászonkendőkre írva függesszék ki [ezt] a törvényt *(lex)* szerte Itália minden városában, hogy az távol tartsa a szülők kezeit a gyermekgyilkosságtól s reményeiket jobbra fordítsa. Hivatalod pedig köteles gondoskodni arról, hogy ha valamely szülő jelentené: sarját szegénysége miatt nevelni nem képes, sem az élelmiszer, sem a ruházat kiutalása ne legyen késedelmes, mivel halasztást az újszülött kisdedek neveltetése nem tűrhet. E feladat teljesítése érdekében mind államkincstárunkat *(fiscus),* mind magánjavainkat *(res privata)* egyaránt szolgálataik nyújtására kötelezték. - Kelt a május Idusa előtti harmadik napon, Naissumban, Constantinus Augustus és Licinius negyedik consulságának évében.

CodTheod 11, 27, 2.
Kr. u. 322. július 6.

Ugyanazon Augustus Menandernek. Tudomásunkra jutott, hogy a tartományok élelemhiánytól és ellátási nehézségektől szenvedő lakosai eladják vagy elzálogosítják saját gyermekeiket. Ha tehát bárki olyan akadna, akinek semmilyen családi vagyoni alapja nincsen, s aki gyermekeit csak szenvedve és nehezen képes eltartani, annak államkincstárunk révén, mielőtt [még] áldozatául esnék balsorsának, segítséget kell nyújtani. Ennek érdekében a *proconsulok,* a praesesek és a kincstár képviselői *(rationales)* egész Africában felhatalmazást kapnak, hogy mindenkinek, akit a nyomorúságos szegénység állapotában találnak, megadják a szükséges alamizsnát és a [köz]raktárakból azonnal megfelelő [mennyiségű] élelmet utaljanak ki. Erkölcseinktől ugyanis távol áll, hogy bárkinek megengedjük, hogy éhen haljon vagy méltatlan bűntett elkövetésére ragadtassa magát. - Kelt a július Nonaeja előtti napon, Rómában, Probianus és Iulianus consulságának évében.

R. Z.

• A dominatus uralkodóinak rendeleteiben a principatus korának formájában egyszerű, tartalmilag pedig rendkívül tömör jogi szaknyelvét a 4. század kezdetétől egyre inkább felváltja a művészi próza retorikus stíluselemeihez és körmondatos szerkesztésmódjához igazodó új kancelláriai stílus, melynek gyakorlatában a korábbi nyelvezet pontos jogi szakkifejezéseit kiszorítják az egyéb, gyakran rendszertelenül, illetve a prózaritmus érdekében használt és a köznapi, a költői stb. nyelvből kölcsönzött variánsok. Ennek a stílusnak, amely annyira elüt a *Digesta* jogtudósainak nyelvétől, s amely utóbb az egyházi és világi okleveles gyakorlat ősforrásaként az egész középkori írásbeliségre rányomta bélyegét, igen jellegzetes példáját nyújtja a fenti *constitutio*. Éppen ezért annak fordítása során a szavak megválasztásával, a mondatszerkesztéssel és a ritmikus klauzulák alkalmazásával ezúttal megpróbáltuk az eredetinek nemcsak az értelmét, hanem a hangulatát is lehetőleg pontosan visszaadni.

4.2.21. „BARÁTI TANÁCS" GYERMEKKITÉTEL ÜGYÉBEN

Sel. Pap. 105; Pap. Oxy. 744.
Kr. e. 1.

Hilarion Alisnak, nővérének szívélyes üdvözletét küldi, nemkülönben úrnőmnek, Berusnak és Apollonarionnak. Tudd meg, hogy még most is Alexandriában vagyunk. Ne nyugtalankodj: ha tényleg megérkeznek, én Alexandriában fogok maradni. Kérlek téged és esedezem hozzád, hogy törődj gyermekünkkel, és amint megkapjuk a bérünket, elküldöm neked. Ha véletlenül szülnél, ha fiú lesz, hagyd életben, ha lány, tedd ki. Azt mondtad Aphrodisiasnak: „ne felejts el engem". Hogyan is tudnálak téged elfelejteni? Ezért kérlek téged, hogy ne aggódj. Caesar (értsd Augustus - a ford.) 29. évében, Payni (hónap) 23-án.

(verso:) Hilarion Alisnak; kézbesítsd.

A. B.

• Alis Hilarion felesége volt, a „nővér" megszólítás egyszerűen bizalmas-gyengéd viszonyt fejez ki.

4.2.22. HÁZASSÁGI SZERZŐDÉS SZÖVEGE

Sel. Pap. 3; Berlin Papyrus 1052.
Kr. e. 13.

Prótarchosnak Thermion, Apión leánya, illetve gyámja, Apollónios, Chaireas fia, valamint Apollónios, Ptolemaios fia részéről.

Thermion és Apollónios teljes egyetértésben életközösségre lépnek egymással.

Apollónios, Ptolemaios fia Thermion kezéből, házukból hozományként kapott egy pár háromnegyed ... súlyú arany fülbevalót, azonfelül ... ezüstdrachmát.

Mostantól Apollónios, Ptolemaios fia fedezi Thermion valamennyi szükségletét, ő ruházza anyagi lehetőségeihez képest mint törvényes feleségét, nem bánik rosszul vele, nem kergeti el, nem bántalmazza, nem vesz magához más nőt rajta kívül, vagy ellenkező esetben a hozomány másfélszeresét kell megfizetnie, s azt magától Apollóniostól, Ptolemaios fiától hajtják be, vagyis az ő teljes vagyonából, a törvény szerint.

Thermion pedig teljesíti kötelességeit férjével szemben és közös életükre vonatkozólag, nem tartózkodik házon kívül Apollónios, Ptolemaios fia tudtán kívül sem éjjel, sem nappal, nem okoz kárt vagy gondot közös otthonukban és nem folytat viszonyt más férfival. Ellenkező esetben, ha a fentiek közül bármit elkövetne, törvényes vizsgálat után megfosztják hozományától.

Amellett a vétkes fél a kiszabott büntetést kapja.

Caesar (értsd Augustus uralkodásának) 17. évében, Pharmouthi hó 20. napján.

Fentnevezett Arsinoosnak házasságkötésünk alkalmából kifizettem a megszabott hozományt, amint elő van írva, a feltett kérdésre pedig igent mondtam.

Én, Aurélios Theón, más néven Nepótianos szerkesztettem ezt az ő számára, és én írtam helyette, mivel a leány nem ismeri a betűket.

(harmadik kéz) Én, Aurélios Arsinoos, átvettem a megszabott hozományt, ha pedig netán elválnánk - bár ne úgy lenne -, visszafizetem, amint elő van írva, és a feltett kérdésre igent mondtam.

T. K.

• A házassági szerződés pontosan rögzíti a házasságra lépő felek jogait, kötelességeit, a hozomány összegét és a házasság - szerződésben meghatározott okokból történő - esetleges felbomlása esetén a válás feltételeit, következményeit. A házassági szerződés szövege Augustus uralkodása idején kelt, és a helyi időszámítás Egyiptom római meghódításának időpontját veszi alapul (Kr. e. 30). Pharmouthi hónap március-április hónapokra esett.

4.2.23. VÁLÁSI OKIRAT SZÖVEGE

Sel. Pap. 6; Berlin Papyrus 1103.
Kr. e. 13.

Prótarchosnak Zóis, Hérakleidés leánya, illetve gyámja, vagyis fivére, Eirénaios, Hérakleidés fia, valamint Antipatros, Zénón fia részéről.

Zóis és Antipatros teljes egyetértésben elválnak egymástól, véget vetve a közös megegyezéssel, ugyanezen törvényszék előtt, Caesar most folyó 17. évében, Hathyrben megkötött életközösségüknek.

Zóis Megkapta Antipatros kezéből, házukból a 120 ezüstdrachma értékű ruhaneműt és az egy pár arany fülbevalót, melyek a hozományát képezték.

Mostantól érvénytelen a házassági szerződés, és sem Zóis, sem helyette más nem

keresi fel többé Antipatrost, hogy visszakérje a hozományt, de ugyanígy egyikük sem keresi fel a másikat sem az életközösségük dolgában, sem akármiféle más ügyben, amint azt egészen ajelen napig tették, amelytől fogva Zóisnak lehetősége nyílik arra, hogy más férfival kapcsolatot létesítsen, ahogyan Antipatrosnak is, hogy más nővel, lévén, hogy immár mindketten függetlenek.

Amellett, hogy a történtek érvényre lépjenek, a vétkes fél viselje a károkat és a kiszabott büntetést.

Caesar (értsd Augustus uralkodásának) 17. évében, Pharmouthi hó 2. napján.

T. K.

• A válási okiratban benne foglaltatnak mindazok a törvényes rendelkezések, amelyeket a Berlin Papyrus 1052 (4.2.22. szemelvény) - ugyanabban az évben kelt - házassági szerződésének szövege kilátásba helyez a szerződő felek válása esetére.

4.2.24. A SZEGÉNYEBBEK VÉDELME AZ ADÓÖSSZEÍRÁSOK SORÁN

CodTheod 11, 16, 3.
Kr. u. 324. április 24.

Ugyanazon Augustus [Constantinus] a calchedoniak és a makedónok edi'ctumához. Valahányszor adóöszeírás *(adscriptio)* tartása szükséges, minden egyes város adójának összeírása a helytartók *(rectores)* szándéka és rendelése szerint történjék, hogy a gazdagabbak *(potiores)* kénye-kedvének és javának kiszolgáltatott szegényebbek *(mediocres)* sokasága ne szenvedjen súlyos és meglehetősen igazságtalan jogsértést. - Átvéve a május *Kalendaeja.* előtti nyolcadik napon, Crispus és Constantius Augustusok harmadik consulságának évében.

R. Z.

• „Átvéve" *(accepta):* ez a kitétel a levél formában megszületett császári rendeleteknek a címzett vagy beosztott hivatalnoka részéről történő átvételét jelenti, s néha a keltezés helyett áll.

4.2.25. CARACALLA RENDELETE AZ ALEXANDRIÁBA SZÖKÖTT EGYIPTOMI PARASZTOK KIŰZETÉSÉRŐL

Sel. Pap. 215; Pap. Giess. 40., 2. col., 16-29. sor.
Kr. u. 215.

Az összes Alexandriában élő egyiptomit, különösen a parasztokat, akik máshonnan menekültek oda, és akiket könnyen meg lehet találni, mindenféleképpen ki kell űzni,

kivéve a disznókereskedőket, a folyami hajósokat és azokat, akik nádat szállítanak a fürdők fűtéséhez. De a többieket, akik sokaságukkal és haszontalanságukkal megzavarják a város nyugalmát, űzd ki. Értesültem arról, hogy az egyiptomiak a Sarapis-ünnepeken és bizonyos más ünnepnapokon bikákat és másféle élő állatokat szoktak áldozatra lehozni, akár más napokon is; ebben nem szabad megakadályozni őket. Azokat kell távol tartani, akik saját környékükről menekülnek el, hogy ne kelljen mezőgazdasági munkát végezniük, azokat viszont nem, akik az alexandriaiak igen fényes városát látni kívánván gyűlnek oda, vagy a civilizáltabb életforma miatt, illetve alkalomszerű üzleti ügyeiket lebonyolítandó érkeznek.

A továbbiakban: A lenfonók között ugyanis könnyű felismerni a bennszülött egyiptomiakat a beszédjükről, amely elárulja őket, hogy más jogállásúak megjelenési formáját és öltözetét viselik; sőt a civilizált magatartással ellentétes szokásaik és életmódjuk is megmutatja, hogy egyiptomi parasztok.

A. B.

• Caracalla császár Cassius Dio 77.23. tanúsága szerint Kr. u. 215-ben nagy mészárlást rendezett Alexandriában. Ezt követően adta ki a fenti, a helytartóhoz intézett rendeletét, amely valójában a városnak a zavargó elemektől való megtisztítását célozta.

4.2.26. CSÁSZÁRI KATONÁK TÚLKAPÁSAI A CSÁSZÁRI BIRTOKOK BÉRLŐIVEL SZEMBEN

IGRR IV. 598; CIL III 14191.
Aragua, Phrygia.
Kr. u. 244/247.

1. Jó szerencsét! Imp(erator) Caes(ar) M(arcus) Iulius Philippus P(ius) F(elix) Aug(ustus) és M(arcus) Iulius Philippus, az igen nemes *(nobüissimus)* Caesar, M(arcus) Aur(elius) Eglectusnak, Didymos *frumentarius* katona útján. A procónsul, az igen kimagasló férfiú *(vir clarissimus)* megvizsgálva hitelességét mindannak, amit említettél, személyesen fog gondoskodni arról, hogy ne történjék semmineműjogtalanság. Isten veled.

2. Imperátor Caesar *(Autokratór Kaisar)* M(arcus) Iulius Philippus Félix Pius Augustusnak *(Eusebés Eutychés Sebastos),* valamint M(arcus) Iulius Philippus fenséges Caesarnak *(epiphanestatos Kaisar).* Kérelem *(deésis)* Aurelius Eglectus részéről az araguai bérlőitek *(paroikos)* és telepeseitek *(geórgos)* közössége érdekében. A követség költségeit a phrygiai totteanosok és soénosok népe állta, és a ti katonátok teljesítette.

Ezek között a ti boldog körülményeitek között, minden idők legkegyesebb és leggondtalanabb császárai, amikor mindenki nyugodtan és derűsen éli életét, szabadon a gonoszságtól és félelemtől, egyedül mi szenvedjük a boldogságos idők ellentétét, ezért könyörögve fordulunk hozzátok. A kérelem a következőket tartalmazza.

A ti területetek vagyunk, közösségünk egészében a szent kincstárnok *(hierótatos*

tamias) fennhatósága alá tartozik, menekültekből alakult a ti hatalmatok alatt. És most a lovasság tart bennünket rettegés alatt, és törvénytelenül behajtják rajtunk az adókat azok, akiknek feladata éppen hogy a település őrzése lenne. A szárazföld belsejében élünk, és sem hadvezér, sem más nem okozott még bajt nekünk, most pedig a ti boldog korotok ellentétét szenvedjük.

Mert az országutakról letérve bennünket szorongatnak azok, akiket Appia földjére küldtek, ráadásul a zsoldosok és a magas rangú városi parancsnokok *(stratiótai kai dynastai),* sőt a ti császári embereitek *(Kaisarianoi hymeteroi)* is, ránk támadnak és letérve a hadi utakról *(leóphoros hódos)* hátráltatnak bennünket a mezei munkákban, elhurcolják igavonó ökreinket, törvénytelenül maguknak hajtják be adóinkat, és a megfélemlítés miatt nem derül ki, hogy ezután még mi minden jogtalanság történt velünk.

Mindezek tárgyában egyszer már folyamodtunk nagyságodhoz, Augustus, amikor praefectus praetorio voltál, és feltártuk a történteket, s hogy istenséged szakított rá időt, a mellékelt levél bizonyítja.

Amiket a kérvényben *(libellus)* összefoglaltatok, a proconsulhoz továbbítottuk, aki majd tesz róla, hogy a továbbiakban ne legyen helye panasznak.

Miután tehát ebből a kérelemből semmi hasznunk sem származott, hanem az történt, hogy durván behajtották rajtunk azt is, amivel nem tartoztunk, egyesek ráadásul jogtalanul bántalmaztak is, és megtiportak, miután pedig nem derült ki, hogy a császáriak megfélemlítettek bennünket a történtek során, hogy a terméseinket elpusztították, földünket pusztává tették...

T. K.

• A phrygiai Aragua császári birtokainak bérlői kérvénnyel fordulnak a császárhoz, III. Philippus Arabshoz. A kérelmezők hivatkoznak egy korábbi beadványukra, amelyet Philippus Arabsnak mint praefectus praetoriónak adtak be (Kr. u. 243 körül). A császári leirat szövege („a" fejezet) latinul, maga a kérvény („b" fejezet) első öt szakasza görögül íródott, a következő bekezdés - a beadvány *(libellus)* proconsulhoz való továbbításának tényével - latin, majd a záró szakasz ismét görög nyelvű. A vir *clarissimus* cím a senatori rangú proconsulnak járt. A feliraton szereplő *paroikos* kifejezés a latin *colonus* szó görög megfelelője. A kérvényt egy Didymos nevű katona vitte a császárhoz, aki *afrumentarü* egységben szolgált. *Afrumentarii* eredetileg a hadsereg élelembeszerzésével, ellátási feladatokkal megbízott katonák voltak.

4.2.27. SZÖKÖTT COLONUST BEFOGADÓK BÜNTETÉSE

CodTheod 5, 17, 1.
Kr. u. 332. október 30.

Imperátor Constantinus Augustus a tartományok lakóihoz, (pr.) Akinél csak más tulajdonába tartozó *(alieni iuris) colonust* találnának, annak nemcsak ugyanőt kell származási helyére *(origó)* visszajuttatnia, hanem a [nála töltött] időre kijáró fejadót

(capitatio) is ki kell fizetnie ugyanőérte. (1) Magukat a co/onusokat, ha szökésen jár az eszük, rabszolgai állapotba [taszítva] vasra kell verni, hogy feladataikat, amelyek szabadokhoz illenek, megérdemelt rabszolgaságra ítéltetve legyenek kénytelenek teljesíteni. - Kelt a november *Kalendaeja.* előtti harmadik napon, Picatianus és Hilarianus consulságának évében.

Értelmezés *(interpretatio):* Ha valaki tudatosan idegen *colonusX.* fogadott volna a házába, előbb juttassa azt vissza urának, és az érte járó adót *(tributum),* ameddig nála volt, legyen köteles megfizetni; ő pedig [ti. a *colonus],* aki nem akart az lenni, akinek született, taszíttassák rabszolgasorba.

R. Z.

4.3. Szövetségesek és provinciálisok

4.3.1. A LATIN JOG FAJTÁI

Gaius: *Institutionum commentarü quattuor* VII.93-96, 128-129.

93. Ha egy idegen *(peregrinus)* magának és gyermekeinek római polgárjogot *(civitas Romána)* kérne, fiai csak úgy lesznek az ő hatalmában *(potestas),* ha a császár őket hatalmába helyezte: amit ő csak úgy tesz meg, ha az ügy megismerése után úgy véli, hogy ez a fiúk hasznára van: gondosabban és pontosabban ismeri meg a serdületlenek és a távollevők ügyét; így rendeli mindezt az isteni Hadrianus rendelete *(edictum).*

94. Ha valakinek terhes feleségével együtt adományoztak polgárjogot *(civitas Romána),* ámbár az, aki születik, ahogy fent mondtam, római polgár lesz, mégsem lesz az apa hatalmában *(potestas),* így rendeli ezt az isteni szentséges Hadrianus császár rendelete *(subscriptio).* Éppen ezért aki tudja, hogy felesége terhes, amikor a polgárjogot kéri magának és feleségének a császártól, egyszerre kell tőle kérnie, hogy azt, aki születni fog, hatalmába *(potestas) vegye.*

95. Más azoknak az ügye, akik latin joggal *(ius Latium)* [rendelkezve] gyermekeikkel együtt nyernek polgárjogot, az ő gyermekeik ugyanis a hatalmuk *(potestas)* alá kerülnek.

96. Ezt jogot *(ius)* bizonyos idegen városoknak *(peregrinae civitates)* a római nép, a senatus vagy a császár adta meg... Ez vagy nagyobb, vagy kisebb latin jog (tus *Latium maius, ius Latium minus).* Nagyobb a latin jog *([ius] Latium maius)* akkor, ha mind azok, akiket decuríónak választanak, mind azok, akik más tisztséget *(honor) vagy* hivatalt *(magistratus)* viselnek, római polgárjogot *(civitas Romána)* nyernek; kisebb a latin jog *([ius] Latium minus)* akkor, ha csak azok, akik vagy hivatalt *(magistratus), vagy* tisztséget *(honor)* viselnek, nyerik el a római polgárjogot *(civitas Romána).* Ezt a császárok több rendelete *(epistolae)* rendeli így.

128. Ha valakit valamilyen vétség miatt a lex Cornaelia értelmében száműzetésre ítélnek, római polgárjogát is elveszíti, ebből következik, hogy mert ily módon a ró-

mai polgárok sorából kitörlik, ezért mintha meghalt volna, gyermekei megszűnnek az ő hatalmában *(potestas)* lenni. Az értelem *(ratio)* nem tűri ugyanis, hogy idegen jogállapotú ember római polgárt tartson a hatalmában. Hasonlóképpen ha olyan valakit ítélnek száműzetésre, aki apai hatalom alatt áll, megszűnik apja hatalmában lenni, mivel az értelem hasonlóképpen nem tűri, hogy idegen jogállapotú ember *(peregrinus)* római polgár *(civis Romanus)* szülői hatalmában legyen.

129. Ha az apát ellenség fogná el, noha ő az ellenség rabszolgája lesz, a gyermekek joga mégis függőben marad a visszatérés joga *(ius postliminii)* miatt, amelynél fogva azok, akiket az ellenség elfogott, ha visszatérnek, minden korábbi jogot visszakapnak, így a visszatérőnek gyermekei hatalmában *(potestas)* lesznek; ha viszont meghalt ott [ti. a fogságban], gyermekei önjogúakká válnak. De arról, hogy ugyanattól az időtől [történik mindez], amikor apja meghalt az ellenségnél, vagy amikor az ellenség elfogta, kételkedni lehet. Ha azt a fiút vagy unokát az ellenség elfogja, hasonlóképpen azt mondjuk, hogy a visszatérés joga *(ius postliminii)* miatt az apa hatalma is bizonytalanságban van.

F. G.

• A peregrinusokról és a latin jogúakról lásd RJT 203-208.

4.3.2. A MARCUS LIVIUS DRUSUS-FÉLE KONFLIKTUS

Florus: *Epitomae de Tito Livio bellorum omnium annorum* [Róma háborúi] III. 17.

Végül Livius Drusus kísérelte meg, hogy ezeknek a törvényeknek érvényt szerezzen, s nemcsak tribunusi hatalmára támaszkodott, hanem megpróbálta a senatus tekintélyét is latba vetni, és egész Itália egyetértett vele. De miközben jobbra-balra tekingetett, olyan pusztító erejű tűzvészt támasztott, hogy a fellobbanó lángot képtelen volt eloltani, és amikor hirtelen elragadta a halál, utódaira csak háborút hagyott örökül.

A Gracchusok a bírósági törvénnyel megosztották a római népet, s egy fej helyett kettőt ragasztottak az állam nyakára. A római lovagok akkora hatalomra tettek szert, hogy az ő kezükben nyugodott az előkelők élete és sorsa, s megkaparintva az állami adójövedelmeket, önkényesen kifosztották a köztársaságot. A senatust meggyengítette Metellus száműzetése és Rutilius elítéltetése, mert elvesztette minden ékességét és méltóságát.

Ezután Servilius Caepio akkora erővel, elszántsággal és tekintéllyel védelmezte a lovagokat, akár egy néptribunus - épp ezért irigykedett rá Livius Drusus, aki a tanács érdekeinek volt a szószólója. Úgy látszott, mintha egyazon városban két katonai tábor állna egymással szemben, csupán a hadijelvények, a harci sasok és a zászlók hiányoztak. Előbb Caepio intézett támadást a senatus ellen, s megvesztegetéssel vádolta meg a nemesség két kulcsemberét, Scaurust és Philippust. Drusus, hogy megakadályozza ezeket az eljárásokat, a gracchusi törvényekkel a maga oldalára állította a köznépet; a szövetségeseket pedig ugyanezen az alapon, a polgárjog reményének

megcsillogtatásával rávette, hogy támogassák az egyszerű embereket. Ma is ismert még a mondása: Teszek róla, hogy ne legyen mivel megvesztegetni a lakosságot, hacsak nem akarja valaki szétosztogatni a szennyet vagy a mennyet. Eljött a nap, amikor elő kellett terjeszteni a törvényjavaslatot. Olyan emberáradat özönlött mindenfelől a városba, hogy úgy látszott, mintha ellenséges hadsereg tartana Róma felé. Philippus consul mégis megpróbált ellenindítványt tenni, egy hivatalszolga azonban torkon ragadta, s csak akkor engedte el, amikor a vértolulástól elkékült az arca, kidülledt a szeme. Végül erőszakkal keresztülvitték a törvényeket, és hatályba léptették őket. De a szövetségesek azon nyomban követelni kezdték támogatásuk bérét. Drusus nem tudott eleget tenni a követelésnek, és belebetegedett, hogy megfontolatlansága államfelforgató mozgolódáshoz vezetett. Ahogy ilyen nehéz helyzetben gyakran megtörténik, váratlanul elragadta a korai halál. Mindazonáltal a szövetségesek nem álltak el tőle, hogy fegyverrel hajtsák be a római népen Drusus ígéretét.

H. L.

• A késői köztársaságkor konfliktusainak eseménytörténetére vonatkozóan és társadalomtörténeti összefüggéseinek elemzésére lásd ORT 175-225., illetve RTT 71-95.

4.3.3. AZ ÚN. SZÖVETSÉGES HÁBORÚ

Florus: *Epitomae de Tito Livio bellorum omnium annorum* [Róma háborúi] III. 18.

Szövetséges háborúnak nevezzük ugyan, hogy ezzel is csökkentsük e gyűlöletes eseményjelentőségét, az igazat megvallva azonban polgárháború volt. Miután ugyanis a római nép magába olvasztotta az etruszkokat, a latinokat és a sabinokat, s egy vér lett a sok rokon - a különálló tagok testté forrtak össze -, a sokféle törzs egyetlen néppé kovácsolódott. Épp ezért semmivel sem volt kisebb szégyen, hogy Itália területén fellázadtak szövetségeseink, mint mikor a polgárok a Város falain belül ütöttek pártot. Az ő erejük is gyarapította az államot, s ezért méltán követelték maguknak a teljes polgárjogot. Ennek reményét Drusus ébresztette fel bennük, aki hatalomra törve, őket is fellázította. Vele saját polgártársai végeztek aljas módon, de a láng, amely őt elhamvasztotta, arra tüzelte a szövetségeseket, hogy fegyvert ragadjanak, és megostromolják Rómát.

Mi lehet gyászosabb ennél a vérfürdőnél? Mi lehet nagyobb szerencsétlenség, mint az, hogy Latium és Picenum, Etruria és Campania, végül egész Itália emelt kezet saját anyjára és szülővárosára, mint az, hogy legbátrabb és legvitézebb szövetségeseink egész hadereje saját külön katonai jelvényei alatt vonult fel, s a vidéki városok hírhedt és szörnyűséges hadvezérei sorakoztatták fel őket Róma ellen? Poppaedius a marsusokat és a paelignusokat szólította fegyverbe, a latinokat Afranius, az umbereket Plotius, Egnatius az etruszkokat, Samniumot és Lucaniát pedig Telesinus. El lehet-e képzelni szomorúbb dolgot, mint hogy az a nép, amely királyoknak és nemze-

teknek volt ítélőbírája, nem tudott ura lenni tulajdon sorsának, s egy Corfinium támadt rá Asia és Európa legyőzőjére - Rómára?

Először az volt a haditerv, hogy a latin ünnepek alkalmával az Alba hegyén rendezett szertartások során az oltár előtt vágják le áldozati barmokként a consulokat: Iulius Caesart (értsd: Sextus Iulius Caesar, consul Kr. e. 92-ben) meg Március Philippust. Ez a gaztett árulás következtében meghiúsult, így Asculumban tört ki teljes dühvel a háború, ahol a játékok alkalmával a népes közönség szeme láttára koncolták fel a római küldötteket. Ez volt az átkozott jeladás az istentelen háborúra. Ekkor már mindenfelé, Itália valamennyi pontján harci riadót fújtak az egyes népek és városok, méghozzá külön-külön, mert addigra a fölkelés vezére és értelmi szerzője, Poppaedius egész Italián végigszáguldott.

Sem Hannibál, sem Pyrrhus nem vitt véghez ekkora pusztítást. íme, vérfürdő színhelye lett, tűzzel-vassal pusztult Ocriculum, Grumentum, Faesulae, Carseoli, Aesernia, Nuceria és Picentia. Rutilius csapatait szétverték, Caepióét megsemmisítették. Maga Iulius Caesar is elvesztette hadseregét, s midőn véres testét szomorú menetben vitték vissza a Városba, a hadvezér útközben, Róma kellős közepén lehelte ki lelkét. De nagy a rómaiak szerencséje, és mindig a bajban mutatkozik meg a legteljesebben, újult és hatalmas erővel! A különféle népekre egyenként törtünk rá: Cato az etruszkokat zúzta szét, Gabinius a marsusokat, Carbo a lucanusokat, Sulla a samnisokat, Pompeius Strabo pedig mindent a lángok és a fegyverek martalékává tett, és addig nem vetett véget a mészárlásnak, amíg el nem törölte a föld színéről Asculumot, s oly sok hadsereg, oly sok consul halotti szelleméért, a városok kifosztásáért be nem mutatta az engesztelő áldozatot az isteneknek.

H. L.

• A késői köztársaságkor konfliktusainak eseménytörténetére vonatkozóan és társadalomtörténeti összefüggéseinek elemzésére lásd ORT 175-225., illetve RTT 71-95.

4.3.4. A RÓMAI POLGÁRJOG KITERJESZTÉSE AZ ITÁLIAI SZÖVETSÉGESEKRE

Appianos: *Rhómaikón emphylión [A* római polgárháborúk] 1.49.

Ez történt Italiának az Adria felé eső részén. Az innen érkező hírek hatására a Rómától túlnan lakó etruszkok, umberek és a többi, velük szomszédos törzs mind elpártolásra szánták el magukat. A senatus attól tartva, hogy a minden irányból kirobbanó háború ellen nem lesz védekezés, először is a Cumaetől a Városig húzódó tengerpart őrzésére felszabadított rabszolgákat rendelt ki. Ekkor sorozták be őket első ízben a hadseregbe az emberhiány miatt. Megszavazták azt is, hogy a Róma szövetségéhez hűséges italicusok megkapják a polgárjogot - hiszen ez volt a legfőbb vágya szinte valamennyiüknek. Az erről szóló közlést el is juttatták az etruszkokhoz, ők pedig szíves örömest elfogadták a polgárjogot. Ezzel az engedménnyel a senatus a hozzá hűsége-

seket még hűségesebbekké s az ingadozókat szilárdabbakká tette, ellenségeit pedig azzal, hogy hasonló jogok elnyerésének reményét csillogtatta meg előttük, békülékenységre hangolta. A rómaiak azonban ezeket az új polgárokat nem az akkor meglevő 35 tribusba sorolták, nehogy a régi polgároknál nagyobb számúak lévén, a szavazás során fölénybe kerüljenek, hanem őket tíz csoportba osztva, ugyanennyi új tribust szerveztek, amelyekben az új polgárok a többi tribus után szavazhattak. Szavazójoguk így legtöbb esetben haszontalanná vált, hiszen a 35 régi tribust előbb szólították szavazásra, s ezek önmagukban többséget alkottak. Lehet, hogy ez első pillanatban elkerülte az italicusok figyelmét, vagy talán még ezen az áron is szívesen fogadták a polgárjogot. Amikor azonban később rájöttek, ez új felkelés forrásává lett.

H. I.

• Az ún. szövetséges háborúra mint a késői köztársaság válságának egyik konfliktusára, valamint történeti hátterére lásd RTT 71-95. és ÓRT 177-180., továbbá RTChr Nr. 44-45.

4.3.5. SZERZŐDÉS A LATIN VÁROSOKKAL

Dionysios Halikarnasseus: *Rhómaiké archaiologia* [Római régiségek] 6.95.

Ugyanebben az időben kötötték és erősítették meg esküvel a béke és barátság új szerződéseit is a latin városok mindegyikével, egyrészt mivel azok a zendülés idején nem tettek kísérletet további zavargásokra, a nép visszatértét pedig nyílt örömmel fogadták; másrészt pedig késznek mutatkoztak, hogy csatlakozzanak a rómaiakhoz az elpártoltak elleni harcban. A szerződés a következőket foglalta magába: „A rómaiak és az összes latin város békében éljenek egymással, amíg csak az ég és a föld helyén marad. Egyik fél se támadjon háborúval a másikra, s ne hozzon be külső ellenséget sem, a másikra kívülről rátörő ellenséges csapatoknak pedig ne biztosítson szabad felvonulást, hanem siessen szövetségese segítségére minden erejével; a közösen vívott háborúban szerzett zsákmányból és prédából pedig mindkét fél egyenlő részt kapjon. A magánszerződéseket illető perekben tíz napon belül szülessék döntés, mégpedig azon a helyen, akiknél a megállapodást kötötték. Ezen szerződéshez pedig tilos akár hozzáfűzni, akár belőle elvenni bármit is, kivéve, ha azt a rómaiak és az összes latinok egyaránt helyeslik." Ezt a szerződést kötötték meg tehát a szentségekre *(kat hierón)* esküt téve a rómaiak a latinokkal. A senatus pedig megszavazta, hogy mutassanak be hálaáldozatot az isteneknek köszönetképp a néppel való kibékülésért, s az úgynevezett Latin Ünnep *(Latinai heortai* [gör.], *Feriae Latináé* [lat.]) már meglévő két napjához egy harmadikat csatolt. Az első napot még Tarquinius király tette ünneppé, mikor legyőzte az etruszkokat, a másodikat pedig nép vezette be, mikor a királyok kiűztével szabaddá tette a várost.

P. E.

• A latinokkal való megegyezés történeti hátterére lásd ÓRT 63-64.

4.3.6. A RÓMAI POLGÁRJOG ELNYERÉSE A LATIN JOGÁLLÁSÚAK SZÁMÁRA

Gaius: *Institutionum commentarii quattuor* VII.28-32c.

{Milyen módon szerezhetik meg a latin jogúak a római polgárjogot}
28. A latin jogúak *(Latini)* a római polgárjogot számos módon szerezhetik meg. 29. Rögtön a *lexAelia Sentia* alapján ugyanis a harminc évnél fiatalabb felszabadított és latinná lett [volt rabszolgák], amennyiben feleségül vesznek valakit vagy a római polgárok *(cives Romanae),* vagy a coloniai latin jogúak *(Latináé coloniariae)* közül, vagy az olyan állapotúak közül, amilyenek ők maguk is, és ezt nem kevesebb, mint hét serdült római polgár tanú jelenlétében tanúsítják, és fiúgyermeket nemzenek, amikor ez a fiúgyermek betölti első életévét, ez a törvény megadja nekik a lehetőséget arra, hogy a *praetor* vagy a tartományokban a tartomány helytartója *(praeses provinciáé)* elé járuljanak, és bizonyítsák, hogy a *lex Aelia Sentia* alapján feleségül vettek valakit és attól egyéves fiúgyermekük van: ha tehát az, aki előtt az ok bizonyítása lezajlott, kihirdeti, hogy mindez így van, akkor maga a latin jogú és a felesége, amennyiben maga is ugyanilyen állapotú, és a fia, amennyiben maga is ugyanilyen állapotú, római polgárokká válnak.

30. A fiú személyével kapcsolatban pedig azért tettük hozzá, hogy „amennyiben maga is ugyanilyen állapotú", mert ha a latin jogú felesége római polgár, az, aki őtőle születik, egy új senatusi határozat alapján, amelyet az isteni Hadrianus kezdeményezett, római polgárnak születik. 31. A római polgárjog megszerzésének e jogát pedig jóllehet a *lex Aelia Sentia* alapján egyedül a harminc évnél fiatalabb felszabadított és latin jogúvá lett [rabszolgák] élvezhették, azt később egy senatusi határozat, amelyet Pegasus és Pusio consulsága idején fogadtak el, a harminc évnél idősebb felszabadított, latin jogúvá lett [volt rabszolgáknak] is megadta.

32. Egyébként ha a latin jogú meghalna, mielőtt fia okát [ti. a polgárjogszerzés lehetőségének jogos voltát] bizonyíthatta volna, az anya is bizonyíthatja ezt az okot, és így maga is római polgárrá lesz, ha latin jogú lett volna———[jóllehet] a fiú maga római polgár, mivel római polgár anyától született, mégis bizonyítania kell az okot, hogy apjának *suus herese* lehessen. 32a. Amit pedig az egyéves fiúgyermekről mondtunk <, ugyanazt értjük az egyéves leánygyermekről is. 32b. Ezen kívül a *lex Visellia* alapján mind a harminc évnél fiatalabb, mind az ennél idősebb felszabadított és latin jogúvá lett [volt rabszolgák] megszerzik a ïus QmYiítumot, > vagyis római polgárokká válnak, ha Rómában hat évet szolgálnak az éjjeliőr-, ül. tűzoltóegységekben *(inter vigiles).* Később valószínűleg született egy senatusi határozat, amely megadta nekik a római polgárjogot [akkor is], ha a háromévnyi szolgálatot kitöltötték. 32c. A latin jogúak az isteni Claudius rendelete *(edictum)* alapján megszerzik a *ius Quiritiumot,* ha olyan tengeri hajót építenek, amely legalább tízezer modtusnyi gabonát képes befogadni, és ez a hajó, vagy amelyik ennek a helyébe kerül, hat évig gabonát szállít Rómába.

F. G. - R. Z.

• A római polgárokról és a latin jogúakról lásd RJT 203-208.

4.3.7. VEGYES JOGÁLLÁSÚAK HÁZASSÁGÁBÓL SZÜLETETT GYERMEKEK JOGÁLLÁSA

Gaius: *Institutionum commentarii quattuor* VII.81-84.

81. Ezekkel megegyezően az isteni Hadrianus kezdeményezésére senatusi határozat *(senatus consultum)* rendelte el azt, hogy aki latin jogú apától és idegen *(peregrina)* anyától születik, hasonlóképpen fordítva, aki idegen *(peregrinus)* apától és latin jogú anyától születik, az anyja jogállását kövesse.

82. Ennek megfelel, hogy rabszolga *(ancilla)* anyától és szabad *(liber)* apától a népek joga *(ius gentium)* értelmében rabszolga *(servus)* születik, ellenben szabad *(libera)* anyától és rabszolga *(servus)* apától szabad *(liber)* születik.

83. Figyelnünk kell arra is, hogy ezt a *ius gentium* szerinti szabályt valamilyen törvény vagy a törvény erejével bíró [más jogszabály] megváltoztatja-e.

84. íme ugyanis a Claudianus-féle senatusi határozat *(senatus consultum)* szerint az a római polgárjogú nő *(civis Romána),* aki más rabszolgájával a rabszolga urának beleegyezésével nemi kacsolatba került, maga ugyan szabad maradhat a megegyezés értelmében, de rabszolgát fog szülni, ugyanis ami megegyezés lesz közte és annak a rabszolgának az ura között, azt a senatus határozata *(senatus consultum)* érvényesnek ítéli. De később a méltánytalan dolgot és a helytelen jogot megfontolva az isteni Hadrianus helyreállította a népek jogának szabályát, amely szerint mivel az asszony szabad marad, szabadot szül.

F. G. - R. Z.

• A római polgárokról, a latin jogúakról lásd RJT 203-208., a rabszolgákra vonatkozóan pedig lásd RJT 208-211.

4.3.8. AUGUSTUS KÜLPOLITIKÁJA

Suetonius: *De vita Caesarum [A* Caesarok élete], *Augustus* 21-23.

21. Részint személyesen, részint alvezérei útján leigázta Cantabriát, Aquitaniát, Pannoniát, Dalmatiát az egész Illyricummal, továbbá Raetiát meg a vindelicusok és salassusok alpesi törzseit. Gátat vetett a dákok betöréseinek - három vezérük nagyszámú seregükkel együtt elpusztult -, a germánokat visszakergette az Elba folyón túlra; közülük a suebusok és sigamberek meghódoltak, ezeket átvezette Galliába, és a Rajna menti földeken *(inproximis Rheno agris)* telepítette le őket. Más lázongó népeket is engedelmességre bírt. Igaz és kényszerítő ok nélkül azonban egyetlen népet sem támadott meg soha; távol állott tőle, hogy hadi dicsőség öregbítése végett kiterjessze a birodalom határait: egy-két barbár fejedelemtől a Bosszúálló Mars templomában *(in aede Mártis Ultoris)* még esküt is vett, hogy megtartják a békét és barátságot, melyet maguk kívántak; másoktól pedig újfajta túszokat: nőket követelt, mert észrevette, hogy a férfi kezesekkel nemigen törődnek; mégis megengedte nekik,

hogy túszaikat, valahányszor kedvük tartja, kiválthassák. Még a gyakran és hitszegően lázadó törzseken sem állt különösebben súlyos büntetéssel bosszút; ilyenkor a foglyokat azzal a feltétellel adta el rabszolgának, hogy hazájukkal szomszédos területen nem raboskodhatnak, és harminc évnél előbb fel nem szabadulhatnak. E vitézség és mértékletesség hírére az indusok és scythák, akiket addig csak hírből ismertek, arra szánták magukat, hogy követeik útján önként kérjék Augustus és a római nép barátságát *(amicitia ... populi Romani).* Kívánságára a parthusok is könnyűszerrel átengedték Armeniát, kiadták a hadijelvényeket *(signa militaria)* is, melyeket még M. Crassustól és M. Antoniustól zsákmányoltak; túszokat is felajánlottak neki, sőt egy alkalommal, mikor többen viszálykodtak a trónért, azt ismerték el, akit Augustus választott ki számukra.

22. Ianus Quirinus templomát, melyet Róma alapításától fogva uralkodása kezdetéig *(a condita urbe ante memóriám suam)* csak kétszer tartottak zárva, ennél jóval rövidebb idő alatt, békét teremtve szárazon és vízen, három ízben záratta be *(terra marique pace párta ter clusit).* Kisebb diadalmenetben *(ovatio)* kétszer vonult be Rómába: a philippi csata és a siciliai háború után. Nagy diadalmenetet *(triumphus)* háromszor rendezett, a dalmatiai, az actiumi és az alexandriai győzelem után - mindegyik három-három napig tartott egyfolytában.

23. Mindössze két súlyos és szégyenletes vereséget szenvedett, mindkettőt Germaniában: a „lolliusit" *(clades Lolliana)* és a „varusit" *(clades Variana);* az elsőnél nagyobb volt a szégyen, mint a veszteség, a második viszont csaknem végzetessé vált, minthogy akkor három légiót mészároltak le hadvezérrel, alvezérekkel, kisegítő csapatokkal együtt. Mihelyt Augustus erről értesült, katonai őrségeket rendelt ki városszerte, hogy a forrongásoknak elejét vegye; a provinciák helytartóinak pedig meghosszabbította hivatalos megbízatásukat, hogy tapasztalt és a helyi viszonyokkal ismerős emberek tartsák féken a szövetségeseket. Fényes játékok rendezésére tett fogadalmat a Legjobb és Leghatalmasabb Iuppiternek *(Iuppiter Optimus Maximus),* ha jóra fordul segítségével az állam helyzete: így történt ez a cimberek és marsusok ellen viselt háború idején is. Azt mondják, annyira leverte ez az esemény, hogy hónapokon keresztül nem vágatta haját és szakállát, fejét az ajtófélfához verdeste, s ezt kiáltozta: „Quintilius Varus, add vissza légióimat!" *(Quintili Vare, legiones redde!) A* vereség napján minden évben komor gyászünnepet ült.

K. F.

4.3.9. AUGUSTUS ÉS A MEGHÓDÍTOTT KIRÁLYSÁGOK

Suetonius: *De vita Caesarum* [A Caesarok élete], *Augustus* 48.

A királyságokat, melyeket a hadijog alapján kerített hatalmába, kevés kivétellel vagy visszaadta uraiknak, vagy idegeneknek adományozta őket. A szövetséges királyokat *(reges socii)* még egymás közt is összefűzte kölcsönös rokoni kötelékkel, készséges szerzője és támogatója lévén mindenféle rokonságnak és barátságnak. Mindegyikről úgy gondoskodott, mint a birodalom tagjáról és részeséről; a kiskorúaknak és elme-

betegeknek gyámot rendelt ki korhatáruk eléréséig, illetve gyógyulásukig; sokuk gyermekét pedig a magáéival együtt neveltette és taníttatta.

K. F.

4.3.10. RÓMA KÜLPOLITIKAI HELYZETÉNEK MEGSZILÁRDÍTÁSA AUGUSTUS HALÁLA UTÁN

Cassius Dio: *Rhómaiké história* [Római történelem] 60.8.1-3.

1. Ezután visszaadta Kommagénét Antiochosnak (mert Gaius, bár előzőleg maga adta neki, visszavette tőle), az ibériai Mithridatést pedig, akit korábban Gaius maga elé idéztetett, majd bebörtönzött, hazaküldte, hogy visszaszerezze hatalmát. 2. Egy másik Mithridatésnek pedig, aki ama nagy Mithridatés leszármazottja volt, a Bosporost ajándékozta, míg Polemónnak egy kilikiai területet adott helyette cserébe. A palaestinai Agrippának, aki annak idején, véletlenül éppen Rómában lévén, segítségére volt a hatalomra jutásban, megnövelte felségterületét és consuli címet juttatott neki. 3. (Agrippa) Fivérének, Heródesnek pedig praetori méltóságot és helytartói hatalmat adott, valamint megengedte, hogy belépjenek a senatusi gyűlésteremba, és görögül mondjanak köszönetet neki.

B. Á.

• Augustus halálát követően Tiberius megpróbálta diplomáciai úton megszilárdítani Róma helyzetét a Rómától függő helyzetben levő államalakulatokban, és saját, hű embereit juttatta hatalomra Asia, Hispánia területén.

4.3.11. AUGUSTUS HÓDÍTÁSAI

Suetonius: *De vita Caesarára* [A **Caesarok** élete], *Augustus* 48.

48. A királyságokat, melyeket a hadijog alapján kerített hatalmába, kevés kivétellel vagy visszaadta uraiknak, vagy idegeneknek adományozta őket. A szövetséges királyokat még egymás közt is összefűzte kölcsönös rokoni kötelékkel, készséges szerzője és támogatója lévén mindenféle rokonságnak és barátságnak. Mindegyikről úgy gondoskodott, mint a birodalom tagjáról és részeséről; a kiskorúaknak és elmebetegeknek gyámot rendelt ki korhatáruk eléréséig, illetve gyógyulásukig; sokuk gyermekét pedig a magáéival együtt neveltette és taníttatta.

K. F.

• Augustus hódításaihoz lásd még a 4.3.8. és a 4.3.9. szemelvényt.

4.3.12. A DUNA MENTÉN ÉLŐ NÉPEK MEGHÓDÍTÁSA

Florus: *Epitomae de Tito Livio bellorum omnium annorum* [Róma háborúi] IV. 11.

Ezzel véget értek a polgárháborúk, a többi hadjáratot már idegen népek ellen viseltük, akik a földkerekség különböző pontjain támadtak meg minket, látván, hogy birodalmunk súlyos bajokkal küszködik. E törzsek számára új dolog volt a béke, és mivel nem voltak hozzászokva a szolgaság jármához, fölkeltek, hogy gőgös nyakukról lerázzák az igát, amelyet csak a minap tettünk rájuk. A legelkeseredettebb harcok általában az északi irányba eső területeken folytak: a noricusokkal, az illyrekkel, a pannonokkal, a dalmatákkal, a moesiaiakkal, a thrákokkal, a dákokkal, a sarmatákkal és a germánokkal.

Noricum lakóinak önbizalmát az Alpok bércei növelték, mintha a háború nem volna képes feljutni a sziklákra és a havas csúcsokra. De Caesar - mostohafia, Claudius Drusus révén - hatalmunk alá vetette e kulcsfontosságú terület összes népét: a breunusokat, az ucennusokat és a vindelicusokat. Abból is könnyen megítélhető, milyen vadak voltak ezek az alpokbeli törzsek, ahogy asszonyaik viselkedtek. Amikor elfogytak a hajítódárdáik, földhöz csapták gyermekeiket, s azokat dobták előrenyomuló katonáink fejére.

Az illyrek szintén az Alpok lábainál élnek. A mélyen fekvő völgyeket őrzik, és - hogy úgy mondjam - azokat a hegykapukat, amelyeket körülfolynak a meredekről lezúduló patakok. Ellenük maga Caesar vezette a hadjáratot, s megparancsolta embereinek, hogy verjenek hidat. Amikor csapatai ezen a helyen megzavarodtak a vízesésektől és az ellenségtől, kiragadta egyik katonája kezéből a pajzsot. Annak ugyanis nem volt mersze a sziklamászáshoz. Ekkor Caesar felhágott a kapaszkodóra, és aztán a hadoszlop is megindult a nyomában. De a sokaság alatt összeomlott a híd. Ő maga karján és lábszárán megsebesült, de egyre csak kaszabolta a menekülő ellenség hátsó sorait, s a vértől csak még nagyszerűbbnek, a veszedelemtől pedig még fenségesebbnek látszott.

A pannonokat két sebes sodrású folyó veszi védősáncként körül: a Dráva *(Dravus)* és a Száva *(Savus). A* szomszédos területek ellen végrehajtott rabló portyázásaik után mindig ezek mögé a partok mögé húzódtak vissza. Leigázásukra Caesar Vinniust küldte. Az ellenséget a két folyó mentén mészárolták le. A legyőzöttek fegyvereit nem égették el, ahogy háborúban szokás, hanem darabokra törve belehajították az árba, hogy azok is megismerjék Caesar nevét, akik még mindig ellenálltak.

A delmaták rengetegekben tanyáztak, és ezért igen könnyen vetemedtek fosztogatásra. Nekik már korábban - hogy úgy mondjam - lenyesegette a szarvukat Március consul, amikor Delminium városát felégette, majd pedig Asinius Pollio, második legnagyobb szónokunk támadt rájuk, és megfosztotta őket nyájaiktól, fegyvereiktől és földjeiktől. Augustus Vibiusra bízta, hogy teljesen leigázza őket, s a hadvezér rá is kényszerítette ezt az elvadult népet, hogy földet túrjon, és kimossa a telérekből az aranyat. Az egyébként is rendkívül kapzsi népség olyan igyekezettel és szorgalom-

mai vadászott a nemesfémre, hogy azt lehetett volna hinni, saját hasznukra bányásszák ki a kincset.

H. L.

• Noricum és Illyricum térségének meghódítására és provinciává szervezésére vonatkozóan lásd PRK 15-34.

4.3.13. A PANNON-DALMATA LÁZADÁS KITÖRÉSE, MENETE ÉS LEVERÉSE

Velleius Paterculus: *História Romána* [Római történelem] 2.110-115.
Kr. u. 6-9.

110. A szerencse olykor meghiúsítja, néha csak késlelteti az emberi tervek megvalósulását. Caesar már elkészítette téli szálláshelyét a Duna mentén, seregét már kevesebb, mint ötnapi járóföld választotta csak el az ellenség előőrseitől, azok a légiók pedig, amelyeket Saturninus parancsnoksága alá rendelt, majdnem azonos távolságra voltak az ellenségtől, és a tervek szerint néhány nap múlva az előre megbeszélt helyen kellett egyesülniük Caesarral. Ekkor kelt fegyverre a hosszú békeidő áldásaitól elbizakodott Pannónia, s minthogy szövetségre lépett Dalmatiával, a környékbeli törzseket pedig mind megnyerte tervének, ereje igen számottevő volt. így hát a dicsőséggel kecsegtető vállalkozás helyett a sürgetőbb feladat került előtérbe, másrészt nem látszott biztonságosnak a sereget távoli vidékeken állomásoztatva Italiát egy ennyire közeli ellenségnek kiszolgáltatni. A fellázadt törzsek és népek összlétszáma több mint nyolcszázezret tett ki. Közel kétszázezer fegyverre fogható gyalogost és kilencezer lovast tudtak kiállítani. Ennek a mindenre elszánt és jól képzett vezéreknek engedelmeskedő hatalmas tömegnek egy része kijelentette, hogy Nauportus és Tergeste vidékén keresztül Italiába indul, mások Makedóniába özönlöttek, egy harmadik csoport pedig saját otthonainak védelmére határozta el magát. A vezérek közül legnagyobb tekintélye a két Batónak és Pinnetusnak volt. A pannonok mindegyike nemcsak a római hadművészetben, hanem a latin nyelvben is járatos, sőt sokak számára az írás és a szellemi tevékenység is magától értetődő volt. így tehát, Herculesre, soha egyetlenegy (lázadó) nép esetében nem álltak készen ilyen hamar a haditervek, amelyeket aztán végre is hajtottak. A római polgárokat térdre kényszerítették, a kereskedőket felkoncolták, azokon a területeken pedig, amelyek az imperatortól legtávolabb voltak, népes veteránszázlóaljakat mészároltak le, Makedóniát fegyverrel megszállták, és mindenütt mindent tűzzel-vassal pusztítottak. Bizony olyan nagy félelmet keltett ez a háború, hogy még az oly sok háborús tapasztalattal rendelkező Caesar Augustus rendíthetetlen lelkét is megrázta, őt magát is megrémítette a dolog.

111. Sorozást tartottak tehát, és mindenhonnan behívták az összes veteránt, a férfiakat és nőket pedig arra kötelezték, hogy vagyonuknak megfelelően járuljanak hozzá felszabadított rabszolgák felfegyverzéséhez. A senatusban a princeps szájából hangzott el, hogy tíz napon belül - hacsak nem foganatosítanak óvintézkedéseket - a

Róma városába érkező ellenséggel találhatják szembe magukat. A római senatorok és lovagok megígérték, hogy megadják azt a segítséget, amelyet ebben a háborúban elvárnak tőlük. De mindez az előkészület hiábavaló lett volna, ha nem lett volna valaki, aki a hadműveleteket irányítja. így aztán az egész állam azt kívánta Augustustól, hogy Tiberiust tegye meg a háború fővezérévé, hiszen végső soron őt tekintették megmenekülésük zálogának. Csekélységem ebben a háborúban is dicső szolgálatokat vihetett véghez. A lovagok számára előírt katonai pályát befejezve, kijelölt quaestorként még nem voltam senator, de a senatorokkal, sőt kijelölt néptribunusokkal egyenlő megtiszteltetésben részesültem: a seregnek Augustustól rám bízott részét a Várostól az ő fiához (Tiberiushoz) vezettem. Quaestorságom idején aztán, a sorsolásról lemondva, ugyanezen provincia legátusaként megint csak ő (ti. Tiberius) mellé helyeztek.

Micsoda ellenséges hadakat láttunk az első évben! Hány alkalommal sikerült vezérünk bölcsességének köszönhetően kijátszanunk és szétszórnunk tomboló főerőiket! Láttuk, hogy mekkora lendülettel és ugyanakkor micsoda tekintéllyel és milyen előnyösen vezette a hadműveleteket. Mily előrelátóan választotta meg a téli szállásheljet! Mekkora erőfeszítésébe került hadseregünknek, hogy az ellenség utánpótlási vonalait elvágja! Mennyi időbe telt, míg az ellenség tartalékai kifogytak, és az egymás elleni harcban megtört az erejük!

112. Meg kell örökíteni Messalinusnak a háború első nyarán véghezvitt, szerencsés kimenetelű és bátor kezdeményezését. Ez a férfi jellemével még származásának előkelőségét is felülmúlta, pedig apja Corvinus volt, ő maga pedig a Cotta cognoment hagyományozta testvérére. Illyricum helytartójaként a hirtelen jött lázadás kitörésének idején a sorállománynak csak felével rendelkező huszadik légióval az őt bekerítő ellenségből több mint húszezret megfutamított és megvert. Ezért diadalmenettel tüntették ki. A barbárokat annyira lenyűgözte csapatainak kis száma és erejükbe vetett határtalan önbizalmuk, hogy bármerre vonult is Caesar, nem mertek szembeszállni vele. Hadseregük egy része magával a fővezérrel került szembe, aki kénye-kedve szerint kiéheztette őket, minthogy sem a támadásokkal szemben helytállni, sem pedig a felsorakozott hadsereggel csatába bocsátkozni nem mertek, s védelemre rendezkedve be, a Claudius-hegyen sáncolták el magukat. Az a részük viszont, amelyik az Aulus Caecina és Silvanus Plautius consulok által vezetett, a tengerentúli provinciákból hozott sereggel találta szembe magát, az bekerítette öt légiónkat, segédcsapatainkat és a királyi lovasságot (ugyanis az előbb említett vezérekkel szövetségben Rhoemetalces thrák király nagy sereget hozott magával ebbe a háborúba), és kis híján végzetes pusztítást hozott mindenkire. Megfutamodtak a királyi lovasok sorai, a segédcsapatok menekültek, a cohorsok összekeveredtek, sőt a legiójelvények körül is riadalom támadt. De az egyszerű római katona több dicsőséget szerzett ekkor vitézségével, mint a hadvezérek. Ezek ugyanis fővezérük taktikájától eltérően még azelőtt harcba bocsátkoztak, hogy felderítők útján kiderítették volna, hogy merre is van az ellenség. Már-már válságosra fordult a helyzet, hiszen az ellenség jó néhány katonai tribunust, tábor- és cohorsparancsnokot is megölt, az első vonalbeli centuriók szintén elestek, a többiek pedig megsebesültek. A légiók tehát magukat buzdították, nekirontottak az ellenségnek, és nem elégedtek meg a tá-

madás elhárításával, hanem az ellenséges hadrendet áttörve, reménytelen helyzetből is kivívták a győzelmet.

Ekkortájt halt meg Agrippa, akit nagyapja ugyanazon a napon fogadott örökbe, mint Tiberiust. Már két évvel korábban kezdett megmutatkozni, hogy milyen a valódi természete: döbbenetes gonoszságról és rosszakaratról tett tanúbizonyságot, fogadott atyjának, tehát nagyapjának szándékaitól eltávolodott, és rossz tulajdonságai napról napra növekedtek. Méltán bűnhődött tehát fékevesztett viselkedéséért.

113. Most pedig halld, Marcus Vicinius, hogy a princeps ugyanolyan nagy hadvezér a háborúban, mint amilyen nagyszerűnek látod őt békében. Összevonva azokat a seregeket, amelyek Caesar parancsnoksága alatt álltak, és amelyek köréje gyülekeztek, egy táborba tíz légiót, több mint hetven cohorsot, tíz segédcsapatot, több mint tízezer veteránt, ezenfelül nagyszámú önkéntest és rengeteg királyi lovast gyűjtött össze. Egyszóval ily nagy sereg a polgárháború óta még sehol sem alakult ki, és mindenki épp ennek örült, és a győzelem legnagyobb biztosítékát a nagy létszámban látta. Az imperátor azonban minden tettét a legalaposabban mérlegelte, és a hasznos cselekedeteket részesítette előnyben a látványosakkal szemben. En ugyanis úgy vettem észre, hogy ő minden háborúban a valóban helyes megoldást választotta, nem pedig azt, amelyiket a legtöbben helyeseltek. Néhány napot még várt, hogy az odavezető út fáradalmait kipihenve ki-ki erőre kapjon, de aztán úgy döntött, hogy szélnek ereszti az összegyűlt hadsereget, mert úgy látta, hogy az nagyságánál fogva fegyelmezhetetlen és irányíthatatlan. Visszaküldte tehát őket oda, ahonnan jöttek, de maga is elkísérte őket a hosszú és szinte leírhatatlan gyötrelmekkel teli úton, nehogy az egész sereggel szembeszállni merészeljen valaki, vagy a különböző irányba távozó csapatokat a területét féltő ellenség egyesült seregei támadják meg. Ő maga az igen kemény tél beálltakor visszatért Sisciába, és a több részre osztott téli tábor irányítását legátusaira bízta. Ezek között ott voltam én is.

114. ...A tél nagyban hozzájárult a háború sikeres befejezéséhez. Ennek ellenére háborús tűzfészkek maradtak Dalmatiában, és egész Pannónia is csak a következő nyáron kért békét. Reményeink szerint a megfelelő könyvekben sorra-rendre elbeszéljük majd, hogyan tette le a Bathinus folyó mellett a fegyvert az a több ezer vad ifjú, akik nem sokkal korábban szolgasággal fenyegették Italiát, most pedig egy emberként az imperátor lábai elé vetették magukat. Batóról és Pinnetusról, a két igen kiváló hadvezérről is elmondjuk majd, hogyan esett fogságba az egyik, és hogyan adta meg magát a másik.

Ősszel győztesként tért vissza téli szállására a hadsereg, amelynek élére Caesar teljhatalommal felruházva Marcus Lepidust állította. Ez a férfi származását és vagyonát tekintve is nagyon közel állt Caesarokhoz, és minél inkább alkalma volt az embernek megismernie és megértenie, annál inkább tisztelte és becsülte őt, és mindenki úgy ítélte, hogy nagy nevű őseinek dísz̀ére válik.

115. Caesar a másik nehéz feladatra, nevezetesen a dalmát háborúra irányította figyelmét és katonai erejét. Hogy mekkora segítőtársra lelt ezen a téren legátusa, az én Magius Celer Velleianus testvérem személyében, azt nemcsak saját maga és atyja kijelentései bizonyítják, hanem azok a bőkezű és emlékezetes kitüntetések is, amelyekkel a diadalmenetét ünneplő Caesar megajándékozta őt. Nyár elején Lepidus ki-

vezette téli táborából a sereget, és a háború csapásaitól még nem sújtott, sértetlen és éppen ezért vad és kegyetlen népek és nehéz terepviszonyok közt Tiberius imperatorhoz igyekezett. Folyamatosan küzdött az ellenséggel, és aki ellenállt neki, annak igen nagy károkat okozott: pusztította a földeket, az épületeket felgyújtotta, a férfiakat lekaszabolta. Ezután győzelmének boldog tudatában, zsákmánnyal megrakottan érkezett Caesarhoz. Ezen érdemeiért, ha mindezt saját nevében vitte volna véghez, bizonyára diadalmenetet érdemelt volna, így a princepsekkel egy véleményen levő senatus akaratából az *ornamenta triumphalia* kitüntetésben részesült. Ez a nyár hozta meg a végső sikert az igen hatalmas háborúban: a dalmát perustae és desidiates törzsek tudniillik akkor, amikor számukra már szinte minden elveszettnek tűnt, Caesarnak nem is annyira hadvezetése, mint inkább személyes varázsa és vitézsége által végre fegyverletételre kényszerültek, pedig vad természetüknek és meglepő harci jártasságuknak, de leginkább mégis a szűk völgyeknek és járhatatlan hegyeknek köszönhetően hadállásaikból nem lehetett kimozdítani őket. Ebben az egész hatalmas háborúban és Germaniában is azt tartottam legtöbbre, azt csodáltam leginkább, hogy az imperátor egyetlen olyan alkalmat sem tartott megfelelőnek a győzelem kivívására, amely nagy vérveszteséggel járt volna, és mindig azt tartotta legdicsőbbnek, ami a legbiztonságosabbnak látszott. Inkább ajózan észre, mint a dicsőségvágyra hallgatott, és nem a hadsereg véleménye befolyásolta a vezér döntéseit, hanem a vezér előrelátása irányította a sereget.

P. H. A.

• Az Augustus idején - legalábbis részben - meghódított Pannónia területén Kr. u. 6-ban kitört az ún. pannon-dalmata felkelés, amelyet a rómaiak Tiberius vezetésével csak hároméves küzdelmet követően tudtak leverni. Amint az a forrásból is kiderül, a római győzelem elsősorban a felkelők közötti ellenségeskedések fellángolásának és a lázadók kifárasztásának, nem pedig a harctereken vívott győzelmeknek volt köszönhető. Velleius Paterculus - Tiberius megítélésében a kortárs szerzők közül egyedülállóan - mint körültekintő, óvatos és kiváló hadvezért mutatja be a későbbi uralkodót, és nem hallgatja el saját magának, sőt testvérének a „győzelem kivívásában" játszott szerepét. A forrásrészletben ismertetett háborúk eseménytörténetére vonatkozóan lásd Mócsy A.: Pannónia a korai császárkorban. Apolló Könyvtár 6. Budapest, 1975, Akadémiai Kiadó; PRK 31-34.

4.3.14. AZ AZALUSOK ÉS BOIUSOK TÖRZSI SZÁLLÁSTERÜLETE KATONAI FELÜGYELŐJÉNEK FELIRATA

CIL IX 5363.
Az itáliai *Fermum Picenum* városában (ma Fermo, Olaszország) talált felirat.
Kr. u. 1. század közepe.

Lucius Völcacius Primusnak, Quintus fiának, Velina tribusból *(Lucio Volcacio Quinti filio Velina tribù Primo),* a Pannoniában állomásozó *cohors I(prima) Noricorum* lovagren-

di parancsnokának *(praefecto cohortis I[primae] Noricorum in Pannónia),* a Duna folyami határszakasza és a boiusok, valamint az azalusok két törzsi szállásterülete katonai parancsnokának *(praefecto ripae Danuvii et civitatium duarum Boiorum et Azaliorum),* a Moesiában állomásozó *legio V(quinta) Macedonica* lovagrendi katonai tribunusának *(tribuno militum legionis V[quintae] Macedonicae in Moesia),* az Africában állomásozó *ala I(prima) Pannoniorum* lovagrendi parancsnokának *(praefecto alae I[primae] Pannoniorum in Africa),* a város ötévenkénti vagyonbecslés végrehajtásával is megbízott vezetőjének *(duumviro quinquennali),* az összes istenivé avatott császár kultusza papjának *(fiamini divorum omnium),* a város védnökének *(patrono coloniae),* saját végrendeleti rendelkezése nyomán állíttatott *(ex testamento eiusposita)* M(arcus) Accius Seneca és [-] Manlius Plánta, a város két, az ötévenkénti vagyonbecslés végrehajtásával is megbízott vezetője által *(Marco Accio Seneca/ [-] Manlio Plánta duumviris quinquennalibus),* a városi tanács által hozott határozatban adományozott helyen *(loco dato decreto decurionum).*

B. L.

• Lucius Volcacius Primus neve jól ismert *Firraum Picenum* városában. Valószínűleg ebben a *Velina* trtbusba tartozó városban született, és innét indult el a hagyományosnak tekinthető lovagrendi hivatali ranglétrán. Először egy 500 fős gyalogosegység *(cohors I Noricorum)* parancsnoka *(praefectus)* lett Pannoniában, *Arrabona* (ma Győr) állomáshelyen. Katonai tisztségével egyidejűleg a dunai folyami határvonal *(ripa),* valamint az ezen a területen élő, meghódított jogállású boius és azalus törzsek szállásterületének *(civitas [peregrina] Boiorum et Azaliorum)* katonai felügyeletét *(praefectus)* is ellátta. Ezután Moesiában teljesített szolgálatot mint a *legio V Macedonica* lovagrendi katonai tribunusa *(tribunus militum angusticlavius).* Ezt követően ért katonai pályájának csúcsára: Africában lett egy 500 fős lovascsapat *(ala I Pannoniorum)* parancsnoka *(praefectus).* Katonai pályafutása végeztével visszatért szülővárosába, ahol a város két polgármesterének egyike lett, és mint ilyennek, az ötévenként esedékes vagyonbecslés végrehajtása is feladatául jutott *(duumvir quinquennalis).* Hivatali pályafutását az elhunyt császárok kultuszának papjaként fejezte be *(fiamén divorum omnium).* Tetteit a város vezető testülete úgy hálálta meg, hogy patrónusának közterületen, a decuriói testület határozata értelmében feliratot állított.

4.3.15. KELTA ELŐKELŐSÉG FELIRATA BRIGETIO TERRITÓRIUMÁRÓL

RIU III. 790.
Feltehetőleg Esztergom-Szamárhegy lelőhelyen talált felirat, ma Esztergomban, a Balassa Bálint Múzeumban őrzik. Leltári száma: 67.15.1.
Kr. u. 1. század második fele.

Solva, Iucundusnak, az azalusok törzsi vezetőjének a leánya, élt 8 évet. Állította az apja. *(Solva, Iucundi principis Azaliorum filia, annorum IIX, páter posuit).*

B. L.

di parancsnokának *(praefecto cohortis I[primae] Noricorum in Pannónia),* a Duna folyami határszakasza és a boiusok, valamint az azalusok két törzsi szállásterülete katonai parancsnokának *(praefecto ripae Danuvii et civitatium duarum Boiorum et Azaliorum),* a Moesiában állomásozó *legio V(quinta) Macedonica* lovagrendi katonai tribunusának *(tribuno militum legionis V[quintae] Macedonicae in Moesia),* az Africában állomásozó *ala I(prima) Pannoniorum* lovagrendi parancsnokának *(praefecto alae I[primae] Pannoniorum in Africa),* a város ötévenkénti vagyonbecslés végrehajtásával is megbízott vezetőjének *(duumviro quinquennali),* az összes istenivé avatott császár kultusza papjának *(fiamini divorum omnium),* a város védnökének *(patrono coloniae),* saját végrendeleti rendelkezése nyomán állíttatott *(ex testamento eiusposita)* M(arcus) Accius Seneca és [-] Manlius Plánta, a város két, az ötévenkénti vagyonbecslés végrehajtásával is megbízott vezetője által *(Marco Accio Seneca/ [-] Manlio Plánta duumviris quinquennalibus),* a városi tanács által hozott határozatban adományozott helyen *(loco dato decreto decurionum).*

B. L.

• Lucius Volcacius Primus neve jól ismert *Firmum Picenum* városában. Valószínűleg ebben a *Velina tribusba* tartozó városban született, és innét indult el a hagyományosnak tekinthető lovagrendi hivatali ranglétrán. Először egy 500 fős gyalogosegység *(cohors I Noricorum)* parancsnoka *(praefectus)* lett Pannoniában, *Arrabona* (ma Győr) állomáshelyen. Katonai tisztségével egyidejűleg a dunai folyami határvonal *(ripa),* valamint az ezen a területen élő, meghódított jogállású boius és azalus törzsek szállásterületének *(civitas [peregrina] Boiorum et Azaliorum)* katonai felügyeletét *(praefectus)* is ellátta. Ezután Moesiában teljesített szolgálatot mint a *legio V Macedonica* lovagrendi katonai tribunusa *(tribunus militum angusticlavius).* Ezt követően ért katonai pályájának csúcsára: Africában lett egy 500 fős lovascsapat *(ala I Pannoniorum)* parancsnoka *(praefectus).* Katonai pályafutása végeztével visszatért szülővárosába, ahol a város két polgármesterének egyike lett, és mint ilyennek, az ötévenként esedékes vagyonbecslés végrehajtása is feladatául jutott *(duumvir quinquennalis).* Hivatali pályafutását az elhunyt császárok kultuszának papjaként fejezte be *(fiamén divorum omnium).* Tetteit a város vezető testülete úgy hálálta meg, hogy patrónusának közterületen, a decuriói testület határozata értelmében feliratot állított.

4.3.15. KELTA ELŐKELŐSÉG FELIRATA BRIGETIO TERRITÓRIUMÁRÓL

RIU III. 790.
Feltehetőleg Esztergom-Szamárhegy lelőhelyen talált felirat, ma Esztergomban, a Balassa Bálint Múzeumban őrzik. Leltári száma: 67.15.1.
Kr. u. 1. század második fele.

Solva, Iucundusnak, az azalusok törzsi vezetőjének a leánya, élt 8 évet. Állította az apja. *(Solva, Iucundi principis Azaliorum fiia, annorum IIX, páter posuit).*

B. L.

• A felirat abból az időszakból származik, amikor az alávetett jogállású bennszülött törzsek szállásterületének *(civitas peregrina)* katonai felügyelete megszűnt, és igazgatásukat a rómaiak számára megbízható bennszülött előkelőkre *(princeps)* bízták. Iucundus Brigetio területe őslakosságának az elöljárója volt - a romanizáció hatásaként értelmezhető, hogy a feliraton - római szokás szerint - feltüntette saját hivatali címét *(princeps Azaliorum)* és a *filiatio* mellett megadta elhunyt leányának, Solvának az életkorát. Pannónia őslakosságára, a római foglalás korára lásd PRK 15-29., 31-34., 237.

4.3.16. BENNSZÜLÖTT ELŐKELŐ SÍRFELIRATA AQUINCUMBÓL

CIL III 3456.
Kr. u. 1. század utolsó harmada.

Itt nyugszik a 15 éves (korában elhunyt) M(arcus) Cocceius Moesicus. Fiuknak és önmaguknak még életükben állította (ezt a síremléket) *(filio et sibi vivi posuerunt)* Matumarus fia, Marcus Cocceius Florus törzsi elöljáró *(Marcus Cocceius Matumari filius Florus princeps)* és felesége, Cocceia Oxidubna, Quintio leánya *(Cocceia Oxidubna Quintionis füia coniux)*.

B. L.

• A felirat az *Eraviscus* kelta törzs elöljárójának, feleségének és 15 évesen elhunyt gyermeküknek a sírfelirata. Az apa az *Eraviscus* törzs rómaiak által kinevezett elöljárója *(princeps Eraviscorum)* volt, abban az időben, amikor a pannóniai törzsek *peregrinus* jogállása és katonai ellenőrzése megszűnt, és - a rómaiakkal szemben természetesen lojális - saját elöljáróik lehettek. A törzsfő valószínűleg már rendelkezett római polgárjoggal, legalábbis erre utal *tria nomi*nójának megléte, apja viszont - bennszülött nevéből *(Matumarus)* ítélve - még nem. A törzsfő biztosan első generációs római polgár lehetett, ugyanis nevében feltünteti *afiliatiót* (ez az ő fia esetében már nem jelenik meg!). Felesége *Oxidubna* neve szintén kelta származásra utal. A felirat biztosan Aquincum városi rangra emelése előtti időből származik, talán a Kr. u. 1. század utolsó harmadára keltezhető. Pannónia bennszülött népességére és romanizációjára vonatkozóan összefoglalóan lásd PRK 31-34. és 237.

4.3.17. A *CIVITAS ERAVISCORUM* LEVÉLTÁROSA

CIL III 10408.
Aquincum - Budapest III. ker. / Óbuda.
Kr. u. 124-193 között.

Iuno Reginának P(ublius) Ael(ius) Maximinus, az eraviscusok közösségének levéltárosa *(tabularius civitatis Eraviscorum)* szívesen váltotta be fogadalmát, mert (Iuno) megérdemelte *(votum solvit libens merito)*.

B. L.

• Ezen a feliraton is a *civitas Eraviscorum* Kr. u. 2. században való további létezésének bizonyítékával találkozunk, azzal a különbséggel, hogy itt nem a *municipium Aquincensium* városi vezetőivel összefüggésben tűnik fel, hanem attól függetlenül, külön tisztviselővel *(tabularius)* rendelkezik, akinek nevében *(praenomen* és *nomen gentile)* Hadrianus császár elő- és családneve *(Publius Aelius)* fedezhető fel: ebből arra lehet következtetni, hogy Hadrianus idején polgárjog-adományozásban részesített bennszülött lehetett. A *civitas Eraviscorum* adminisztrációjára vonatkozóan nagyon kevés adattal rendelkezünk. Lásd: P. Kovács: Civitas Eraviscorum, *ANTAEUS* 24, 1997-1998, 278-295.

4.3.18. *MUNICIPIUM AQUINCENSIUM* ÉS A *CIVITAS ERAVISCORUM*

Aquincum - Budapest III. ker. / Óbuda. Mócsy A.: Attributio Aquincumban és a város decurioi. *ArchÉrt* 78., 1951, 107.
Kr. u. 124-193 között.

Iuppiter Optimus Maximusnak és Iuno Reginának *(Iovi Optimo Maximo et Iunoni Reginae)* az eraviscusok közösségének üdvéért és sértetlenségéért *(pro salute et incolumitate civitatis Eraviscorum)* T(itus) Ael(ius) Valens és P(ublius) Ael(ius) Dubitatus, Aquincum municipium városi tanácsának elöljárói *(duumviri municipii Aquincensium).*

B. L.

• A felirat a Római Birodalom egész területén egyedülálló módon arra szolgáltat bizonyítékot, hogy az Eraviscus törzs korábbi, *a peregrinus* jogállás időszakában létrehozott *civitas* szervezete, amelynek a városalapításkor mint közigazgatási egységnek - mint mindenütt a Római Birodalomban - meg kellett volna szűnnie, a *municipium* rang adományozása utáni időkben továbbra is létezett. Egyelőre megmagyarázhatatlan okokból csakis itt, de egészen a Kr. u. 3. század végéig továbbra is fennmaradt. Aquincumban az ilyen típusú feliratokon általában megfigyelhető, hogy a *municipium* tisztviselői egyben a *civitas* Eravi'scorumban is valamilyen tisztséget töltenek be. A két „polgármester" nevében Hadrianus *nomen gentiléje (Aelius)* fedezhető fel (az utóbbiéban ráadásul a császár*praenomene [Publius]* is): ebből arra lehet következtetni, hogy mindketten Hadrianus idején polgárjog-adományozásban részesített bennszülöttek lehettek.

4.3.19. RÓMAI POLGÁRJOG-ADOMÁNYOZÁS AFRICAI TÖRZSI ELŐKELŐKNEK (A *TABULA BANASITANA)*

Sidi-Ali-Bou-Dzsenoun *(Banasa).* 1957-ben előkerült bronztábla (64 x 42,5 x 0,6-0,7 cm) az Augustus által alapított város fórumának közelében levő fürdőépület egyik helyiségéből. AnEp 1971:534; J. H. Olivér, *AJP* 93.2., 1972, 336-340.
A három részből álló okmány kelt Kr. u. 168-169-ben és 177-ben.

Antoninus Augustus és Verus Augustus császáraink Coiiedius Maximushoz küldött levelének másolata: A *Zegrenis* törzsbeli Iulianusnak a te leveledhez *(epistula)* csatolt kérvényét *(libellus)* elolvastuk, és ámbár a római polgárjogot - hacsak nem egészen kimagasló érdemek indokolják *(non nisi maximis meritis provocata)* - nem szokás császári kegyből *(indulgentia principális)* azoknak a törzsbelieknek megadni, mégis, amikor meggyőzően bizonyítod azt, hogy ő (Iulianus) egyrészt saját népének legelőkelőbbjei közé tartozik *(de primoribus esse popularium suorum),* másrészt pedig a római ügyek iránti nyilvánvaló engedelmesség tekintetében is rendkívül hűséges, és nem figyelhetünk meg a *Zegrenses* törzsben sok családot, amelyek (ügyeink iránti) elkötelezettségét hasonló módon lehetne megdicsérni, noha többeket szeretnénk abban a törzsben az általunk adományozott kitüntetéssel a Iulianusszal való versengésre buzdítani, nem késlekedünk neki magának, Ziddina nevű feleségének, valamint gyermekeinek, Iulianusnak, Maximusnak, Maximinusnak (és) Diogenianusnak - törzsi jogainak érvényben maradása mellett *(salvo iure gentis)* - a római polgárjogot *(civitas Romána)* megadni.

Antoninus Augustus és Commodus Augustus császáraink Vallius Maximianushoz küldött levelének másolata: olvastuk a *Zegrensis* törzs elöljárójának *(princeps)* levelét, és észrevételeztük, hogy előd ödnek, Epidus Quadratusnak mily jóindulatát élvezi; ezért tehát mind az ő bizonyítékai *(testimonia),* mind a törzsfő érdemei *(merita),* mind pedig a mellékelt példázatok *(exempla)* által indíttatva feleségének és gyermekeinek - törzsi jogaik érvényben maradása mellett - megadtuk a római polgárjogot; hogy pedig nyilvántartásunkba be lehessen jegyezni, derítsd ki, hogy ki hány éves, és írd meg nekünk.

Az adományozó isteni Augustus és Tiberius Caesar Augustus és Caius Caesar és az isteni Claudius és Nero és Gálba és az isteni Vespasianus és Titus Augustusok és Domitianus Caesar és az isteni Nerva és Traianus Parthicus és Traianus Hadrianus és Hadrianus Antoninus Pius és Verus Germanicus Medicus Parthicus Maximus Augustusok, továbbá Imperátor Caesar Marcus Aurelius Antoninus Augustus Germanicus Sarmaticus, valamint Imperátor Caesar Lucius Aurelius Commodus Augustus Germanicus Sarmaticus nyilvántartásáról *(ex commentario),* amelyet Asclepiodotus szabados *(libertus)* hozott elő - úgy, ahogy az alább le van írva -, lemásolva és ellenőrizve *(descriptum et recognitum)* Róma városában.

Kelt Rómában, Imperátor Caesar Lucius Aurelius Commodus Augustus és Marcus Plautius Quintilius consulságának évében, *Iulius* hónap *NonaeJáx* megelőző napon (177. július 8-án).

Iulianusnak, a *Zegrensis* törzs *princepsének* a felesége, Faggura 22 éves, a fent említett Iulianus gyermekei pedig Iuliana, 8 éves, Maxima, 3 éves, Diogenianus, 2 éves.

Aurelius Iulianusnak, a *Zegrensis* törzs *princepsének* kérvény formájában beadott kérésére *(rogatu ... per libellum),* Vallius Maximianus levélben adott támogatására *(suffragante ...per epistulam)* törzsi jogaik érvényben maradása mellett és a törzsüknek és az államkincstárnak fizetendő egyenes és közvetett adók csökkentése nélkül *(sine diminutione tributorum et vectigalium populi etfisci)* a római polgárjogot megadtuk nekik.

Elrendelve ugyanazon a napon, ugyanott, ugyanazok consulsága idején.
Asclepiodotus *libertus.* Ellenőriztem.

Aláírták *(signaverunt):*
Marcus Gavius Squilla Gallicanus, Marcus fia, Poblilia tribusból
Manius Acilius Glabrio, Manius fia, Galéria tribusból
Titus Sextius Lateranus, Titus fia, Voturia tribusból
Caius Septimius Severus, Caius fia, Quirina tribusból
Publius Iulius Scapula Tertullus, Caius fia, Sergia tribusból
Titus Varius Clemens, Titus fia, Claudia tribusból
Marcus Bassaeus Rufus, Marcus fia, Stellatina tribusból
Publius Tarrutienus Paternus, Publius fia, Poblilia tribusból
Sextus Tigidius Perennis, [—] fia, [—]
Quintus Cervidius Scaevola, Quintus fia, Arnensis tribusból
Quintus Larcius Euripianus, Quintus fia, Quirina tribusból
Titus Flavius Piso, Titus fia, Palatina tribusból

B. L.

• A bronztábla első része *Marcus Aurelius* és *Lucius Verus* császárok levelének másolata Kr. u. 168-169-ből. A levél a *Mauretania Tingitana* provinciabeli *Zegrensis* törzshöz tartozó *Iulianus Zegrensis* nevű bennszülött előkelőnek és családtagjainak - kivételes érdemeikre, előkelő származásukra és rómaiak iránti hűségükre való tekintettel - adományozott római polgárjogról értesíti az „előterjesztő" római helytartót, *Coiiedius Maximust.*

A második fejezet *Marcus Aurelius* és *Commodus* császárok *Vallius Maximianus* helytartóhoz írt levelének másolata. A levél Kr. u. 177. július 6-án kelt, és az *Aurelius Iulianusnak,* a *Zegrensis* törzs *princepsének* és családtagjainak megadott római polgárjogról értesít. Ugyanakkor felszólítja a helytartót, hogy utólag tudassa a „hivatallal" a római polgárjogban részesített személyek életkorát.

A harmadik fejezet az okmányhoz csatolt záradék, amely a hivatalok működésére, a tartományok és Róma közötti hivatalos ügyintézés menetére és a nyilvántartások természetére vonatkozóan is értékes adatokat tartalmaz. A polgárjog-adományozás tényét a császári tanács *(consilium principis)* 12 tagja - sokan közülük ismert magas rangú történelmi személyek - neve aláírásával tanúsítja.

4.3.20. RÓMAI POLGÁRJOG-ADOMÁNYOZÁS A SEGÉDCSAPATOKBÓL LESZERELT PANNÓNIAI BENNSZÜLÖTTEKNEK

CIL XVI 61, külső borító, 1. tábla.
1853-ban az ausztriai Petronell falu temetőjében, az ókori *Carnuntum* területén talált katonai diploma. Ma Bécsben, a Kunsthistorisches Museumban őrzik.
Kr. u. 114. szeptember 1.

Imperátor Caesar Nerva Traianus Optimus Augustus Germanicus Dacicus, az isteni Nerva fia, a néptribunusi hatalom tizenhétszeres, az imperátori *acclamatio* hétszeres birtokosa, hatszoros consul, a haza atyja *(páter patriae)* azoknak a gyalogos és lovas katonáknak, akik a *Pannónia inferiorban* P(ublius) Afranius Flavianus parancsnoksága alá tartozó két lovas segédcsapatban *(ala)* és hat gyalogos segédcsapatban *(cohors),* amelyek neve *ala I(prima) Flavia <G>aetulor(um), ala Frontoniana, valamint cohors IAlpinor(um), cohors I Montanor(um), cohors I Alpinor(um), cohors I Lusitanor(um), cohors Il(secunda) Aug(usta) Nervia Pacensis* oo *(milliaria) Britton(um)* és *cohors III(tertia) Lusitanorum,* illetve a hadjáratba elvezényelt *(missa in expeditionem) ala I Flavia Aug(usta) Britannic(a)* oo *(milliaria) c(ivium) R(omanorum),* 25 vagy annál több szolgálati év letöltésével tisztességes elbocsátásban részesültek *(quinis et vicensis pluribusve stipendis emeritis dimissis honesta missione),* azoknak, akiknek a neve alább le van írva, nekik, gyermekeiknek és az ő utódaiknak *(ipsis liberis posterisque eorum)* polgárjogot és a házasságkötés jogát adományozta *(civitatem dedit et conubium)* feleségükkel együtt, akik már akkor a feleségeik voltak, amikor a polgárjogot megadták számukra *(cum uxoribus, quas tunc habuissent, cum est civitas iis data),* avagy - amennyiben nőtlenek lennének - azokkal *(aut, siqui caelibes essent, cum iis),* aki hajadonokat később vesznek majd feleségül, jóllehet most még egyedülállóak *(quaspostea duxissent dumtaxat singuli singulas).*

Kelt szeptember hó *Kalendaejin,* L(ucius) Lollianus Avitus és L(ucius) Messius Rusticus consulságának évében.

A L(ucius) Calpurnius Honoratus parancsnoksága alá tartozó *ala Frontoniana* egykori közlegényének *(alae Frontonianae, cui praefuit Lucius Calpurnius Honoratus, ex gregale),* a *boius* törzsbeli Nertomarusnak, Irducassa fiának *(Nertomaro Irducassae filio, Boio),* valamint feleségének, az Aquincumból való Custának, Magnus leányának *(et Custae Magnifiliae uxori eius, Aquinco)* és Victor nevű fiának, továbbá Propinquus nevű fiának és Bella nevű leányának *(et Victori filio eius et Propinquo filio eius et Bellae filiae eius).*

Leírva és ellenőrizve arról a bronztábláról *(descriptum et recognitum ex tabula aenea),* amely Rómában az isteni Augustus temploma mögött álló Minerva-templom falában van elhelyezve *(quae fixa est Romae in muro post templum divi Augusti ad Minerum* [sic!]).

B. L.

• A katonai diploma az Aquincumban állomásozó *ala Frontonianában* 25 éven át szolgáló nyugat-pannoniai kelta *(boius)* származású bennszülött, korábban *peregrinus* jogállású katonának adja meg a római polgárjogot. Ugyanebben részesült szintén kelta, minden bizonnyal *eraviscus,* származású felesége - akiről megtudjuk, hogy állomáshelyén, Aquincumban lakik -, valamint két fiú- és egy leánygyermekük. Amint az a diploma szövegezéséből kiderül, a római katonák házastársi viszonyát - noha azt igazából meg nem tiltották - csak a 25 év szolgálat letelte után fogadták el törvényesnek *(ius conubii).*

4.3.21. RÓMAI POLGÁRJOG MEGADÁSA BITHYNIA HELYTARTÓJÁNAK KÖZBENJÁRÁSÁRA

Plinius minor: *Epistulae* [Levelek] 10.5-7, 10.

5.1. Uram, mikor az előző évben súlyos beteg voltam, és már életem forgott veszélyben, fogadtam egy orvost. Az ő odaadó buzgalmát csak a te kegyes jótéteményed révén *(tuae indulgentiae beneficio)* hálálhatom meg méltóképpen. Kérlek ezért, adományozd neki a római polgárjogot *(rogo des ex civitatem Románam). 2.* Most ugyanis idegen jogállású *(est peregrinae condicionis),* egy idegen asszony szabadította fel *(manumissus a peregrina).* Az orvos neve Harpocras, pártfogója *(patrona)* a már régen elhunyt Thermutis, Theon lánya volt.

Úgyszintén kérlek, add meg a teljes polgárjogot (tus *Quiritium)* Antónia Maximilla, e tiszteletre méltó asszony szabadosainak *(libertae),* Hediának és Antónia Harmerisnek. Ezt pártfogójuk *(patrona)* nevében kérem tőled.

6.1. Uram, hálásan köszönöm, hogy késedelem nélkül megadtad a teljes polgárjogot az általam pártfogolt asszony szabadosainak s a római polgárságot Harpocrasnak, orvosomnak. Mikor azonban utasításod szerint közöltem korát és vagyoni helyzetét, a tájékozottabbak felhívták figyelmemet, hogy először az alexandriai polgárjogot *(Alexandrina civitas)* kellett volna kieszközölni számára, s csak aztán a rómait, minthogy ő egyiptomi. 2. Én azonban azt hittem, hogy az egyiptomiak s a többi idegen *(peregrini)* között nincs semmi különbség, ezért beértem annak említésével, hogy egy idegen bocsátotta szabadon, és pártfogója már rég elhunyt. De nem is bánom ezt a tájékozatlanságomat: így módomban áll, hogy ezért az emberért többszörösen lekötelezzem magam. Kérlek tehát, add meg neki az alexandriai és a római polgárjogot is, hogy jótéteményedet *(beneficium)* jogosan élvezhessem. Korát és vagyoni helyzetét - nehogy kegyességednek újabb akadálya legyen - tudtul adtam szabadosaidnak, akiket kijelöltél.

7.1. Elhatároztam, hogy az alexandriai polgárjogot, elődeim gyakorlatának megfelelően, nem osztogatom könnyű kézzel. Minthogy azonban orvosod, Harpocras számára már kieszközölted a római polgárságot, ezt a kívánságodat sem szándékozom megtagadni. Tudomásomra kell azonban hoznod, melyik kerületből származik, hogy elküldhessem hozzád barátomnak, Pompeius Plantának, Egyiptom helytartójának *(praefectus Aegypti)* szóló rendelkezésemet.

10.1. Uram, nem tudom szavakkal kifejezni, mekkora örömet szerzett leveled, melyből megtudtam, hogy orvosomnak, Harpocrasnak megadtad az alexandriai polgárjogot, bár elhatároztad, hogy elődeid gyakorlatának megfelelően nem osztogatod könnyű kézzel. Jelentem továbbá, hogy Harpocras a memphisi kerületből *(nomou Memphitou,* gör.) való. Kérlek tehát, legkegyelmesebb császár, ígéretedhez híven küldd meg nekem a rendelkezést barátod, Pompeius Plánta, Egyiptom helytartója

számára. Szeretnék eléd utazni, uram, hogy minél előbb élvezhessem hőn óhajtott visszatérésed örömét; engedd meg, hogy minél messzebb eléd mehessek.

M. E.

4.3.22. *TESSERA HOSPITALIS* HISPÁNIÁBÓL

Spanyolországban, Tőrre de Cabreira lelőhelyen 1959-ben előkerült 28 x 16,5 cm méretű ***tessera hospitalis.*** Ma Lugóban, a tartományi múzeumban őrzik. Lásd: F. Arias Vilas - P. Le Roux - A. Tranoy: ***Inscriptions romaines de la province de Lugo.*** Paris, 1979, 75., Nr. 55.
Kr. u. 28.

Appius Iunius Silanus (és) Publius Silius Nerva consulsága évében *(Appio Iunio Silano [et] Publio Silio Nerva consulibus)* Tillegus, Ambatus fia, aki susarrus származású és Aiobaigiaecus centuriájából való *(Tillegus Ambatifilius Susarrus [centuria] Aiobaigiaeco)* vendégbarátságot *(hospitium)* kötött a lougeiekkel, akik a toletumiak castellumához tartoznak, a maga, a felesége, gyermekeik és utódai számára *(hospitium fecit cum Lougeis castellanis Toletensibus sibi, uxori, liberis, posterisque suis).* És őt magát, a feleségét és a gyerekeit a toletumiak castellumához tartozók saját maguk, valamint az övéik hűségébe és klientélájába örök időkre befogadják *(Eumque, uxorem liberosque eius infidem clientelamque suam suorumque in perpetuo castellanei Toletensis receperint). A* határozatot hozta maga Tillegus, Ambatus fia *(Égit Tillegus Ambati fűius ipse)* Latinus, Arus fia és Aius, Temarus fia hivatalnoksága idején *(magistris Latino, Arifüio et Aio, Temari filio).*

B. L.

• A Hispánia területén fennmaradt számos ún. ***tessera hospitalis*** („vendégbaráti szerződés tábla", lat.) egyike. A fenti szöveg a susarrus származású Tillegus és partnerei, a kasztíliai ***castellum Toletumból*** (ma: Toledo) való ***Lougei*** közösség ***hospitium*** („vendégbarátság", lat.) szerződésének szövegét tartalmazza. A szerződés valójában függőségi viszonyt létesített: a ***castellum*** ToZetumban lakó ***Lougei*** befogadják ugyan Tillegust és a szerződés szövegében megnevezett hozzátartozóit, hogy letelepedjenek náluk, azonban a nekik kínált védelemért cserébe Tillegus és családtagjai be kellett, hogy lépjenek a ***Lougei*** klientélájába. A tábla a „hivatalos záradékkal" végződik: külön érdekessége, hogy Tillegus saját szerződésében mint szentesítő személy szerepel a hivatalban levő bennszülött magistratusok ***(Aius Temari fűius*** és ***Latinus Ari fdius)*** mellett, akik valószínűleg csak segédkeztek a szerződés létrehozásában, és nevük feltüntetése hitelesíti azt. A felirat elején a hivatalban levő consulok neve olvasható. A helyi bennszülött hivatalnokpárnak a felirat végén való feltüntetése hivatalos keretet ad a szerződésnek: ők töltötték be a helyi közigazgatás csúcshivatalait, csakúgy, mint a római birodalmi igazgatás élén a consulok. F. Marco Simon: ***VOTA OMNIA FINIBUS.*** La tésera de Herrera de Pisuerga y la ritualización de los pactos en la Hispánia indoeuropea. ***Paleohispanica*** 2, 2002, 169-188.

4.3.23. CLAUDIUS KÜLPOLITIKÁJA

Suetonius: *De vita Caesarára* [A Caesarok élete], *Claudius* 25.3-5.

3. Külföldieknek *(peregrinae condicionis homines)* megtiltotta, hogy római nevet, illetve nemzetségnevet *(Romana nomina dum taxát gentilicia)* vegyenek fel. Aki a római polgárjoggal illetéktelenül élt, azt az Esquilinus mezején bárddal kivégezték. Achaiát és Macedóniát, melyeket Tiberius a maga igazgatása alá vont, visszaadta a senatusnak. Lycia lakosait megfosztotta szabadságuktól, mert halálos ellenségeskedésben éltek egymással; a rhodusiakét azonban visszaadta, minthogy megbánták régi bűneiket. Ilium lakosainak, mint a római nép őseinek, minden adót örökre elengedett; felolvastatott egy régi görög nyelvű levelet, melyet a senatus és a római nép intézett Seleucus királyhoz, barátságot és szövetséget *(amicitia et societas)* ígérve neki arra az esetre, ha vérrokonait, Ilium lakosait minden teher alól fölmenti. 4. A zsidókat, akik Chrestus bujtogatására szüntelenül zavarogtak, kiűzte Rómából. A germánok követeinek megengedte, hogy az orchestrában foglaljanak helyet, annyira hatott rá nyíltságuk és önérzetességük: elébb ugyanis a köznép soraiban jelöltek ki nekik ülőhelyet, de mikor észrevették, hogy a parthusok és az armeniaiak a senatorok között ülnek, minden további nélkül maguk is odatelepedtek, kijelentvén: nem alábbvalók ők azoknál sem vitézség, sem rang dolgában. 5. A gallok druida szertartásait, melyektől Augustus alatt csak a római polgárokat tiltották el, szörnyű kegyetlenségük miatt egészen eltörölte; az eleusisi misztériumokat ellenben szerette volna Atticából Rómába átplántálni. O kezdeményezte továbbá, hogy Venus Erycina régiségtől roskadozó templomát *(templum vetus.ta.te conlapsum)* államköltségen *(ex aerarlo populi Romani)* újjáépítsék. Más népek királyaival a fórumon kötött szövetséget *(foedus),* miközben disznót áldoztak, és a fetialisok ősi formuláit mondták. De ez és sok egyéb intézkedése, jóformán egész uralkodása, nem az ő műve volt, inkább felesége és felszabadított rabszolgái feje szerint kormányozott; Claudius maga többnyire úgy viselkedett, ahogyan azoknak érdekük vagy hangulatuk diktálta.

K. F.

4.3.24. A RÓMAI SENATUSBA VALÓ BEJUTÁS JOGÁNAK MEGADÁSA A *GALLIA* COMA7ABELI AEDUUSOK ELŐKELŐINEK

Tacitus: *Annales* [Évkönyvek] XI.23-25.1.

23.1. Aulus Vitellius és Lucius Vipstanus consulsága alatt (Kr. u. 48. - a szerk.), mikor a senatus kiegészítéséről tárgyaltak, s az üstökösnek nevezett Gallia *(Gallia comata)* előkelői *(primores),* kik a szövetségesi és a római polgárjogokat *(foedera et civitas Romána)* már régebben megkapták, a városi tisztségek elnyerésének jogát kérték *(ius adipiscendorum in urbe honorum),* erről az ügyről sok mindenfélét beszéltek. 2. Az eltérő nézetek képviselői a princeps előtt is vitáztak, bizonygatva, hogy nem annyira beteg Itália, hogy ne tudna senatust adni fővárosának. Lám, egykor a rokon

népek beérték azokkal, akik itt születtek, és meg lehettek elégedve a régi köztársasággal. Mindmáig emlegetik azokat a példákat *(exempla),* melyeket a római jellem az ősi erkölccsel *(prisci móres)* erény *(virtus)* és dicsőség *(glória)* dolgában szolgáltatott. 3. Vagy nem elég, hogy a venetusok és az insuberek betörtek a curiába, hanem az idegen születésűek sokaságával *(alienigenarum coetus)* együtt kellene járnia mintegy a fogságnak *(captivitas)* is? Milyen tisztség *(honores)* marad meg ezután a város még meglevő előkelőségeinek vagy a szegény latiumi senatornak *(pauper e Latio senator)?* 4. Elözönlenek mindent azok a gazdagok, akiknek nagy- és dédszülei, ellenséges törzsek vezérei *(hostilium nationum duces),* tűzzel-vassal irtották seregeinket, Alesiánál ostromzár alá vették az isteni Iuliust. Friss dolgok ezek. Mi lenne, ha azok emlékezetét is felelevenítenők, kik a Capitolium tövében és Róma fellegváránál ugyanezeknek a kezétől hullottak el? Ám élvezzék a polgár címet *(fruerentur sane vocabulo civitatis):* a senatorok jelvényeit *(insignia patrum),* a tisztségekkel járó kitüntetéseket *(decora magistratuum)* ne tegyek közönségessé *(ne vulgarent).*

24.1. Az ilyen és efféle érvekkel egyáltalán meg nem hatott princeps nyomban szembeszállt velük, majd később az összehívott senatus előtt így kezdte beszédét:

- Őseim *(maiores mei),* akik közül a legrégibb, a szabin eredetű *(origine Sabina)* Clausus, egyszerre jutott a római polgárjog *(civitas Romána)* birtokába és a patriciusi családok *(familiae patriciorum)* közé, arra intenek, hogy hasonló elveket érvényesítsek kormányzásomban, és áthozzam ide, ami jó bárhol találtatott. 2. Mert jól tudom, hogy a Iuliusok Albából, a Coruncaniusok Cameriumból, a Porciusok Tusculumból, és mások - hogy régi dolgokat ne firtassunk - Etruriából s Lucaniából és egész Italiából kerültek a senatusba, végül maga Itália tolódott ki az Alpokig, hogy ne csak külön-külön egyesek, hanem földek, népek olvadjanak bele a római névbe. 3. Szilárd volt itthon a béke, és a külső országokkal szemben virágjában állott hatalmunk, mikor a Paduson túliakat *(Transpadani)* polgáraink közé fogadtuk, mikor azzal a látszattal, hogy a világ minden tájára katonai településeket *(deductae per orbem terrae legiones)* irányítunk és hozzájuk adjuk a tartományok legderekabb fiait *(provincialium validissimi),* a megfáradt birodalom segítségére siettünk. Csak nincs okunk elégedetlenkedésre, amiért a Balbusok Hispániából és nem kevésbé jeles férfiak *(insignes viri)* Gallia Narbonensisből átjöttek hozzánk? Utódaik itt élnek, és e haza szeretetében *(amor in hanc pátriám)* nem maradnak el mögöttünk. 4. Mi más vált vesztére Spartának és Athénnak, bár fegyverek dolgában erősek voltak, ha nem az, hogy a legyőzötteket *(victi),* mint idegeneket *(alienigeni),* távol tartották maguktól? Bezzeg Romulus, a mi városunk alapítója, olyannyira bölcs volt, hogy akárhány népet egy nap leforgása alatt levert, azután a polgárok közé fogadott. Jövevények *(advenae)* uralkodtak felettünk. Szabadon bocsátott rabszolgák fiaira *(libertinorum filii)* tisztségeket *(magistratus)* bízni nem új keletű dolog, mint sokan tévesen hiszik, hanem már az ősi köztársaság így járt el. 5. De a senonokkal harcban állottunk! Mintha a volscusok és az aequusok sohasem sorakoztak volna fel ellenünk. A gallok fogságába estünk! De az etruszkoknak is túszokat *(obsides)* adtunk, és vállalnunk kellett a samnisok igáját. 6. Mégis, havaiamennyi háborút számba vennők, egyet sem fejeztünk be hamarabb, mint a gallok ellen. Azóta folyamatos és megbízható a béke *(continua acfidapax).* Ha már egybekeveredtek szokásainkkal, műveltségünkkel, rokonságunkkal, inkább hordják ide ara-

nyukat és gazdagságukat, semmint külön élvezzék. 7. Mindaz, összeírt atyák, amit ma ősréginek hisznek, valamikor új volt. A nép kapta meg a hivatalokat a patríciusok után *(plebei magistratus post patricios),* a latinok a plebeiusok után *(Latini post plebeios),* Itália egyéb népei a latinok után *(ceterarum Italiae gentium post Latinos).* Régi keletű lesz ez is, és amit ma példákkal támogatunk, maga is a példák közé kerül.

25.1. Mikor a princeps szónoklatát a senatusi határozathozatal *(patrum consultum)* követte, elsőnek az aeduusok nyerték el a város senatori jogát *(senatorum in urbe ius).* Ennyivel adóztak a régi szövetséges viszonynak *(foedus antiquum),* és mivel ők az egyedüliek a gallok közül, kik a római nép testvéreinek címét élvezik *(soli Gallorum fraternitatis nomen cum populo Romano usurpant).*

B. I.

4.3.25. RÓMAI KÜLPOLITIKA HADRIANUS IDEJÉN

História Augusta [Felséges történet], *Hadrianus* 5.1-3.

1. Miután elnyerte a császári hatalmat, azonnal életbe léptette a régi szokást, és birodalomszerte a béke fenntartásáért fáradozott. Ugyanis ekkor pártoltak el Rómától azok a népek, amelyeket Traianus leigázott, (2.) támadtak a mórok, háborút indítottak a sarmaták, a britanniaiakat sem lehetett római uralom alatt tartani, Egyiptomot felkelések gyötörték, és a lázadók végül Libyában és Palaestinában is fellobbantották dühüket.

3. Ezért Hadrianus minden Tigrisen és Euphratesen túli területet feladott, ahogy mondogatták, Cato példájára hivatkozva, aki szabadnak nyilvánította a makedónokat, mivel nem tudta megvédelmezni őket.

N. L.

4.4. Az *ordo decurionum*

4.4.1. A *MUNICIPIUM* ÉS A *COLONIA* KÜLÖNBSÉGE

Aulus Gellius: *Noctes Atticae* [Attikai éjszakák] 16.13.

A municipium és a municeps szavakat lépten-nyomon könnyedén kimondjuk, és állandóan használjuk, s szinte mindenki meg van győződve, hogy pontosan tudja is, amit mond. Pedig más a valóság, és más, amit mondanak. Hiszen legtöbben, akik római coloniából származnak, *municepsnek* nevezik magukat is, polgártársaikat is, ami pedig az ésszerűségtől és az igazságtól nagyon messze esik. Ennyire nem tudjuk ugyanis, mi a municipium, milyen jogok illetik meg, miben különbözik a coloniától,

s az a véleményünk, hogy a coloniák kedvezőbb körülmények között vannak, mint a municipiumok.

Igen bőven taglalta ezt az általánossá vált tévedést az isteni Hadrianus, mikor a senatusban szülővárosának, Italicának lakosairól beszélt, s csodálkozását fejezte ki, hogy az italicaiak s más régi municipiumok lakói is - közülük az uticaiakat említette -, jóllehet saját szokásaik és törvényeik szerint élhetnének, mégis változást szeretnének, s a coloniák jogi helyzetét kívánják maguknak. S felhozta, hogy ezzel ellenkező eset is előfordult, mikor a praenestebeliek Tiberiust a legnagyobb hévvel sürgették és ostromolták, hogy coloniából municipiummá tegye őket, amit Tiberius hálája jeléül meg is adott nekik, minthogy súlyos betegségéből azon a vidéken és éppen az ő városukban épült fel.

A municepsek tehát azok a municipiumokból való római polgárok, akik saját törvényeik és jogszabályaik szerint élnek, csak annyiban vannak azonos helyzetben a római néppel, hogy joguk van állami tisztségeket viselni, s arról a jogukról, hogy ezeket elnyerhetik, kapták azután a nevüket. Semmi egyéb kényszer, a római nép semmi egyéb törvénye nem kötelezte őket, kivéve, ha nem hagytak jóvá valamilyen különleges törvényt éppen abban a városban lakó népre vonatkozóan. Úgy tudjuk, hogy az első municepsek - szavazati jog nélkül - a caerebeliek voltak, akik megkapták a jogot, hogy élvezhetik a római polgárnak járó megbecsülést, de fel voltak mentve a kötelességek és terhek alól, mivel a gallus háborúban a szentségeket befogadták és megőrizték. Ezért nevezték - ellenkező értelemben - caerei tábláknak azokat a jegyzékeket, amelyeket a censoroknak azokról kellett vezetniük, akiket megbélyegző szándékkal megfosztottak szavazati joguktól.

De a coloniákkal egészen másként áll a helyzet, mivel nem kívülről olvadtak be az államba, s nem is hivatkozhatnak saját, külön eredetükre, hanem mintegy az államból fejlődtek ki, nincs önálló rendelkezési joguk, s a római nép minden törvénye és előírása érvényes rájuk. Azonban ezt a helyzetet, bár sokkal függőbb, és sokkal kevesebb szabadságot biztosít, mégis méltóságteljesebbnek és tekintélyesebbnek tartják - azzá teszi a római nép méltósága és tekintélye -, mert az a látszat, hogy ezek a coloniák az ő kisebb másai és megtestesülései, mivel a municipiumok előjogai elhomályosultak és feledésbe mentek, s már csak azért sem érvényesítik őket, mert nem is tudják, hogy léteznek.

M. Gy.

4.4.2. TÖRVÉNY TARENTUM MUNICIPIUMMÁ EMELÉSÉRŐL *(LEX MUNICIPII TARENTINI)*

CIL I.2 590.

1894-ben Tarantóban talált bronztábla, amely Tarentum municipium rangra emelése törvényének a 9. tábláját tartalmazza, és ezt is csak töredékesen. A tábla első hasábja (oldala) lényegében teljesen olvasható, a második hasábja (oldala) - néhány, sorkezdő betű- és szótörmeléktől eltekintve - viszont elveszett, a többi táblával egyetemben. A törvény valamikor a szövetséges háború kitörése (Kr. e. 89) után és Cicero Archias költő érdekében tartott beszéde

előtt (Kr. e. 62) születhetett, minthogy Cicero Tarentumról már mint municipiumról tesz említést. Ezt a keltezést alátámasztani látszik a törvény ortográfiája is.

VIIII. ... ne legyen szabad; és senki se sikkasszon és lopjon, se most, se a jövőben, annak a municipiumnak a közcélokra, valamint az isteneknek szentelt és a vallási célokra szánt pénzéből *(pequniae publicae sacrae religiossae),* és ne foglalkozzon vele, hogy e vagyonnak mi lesz a sorsa, és a számviteli könyvek segítségével vagy a törvény kijátszása révén *(per litteras publicas fraudemve)* a közvagyont *(publicum)* megtévesztéssel *(d[olo] m[alo])* ne károsítsa meg. Ha valaki ezt mégis megteszi, az okozott kár négyszerese legyen a bírsága, és ezt a pénzt köteles legyen *(damnas esto)* a municipiumnak megfizetni, és e pénzösszeget az éppen akkor hivatalban lévő magistratus követelje és hajtsa be *(petitio exactioque esto).*

Aki az e törvény alapján hivatalba kerülő quattuorvirek és aedilisek közül Tarentumba érkezik, az a rá következő húsz napon belül, hogy e törvény meghozatala után *(post h[anc] l[egem] datam)* első ízben Tarentumba érkezett, gondoskodjon személyét illetően biztosítékról *(praes),* és adjon át a quattuorvireknek elegendő ingatlanvagyont biztosítékul *(praedes praediaque),* és a senatus végzésének megfelelően *(ita utei senatus censuerit),* becsületesen és sértetlen állapotban őrizze meg a tarentumi municipium számára azt a összeget, amelyet a municipiumnak a közcélokra, valamint az isteneknek szentelt és a vallási célokra szánt pénzéből a hivatala idején rábíznak, és adjon arról a vagyonról számadást *(rationem redditurum);* és az a quattuorvir, akinek majd a biztosítékot ilyen módon átadják, vegye azt át, és írassa be az állami számadáskönyvbe *(in tabufleis pjubliceis),* és (az a quattuorvir), amelyik a jövőben népgyűlést fog tartani duovirek vagy aedilisek megválasztása céljából *(comitia duovireis a[ed]ilibusque rogandeis habebit),* mielőtt a curiák nagyobb része bármelyik, a népgyűlésen hivatalra pályázó megválasztását kihirdetné, a pályázóktól vegyen át elegendő biztosítékot, - és ők a senatus végzésének megfelelően, becsületesen és sértetlen állapotban őrizzék meg a tarentumi municipium számára azt a összeget, amelyet a municipiumnak a közcélokra, valamint az isteneknek szentelt és a vallási célokra szánt pénzéből a hivataluk idején rájuk bíznak, és adjanak arról a vagyonról számadást - és azt írassa be az állami számadáskönyvbe; és amelyikük a hivatali ideje alatt valamilyen hivatalos feladatot kap senatusi határozat alapján, vagy ő maga végez el valamilyen hivatalos feladatot, és közpénzt ad ki vagy hajt be, az, aki ilyen módon kap feladatot *(negotium),* vagy ő maga végez el valamilyen hivatalos feladatot, és közpénzt ad ki vagy hajt be, arról a vagyonról megtévesztés nélkül adjon számot és készítsen számadást a senatusnak a rá következő tíz napon belül, hogy annak a municipiumnak a senatusa ezt elrendelte.

Aki a tarentumi municipiumnak most a decurioja, vagy az lesz, vagy aki a tarentumi municipium senatusában szavazni fog *(sententiam deixerit),* az Tarentum városában *(in o[pp]ido) vagy* municipiumának határain belül olyan épülettel rendelkezzen - megtévesztés nélkül -, amely legalább 1500 cseréppel van fedve. Aki közülük nem fog rendelkezni ekkora saját épülettel, vagy ha valaki közülük azzal a céllal fog épületet venni vagy vásárolni, hogy e törvényt kijátssza, az legyen köteles évente 5000 sestertiust fizetni a tarentumi municipiumnak.

A municipium városában senki épületet tetejétől meg ne fosszon, le ne romboljon, el ne pusztítson, csak olyant, amelyik arra érdemesként helyre lesz állítva, és csakis senatusi határozat alapján. Aki ezzel ellentétesen cselekszik, az annyi pénzt legyen köteles a municipiumnak fizetni, amekkora értékű volt az az épület, és ezt a pénzt az követelje megfizetni, aki kiszabta. Az a magistratus, aki a pénzt behajtotta, a felét fizesse be az állampénztárba, a másik felét fordítsa azokra a játékokra, amelyeket hivatali ideje alatt közköltségen fog rendezni, vagy ha a saját emlékezetére valamilyen más közcélra akarja fordítani, ez legyen számára lehetséges, és legyen szabad azt neki a törvény kijátszása nélkül megtenni.

Ha quattuorvir vagy duovir, vagy aedilis utakat, árkokat, csatornákat akar a municipium érdekében közpénzen csináltatni, vezettetni, kicseréltetni, építtetni vagy megerősíttetni a municipium jövőbeni határain belül, ha ez nem válik a municipium kárára, akkor legyen szabad neki azt elvégeztetni.

Ha valaki azok közül, aki municipiumbeli polgár *(municeps)* lesz, és nem fog pénzzel tartozni a tarentumi municipiumnak, valamint az azt megelőző hat évben, hogy el szeretne költözni, nem volt duovir [vagy aedilis, és el szeretne költözni Tarentum municipiumából, azt legyen szabad neki a törvény kijátszása nélkül megtennie]...

A. B.

4.4.3. A HISPÁNIAI *ÍRNI* MUNICIPIUM TÖRVÉNYE *(LEX IRNITANA)*

Molino del Postero, Sevilla tartomány. 1981 tavaszán fémkeresővel talált, 6 db, egyenként 57-58 x 90-91 cm méretű bronztáblából álló lelet, amely az addig ismeretlen dél-hispaniai város, *Municipium Flavium Irnitanum* törvényeit tartalmazza. Eredetileg 10 táblából állhatott (96 fejezet). A hiányosan és kisebbrészt töredékesen fennmaradt szövegek a többi hispániai városi törvény (pl. *lex Malacitana, lex Salpensana)* ismeretében pontosan kiegészíthetők. J. González: The LEX IRNITANA. *JRS* 76., 1986, 147-243.
Kr. u. 70-91 között.

III A

XIX. Azok az *aedilisek,* akik ama mum'czpiumban Vespasianus Caesar Augustus császár vagy Titus Caesar Vespasianus Augustus császár, vagy Caesar Domitianus Augustus császár rendelete értelmében *(edictum)* lettek kinevezve és amely *aedilisi* tisztségben *(aedilitas)* most vannak, azok az *aedilisek* addig a napig, amelyen ki lettek nevezve, és akiket ott ez a törvény *aedilisszé* fog tenni, addig a napig, amelyen meg lettek választva, a *municipium Flavium Irnitanum aedilisei* legyenek. A gabonaellátást, a szentélyeket, a szent és vallásos helyeket, az *oppidumot,* az utakat, a vícusokat, a csatornákat, a fürdőket, a vásárcsarnokot, a súlyokat vagy mérőeszközöket ellenőrizniük és hitelesíteniük kell, a tűzoltóságot, amikor a dolog úgy kívánja, ellenőrizniük kell. Ha azután a *decuriók* és az összeírtak *(conscripti)* azt indítványozzák, hogy az

aediliseknek végre kell hajtaniuk azt az összes dolgot, beleértve a zálogadást a *municipium* polgárainak *(municipes)* és a lakosoknak *(incolae)* fejenként és naponként nem több mint tízezer sestertiust, hasonlóképpen pénzbírság kiszabását csak fejenként és naponként ötezer sestertiust, joguk *(ius)* és hatalmuk *(potestas)* legyen. Azoknak az aecü/t'seknek, akiket ezután ez a törvény fog kinevezni, azokról a dolgokról és azok között, amikről és akik között a duumvt'reknek ítélkezési és törvénykezési joga *(iurisdictio)* lesz, másrészt ezer sestertius a bíró *(iudex)* ítélkezési joga és a különleges ügyekben bíráskodók *(recipiatores)* adása *(datio)* és odaítélése *(addatio), úgy, ahogy* e szerint a törvény szerint meg lesz engedve, (joguk és hatalmuk) legyen. Azok az *aedilisek* a *municipium* polgárainak *(municipes)* közös rabszolgáit, akik rendelkezésükre állnak, a *limo* cínctusokat birtokolhassák. Azoknak az aedi/i'seknek, amik fent le vannak írva, amíg valaki közülük nem lesz a törvényekkel *(leges),* a népgyűlési határozatokkal *(plebiscita) vagy a* szenátus határozataival *(senatus consulta),* az isteni Augustus és Tiberius Iulius Caesar Augustus, Gálba Caesar Augustus, Tiberius Claudius Caesar Augustus, Vespasianus Caesar Augustus, Titus Caesar Vespasianus Augustus, Caesar Domitianus Augustus *pontifices maximi, patres patriae* rendeleteivel *(edicta),* határozataival *(decreta),* rendeleteivel *(constitutiones)* szemben, joguk *(ius)* és hatalmuk *(potestas)* legyen.

XX. A *quaestorok* jogáról *(ius)* és hatalmáról *(potestas). A quaestorok,* akik Vespasianus Caesar Augustus császár vagy Titus Caesar Vespasianus Augustus császár, vagy Caesar Domitianus Augustus császár rendeletéből *(edictum),* határozatából *(decretum)* vagy parancsából *(iussus)* ez előtt a törvény előtt lettek kinevezve, és most ebben a *quaeston* tisztségben *(quaestura)* vannak, addig a napig, ameddig kinevezve lettek, hasonlóképpen azok, akik ebből a törvényből lesznek kinevezve, addig a napig, ameddig ki lesznek nevezve, *quaestorok* legyenek. Nekik ennek a *municipium* polgárainak *(municipes)* közös vagyonát *(pecunia)* beszedni, kifizetni, őrizni, kezelni, kiosztani a *duumvirek* döntése szerint joguk *(ius)* és hatalmuk *(potestas)* legyen. Nekik a *municipium* polgárainak *(municipes)* közös rabszolgáit, akik rendelkezésükre állnak, abban a *municipiumbaxx* szabad legyen birtokolniuk. Nekik, amíg valaki közülük nem kerül a törvényekkel *(leges), a* népgyűlési határozatokkal *(plebiscita) vagy* a szenátus határozataival *(senatus consulta),* az isteni Augustus és Tiberius Iulius Caesar Augustus, továbbá Gálba Caesar Augustus, Tiberius Claudius Caesar Augustus, Vespasianus Caesar Augustus, Titus Caesar Vespasianus Augustus, Caesar Domitianus Augustus császár *pontifices maximi, patres patriae* rendeleteivel *(edicta),* határozataival *(decreta),* rendeleteivel *(constitutiones)* szembe, joguk *(ius)* és hatalmuk *(potestas)* legyen.

XXI. Milyen módon nyerhetik el a római polgárjogot *(civitas Romána)* abban a mumapiumban. Akik a szenátorokból *(senatores),* a decun'ókból vagy a besoroltakból *(conscripti)* a *municipium* Flavium Irnitanum tisztségviselőjévé *(magistratus)* lettek (vagy) lesznek kinevezve, ahogy ez a törvény összefoglalta, ők azzal a jutalommal *(honor)* fognak távozni, hogy szüleikkel, feleségeikkel és gyermekeikkel, akik törvényes házasságban *(nuptiae)* születve a szülők hatalmában *(potestas)* lesznek majd, hasonlóképpen a fiútól született fiú- és lányunokáikkal, akik a szülők hatalmában

(potestas) lesznek majd, római polgárok *(cives Romani)* legyenek, ellenben ne legyenek többen római polgárok, mint ahogy ennek a törvénynek az értelmében a *magistratus azt* jónak látja.

XXII. Azok, akik római polgárjogot *(civitas Romána)* nyernek, maradjanak meg ugyanazoknak a tulajdonában, birtokában, hatalmában *(manus, mancupium, potestas).*

Aki ebből a törvényből vagy Vespasianus Caesar Augustus, illetve Titus Caesar Vespasianus Augustus, valamint Caesar Domitianus Augustus, *patres patriae* rendelete értelmében *(edictum)* római polgárjogot *(civitas Romána)* fog szerezni, az, akit ez a törvény római polgárrá tesz, annak a tulajdonában, birtokában, hatalmában *(manus, mancipium, potestas),* akiébe tartozna, ha a polgárjoga tekintetében nem változott volna meg, megmaradjon, és kívánatos, hogy a felügyeleti jogot *(ius tutoris)* úgy birtokolja, mintha római polgártól származott volna és nem a polgárjoga tekintetében változott volna meg.

XXIII. Hogy akik római polgárjogot *(civitas Romána)* nyernek, a szabadosok jogait *(iura libertorum)* megtartsák.

III B

Aki ebből a törvényből vagy Vespasianus Caesar Augustus császár, vagy Titus Caesar Vespasianus Augustus császár, vagy Caesar Domitianus Augustus császár *patres patriae* rendeletéből *(edictum)* római polgárjogot *(civitas Romána)* fog szerezni, annak saját vagy apjától származó szabadosaikkal *(liberti) vagy* szabadosnőikkel *(libertae)* szemben, akik római polgárságba nem kerülnek, és az ő javaikról, amelyeket a szabadság oka *(libertatis causa)* oda helyezett, ugyanaz a joguk és ugyanaz a helyzetük legyen, mintha a polgárjog nem változtatta volna meg őket.

XXIV. Caesar Domitianus Augustus császár*praefectusáról.* Ha annak a *municipiumnak* a *decuriói vagy* összeírtai *(conscripti), vagy* polgárai *(municipes)* Caesar Domitianus Augustus császárnak, a haza atyjának *(páter patriae)* annak a *municipium* polgárainak közös nevében a *duumvir* tisztséget *(duumviratus)* fel fogják ajánlani, és ha a császár azt a *duumvir* tisztséget el fogja fogadni és saját maga helyett *praefectust* fog oda rendelni, a prae/ectusnak az a joga legyen, amely akkor lenne, ha őt ebből a törvényből egyedül kellene duumvírnek kinevezni, és őt ebből a törvényből egyedüli igazságszolgáltatási és törvénykezési joggal rendelkező duumvirnek *(duumvir iure dicundo)* nevezték volna ki.

F. G.

4.4.4. AZ *ORDO DECURIONUM* RENDI JELVÉNYEINEK ADOMÁNYOZÁSA

CIL III 15186.
Kr. u. 2. század.

Lupercus és Tiberinia Favent[ina ...] túlvilági árnyainak, akit (Lupercust) az aquincumi városi tanácstagok határozata értelmében felruháztak az aquincumi decurionatus jelvényeivel *(Dis manibus Luperci decurionalibus ornamentis Aquinci decreto decurionum Aquincensium ornati et Tiberiniae Faventinae).*

B. L.

• Lupercus feltehetőleg nem rendelkezett római polgárjoggal, talán azért nem, mert nem szabad születésű volt, hanem felszabadított rabszolga. Ezért - bár anyagi helyzete talán megengedte volna - még a városi *ordo decurionumba.* sem kerülhetett be. Mivel azonban nyilván közmegbecsülésnek örvendett, az aquincumi *ordo* határozata *(decretum decurio)* értelmében a városi tanácstagság jelvényeit adományozták neki *(ornamenta decurionalia).* Felesége ezzel szemben valószínűleg római polgár volt. Talán az ő gyermekük lehetett C. Tiberinius Faventinus (CIL III4111), aki az anya nevéből képzett *nomengentilét* és *cognoment* visel. Mint szabad születésű, ő már bekerülhetett a poetoviói városi ordóba.

4.4.5. SZOBORHELY ADOMÁNYOZÁSA A CSÁSZÁRNAK A VÁROSI VEZETŐ TISZTSÉG ELNYERÉSÉÉRT

Intercisa - Dunaújvárosban előkerült, de valószínűleg Aquincumból elszállított és másodlagosan beépített felirat. Lásd Mahler E.: Újabb feliratos emlékek Dunapenteléről. *ArchÉrt* 25., 1905, 223.
Kr. u. 117-138 között.

Imp(erator) Cae(sar) Traianus Hadrianus Aug(ustus), a haza atyja (szobrának) a helyét Pub(lius) Ael(ius) Firmus, Risco fia az építésügyekért felelős tisztség elnyeréséért *(ob honorem aedilitatis)* a városi tanács határozatában adományozta *(locum dedit decreto decurionum).*

B. L.

• A városi építésügyek irányítása tisztségének elnyeréséért *(honos aedilitatis)* adományozott szoborhelyet *(locus)* Publius Aelius Firmus, az *ordo decurionum* határozata *(decretum)* értelmében. A császárnak adományozott szoborhelyek rendszerint a városok fórumának legelőkelőbb helyén voltak. Magánszemélyek is kaphattak köztereken *locust,* közéleti szerepüknek, megbecsültségüknek megfelelő, mindenképpen rangsorolt helyen. Minthogy a feliratállító nevében *(praenomen* és *nomen gentile)* Hadrianus császár elő- és családneve *(Publius Aelius)* fedezhető fel,

arra lehet következtetni, hogy Firmus Hadrianus idején polgárjog-adományozásban részesített bennszülött lehetett, akinek apja-*peregrinus* jogállású lévén - csak egy névvel *(nomen)* rendelkezett (Risco).

4.4.6. EGY, A TELJES HIVATALI RANGLÉTRÁT VÉGIGJÁRT TISZTVISELŐ FOGADALMI FELIRATA NEMESISNEK

CIL III 10911; Steindenkmaler 37; RIU I. 21.
A szombathelyi Savaria Múzeumban őrzött, homokkőből faragott oltár.
Kr. u. 2. század?

Oltár Nemesis Augustának *(Nemesi Augustae Sacrum).* Valér(ius) Ursus egykori pap *(vir sacerdotalis),* aki minden tisztséget betöltött *(omnibus honoribus functus),* szívesen és boldogan váltotta be fogadalmát, mert (Nemesis) megérdemelte *(votum solvit libens laetus merito).* Valerius (?) Firminus Antestis a pártfogójának *(patrono).*

B. L.

• A neve alapján talán Dalmatia provinciából vagy Észak-Italiából származó Valerius Ursus felirata nem említi, hogy milyen tisztségeket töltött be. Tekintve azonban, hogy pályafutása csúcsán *sacerdos* (talán Felső-Pannonia tartományi főpapja) volt, joggal feltételezhetjük, hogy azt megelőzően Lucius Valerius Valerianus tartományi főpaphoz hasonlóan (vö. 4.4.10. sz. szemelvény) ő is a városi tanács hivatali ranglétráját járta végig. A feliratot *diensének* felajánlása zárja, amelyet neki mint pafronusnak tett.

4.4.7. BRIGETIÓBAN SZOLGÁLT, SAVARÁBAN LETELEPEDETT VETERANUS FELIRATA

CIL III 4191; Steindenkmaler 156; RIU I. 66.
Szombathely középkori várkapujába befalazott, a 19. század óta több darabra tört - és részben elveszett - felirat. Megmaradt töredékét a szombathelyi Savaria Múzeumban őrzik.
Kr. u. 2. század.

L(ucius) Val(erius) Censorinus, L(ucius) fia, Cl(audia tribusból) *(Lucius Valerius Lucii filius Claudia tribu Censorinus), col(onia) Cla(udia) Savar(ia)* városi tanácstagja *(decurio coloniae Claudiae Savariensium),* és egyben a *legio I(prima) Adiutrix* leszerelt katonája *(item veteranus legionis I[primae] Adiutricis),* a consuli rangú helytartó mellett szolgálatot teljesítő egykori katona *(ex beneficiario consularis),* élt [vacat] évet, életében állíttotta magának (vi'vus *sibifecit)* és feleségének, Flavia Insequentinának, aki 60 évet élt, valamint a [vacat] évet élt Valerius Censorianus, [vacat] évet élt Valerius Florentinus, [vacat] évet élt Valerius Venerius, [vacat] évet élt Valerius Veteranus és [vacat] évet élt Valéria Censorinilla nevű gyermekeinek és ugyanúgy felszabadított rabszolgáinak és felszabadított rabnőinek *(filiis itemque libertis libertabus suis).*

B. L.

• Lucius Valerius Censorinust kiemelték a mindennapi katonai teendők, kiképzési feladatok ellátása alól, és Felső-Pannonia consuli rangú helytartója szolgálatában látta el teendőit *(beneficiarius consularis)*, feltehetőleg Savariában. Felesége - vagy elődei - mint savariai bennszülött a Flaviusok idején kaphatott római polgárjogot. A kiszolgált katona szolgálatának helyén, felesége szülővárosában, Savariában telepedett le. Amikor felesége 60 éves korában elhunyt, gondoskodott a sírkő elkészítéséről, amelyen kihagyta azt a helyet, ahova elhunytukkor az ő és öt gyermekük (4 fiú, 1 lány) életkorát kell majd beírni. Az elsőszülött fiú a *cognomenét* az apáéból képezte *(Censorinus > Censorianus)*, negyedik gyermekük az apa kiszolgált katona címét kapta névként *(Valerius Veteranus)*. Valamennyien az apa *nomen gentiléjét* (Valerius), és feltehetőleg ugyanazt a ki nem írt *praenoment* (Lucius) viselik.

4.4.8. TARRAGONAI VÁROSI VEZETŐ HIVATALI PÁLYAFUTÁSA

CIL II 4272.
1753-ban a spanyolországi (Katalónia) *Tarraco* - Tarragona városban kolostorban talált felirat (lelőhely: Convento de Santa Clara). Ma a Tarragonai Nemzeti Régészeti Múzeumban (Museu Nációnál Arqueológic de Tarragona) őrzik.
Kr. u. 3. század eleje.

Marcus Granius Probusnak, a városi tanács tagjának *(decurio),* a papi testület tagjának *(pontifex),* aki a városi tanács építési ügyekért felelős tisztségviselője volt *(aediliciis honoribus functus)* az anyja, Caecilia Galla és lánytestvére, Herennia Aphrodité (állította a sírkövet).

B. L.

• Marcus Granius Probus *colonia Tarraconensisben* a helyi vezető réteg *(ordo decurionum)* tagja lett. A felirat emelkedő sorrendben tartalmazza *cursus honorumát:* előbb a városi papi testület *(collegium pontificum)* tagja, majd a városi tanács építési ügyekért felelős tisztségviselője lett. Miután hivatali idejét letöltötte *(aediliciis honoribus functus),* további tisztségeket nem kapott, hivatali pályafutása csúcsára ért. Érdekes, hogy az ő és leánytestvére családneve *(nomen gentile)* különböző: édesanyjuk valószínűleg kétszer házasodott: fia egy *Granius,* leánya pedig *Herennius* családnevű apától született.

4.4.9. SAVARIA ÉPÍTÉSI ÜGYEKÉRT FELELŐS VEZETŐJÉNEK HERCULES SZÁMARA AJÁNLOTT FELIRATA

Steindenkmäler 30; RIU I. 136.
1928-ban Ondódon (Vas megye), egy régi kút falában talált homokkő oltár, ma a szombathelyi Savaria Múzeumban őrzik.
Kr. u. 2-3. század fordulója.

(A legyőzhetetlen ?) Herculesnek *(Herculi Inv[icto ?])* vagy Herculesnek. Iulfius —] *colonia Claudia Savaria* városi tanácstagja *(decurio coloniae Claudiae Savariensium),* a városi tanács építési ügyekért felelős tisztségviselője *(aedilis),* fogadalomból szívesen és boldogan váltotta be ígéretét, mert (Hercules) megérdemelte *(ex voto votum solvit libens laetus merito).*

B. L.

• A felirat a Kr. u. 2-3. század fordulójáról örökítette meg egy városi tanácstag és *aedilis* nevét az utókor számára. A felirat első sorában a Herculesnek szánt dedikációt követő betűtöredékek feloldása bizonytalan. A fordításban javasolt megoldások - 1. Hercules valamely epithetonja *(Invictus?); 2.* a feliratot felajánló *praenomene. (Iulius)* - mellett számításba vehető még valamely másik istenség nevének feltüntetése is.

4.4.10. A TARTOMÁNYI FŐPAP NEMESISNEK AJÁNLOTT FELIRATA SAVARIÁBÓL

Steindenkmäler 38; RIU I. 20.
Savaria - Szombathelyen, a Jókai M. utcában, a Kálvária-dombon talált, finom kidolgozású márványoltár.
Kr. u. 2. század vége.

Oltár Nemesis Augustának *(Nemesi Augustae Sacrum).* L(ucius) Val(erius) Valérián(us) Col(onia) F(lavia) *(sic!)* Sisc(iensium) városi tanácsának tagja *(decurio coloniae Flaviae* [sic!] *Sisciensium),* a városi tanács ítélethozatali joggal felruházott egyik vezetője *(duumvir iure dicundo),* az isteni Claudius császár kultuszának papja *(fiamén divi Claudii),* a városi tanács ötévenkénti vagyonbecslés végrehajtásával megbízott vezetője *(duumvir quinquennalis),* Felső-Pannonia tartomány főpapja *(sacerdos provinciáé Pannóniáé superioris),* fogadalomból.

B. L.

• Savariában mint a császárkultusz felső-pannoniai székhelyén ajánlotta fel a végzet és a sors istennőjének, Nemesisnek a fenti felirattal ellátott oltárt Lucius Valerius Valerianus Savariában, a római színház feltételezett helyén. Lucius Valerius Valerianus, a dél-pannoniai Siscia városának tanácstagja *(decurio),* kétszer volt a városi tanács vezetője, második alkalommal a vagyonbecslés végrehajtásának feladata is reá hárult. A két tisztség között az isteni Claudius emlékét ápoló papi testület papja volt *(fiamén).* Ugyancsak vezető papi tisztséget töltött be a második „tanácselnökséget" követően: *Pannónia superior* tartomány császárkultuszának főpapja lett, Savariában. A feliraton mindezeken túlmenően érdekes elírással is találkozunk: Siscia Vespasianus idején kapott municipium rangot, ekkor nevezték el *municipium Flavium* Si'saanak, és Septimius Severus uralkodása idején emelkedett colonia rangra. Neve ekkortól *colonia Septimia Siscia* lett. A *colonia Flavia Siscia* név mindenképpen helytelen, kérdés, hogyan kerülhetett rá a Sisciából érkezett - a város nevét már csak hivatalból is jól ismerő - egykori városi vezető és tartományi főpap hivatalos feliratára ilyen hiba.

4.4.11. MARCUS ANTONIUS TERENS, AZ ÜNNEPELT DISZNÓ- ÉS MARHAKERESKEDŐ SÍRFELIRATA

CIL VI 33887.
Rómában, a Via Praenestina mellől előkerült felirat. Ma a Római Nemzeti Múzeumban (Museo Nazionale Romano) őrzik.
Kr. u. 2. század.

A túlvilági szellemeknek *(Dis manibus).* Marcus Antonius Terensnek, Marcus fiának, a Claudia tribusból, aki Misenum városából származik *(Marco Antonio Marci filio Claudia tribu oriundo civitate Miseni)* és saját hazájában minden közterhet viselt és minden tisztséget betöltött *(omnibus muneribus et honoribus patriae suae perfuncto),* az igen ünnepelt disznó- és marhakereskedőnek *(negotiatori celeberrimo suariae et pecuariae)* (állították) fiai és örökösei, Marcus Antonius Teres és M(arcus Antonius) Proculus, az ő (értsd: apjuk) akaratának megfelelően *(MM [= Marci] Antonii Teres et Proculus fiii et heredes secundum voluntatem ipsius).*

B. L.

• Az elhunyt sertés- és szarvasmarha-kereskedelemből származó gazdagságánál fogva Misenum városában az *ordo decurionum* tagja lett, viselte az azzal járó közterheket, és betöltötte a helyi előkelőségeknek lehetőségként kínálkozó összes tisztséget. Fiai, akik egyben örökösei is voltak, síremléket állítottak neki. A római névadás hagyományainak megfelelően mindketten apjuk *praenomenét és nomen gentiléjét* örökölték - ezt a felirat a Marcus *praenomen* MM (értsd: Marcus többes száma, azaz *Marci)* rövidítésével, illetve a *nomen gentile* szintén többes számban (de nem rövidítve!) megadott formájával *(Antonii),* valamint az individualizált *cognomen* révén adja meg. Az idősebbik fiú az apa *cognomenét* örökölte, a fiatalabbik talán az anyáét.

4.4.12. PLINIUS TANÍTÓT KERES SZÜLŐVÁROSÁBA

Plinius minor: *Epistulae* [Levelek] 4.13.

1. Kedves Tacitusom! Örvendek, hogy szerencsésen megérkeztél Rómába. Ha valaha, most igazán vágyódtam utánad. Ám még néhány napig Tusculanumban leszek, hogy a megkezdett munkát befejezzem. 2. Félek, hogy ha buzgalmam most a végén alábbhagy, később nehezen fogok újra dolgozni. S nehogy sietségemből valami kár származzék, most előzetesen, levélben kérek tőled egy szívességet, amelyet majd személyesen, szóban is előadok. Először azonban hallgasd meg kérésem indokait! 3. Mikor legutóbb szülővárosomban *(in patria mea)* időztem, felkeresett az egyik földim *(municeps)* fia, aki még szegélyes tógát hordott *(praetextatus).* Megkérdeztem tőle: „Tanuló vagy?" „Igen" - felelte. „Es hol tanulsz?" „Mediolanumban." „S miért nem itt?" Atyja, aki a fiát hozzám elhozta, és szintén jelen volt, így válaszolt: „Mert itt nincs tanító." 4. „De hiszen nektek, apáknak - mert szerencsére többen is hallották beszélgetésünket - az volna a legjobb, ha gyermekeitek itt tanulhatnának. Hol is tar-

tózkodhatnának szívesebben, mint pátriájukban? Hol lehetne erkölcseiket jobban megőrizni, mint szüleik szeme előtt, és kevesebb költséggel, mint otthon? 5. Nagyon kis fáradságba kerülne összeadni a pénzt, és egy tanítót fogadni. Azt az összeget pedig, amit most szállásra, útiköltségre s minden egyébre idegenben kiadtok, mert ott mindenért fizetni kell, a tanítónak adnátok. Én magam, bár gyermektelen vagyok, hajlandó lennék a közösségért, mint gyermekemért vagy szülőmért, egyharmadát vállalni az általatok felajánlott összegnek. 6. Vállalnám az egészet is, ha nem félnék, hogy adományomat rossz célra használják fel. Mert sok helyen látok erre példát, ahol a tanító hivatalos fizetést kap. 7. Ezt a visszásságot csak úgy kerülhetjük el, ha a szülők joga lesz, hogy a tanítót kiválasszák, így a hozzájárulás kötelességével együtt jár a kényszer is, hogy helyesen válasszanak. 8. Mert a máséból könnyen gazdálkodnak, a sajátjára viszont mindenki sokkal jobban ügyel, s akkor nézi meg jól, hogy az én pénzemből valóban megfelelő embert fizetünk-e, ha ehhez ő is hozzájárult. 9. Jussatok hát egy véleményre, beszéljetek össze, buzduljatok fel az én példámon, s nekem forró vágyam, hogy a lehető legtöbbet kelljen felajánlanom. Nem adhatok többet gyermekeiteknek, kedvesebbet hazátoknak. Itt neveljék azt, aki itt született. Szokja meg gyermekkorától a szülőföld szeretetét, s tartózkodjék szívesen itt. S bárcsak olyan kiváló tanítókat hoznátok, hogy a szomszéd városokból is úgy seregeinének ide tanulni, mint ahogy most a ti fiaitok mennek máshová."

10. Jónak láttam alaposan, mintegy az első lépésektől előadni az egészet, hogy annál jobban lásd, mennyire lekötelezn<unclear>é</unclear>l, ha teljesítenéd kérésemet. Azzal bízlak meg és arra kérlek, a dolog súlyának megfelelő nyomatékkal, hogy válassz ki néhány tanítót a művelt emberek nagy seregéből, akik köréd sereglenek csodálni kiváló szellemedet. Olyanokat, akiket tanítóul alkalmazhatunk, de azzal a feltétellel, hogy én egyiknek se kötelezhetem le magam. Mert a szülőknek mindenben szabad kezet adok. Ok döntsenek, ők válasszanak, és csak a gondot és költséget tartom fenn magamnak. 11. S ha akad a jelöltek között, aki bízik tehetségében, menjen le hozzájuk, de úgy, hogy semmi biztosat nem visz magával, csak önbizalmát. Minden jót!

M. Gy.

4.4.13. KELETI SZÁRMAZÁSÚ DECURIÓK BRIGETIÓBAN

RIU II. 521.

Brigetio - Komárom/Szőny táborvárosának *(canabae)* területén talált és a szőnyi gróf Gyürky család kastélyának parkjában őrzött, mészkőből faragott, feliratos szarkofágtöredék. Ma Komáromban a Klapka György Múzeum kőtárában található.
Kr. u. 3. század első harmada.

Aurelia Antioc(h)ia túlvilági árnyainak, aki 1 évet élt *(Dis manibus Aureliae Antiociae quae vixit annum),* Marcus Antonius Antioc(h)ianus, a Brigetio municipiuma városi tanácsának tagja *(decurio municipii Brigetionensium)* és Iunia Lucilla, a szülők *(parentes)* legdrágább leányuk síremléke elkészítéséről gondoskodtak *(filiae dulcissimae faciendum curaverunt).*

B. L.

• A családfő, Marcus Aurelius Antiocianus valószínűleg a *Constitutio Antoniniana* révén római polgárjoghoz jutott, keleti származású egyén (kereskedő?) lehetett, amint arra talán neve utal, esetleg a syriai Antiochia városából. Pannoniában megtelepedve a brigetiói *ordo decurionum* tagjainak sorába emelkedett. Elhunyt leányának - aki csak 1 évet élt (vixt't *annum)* - *nomen gentiléje (Amelia)* az apáéval egyezik, *cognomenét (Antiocia)* az apáéból *(Antiocianus)* képezték.

4.4.14. A KELETI SZÁRMAZÁSÚ MARCUS AURELIUS POLIDEUCUS SÍRFELIRATA

RIU II. 533.
Brigetio - Komárom/Szőny. Eredetileg Komáromban, Milch Ármin gyűjteményében, majd a Polgármesteri Hivatal épületében őrzött, mészkőből készült, feliratos szarkofágtöredék. Ma Komáromban, a Klapka György Múzeum kőtárában található.
Kr. u. 3. század első harmada.

A túlvilági árnyaknak *(Dis manibus).* M(arcus) Aur(elius) Polideucusnak, a brigetióbeliek municipiuma városi tanácsa tagjának *(Marco Aurelio Polideuco decurio municipii Brigetionensium),* aki Dulca (?) vidékéről, Caiav(?) körzetéből származik *(ex regioné Dulca vico Caiav)* és 45 évet élt, M(arcus) Aur(elius) [— állította].

B. L.

• Polideucus mint szabad születésű a *Constitutio Antoniniana* kiadásával nyerhette el a római polgárjogot - erre utal a Marcus *praenomen* és az Aurelius *nomen gentile,* amelyek Caracalla mint polgárjog-adományozó nevének hasonló részeivel azonosak. Vitatott, hogy mire utalhat az *ex regioné Dulca vico Caiav* kifejezés. Egyes értelmezések (pl. J. Dobias) szerint a *Dulca* szó > *Dolica* > *Doliché* elírása lehet, és az elhunyt syriai eredetére utalhat. A Kr. u. 3. század első harmadában, a Severus-korban ugyanis számos syriai, illetve egyéb keleti származású katona, kereskedő, kézműves telepedett meg Pannoniában, akik egyes városokban - így Brigetióban is, mint pl. a feliraton említett Polideucus - a városi *ordo decurionum* tagjai és tisztségviselők lettek. Keleti származására utal görögös neve is. A feliratállító valószínűleg a fia lehetett, teljes neve azonban nem ismert.

4.4.15. APA ÉS FIA A BRIGETIÓI VÁROSI TANÁCSBAN

CIL III 11044 = 4334; RIU II. 603.
Brigetio - Komárom/Szőny. 1873 óta a bécsi Kunsthistorisches Museumban őrzött, homokkőből faragott szarkofág elülső, feliratos oldaltöredéke.
Kr. u. 3. század első harmada.

A túlvilági árnyaknak *(Dis manibus),* C(aius) Vindonius [—]nak, Brigetio municipiuma városi tanácsa tagjának *(decurio), duumvimek* és Caius Vindonius Margónak, a fent említett municipium városi tanácsa tagjának *(decurio),* (Caius Vindonius [—]) fiának. Secundus, *augustalis,* felszabadított rabszolga *(libertus)* gondoskodott a (sír-emlék) felállításáról.

B. L.

• A felirat egy helyi viszonylatban előkelő család két tagját említi: mindketten a brigetiói *ordo decurionum* tagjai, kettejük közül az apa már a „polgármesteri" tisztségig is eljutott. A síremléket egy felszabadított rabszolga *(libertus)* állította, aki a városban a császárkultuszt ápoló hatfős, felszabadított rabszolgákból álló testület tagja volt (sevt'r *Augustalis).*

4.4.16. BRIGETIO COLONIA DECURIÓJA CSALÁDJÁNAK SÍRFELIRATA

CIL III 4335; RIU II. 604.
Brigetio - Komárom/Szőny. 1814 óta Budapesten, a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött mészkő felirat.
Kr. u. 3. század első harmada után.

Vinicia Romulának, az igen édes és igen jámbor feleségnek *(Viniciae Romulae dulcissime* [sic!] *adquepientissime* [sic!] *coniugi),* aki 28 evetéit *(que* [sic!] *vixitannosXXVIII),* és igen drága fiának, Annius Principiusnak is, aki 2 évet és 30 napot élt *(sed et Annio Principio filio carissimo qui vixit annis duobus d[iebus] XXX),* Annius Sperantius, Brigetio colonia városi tanácsának tagja állított emléket *(Annius Sperantius decurio coloniae Brigetionensium memóriám fecit).*

B. L.

• Brigetio városa *colonia* rangra emelésének időpontja nem ismert pontosan, talán valamikor Severus Alexander uralkodása idején (222-235) következett be. A *colonia* rang említésére vonatkozóan ez az egyetlen - sajnos pontosan nem keltezhető - feliratos emlék áll rendelkezésünkre. Mindenesetre megfigyelhető, hogy az apa és a fiú nevében már elhagyták a - valószínűleg azonos - *praenoment,* és a *cognomen* segítségével különböztették meg őket. Erre az időszakra voltjellemző a házastárs, illetve a gyermek jó tulajdonságainak felső fokban való, kötelező érvényű feltüntetése is *(dulcissima adque pientissima coniux,* illetve *fdius carissimus). A* római társadalomban az egyén szerepére és a társadalom által az egyénekkel szemben támasztott elvárásokra, értékrendekre vonatkozóan lásd G. Alföldy: Die Rolle des Einzelnen in der Gesellschaft des römischen Kaiserreiches. Erwartungen und Wertmaßstäbe. Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Jahrgang 1980, 8. Heidelberg, 1980.

4.4.17. AQUINCUMBAN TANULÓ DIÁK SÍRFELIRATA

Szilágyi J.: ***Beszéljenek a kőemlékek.*** Budapest, 1949, 214. sz. felirat.
Kr. u. 3. század eleje.

L(ucius) Sept(imius) [Fjuscusnak, a szónoklattant tanuló diáknak *(scolestico* [sic!]), aki 18 évet, 9 hónapot, 14 napot élt, édes emlékezetű legdrágább gyermeküknek (állították a) szülei *(parentesfilio karissimo memóriáé dulcissimae),* L(ucius) Sept(imius) Fuscinus, Mogentiacum municipiumának városi tanácstagja *(decurio municipii Mogentiacensium)* (és) Iulia Maximilla.

B. L.

• A gyermek és az apa Lucius Septimius Severus császár (Kr. u. 193-211) ***praenomenét*** és ***gentiliciuméx*** viseli, az apa talán tőle kapott római polgárjogot. A gyermek Aquincumban tanuló, szónoklattant hallgató diák (a feliraton olvasható ***scolesticus*** szó helyett helyesen ***scholasticus)*** volt.

4.4.18. A *CANABAE* LAKÓI CARNUNTUMBAN

1. *Carnuntum* - Bad-Deutsch Altenburg közelében, az egykori - kőkitermelés céljából elhordott - Pfaffenbergen levő római szentélykörzet területéről előkerült szoborbázis felirata. Lásd 1. Piso: Epigraphische Beiträge zum Pfaffenberger Heiligtum. ***Römische Inschriften - Neufunde, Neulesungen und Neuinterpretationen. Festschrift für Hans Lieb*** (Szerk.: R. Frei-Stolba - M. A. Speidel). Zürich, 1996, 341-346.
Kr. u. 159.

Iuppiter Optimus Maximusnak *(Iovi Optimo Maximo),* Imperator Caesar Titus Aelius Antoninus Augustus Pius és Marcus Aurelius Caesar üdvéért *(pro salute Imperatoris Caesaris Titi Aelii Antonini Augusti Pii et Marci Aurelii Caesaris)* az (egy) *leuga* távolságon belül megtelepedett carnuntumi római polgárok *(cives Romani consistentes Carnunti intra leugam)* C(aius) Pompon(ius) Saturninus, C(aius) Saturn(inus) Candidus, P(ublius) [...]i Val[?erianus] An[?nius Pljacidus, a hegy elöljárói *(magistri montis)* (felajánlották) Quintillus és Priscus consulsága idején *(Quintillo et Prisco consulibus).*

B. L.

2. ***Carnuntum*** - Bad-Deutsch Altenburg közelében, az egykori - kőkitermelés céljából elhordott - Pfaffenbergen levő római szentélykörzet területéről előkerült szoborbázis felirata. Lásd I. Piso: Epigraphische Beiträge zum Pfaffenberger Heiligtum. ***Römische Inschriften - Neufunde, Neulesungen und Neuinterpretationen. Festschrift für Hans Lieb*** (Szerk.: R. Frei-Stolba - M. A. Speidel). Zürich, 1996, 341-346.
Kr. u. 166.

Iuppiter Optimus Maximusnak *(Iovi Óptimo Máximo),* Imperátor Augustus Marcus Aurelius Antoninus császár, Armeniacus, Parthicus maximus, és Imperátor Augustus Lucius Aurelius Verus császár, Armeniacus, Parthicus maximus, üdvéért *(pro salute Imperatorum Augustorum Marci Aurelii Antonini Augusti Armeniaci Parthici maximi Lucii Aurelii Veri Augusti Armeniaci Parthici maximi)* az első leuga távolságon belül megtelepedett karnuntumi *[sic!]* római polgárok *(cives Romani consistentes Karnunti* [sic!] *intra leugam p[?rimam])* a Sergia tribusból való M(arcus) Iul(ius) Secundinus és a Sergia tribusból való C(aius) Iul(ius) [...]inus, K(arnuntum) municipiumának városi tanácstagjai *(Marcus Iulius Sergia Secundinus et Caius Iulius Sergia [...]inus decuriones municipii Karnuntinensium)* és [...]nu[s. . . . . .] a hegy elöljárói *(magistri montis),* Pudens és Pollio consulsága idején *(Pudente et Pollione consulibus).*

B. L.

• A carnuntumi legióstábor közelében levő Pfaffenbergen Iuppiter Optimus Maximus és a római császárok kultuszát ápolták. Ennek során oltárokat állítottak a főistennek, a feliratokon megnevezett császárok üdvéért. A feliratokat a legióstábor közelében levő *canabaen* megtelepedett és a municipális jogok megadása előtt ebben a szervezetben tömörülő római polgárok *(cives Romani consistentes Carnunti intra leugam)* ajánlották fel, a négy *magistri montis* közbenjárásával, akik mind közigazgatási, mind pedig vallási szempontból elöljáróiknak tekintendők. A 2. feliraton két *magistri montis* egyben már a municipium rangot kapott Carnuntum (itt: Karnuntum) városi tanácstagja is volt *(decuriones),* ami arra utal, hogy a Pfaffenberg nemcsak a *canabae,* hanem egész Carnuntum lakosságának a rendelkezésére állt. Az *intra leugam* („egy leugán belül", lat.) kifejezés egyfajta katonai területen levő stratégiai védőzónát jelent, amelyben a *canabae* is volt, és amelynek területén - meghatározott feltételekben rögzítve - a polgárok pl. földműves-tevékenységet folytathattak. A *leuga* „galliai mérföld", kelta eredetű, Gallia egyes területein (Aquitania, Lugdunensis) és Pannoniában (Carnuntum) a Kr. u. 2-3. században is használt távolsági mértékegység, megfelel kb. 1,5 római mérföldnek, azaz 2200-2300 méternek. Carnuntumban 1 *leuga* sugarú volt a katonai tábor körül húzódó *canabae* zónája, amelynek kiterjedését és határait a régészeti és topográfiai megfigyelések is igazolták.

4.4.19. A TÁBORVÁROS ELÖLJÁRÓI

RIU II. 442.
Brigetio - Komárom/Szőnyből származó, ma Pozsonyban, a Szlovák Nemzeti Múzeumban őrzött mészkő oltár.
Kr. u. 2. század.

Oltár Mercuriusnak *(Mercurio sacrum).* Almot látva *(ex viso* [sic!]) M(arcus) Val(erius) Marinus, a *legio I(prima) Adiutrix Pia Fidelis* kiszolgált katonája *(veteranus legionis I[primae] Adiutricis Piae Fidelis),* egykori jelvényhordozó *(ex signifero),* a brigetióbeliek városi tanácstagja *(decurio Brigetionensium),* aki a (táborvárosi vezető testület élén)

„elöljáróskodik" *(qui magistrat)* szívesen váltotta be fogadalmát, mert (Mercurius) megérdemelte *(votum solvit libens merito)*.

B. L.

• Marcus Valerius Marinus látomás következtében tett fogadalomból állította a fenti felirattal ellátott oltárt. A Brigetióban állomásozó *legio I(príma) Adiutrix Pia Fidelis* csapatjelvényének vivője volt *(signum > signifer)*. Leszerelt katonaként *(veteranus)* a táborvárosban telepedett le, ahol bekerült a helyi előkelő rétegbe, és a municipális jellegű helyi közigazgatás elöljárója lett. Érdekes módon a felirat nem magisterként említi, hanem igét képezve az „elöljáróskodik" kifejezést *(magistrat)* említi, amely arra utal, hogy az oltárt még hivatali idejében állította. Lásd még a 2.20. sz. szemelvényt.

4.4.20. EGY ISMERETLEN PANNÓNIAI VÁROS ELŐKELŐJÉNEK FELIRATA

CIL III 15188; RIU III. 657.

Brigetio - Komárom/Szőny területén 1902-ben, késő római sírban másodlagos felhasználásban talált mészkő oltár. Ma Budapesten, a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzik.
Római császárkor.

Terra Mater Genetrixnek *(Terrae Matri Genetrici)*. C(aius) Cassius Karinus, a mogentianaiak municipiuma városi tanácsának tagja *(Caius Cassius Karinus decurio municipii Mogentianensium)*, a négyfős városi vezetőség tagja *(IIII[quattuor]vir)*, pap *(fiamén)* önmagáért és valamennyi hozzátartozójáért *(pro se suisque omnibus)* szívesen váltotta be ígéretét, mert (Terra Mater Genetrix) megérdemelte (votum *solvit libens merito)*.

B. L.

• A felirat érdekessége az, hogy egy olyan biztosan Pannoniában keresendő város elöljáróját említi, amelyet a kutatás nem tud teljes biztonsággal lokalizálni. A legújabb - részben ásatások során tett - megfigyelések nyomán *Mogentiana* valahol a Balatontól északra, talán a Somló hegy (Somlóvásárhely?) közelében keresendő. Az azonban a felirat alapján is egyértelmű, hogy rendelkezett minden, a városi élet működését lehetővé tevő feltétellel: volt *ordo decurio*ni/ma, volt négyfős városi vezető testülete és voltak papi testületei.

4.4.21. AZ ÖRÖKÖS GONDOSKODÁSA A SÍREMLÉK FELÉPÍTÉSÉRŐL

RIU III. 651.

Brigetio - Komárom/Szőny. A kisigmándi temetőben másodlagos felhasználásban előkerült mészkő sírsztélé. Ma Komáromban, a Klapka György Múzeum kőtárában őrzik.
Kr. u. 2. század.

t—]i Ex[tricatusnak], a brigetióiak decuriójának *(decurio Brigetionensium),* a *(canabae* területén élő) római polgárok curaíorának *(curator civium Romanorum)* [—] fia és örököse gondoskodott a nagy síremlék *(monumentum magnum)* felépítéséről *(faciendum curavit).*

B. L.

• A legióstábor körül levő katonai területeken létesült települések *(canabae)* nem kaphattak városi rangot. Az itt élő római polgárjoggal rendelkező lakosok azonban létrehoztak egy, a városi vezető réteghez hasonló testületet, amelynek egyik tisztségviselőjét - aki a *canabae* területén élő római polgárok *curatora* volt - említi a felirat. Megtudjuk, hogy Extricatus (?) egyben Brigetio városi tanácsának is tagja volt *{decurio).* Fia és örököse - akinek nevét a töredékesen fennmaradt felirat nem őrizte meg - gondoskodott síremléke felépítéséről.

4.4.22. HADRIANUS EGY EPHESOSI POLGÁR FELVÉTELÉT JAVASOLJA A VÁROSI TANÁCSBA

SIG 838.
Római kori görög nyelvű felirat Ephesosból *(Odeion),* ma Londonban őrzik.
Kr. u. 129.

Imperátor Caesar *(Autokratór Kaisar)* Traianus Hadrianus Augustus, az isteni Traianus Parthicus *(Parthikos)* fia, az isteni Nero unokája, pontifex maximus *(archiereus megistos),* a néptribunusi hatalom *(démarchikés exousia)* tizenháromszoros birtokosa, háromszoros consul *(hypatos), /* a Haza Atyja *(patér patridos),* köszönti az ephesosi vezetőket *(archontes)* és a tanácsot *(boulé).* Erastos, állítása szerint a ti polgárotok, több ízben behajózta a tengert, és képességeihez mérten szolgálatkész hazájával szemben, emellett népének vezetőit bármikor hajójára veszi, magam is kétszer utaztam már vele, / először, amikor Ephesosból Rhodosra mentem, most pedig, amikor Eleusisból hozzátok érkeztem. Ez az Erastos szeretne a tanács tagjai közé kerülni. Ezért folytatok tehát nálatok vizsgálatot, és ha semmi akadálya sincsen, vagyis méltónak tűnik e tisztségre, az ezüstöt *(to argyrion),* amelyet a tanácstagok *(hoi bouleuontes)* adnak, oda fogom adni a tisztviselő-választás fejében. / Jó szerencsét.

T. K.

• Hadrianus személyesen javasolja egy ephesosi polgár felvételét a város vezető testületébe. A felvételnek két feltétele volt: az elsőről (azaz „képességeihez mérten szolgálatkész hazájával szemben") maga győződött meg, a másodikat (vagyis „az ezüstöt, amelyet a tanácstagok adnak") ő biztosította. A császári titulaturában szereplő, eredetileg latin nyelvű címeket és tisztségeket görögre fordították, és ezeket érdekességként zárójelben feltüntettük.

4.4.23. DELPHOI VÁROSA KITÜNTETI A LAODIKEIABELIIULIUS SOSTRATUST

SEG III. 382.
Kr. u. 79.

Delphoi a laodikeiabeli G. Iulius Sostratusnak és utódainak a következő kiváltságokat adományozza: polgárjogot *(politeia),* soron kívüli jóslatkérési lehetőséget *(promanteia),* vendégbarátságot *(proxenia),* jogi védelmet *(prodikia),* sérthetetlenséget *(asylia),* ülőhelyet az első sorban *(proedria),* adómentességet *(ateleia),* valamint föld- és házingatlanszerzési jogot *(enktésis)* a többi megtiszteltetéssel egyetemben, amelyeket a derék és kiváló férfiak kapnak. Titus Caesar Augustus consuli évében, amikor a tanácsosok Agathón és Antigonos voltak.

T. K.

4.4.24. A VÁROSI TANÁCSBA VALÓ BEJUTÁSÉRT FIZETENDŐ PÉNZÖSSZEGRŐL

Plinius minor: *Epistulae* [Levelek] 10.112-113.

112.1. Uram, Pompeius törvénye *(lex Pompeia),* amely a bithyniaiakra és a pontusiakra vonatkozik, nem írja elő, hogy azok, akiket a censorok a tanácsba választottak *(qui in bulen a censoribus leguntur),* ezért pénzt adományozzanak. Azok azonban, akik kegyességed folytán *(indulgentia tud)* néhány városban (h'vt'tas) a törvényes létszám fölött *(super legitimum numerum)* kerültek be, hol ezer, hol kétezer denariust ajánlottak fel. 2. Ezután Anicius Maximus procónsul azokkal is, akiket a censorok választottak be, bár csak néhány városban, különböző összeget fizettetett. 3. Rád vár tehát annak eldöntése, vajon az összes városban mindazok, akiket ezentúl tanácstagnak választanak, bejutásukért tartoznak-e fizetni egy bizonyos összeget.

113. Általános rendelkezést nem tudok hozni arról, hogy azok, akik Bithynia valamely városában tanácstagok *(decuriones)* lesznek, tartoznak-e tisztségeik fejében adakozni *(honorárium decurionatus). Úgy* vélem, hogy az illető város törvényét *(lex civitatis)* kell követni, ami mindig a legbiztosabb. Azokkal szemben azonban, akiket nem külön kívánságukra választottak tanácstagnak, azt tartom helyes eljárásnak, ha felajánlásukat a többieknek elébe helyezik.

M. E.

4.4.25. A VÁROSI TANÁCSTAGOK KÖZTERHEIRŐL

Digesta 50, 2, 2, 1, 8.

[Ulpianus a *Disputationes* első könyvében] (1) Hogy pedig a tanácsba *(ordo)* visszahelyezett [ti. városi tanácstag *(decurio)]* vajon azt a rangot *(ordo)* kapja-e vissza, amely korábban megillette, vagy pedig azt, amelyet most[ani bekerülésével] szerzett meg, vitás lehet, ha esetleg a szavazatok leadásának sorrendje *(ordo)* kerülne szóba. Úgy vélem azonban, hogy ugyanazt a rangot nyeri el, amely korábban is megillette. Más a helyzet annál, aki egy időre száműzve *(relegatus)* volt, ez ugyanis új emberként tér [vissza] a tanácsba.... (8) A császári rendeletek *(constitutiones)* tiltják, hogy az ötvenöt évnél idősebbeket akaratuk ellenére hívják meg a *decuriói* tisztségre. Ha azonban beleegyeztek ebbe a dologba, még ha hetven évnél idősebbek volnának is, a polgári közkötelezettségek *(muriéra civilia)* viselésére nem kényszeríthetők, a tiszségeket *(honores)* azonban be kell tölteniük.

R. Z.

• [Rubrika: *disputationes* 'vitatkozások, viták'.] 1 A száműzésnek a szövegben említett enyhébb fajtája, a *relegatio* - ellentétben a súlyosabb *deportatióval* - nem járt együtt a száműzött személy jogképességének elvesztésével, ezért az abból visszatérő minden további nélkül betölthette korábbi tisztségeit. 8 A közkötelezettségeknek két alapvető csoportja volt: egy részük csak a (civil) polgárokat, más részük csak a katonákat terhelte.

4.4.26. A DECURIÓK KÖZKÖTELEZETTSÉGEK ELŐL A PAPOKHOZ VALÓ MENEKÜLÉSE ELLEN

CodTheod 16, 2, 3.
Kr. u. 320. július 18.

Ugyanazon Augustus [Constantinus] Bassusprae/ectuspraetonóhoz. Jóllehet egy [korábban] kibocsátott rendelet *(constitutio)* előírja, hogy ezek után egyetlen *decurio vagy decurio* leszármazottja, vagy akár elegendő vagyonnal rendelkező és a közkötelezettségek elvállalására alkalmas személy se keressen menekvést a papi névben és hivatásban, az elhunyt papok helyét pedig a továbbiakban csak azokkal lehet betölteni, akik szegény sorsúak s akiket nem terhel polgári közkötelezettség, [mindazonáltal] tudomásunkra jutott, hogy e rendelkezés azokat is nyugtalanítja, akik a törvény *(lex)* kihirdetése előtt csatlakoztak a papok rendjéhez. Éppen ezért elrendeljük, hogy ezek minden zaklatástól legyenek mentesítve, azok viszont, akik a törvény meghozatala után a közkötelezettségek *(obsequia publica)* elkerülése végett a papok sorába menekültek, legyenek teljesen elválasztva ettől a testülettől, kerüljenek vissza városi tanácsukba *(curiae)* s rendjükbe *(ordo),* és teljesítsék polgári közkötelezettségeiket. - Ki-

függesztve az augusztus *Kalendaeja* előtti tizenötödik napon, Constantinus Augustus hatodik consulságának és Constantius Caesar consulságának évében.

R. Z.

• „Kifüggesztve" *(proposita): aconstitutio* formális kihirdetésére, vagyis feliratos formában való kifüggesztésére utaló kitétel, amely a keltezés mellett, illetve helyett gyakran szerepel a *Codex Theodosianus* rendeleteinek végén. A *propositio* ugyanis - érthető módon - feltétele volt a rendelet hatályba lépésének.

4.4.27. A KÖZTERHEK ELŐL MÁS VÁROSBA KÖLTÖZÖTT TANÁCSTAGOK KETTŐS TERHEIRŐL

CodTheod 12, 1, 12.
Kr. u. 325. december 25.

Ugyanő (Constantinus) Maximusnak, a keleti közigazgatási körzet *(dioecesis)* elöljárójának *(vicarius orientis).* Ha valaki, aki akár nagyobb, akár kisebb városból származik, igyekszik elkerülni szülővárosát és ezért egy másik városba megy a letelepülés ürügyével, és ezt megpróbálja kérelmezni vagy megpróbál bármiféle csaláshoz folyamodni, hogy saját városából való származását kijátssza, két város tanácsi tagságával járó terhét *(decurionatus onera)* viselje, az egyikét saját akaratának megfelelően, a másikét születésének megfelelően. Az előterjesztés december 25-én történt meg Paulinus és Iulianus consulsága idején.

Értelmezés *(interpretatio):* Ha bármely városi tanácstag *(curialis)* abból a városból, amelyben született, egy másikba akar átmenni, a városi tanácssal szembeni kötelességeit semmiképpen sem kerülheti ki, még akkor sem, ha kérvény benyújtásával épp ezt próbálja meg kiérdemelni, és semmiféle indokkal nem térhet ki városával szembeni kötelezettségei és szolgálatai elől amiatt, hogy lakhelyét meg akarta változtatni. Annak ugyanis, aki ezt teszi majd, és másik városba települ át, azt parancsolja, hogy mindkét városban szolgáljon, vagyis az egyikben születési körülményeinek megfelelően, a másikban lakóhelyválasztásának megfelelően.

B. G.

• A tanácstagsággal járó terhek előli menekülés másik módja az elköltözés volt. Ezt megakadályozandó törvényben tiltották meg a tanácstagok számára az elköltözést, ha pedig mégis megtennék, mindkét - az eredeti és a választott - város tanácsi tagságával járó kötelezettségek sújtották őket.

4.4.28. A KÖZTERHEK ELŐL A HADSEREGBE SZÖKÖTT TANÁCSTAGOK KIADATÁSA

CodTheod 12, 1, 10.
Kr. u. 325. július 11.

Ugyanő (Constantinus) Maximusnak. Minthogy különféle embereknek biztosítottuk, hogy a légiókba vagy cohorsokba sorolják őket vagy visszakerülhessenek katonai szolgálatba, mindenkit, aki elmondhatja, hogy efféle jótéteményben *(beneficium)* részesült, kérdezzenek meg, vajon a városi tanácstagok közül *(ex genere decurionum)* való-e, vagy előzőleg jelölték-e a curiába *(nominatus ad curiam),* hogy ha valami ilyesmi bebizonyosodik, adassék vissza curiájának és városának. Ezt az eljárást mindenkivel szemben le kell folytatni, azokkal szemben is, akik már régóta alkalmasnak nyilvánítva teljesítik katonai szolgálatukat *(dudum probati in militaribus officiis agunt), vagy* akiket visszahelyeztek a katonasághoz és védi őket a katonai eskü, vagy akiket később találnak majd alkalmasnak szolgálatra a kedvező ítélet révén. Kifüggesztve július 11-én Antiochiában Paulinus és Iulianus consulsága idején.

B. G.

• A városi tanácstagok számára kötelező közterhek elől való menekülés egyik - legális - módja a hadsereg kötelékébe való beállás volt. A fenti rendelet ezt a lehetőséget próbálja megszüntetni, visszamenőleges hatállyal is. Akiről a hadseregben kiderült, hogy városi tanácstag, vagy származása, illetve vagyoni helyzete alapján városi tanácsi tagságra jelölték, visszaküldték lakóhelyére.

4.4.29. KÖZTERHEK ALÓLI MENTESÍTÉS MEGADÁSA A CURIÁK ELSZEGÉNYEDETT TAGJAI SZÁMÁRA

CodTheod 12, 1, 1.
Kr. u. 313. március 15.

Imperátor Constantinus Augustus Euagriusnak. Egyetlen bíró *(iudex)* se próbáljon a curia valamely tagjának a polgári kötelességek alól mentességet *(civilium munerum vacatio)* adni, vagy valakit a maga belátása szerint a curiából elbocsátani. Mert ha valakinek olyan szerencsétlenség következtében romlik meg a helyzete, hogy föl kell menteni, annak nevét a tudomásunkra kell hozni, hogy bizonyos idő elteltével a polgári kötelességek alóli mentessége meghosszabbíttassék számára. Kifüggesztve *(proposita)* március 15-én Constantinus A(ugustus) harmadszor és Licinius harmadszor viselt consulsága idején.

Értelmezés *(interpretatio):* Egyetlen bíró se adjon curia tagjának őt meg nem illető mentességet, és ne igyekezzék hivatalától szabaddá tenni. Ha ugyanis akármelyik

curiatag anyagi helyzete olyan szűkös és leromlott, hogy a közteher kötelezettsége nem bízható rá, akkor ezt az utasítás szerint a princeps tudomására kell hozni.

B. G.

• A törvény szövegéből kiderül, hogy a városi tanács tagjainak anyagi helyzete a Kr. u. 4. században meglehetősen megromlott. A korábban a városi tisztségekkel természetesen vele járó közterheket a késő császárkorban sok tanácstag már nem tudta vállalni, ezért mentességet, sőt, csak hogy megmeneküljenek a társadalmi hovatartozásukkal kötelezően együtt járó terhektől, rendjükből való kizárásukat is kérték. Ennek szabályozásáról - részben szigorításáról - szól a fenti rendelet.

4.5. Az *ordo equester*

4.5.1. CLAUDIUS MEGVÁLTOZTATJA A LOVAGRENDI HIVATALI PÁLYAFUTÁST

Suetonius: *De vita Caesarum [A* caesarok élete], *Claudius* 25.1.

A lovagok katonai szolgálatának rendjét *(equestris militiae)* úgy szabályozta, hogy a cohors irányítása után egy lovassági osztály *(post cohortem alám),* azután pedig egy legio tribunusi állását *(post alam tribunatus legionis)* adományozta nekik. Ezenkívül ő szervezett meg egyfajta katonáskodást és nem tényleges hadiszolgálatot is *(imaginariae militiae genus)*, melyet „számfölöttinek" *(supra numerum)* neveztek, és a be nem vonultaknak volt névleges keretük. A katonáknak senatusi határozattal *(patrum decreto)* megtiltotta, hogy a senatorok házát tisztelgő látogatás céljából felkeressék. A szabadosokat, akik római lovag módjára viselkedtek *(libertinos qui pro equitibus Romanis agerent),* vagyonuk elkobzásával büntette; a hálátlanokat, akik ellen patronusuk panaszt emelt, ismét szolgaságra vettette, védőiknek pedig kijelentette, hogy nem fog bíráskodni saját szabadosaik ellenében.

K. F.

4.5.2. A HÁZASODÁS TÖRVÉNYI SZABÁLYOZÁSA AUGUSTUS IDEJÉN

Suetonius: *De vita Caesarum [A* caesarok élete], *Augustus* 34.

A törvényeket felülvizsgálta, némelyiket újra életbe léptette, így a fényűzésről, a házasságtörésről és a közszemérem megsértéséről, továbbá a hivatali vesztegetésről és

a rendek tagjainak házasodásáról szóló törvényt. De emezt - minthogy valamivel szigorúbb rendelkezésekkel toldotta meg, mint a többit - az ellenzék zajos tiltakozásával szemben csak úgy vihette keresztül, hogy a büntetések egy részét elengedte vagy legalábbis enyhítette, három év haladékot adott, továbbá felemelte a jutalomösszegeket is. Mikor pedig egy nyilvános színházi előadás alkalmával a lovagok makacsul a törvény visszavonását követelték tőle, odahívatta Germanicus gyermekeit, közülük néhányat ölébe ültetett, a többit apjuk vette a térdére, s így mutatta meg őket a népnek, kézmozdulatokkal és arcjátékkal is jelezve, hogy bátran vegyenek példát erről a fiatal apáról. De mihelyt észrevette, hogy a törvény szellemének érvényesülését serdületlen leánykák eljegyzésével és sűrűn váltakozó házasságkötésekkel akadályozzák, megrövidítette az eljegyzések időtartamát, és megnehezítette a válásokat.

K. F.

4.5.3. *ADLECTIO A* DECURIÓK ÉS A LOVAGOK RENDJÉBE

CILXIV 391.

Ostiában, az ún „Foro delle corporazioni" területén előkerült, ma is az eredeti helyén álló felirat.
Kr. u. 161 után.

Publius Nonius Livius Anterotianusnak, Publius fiának, Palatina tribusból *(Publio Nonio Publiifüio Palatina tribu Livio Anterotiano),* akit Imperátor Caesar Marcus Aurelius Antoninus Augustus felvett a lovagrendbe *(equo publico donato ab Imperatore Caesaré Marco Aureliano Augusto),* akit a városi tanács határozata értelmében felvettek a decuriók sorába *(decreto decurionum decurioni adlecto),* az isteni Hadrianus kultusza papjának *(fiamini divi Hadriani),* a *salii Laurentium Lavinatium* papi testület tagjának *(salioLaurentiumLavinatium), aedilisnek,* aVolkanusnak [sic!] bemutatandó áldozatok praetorának *(praetori sacris Volkano faciundis).* Titus Tinucius Sosiphanes (állította) az igen kedvesnek, igen kegyesnek *(carissimo pientissimo). A* szoborhelyet a városi tanácsi határozatában, nyilvánosan adták *(locus datus decreto decurionum publice).*

F. G.

• Publius Nonius Livius Anterotianus saját városában, Ostiában felvételt nyert a városi *ordo decurionumba,* és Hadrianus császár felvette a lovagrendbe is. Több fontos papi tisztséget is viselt: az isteni Hadrianus kultusza papja *(fiamén divi Hadriani), salius Laurentium Lavinatium* papi testület tagja és a Volkanusnak [sic!] bemutatandó áldozatok elöljárója *(praetor sacris Volkano faciundis)* volt.

4.5.4. *ADLECTIO A* LOVAGRENDBE

RIT 376.
Tarraco - Tarragona városában 1914 körül a Plaza de Los Angeles téren talált felirat. Ma Tarragonában, a Nemzeti Régészeti Múzeumban (Museu Nációnál Arqueológic de Tarragona) őrzik.
Kr. u. 2. század első fele.

Marcus Fabius Paulinusnak, Marcus fiának, Galéria tribusból *(Marco Fabio Marci füio Galéria tribu Paulino),* akit Imperátor Caesar Traianus Hadrianus Augustus felvett a lovagrendbe *(equo publico donato ab Imperatore Caesaré Traiano Hadriano Augusto),* Lucius Minicius Pudens (állította) tanítványának és legjobb barátjának *(discipulo et amico optimo).*

F. G.

• Marcus Fabius Paulinust Hadrianus császár vette fel a lovagrendbe *(equo publico donatus).* Neve más feliratok alapján jól ismert, és tudjuk róla, hogy egyik utódja felemelkedett a senatori rendbe is. A feliratállító Lucius Minicius Pudens pedig egy senatori családdal állt rokonságban *Barcino* (Barcelona) városában. A felirat nem említi Marcus Fabius Paulinus tisztségeit.

4.5.5. MARCUS COMINIUS AEMILIANUS RÓMAI LOVAG CURSUS HONORUMA

CIL XII 3212.

Nemausus - Nimes városában, a római fürdő közelében előkerült szoborbázis felirata. Ma a nímes-i Régészeti Múzeumban (Musée Archéologique) őrzik.

Marcus Cominius Aemilianusnak, Marcus fiának, Voltinia tribusból *(Marco Cominio Marci füio Voltinia tribu Aemiliano),* a lovagrend tagjának *(equum publicum habenti),* Narbonensis provincia/Iamenének, *ColoniaAugustaNemausensiumflamenének (fiamim provinciáé Narbonensis fiamini Coloniae Augustae Nemausensium),* a városi pénztár négyfős felügyelőtestülete tagjának *(IIH[quattuor]viro ab aerario), pontifexnek,* az éjszakai őrség és a fegyvertár parancsnokának *(praefecto vigilum et armorum),* a Vocontiusok közössége (állította) a pártfogójának *(res publica Vocontiorum patrono).*

F. G.

• Marcus Cominius Aemilianus lovagrendi cursus honoruma csökkenő sorrendben szerepel a feliraton. Először az éjszakai őrség és a fegyvertár parancsnoka *(praefectus vigilum et armorum),* pontifex és a városi pénztár négyfős felügyelőtestülete tagja *(IIII[quattuor]viro ab aerario)* volt. Ezután *Colonia Augusta Nemausensiumban* a császárkultuszt ápoló városi papi testület vezetője, végezetül tartományi főpap lett *Narbo* - Narbonne központtal, ahol a *templum Romae et Augusti* állt.

4.5.6. PONTIUS PILÁTUS *PRAEFECTUS IUDAEAE*

AnEp 1963:104.
1961-ben *Caesarea* - Kesariye római színházában a Missione Archeologica Italiana régészeti feltárásai során másodlagos felhasználásban talált 4 soros, töredékes állapotban fennmaradt latin nyelvű felirat. Lásd Borhy L.: A caesareai Pilátus-felirat. *MJ* 1991.4., 46-49.; R A. Brunt: Procuratoral Jurisdiction. *Latomus* 25., 1966, 460-489.; G. Alföldy: Pontius Pilátus und das Tiberieum von Caesarea Maritima. *Scripta Classica Israelica* 18, 1999, 85-108.
Kr. u. 26-36 között.

A tengeri hajósoknak ([Nautijs) a Tiberieum nevű világítótornyot / [— Ponjtius Pilátus / Iudaea helytartója *(praefectus Iudaeae)* / újraépítette *([ref]é[cit]).*

B. L.

• Pontius Pilátus Kr. u. 26-36 közötti iudaeai helytartói működésének írásos bizonyítéka. Pilátus a császárról, Tiberiusról elnevezett világítótornyot építtetett *(Tiberieum)* a tengeri hajósoknak *(nautis). A* felirat az egyedüli bizonyítéka Pontius Pilátus pontos hivatali címének, amely pontatlanul és ellentmondásosan maradt fenn a későbbi forrásokban. Tacitus *procuratomak* említi, Iosephus Flavius pedig görögül hol *hegemónnak (= pmeses,* lat.), hol pedig *epitroposnak (= procurator,* lat.). Az Újszövetségben szintén a *hegemón* hivatali cím szerepel. A felirat alapján azonban egyértelműen kiderül, hogy Pilátus *praefectus Iudaeae,* maga a tartomány pedig császári provincia volt, amelyet a császár által megbízott lovagrendi gazdasági szakemberek, a *praefectusok* irányítottak. A felirat töredékessége miatt nem derül ki Pilátus *praenomene.*

4.5.7. LI[—] QUINTUS SOLONIUS SEVERINUS RÓMAI LOVAG VISELT TISZTSÉGEI

CIL XII 3184.
Nemausus - Nîmes városában a Porte de Madelaine falában a 16. században előkerült szoborbázis felirata. Ma a nímes-i Régészeti Múzeumban (Musée Archéologique) őrzik.
Kr. u. 2. század második fele.

Li[—] Quintus Solonius Severinusnak, Quintus fiának, Voltinia tribusból, a Róma városi bírói collegium tagjának *(ex V[quinque] decuriis),* római lovagnak *(equopublico),* a *luperci* papi collegiuma tagjának *(luperco),* a városi pénztár négyfős felügyelőtestülete tagjának *(IIII[quattuor]viro ab aerario), pontifexnek,* (Gallia) Narbonensis provincia/kmenének *(fiaminiprovinciáé Narbonensis),* a *legio VIII(octava) Augusta* lovagrendi katonai tribunusának *(tribuno militum legionis VIII[octavae] Augustae),* a *civitas Foroiuliensium* pártfogójának *(patrono).*

F. G.

• Quintus Solonius Severinus Rómában az öt bírói testület tagja volt *(ex quinque decuriis)* mint római lovag *(equo publico).* Ezt követően - szintén Rómában - papi hivatalt *(sacerdotium)* töltött

be: tagja volt a senatoroknak és lovagrendieknek fenntartott, a Palatínus egy barlangjában működő - ahol a monda szerint az anyafarkas felnevelte Romulust és Remust - *collegium lupercorumnak*, amely a *Lupercalia* ünnepét (február 15.) készítette elő. Ezután a galliai *Nemausus* (Nîmes) városában a városi pénztár négyfős felügyelőtestületének tagja *(IIII[quattuor]vir ab aerario),* majd *pontifex* volt, végezetül a tartományi főpap tisztségét viselte *(fiamén provinciáé Narbonensis). A* szobrot a pártfogása alatt álló *civitas Foroiuliensium* (ma Fréjus) állította számára.

4.5.8. POETOVIÓI LOVAGOK

Poetovio - Ptuj területén 1977-ben talált feliratos márványszarkofág. M. Sasel-Kos: A New Equestrian Family from Poetovio. *ZPE* 95., 1993, 236-240.
Kr. u. 2. század első fele.

[P(ublius) Aelius [—]-nak és [—]-nak *(Publio Aelio — et* ---)] [P(ublius)] Aelius Marinus, a poetovióbeliek coloniájának városi tanácstagja *(decurio coloniae Poetovionensium),* lovag *(equo publico),* a *cohors II(secunda) Hispanorum* parancsnoka *(praefectus cohortis II[secundae] Hispanorum)* valamint P(ublius) Aelius Marcianus, ugyanannak a coloniának városi tanácstagja *(decurio coloniae eiusdem),* lovag *(equo publico),* a *cohors I(prima) Germanorum* parancsnoka *(praefectus cohortis Ifprimae] Germanorum),* az igen jámbor szülőknek *(parentibus piissimis).*

B. L.

• A feliratot állító Publius Aelius Marinus és Publius Aelius Marcianus testvérek voltak, egy valószínűleg Hadrianus alatt római polgárjogban részesített bennszülött család sarjai, és városi tanácstagok Poetovióban, amely Traianus idején emelkedett *colonia* rangra. Mindketten gyalogoscsapat *(cohors)* lovagrendi elöljáróiként szolgáltak a római hadseregben.

4.5.9. LOVAGRENDI VÁROSI TANÁCSTAG BRIGETIÓBAN

RIU II. 504.

Brigetio - Komárom/Szőny. A brigetiói Iuppiter Dolichenus-szentélybe ásott késő római sírban másodlagos felhasználásban talált felirat. Elveszett.
Kr. u. 3. század első harmada.

[—], Brigetio municipiumának [decuriója], aki felvételt nyert a lovagrendbe és letöltötte lovagrendi hivatali szolgálatát *(decurio municipii Brigetionensium a militiis qui equestrem militiam petiit),* alapjaiból templomot épített *(templum a fundamentis extruxit).*

B. L.

• A lovagrendi városi előkelőség nevét nem őrizte meg a rendkívül töredékesen ránk maradt felirat. Annyit azonban megtudunk róla, hogy miután végigjárta a lovagrendi katonai ranglétrát *(très militiae équestres),* Brigetio városában *(municipium Brigetionensium)* a helyi városi vezető réteg *(ordo decurionum)* tagja lett (lásd Lucius Volcacius Primus pályafutását - 4.3.14.). Hogy Brigetióban milyen további tisztségeket nyert el, nem lehet tudni. Ugyanígy homály fedi azt is, hogy a feliraton említett, alapjaiból *(afundamentis)* - azaz teljesen újonnan - épített templomot mely istenségnek szentelték. Meg kell említeni azt is, hogy a felirat kiegészítése és értelmezése rendkívül problematikus. Az erre vonatkozó szakirodalmat lásd RIU II. 504 alatt.

4.5.10. EGY AQUINCUMI LOVAG FELIRATA

Aquincum - Budapest III. ker. / Óbuda. Szilágyi J.: *Beszéljenek a kőemlékek.* Budapest, 1949, 382. sz. felirat.
Kr. u. 2. század?

Iulia, akit Flavia Secundinának is hívnak, Flavius Secundus, a leszerelt légionárius leánya túlvilági árnyainak *(Dis manibus Iuliae quae et Flaviae Secundinae Flavii Secundi veterani legionis filiae)* (állította) Caius Valerius Seranus, az aquincumiak decuriója, római lovag *(decurio Aquincensium equo publico),* az összehasonlíthatatlan anyának *(matri incomparabili).*

B. L.

• A leszerelést követően Aquincumban megtelepedett, római polgárjoggal rendelkező *veteranus,* Flavius Secundus gyermeke - lehet, hogy apja katonai szolgálata során felhalmozott és leszereléskor kapott vagyona révén - már bejutott a helyi *ordo decurionumba,* sőt elérte a lovagrendi felvételre lehetőséget adó alsó vagyoni határt is. A távoli provinciákra jellemző módon azonban feltehetőleg kisbirtokos földművelést folytató és a helyi közélet keretein túl nem lépő római lovag *(equo publico)* volt. Valószínűleg másodszületett gyermek lehetett, merthogy lánytestvére neve az apjukéval mutat azonosságot (a *Secundina* nevet a *Secundusból* mint *cognomen* képezték).

4.6. Az *ordo senatorius*

4.6.1. A SENATUS KIBŐVÍTÉSE A KIRÁLYSÁG KORÁBAN

Dionysius Halikarnasseus: *Rhómaiké archaiologia* [Római régiségek] 2.47.

Miután az ügyeket elrendezték, a királyok jónak látták, hogy a legtekintélyesebb családok mellé azonos számú férfit válasszanak a később betelepültek közül, akiket új

patríciusoknak *(neóteroi patrikioi)* neveztek, s így megkétszerezzék a patríciusok számát, mivel a város lakossága jelentősen megnőtt. Az új családokból száz, a curiák *(phratrai)* által kijelölt férfit választottak a senatus *(boulé)* régebbi tagjai mellé. Mindezekről a római történetírók csaknem mindegyike egyhangúan nyilatkozott, néhányan azonban az újonnan megválasztott senatusi tagok számát illetőleg eltérnek a közfelfogástól, azt állítják, Romulus nevezte el így korábban a curiákat, amikor először osztotta csoportokba a lakosságot; részint vezéreik, részint pedig körzetük *(pagoi)* alapján. Azt mondja továbbá, hogy nem csak harminc asszony ment követségbe, hanem három híján ötszázharminc, s azt állítja, hogy elég kevés a valószínűsége annak, hogy a királyok közülük csupán harmincat részesítettek volna ebben a megtiszteltetésben, megfosztva ettől oly sok más nőt. Úgy tűnt számomra helyesnek, hogy erről a témáról ne is felejtkezzem el teljes egészében, de ne is szóljak többet a kelleténél.

P. E.

• A királyság korára, intézményeire és társadalmára vonatkozóan lásd ÓRT 39-55. és RTT 17-32.

4.6.2. LUCIUS CORNELIUS SCIPIO BARBATUS SZARKOFÁGJÁNAK FELIRATA

CIL 1.2 6-7 és CIL VI 1284.
1782-ben a *Via Appia* mellett, *a Porta Capena* közelében folytatott ásatások során a Scipiók síremlékében feltárt szarkofág felirata. A síremlék ókori forrásadatok alapján is ismert volt *(sepulcrum Corneliorum Scipionum-vö.* Cicero: *De leg.* 2.22.56 és *Tusc.* 1.7.13; Plinius: *Hist. Nat.* 7.54.187). A szarkofágot ma a a Vatikáni Múzeumban (Musei Vaticani) őrzik.
Kr. e. 3. század utolsó harmada.

Cornelius Lucius Scipio Barbatus, Cnaeus (nevű) apjától fogant erős és bölcs férfiú *(Gnaivod patre prognatus fortis vir sapiensque),* akinek alakja igen hasonlatos volt vitézségéhez *(quoius forma virtutei parisumafuit),* aki consul, censor, aedilis *(consol, censor, aidilis)* volt közöttetek *(queifuit apud vos),* a samniumi Taurasia és Cisauna városát bevette, leigázta egész Lucaniát, és a hadifoglyokat elvezette *(subigit omne Loucanam, opsidesque abdoucit).*

B. L.

• A felirat 6 soros - helyszűke miatt azonban 4 sorba írt - *elogium,* amelyet saturnusi *metrumban írtak,* felülvésve egy korábbi feliratot. A szarkofágfedőn az elhunyt neve olvasható cinóberrel festve. A felirat, amely Lucius Cornelius Scipio Barbatus - metrikai okokból az elogiumban *praenomenét* és *nomen gentiléjét* felcserélték! - vitézi tetteit és betöltött hivatalait (Kr. e. 298: consul; Kr. e. 290: *censor)* is megemlíti, erőteljesen archaizál: jellemző rá a kettős magánhangzók használata (pl. *abdoucit* a klasszikus *abducit* helyett, *quei* a *qui* helyett, stb.), és régies alakban hoz egyes tisztségeket *(consol, aidilis).*

4.6.3. LUCIUS APPULEIUS SATURNINUS BUKÁSA

Florus: ***Epitomae de Tito Livio bellorum omnium annorum*** [Róma háborúi] III. 16.

Appuleius Saturninus azonban nem hagyott fel vele, hogy védelmébe vegye a gracchusi törvényeket. E férfiúba Marius öntött rendkívüli bátorságot, aki a nemesség szemében mindig gyűlöletes volt, s ezért csak consulságában bízott. Korábban a népgyűlésen ország-világ előtt gyilkoltatta meg A. Ninniust, aki szintén pályázott a tribunusi méltóságra, majd az ő helyébe C. Gracchust akarta megválasztatni, azt az embert, aki egyik szavazókörzethez sem tartozott, nem volt se jótállója, se neve, hanem hamis jogcímen fogadtatta magát örökbe a nagy hírű családdal.

Saturninus már eddig is sokszor és kíméletlen módon mindenből büntetlenül gúnyt űzött. Most teljes hévvel hozzálátott, hogy felújítsa a gracchusi rendelkezéseket, és ezért arra kényszerítette a senatust: esküdjék meg, hogy tiszteletben tartja ezeket a törvényeket. Azzal fenyegetőzött, hogy száműzeti, aki nemet mond. Mégis volt valaki, aki inkább a számkivetést választotta. Amikor Appuleius ezt az embert, Metellust, valóban eltávolíttatta a városból, az egész nemesség megrettent, hiszen Saturninus már harmadik éve kényúr módjára viselkedett, s arra az őrültségre vetemedett, hogy újabb merénylettel a consulválasztó népgyűlést is megzavarja. Consullá akarta ugyanis tenni elvetemült cinkostársát, Glauciát, s ezért parancsot adott: öljék meg a vele együtt pályázó C. Memmiust. Örömmel fogadta, hogy e csetepaté alkalmával párthívei királynak szólították. Ekkor végre a senatus is összefogott ellene, magával Marius consullal az élen, aki nem védelmezhette őt tovább. Az emberek csatasorba fejlődtek föl a fórumon. Az elkergetett Appuleius innen a Capitoliumra menekült. Amikor azonban az ostromlók elvágták az ottani vízvezetékeket, követeivel üzent a senatusnak, hogy megbánta a dolgot. Ezután a zendülés vezetőivel együtt lejött a fellegvárból, s a Tanács épületében fogságba vetették. Oda tört be a nép, husángokkal és kövekkel agyonverte, majd a holttestet is széttépte.

H. L.

• A késői köztársaságkor konfliktusainak eseménytörténetére vonatkozóan és társadalomtörténeti összefüggéseinek elemzésére lásd ÓRT 175-225., illetve RTT 71-95.

4.6.4. A POLGÁRHÁBORÚ KITÖRÉSE

Florus: ***Epitomae de Tito Livio bellorum omnium annorum*** [Róma háborúi] III. 21.

Más sem hiányzott a római népnek, mint hogy önmagával meghasonulva, otthon bocsátkozzék öldöklő testvérháborúba, és hogy a város és a főtér közepén, akárcsak a küzdőporond homokján, bajvívó gyanánt csapjon össze polgár a polgárral. Valahogy nyugodtabb lélekkel viselném el, ha e gaztett főkolomposai között a köznép hangadóival vagy legalábbis hitvány nemesekkel találkoznánk. De - szörnyűség! - micsoda

férfiak, micsoda hadvezérek voltak! Marius és Sulla, koruk büszkeségei és díszei, a legaljasabb gaztettekhez sem szégyellték odaadni fényes nevüket.

A mariusi vagy másképp a Sulla-féle polgárháború - hogy úgy mondjam - három különböző csillagzat jegyében zajlott le. Először csak félvállról vették és mérsékelt hevességgel folyt, inkább nagyobb zavargás volt, mint háború, az ellenségeskedés a fegyveres alakulatok parancsnokai közötti viszályra korlátozódott; később ádázabbá és kegyetlenebbé vált, a győzelemhez ekkor már senatorok kiomló vére is kellett, utoljára aztán olyan dühvel tombolt, hogy nemcsak egy megszokott polgárvillongást, hanem egy ellenséges hadjáratot is felülmúlt. Addigra egész Itália beleadta minden erejét az őrült háborúskodásba, s a gyűlölet olyan kíméletlenül szedte áldozatait, hogy a végén nem maradt ember, akit le lehetett volna gyilkolni.

A háború Marius csillapíthatatlan hatalomvágya miatt robbant ki, aki Sulpicius törvénye alapján megpróbálta elperelni Sullától a már neki ítélt tartományt. Sulla azonban nem tűrte el az őt ért jogtalanságot, hátraarcot vezényelt légióinak, és későbbre halasztva a Mithridatés elleni hadjáratot, az esquiliaei és a Collina-kapun át két hadoszlopban rátört a Városra. Erre Sulpicius és Albinovanus consulok is bevetették ellene gyülevész csapataikat, és a falakról mindenfelől szikladarabokat és dárdákat hajigáltak alá. Maga Sulla sem járt el különbül, és gyújtogatással tisztította meg maga előtt az utat. Győztesként megszállta a capitoliumi fellegvárat, amely hiába menekült meg korábban a punoktól és a gall senonoktól, most, mondhatnánk, fogságba esett. Ekkor Sulla senatusi határozattal az állam ellenségeivé nyilvánította saját ellenfeleit, és immár jog szerint töltötte ki dühét a városban maradt Sulpicius néptribunuson meg a szemben álló párt más tagjain. Marius rabszolgaruhában menekült el, de a sors csak azért óvta meg, hogy újabb háborút hozzon reánk.

Cornelius Cinna és Cnaeus Octavius consulsága folyamán ismét fellángolt a korábban rosszul elfojtott tűz, mégpedig épp e két ember viszálykodása következtében, mert Cinna azt a javaslatot terjesztette a nép elé, hogy hívják vissza azokat, akiket a tanács közellenséggé nyilvánított. Bár a népgyűlést kardok erdeje vette körül, mégis azok győztek, akiknek a béke és a nyugalom volt fontosabb, s ezért Cinna, hazájából számkivetve, párthíveihez futott.

Africából Marius úgy tért vissza, hogy még nagyobbá tette balsorsa, mert a tömlöc, a bilincs, a menekülés és a száműzetés rémületes méltóságot szerzett neki. A nagy hírű férfiú nevére tehát boldog-boldogtalan összecsődült, fölfegyverezték - micsoda gyalázat! - a rabszolgákat és a dologházak foglyait, úgyhogy az elvetemült vezér könnyűszerrel tett szert hadseregre. Bár útját erőszak jelezte, amikor visszatért hazájába, ahonnan erőszak kergette el, az emberek mégis jogosnak tartották volna eljárását, ha kegyetlenkedésével nem szennyezi be ügyét. De amikor istenek és emberek iránti gyűlölettel a szívében megérkezett, első támadásával nyomban városunk védence és fogadott gyermeke, Ostia ellen fordult, s iszonyatos vérfürdőt rendezve, kifosztotta a települést. Majd négy hadoszlopban vonult be Rómába. A csapatokat ugyanis felosztották Cinna, Marius, Carbo és Sertorius között. Amikor Octavius seregét kiverték a Ianiculum hegyéről, tüstént jelt adtak az előkelők legyilkolására, s vadabbul folyt a vérengzés, mint egykor a punok fővárosában. Octavius consul fejét a

szónoki emelvényen helyezték közszemlére, Antoniusét pedig, aki korábban ugyanezt a tisztséget töltötte be, magának Mariusnak az asztalára lökték. Caesart és Fimbriát tulajdon otthonukban, házi isteneik szentélyében mészárolták le; a két Crassust, apát és fiút meg egymás szeme láttára. Baebiust és Numitoriust a hóhérok kampón vonszolták végig ország-világ előtt a fórumon. Catulus mérges gőzök belélegzésével emésztette el magát, hogy ellenségei ne tudjanak gúnyt űzni belőle. Iuppiter papja, Merula fölvágta ereit, és vérével magának az istennek a szemét fröcskölte be a Capitoliumon. Marius maga is látta, amikor Anchariust ledöfték, pusztán azért, mert ő nem nyújtotta hírhedt halálhozó kezét az üdvözlésére siető férfinak. Január első és tizenharmadik napja között ezt a tenger gyászt hozta Marius a senatusra, hetedszer öltve fel a bíbor consuli köntöst. Ki tudja, még mi mindent tartogatott volna a jövő, ha egész évben hivatalban maradt volna?

Az őrült polgárháború harmadik forgószele Scipio és Norbanus consulsága idején süvített elő a leghevesebben. Hiszen az egyik oldalon nyolc legio, ötszáz zászlóalj állt fegyverben, a másik irányból pedig Sulla sietett vissza Asiából diadalmas hadserege élén. És ha már Marius olyan könyörtelen volt Sulla híveivel szemben, ugyan mekkora kegyetlenségre volt szükség, hogy Sulla is bosszút álljon Mariuson? Először Capuánál, a Volturnus folyó közvetlen szomszédságában csaptak össze a csapatok, és nyomban szétverték Norbanus hadseregét, nyomban harcképtelenné tették Scipio valamennyi katonai egységét, megcsillantva előttük a béke reményét.

Ekkor az ifjabb Marius és Carbo lettek a consulok, akik szemernyit sem bíztak győzelmükben, ezért a senatus vérével mutattak be magukért márjó előre halotti áldozatot, pusztán azért, hogy ne bosszulatlanul vesszenek el. Miután megostromolták a tanácsépületet, az üléshelyről - akár a tömlöcből - elővezettették a kivégzésre szánt személyeket. Mennyi tetem volt a fórumon, a cirkuszban és a templomok belsejében? Mucius Scaevola, a főpap, átölelte Vesta oltárát, s csaknem a szent tűz lett halotti máglyája. Lamponius és Telesinus, a samnisok vezérei, még Pyrrhusnál és Hannibálnál is irtózatosabban pusztították Campaniát és Etruriát, s azzal az ürügygyei, hogy az egyik római pártot támogatják, önnön sérelmeikért igyekeztek bosszút állni. De a Sacriportusnál és a Collina-kapunál az ellenség minden csapata felmorzsolódott. Amott Marius, emitt Telesinus szenvedett vereséget. E vérfürdők mégsem jelentették a háború végét. Mert akkor sem nyugodtak hüvelyükben a kardok, amikor már helyreállt a béke, s azok élete is veszélyben forgott, akik önként megadták magukat. A Sacriportusnál és a Collina-kapunál Sulla halomra öletett több mint hetvenezer embert, már ahogy háború idején történni szokott. De arra is parancsot adott, hogy az egyik középületben koncoljanak fel négyezer fegyvertelen polgárt, akik megadták magukat. S ez a szám, lévén ekkor már békeidő, még az előbbinél is nagyobbnak látszik. Ki tudná azonban összeszámlálni azokat, akiket a Városban boldog-boldogtalan, itt is, ott is, kénye-kedve szerint legyilkolt. Végre Fufidius emelte fel figyelmeztető szavát:

- Egy-két embert életben kell hagyni, hogy legyen még valaki, aki engedelmeskedik parancsainknak!

Nyilvánosságra hozták a hírhedt táblát a törvényen kívül helyezettek névsorával. Kiválogatták a lovagrend és a senatus színe javát, kétezer embert, és elrendelték,

hogy öljék meg őket. Ez bizony újszerű kiáltvány volt. Restellek is előhozakodni vele, hogyan űztek csúfot Carbo halálából, Soranus balsorsából, hogy mi lett a Plaetoriusokkal és a Venuleiusokkal, hogyan marcangolták szét fegyver nélkül, vadak módjára csak úgy kézzel Baebiust, hogyan szúrták ki Mariusnak, a nagy hadvezér öccsének szemét Catulus sírjánál, hogyan törték össze karját meg lábszárát, s hogyan tartották még valameddig életben, míg tagjai külön-külön el nem haltak! Az egyes emberek büntetését még talán el lehetne viselni, de nem kímélték Itália legvirágzóbb városait sem: Spoletiumot, Interamniumot, Praenestét, Florentiát. Ráadásul Sulmo ősi települését, régi szövetségesünket és barátunkat - méltatlan gaztett! - Sulla meg sem ostromolta, meg sem szállta a háború jogán, hanem ahogy parancsot adnak a halálraítéltek elvezetésére, úgy rendelte el, hogy e bűnösnek talált várost tegyék a földdel egyenlővé.

H. L.

• A késői köztársaságkor konfliktusainak és társadalomtörténeti összefüggéseinek elemzésére lásd ÓRT 175-220., illetve RTT 71-95.

4.6.5. SCIPIO AFRICANUS ÉLETKÖRÜLMÉNYEI A VISSZAVONULTSÁGBAN

Séneca: ***Epistulae morales*** [Erkölcsi levelek] 86.1-7.

1. Nem akárhol, magában Scipio Africanus villájában fekve írom neked ezeket, azután, hogy leróttam tiszteletemet halotti szellemeinek és oltárának *(adoratis manibus eius et ara),* amelyről az a gyanúm, hogy sírhelye *(sepulchrum)* is ennek a hatalmas férfinak. A lelke mindenesetre - erről meg vagyok győződve - visszatért az égbe, ahonnan való volt, nem azért, mert hatalmas seregeket vezetett (hiszen ilyen seregei az őrjöngő és őrületét szerencsésen kihasználó Cambysesnek is voltak), hanem kiemelkedő önuralma és önfeláldozása miatt, amelynek inkább abban látom csodálatraméltóságát, hogy elhagyta hazáját, mint hogy megvédte. Vagy Scipiónak kellett Rómában lennie, vagy Rómának szabadságban *(aut Scipio Romae esse debebat aut Roma in libertate).* 2. „Nem akarok", mondta, „semmiféle kivételt sem a törvények *(leges),* sem a szokások *(instituto.)* alól; a jog legyen minden polgár számára egyenlő *(aequum inter omnes cives ius sit).* Élvezd nélkülem jótéteményemet *(beneficium meum),* hazám. Én voltam szabadságod megteremtője, én leszek bizonyítéka is: elmegyek, ha tovább nőttem, mint neked hasznos." 3. Hát ne csodáljam a léleknek ezt a nagyságát, amellyel önkéntes száműzetésbe vonult és levette a terhet polgárai válláról? A helyzet odáig jutott, hogy vagy a szabadságnak kellett igazságtalanságot *(iniuria)* elkövetnie Scipióval szemben, vagy Scipiónak a szabadsággal szemben. Egyiknek sem lett volna szabad megtörténnie; így hát utat adott a törvényeknek, és Liternumba vonult, hogy saját száműzetését éppúgy a köztársaság számlájára írja, mint Hannibálét.

4. Megfigyeltem, hogy villája négyszögletes kövekből *(lapide quadrato)* épült, falait erdő veszi körül, tornyokat is emeltek mindkét oldalról a villa védelmére *(turres quoque in propugnaculum villae),* víztárolóját *(cisterna),* amely akár egy hadsereg szükségleteire is elegendő lett volna, épületekkel és zölddel rejtették el, fürdője szerény *(balneolum angustum)* és árnyas a régi szokásoknak megfelelően *(ex consuetudine antiqua):* őseink úgy érezték, csak az meleg, ami homályos. 5. Nagy élvezetet jelentett tehát elgondolkoznom Scipio szokásain és a mi szokásainkon: ebben a szegletben öblítette le falusi munkáktól fáradt testét ama „Carthago réme" *(Carthaginis horror),* akinek Róma tartozik, merthogy csak egyszer lett bevéve *(semel capta est).* Munkával edzette ugyanis magát, és földjét - ahogy ez a régieknél szokás volt - maga művelte meg. Ez alatt a silány fedél alatt állt meg ő, ez a hitvány padlózat viselte őt: most viszont ki viselné el azt, hogy így mosakodjék? 6. Szegénynek érezzük magunkat és silánynak, ha nem ragyognak hatalmas drága körtükröktől a falak, ha nem díszíti numidiai berakás az alexandriai márványt, ha nem fedi a márványt mindenütt mesterien felvitt és festményeket idézően sokszínű viaszréteg, ha nem homályosítja üveg a boltíves mennyezetet, ha nem thasosi kővel - mely egykor némely templomban volt ritka látványosság - vannak kirakva medencéink, ahová sok izzasztással megtisztítva bocsátjuk testünket, ha nem ezüstcsapok eresztik a vizet. 7. És idáig még csak a köznép vezetékeiről *(plebeiae fistulae)* beszéltem, mit kell majd mondanom, ha a felszabadított rabszolgák fürdőihez *(balnea libertinorum)* érek? Mennyi szobor, mennyi oszlop, amelyek nem tartanak semmit, csak díszből vannak odatéve, pénzköltés céljából! Mennyi víz, amely lépcsőkön csobogva folyik el! Odáig jutottunk a gyönyörökben, hogy már csak drágaköveken vagyunk hajlandók taposni.

B. G.

• Seneca a Hannibál fölött győzedelmeskedő Publius Cornelius Scipio Africanus szerény, mértéktartó, a közemberekétől sem életkörülményei, sem életvitele tekintetében nem sokban különböző életmódját veti össze saját korának fényűzésével. Kiemeli, hogy Scipiót, bár Róma megmentője volt, nemhogy hatalomvágy nem ragadta el, de önkéntesen vissza is vonult, hogy maga művelje földjét, és - Seneca korának szemével nézve - „silány fedél" alatt, „hitvány padlójú házban" éljen.

4.6.6. A TÁRSADALMI KÜZDELMEK RÓMÁBAN: A KÖZTÁRSASÁG KORÁTÓL AUGUSTUS HATALOMRA JUTÁSÁIG

Appianos: *Rhómaikón emphylión [A* római polgárháborúk] 1.1-6.

1. Rómában a nép és a senatus már sokszor szállt egymással harcba törvények hozatala, adósságok elengedése, földosztás vagy magistratusok választása miatt. De mindez nem polgárháború volt, hanem csupán nézeteltérés vagy törvényes keretek között folyó viszály, és ezeket is nagy méltányossággal, kölcsönös engedékenységgel

simították el. Egy ízben a hadra kelt nép bocsátkozott ilyen viszályba, és mégsem használta a keze ügyében levő fegyvereket, hanem arra a hegyre vonult ki, amelyet azóta Szent hegynek neveznek, s ekkor sem került sor összecsapásra. A nép csupán egy, őt vezetni hivatott tisztséget szervezett, s ezt néptribunátusnak nevezte, főként a senatus köréből választott consulok megfékezésére, hogy hatalmuk ne legyen többé korlátlan az államban. Emiatt aztán egyre ellenségesebben és gyűlölködőbben fordultak egymással szembe e tisztségek viselői, s a senatus és a nép is ezek szerint oszlott meg, abban a hiszemben, hogy egyik vagy másik tisztség hatalmának növekedése által tud az egyik fél a másik fölött hatalmat szerezni. E harcok során történt, hogy Március Coriolanus törvénytelen száműzetése miatt a volscusokhoz menekült és hazája ellen háborút indított.

2. Az egykori pártviszályok sorában ezzel az egyetlen fegyveres cselekménnyel találkozunk, és ez is egy száműzött által tört ki. Fegyvert azonban még mindig nem emeltek a népgyűlésen, és nem történt vérontás a polgárok között mindaddig, amíg Tiberius Gracchus, a néptribunus és törvényhozó, elsőként nem vesztette életét pártviszály során - és vele együtt számos párthíve, akik a Capitoliumra összeszorulva, a templom környékén lettek az öldöklés áldozatai. E gaztett óta nem szűntek meg többé a pártharcok; minden alkalommal élesen elkülönülve álltak egymással szemben a pártok, egyre gyakrabban vonultak fegyveresen egymás ellen, és öldökölték a tisztségek viselőit: néptribunusokat, praetorokat, consulokat vagy e tisztségek jelöltjeit és más kiemelkedő személyeket, hol a szentélyekben, hol a népgyűlésen, hol a Forumon. Csekély megszakítással mindig újra fellobbant a féktelen erőszak s a törvények és az igazság rút semmibevétele. Amikor e vész már egyre nagyobb méreteket öltött, nyílt lázadások törtek ki az államrend ellen; egyes száműzött vagy elítélt személyek, a tisztségekért vagy a hadsereg vezetéséért egymás ellen harcoló hatalmasok, nagy és jogtalan hadjáratok során törtek hazájukra. így támadtak egymás után az önkényuralmak s a monarchikus hatalommal bíró pártvezérek - egyesek úgy, hogy nem bocsátották el a nép által rájuk bízott seregeket, mások oly módon, hogy a közösség hozzájárulása nélkül gyűjtöttek egymás ellen zsoldosokat. De bármelyik fél kerítette is kezére a várost, ellenfelei - saját szavaik szerint „a pártütők" - ellen, a valóságban saját ***hazájuk*** ellen indítottak támadást. Mert úgy törtek Rómára, mint ellenséges földre, a lábuk előtt heverő ellenséget könyörtelenül mészárolták, egyeseket proskribáltak, száműztek és vagyonukat elkobozták, s akadtak, akiket elviselhetetlenül megkínoztak.

3. Semmilyen visszataszító tett nem hiányzott már akkor, amikor mintegy 50 évvel Gracchus után e pártütők egyike, Cornelius Sulla, a bajokat nagyobb bajjal orvosolván, önmagát korlátlan időre egyeduralkodónak nyilvánította. Az ilyeneket egykor dictatoroknak nevezték, és veszélyes helyzetben hat hónapra választották; a dictatorok választásáról azonban ekkor már régóta letettek. Sulla tehát erőszakkal és kényszerrel, de névleg választás útján, örökös dictator lett. Mégis, tudtom szerint ő volt az első, aki zsarnoki hatalmával eltelvén, azt önként letenni merte; még ki is jelentette, hogy hajlandó számot adni összes ellenfeleinek, majd, immár magánemberként, mindenki szeme láttára lassan végigvonult a Forumon, és bántatlanul tért házába. Még mindig ilyen rettegésben tartotta hatalma a jelenlevőket! De lehet,

hogy lemondása felett csodálkoztak, vagy talán a számadás bejelentése töltötte el őket tisztelettel, vagy emberséges érzésük és az a meggondolás lett rajtuk úrrá, hogy zsarnoki uralma végül is hasznosnak bizonyult. Sulla alatt a pártharcok egy időre tehát lecsendesültek, és ezzel Sulla mintegy jóvá tette azt a sok bajt, amelyet okozott.

4. Sulla után újabb, hasonló jelenségek mutatkoztak. Végül is Gaius Caesar, miután Galliában a választás útján ráruházott korlátlan hatalmat hosszú időn át betöltötte, s a senatus lemondásra szólította fel, emiatt nem magát a senatust, hanem Pompeiust, ellenfelét és az itáliai hadsereg akkori vezérét okolta, s azt állította, hogy Pompeius fondorlatos úton akarja hatalmától megfosztani. Azt a javaslatot tette hát, hogy vagy mindketten tartsák meg az ellenségeskedésekkel szemben biztonságot nyújtó seregeiket, vagy pedig Pompeius is, hozzá hasonlóan, bocsássa el a kezében levő sereget, s a törvények oltalma alatt magánemberként éljen tovább. De mivel egyik javaslata sem nyert elfogadást, Galliából Pompeius ellen hadat indított, betört hazája földjére, és menekülő ellenfelét Thessaliáig űzve, itt nagy csatában fényesen legyőzte, majd egészen Egyiptomig üldözte tovább. Miután az egyiptomiak Pompeiust meggyilkolták, elrendezte Egyiptom egyes ügyeit, és mindaddig ott maradt, míg új uralkodókat nem helyezett hatalomra, majd Rómába tért vissza. így főként katonai erővel, teljesen megsemmisítette legnagyobb ellenfelét, akit egykori nagy tetteiért és hadi sikereiért Nagynak *(Magnus* - a ford.) is neveztek. Ekkor már senki semmiben nem mert neki ellentmondani, és Sulla után másodszor őt választották örökös dictatorrá. Ekkor ismét megszűnt minden pártviszály, mindaddig, míg őt, e valóban népbarát s az uralkodáshoz leginkább értő politikust meg nem gyilkolta a senatus ülésterméhen Brutus és Cassius, a nagy hatalma miatti irigységből s az ősi alkotmány féltésében. A nép azonban nagyon meggyászolta halálát, városszerte felkutatták gyilkosait, holttestét a Forum közepén temették el, egykori máglyája helyén templomot emeltek, és most is mint istennek áldoznak neki.

5. Az ekkor újra fellángoló és mindinkább terjedő polgárháborúk mérhetetlenül elhatalmasodtak. Sorra követték egymást az öldöklések, száműzetések, senatorok és az ún. lovagok tömeges proscriptiói. A pártütők kölcsönösen kiszolgáltatták egymásnak ellenfeleiket, és ennek érdekében feláldozták barátaikat és testvéreiket is: annyival erősebb volt az ellenfelekkel szembeni gyűlölet a hozzátartozók iránti jóakaratnál. További előrehaladásuk során a római birodalmat is magántulajdonukként osztották fel egymás között: így járt el a három triumvir, Antonius, Lepidus és az, akit korábban Octaviusnak neveztek, de Caesar rokona és végrendeleti úton fogadott fia lévén, utóbb nevét Caesarra változtatta. Az osztozkodáson, amint várható is volt, egymással hamarosan hajba kaptak, míg végül Caesar, hármójuk közül a legokosabb és a legtapasztaltabb, előbb Lepidustól vette el a neki juttatott Africát, majd Lepidus után (az actiumi csatában) Antoniust is megfosztotta a Syriától az Adriáig terjedő hatalmától. E hatalmasnak tűnő és mindenkit ámulatba ejtő haditettei után Egyiptomba hajózva elfoglalta ezt az ősi királyságot, amely Alexandros birodalma óta a legtartósabban maradt fenn, mindaddig a leghatalmasabbnak bizonyult, és a római birodalom jelenlegi területén belül az egyetlen volt, mely még nem hódolt meg. Ezt oly jelentős tettnek tartották, hogy ennek alapján ő volt az első, akit még életében /eiségesként (Augustus - a ford.) tiszteltek a rómaiak, és ezen a néven szólí-

tották. Önmagát tehát Gaius Caesarhoz hasonlóan, de nála is nagyobb mértékben a haza s az uralma alatt álló valamennyi provincia egyedüli urának nyilvánította, anélkül hogy többé szüksége lett volna választásra, szavazásra vagy más efféle látszatra. Uralma időtállónak és szilárdnak, mindenben szerencsésnek bizonyult, félelmet keltett mindenkiben, és fölöttük utódainak a sajátjához hasonló hatalmat tudott átadni.

6. Változatos pártharcokon keresztül így jutott el a római állam az egyetértéshez és egyeduralomhoz. ...

H. I.

• A társadalmi küzdelmekre, a köztársaság válságára és a principatus kialakulására vonatkozóan lásd ÓRT 175-243. és RTT 71-95., 96-107. További források: RTChr Nr. 34., 38-47., 63.

4.6.7. SULLA KINEVEZÉSE DICTATORRÁ

Appianos: *Rhómaikón emphylión* [A római polgárháborúk] 1.98-99.

98. Miután tehát a valóságban már király vagy inkább tyrannus volt, éspedig nem választás útján, hanem nyers hatalom és erőszak által, szüksége lévén arra a látszatra is, hogy megválasztottnak tekintsék, ezt a következő fondorlatos úton érte el. Egykor a rómaiak a királyokat erényükért választották meg. Valahányszor pedig egy-egy király meghalt, ötnaponkint más-más senator gyakorolta a hatalmat mindaddig, amíg a nép valakit méltónak nem tartott a királyságra. Az ilyen ötnapos uralkodót *interrexnek* nevezték; azt is mondhatjuk, hogy erre az időre ő volt a király. Amióta consulokat választottak, mindig a hivatalból lelépők tűzték ki a választást, ha pedig történetesen nem volt consul, ebben az esetben is az imént említett időtartamra „királyt" választottak a consulválasztás vezetésére. Ezt a szokást használta ki Sulla, nem lévén consulok, mivel Carbo Siciliában, Marius pedig Praenestében vesztette életét. Ő maga tehát elhagyta egy időre a várost, a senatusnak pedig megparancsolta, hogy úgynevezett „időközi királyt" *(interrex)* válasszanak. A senatus meg is választotta Valerius Flaccust, abban a reményben, hogy valóban consulválasztást fog vezetni. Sulla azonban a következő üzenetet küldte Flaccusnak: közölje a néppel, hogy Sulla a jelen helyzetben hasznosnak ítélné, ha a város élén ún. dictator állana, amely hivatal betöltésének szokása azonban immár 400 éve szünetel. Azt javasolta továbbá, hogy a megválasztandó személy ne meghatározott időre legyen hivatalban, hanem mindaddig, amíg a viszályokban és harcokban megrendült Város, Itália és az egész birodalom rendjét meg nem szilárdítja. Magától értetődő volt, hogy Sullának ez a javaslata önmagára vonatkozik, és ehhez nem is fért kétség. De Sulla, nem tudván magát türtőztetni, levele végén nyíltan ki is mondta, hogy véleménye szerint jelenleg ő maga tehetné a legnagyobb szolgálatokat a városnak.

99. Ő tehát ezt az üzenetet küldte, a rómaiak pedig nem éppen saját akaratukból, de mivel törvényes szavazásra úgysem volt lehetőség, és mivel tudták, hogy úgysem rajtuk áll a dolog, s a teljes bizonytalanságban a választás puszta látszatát is a sza-

badság jelképeként, szívesen fogadták, megválasztották Sullát teljhatalmú dictatornak olyan időre, ameddig ő maga akarja. A dictatorok régebben is önkényuralmat gyakoroltak, ezt azonban rövid időre korlátozták. Most viszont első ízben vált teljessé a zsarnoki hatalom, azáltal hogy meghatározatlan időre szólt. Annyit a kifejezés illendősége kedvéért mindenesetre hozzátettek, hogy Sullát olyan törvények hozatala céljából választják dictatornak, amelyeket ő maga helyesnek tart, és megbízzák az államrend helyreállításával. így tehát a rómaiak, akik több mint 60 olympiason keresztül királyok uralma alatt éltek, majd az évenkénti consulok vezetése alatt további 100 olympiason át demokratikus államformát követtek, most ismét kipróbálták az önkényuralmat a görög számítás szerinti 175. olympia idején, amidőn Olympiában a stadionfutáson kívül már semmilyen más versenyt nem tartottak, mert Sulla az atlétákat és a többi látványosságot mind Rómába vitte át, Mithridatés feletti vagy Italiában aratott győzelmei dicsőségére. Ürügyül az szolgált, hogy a sok szenvedés után a népnek felüdülést akar nyújtani, és lelkileg is meg akarja őket magának nyerni.

H. I.

• Sulla dictaturájára és a késői köztársaságkor konfliktusaira lásd ÓRT 186-188., RTT 78-88., valamint RTChr Nr. 47.

4.6.8. SULLA RENDELKEZÉSEI AZ ÁLLAMREND MEGVÁLTOZTATÁSÁRA

Appianos: *Rhómaikón emphylión [A* római polgárháborúk] 1.100.

Hogy az ősi alkotmánynak látszata megmaradjon, megengedte a népnek consulok választását is. Consulok lettek Marcus Tullius és Cornelius Dolabella. O maga dictatori hatalmával mint valami király állt a consulok felett. Dictatori hatalmánál fogva 24 fascest vittek előtte, ugyanannyit, mint az egykori királyok előtt, és nagyszámú testőrgárda vette körül. Törvényeket érvénytelenített, és új törvényeket hozott. Megtiltotta azt, hogy bárki praetor legyen, mielőtt quaestor volt és consul legyen anélkül, hogy előbb a praeturát betöltötte volna. Megtiltotta továbbá ugyanazon hivatalnak 10 éven belül kétszeri viselését is. A néptribunusok hatalmát csaknem teljesen megszüntette azzal, hogy őket minden befolyásuktól megfosztotta, és törvényben tiltotta meg, hogy aki néptribunus volt, valaha is más hivatalt viselhessen, így tehát mindenki, aki hírnévre törekedett és adott a származására, ettől fogva elkerülte ezt a hivatalt. Azt már nem tudom biztosan állítani, nem Sulla ruházta-e át a tribunusok választását a népgyűlésről a senatusra, úgy, amint most is szokásos. A senatusba, mivel az a viszályok és polgárháborúk közepette elnéptelenedett, a legkiválóbb lovagok közül mintegy 300-at választatott oly módon, hogy mindegyikükről a *Comitia tributa* döntött. Az általa kivégzett személyek több mint 10 000 fiatal és erőteljes rabszolgáját felszabadította, római polgárjoggal ajándékozta meg, és saját nevéről Corneliusoknak nevezte őket. így elérte, hogy a nép körében is legyen

10 000, mindenre elszánt híve. Ugyanilyen célból szerte Italiában az egyes városokhoz tartozó nagy kiterjedésű, meg nem művelt vagy büntetésként elkobzott földeket - mint az előbb már említettem - a vele harcoló 23 legio kiszolgált katonái között osztotta szét.

H. I.

• Sulla dictaturájára és a késői köztársaságkor konfliktusaira lásd ÓRT 186-188., RTT 78-88., valamint RTChr Nr. 47.

4.6.9. LOVAS SZOBOR ÁLLÍTÁSA SULLÁNAK FELIRATTAL

Appianos: *Rhómaikón emphylión* [A római polgárháborúk] 1.97.

Miután Sulla ellenségeivel szembeni minden tervét végrehajtotta, és közülük az egy Sertorius kivételével - aki azonban messze tartózkodott - már senki sem volt életben, Metellust Hispániába küldte Sertorius ellen, Rómában pedig mindent teljesen a saját tetszése szerint egymaga intézett. Szó sem volt többé törvényről, népszavazásról vagy bírák kisorsolásáról, hiszen mindenki rettegésben élt: vagy rejtőzködött, vagy hallgatott. Ezek után Sullának minden intézkedését, akár consuli, akár proconsuli minőségben hozta őket, érvényesnek és megváltoztathatatlannak nyilvánították. A Forumon a szónoki emelvény előtt felállították aranyozott lovas szobrát, ezzel a felirattal: *„Cornelius Sulla, a szerencsés hadvezér".* Ezt a melléknevet (Félix = Szerencsés - a ford.) adták ugyanis neki hízelgői, ellenségei felett elért sikereiért, s a talpnyalás ezt az elnevezést állandó melléknevévé tette. Rábukkantam egy írásra is, amely szerint Sullát ebben a szóban forgó határozatban Epaphroditusnak nevezték, s ezt magam sem tartom valószínűtlennek, hiszen a Faustus nevet is viselte. Márpedig a [görög] *Aiaios* és *Epaphroditos* szavak értelme egészen közel áll ennek a [latin] névnek jelentéséhez. ... De bármelyiket szavazták is meg a rómaiak a kitüntető nevek közül, véleményem szerint ezt a feliratot gúnyból vagy hízelgésből helyezték el a férfiú szobra alá. ...

H. I.

• A lovas szobor felirata latinul *Cornelius Sulla Félix imperátor* lehetett. Appianos művében a *Kornéliou Sylla hégemonos Eutychous* görög fordítás olvasható. A Félix *cognomen* más értelmű magyarázatára vö. az 5.2.4. sz. szemelvényt. Sulla dictaturájára és a késői köztársaságkor konfliktusaira lásd ÓRT 186-188., RTT 78-88., valamint RTChr Nr. 47.

4.6.10. SULLA ÖNKÉNT LEMOND A TELJHATALOMRÓL

Appianos: *Rhómaikón emphylión* [A római polgárháborúk] 1.103.

A következő évben Sulla, bár megtartotta dictatorságát, képmutató módon továbbra is a demokratikus uralom látszatát keltette, és Metellus Piusszal együtt maga vállalta a consulságot. Talán ekkor született az a most is élő szokás, hogy a római császárok, bár a haza számára ők nevezik ki a consulokat, időnkint magukat is kijelölik, illendőnek tartván, hogy a legfőbb hatalom mellett a consulságot is viseljék. Az ezt követő évben a nép, Sulla kegyét keresve, ismét őt akarta megválasztani a consulságra, ő azonban ezt nem fogadta el, és Servilius Isauricust meg Claudius Pulchert jelölte consuloknak, ő maga pedig minden kényszer nélkül önként lemondott a főhatalomról. Csodálatos számomra ez a tette is, hogy ő, aki minden ember közül elsőként mindaddig egészen példa nélkül álló módon ekkora hatalmat gyakorolt, azt minden felszólítás nélkül önként letette, és nem is gyermekeinek adta át, mint ahogy Egyiptomban Ptolemaios, Kappadokiában Ariobarzanés, Syriában pedig Seleukos cselekedte, hanem azoknak kezébe tette le, akik felett eddig zsarnoki uralmat gyakorolt. Érthetetlen is, hogy az, aki semmi veszélytől vissza nem riadva erőszakolta ki a maga számára a hatalmat, miután megszerezte, önként letette; hogy többet ne mondjak - paradox eljárás, hogy miután a polgárháborúban több mint 100 000 ifjú ember vesztette miatta életét, ellenségei közül 90 senatort, 15 consult és consularist, az ún. lovagok soraiból pedig 2600-at öletett meg, ül. száműzetett, vagyonukat elkobozta, sokukat temetetlenül hagyta - mégsem rettegett sem otthon maradt hozzátartozóiktól, sem a száműzöttektől, sem azoknak a városoknak lakosságától, amelyeknek fellegvárait és falait lerombolta, földjét, vagyonát és adómentességét elkobozta - és önmagát magánembernek nyilvánította.

H. I.

• Sulla dictaturájára és a késői köztársaságkor konfliktusaira lásd ÓRT 186-188., RTT 78-88., valamint RTChr Nr. 47.

4.6.11. A CATILINA-FÉLE ÖSSZEESKÜVÉS TÁRSADALMI BÁZISA

Sallustius: *Coniuratio Catilinae* [Catilina összeesküvése] 36-39.

36. Maga Catilina néhány napig C. Flaminiusnál időzött Arretium vidékén. Ezalatt ellátta fegyverrel a már korábban fellázított lakosságot, majd elindult Manlius táborába a vesszőnyalábokkal s a hatalom más jelvényeivel.

Ennek hírére Rómában a senatus Catilinát és Manliust ellenségnek nyilvánította, a többieknek pedig, a halálraítéltek kivételével, határidőt tűzött ki, ameddig bántatlanul letehetik a fegyvert. Elrendelte továbbá, hogy a consulok tartsanak sorozást, Antonius siessen a sereggel Catilina üldözésére, Cicero a várost védelmezze.

Úgy látom, ez idő tájt volt a római nép birodalma a legnyomorúságosabb állapotban. Noha fegyvereik előtt napkelettől napnyugatig mindenek meghódoltak, és otthon is elárasztotta őket a nyugalom és a gazdagság - e kettő a legfontosabb a halandók szerint -, mégis akadtak polgárok, akik magukat az állammal együtt makacsul pusztulásba döntötték volna. Mert hiába volt a két senatusi határozat, még a kitűzött jutalom sem vett rá senkit ebből a hatalmas tömegből, hogy leleplezze az összeesküvést, és Catilina táborából sem távozott senki: mintha valami sorvasztó betegség tört volna rá ilyen erővel a polgárok lelkére.

37. S nemcsak azok vesztették el a józan eszüket, akik cinkosok voltak az összeesküvésben, hanem az egész nép helyeselte a forradalmat és Catilina vállalkozását; pontosan úgy viselkedett, ahogy az a néptömegnek általában szokása. Mert akiknek a társadalomban semmi hatalmuk nincs, azok irigylik a jókat, istenítik a hitványokat, gyűlölik a régit, kívánják az újat; annyira utálják helyzetüket, hogy mindent föl akarnak forgatni; a zavargásban és a felkelésekben gond nélkül élnek, minthogy a nyomort - vesztenivalójuk nem lévén - könnyen viselik el. A városi nép pedig fejjel rohant a falnak, nem is egy okból. Itt voltak először azok, akik gyalázatban, arcátlanságban mindenütt a legfeltűnőbben jártak az élen, vagy akik szégyenszemre elvesztették családi vagyonukat, egyszóval akiknek valami bűn vagy gazság miatt el kellett hagyni otthonukat; mindezek úgy áradtak Rómába, mint valami pocsolyába. Azután sokan emlékeztek Sulla győzelmére, amikor egyesek közkatonasorból a senatorságig emelkedtek, mások meg olyan gazdagságra tettek szert, hogy királyi jólétben és fényűzésben élték le életüket; ezek a győzelemtől önmaguk számára is ilyesfélét reméltek, ha fegyvert ragadnak. Amellett az ifjúságot, amely régebben mezei napszámból tengődött, arra csábították a magánemberek s az állam bőkezű ajándékozásai, hogy a városi semmittevést többre tartsa a háládatlan munkánál. Ezek és mások is a közösség kárára élősködtek. Nem csoda hát, hogy ezek a nincs telén, elzüllött, csak reményeiknek élő emberek nem törődtek többet a hazával, mint önnönmagukkal. De azok sem várták más hangulatban a háború kitörését, akiknek Sulla győzelme juttatta feketelistára szüleit, rabolta el vagyonát, csorbította meg politikai jogait. Végül mindazok, akik más párthoz tartoztak, nem a senatushoz, inkább kívánták az állam felforgatását, mint a maguk hatalmának csökkenését. így hát ugyanaz a veszély fenyegette ismét a várost, mint néhány évvel azelőtt.

38. Mikor ugyanis Cn. Pompeius és M. Crassus consulsága idején (Kr. e. 70-ben - B. L.) visszaállították a tribunusi hivatalt, fiatalok kapták meg ezt a rendkívüli hatalmat, koruknál és természetüknél fogva féktelenek, akik a senatus vádolgatásával elkezdték izgatni a népet, majd adakozással és ígérgetéssel még jobban feltüzelték, így váltak népszerűvé és tekintélyessé. A nemesség többsége teljes erővel fellépett ellenük, színleg a senatus, valójában azonban a maga hatalmának védelmében. Tudniillik, hogy az igazat röviden megmondjam, azoktól az időktől fogva bárki felkavarhatta az államot tisztes jelszavakkal; egyesek látszólag a népjogokat védelmezték, mások állítólag a senatus tekintélyét akarták minél magasabbra emelni - de a közjó álarcában ki-ki a saját hatalmáért versengett. S ebben a versengésben nem ismertek sem mértéket, sem határt; mindkét párt kegyetlenül kihasználta a győzelmet.

39. Mikor aztán Cn. Pompeiust elküldték a kalózok és Mithridatés ellen, megtört a

nép ereje, megnövekedett a kevesek hatalma. Néhány nemes kezében voltak a tisztségek, a provinciák és minden más; ők maguk háborítatlanul, jólétben, félelem nélkül élték életüket, a többieket pedig perekkel rettentették el attól, hogy hivatalra jutva kíméletesebben bánjanak a néppel. De mihelyt a zavaros helyzetben felcsillant a forradalom reménye, a régi viszály szelleme fellobbant a népben. S ha az első összecsapás Catilina győzelmével vagy eldöntetlenül végződött volna, valóban nagy baj és nyomorúság szakadt volna az államra; még a győztes fél sem élvezhette volna sokáig diadalát, mert elfáradt és vérveszteségtől kimerült állapotában egy még hatalmasabb kicsavarta volna kezéből az uralmat és a szabadságot.

De eleinte az összeesküvőkön kívül is sokan csatlakoztak Catilinához. Köztük volt Fulvius, egy senator fia, akit apja visszahurcoltatott és megöletett.

Ezekben a napokban Rómában Lentulus Catilina parancsa szerint vagy személyesen, vagy mások útján felbujtott mindenkit, akit hajlamai vagy vagyoni helyzete alapján késznek tartott a forradalomra, éspedig nemcsak polgárokat, hanem minden rendű és rangú embert, aki csak hasznukra lehetett a háborúban.

K.Á

• A késői köztársaságkor konfliktusaira lásd ÓRT 175-225. és RTT 71-95.

4.6.12. A CATILINA-FÉLE ÖSSZEESKÜVÉS

Florus: *Epitomae de Tito Livio bellorum omnium annorum* [Róma háborúi] IV. 1.

Catilinát először a fényűzés, majd, hogy vagyona elúszott, a szegénység vitte rá arra az istentelenségre, hogy megsemmisítse hazáját. Alkalom is kínálkozott erre, mert a római katonai erők ekkor a távoli határvidékeken voltak. Catilina azt tervezte, hogy legyilkolja a senatust, lemészárolja a consulokat, tűzvésszel emészti el a Várost, kifosztja a kincstárat, s végül alapjaiban felforgatja az egész államot. Szemmel láthatóan mindent megpróbált volna, még azt is, amit maga Hannibál sem merészelt. És - gyalázat - miféle szövetségesei akadtak! Ő maga patrícius volt, de ez semmi a Curiusokhoz, a Porciusokhoz, a Sullákhoz, a Cethegusokhoz, az Autroniusokhoz, a Vargunteiusokhoz és a Longinusokhoz képest. Milyen családok! A senatusnak milyen büszkeségei! Még Lentulus is hozzájuk szegődött, aki akkor ráadásul még praetor is volt. Mindezek a személyek Catilinának a legiszonyatosabb gaztettben voltak cinkosai. Az összeesküvést embervérrel pecsételték meg, felhörpintve a kézről kézre adott serlegek tartalmát. Már ez is iszonyú istentelenség, de még rettenetesebb volt az, amire a poharat ürítették. Meg is pecsételődik a világ legnagyszerűbb birodalmának a sorsa, ha e hírhedt összeesküvés nem éppen Cicero és Antonius consulságának idejére esik. Cicero ugyanis ügybuzgalmával leleplezte a szervezkedést, Antonius pedig saját kezével fojtotta el. A szörnyű bűnről Fulvia tett följelentést, ez a rendkívül hitvány és feslett asszony, aki mégis ártatlanabb volt, mint a ró-

mai előkelők. A senatus ülésén a consul hatalmas szónoklatot tartott a jelen lévő gyanúsított ellen, de csak annyit ért el, hogy az ellenség elhagyta a Várost, és nyíltan azzal fenyegetőzött, hogy a tüzet, amelyet szított, romokkal oltja el. És Catilina valóban ahhoz a hadsereghez utazott, amelyet Manlius Etruriában előre összetoborzott neki, s kész volt rá, hogy a hadijelvényekkel Róma ellen vonuljon. Lentulus - mint valami jós - azt híresztelte, hogy a Sibylla-versek királyi hatalmat ígérnek családjának. Egy bizonyos napra, amelyet Catilina jelölt ki, az egész városban készenlétbe helyezte embereit, gyújtófáklyákat és hajítódárdákat osztva szét közöttük. Nem érte be a római polgárok összeesküvésével, ezért lázadásra bujtotta az akkor éppen Rómában tartózkodó allobrox követeket is. A téboly hulláma így átcsapott volna az Alpokon túlra, ha Volturcius árulása révén kézre nem kerítik Lentulus praetor levelét. Cicero parancsára tüstént lefülelték az idegeneket, és a letartóztatott római elöljáróra is mindent rábizonyítottak a senatusban megrendezett nyilvános tárgyaláson. Amikor a kiszabandó büntetésről folyt a vita, Caesar azt indítványozta, hogy tekintettel kell lenni a tisztviselő méltóságára, Cato viszont azon a véleményen volt, hogy a megtorlás álljon összhangban a gaztett súlyával. Mindenki az ő javaslatát fogadta el, s a hazaárulókat megfojtották a börtönben. Habár az összeesküvést részben már felszámolták, Catilina nem állt el föltett szándékától, hanem ellenséges hadijelvények alatt megindult Etruriából hazája ellen, s amikor szembe találta magát Antonius hadseregével, vereséget szenvedett. A csata végkimenetele megmutatta, hogy milyen elkeseredetten folyt a küzdelem. Az ellenséges katonák közül senki sem élte túl az ütközetet: mindnyájan a csatatér kellős közepén estek el. Catilinára katonáitól távol, ellenfeleinek hullái között találtak rá: a legszebb halál lett volna osztályrésze, ha hazájáért esett volna el így.

H. L.

• A késői köztársaságkor konfliktusainak eseménytörténetére vonatkozóan és társadalomtörténeti összefüggéseinek elemzésére lásd ORT 175-225., illetve RTT 71-95.

4.6.13. AZ ÚN. „ELSŐ TRIUMVIRÁTUS"

Plutarchos: *Vitae parallelae* [Párhuzamos életrajzok], *Crassus* 14-15.

14. Caesar, tartományából hazaérve, pályázni készült a consulságra; látta azonban, hogy Crassus és Pompeius ismét civódnak egymással. Mivel nem akarta egyiket ellenségévé tenni azzal, hogy a másik mellé áll, de sikert sem remélt, ha valamelyikük nem támogatja, mindenáron azon fáradozott, hogy kibékítse őket; folytonosan azt hajtogatta, hogy ha egymás ártalmára lesznek, ezzel csak a Cicerók, Catulusok és Catók hatalmát növelik, akik semmire se mennének, ha ők egyesítenék barátaikat és párthíveiket, s közös erővel és akarattal vezetnék a várost. Rábeszélésével sikerült őket kibékítenie és hármuk egyesüléséből olyan legyőzhetetlen hatalmat teremtenie, amellyel leigázta a római senatust és a népet, s ily módon nem őket tette egymás

által nagyobbá, hanem általuk önmagát a legnagyobbá, mert mindkettőjük támogatásával fényes sikerrel consullá választották. Consulsága alatt megszavaztatták neki a hadsereg feletti parancsnokságot, továbbá Gallia kormányzóságát, ahova úgy ültették be, akár valami fellegvárba, abban a meggyőződésben, hogy minden mást háborítatlanul szétoszthatnak egymás között, ha egyszer Caesar biztosan kezében tartja a neki jutott provinciát.

Pompeius mindezt határtalan hatalomvágyból tette, de Crassus régi betegségéhez, a kapzsisághoz egy új és heves szenvedély is járult Caesar nagy tetteinek láttán: a diadaljelek és diadalmenetek utáni forró vágyakozás; ebben az egyben érezte magát nála kisebbnek, másban mindenben felette állónak. Ez a vágya nem hagyott neki békét és nyugalmat, míg saját magát dicstelen halálba, az államot pedig súlyos veszedelembe nem döntötte. Amikor Caesar Galliából Luca városába ment, sok római felkereste, köztük Pompeius és Crassus is, akikkel titkos tanácskozásokat tartott, elhatározták, hogy erélyesebben szerzik meg maguknak a hatalmat, és az állam ügyeit végképp a kezükbe veszik; Caesar megtartja hadseregét, a többi tartományt és csapatot pedig Pompeius és Crassus kapja. De ehhez az egyetlen út a consulság másodszori megszerzésén át vezet; erre ők ketten pályáznak, Caesar pedig támogatásukra leveleket ír barátainak, és sok katonát küld haza, hogy jelen legyenek a consulválasztó népgyűlésen.

15. Crassus és Pompeius ezzel a megállapodással tért vissza, és Rómában nyomban gyanakvással néztek rájuk; híre járt az egész városban, hogy nem jó ügyben tanácskoztak egymással. A senatusban Marcellinus és Domitius megkérdezte Pompeiust, pályáznak-e a consulságra, mire ő azt felelte, hogy talán igen, talán nem; majd amikor másodszor is megkérdezték, azt mondta, a jó polgárok szavazatával igen, de a rosszakéval nem. Feleletét méltán tartották gőgösnek és fennhéjázónak, Crassus azonban szerényebben válaszolt, és azt mondta, hogy ha hasznára lesz a városnak, pályázik a consulságra, de ha nem, lemond róla. Erre némelyek - köztük Domitius is - nekibátorodtak, és maguk is pályázni akartak. Mikor azonban Pompeius és Crassus nyíltan bejelentette szándékát, a többiek megijedtek és visszahúzódtak, Domitiust azonban, aki Catónak rokona és barátja volt, Cato unszolta és bátorította, hogy tartson ki szándéka mellett, mert a közös szabadságért fog küzdeni; Pompeiusnak és Crassusnak nem a consulság kell, hanem a zsarnokság, nem a hivatali tisztséget akarják, hanem tartományokat és hadseregeket akarnak hatalmukba keríteni.

Cato így beszélt és gondolkodott, s valósággal kényszerítette Domitiust, hogy menjen el a választógyűlésre, és sokan mások is elkísérték. Többen elcsodálkozva kérdezték: „Mi szükségük van ezeknek második consulságra? Miért újra ők ketten? Miért nem másokkal? Sok olyan derék ember van közöttünk, aki nem volna méltatlan rá, hogy Crassusnak vagy Pompeiusnak consultársa legyen." Pompeius és pártja ettől megijedt, és nem riadtak vissza a legdurvább és legerőszakosabb eszközöktől sem. így többek közt meglesték Domitiust, amikor virradat előtt társai kíséretében lement a fórumra; fáklyavivőjét megölték, többeket megsebesítettek, közöttük Catót is. Mialatt embereit szétkergették vagy Domitius házába zárták, Pompeiust és Crassust consullá kiáltották ki. Kis idővel később fegyveresekkel körülvették a szó-

széket, és Catót elkergették a fórumról; az ellenszegülők közül néhányat megöltek, Caesar proconsuli hatalmát öt évre meghosszabbították, saját maguknak tartományul megszavaztatták Syriát és Hispániát. A sorshúzásnál Crassus kapta Syriát, Pompeius pedig Hispániát.

Mt. E.

• Az ún. „első triumvirátus" korszakára vonatkozóan lásd ORT 207-216.

4.6.14. IULIUS CAESAR ÉS POMPEIUS PÁRHARCA

Florus: *Epitomae de Tito Livio bellorum omnium annorum* [Róma háborúi] IV.2.

Szinte már az egész földkerekséget meghódítottuk, és oly hatalmas volt birodalmunk, hogy nem akadt külső erő, amely megsemmisíthette volna. De világbíró népünket meggyűlölte a Szerencse, és önnön romlásunkra kardot adott a kezünkbe. A városunk falain belül tomboló Marius- és Cinna-féle őrület mintha csak előjáték vagy valamiféle főpróba lett volna. A Sulla kavarta vihar szélesebb területen pusztított, bár Itália határai között adta ki végül a mérgét.

Caesar és Pompeius tébolyult dühe azonban mint valami vízözön vagy lángfolyam magával ragadta Rómát, Italiát, a népeket, a nemzeteket és végül az egész birodalmat, a legtávolabbi határokig, úgyhogy nem helyes csak polgárháborúnak nevezni, de még szövetséges vagy külső ellenfél elleni háborúnak sem, mert valahogy mindez együtt volt, és több volt, mint egyszerű háború. Hiszen ha csak a hadvezéreket tekintjük: az egész senatusnak állást kellett foglalnia a pártok küzdelmében; ha a seregeket is: az egyik oldalon tizenegy legio sorakozott fel, a másikon pedig tizennyolc, Itália színe-virága és vérbő ereje; ha a szövetségesektől kapott segítő csapatokat: az egyik részről Galliában és Germaniában tartottak toborzást, a másik oldalon sorompóba állt Deiotarus, Ariobarzanes, Tarcondimotus, Cotys és Rhascypolis, továbbá Thracia, Cappadocia, Macedónia, Cilicia, Görögország és az egész Kelet egyesített hadereje; ha a háború idejét akarjuk kiszámítani: négy évig tartott, s a pusztító eseményekhez képest még rövid is volt; ha pedig a hadszíntereket és a csatamezőket nézzük: a harc Italiában bontakozott ki, onnan Galliába és Hispániába csapott át, majd nyugatról visszafordulva teljes erővel Epirusban és Thessaliában kezdett tombolni, innen hirtelen átterjedt Egyiptomra, ahonnan Kis-Ázsia felé fordult, később Africára tört rá, s végül Hispániába kanyarodott vissza, ahol rövid időre elpihent. A háborúval azonban nem hunyt ki a pártgyűlölet is. Mert az nem csitult el addig, amíg magában a Városban, a senatus kellős közepén a legyőzöttek haragja elégtételt nem szerzett magának, s vérét nem ontották a győztes hadvezérnek.

E szörnyű csapás oka, akárcsak az összes többié, a túlzott szerencse volt. Amikor ugyanis Quintus Metellus és Lucius Afranius consulsága idején Róma már az egész földkerekségen uralkodott tekintélyével, s amikor a Város Pompeius színházaiban ünnepelte a legfrissebb győzelmeket, a pontusi és az armeniai diadalt, Pompeius túl

nagy hatalma - ahogy lenni szokott - irigységet keltett azokban a polgárokban, akik ölbe tett kézzel ültek. Metellusban azért, mert cretai diadalmenetének pompáját korlátozták, Catóban pedig azért, mert mindig ferde szemmel nézett a befolyásos politikusokra. Ezért mindketten ócsárolták a hadvezért, és lehurrogták intézkedéseit. Pompeiusnak fájt a dolog, kihozta a sodrából, és arra ösztökélte, hogy megfelelő védelemről gondoskodjék, amellyel megőrizheti méltóságát. Akkoriban Crassus volt az egyik legelőkelőbb, leggazdagabb és legtekintélyesebb férfi, aki ráadásul még több vagyonra vágyott. C. Caesart ékesszólása, vállalkozó kedve és consuli tisztsége segítette egyre feljebb, Pompeius azonban túlszárnyalta mindkettőjüket. Caesar arra vágyott, hogy megszerezze, Crassus hogy növelje, Pompeius pedig hogy megőrizze méltóságát. Mindhárman hatalomra törtek, ezért könnyen megegyeztek egymással, hogy kezükbe kaparintják az államigazgatást. Bár közös erőfeszítéssel, de mindegyikük a maga dicsőségén fáradozott; Caesar rátört Galliára, Crassus Asiára, Pompeius viszont Hispániát szerezte meg magának. Három óriási hadsereg leste parancsaikat, és segítségükkel a három, szövetségre lépett vezető államférfi ki tudta vívni magának a földkerekség fölötti uralmat. Ez a hatalmi rendszer tíz évig fennmaradt; a felek állták a szavukat, mert féken tartotta őket az egymástól való félelem. Crassus azonban életét vesztette a parthusok elleni hadjáratban, s meghalt Caesar leánya, Iulia is, aki Pompeius felesége volt, s a házasság kötelékével tette még szilárdabbá a vő és az após szövetségét. E gyászesetek nyomán azonnal kitört a hatalmi versengés. Pompeius sanda szemmel méregette Caesar gyarapodó vagyonát, Caesarnak pedig nyomasztó volt Pompeius tekintélye. Az egyik nem tűrte, hogy valaki vele egyenlő legyen, a másik pedig, hogy bárki őfelette álljon. Szégyen, gyalázat! Úgy hajba kaptak az elsőségen, mintha egy ilyen roppant birodalom a maga szerencséjében nem tudna elviselni egyszerre két ilyen embert. Ezért Lentulus és Marcellus consulsága idején az addig egy követ fújó államférfiak első ízben megszegték egymásnak adott szavukat. A senatus, illetve Pompeius arról tárgyalt, hogy miként váltják majd fel Caesart Galliában. Ennek a helytartó nem is lett volna ellene, ha a legközelebbi választások alkalmával ő is pályázhat. De elutasították azt a kérését, hogy távollétében jelöltethesse magát a consuli tisztségre, bár nem sokkal korábban a tíz néptribunus határozata ezt megengedte neki. Annak idején Pompeius is támogatta ezt a döntést, most azonban titokban ellene dolgozott. Azt üzenték hát Caesarnak: Jöjjön és pályázzon az ősök szokása szerint!

O azonban a régebbi rendelkezésekre hivatkozva fennen tiltakozott, és kijelentette, hogy ha nem tartják meg ígéretüket, ő sem bocsátja el hadseregét. Ezért a senatus közellenséggé nyilvánította. Caesar ezeknek az eseményeknek a hatására határozott úgy, hogy fegyverrel védi meg, amit fegyverrel vívott ki magának. ...

... Miután Pompeiust megverte és megfutamította, (Caesar) előbbre valónak tartotta, hogy a tartományok ügyeinek rendezésével törődjék, mint hogy ellenfelét fogja üldözőbe. Alvezérei révén elfoglalta Siciliát és Sardiniát, ahonnan biztosítani lehetett a gabonaellátást. Galliában semmiféle ellenséges indulatra nem talált, mert egykor ő maga teremtett ott békét. ... Hispániában kétes kimenetelű volt a háború, és váltakozó hadi szerencsével, de vér nélkül zajlott le a harc Cnaeus Pompeius alvezéreivel, Petreiusszal és Afraniusszal... Caesar ... elfoglalta az innenső Hispániát, s a

túlsó tartomány sem sokáig tartóztathatta fel, mert mit tehetett volna egyetlen légió, amikor öt már elveszett? így hát Varró magától kitért a hadvezér útjából, s minden: Gades, a tengerszoros és az Óceán is meghódolt Caesar szerencséje előtt.

A Végzet azonban Illyricumban és Africában szembefordult a távollévő hadvezérrel, még ha csak kíméletesen is, mintha azt akarta volna, hogy néhány balszerencsés esemény még jobban hangsúlyozza sikereit. A főparancsnok utasítására Dolabellának és Antoniusnak el kellett foglalnia az Adriai-tenger szűk bejáratait, s az előbbi az illyr, az utóbbi a curictai parton ütötte fel táborát, a tengereket pedig - amerre a szem ellátott - Pompeius tartotta hatalmában. Az ő egyik alvezére, Octavius Libo hirtelen mindkettőjüket bekerítette erős tengerészalakulataival. Antoniust az éhínség kényszerítette rá, hogy megadja magát. ... Bár a vitézség nem akadályozhatta meg elbukásukat, mégsem akarták magukat megadni: Vulteius tribunus buzdítására leöldösték egymást, és maguk végeztek önmagukkal.

Hasonló bátorságot mutatott Africában Curio, de rá is ugyanilyen vereség várt. Ot azért küldték ki, hogy megszerezze a tartományt. Tönkre is verte és megfutamította Varust, de aztán fejébe szállt a dicsőség, és Iuba király rajtaütésszerű támadását meg a maurus lovasságot már nem tudta feltartóztami. A legyőzött előtt ugyan szabad volt a menekülés útja, de tisztességtudata arra ösztökélte, hogy kövesse a halálba hadseregét, amely az ő vakmerősége miatt veszett oda. ...

... Thessaliát választotta (Caesar) az ütközet színteréül, s a philippi csatamezőn dőlt el a Város, a birodalom és az emberiség sorsa. Soha és sehol nem tekintett még le a Végzet istenasszonya a római nép ilyen roppant haderejére, és nem látott még ennyi méltóságot sem egyszerre: több mint háromszázezer katona sorakozott fel az egyik és a másik oldalon is, nem beszélve a segítőcsapatokról, a királyokról és a senatusról.... De nem kevésbé volt csodálatos a csata kimenetele sem. Pompeiusnak tenger sok lovassága volt, és úgy látszott, hogy könnyűszerrel bekeríti Caesart. Mégis őt kerítették be.

... Ezt a férfiút balsorsában csak akkor kísérte volna a szerencse, ha ugyanaz a végzet ragadta volna el őt is, mint hadseregét. De meg kellett élnie önnön dicsőségének elmúlását, nyomorultan kellett végiglovagolnia a thessaliai Tempe völgyén, majd pedig egy sajkával kötött ki Lesboson. Azon kellett töprengenie, miként fut majd Syedrába, Cilicia ember nem lakta sziklái közé, vagy a parthusokhoz, vagy Africába, vagy Egyiptomba. Végül a pelusiumi parton kellett elpusztulnia, ahol a királyok leghitványabbikának parancsára és heréltek sugalmazására - gyalázata így lett teljes! - felesége és gyermekei szeme láttára saját szökevény katonájának, Septimiusnak a kardja oltotta ki életét.

Ki ne gondolta volna, hogy Pompeius halálával a harc is véget ért? De bizony még sokkal pusztítóbb és hevesebb láng csapott fel a thessaliai tűzvész hamujából! Magában Egyiptomban is kirobbant a háború Caesar ellen, habár ennek az eseménynek nem volt köze a római pártküzdelmekhez.

... Közben Asiában is új fölkelés tört ki, s Pontus volt a mozgalom tűzfészke. Mintha a Sors minden igyekezetével azon fáradozott volna, hogy véget vessen Mithridatés királyságának, mert Pompeius az apát, Caesar pedig a fiát győzte le. Az ekkor uralmon lévő Pharnaces inkább a mi viszálykodásainkból merített önbizalmat, mint

tulajdon bátorságából, s úgy tört be támadásra kész hordájával Cappadociába. Caesar azonban fölvette vele a küzdelmet, és egyetlen - hogy úgy mondjam - macska-egér harcban eltaposta, villám módjára, egy szempillantás alatt földre sújtva és megsemmisítve őt. Nem hiú kérkedés Caesarnak az a kijelentése, hogy előbb látta el az ellenség baját, mint ahogy a szemben álló felet megpillantotta.

... Caesar mint győztes hadvezér tért vissza hazájába, s először Gallia fölött tartotta meg diadalmenetét, amelyben elvonultatta a rómaiak szeme előtt a Rhenus, a Rhodanus és a leigázott Óceán aranyból kikalapált képmását. A másik ünnepi bevonulás során az egyiptomi babérkoszorú övezte a hadvezért: a hordozható állványokon ekkor látható volt a Nilus, Arsinoe és a Pharos, amely úgy szikrázott, hogy szinte lángolni látszott. Harmadik alkalommal a diadalkocsi a Pharnaces és Pontus felett aratott győzelem emlékére gördült végig a városon. A negyedik diadalmenet Iubának, Mauretaniának és a kétszer leigázott Hispániának a jelképeit bocsátotta közszemlére. Pharsalus, Thapsus és Munda sehol sem szerepelt a felvonulásokon, pedig mennyivel nagyobbak voltak azok a tettek, melyekért a győztes nem tartott diadalmenetet.

Ekkor végre-valahára elültek a fegyverek: a most következő békét nem szennyezte be vér, és megbocsátás próbálta feledtetni a háborút. Senkit sem gyilkoltak le Caesar parancsára, csak Afraniust, akinek pedig egyszer már megkegyelmezett, továbbá Faustus Sullát végezték ki, akit Pompeius arra tanított, hogy a vöktől félni kell, és végül Pompeius leányát is megölték apró magzataival együtt, akik Sulla gyermekei voltak. Ezzel Caesar a későbbi időkre kívánt elrettentő példát adni.

Polgártársai sem maradtak hát hálátlanok iránta: mint egyedüli vezérüket minden tisztelet jelével elhalmozták, a templomok körül felállították szobrait, a színházban sugárkoszorúval díszített fejéket kapott, a tanácsépületben magasított emelvényen ült, házának oromzatot építettek, róla nevezték el az év egyik hónapját, ezenfelül a haza atyjának és örökös dictatornak szólították, s utoljára - ki tudja, akarta-e ezt egyáltalán? - a főtéren álló szószék előtt Antonius consul felkínálta neki a királyi hatalomjelvényeit. Mindezeket úgy aggatták rá, mint a szent szalagot szokás a halálra szánt áldozati barmokra. Mert az állam első emberének szelídsége fölött a gyűlölet ült diadalt, és a szabadokra súlyos teherként nehezedett az ő jótéteményeket osztogató uralma.

Nem is tűrték tovább kormányzását. Brutus, Cassius és más előkelők összeesküdtek, hogy elteszik őt láb alól, aki első merészelt lenni közöttük. Milyen feltartóztathatatlan is a végzet! A titkos szervezkedés híre kiszivárgott, sőt a merénylet napján még egy fóljelentésfélét is átadtak Caesarnak, aki a száz áldozati állat egyikéből sem tudott kedvező előjelet kiolvasni. Mégis elment a senatus üléstermébe, a parthusok elleni hadjárat tervét forgatva az agyában. Ott ült elefántcsont berakásos székén, amikor a tanács emberei rávetették magukat, s ő huszonhárom sebtől borítva hullt a földre. Aki polgárvérrel árasztotta el a földkerekséget, végül is tulajdon vérével festette pirosra a curiát.

H. L.

• Caesar és Pompeius polgárháborújának eseménytörténetére vonatkozóan és társadalomtörténeti összefüggéseinek elemzésére lásd ÓRT 216-228., illetve RTT 78-88.

4.6.15. CAESAR URALMÁNAK JELLEMZÉSE

Plutarchos: *Vitae parallelae* [Párhuzamos életrajzok], *Iulius Caesar* 57.

Róma lakosai meghajoltak Caesar szerencséje előtt, s mivel a polgárháborútól és a velejáró bajoktól némiképpen fellélegzettek, hajlandók voltak elviselni az egy ember uralmát jelentő igát. Caesarnak élete végéig tartó dictatori hatalmat szavaztak meg, ami nyíltan bevallott zsarnoki uralmat jelentett, mivel az így ráruházott hatalom birtokában senkinek nem tartozott politikai felelősséggel, ráadásul ez a hatalom végleges is volt. A reá ruházandó kitüntető címekről és tisztségekről először Cicero terjesztett elő javaslatot a senatusban; ezekről még elmondható, hogy nem haladták meg Caesar emberi nagyságát. Mások azonban egymással keltek versenyre, és szertelenségükben odáig mentek, hogy Caesart népszerűtlenné, sőt gyűlöletessé tették még a politikailag tökéletesen elfogulatlanok szemében is. Gyűlölői túl tettek még hízelgőin is, és így sikerült elérniük, hogy mikor merénylettel törtek Caesar életére, a legjobb ürügyekre hivatkozhattak, s tettüket igazságos elégtételnek tüntethették fel. Bizonyos azonban, hogy mihelyt a polgárháború véget ért, egyetlen cselekedetét sem hibáztathatta senki. Sőt valójában helyes eljárás volt, hogy a Clementia-templomot győzelmei után tanúsított emberséges magatartása emlékére szentelték fel. Tudvalevő, hogy nemcsak megbocsátott azoknak, akik ellene harcoltak, hanem tisztségeket és hivatali állásokat is osztogatott nekik; így például Brutus is, Cassius is praetor lett. Pompeiusnak korábban ledöntött szobrait újra felállíttatta. Ez alkalommal jelentette ki Cicero, hogy Pompeius szobrainak felállításával Caesar a maga szobrainak is biztos helyet szerzett. Mikor pedig barátai azt ajánlották, hogy vegye magát körül testőrséggel, és sokan önként jelentkeztek is, Caesar elhárította magától ezt a tisztességet. Jobb, mondotta, ha az ember egyszer hal meg, mint hogy állandó halálfélelemben éljen. A személyes biztonság megőrzésére legjobb eszköznek a nép rokonszenvét tartotta. Ezért ünnepségekkel és ingyengabona-osztással továbbra is a nép kegyét kereste, katonái részére pedig új telepes városokat alapított. Ezek között a két legjelentősebb Karthágó és Korinthos volt. A véletlen folytán ezt a két várost a múltban egy időben foglalták el és semmisítették meg, s most egyszerre alapították újra okét.

Mt. E.

Caesar egyeduralmának jellemzésére lásd ORT 220-225.

4.6.16. RÓMA HELYZETE POMPEIUS ÉS CAESAR HALÁLA UTÁN

Florus: *Epitomae de Tito Livio bellorum omnium annorum* [Róma háborúi] IV.3.

Úgy látszott, hogy Caesar és Pompeius erőszakos halála után a római nép ismét visszatér szabadságának ősi állapotába. És vissza is tért volna, ha nem hagy Pompeius maga után fiakat, sem pedig Caesar örököst, és ha - ez mindkettőnél vészedéi-

mesebb volt - nem maradt volna életben Antonius, Caesar egykori barátja, később hatalmi vetélytársa, aki viharba és lángokba borította a most következő éveket. Mert miközben Sextus (Pompeius) visszakövetelte apja vagyonát, és rettegésben tartotta az egész tengert; miközben Octavius bosszút állt apja (ti. C. Iulius Caesar) haláláért, s Thessaliában újból megrendült a föld, az állhatatlan lelkületű Antonius rossz néven vette, hogy Octavius lépett Caesar örökébe, és Cleopatra iránti szerelmétől hajtva elpártolt hazájától, és királyságra tört.

... A római nép nem tudta megőrizni másképp épségét, csak úgy, hogy térdet-fejet hajtott a szolgaság előtt. Mégis hálát kell adnunk, hogy ilyen eszeveszett zűrzavar közepette a főhatalom éppen Octavius Caesar Augustusra szállt, aki bölcsességével és leleményességével talpra állította a birodalom minden ízében megrendült testét, amely kétségkívül sohasem tudott volna felépülni, képtelen lett volna megtalálni belső békéjét, ha nincs olyan vezére, aki úgy kormányozza őt fejbólintásával, mint ahogy a lélek meg az értelem igazgat bennünket.

H. L.

• Róma állapotaira Pompeius és Caesar halálát követően és a válságból kivezető út keresésére vonatkozóan lásd ÓRT 216-225., illetve RTT 88-95.

4.6.17. A „MÁSODIK TRIUMVIRÁTUS"

Florus: *Epitomae de Tito Livio bellorum omnium annorum* [Róma háborúi] IV.6.

Amikor már csak Antonius veszélyeztette a békét és veszélyeztette az államot, Lepidus melléje szegődött, mint a tűzvészhez a láng. Mit lehetett tenni két consul és két hadsereg ellen? Szövetségre kellett lépni, létrehozva a legvéresebb egyezséget.

A szerződést kötő felek mindegyikének éppolyan különböző volt a célja, mint a jelleme. Lepidust a kincsvágy ösztökélte, s ennek kielégítésére a köztársaság zűrzavaros helyzete reményt is nyújtott; Antonius bosszúra szomjazott azok ellen, akik őt az állam ellenségének kiáltották ki, az ifjú Caesart pedig bántotta, hogy apja, akinek alvilági árnyát Cassius és Brutus nem hagyta nyugodni, megtorlatlanul halt meg. Hogy úgy mondjam: a három vezér az említett megállapodás értelmében kötött békét. A Perusia és Bononia közötti folyótalálkozásnál adtak egymásnak kezet, s itt üdvözölték egymást a hadseregek is.

Nyakunkra ült tehát a három ember szövetsége, amely szöges ellentétben állt a jó erkölcsökkel. Fegyverek terítették földre az államot, visszatért a Sulla-féle intézményes vérengzés, s a kegyetlenkedést még csak nem is az bizonyítja a legjobban, hogy szám szerint százznegyven senatort mészároltak le: a földkerekség minden pontján rút, könyörtelen és szánalmas halál várt a menekülőkre.

Ki ne sóhajtott volna fel akkora aljasság hallatán, hogy Antonius törvényen kívül helyezte tulajdon anyai nagybátyját, Lucius Caesart; Lepidus pedig saját testvérét, Lucius Paulust? Igaz, Rómában már korábban szokás volt, hogy a legyilkoltak fejét a

főtér szónoki emelvényén tegyék közszemlére, de a polgárság még így sem tudta visszatartani könnyeit, amikor a szószéken Cicero levágott fejét megpillantotta. Most éppúgy odacsődültek látására, mint ahogy annak idején meghallgatására sereglettek egybe. Antonius és Lepidus táblácskákra rótt kivégzési listáin ezek a gaztettek szerepeltek. Caesar beérte apja gyilkosainak halálra ítélésével, nehogy jogosnak tűnjön fel a gyilkosság, amiért senki sem áll érte bosszút.

H. L.

• Róma állapotaira Pompeius és Caesar halálát követően és a válságból kivezető út keresésére vonatkozóan lásd ÓRT 216-225., illetve RTT 88-95.

4.6.18. A MÁSODIK TRIUMVIRÁTUS LÉTREHOZÁSA

Appianos: *Rhómaikón emphylión* [A római polgárháborúk] 4.2-3.

2. Caesar és Antonius ellenségeskedésük után a szövetség megkötése végett Mutina város közelében a Lavinius folyó egy kicsiny és lapos szigetén találkozott. Mindkettejükkel 5-5 legio katonaság volt, ezeket egymással szemben állították fel, majd mindketten 300-300 kísérővel a folyó hídjára léptek. Előbb egyedül Lepidus lépett a szigetre, átvizsgálta, majd köpenye lengetésével adott jelt kettejüknek, hogy jöhetnek. Azok 300 főnyi kíséretüket és barátaikat a hídfőnél hagyták, s a sziget közepének egy jól látható pontjára mentek. Itt tanácskoztak hárman, oly módon, hogy Caesar consuli tisztségére való tekintettel középütt ült. Kétnapi, hajnaltól az estébe nyúló tanácskozás után a következőket határozták: Caesar tegye le a consuli tisztséget, s az év hátralevő részében Ventidius vegye azt át tőle. A polgárháború okozta zavar felszámolására Lepidus, Antonius és Caesar részére törvényes úton öt évre szóló hivatalt kell szervezni, amelynek viselői consuli jogkörrel rendelkeznének. Ezt az elnevezést választották „dictatori jogkör" helyett, alighanem azért, mert éppen Antonius javasolta a dictatori hivatal örök időkre való megszüntetését: kimondták továbbá, hogy e hivatal viselői nevezik ki öt éven át a Város évenkénti magistratusait, azonnali hatállyal. Szétosztották a provinciák helytartóságait is. Antonius kapta a galliai provinciákat, kivéve a Pireneusokkal határos ún. régi Galliát. Ennek, valamint Hispániának helytartósága Lepidusnak jutott; végül Caesaré lett Africa, Sardinia és Sicilia s a közöttük elterülő szigetek.

3. A három férfiú ily módon osztotta fel egymás között a Római Birodalmat. Csupán az Adrián túl fekvő területeket mellőzték az osztozkodásnál, mert ott még Brutus és Cassius volt hatalmon. A Cassius és Brutus elleni háborúra Antonius és Caesar vállalkozott. Lepidusnak a következő év consulsága s a fővárosi ügyek intézése maradt, azzal, hogy Hispániát legátusok útján kormányozza. Lepidus hadseregéből három legio maradjon vele Róma biztosítására, a többi hét légiót Caesar és Antonius ossza fel egymás közt, úgy, hogy Caesarnak három, Antoniusnak pedig négy jusson. így mindketten húsz-húsz légióval indulnak háborúra. A katonák győzelmi

reménységeinek fokozására több más juttatáson kívül tizennyolc itáliai várost osztottak fel közöttük a telepítés céljára. Ezeket a gazdagságuk, földbirtokállományuk és épületeik szépsége tekintetében kiemelkedő városokat a hozzájuk tartozó földekkel és házakkal együtt úgy osztották fel a katonák között, mint ahogy az ellenségtől elfoglalt városokat szokás. Ezek közül a városok közül a legismertebbek többek között: Capua, Rhegium, Venusia, Beneventum, Nuceria, Ariminum és Vibo: Italiának legszebb részét osztották tehát szét a sereg között. Elhatározták azt is, hogy mindenekelőtt egyéni ellenségeikkel végeznek, nehogy az ügyek újjárendezésében és a távoli színtéren folyó harc folytatásában akadályozzák őket. Ebben egyeztek tehát meg, s a megegyezést írásba foglalták. A határozatokat hármuk közül Caesar mint consul ismertette a hadsereggel, csupán a halálra szántak ügyéről nem tett említést. Szavai hallatára a katonák üdvözlő kiáltásokban törtek ki s a kibékülés alkalmából összeölelkeztek egymással.

H. I.

• A második triumvirátus korára vonatkozóan lásd ORT 230-240.

4.6.19. A MÁSODIK TRIUMVIRÁTUS TAGJAI ÁLTAL ELRENDELT *PROSCRIPTIO* HIVATALOS KÖZZÉTÉTELE

Appianos: *Rhómaikón emphylión* [A római polgárháborúk] 4.8-11.

8. A proskribáló rendelet szövege a következő volt: „Marcus Lepidus, Marcus Antonius, Octavius Caesar, a közügyek rendezésére és irányítására megválasztott bizottság tagjai a következőket hirdetik ki: Ha a gaz emberek, akik könyörgésükre irgalmat nyertek, de azt elnyervén, jótevőiknek ellenségeivé, majd orgyilkosaivá váltak, nem volnának oly esküszegők; ha Gaius Caesart nem ölték volna meg éppen azok, akiket ő fegyverrel levert, de könyörületből életükkel ajándékozott meg, barátaivá tett, hivatalokba, tisztségekre emelt, és ajándékokkal halmozott el - akkor mi sem kényszerülnénk ilyen erélyesen eljárni azokkal szemben, akik bennünket megsértettek s a haza ellenségeinek nyilvánítottak. Most azonban az ellenünk szőtt összeesküvésből csakúgy, mint Gaius Caesar sorsából felismertük, hogy a gonoszságot emberséggel nem lehet megszelídíteni, s ezért inkább megelőzni akarjuk ellenségeinket, mint tőlük hasonló sorsot elszenvedni. Aki Gaius Caesar sorsát és a mi sérelmeinket szem előtt tartja, eljárásunkat nem tekintheti igazságtalannak, kegyetlennek vagy mértéktelennek. Gaius Caesart, aki egy személyben volt imperátor és főpap, aki a rómaiak szemében legfélelmetesebb népeket verte le és hódította meg, és elsőként hatolt Héraklés oszlopain túl az addig hajózhatatlannak tartott tengerre, aki a rómaiak előtt eddig ismeretlen földeket fedezett fel - a senatus szentnek tekintett üléstermének kellős közepén, az istenek szeme láttára sebezték meg huszonhárom tőrdöféssel és mészárolták le azok, akiket háborúban legyőzött, de megkegyelmezett nekik, s közülük egyeseket még vagyonának örököseivé is tett. A többiek pedig ahelyett,

hogy megbüntették volna e gaztett átkozott elkövetőit, tisztségekre emelték őket, és helytartókként a provinciákba küldték ki. Azok pedig ezt a lehetőséget arra használták, hogy kifosszák a közpénzeket, abból ellenünk sereget gyűjtsenek, és további sereget kérjenek a barbároktól, birodalmunk állandó ellenségeitől. Ama római városokat, amelyek nekik nem engedelmeskedtek, felgyújtották, lerombolták s a földdel tették egyenlővé, a rémületükben nekik engedelmeskedőket pedig hazájuk ellen és miellenünk hajtják háborúra.

9. Ellenségeink egy részén már bosszút álltunk, a ha az isten megsegít, hamarosan meglátjátok a többiek bűnhődését is. Eddig is nagy tetteket vittünk végbe, vagy állunk végrehajtásuk előtt, Hispániában, Galliában és idehaza egyaránt. Egyetlen feladatunk van még hátra: hadat viselni Gaius Caesarnak tengeren túl rejtőzködő gyilkosai ellen. Amidőn a ti érdeketekben messzi földön akarunk háborút vívni, úgy véljük, sem a magunk, sem a ti biztonságtokat nem szolgálná, ha ott maradna hátunkban a többi ellenség, hogy távollétünket kihasználva a háború változó eseményei közepette újabb támadásra indulhasson. E sürgető helyzetben nem akarjuk velük többé vesztegetni az időt, inkább valamennyiükkel egy csapásra számolunk le. Ok kezdték a háborút ellenünk, amikor minket és a vezetésünk alatt álló seregeket a haza ellenségeinek nyilvánították!

10. Ellenségeink, nem törődve sem az istenek bosszújával, sem az emberek gyűlöletével, a polgárok tízezreit akarták velünk együtt megölni. Mi azonban nem nehéztelünk egyetlen társadadaimi csoportra sem, nem is soroljuk fel valamennyi ellenségünket, akik velünk szembehelyezkedtek és ellenünk ármányokat szőttek; nem soroljuk fel mindazokat, akik gazdagságukkal, vagyonukkal és tekintélyükkel kitűnnek. Nem proskribálunk annyi személyt, amennyit előttünk egy másik dictator ölt meg, aki hasonló helyzetben, polgárháborúk után állította helyre a közrendet, s akit szerencséje miatt Felixnek neveztetek. Pedig három embernek szükségszerűen több ellensége van, mint egynek! Csupán a leghitványabb és minden tekintetben legbűnösebb személyeken fogunk bosszút állni. Ezt is legalább annyira a ti érdeketekben tesszük, mint a mienkben. Hiszen amíg köztünk és köztük áll a harc, nektek kell mindkét fél részéről bajokat szenvednetek. A sereget szintén le kell csillapítani valamivel, hiszen az sérelmei miatt felingerült állapotban van, mivel közös ellenségeink a haza ellenségeként bélyegezték meg. Ámbár meglenne a hatalmunk ahhoz, hogy akiket kézre kerítünk, azonnal megöljük, helyesebbnek tartottuk neveiket inkább proscriptio útján közhírré tenni, semhogy rajtaütésszerűén végezzünk velük. Ezt is a ti érdeketekben tesszük, hogy a felindult katonák ne vetemedjenek túlkapásokra ártatlanokkal szemben, hanem - éppen ellenkezőleg - csupán meghatározott számú, név szerint kijelölt személy ellen lépjenek fel, a többiektől pedig, a rendelet értelmében, tartózkodjanak.

11. A jó szerencse jegyében rendeljük tehát: senki az ezen listában felsorolt személyek közül ne fogadjon be senkit, ne rejtegesse, ne szöktesse meg, és ne lássa el pénzzel. Akiről kiderül, hogy ilyen személyt menteget, segítőtársa vagy cinkosa volt, azt mi a proskribáltak lajstromára helyezzük, nem törődve semmilyen kifogással és nem ismerve megbocsátást. Aki őket megöli, fejüket szolgáltassa be nekünk. Amennyiben szabad ember, fejenként 25 000 attikai drachmát kap; amennyiben pe-

dig rabszolga, egyéni szabadságán és egykori urának polgárjogán kívül 10 000 attikai drachmát. Hasonló jutalom vár a följelentőkre. Azoknak nevét, akik tőlünk pénzjutalmat kapnak, nem foglaljuk írásba, nehogy a nevek nyilvánosságra kerüljenek." így hangzik a triumvirek rendeletének latin nyelvből görögre fordított szövege.

H. I.

• A második triumvirátus korára vonatkozóan lásd ORT 230-240.

4.6.20. OCTAVIANUS LEGYŐZI ELLENFELEIT: A POLGÁRHÁBORÚK KORÁNAK LEZÁRÁSA

Appianos: *Rhómaikón emphylión* [A római polgárháborúk] 5.132.

Úgy tűnt, hogy ezzel véget értek a polgárháborúk. Caesar (értsd: Octavianus) ekkor 28 éves volt, s a városok már sorra állították fel szobrait saját isteneik között. Rómában és Italiában azonban még nyíltan garázdálkodtak a rablóbandák; és gaztetteiket vakmerő módon rablás, nem pedig titkos tolvajlás formájában hajtották végre. Caesar Sabinust jelölte ki a rend helyreállítására. Ez az elfogottak nagy részét kivégeztette, s egy év leforgása alatt végképpen helyreállította a közbiztonságot. Állítólag ezóta áll fenn az éjjeli őrök csapatainak *(cohortes vigilum)* rendje és szervezete. Caesar, miután mindenki csodálatára és egészen váratlan módon, ily gyorsan állította helyre a rendet, hozzájárult ahhoz, hogy az államügyek számos ágazatát az ősi szokás szerint az évenként választott magistratusok igazgassák; a polgárháborúra vonatkozó adatokat tartalmazó feljegyzéseket elégette; kijelentette továbbá, hogy az alkotmányt teljességében akkor fogja helyreállítani, amikor Antonius visszatér a parthus hadjáratról; ő ugyanis - mondta - meg van győződve arról, hogy a polgárháborúk végeztével társa is önként fogja letenni hatalmát. Ezen fellelkesülve a nép egyhangú felkiáltással élethossziglan tribunusszá választotta, alighanem abban a reményben, hogy ennek az élethossziglani tisztségnek megadásával is rábírják a korábbi hatalomról való lemondásra. Ezt a megtiszteltetést is elfogadta, majd a saját kezdeményezésére az államvezetés kérdésében levelet intézett Antoniushoz. Antonius a tőle éppen távozó Bibulust bízta meg azzal, hogy keresse fel ez ügyben Caesart. Hozzá hasonlóan ő is kijelölte az egyes provinciák helytartóit, s arra is gondolt, hogy Caesarral együtt harcol majd az illyrek ellen.

H. I.

• Octavianus végső győzelmére, a rend helyreállítására és a principatus létrehozására vonatkozóan lásd ŐRT 238-260. és RTT 96-107.

4.6.21. LUCIUS AEMILIUS HONORATUS SENATOR VISELT TISZTSÉGEI

CIL XII 3164.
Nemausus - Nîmes városában előkerült felirat, ma a nîmes-i Régészeti Múzeumban (Musée Archéologique) őrzik.

Lucius Aemilius Honoratusnak, Marcus fiának, Voltinia tribusból, a börtönöket és ítélet-végrehajtásokat felügyelő háromfős testület tagjának *(III[trium]viro capitali),* Pontus és Bithynia provinciák*praeton* rangú helytartója helyettesének mint *quaestornak (quaestori pro praetore provinciáé Ponti et Bithyniae),* ugyanezen provincia *legátusának (legato eiusdem provinciáé), aedilis plebisnek,* praetornak, senatusi határozatból a gabonaosztás felügyelőjének *(praefecto frumenti danái ex senatus consulto),* a *sacerdos jetialis* papi cím viselőjének, Creta és Cyrenae senatusi provinciák helytartójának *(proconsuli Cretae et Cyrenarum).* Emez a legjobb császár jótéteményéből kapott tisztségeket érettebben viselte, mint ahogy (azokat) életkorához képest viselni szokás *(hic hos honores beneficio optumi principis maturius quam per annos permitti sólet gessit).*

F. G.

• Lucius Aemilius Honoratus hivatali pályafutásának állomásai emelkedő sorrendben olvashatók a feliraton. Érdekes a záróformula, amely kiemeli, hogy feladatkörét korához képest sokkal érettebben látta el, mint ahogy azokat ugyanebben az életkorban ellátni szokás.

4.6.22. MARCUS VALERIUS QUADRATUS SENATOR CURSUS HONORUMA

CIL VI 1533.
Az ókori *via Tiburtina* mellett, Rómától 8 mérföldre előkerült szoborbázis felirata. Ma Rómában, a Római Nemzeti Múzeumban (Museo Nazionale Romano) őrzik.
Kr. u. 2. század második harmada.

Marcus Valerius Quadratusnak, Marcus fiának, Quirina tribusból *(Marco Valerio Marci filio Quirina tribù Quadrato),* a tízfős bírói testület tagjának *(X[decem]viro stlitibus iudicandis),* a *legio III(tertia) Augusta* széles bíborsávot viselő, senatori rangú katonai tribunusának *(tribuno laticlavio legionis III[tertiae] Augustae),* a *sevir equitum Romanorum* kitüntető jelző birtokosának, *quaestor* Augustínak, akit kineveztek a néptribunusi tisztségre *(tribuno plebis candidato),* praetornak *(praetori),* az áldozati lakomák rendezésével megbízott hétfős papi testület tagjának *(VII[septem]iro epulonum).*

F. G.

• A szoborbázis felirata emelkedő sorrendben tünteti fel a senatori rangú Marcus Valerius Quadratus hivatali pályafutását, amelynek csúcsán - a feliratállítás időpontjában - *apraeton* tisztség áll. Emellett mint *sacerdos* tagja volt a senatori rend számára fenntartott papi testületnek is *(VII[septem]viri epulonum),* amelynek feladata a Capitoliumon Iuppiter tiszteletére évenként rendezett ünnepi lakoma *(epulum Iovis),* valamint egyéb, pl. ünnepi játékok alkalmával adott lakomák szervezése volt.

4.6.23. LUCIUS FULVIUS GAVIUS NUMISIUS PETRONIUS AEMILIANUS SENATOR PÁLYAFUTÁSA

CIL VI 1422.
Rómában a Porta Appia közelében előkerült felirat. Ma a Vatikáni Múzeumban (Musei Vaticani) őrzik.
Kr. u. 2. század második fele.

Lucius Fulvius Gavius Numisius Petronius Aemilianusnak, Lucius fiának, Oufentina ün'busból *(Lucio Fulvio Luciifilio Oufentina tribu Gavio Numisio Petronio Aemiliano),* mindkét császár kinevezett *praetor tutelariusának (praetori tutelario candidato Augustorum duorum),* mindkét császár kinevezett *quaestorának (quaestori candidato Augustorum duorum),* a *pontifex promagister* cím viselőjének, *salius* Coí/inusnak, *praefectus feriarum Latinarumnak, a* réz-, ezüst-, aranypénzverés és pénzöntés felügyelőjének *(III[trium]viro monetali aere argento auro flando feriundo),* a *turma I equitum Romanorum* sevt'rjének, (állította) Attia Cervidia Vestina a férjének.

F. G.

• A felirat csökkenő sorrendben említi Lucius Fulvius Gavius Numisius Petronius Aemilianus senator tisztségeit. Pályafutását a *vigintiviratuson* belül mint a legnagyobb közmegbecsülésnek örvendő pénzverés felügyelője kezdte *(in[trium]vir monetalis aere argento auro flando feriundo).* Ezt követően - a *quaestura* előtt - több papi hivatalt töltött be. Volt *praefectus feriarum Latinarum,* ami az ősi és tiszteletből, de igazi feladatkör nélkül megtartott *praefectus urbi feriarum Latinarum causa* tisztségének tovább élő változata volt, amelyet valamely előkelő család felnőttkorú sarja *(adolescens)* viselhetett. Mint *salius Collinus* tagja volt Mars isten papi testületének, amely hivatal patrícius származásúaknak volt fenntartva. Ezután a *pontifex promagister* címet kapta meg. Pályafutását mint *quaestor candidatus* folytatta: feladata a császári beszédek *(orationes) vagy* leiratok *(rescripta)* felolvasása, kihirdetése volt. A szoborállítás idején érte el a *praeturát* mint *praetor tutelarius candidatus Augustorum duorum. A* feliraton kétszer említett „két császár" Marcus Aurelius és Lucius Verus volt. A feliraton állított senator *cognomenei* számának növekedése a senatori rend tagjaira jellemző volt a Kr. u. 2. században.

4.6.24. CAIUS AEMILIUS BERENICIANUS MAXIMUS CONSUL PÁLYAFUTÁSA

CIL XII 3163.
Nemausus - Nîmes városában, a Porte de Couronne bástyájának falában előkerült felirat. Ma a nímes-i Régészeti Múzeumban (Musée Archéologique) őrzik.
Kr. u. 3. század első harmada.

Caius Aemilius Berenicianus Maximusnak, *consulnak,* az áldozati lakomák rendezésével megbízott hétfős papi testület tagjának *(VII[septem]viro epulonum),* az igen fényes (Gallia) Narbonensis tartomány helytartójának *(proconsuli splendidissimae provinciáé Narbonensis),* Asia provincia helytartójának *(legato pro praetore provinciáé Asiae), praetor supremarumnak,* neki, akit az isteni nagy Antoninus a *tribunusi* tisztséget betöltöttek közé sorolt be *(allecto inter tribunicios a Divo Magnó Antonino), quaestor* urbánusnak, a *legio IlU(quarta) Scythica* széles bíborsávot viselő, senatori rangú katonai tribunusának *(tribuno laticlavio legionis IIII[quartae]Scythicae),* hasonlóképpen a *legio Vll(septima) Gemina* széles bíborsávot viselő, senatori rangú katonai tribunusának *(tribuno laticlavio legionis VII[septimae]Geminae),* a tribunusi tisztség ismételt betöltőjének, a tízfős bírói testület tagjának *(X[decem]viro stilitibus iudicandis).*

F. G.

• Caius Aemilius Berenicianus senatori pályafutása a *X(decem)vir stilitibus iudicandis* tisztségével kezdődött, és a legmagasabb, consuli tisztséggel zárult. Az átlagos cursus honorum a *quaestura* után vagy az *aedilitas, vagy a tribunatus plebis* irányába halad tovább. Caius Aemilius Berenicianus azonban átugrotta ezt a fokozatot, és a császár a tn'bunusviseltek közé sorolta. Mint *praetor supremarum* bírói hatáskörrel volt felruházva, és az örökségként kapott ajándékok *(fideicommissa)* ügyeinek intézése volt a feladata. A consulságig Asia, a legtekintélyesebb senatusi provincia helytartója *(legátus pro praetore provinciáé Asiae),* Gallia Narbonensis - szintén senatusi - tartomány proconsula *(proconsul splendidissimae provinciáé Narbonensis)* volt, majd az áldozati lakomák rendezésével megbízott hétfős papi testület tagja *(VII[septem]vir epulonum)* lett.

4.6.25. LUCIUS RANIUS OPTATUS CONSUL, GALLIA NARBONENSIS HELYTARTÓJA

CIL XII 3170.
Nemausus - Nîmes városában, a Porte d'Auguste közelében előkerült szoborbázis erősen töredékes felirata. Ma a nímes-i Régészeti Múzeumban (Musée Archéologique) őrzik.
Kr. u. 3. század első harmada.

Lucius Ranius Optatusnak, *consulnak, Narbonensis* provincia helytartójának *(proconsuli provinciáé Narbonensis),* a *clarissimus* virnek, Asturia és Gallecia tartomány bírói jogkörrel felruházott rendelkező helytartójának *(legato Augusti iuridico Asturiae et*

Galleciae), a via Salaria felügyelőjének *(curator viae Salariae),* a *civitas Urbinatis Mataurensis curatorának,* a *[—] dioecesis* helytartójának *(legato dioeceseos [—]), praetornak,* néptribunusnak *(tribuno plebis),* Sicilia provincia quaestorának, a tízfős bírói testület tagjának *(X[decem]viro stilitibus iudicandis),* az igen elfogulatlan helytartónak *(praesidi integerrimo)* (állították) nyilvánosan a nemaususbeliek *(Nemausenses publice).*

F. G.

• Lucius Ranius Optatus *cursus honoruma* fordított sorrendben jelenik meg a feliraton. Pályáját a vigt'níiviratusban mint a tízfős bírói testület tagja *(X[decem]vir stlitibus iudicandis)* kezdte. Az ezt követő katonai *tribunatus militum* megemlítése hiányzik: valószínűleg ennek betöltése a feliratállítás idején (Severus-kor) nem volt kötelező része a senatori hivatali pályafutásnak. Ezt követően a hivatalok megszokott egymásutániságát látjuk: *quaestor provinciáé Siciliae, tribunus plebis,* majd *praetor* lett. A felirat töredékessége miatt nem lehet tudni, hogy ez után melyik *dioecesis* helytartója *(legátus)* volt. Mint *curator civitatis Urbinatis Mataurensis* egy umbriai város fölött gyakorolt felügyeletet a császár megbízásából. Itt a municipális fejlődés fontos fázisában vagyunk, amikor is a városi tanácsok kezdték elveszíteni autonómiájukat, és a császári *curator civitatis vagy curator rei publicae rangú* senatori felügyelők kerültek a közösségek élére. Ezt követően Rómában - az általában consu/arísoknak fenntartott - *curator viae Salariae* tisztséget töltötte be, majd a Caracalla uralkodása idején (Kr. u. 211-217) önálló tartománnyá vált *provincia Asturia et Gallecia* bírói jogkörrel felruházott helytartója *(legátus Augusti iuridicus),* és - a pályafutása csúcsát jelentő *consulatus előtt* - Gallia Narbonensis helytartója *(proconsul provinciáé Narbonensis)* lett. A feliratot *Nemausus* város lakossága akkor állította, amikor helytartói megbízatása lejárt, és a consuli hivatal megkezdésére Rómába utazott. A feliratállítók *praeses integerrimusnak,* azaz igen elfogulatlan helytartónak nevezték.

4.6.26. PRAETEXTATA VESTA-SZŰZNEK ÁLLÍTOTT FELIRAT

CIL VI 32409.

Rómában, a *Forum Romanum* területén található ún. *átrium* Vestaeben ma is eredeti helyén álló felirat *(titulus honorarius).*
Kr. u. 1. *század* közepe.

Praetextatának, Crassus lányának *(Praetextatae Crassi filiae),* a fő Vesta-szűznek *(Virgini Vestali Maximae)* (állította) Caius Iulius Creticus *a sacris.*

F. G.

• Praetextata, a Vesta-szüzek papi testületének elöljárója előkelő családból származott: Marcus Licinius Crassus Fruginak, a Kr. u. 64. év *consul* ordinon'usának és Praetextata Sulpiciának a lánya volt. A feliratot Caius Iulius Creticus állította, aki az *a sacris címet* viselte.

4.6.27. TACITUS SÍRFELIRATA

CIL VI 1574.
Róma városában előkerült felirattöredék, amely egy senatori rangú személy hivatali pályafutásának és nevének töredékét tartalmazza. Alföldy G.: Tacitus sírfelirata. *AntTan* 39., 1995, 61-73. Ma Rómában, a Római Nemzeti Múzeumban (Museo Nazionale Romano) őrzik (leltári száma: 61.314).
Kr. u. 2. század első harmada.

Publius (?) Cornelius Tacitusnak, Publius (?) fiának Ca[—], consulnak, a vallási ügyek intézésével megbízott tizenöt fős férfiúi testület tagjának *(XV[quinderím]viro sacris faciundis),* a tízfős bírói testület tagjának *(X[decem]viro stlitibus iudicandis),* légióban szolgáló katonai tribusnak *(tribuno militum legionis)* [—], császári *quaestornak (quaestori Augusti),* néptibunusnak, praetornak [—].

B. L.

• A sírfeliratként meghatározható, felső oldalán ép, a többi három oldalon töredékes kőemlék első sorában a [—]CITO név végződése, második és harmadik sorában senatori rangú személy hivatali pályafutásának feltüntetésére utaló hivatali címek, nevezetesen a [—] VIRO STLITIB[—] illetve a [—]RI AUG TRIBUN [—] szótöredéke olvasható. Minden szóba jöhető lehetőséget elemezve a legvalószínűbbnek az a megoldás látszik, amely a minden bizonnyal magas rangú személy nevének [—]CITO végződését a Tacitus név *(cognomen)* dativusával *(Tacito)* oldja fel.

4.6.28. VÁROSI TANÁCS ÁLTAL SENATORNAK ÁLLÍTOTT SZOBOR BÁZISÁNAK FELIRATA

CIL VI 29684.
Otriculumban előkerült szoborbázis felirata, ma Rómában a Vatikáni Múzeumban (Musei Vaticani) őrzik.
Kr. u. 61 után.

Lucius Aemilius Naso Fabullinusnak, Lucius fiának, *Galéria tribusból (Lucio Aemilio Luciifilio Galéria tribu Nasoni Fabullino),* a *legio XX(vicesima) Valéria Victrix* széles bíborsávot viselő, senatori rangú katonai tribunusának *(tribuno laticlavio legionis XX[vicesimae] Valériáé Victricis),* a börtönöket és ítélet-végrehajtásokat felügyelő háromfős testület tagjának *(III[trium]viro capitali),* a városi tanács határozata értelmében, nyilvánosan *(decreto decurionum publice).*

F. G.

• Lucius Aemilius Naso Fabullinus senatori hivatali pályafutását *(cursus honorum)* csökkenő sorrendben tünteti fel a felirat: a felirat elején a szoborállítás időpontjában viselt legmagasabb

tisztsége *(tribunus laticlavius legionis)* áll. Azt megelőzően tagja volt a senatori cursus honorum kezdetét jelentő 20 fős testületnek *(vigintiviri),* és azon belül a börtönök és az ítélet-végrehajtások ellenőrzésének feladatát látta el. A *legio XX Valéria* britanniai győzelmét követően Kr. u. 61-ben kapta a *Victrix* kitüntető jelzőt, amelynek segítségével a feliratot keltezni lehet.

4.6.29. ALSÓ-PANNONIA HELYTARTÓJA ÁLTAL ÁLLÍTOTT OLTÁR AQUINCUMBAN

Szilágyi J.: *Beszéljenek a kőemlékek.* Budapest, 1949, 374. sz. felirat.
Kr. u. 202. körül.

Róma Városnak *(Urbi Romae)* (felajánlotta) L(ucius) Cassius Marcellinus legio-parancsnok és helytartó *(legátus Augustipro praetore),* a következő évre kijelölt consul *(consul designatus).*

B. L.

• Róma város perszonifikációjának, *Urbs Roma* istennőnek ajánlott fel oltárt Alsó-Pannonia *(Pannónia inferior)* tartomány Aquincumban székelő helytartója, aki egyidejűleg az aquincumi legio parancsnoka is volt. Ebben a minőségében az addig *praeton* rangú alsó-pannoniai helytartókat rendszerint consuli hivatalra jelölték, és a consuli év letelte után - immár *consula*-n'sként - a 3 légiós Felső-Pannonia *(Pannónia superior)* helytartói lettek.

4.6.30. *ADLECTIO A* LOVAGRENDBŐL A SENATORI RENDBE

CIL XII 3166.

Nemausus - Nîmes városában előkerült felirat. Ma a nímes-i Régészeti Múzeumban (Musée Archéologique) őrzik.
Kr. u. 1. század utolsó harmada.

Caius Fulvius Lupus Servilianusnak, Caius fiának, Voltinia frt'fwsból *(Caio Fulvio Cali füio Voltinia tribu Lupo Serviliano), akit* Caesar Augustus Vespasianus császár besorolt a *praeton* tisztséget viseltek közé *(adlectus inter praetorios ab Imperatore Caesaré Augusto Vespasiano), az ala Longiniana* parancsnokának *(praefectus alae Longinianae),* a városi pénztár négyfős felügyelőtestülete tagjának *(IIII[quattuor]vir ad aerariumnak, aponti-fexnek,* az éjszakai őrség parancsnokának *(praefectus vigilum)* (állította) Iulia Concessa, Decimus lánya, a férjének *(Iulia Decimi filia Concessa viro).*

F. G.

• Caius Fulvius Lupus Servilianus lovagrendiként kezdte és mint senator fejezte be a pályafutását *(cursus honorum mixtus).* Kezdetben *Nemausus* éjszakai őrségének a parancsnoka, azután

pontifex volt, majd egy lovas segédcsapat parancsnokaként *(praefectus alae Longinianae)* mint katona folytatta pályafutását. A *nemaususi* városi pénztár négyfős felügyelőtestületi tagságát követően *(IIII[quattuor]vir ad aerarium)* Vespasianus császár, aki Kr. u. 73-ban mint *censor* saját kezébe vette a senatus összetételének megváltoztatását *(lectio senatus), praetori* rangban felvette a senatori rendbe és egyből a senatus tagja lett.

4.6.31. EGY TEHETŐS IFJÚ SENATOR HÁZASSÁGI KILÁTÁSAI

Plinius minor: *Epistulae* [Levelek] 1.14.

1. Kedves Mauricusom! Arra kérsz, próbáljak fivéred leányának valakit férjül ajánlani, s nagyon is jól teszed, hogy éppen rám bízod ezt a feladatot. Hiszen jól tudod, mennyire tiszteltem és szerettem a lány apját, ifjúságomban hány jó tanáccsal segítette fejlődésemet, s mint érte el sok dicsérő szavával, hogy rá is szolgáljak a dicséretre. 2. Nem adhattál volna kedvesebb és nagyobb megbízatást, s én sem éreztem volna semmit megtisztelőbbnek, mint azt, hogy olyan fiatalembert keressek, aki érdemes rá, hogy Arulenus Rusticus unokáinak apja legyen. 3. Sokáig kellett volna ilyen után kutatnom, ha nem volna itt, szinte erre teremtve, Minucius Acilianus. Olyan meghitt barátsággal ragaszkodik hozzám, mintha én is ifjú volnék (igaz, csak néhány évvel fiatalabb nálam), s aggastyánnak kijáró tisztelettel övez. 4. S éppúgy elvárja, hogy vezessem és irányítsam, mint én szoktam elvárni tőletek. Brixiából való, vagyis Italiának arról a tájáról, ahol most is erősen él a régi szerénység, jó erkölcs, sőt a régi vidéki egyszerűség is. 5. Apja, Minucius Macrinus a lovagrend elöljárója *(euqestris ordinis princeps),* mert nem óhajtott magasabbra emelkedni. Az isteni Vespasianus meg akarta neki adni a praetor címet, de ő elég állhatatos volt, s a maga tiszteletre méltó visszavonultságát többre becsülte a mi - hogy úgy mondjam - méltóságunknál *(dignitas)* és törtetésünknél *(ambitio).* 6. Anyai nagyanyja, Serrana Procula a municipalis jogú városból, Pataviumból való. Tudod, milyen szigorúak ott az erkölcsök, s Serrana meg az ottani mérték szerint is az erkölcsi megközelíthetetlenség példaképének számít. A fiú olyan nagybácsit kapott a sorstól, mint R Acilius, ez a példátlanul tekintélyes, okos és lelkiismeretes ember. Egyszóval: nem találhatsz ebben a családban semmi olyat, amit a magad családjában ne látnál szívesen. 7. Acilianusban az életkedv és a tevékenység vágya a legnagyobb szerénységgel párosul. Gyors egymásutánban a legnagyobb megelégedésre viselte a quaestori, tribunusi és praetori tisztet, ezért eleve felmentett téged attól a gondtól, hogy közbenjárásoddal ezeket neki megszerezd. 8. Csinos arca csupa szín, csupa egészséges pirosság, s egész megjelenését szépség és szinte senatori méltóság jellemzi. Úgy gondolom, ezek sem elhanyagolható vonások, hiszen arról van szó, hogy egy leány erkölcse megkapja méltó jutalmát. 9. Nem tudom, hozzátegyem-e, hogy apja tetemes vagyonnal rendelkezik. Mert ha eszembe jut, hogy nektek keresünk vőt, úgy érzem, teljesen fölösleges az anyagiakkal is előhozakodni. De ha eszembe jut a kor felfogása s hozzá még az állami törvények, melyek szerint a polgárt elsősorban vagyoni helyzete

alapján kell megítélni, úgy érzem, ezt a körülményt sem szabad említés nélkül hagynom. S valóban, az utódokra - sőt számos utódra - gondolva, mikor a házasság szempontjából kedvező feltételeket mérlegeljük, ezt is figyelembe kell vennünk. 10. Talán azt gondolhatod, hogy elragadtatva a baráti szeretettől, túloztam és felnagyítottam a dolgokat. Szavamat adhatom, hogy közelebbről megismerve majd mindent sokkal szebbnek találsz, mint ahogy én itt előadtam. Forró baráti szeretet tölt el e fiatalember iránt, amire rá is szolgált, de éppen ez az érzés parancsolja, hogy ne terheljem agyon túlzó dicséretekkel. Minden jót!

M. E.

4.6.32. AZ *ORNAMENTA PRAETORIA* MEGADÁSA PALLASNAK, CLAUDIUS SZABADOSÁNAK

Plinius minor: *Epistulae* [Levelek] 8.6.

1. Kedves Montanusom! Mint levelemből már biztosan tudod, a minap figyeltem fel Pallas síremlékére *(monumentum),* melyen a következő felirat *(inscriptio)* áll: „Az elhunytnak, pártfogói iránt tanúsított hűsége és odaadása elismeréséül, a senatus praetori címet szavazott meg, valamint tizenötmillió sestertiust, de ő ennek névleges odaítélésével is beérte *(Huic senatus ob fidem pietatemque erga patronos ornamenta praetoria decrevit et sestertium centies quinquagies, cuius honore contentus fűit)." 2.* Utóbb felötlött bennem a gondolat, hogy érdemes volna előkeresni a senatusi határozat *(senatus consultum)* szövegét. Meg is találtam: terjengős és áradozó, az a fellengzős felirat *(titulus)* hozzá képest szerénynek, sőt alázatosnak hat! Csak próbálnának meg mérkőzni, versenyre kelni vele - nem mondom, nem a régiek, egy Africanus, Achaicus, Numantinus, de a közelmúlt nagyjai, Marius, Sulla, Pompeius, hogy ne is folytassam a sort tovább: az ő kitüntetéseik *(laudes)* eltörpülnének Pallaséi mellett! 3. Tételezzem fel, hogy a határozat szerzői gúnyolódtak? Vagy azt, hogy nyomorult senkik? Hiszen mondhatnám, hogy gúnyolódtak - feltéve, ha a senatushoz illene a gúnyolódás; mondhatnám, hogy nyomorultak, de hát nincs az a nyomorult, akit ilyesmire rá lehetne venni! Akkor törtetés és felkapaszkodási vágy? Ugyan ki az a kötözni való bolond, aki a maga és a köz csúcsára akar feljebb kapaszkodni *(per suum, perpublicum dedecus procedere velit)?* Különösen olyan államban *(civitas),* ahol a legtekintélyesebb tisztségből egyedül az a haszna, hogy elsőnek magasztalhatja Pallast a senatusban?! 4. Hagyján, hogy a szolgarendű Pallasnak praetori címet ajánlottak fel, elvégre a felajánlók maguk is szolgák voltak; hagyján, hogy határozatba foglalták, miszerint „nemcsak felszólítani, egyenesen kötelezni kell az aranygyűrű viselésére *(usus aureorum anulorum)",* mert sértette volna a senatus tekintélyét, ha egy praetori rangú senator vasgyűrűt visel. 5. Mindez apróság, szót se vesztegessünk rá. Az ellenben már meghökkentő, hogy a senatus Pallas nevében - és ettől a szennytől meg se tisztították utána a tanácsházát! -, mondom, Pallas nevében a senatus „háláját fejezi ki a császárnak, hogy személyesen is a legnagyobb elismerés hangján emlékezett meg róla, s a senatusnak is módot adott bebizonyítani iránta való jóindulatát". 6. Mi

is lehetett volna dicsőbb feladat a senatus számára, mint az, hogy kellőképpen hálásnak mutatkozzék Pallas iránt! És hozzáfűzik: „hogy Pallas, akinek a maguk részéről, bevallják, valamennyien lekötelezettjei, elnyerhesse kivételes hűsége és kivételes ügybuzgalma sokszorosan megérdemelt jutalmát". Azt hihetnéd, legalábbis kiterjesztette a birodalom határait, egész hadseregeket mentett meg az államnak *(prolatos imperi fines, redditos exercitus rei publicae credas)*\ 7. Még meg is indokolják: „mert a senatus és a római nép keresve se találhatna örvendetesebb alkalmat bőkezűsége gyakorlására, mint most, amikor a császári kincstár példásan önzetlen és hű őrének vagyonát adatik meg gyarapítaniuk". Az volt hát akkoriban a senatus szíve vágya, az a nép legfőbb gyönyörűsége, az a „legörvendetesebb alkalom a bőkezűségre", ha „megadatott", hogy a közkincstár kifosztása árán - Pallas vagyonát „gyarapíthatják"... 8. De mi következik ezután! A senatus határozatba kívánta foglalni, hogy adományozzanak neki a kincstárból *(ex aerario)* tizenötmillió sestertiust, s „minthogy az efféle vágyak idegenek a lelkétől, nyomatékosan kérik a haza atyját, kötelezze őt, hogy engedelmeskedjék a senatusnak". 9. Épp csak ez hiányzott! Egy Pallasra az állam tekintélyével *(auctoritas publica)* igyekeznek hatni, egy Pallashoz esengenek, hogy engedelmeskedjék a senatusnak, s a császár személyes pártfogását hívják segítségül dölyfös „önzetlensége" ellen, csak hogy a tizenötmillió sestertiust vissza ne utasítsa! És visszautasította! Hogyisne, mikor ezt az óriási összeget a köz ajánlotta fel neki, és így - de csakis így! - még nagyobb arcátlanságot követhetett el, mint azzal, hogy elfogadja. 10. A senatus azonban, színleg panaszkodva ugyan, ezért is egekig magasztalta, éspedig a következő szavakkal : „Mivel a kegyes princeps, a haza atyja *(princeps optimus parensque publicus),* Pallas kérésére törölni kívánta a határozatnak azt a részét, mely a közkincstárból neki adományozandó tizenötmillió sestertiusra vonatkozik, a senatus ünnepélyesen kijelenti, hogy ámbár annak idején örömest és méltán szavazta meg Pallasnak ezt az összeget, akárcsak a hűségét és buzgalmát jutalmazó egyéb kitüntetéseket, princepse óhajának, mellyel szembehelyezkedni, úgy véli, más esetekben sem szabad, ez esetben is engedelmeskedik." 11. Képzeld el Pallast: szinte vétót emel a senatus határozata ellen *(intercedens senatus consulto),* lefarag saját kitüntetéseiből *(moderátor honores suos),* elhárítja magától a tizenötmillió sestertiust, amit sokall, de elfogadja a praetori címet, mintha az holmi csekélység volna *(praetoria ornamenta tamquam minus);* képzeld el a császárt: a senatus füle hallatára teljesíti szabadosa kérelmét, vagyis inkább parancsát - mert ha a szabados a senatusban kér valamit pártfogójától, az már parancsnak is beillik; 12. képzeld el a senatust: ország-világ előtt ünnepélyesen kijelenti, hogy „annak idején méltán és örömest szavazta meg Pallasnak ezt az összeget, akárcsak egyéb kitüntetéseit", s emellett nyilván ki is tart, ha nem kell „engedelmeskednie princepse óhajának, mellyel szembehelyezkedni semmilyen esetben sem szabad"! Szóval ahhoz, hogy Pallas ne kapja meg a kincstártól a tizenötmillió sestertiust, az ő szerénységén kívül a senatus engedelmességére volt szükség, pedig a senatus ez alkalommal biztosan nem engedelmeskedik, ha csak egy kicsit is „úgy véli, szabad némely esetben nem engedelmeskednie"!

13. Azt hiszed, ezzel vége? Várj csak, most jön a java! Hallgasd: „Mivel üdvös, hogy a princepsnek az arra érdemesek kitüntetésében és jutalmazásában oly készsé-

ges jóindulata nyilvánosan is bizonyítást nyerjen mindenütt, de főként ama helyeken, ahol az ügyeinek intézésével megbízott tisztviselőket utánzásra serkentheti, továbbá mivel Pallas példája, az ő kipróbált hűsége és feddhetetlensége felkeltheti egy ilyen nemes versengés vágyát, a kegyes princeps folyó év január 23-án, a nagy tekintélyű testület előtt tett nyilatkozatát, valamint az e tárgyban hozott senatusi határozatot ércbe kell vésetni *(senatus consulta de iis rebusfacta in aere inciderentur),* és az érctáblát ki kell szegezni a megboldogult Iulius mellvértes szobra *(statua loricata divi Iulii)* mellett!" 14. Nem elégedtek meg azzal, hogy a tanácsház ilyen iszonyatos szégyennek lett tanúja: nem, kiválasztották a legforgalmasabb helyet, és közszemlére tették a szöveget, hadd olvashassák a kortársak, hadd olvashassák az utódok! „Jónak látták" érctáblán megörökíteni egy undorító rabszolga összes kitüntetését, hogy mi mindent utasított vissza, s - ha a határozat szerzőin múlik - mi mindent nyerhetett volna el! Bevésték, örök időkre szóló, hivatalos okmányba foglalták Pallas praetori kinevezését *(incisa et insculpta sunt publicis aeternisque monumentis praetoria ornamenta Pallantis),* mint hajdan a szerződéseket *(foedera antiqua) és* szent törvényszövegeket *(sacrae leges)!* 16. Elképesztő a princepsben, elképesztő a senatusban, elképesztő magában Pallasban az a ... szavakat se találok rá, mi, ahogyan Pallas az arcátlanságát, a császár a tehetetlenségét, a senatus a meghunyászkodását nyíltan az emberek szeme elé tárta! És nem restelltek még magyarázatot is kiagyalni erre az ocsmányságra; mondhatom, emelkedett, gyönyörű magyarázatot: hogy Pallas megjutalmazásának példája majd „a versengés vágyát kelti" másokban. Ide silányultak az állami hivatalok, azok is, melyeket Pallas nem tartott méltóságán alulinak. Mégis akadtak néhányan, jó nevű családok sarjai, akik vágytak és pályáztak ezekre a tisztségekre, pedig láthatták, hogy szabadosnak is megadják, szolgának is kilátásba helyezik!

17. Boldog vagyok, hogy nem ebben a korban jöttem a világra, hiszen most is úgy éget miatta a szégyen, mintha benne éltem volna! Biztosra veszem, hasonlóan vélekedsz magad is, s amilyen érzékeny, nemes léleknek ismerlek, könnyen meglehet, hogy te, habár felháborodásom hellyel-közzel talán túlcsapott a levélben megengedett határokon, haragomat nem sokallni, inkább kevesellni fogod. Minden jót!

Sz. T.

• Plinius dühödt és gúnyos szavakkal ostorozza Claudiust és a senatust azért, hogy egy felszabadított rabszolga számára - legalábbis formálisan, azonban Plinius szavaiból érezhetően az egész senatori rend számára megalázó módon - lehetővé tették, sőt senatusi határozatba foglalták a hagyományokkal homlokegyenest szembeszegülő társadalmi felemelkedést. Claudius uralkodása alatt a nagy befolyásra szert tett, *libertus* jogállású rettegett „minisztetek" irányították az államot: Kallistos, a hivatalos kérvények átvételével - és tetszés szerinti továbbításával, előterjesztésével - megbízott szabados *(a libellis),* Narcissus, a császár „személyi titkára" *(ab epistulis),* Pallas, a „pénzügyminiszter" *(a rationibus),* valamint Polybius, az archívumok kezelésével megbízott „államminiszter" *(a studiis)* volt. H.-G. Pflaum német ókortörténész szavaival „mindenképpen helyesebb lenne »Claudius kegyenceinek« uralmáról beszélni, semmint ezt a félnótást felelőssé tenni mindazokért az intézkedésekért, amelyeket az uralkodása

alatt hoztak". Claudius szabadosainak hatalmáról lásd K. Christ: *Geschichte der römischen Kaiserzeit von Augustus bis zu Konstantin.* München, 1988, Verlag C. H. Beck, 223. skk. A társadalmi rendi határok átjárhatóságainak korlátaira vonatkozóan lásd RTT 109., 130-131.

4.6.33. AUGUSTUS POLITIKÁJA A SENATUSI RENDDEL SZEMBEN

Suetonius: *De vita Caesarum* [A **Caesarok** élete], *Augustus* 35.

35. A fölösen felduzzasztott létszámú senatusból hitvány és rendetlen csődület lett. Augustus kétszeri megrostálással visszaadta régi keretét és fényét. (A senatorok száma ugyanis ezernél is magasabb volt, s akadt közöttük bizony méltatlan ember is; ilyenek Caesar halála után pártfogók kegye vagy saját pénzük révén jutottak be a senatusba. A nép „alvilágiaknak" nevezte őket.) Az első kiválogatásnál a senatus határozott úgy, hogy minden senator kiválasztott egy másikat, a másodiknál Augustus és Agrippa döntött; ez alkalommal Augustus állítólag úgy elnökölt, hogy ruhája alatt páncélt viselt, derekán kardot, székét pedig tíz nagy erejű senator barátja állta körül. Cordus Cremutius azt írja, hogy még a senatorokat is csak egyenként, motozás után bocsátották elébe. Egyeseket rábírt, hogy önként mondjanak le tisztségükről, s ha ezt megtették, továbbra is megengedte, hogy díszruhájukat viseljék, színházban és nyilvános lakomákon a senatorokat megillető díszhelyen üljenek. Hogy az így kiválogatott és jóváhagyott férfiak senatori teendőiket minél lelkiismeretesebben és minél kisebb megterheléssel végezhessék, elrendelte, hogy minden senator, mielőtt helyét elfoglalja, tömjént és színbort áldozzon az oltárnál annak az istennek, akinek templomában a senatus éppen ülésezik; továbbá, hogy havonta csak kétszer, elsején és Idusán tartsanak senatusülést, szeptemberben és októberben pedig elég, ha csak a határozatok meghozatalához szükséges számú, sorshúzás útján kijelölt senator jelenik meg; maga mellé félévenként bizottságokat sorsoltatott, hogy ezekkel előzetesen megtárgyalja a senatus elé terjesztendő ügyeket. Nagyobb jelentőségű dolgokban nem a szokásos sorrendben kérte a senatorok szavazatát, hanem úgy, ahogy neki jólesett, mégpedig azért, hogy mindenki úgy figyeljen, mintha nemcsak egyetértenie, hanem véleményét indokolnia is kellene.

• Lásd még az 5.2.9. szemelvényt.

K. F.

4.6.34. TIBERIUS FÉNYŰZÉSELLENES „INTÉZKEDÉSEI"

Tacitus: *Annales* [Évkönyvek] 111.52—55.1.

52.1. Gaius Sulpicius és Decimus Haterius consulsága következik, külső ügyek tekintetében zavartalan év, míg otthon gyanakodva várták a szigort a fényűzés *(luxus)*

ellen, amely mértéktelenül elharapózott minden téren, ahol pénzszórásra mód nyílik. De egyéb költekezések, bár súlyosabbak, rejtve maradtak, mivel többnyire eltitkolták az árakat; a gyomor és a konyha fényűzése, melyről állandóan beszéltek, aggódást keltett: hátha a régi takarékossághoz *(parsimonia)* szokott princeps esetleg keményebb rendszabályokhoz folyamodik. 2. Gaius Bibulus kezdeményezésére ugyanis a többi aedilis is kijelentette, hogy az emberek nem törődnek a költekezést tiltó törvénnyel, a szükségleti cikkek megengedett ára napról napra emelkedik és enyhébb intézkedésekkel nem is állítható meg; mire a megkérdezett senatorok az ügyet döntés nélkül a princeps elé terjesztették. 3. De Tiberius, miután magában többször fontolgatta, hogy ilyen eszeveszett vágyakat meg lehet-e zabolázni, és hogy a megzabolázás nem okozna-e több kárt a köznek; és mennyire dicstelen dolog olyasmihez hozzányúlni, amiben nem tud eredményt elérni, vagy ha mégis sikerrel járna, előkelő férfiakat kellene megbélyegezni és meggyalázni; végül is levelet írt a senatusnak, melynek tartalma körülbelül ez volt:

53.1. „Más ügyekben talán üdvösebb volna, összeírt atyák *(patres conscripti),* ha személyesen kérdeznétek meg és mondanám el, mit vélek a köz érdekében *(res publica)* állónak; ezzel az előterjesztéssel jobb volt elvonulnotok szemem elől, hogy miközben ti megjegyzitek azok arcát és félelmét, kiket a szégyenletes fényűzés vádja terhel, nekem magamnak ne kelljen látnom és mintegy tetten érnem őket. 2. Ha az aedilisek, ezek az ügybuzgó férfiak, hamarabb fordulnak hozzám, nem tudom, nem azt tanácsolom-e nekik, hogy hagyjuk inkább a túlságosan megerősödött és meggyökeresedett hibákat, semmint hogy végeredményben kiderüljön, milyen bűnökkel szemben vagyunk tehetetlenek. 3. De ők bizony eljártak tisztükben - bárcsak a többi tisztségviselő is így teljesítené kötelességét *(munia)* -, nekem pedig sem hallgatnom nem illendő, sem véleményt nyilvánítanom nem könnyű, mivel nem aedilisi, nem is praetori vagy consuli tisztet töltök be. A princepstől valami nagyobbat és magasztosabbat várnak *(maius aliquid et excelsius a principe postulator), és* míg a helyes cselekedetekért járó hálát mindenki magának követeli, a gyűlölség mindenki hibájáért egy emberre hárul. 4. Mert mit is tiltsak meg mindenekelőtt s mit próbáljak ősi szokás *(mos priscus)* szerint lenyesni? Talán a villák véget nem érő építését? A szolgahad létszámát és nemzetiségeit? Az ezüst és arany áradatát? A bronz- és festménycsodákat? A meg nem különböztethető férfi- és női viseletet? És azokat a női kedvteléseket, amelyek miatt pénzünk ékkövekért idegen vagy ellenséges népekhez vándorol?

54.1. Jól tudom, hogy összejöveteleken és baráti körben mindenki hibáztatja ezt, és korlátozást követel, de ha valaki törvényt *(lex)* hozna, büntetéseket *(poenae)* szabna, ugyanazok a személyek máris kiabálnak, hogy felforgatjuk a polgári jogrendet *(civilitas),* a legkitűnőbbeket halálra szánjuk és mindenkit bűnösnek mondunk. Pedig a test idült és sokáig neveigetett betegségeit is csak kemény és kíméletlen eszközökkel lehet megfékezni: a fertőzött és egyben fertőző, beteg és lángoló lelket olyan erős orvosságokkal kell lehűteni, mint amilyen szenvedélyektől lobog. 2. Oly sok törvényt szereztek őseink, oly sokat hozott az isteni Augustus *(divus Augustus):* azok a feledés *(oblivio),* ezek - ami még súlyosabb bűn - a közöny *(contemptus)* miatt hatályukat vesztették, s így biztonságosabbá lett a fényűzés. Mert ha olyasmit szeretnél, ami még nem tilalmas, attól tartasz, hogy majd megtiltják; de ha büntetlenül áthág-

hattad a tilalom korlátait, akkor már sem félelem, sem szégyen nem gátol. Miért volt egykor oly általános a takarékosság? 3. Mert mindenki maga tartott mértéket, mert egyetlen város polgárai *(unius urbis cives)* voltunk, és míg Italián belül uralkodtunk, még a csábítás sem volt oly erős. Külső ellenségeinken aratott győzelmeink után a másét, a polgárháborúk eredményeképp a magunkét is megtanultuk tékozolni. 4. Milyen parányi része ennek az, amire az aedilisek figyelmeztetnek bennünket! Ha a többit nézzük, mily kevésre becsülendő! Bezzeg senki nem terjeszti elő, hogy Itália külső támogatásra *(ops externa)* szorul, hogy a római nép élete mindennap a tenger és a viharok bizonytalanságain hányódik; és ha a provinciák gazdagsága *(provinciarum copiae)* nem jönne a földesurak, szolgáik és földjeik segítségére, ugyan bizony ellátnának-e bennünket ligeteink és villáink? 5. Ezt a gondot, összeírt atyák, a princepsnek kell viselnie, ennek elhanyagolása végromlásba döntené az államot. Minden másra magunkban kell keresnünk az orvoslást: minket a szégyen változtasson jobbá, a szegényeket a szükség, a gazdagokat a csömör. Persze, ha valamelyik hatóság annyi ügyességet és erélyt ígér, hogy szembe tud szállni, én dicsérettel fogadom, és elismerem: mentesítenek terheim egy részétől. Ha azonban csak vádolni akarják a vétkeket, majd mikor az ezzel járó dicsőséget elnyerték, viszálykodást keltenek és azt énrám hagyják: nos, higgyétek el, összeírt atyák, én sem pályázom népszerűtlenségre, mivel épp elég súlyos és legtöbbször méltánytalan intézkedést kell a köz érdekében vállalnom, a céltalanokat és hiábavalókat, amelyek sem nekem, sem nektek nem használnának, joggal hárítom el magamtól."

55.1. Caesar levelének meghallgatása után felmentették az aediliseket az intézkedés gondja alól, s az asztali fényűzés, melyet az actiumi háború befejezésétől a Servius Galbát hatalomra juttató fegyverekig, száz éven keresztül, pazar költekezéssel műveltek, lassanként mégis csökkent.

B. I.

• Kr. u. 22-ben, C. Sulpicius Gálba - a későbbi császár, Servius Sulpicius Gálba testvére - és Decimus Haterius Agrippa consulsága idején Caius Calpurnius Bibulus és aedt'/tstársai kezdeményezésére a senatus Tiberius császárt állásfoglalásra bírta a megnövekedett fényűzés ügyében. A császár ügyesen elhárítja magától a döntést, a fényűzést történelmi okokkal - pl. Róma terjeszkedésével, hatalmának megnövekedésével - magyarázza, és a hivatalnokok belátására bízza, hogyan cselekszenek.

4.6.35. AUGUSTUS SENATUST ÉRINTŐ INTÉZKEDÉSEI

Cassius Dio: *Rhómaiké história* [Római történelem] 52.42.

Ezek után Agrippa oldalán a censori tisztet töltötte be *(timéteuein)*, amelynek során egyéb intézkedések mellett szemlét tartott a tanács *(boulé)* fölött is. A polgárháborúkban *(emphylioipolemoi)* szerzett érdemei révén ugyanis számos lovag, sőt gyalogos is felvétetett a tagjai közé, úgyhogy a senatus *(gerusia)* létszáma immár ezer fölé

emelkedett. Szerette volna tehát eltávolítani ezeket onnét, de ő maga egyiküket sem fosztotta meg tisztétől, csupán sugalmazta nekik, hogy származásukra és életvitelükre való tekintettel legyenek önnön bíráikká. Ötvenen az első szóra szabad akaratukból távoztak a senatus *(synedrion)* soraiból, aztán még száznegyvenet kényszerített követésükre. Az előbbieket nem fosztotta meg polgárjoguktól, minthogy a késlekedés helyett inkább haladéktalanul engedelmeskedtek, így elkerülve a szám-űzetés gyalázatát, az utóbbiak neveit viszont kifüggesztette. Ők tehát ettől kezdve önkéntesen vonultak vissza a magánéletbe, Quintus Statiliust viszont nagyon is akarata ellenére távolította el a néptribunusi posztról *(démarchia),* ahová állították. Másokat bevett a tanács tagjai közé, kettőt közülük pedig consuli tisztre emelt, név szerint egy bizonyos G. Cluviust és Gaius Furniust, akik korábban már megmutatták, hogy alkalmasak lennének a tisztség betöltésére, csak éppen mások kaparintották meg előttük a hivatalt.

A patríciusok osztályát is igyekezett feltölteni a senatus megbízásából. Létszámuk jócskán megfogyatkozott, hiszen a polgárháborúkban leginkább éppen a nemesek fajtája pusztul, az ősi hagyományok fenntartásához pedig mindig szükség lesz rájuk.

Ekképp cselekedett tehát, megtoldva azzal a rendelkezéssel, hogy a senatus tagjai nem távozhatnak Itália területéről, hacsak nem ő maga ad parancsot vagy engedélyt erre valamelyiküknek, és ez egészen mostanáig érvényben van, azaz a senatorok egyáltalán nem mehetnek sehová Sicilián és Gallia Narbonensisen kívül, mert ezeknek a területeknek az adottságai - közelségük, fegyvertelenségük meg békés lakóik - lehetővé teszik, hogy akinek itt vannak birtokai, az külön kérelem nélkül is akkor utazhat oda, amikor csak akar.

T. K.

4.6.36. RENDELKEZÉSEK A HÁZASSÁGKÖTÉSRŐL AUGUSTUS IDEJÉN

Cassius Dio: *Rhómaiké história* [Római történelem] 54.16.1-2.

Augustus más rendelkezéseket is hozott: akik mint tisztségviselők vesztegetési ügyekbe bonyolódtak, azokat öt évre kizárta a hivatalviselésből. A nőtlenekre, illetve a hajadonokra súlyos büntetéseket rótt, a házasságot és a gyermekáldást ezzel szemben jutalmakkal segítette. Mivel a nemesek között jóval több volt a férfi, mint a nő, megengedte, hogy ha akarnak, akár felszabadított rabszolganőket is feleségül vehetnek (a senatorokat leszámítva), törvényes kötelességükké emelve a gyermeknemzést.

T. K.

4.6.37. A SENATUS ÖSSZETÉTELÉNEK MEGVÁLTOZTATÁSA CLAUDIUS IDEJÉN

Tacitus: ***Annales*** [Évkönyvek] XI.25.2-5.

2. Ugyanezekben a napokban (Kr. u. 48. - a szerk.) Caesar (ti. Claudius) a patríciusok sorába *(in numerum patriciorum)* iktatta a senatus legrégibb tagjait *(vetustissimus e senatu), vagy* azokat, akiknek a szülei hírnévre tettek szert, mivel kevés maradt már azokból a családokból, amelyeket annak idején Romulus idősebb, illetőleg Lucius Brutus fiatalabb nemzetségeknek nevezett el, s kimerültek azok is, melyeket a dictator Caesar a *lex Cassia,* és Augustus princeps a *lex Saenia* alapján kiegészítésül felvett. S a censori tisztjében eljáró császár látható örömmel hajtotta végre ezeket a közre üdvös intézkedéseket. 3. Bizonytalankodott, miképpen távolítsa el a senatusból azokat, akik szégyenletes dolgok miatt hírhedtté váltak, és inkább a szelíd és frissen kitalált, semmint az ősi szigorúság szerint való módszert alkalmazta, figyelmeztetvén az érdekelteket, hogy ki-ki vessen számot magával s kérje a senatori rendből való elbocsátását *(ius exuendi ordinis):* könnyű ennek az engedélyezése; mind az eltávolítottak *(moti),* mind az elbocsátottak *(excusati)* névsorát egyszerre fogja közzétenni, hogy a censori ítélet *(iudicium censorum)* és az önkéntes kiválás szemérmessége *(pudor sponte cedentium)* egymás mellé állítva enyhítse a gyalázatot. 4. Emiatt Vipstanus consul azt javasolta, hogy Claudiust nevezzék a senatus atyjának *(páter senatus),* mivel oly közönséges a„haza atyja" *(páter patriae)* elnevezés *(cognomentum);* a köz érdekében szerzett új érdemeket *(nova in rem publicam merita)* nem elhasznált nevekkel kell megtisztelni. 5. De Caesar maga tartotta vissza a consult, mint túlbuzgó hízelgőt. Végül tisztító szertartást *(lustrum)* rendezett, melynek során 5 984 072 polgárt vett számba.

B. I.

5. A római államberendezkedés és intézményrendszerének fejlődése

5.1. A királyok korától a köztársaságkor végéig

5.1.1. SZÜLETÉS, SERDÜLŐKOR, ÉRETT FÉRFIKOR, ÖREGSÉG

Florus: *Epitomae de Tito Livio bellorum omnium annorum* [Róma háborúi] I. könyv.

Ha tehát valaki egyetlen embernek tekinti a római népet, és a teljes élethosszát így osztja korszakokra, hogy előbb meglátta a napvilágot, aztán felserdült, majd mintegy érett férfikorba lépett, később pedig szinte megvénült, akkor négy lépcsőfokot különböztethet meg. Róma életének első korszaka a királyok uralkodása volt, és csaknem négyszáz évig tartott. Ez alatt az idő alatt közvetlenül a város környékén viaskodott szomszédaival. Ez volt gyermekkora. Brutus és Collatinus consulságától számítva Appius Claudius és Quintus Fulvius consulokig százötven év telt el, s ez alatt igázta le Italiát a római. Fegyverek és vitézek ezt a kort tették a legviharosabbá, így ezt mondhatjuk ifjúságának. Utána Augustus császárig százötven év múlt el, amely alatt az egész világot meghódította. íme, a teljes életerejében és érettségében lévő birodalomnak ez már tulajdonképpen a férfikora. Augustus császártól a mi századunkig nem sokkal kevesebb, mint kétszáz év szállt el, s eközben a császárok tehetetlensége valósággal megvénítette és elsorvasztotta a birodalmat, amely Traianus uralkodása idején mégis megmozdította végre a karját, s amikor már mindenkiből kihalt a remény, szinte visszanyerve ifjúságát, öregségében új erőre kapott.

H. L.

• A Florus által adott korszakolás számmisztikái összefüggéseire lásd Florus: *Róma háborúi* (ford. Havas László). Budapest, 1979, Európa Könyvkiadó, 187.

5.1.2. RÓMA ALAPÍTÁSA ÉS A KIRÁLYSÁG KORA

Eutropius: *Breviárium ab Urbe condita* 1.1-8.

1. A római birodalom, amelynél sem kezdeteiben szinte semmi kisebbet, sem fejlődését tekintve az egész földkerekségen semmi nagyszerűbbet nem ismer az emberi

emlékezet, Romulustól veszi eredetét, aki egyszerre született fivérével, Remusszal Rea Silvia Vesta-szűz és - legalábbis így gondolták róla - Mars fiaként. Miközben útonállóként tevékenykedett a pásztorok közt, tizennyolc évesen egy jelentéktelen kis várost alapított a Palatinus-dombon a májusi *Kalendaeja.* előtti 11. napon (április 21-én), a 6. olympiai időszak 3. évében, Trója feldúlása után - többé-kevésbé így hagyományozzák - 394 évvel.

2. Miután megalapította a várost, amelyet saját nevéről Rómának nevezett el *(ex nomine suo Romám vocavit),* nagyjából a következőket cselekedte. A szomszédos népességet részesítette a polgárjogban *(in civitatem recepit);* az idősebbek *(seniores)* közül kiválasztott százat, akiket senatoroknak *(senatores)* nevezett öreg koruk *(senectus)* miatt, hogy ezek tanácsa *(consilium)* szerint intézzen mindent. Azután, mivel neki magának és a népének nem volt felesége, játékok megtekintésére meghívta a Róma városával szomszédos néptörzseket, és elraboltatta azok szüzeit. Miután háborúk kezdődtek a nőrablás által esett jogsértés miatt, legyőzte a caeninaiakat, az antemnaebelieket, a crustumiumbelieket, a szabinokat, a fidenaebelieket, a veiibelieket. Ezek a városok mind Róma körül fekszenek. Amikor pedig uralkodásának 37. évében egy hirtelen támadt vihar után nem látták többé, úgy hitték, átlépett az istenek világába, és istennek járó tiszteletben részesítették. Ezután Rómában ötnapos időközökben senatorok kormányoztak, és ezek uralma alatt telt el egy év.

3. Utána Numa Pompiliust tették királlyá, aki háborút ugyan egyet sem viselt, de nem kevésbé volt hasznára a városnak, mint Romulus. Ugyanis egyrészt törvényeket és erkölcsi szabályokat fektetett le a rómaiak számára *(leges Romanis moresque constituit),* akiket a háborúkhoz való hozzászokásuk miatt már félbarbár útonállóknak tartottak; másrészt tíz hónapra osztotta fel az évet, ami azelőtt mindenfajta számítás híján áttekinthetetlen volt; valamint végtelen számú kultuszt és templomot alapított Rómában. Betegségben halt meg uralkodásának 43. évében.

4. Tullus Hostilius követte a trónon. Ez újrakezdte a háborúskodást: legyőzte az albaiakat, akik 12 mérföldre élnek Róma városától; háborúban fölébe kerekedett Veii és Fidenae lakóinak (az egyik 6, a másik 18 mérföldre van Róma városától); a várost a Caelius-domb hozzácsatolásával bővítette. 32 évi uralkodás után villámtól sújtva elégett a házával együtt.

5. Utána Ancus Március vette át a hatalmat, Numa leányági unokája. Harcolt a latinok ellen. Hozzácsatolta a városhoz az Aventinus-dombot és a Ianiculust; a Tiberis torkolatánál tengeri kikötővárost alapított 16 mérföldre Róma városától. Uralkodásának 24. évében betegségben hunyt el.

6. Ezután Priscus Tarquinius került uralomra. Ez megkettőzte a senatorok számát *(numerum senatorum duplicavit),* cirkuszt épített Rómában, bevezette a mindmáig fennálló Római Játékokat *(ludi Romani).* Ezenkívül legyőzte a szabinokat, s nem csekély földterületet vett el tőlük és csatolt Róma városának területéhez *(urbis Romae territórium);* elsőként vonult be a városba diadalmenetben *(primus triumphans urbem intravit).* Falakat és csatornákat építtetett, megkezdte a Capitolium (építésének) munkálatait. Uralkodásának 38. évében Ancus fiai ölték meg, annak a királynak a fiai, akinek ő az örökébe lépett.

7. Utána Servius Tullius lépett trónra, aki egy előkelő származású, de rabszolgasorsra jutott hadifogoly nőtől származott. Ez is meghódított szabin területeket, három dombot kapcsolt a városhoz, a Quirinalist, a Viminalist és az Esquilinust, árkokat ásatott a fal körül. Mindenki közül először rendelt el vagyonbecslést, ami addig ismeretlen volt a földkerekségen. Uralma alatt Róma lakossága, miután mindenkit összeszámláltak, 83 000 római polgár volt azokkal együtt, akik a földeken voltak. Erőszakos halált halt saját vejének, Tarquinius Superbusnak (ama király fiának, akinek ő maga örökébe lépett) és lányának, Tarquinius feleségének bűnéből.

8. L. Tarquinius Superbus, a hetedik és egyben utolsó király legyőzte a volscusokat (ez a nép a várostól nem messze van Campania felé menet), meghódította Gabii városát és Suessa Pometiát, békét kötött az etruszkokkal, és felépítette Iuppiter templomát a Capitoliumon. Később, miközben Ardeát, ezt a Róma városától 18 mérföldre fekvő várost ostromolta, elveszítette a hatalmat. Ugyanis, miután a fia - ifjabb létére maga is ízig-vérig Tarquinius - megerőszakolta az igen előkelő származású, ugyanakkor rendkívül erkölcsös Lucretiát, Collatinus feleségét, az asszony elpanaszolta a férjének, apjának és barátainak a jogsértést, majd mindenki szeme láttára öngyilkos lett. Emiatt Brutus, aki maga is Tarquinius embere volt, fellázította a népet, és megfosztotta hatalmától Tarquiniust. Azután cserbenhagyta a királyt a hadsereg is, amely vele együtt ostromolta Ardea városát; a Rómába érkező királyt zárt kapuk fogadták, így 24 évi uralkodás után elmenekült a feleségével és gyermekeivel együtt. Tehát hét király uralkodott Rómában, összesen 243 évig; ekkoriban Róma területe még csak alig 15 mérföldnyire terjedt.

K. R.

• Róma városának mondai alapítására, a királyság korára, intézményrendszerére és a kora római társadalmi rendre vonatkozóan lásd ORT 39-55. és RTT 17-32.

5.1.3. RÓMA KIRÁLYAINAK TÖMÖR JELLEMZÉSE

Florus: ***Epitomae de Tito Livio bellorum omnium annorum*** [Róma háborúi] 1.8.

Ez volt a római nép életének első szakasza, mintegy gyermeksége, mely a hét király uralkodásának idejére esett. A sors különös kegyelméből mindegyikük más-más tehetséggel volt megáldva, ahogy az államszervezet és a közérdek éppen megkívánta. Mert lehet-e vakmerőbbet elképzelni Romulusnál? Épp ilyenre volt szükség, hogy magához ragadja a királyságot. Lehet-e valaki vallásosabb Numánál? Mert a helyzet azt követelte, hogy a marcona népet az istenfélelem szelídítse meg. Micsoda mestere volt a harcászatnak Tullus! Fegyverforgató férfiak számára semmi sem lehet kívánatosabb, mint ha vitézségüket a tudomány teszi még fényesebbé. Micsoda országépítő volt Ancus! A Város határát telepítéssel terjesztette ki, partjait híddal kötötte össze, épségét fallal védelmezte. A Tarquinius-féle hatalmi jelvények és díszek már csak külső formájukkal is mekkora méltóságot szereztek ennek az uralomra termett

népnek! Milyen gyümölcsöző volt a serviusi vagyonbecslés! Legalább azért, hogy a római állam megismerhette önmagát. Végül még a hírhedt Superbus elviselhetetlen önkénye sem csekély, hanem nagyon is sok haszonnal járt. így történhetett meg ugyanis, hogy a törvénysértésektől felingerelt népben felgyúlt a szabadságvágy.

H. L.

• A királyság korára vonatkozóan lásd ORT 39-55.

5.1.4. NUMA SZÁRMAZÁSA

Plutarchos: *Vitae parallelae* [Párhuzamos életrajzok], *Numa* 1.

Numa királyról sem tudjuk pontosan, hogy mikor élt, bár a családfákat a kezdetektől egészen az ő koráig pontosan számon tartották. De egy bizonyos Clodius *Kronológiai vizsgálatok* vagy ehhez hasonló című iratában azt állítja, hogy az ősrégi feljegyzések elvesztek, amikor a gallok elfoglalták Rómát, a most ismerteket pedig hamisan állították össze, mert kedvezni akartak azoknak, akik jogtalanul jutottak be a legelőkelőbb családokba. Többen cáfolják azt az állítást, amely szerint Numa Pythagoras tanítványa volt; szerintük Numának egyrészt nem volt görög műveltsége, és csak tehetségével szerezte méltóságát; másrészt királyi neveltetését Pythagorasnál különb idegennek köszönhette. Ismét mások azt mondják, hogy Pythagoras öt emberöltővel később élt Numánál, de létezett egy másik - spártai - Pythagoras is, aki versenyfutásban győzött a tizenhatodik olympiai versenyeken, s Numa ennek az olympiasnak a harmadik évében került trónra. Ez a másik Pythagoras itáliai utazásai közben állítólag megismerkedett Numával, és segített neki a város kormányzásában; neki köszönhető, hogy annyi spártai szokást vettek fel a rómaiak. Numa különben is sabin származású volt, és a sabinok azt állítják magukról, hogy spártai telepesek utódai. - Az időpontok pontos tisztázása mindenképpen nehéz dolog, különösen ha valaki az olympiai győztesek neve alapján végzi a számításokat, mert az élisi Hippias csak jó későn állította össze a névsort, és akkor sem hitelt érdemlő források alapján. Mindazt a feljegyzésre érdemes adatot, amelyet Numáról összegyűjtöttünk, most elmondjuk, kezdve ott, ahol a legcélszerűbbnek látszik.

Mt. E.

• A királyság korára, intézményrendszerére vonatkozóan lásd ÓRT 45-55.

5.1.5. AZ *INTERREGNUM* INTÉZMÉNYE RÓMÁBAN ROMULUS HALÁLA UTÁN

Plutarchos: *Vitae parallelae* [Párhuzamos életrajzok], *Numa* 2.

A városban újra lázongás és viszály tört ki, mert nem tudtak megegyezni az eljövendő király személyében. Nagy baj volt az is, hogy a régi és az újonnan érkezett polgárok nem olvadtak egybe, az egész nép háborgott, a patríciusok pedig féltékenykedtek egymásra a köztük fennálló származási különbségek miatt. Bár a királyság fenntartásában megegyeztek, nemcsak azon civódtak és vetélkedtek, hogy ki legyen a király, hanem azon is, hogy új vezérüket a rómaiak vagy a sabinok közül válasszák-e meg. Azok, akik Romulusszal együtt alapították a várost, elviselhetetlennek tartották, hogy a sabinok - bár egyenlő jogú polgárok lettek, és a földből is egyenlően részesültek - most uralkodni kívánnak felettük. A sabinok viszont méltán kívánhatták, hogy rájuk kerüljön az uralkodás sora, hiszen amikor királyuk, Tatius meghalt, nem lázadtak fel Romulus ellen, hanem belenyugodtak, hogy egyedül uralkodjék. Azt sem mondhatta senki, hogy a sabinok mint gyengébb fél egyesültek a náluk erősebbekkel, sőt csatlakozásuk révén Róma lakosainak száma megnövekedett, s ezáltal nagyobb lett az állam ereje és tekintélye is. A vita ezek körül a kérdések körül folyt közöttük.

Hogy ez a civódás ne idézzen elő zűrzavart és fejetlenséget, és ne maradjon irányító nélkül az államügyek intézése, a százötven patrícius úgy határozott, hogy a királyi méltóságot ők fogják viselni egymás után: a fennálló szokásoknak megfelelően áldoznak az isteneknek, majd határónként felváltva egymást éjjel-nappal intézik az államügyeket. Az idő arányos elosztása egyrészt alkalmasnak látszott rá, hogy biztosítsa az egyenlőséget a két fél között; másrészt a hatalom váltakozása a nép irigykedését is megszüntette, hiszen látták, hogy egyetlen éjszaka és nappal leforgása alatt a királyból egyszerű polgár lett. A rómaiak a kormányzásnak ezt a formáját *interregnumnak* nevezik.

Mt. E.

• A királyság korára, intézményrendszerére vonatkozóan lásd ÓRT 45-55.

5.1.6. A SERVIUS TULLIUS-FÉLE ALKOTMÁNY

Dionysius Halikarnasseus: *Rhómaiké archaiologia* [Római régiségek] 4.21.

Ezt az alkotmányformát létrehozva (Tullius) egyfelől igen nagy előnyökhöz juttatva a gazdagokat, észrevétlenül kijátszotta a népet, mint már említettem, másfelől pedig kizárta a szegényeket a közügyek intézéséből. Noha úgy gondolták, hogy mindnyájan egyenlő részt kaptak a közügyekből azáltal, hogy egyenként kérik ki a véleményüket saját centuriájukban *(lochos),* valójában becsapták őket, egyrészt azért, mert

minden egyes centuriának csak egy szavazata volt, a kevés főt számlálóknak éppúgy, mint a nagyon népeseknek. Másrészt, mert elsőnek a legtekintélyesebb centuriák szavaztak, melyek száma felülmúlta a többit, noha kevesebb ember tartozott hozzájuk. Leginkább pedig azért, mert a népes, de szegény centuriák csak egy szavazattal rendelkeztek, s ezeket szólították utoljára. Miután tehát így történt, a jómódúak - noha nagy összegekkel járultak a közköltségekhez, és semmiképp sem mentesülhettek a katonai kötelezettségek alól - kevésbé érezték ezt tehernek, hiszen a legfontosabb ügyeket illetően ők döntöttek, s teljesen megfosztották hatalmuktól azokat, akik nem vállaltak részt ugyanezen feladatokból. A szegények pedig, akik jelentéktelen részt kaptak csak a közügyekből, józanul és türelmesen tűrték mellőztetésüket e téren, hiszen mentesültek mind az adófizetés, mind a katonáskodás alól. Az államnak pedig az vált javára, hogy ugyanazon emberek voltak, kik a közösséget illető döntéseket meghozzák, s akik a legnagyobb kockázatot vállalják magukra, és egyben készek is, hogy megtegyék a szükséges intézkedéseket. Ezt a fajta államrendet sok nemzedéken át megőrizték a rómaiak, napjainkra azonban megrendült s demokratikusabbá lett bizonyos kényszerítő okok hatására. A változás oka nem a centuriák megszüntetésében keresendő, hanem abban, hogy már nem tartották meg szavazáskor a centuriák szólításának régi sorrendjét, miként magam is tapasztaltam, ki gyakran jelen voltam tisztségválasztó gyűléseiken. Ezek kifejtésére azonban nem most van itt a megfelelő alkalom.

P. E.

• A serviusi alkotmányra lásd ÓRT 48-55. és RTT 26-27., 31-32.

5.1.7. A RÓMAI ÁLLAMREND

Polybios: *Históriai* [Történeti könyvek] 6.11.11-18.

Az államok életében az a három tényező érvényesült, amelyekről az előbbiekben beszéltem. Ezek azonban (a római államban) oly arányosan és megfelelően ötvöződtek egybe, hogy még a római állam polgárai közül sem tudná valaki biztosan megmondani, vajon arisztokratikus-e államszervezetük, vagy demokratikus, vagy éppenséggel monarchikus-e. Ez a helyzet teljesen érthető. Ha valaki ugyanis csak a consulok hatalmára tekint, azt teljességgel monarchikus, sőt: királyi jellegűnek fogja tekinteni. Ha a senatus hatalmára gondol, az államot arisztokratikusnak fogja tartani. Ha pedig arra gondol, mennyi hatalom van a nép többségének kezében, nyilván azt fogja mondani, hogy Róma demokratikus állam. Hogy ez a három államhatalmi tényező miként érvényesült ebben az időben - de még most is, néhány apróságtól eltekintve -, a következőkben foglalható össze.

A consulok mindaddig, amíg Rómában tartózkodnak, és nem veszik át a hadra kelt sereg parancsnokságát, az összes közügyek élén állnak. Valamennyi többi magistratus - a néptribunusok kivételével - alájuk van rendelve és nekik engedel-

meskedik. A senatus ülésére ők vezetik be a követségeket. A fenti jogokon kívül ők terjesztik elő a szükségesnek látszó javaslatokat, s a senatus határozatait ők hajtják végre. Továbbá az ő feladatuk mindarról gondoskodni, ami, mint közügy, a népgyűlés elé tartozik: ők hívják össze a népgyűléseket, terjesztik ott elő a javaslatokat, és hajtják végre a többségi határozatokat. A háborúra való felkészülés és a hadvezetés kérdésében szinte korlátlan joguk van. Ok rendelik el, mekkora segítséget nyújtsanak a szövetségesek, ők nevezik ki a katonai tribunusokat, írják össze a katonákat és sorozzák be az arra alkalmasakat. Háború idején belátásuk szerint büntethetik az alájuk rendelteket. A közpénzekből annyit költhetnek, amennyit szükségesnek tartanak. E célból egy-egy quaestor áll rendelkezésükre, aki minden utasításukat végrehajtja. Ha tehát valaki csak a consuli hatalomra tekint, joggal fogja azt mondani, hogy ez az állam: monarchia, sőt: valóságos királyság. Ha pedig ezek vagy a még szóba kerülő sajátosságok közül némelyik megváltozik majd, akár korunkban, akár később, az nem érinti jelen ábrázolásunk igazát.

Ami a senatust illeti, ez a testület elsősorban az államkincstár gazdája. Minden bevétellel ő rendelkezik, és hasonlóképpen dönt a kiadásokról. A quaestorok az egyes közszükségletekre csakis a senatus utasítása alapján költhetnek - kivéve a consulok rendelkezésére bocsátott összegeket. A legfontosabb és összeg szerint is legnagyobb kiadása, tudniillik a középületek ötévenkénti karbantartása és új épületek emelése felett - ami szintén a quaestorok hatásköréhez tartozik - ugyancsak a senatus rendelkezik, erre ő adhat engedélyt a quaestoroknak. Az Italiában elkövetett és hivatalból üldözendőnek tekintett bűntények: árulás, összeesküvés, méregkeverés, orgyilkosság felett szintén a senatus dönt. Mindezen felül, amennyiben Itália területén valamely egyénnek vagy városnak egy vitás ügy elintézésére van szüksége, ha büntetés, segítségnyújtás vagy őrizetbe vétel látszik szükségesnek - minderről a senatus gondoskodik. Amennyiben Italián kívüli területre kell követséget küldeni, akár egy vitás ügy elintézésére, javaslattételre, valamilyen utasítás kiadása céljából, szerződéskötésre vagy hadüzenetre, minderről ugyancsak a senatus gondoskodik. Ha idegen követség jön Rómába, a senatus dönt arról, miként kell fogadni és milyen választ kell neki adni. Mindezekben az ügyekben a népnek, röviden szólva, egyáltalán semmi szava nincs. Ha történetesen valaki akkor látogat Rómába, amikor egyik consul sincs jelen, az állam rendje teljesen arisztokratikusnak fog tűnni. Sok hellén és egyes királyok is erről vannak meggyőződve, hiszen ügyeiket szinte kizárólag a senatus intézi.

Mindezek után joggal kérdezheti valaki, hogy ebben az államrendben mi marad meg a nép hatáskörében: hiszen a senatus dönt mindama kérdésekben, amelyeket felsoroltunk, s ami a legfőbb: ő a gazdája az állam bevételeinek és kiadásainak. A consuloknak mint hadvezéreknek pedig korlátlan hatalmuk van mind a háború előkészítésében, mind pedig a hadra kelt seregeknél. És mégis: az államügyek egy része, éspedig a legfontosabb része a népre marad. Mert kizárólag a népnek van joga kitüntetést és büntetést osztogatni, márpedig ez tartja össze a királyságokat, a köztársaságokat, egyszóval: az egész emberi társadalmat. Ahol ugyanis nem ismerik ezt a megkülönböztetést, vagy ismerik ugyan, de rosszul alkalmazzák, ott semmi esetre sem működhetik jól a meglévő államrend. Hiszen hogyan is lehetne, ha ugyanúgy bánnak a hitványakkal, mint a derék emberekkel? Tehát a nép mond ítéletet számos ügyben,

például amikor az elkövetett bűnnel arányban levő pénzbüntetést kell kiszabni, különösen akkor, ha a magasabb tisztségek viselői ellen indul eljárás. Halálbüntetés kiszabása kizárólag a nép joga. Az ilyen ügyekben azonban elismerésre és figyelemre méltó eljárást követnek. Főbenjáró ügyek vádlottjainak, ameddig ügyük tárgyalás alatt áll, a szokásjog megadja azt a lehetőséget, hogy törvényes úton önkéntes száműzetésbe vonuljanak mindaddig, amíg akár csak egyetlen tribus is van, amely még nem mondta ki az ítéletet. Az önkéntes száműzetésbe távozók biztonságban élhetnek Nápolyban, Praenestében, Tiburban és mindazokban a városokban, amelyeknek Rómával kötött szerződésük erre jogot ad. Ugyancsak a nép adja a tisztségeket az erre méltó férfiaknak, márpedig egy államban ez az erény legszebb jutalma. A törvények megerősítésének joga is a népgyűlés kezében van. Legfontosabb jogköre azonban a béke és háború kérdésében való döntés. Szövetségkötés, szövetség felbontása és szerződés ügyében is a népgyűlés mondja ki a végső szót: ezeket megerősítheti vagy érvénytelenítheti. Ha tehát valaki ezekre a tényekre van figyelemmel, joggal állíthatja, hogy az államhatalom legnagyobb része a nép kezében van, s a római államszervezet demokratikus jellegű.

Eddig arról volt szó, hogy az államhatalmi jogkörök miként oszlanak meg a három tényező (consulok, senatus és népgyűlés) között. Most arról kell szólnunk, hogy ezek hogyan kerülhetnek szembe egymással, és miként működnek együtt. A consul, attól fogva, hogy az impérium birtokában a sereggel útra kél, úgy látszik, korlátlan joggal intézi az ügyeket. Valójában azonban mind a népgyűlés, mind a senatus támogatására rá van szorulva, mert e nélkül a rábízott feladatot nem tudná sikerrel elvégezni. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a seregnek állandóan utánpótlást is kell küldeni. Márpedig a senatus jóváhagyása nélkül sem gabonát, sem ruházatot, sem a szükséges pénzt nem kaphatja meg serege részére. így tehát a vezérek minden elgondolása meghiúsul, ha a senatus szándékosan akadályozza munkájukat és ártani akar nekik. Továbbá a hadvezérek terveinek és elgondolásainak sikere vagy balsikere is a senatustól függhet. Egyéves hivatali idejük lejártával ugyanis a senatusnak joga van más hadvezért kiküldeni vagy a meglevő hadvezér megbízását meghosszabbítani. Ugyanennek a testületnek módja van arra is, hogy a vezérek sikereit ünnepelje és nagyobbítsa, vagy - ha úgy tetszik neki - kisebbítse és homályba borítsa. A rómaiaknál szokásos triumphust ugyanis, amely a polgárok előtt szembetűnő módon mutatja be a hadvezérek viselt dolgait, méltóképpen csak akkor tudják megünnepelni a hadvezérek, ha a senatus ehhez hozzájárul és az ehhez szükséges pénzösszeget rendelkezésre bocsátja. És bármilyen távol legyenek is otthonról, a népgyűléstől is függenek, mert az dönt a háború folytatásáról vagy befejezéséről. Fentebb elmondtuk már, hogy a népgyűlés erősítheti meg vagy érvénytelenítheti a fegyverszüneti egyezményeket és szerződéseket. És ami a legfőbb: hivataluk letété után a népgyűlés előtt számot kell adniuk viselt dolgaikról. így tehát a hadvezérek számára egyáltalán nem biztonságos dolog semmibe venni akár a senatus, akár a tömegek jóindulatát.

Ami viszont a senatust illeti, ez - bármily hatalommal rendelkezik is - a közügyek intézésében mindenekelőtt a többség véleményéhez kénytelen igazodni, és figyelembe kell vennie a népgyűlés akaratát. A legsúlyosabb s az egész államot érintő főbenjáró bűnügyekben a vizsgálatot és döntést mindaddig nem hajthatja végre, amíg

javaslatait a népgyűlés meg nem erősíti. De hasonló hatalma van a népgyűlésnek a senatusszal szemben is. Ha ugyanis valaki törvényjavaslatot terjesztene elő, amelyben a senatus meglevő jogait a hagyományokkal szemben kisebbíti, vezető szerepét vagy az őt megillető tiszteletet csökkenti, vagy éppenséggel a senatorok vagyonát veszélyeztetné: végső soron a népgyűlés dönt arról, hogy ezek a javaslatok életbe lépjenek-e vagy sem. De a legfontosabb a következő körülmény: ha valamelyik néptribunus az intercessio jogával él, akkor a senatus nemcsak hogy elgondolásait és javaslatait nem képes érvényre juttatni, de még ülésezni vagy akár csak összejönni sincs joga. Márpedig a néptribunusok mindig a nép tetszése szerint kötelesek eljárni, annak akaratát kell szem előtt tartani. így tehát az imént felsorolt körülményekre való tekintettel a senatus mindig tart a tömegektől, s a nép akaratát nem téveszthetí szem elől.

De a nép is függ a senatustól, és mind a maga tömegében, mind pedig egyénileg kénytelen rá is tekintettel lenni. Mivel ugyanis a censorok egész Itália területén sok közmunkát adnak ki: középületek helyreállítását vagy építését és sok mást, amit aligha lehetne felsorolni; mivel az ő kezükben vannak a folyami átkelőhelyek, kikötők, erdőségek, bányák és földbirtokok jövedelmei, röviden szólva: a római állam minden jövedelme: mindezt a felsorolt jövedelmi forrást ők osztják szét a nép között, és így szinte mindenkinek keresete és munkalehetősége többé-kevésbé a censoroktól függ. Egyesek ugyanis maguk veszik bérbe a censoroktól az állami jövedelmeket, mások ezekkel társulnak, vannak olyanok, akik kezességet vállalnak a bérlőkért, egyesek pedig azzal foglalkoznak, hogy ezek nevében saját vagyonukat helyezik letétbe az állami kincstárnál. Márpedig mindezekben a dolgokban a senatus mondja ki a végső szót. Neki van joga a határidő meghosszabbítására, baj esetén a feltételek megkönnyítésére, ha pedig valaki teljességgel képtelen kötelezettségének teljesítésére, fel is oldozhatja a bérleti szerződés alól. Sok dolog van tehát, amelyben a senatus az állami jövedelmek kezelőinek súlyos károkat okozhat vagy hasznot biztosíthat: mert mindezekről az ügyekről be kell számolni a senatus előtt. A legfontosabb azonban az, hogy ez a testület adja a bírákat a legtöbb állami vagy magánjellegű peres ügyben, ha a vitás összeg egy bizonyos nagyságot elér. így tehát mindenki kötelezve érzi magát a senatus iránti hűségre, és attól tartva, hogy valamikor rászorulhat a segítségére, óvakodik attól, hogy a senatus akaratával szembeszálljon vagy annak ellenére cselekedjék. Ugyanígy csak viszolyogva mernek szembeszállni a consulok szándékával, hiszen háború esetén mindenki, egyénileg és együttesen, az ő fennhatóságuk alá kerül.

Mivel tehát az államhatalom alkotórészeinek hatalmi viszonyai úgy alakulnak, hogy kölcsönösen megvan az ártás és az együttműködés lehetősége, mindegyik szükségszerűen törekszik a többivel való együttműködésre. Lehetetlen ennél jobb alkotmányt elképzelni. Havaiamely kívülről fenyegető közös veszély egyetértésre és együttműködésre kényszeríti őket, mindig kiderül ennek az államszervezetnek nagy ereje: a szükséges intézkedések egyikét sem mellőzik, mert mindnyájan, egymással versengve, az előttük álló feladatra fordítják figyelmüket, a határozatok végrehajtását nem halogatják, és közös erővel, de mindenki egyénileg is együttműködik a határozatok végrehajtásában. Ezért legyőzhetetlen és ezért képes minden nehézséget le-

gyűrni ez a sajátos államszervezet. Ha pedig a külső veszedelemtől felszabadulva az ellenség felett aratott győzelem után békén élvezik a kivívott boldogságot, s önelégültségükben és nyugalmukban már-már gőg és elbizakodottság lenne úrrá felettük - ami gyakran előfordul -, akkor is azt tapasztaljuk, hogy az államszervezet maga gondoskodik a bajok orvoslásáról. Mert mihelyt az állam egyik alkotórésze túlburjánozván, a kellőnél nagyobb hatalomra törekednék, akkor, mivel egyiküknek hatalma sem teljes önmagában, hanem - miként kimutattuk - mindegyiknek szándékát ellenfelei meghiúsíthatják: végső soron az állam egyik alkotórésze sem emelkedhet a többi fölé, nem szerezhet túlzott hatalmat, és nem válhat önteltté. így tehát mindegyik megmarad a maga kereteiben, mert előretörése vagy kudarcot vall, vagy pedig már eleve tart a többi hatalmi tényező fékező erejétől.

H. I.

5.1.8. A LEGJOBB ÁLLAMREND KIALAKULÁSÁNAK OKAI ÉS FELTÉTELEI

Polybios: ***Históriai*** [Történeti könyvek] 6.2-10.

Jól tudom, lesznek majd, akik nem fogják érteni, miért ennél az időpontnál helyeztem el a római állam rendjének ismertetését, lemondván ezzel az összefüggő előadás továbbfűzéséről és folytatásáról. Hogy ezt a fejezetet eleve az egész munka egyik elengedhetetlen részének tekintettem, arra, gondolom, elég sokszor utaltam már, a legnyomatékosabban történetem kezdetén, a bevezető részben, ahol kijelentettem: munkám legnagyszerűbb és a könyv olvasói számára leghasznosabb eredménye, hogy megismerhetik és megtudhatják, miképpen, milyen államrendnek köszönhetően jutott nem egészen ötvenhárom év alatt a lakott világ szinte minden területe egyetlen nép, a rómaiak uralma alá; erre nem ismerünk példát a történelemben. Miután felismertem ennek a kérdésnek a jelentőségét, nem találtam alkalmasabb időpontot az erre vonatkozó mondandóm előadására és bizonyítására, mint amelyikhez most elértünk. Mert az államrendet is ugyanúgy kell megvizsgálnunk, mint amikor valaki véleményt formál magának hitvány vagy derék emberekről; ha a valóságnak megfelelően akar ítélkezni, akkor nem az élet békés, nyugodt szakaszait figyeli meg, hanem a balsors válságait és a jó sors sikereit, mert azt tekintjük a kifogástalan férfi egyetlen ismérvének, hogy bátran és nemesen el tudja viselni a legnagyobb sorsfordulatokat. Minthogy aligha találhatna valaki hevesebb és nagyobb átalakulást annál, mint ami korunkban, legalábbis a rómaiaknál, bekövetkezett, ezért ehhez a korhoz helyeztem államformájuk ismertetését. ...

Ami érdekes, s egyben hasznos is a tanulságokra kíváncsi olvasónak, az az okok vizsgálata és a kedvezőbb lehetőség választása minden egyes helyzetben. Minden téren a siker és a kudarc legfőbb okának az állam felépítését kell tartanunk, mert ez mintegy forrása nemcsak mindenfajta tervezésnek és kezdeményezésnek, hanem ezek végrehajtásának is. ...

Azt, aki képtelenséget hazudik, még csak mentegetni sem lehet. ...

Azokról a görög államokról írva, amelyek többször fölvirágoztak, és többször megtapasztalták sorsuk gyökeres rosszra fordultát, nem nehéz feladat sem múltjuk ismertetése, sem jövőjük előrejelzése, hiszen könnyű elmondani az ismert tényeket, s az előzményekből következtetve egyszerű a jövő megmondása is. A rómaiak esetében viszont egyáltalán nem olyan könnyű feladat sem mostani intézményeik leírása államrendszerük bonyolultsága miatt, sem jövőjüknek a megállapítása, mivel nem ismerjük köz- és magánéletük korábbi sajátos rendjét. Ezért nem mindennapi erőfeszítés és elméleti elmélyülés kell hozzá, ha pontosan meg akarjuk ismerni államuk különleges vonásait.

A legtöbben azok közül, akik módszeresen igyekeznek tárgyalni ezt a kérdést, az államok három fajtáját sorolják fel. Az egyiket királyságnak nevezik, a másikat arisztokráciának, a harmadikat pedig demokráciának. Azt hiszem azonban, joggal megkérdezhetjük tőlük, vajon mint egyedül létező államformákat mutatják-e be nekünk ezeket, vagy, Zeusra, mint eszményi államformákat. Attól tartok ugyanis, hogy kiderül a tudatlanságuk, akár ezt válaszolják, akár azt. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a legjobb államrendnek azt kell tartanunk, amelyik egyesíti magában a felsoroltak valamennyi sajátos vonását. Erre nemcsak elméleti, hanem gyakorlati bizonyítékunk is van, azóta, hogy elsőként Lykurgos ezen a módon szervezte meg a spártai államot. De nem fogadható el az sem, hogy csak ezek az államformák léteznek, hiszen ismerünk olyan monarchikus és türannikus államokat, amelyek, bár jelentősen különböznek a királyságtól, bizonyos mértékben hasonlónak látszanak hozzá; ezért is nevezi magát hazug módon minden egyeduralkodó, amennyiben teheti, királynak. És bizony többféle oligarchikus állam is létezik; ezek valamiképpen hasonlónak látszanak az arisztokratikus államokhoz, holott szinte a legtöbb tekintetben eltérnek tőlük. Ugyanez áll a demokráciára is.

Ebből nyilvánvaló, hogy ellenvetésünk helyes volt. Nem szabad ugyanis meggondolatlanul minden egyeduralmat királyságnak nevezni, csak azt, amelyik az alattvalók önkéntes beleegyezéséből születik, s inkább belátás irányítja, semmint félelem és kényszer. De nem szabad minden oligarchiát sem arisztokráciának vélni, csak azt, amelyet a legigazságosabb és legbölcsebb férfiak válogatott csoportja irányít. Hasonlóképpen azt az államot, amelyben a tömegnek hatalma van azt tenni, amit akar és amihez kedve van, még nem nevezhetjük demokráciának, hanem ahol ősi hagyomány és megszokás alapján félik az isteneket, megbecsülik a szülőket, tiszteletben részesítik az idősebbeket, engedelmeskednek a törvényeknek, ha az ilyen rend mellett még a többség akarata is érvényesül, azt kell demokráciának nevezni.

Azt kell tehát mondanunk, hogy az államnak hat fajtája van: az imént említett három, amelyikről mindenki beszél, s másik három, azokkal rokon, tudniillik a monarchia, az oligarchia és az ochlokrácia. Elsőként a monarchia jön létre magától, a természet rendje szerint; ha ezt fejlesztik és tökéletesítik, akkor következik utána és születik meg belőle a királyság. Miután pedig ez átfejlődik a vele rokon hibás rendszerbe, vagyis a zsarnokuralomba, nemsokára ezek felbomlásából létrejön az arisztokrácia. Miután pedig a természet rendje szerint ez is oligarchiává fajul, a tömeg pedig felháborodásában elégtételt vesz a vezetők igazságtalanságáért, akkor megszületik a nép uralma. Idővel aztán ennek önkénye és törvényszegése viszont az

ochlokrácia kiteljesedéséhez vezet. E most ismertetett elmélet igazságát akkor ismerhetjük fel a legvilágosabban, ha megfigyeljük az egyes államok természetes eredetét, születését és változását. Csak az értheti meg ugyanis az államok fellendülését, fénykorát és hanyatlását is, s hogy mikor, hogyan és hol következik majd be a végük, aki ismeri az egyes államformák létrejöttét. Ez a tárgyalásmód meggyőződésem szerint különösen a római állam esetében célravezető, mivel ez az állam kezdettől fogva magában hordja természetes rendjét és gyarapodásának feltételeit.

Az államformák egymásba való természetes átalakulásának elméletét minden bizonnyal részletesebben taglalja Platón és néhány más filozófus; fejtegetésük azonban bonyolult és hosszadalmas, és ennek következtében kevesen ismerik. Éppen ezért csak annyit igyekszem kivonatosan ismertetni belőle, amennyi véleményem szerint hozzátartozik a tudományos történetíráshoz és az általános műveltséghez, hiszen még ha az általános megfogalmazás miatt hézagosnak tűnik is ez a leírás, a később következő részletes tárgyalás kellőképpen pótolja majd a mostani hiányokat.

Mi tehát az állam eredete, és miként jöttek létre az államformák? Ha özönvíz, járvány, éhínség vagy más hasonló ok miatt romlás tör az emberi nemre - tudjuk, hogy a múltban ilyesmi már megtörtént, és a jövőben is számítanunk kell többszöri megismétlődésére -, akkor az intézmények és a mesterségek pusztulása után a megmaradottakból idővel ismét az utódok sokasága nő fel. Az emberek lassanként - akárcsak a többi élőlény - csoportokba verődnek (érthető is, hogy az egynemű lények gyengeségüknél fogva másokkal szemben egyesüljenek), s ez esetben annak kell őket vezetnie, aki testi erejénél és bátor szelleménél fogva a legkiválóbb. Ezt a jelenséget, amelyet a többi, értelemmel nem rendelkező állatfajoknál is tapasztalunk, feltétlenül érvényes természeti törvénynek kell tartanunk; hiszen ezeknél is - gondolok itt például bikákra, kosokra, kakasokra - köztudomás szerint a legerősebbek vezetnek. Valószínű hát, hogy kezdetben ilyen volt az emberek életmódja is, hogy állatok módjára hordákba verődtek, s a legbátrabbakat és legerősebbeket követték. Ezek uralmát testi erejük szabta meg, s ezt nevezhetjük monarchiának. Ha azután idővel ezek a csoportok összeszoktak, és kialakultak közös szokásaik, ez az uralmi rend királysággá alakult át. Ekkor kezd kialakulni az emberekben a jóság és igazság, valamint ezek ellentéteinek fogalma.

Ezek a fogalmak a következőképpen keletkeznek és jönnek létre. Minden ember a természet rendje szerint keresi a nászt, s ennek következménye a gyermekáldás. Abban az esetben, ha a szülői gondozásban részesült gyermekek valamelyike, elérve a felnőttkort, nem tanúsít hálát s nem támogatja gondviselőit, hanem éppen ellenkezőleg, arra vetemedik, hogy szidalmazza és bántalmazza őket, méltán felháborodik és megütközik ezen mindenki, aki ismerte a szülőket, és látta, mennyi törődést és fáradságot áldoztak gyermekeikre, azok gondozására és ellátására. Az emberi nem ugyanis abban különbözik a többi élőlénytől, hogy csak neki jutott részül az ész és az értelem, ezért aligha képzelhető el, hogy ügyet sem vetnének erre a meghasonlásra, ahogyan a többi élőlény esetében látjuk, hanem megjegyzik maguknak az esetet és megütköznek rajta, mivel előre látják a jövendőt, és arra gondolnak, hogy nekik is hasonló elbánásban lesz részük. Aztán meg, ha valaki segítséget és támogatást kapott embertársától, és amikor megmentője bajban van, nem mutatkozik hálásnak,

sőt tán még ártani akar neki, bizonyára megütköznek ezen, akik tudnak róla, és felháborodnak, mivel ugyanazt érzik, amit csalódott embertársuk, és hasonló helyzetbe képzelik magukat. Ilyen előzményekből alakul ki minden emberben valamiféle elképzelés a kötelességről, annak fontosságáról és lényegéről, márpedig az igazságosságnak éppen ez az alapja és a csúcspontja is. Hasonlóképpen megint, ha valaki veszélyes helyzetben a többiek segítségére siet, szembeszáll hatalmas vadállatok támadásával és megküzd velük, az ilyen ember a sokaság részéről természetesen a védelmezőjüket megillető és ragaszkodásukat kifejező kitüntetésben részesül, az viszont, aki ellenkezőleg viselkedik, megvetésben és lenézésben.

Most már értjük, hogyan jött létre az emberek többségében a jó és rossz fogalma, miként ismerik fel ezek különbségét, s az előbbit a vele járó haszon miatt követik és utánozzák, az utóbbitól pedig tartózkodnak. Ha tehát a vezető - aki a legnagyobb hatalommal rendelkezik - a többség véleménye szerint a fenti erényeket követi, és alattvalói által elismerten kinek-kinek megadja a magáét, akkor már nemcsak erejétől félve, hanem értelmük parancsára vetik magukat neki alá, és vele együtt védelmezik meg uralmát; ha elvénhedt, közös lélekkel, harcosan védelmezik uralmát az ellene törőkkel szemben. Ilyenképpen a szenvedély és erő helyett mindinkább az értelem uralkodik, s az egyeduralkodó királlyá válik.

A természet rendjén tehát felismerték az emberek a jót s a rosszat és ezek ellentéteit. Kialakult a szó igaz értelmében vett királyság; mert már nemcsak a királyok, hanem késő utódjaik számára is fenntartották az uralmat, abban a meggyőződésben, hogy ilyen emberek leszármazottai és neveltjei szándékaikban hozzájuk hasonlókká válnak. Ha azonban az utódok már nem nyerik meg tetszésüket, vezetőket és királyokat immár nem a testi erő és bátorság szerint, hanem a kiemelkedő értelem és szellem alapján fognak választani, hiszen most már tapasztalat alapján tesznek különbséget a kétféle érték között. Régebben azok, akik egyszer a királlyá választás megtiszteltetésére méltóknak találtattak, életük végéig azzal foglalkoztak, hogy az alkalmas helyeket megerősítették és fallal vették körül, és területeket hódítottak, részben biztonság okából, részben alattvalóik szükségleteinek bőséges kielégítése végett. Mindaddig, amíg csak ezzel foglalkoztak, fölötte álltak minden rágalomnak és irigységnek. Sem ruházatuk, sem ételük-italuk nem sokban különbözött a többiekétől, és mivel azonos volt életmódjuk, életüket a tömeg között élték le. Amióta azonban származás szerinti öröklés alapján vették át az uralmat, és mindenük megvolt a gondtalan élethez - táplálékuk a kelleténél is bőségesebb -, gazdagságuk következtében engedtek vágyaiknak, úgy vélték, hogy a vezetőknek különb ruházat, bőségesebb és változatosabb étkezés és fényesebb bútorzat jár, mint alattvalóiknak, és nem szabad ellentmondani tiltott szeretkezéseiknek sem. így hát tetteik egyrészt irigységet és sértődöttséget váltottak ki, másfelől magukra vonták az emberek lángoló haragját, sőt gyűlöletét. A királyságból zsarnokság lett, s ezzel megindult bomlása is. Összeesküvések jöttek létre a vezetők ellen. Ezeket nem a leghitványabbak, hanem a legkülönbek, leglelkesebbek és legmerészebbek szervezték, mert mind közül éppen ezek viselhették el legkevésbé az uralkodók gőgjét.

A nép, ha vezérekre talál, az említett okokból bekapcsolódik az uralkodók elleni harcba; így megbukik a királyság és a monarchia uralmi formája, s helyében kialakul

és megszületik az arisztokratikus uralom. Ugyanis a királyság megdöntőinek, mintegy hálából, kezébe adták a hatalmat, őket választották vezetőknek, és ügyeik intézését rájuk bízták. Ezek eleinte, megelégedvén az ügyintézés jogával, nem törekedtek többre annál, ami a közhasznot szolgálta, és mindenkinek magánügyeit, csakúgy, mint a közügyeket, gondosan és óvatosan vezették. Amikor azonban az atyáktól fiaik veszik át a hatalmat, akik nem élték át a bajokat, és nem ismerik a politikai egyenlőséget és szabadságot - hiszen kezdettől fogva apjuk kiváltságainak és méltóságának légkörében éltek -, ezek vagy a kapzsiságnak és méltatlan vagyonszerzésnek, vagy a tivornyának és véget nem érő dorbézolásnak adják át magukat, mások nőkkel erőszakoskodnak és gyermekeket rabolnak, s ily módon az arisztokrata uralmat oligarchiává torzítják. A tömegben így hamarosan újjáélednek az olyan hangulatok, amelyekről az előbb szóltunk. így az oligarchia is hasonló módon jut el az összeomlásig, mint ahogy a türannoszok is rossz véget értek.

Ha ugyanis valaki megfigyeli a polgárok lelkében az oligarchákkal szemben ébredő irigységet és gyűlöletet, s ezután szólni és cselekedni merészel az élen állókkal szemben, az egész népben készséges segítőtársat talál. Végül is az uralmon levők egy részét megölik, egy részét elűzik; nem mernek azonban sem királyt állítani maguk fölé, mert félve emlékeznek a régebbi gazságokra, és többekre sem óhajtják a közügyek intézését bízni, mert szemük előtt lebeg korábbi tévedésük. Egyetlen reményük van, amely még nem csalta meg őket: az önmagukba vetett bizalom. Ehhez folyamodnak tehát. Az oligarchikus államrendet tehát demokráciává alakítják, s a közügyek gondját bizalomteljesen ők maguk veszik át. Mindaddig, amíg még élnek azok, akik átélték az előbbi elnyomó uralmat, elégedettek is a fennálló állapottal, és mindenekfölött őrködnek a jogegyenlőségen és szólásszabadságon. De új nemzedékek nőnek fel, a demokrácia őrzése az alapítók gyermekeinek gyermekeire száll, s ezek a megszokás következtében már kevésre becsülik a jogegyenlőséget és szabadságot. Ők maguk akarnak a tömegek fölébe kerekedni; leginkább pedig azok, akik gazdagságukkal tűnnek ki. Amikor azután ezek vezető szerepre törekednek, s azt a maguk erejéből és saját erényeik segítségével nem képesek elnyerni, vagyonukat eltékozolják arra, hogy a tömeget bármi módon elámítsák és megrontsák. Esztelen hajszájuk a hírnév után a tömeget rászoktatja ajándékaik elfogadására és mohó élvezetére, ebbe pedig most már a demokráciának kell belebuknia. A népuralom helyébe az erőszak és ököljog lép.

A nép ugyanis már hozzászokott a mások javainak élvezéséhez, és reményét abba helyezi, hogy mások rovására éljen meg; ezért olyan nagyra törő és merész vezért választ, akit szegénysége kizárt a köztiszteletben álló tisztségekből. Az ilyen vezér az ököljogot segíti uralomra. Összegyűlik hát a nép; gyilkol, száműz és földet oszt, és elvadultságában végül önmaga emel maga fölé despotát és zsarnokot. Ez hát az államrendek körforgása, ez a természetnek ama rendje, amely szerint az államok élete változik, átalakul, hogy végül is mindig önmagához térjen vissza.

Aki ezt jól ismeri, az egy állam jövőjéről beszélve talán nem tudja pontosan megmondani az átalakulás időpontját, abban azonban ritkán téved majd, hogy az állam fejlődésének vagy hanyatlásának melyik fokára jutott és hogy milyen államformába fog átalakulni, legalábbis ha elfogultság és rosszindulat nélkül formálja meg a véle-

menyét. Éppen a római állam esetében érthetjük meg ennek az elméletnek a segítségével igen jól, hogyan jött létre, fejlődött és bontakozott ki teljesen, nemkülönben a jövőben bekövetkező ezzel ellentétes irányú átalakulását is.

Ha ugyanis mint minden más állam, ahogy mondtam, a római is a természet rendje szerint jött létre és gyarapodott, akkor a természet rendje szerint bekövetkezik majd ellentétes állapotba való átváltozása is. Beláthatjuk majd ezt a későbbi fejtegetések alapján.

Most pedig röviden kitekintünk a lykurgosi törvényhozásra, hiszen ez szorosan összefügg vizsgált kérdésünkkel, Lykurgos átlátta, hogy az említett fejlődési szakaszok mindegyike szükségszerűen és a természet rendje szerint alakul ki, és arra következtetett, hogy minden egyszerű, egyetlen hatalmon nyugvó államforma ingatag, mivel gyorsan bekövetkezik sajátos, természetéből következő elfajulása. Ahogyan ugyanis a vasnak a rozsda, a fának meg a szú és a féreg veleszületett kártevője, s ez a veleszületett kártevő elpusztítja akkor is, ha mindenfajta külső ártalom elkerüli, ugyanígy minden egyes államformával a természet rendje szerint együtt születik és együtt él egyfajta elfajulás: a királysággal az úgynevezett monarchikus forma, az arisztokráciával az oligarchikus, a demokráciával pedig az állatias, ököljogon alapuló hatalom, és elkerülhetetlen, hogy az említettek idővel az imént leírt módon át ne alakuljanak ezekbe. Mivel Lykurgos ezt előre látta, nem egyszerű, egyetlen elven nyugvó államot szervezett, hanem valamennyi előnyét és sajátosságát egyesítette, hogy egyik tényező se csaphasson át a veleszületett elfajulásba, ha a kelleténél jobban megerősödik, és hogy az egyes tényezők kölcsönös versengése közben sohase jusson egyik se túlsúlyra és ne is szoruljon túlzottan háttérbe, hanem az állam hosszú időn át mindig kiegyensúlyozott legyen és egyensúlyban maradjon, az ellenszélben való hajózás módján, azáltal, hogy a királyi hatalom elbizakodását megakadályozza a néptől való félelem, miután az is megfelelő részt kapott az állam irányításában, viszont a nép sem meri semmibe venni a királyokat, mivel fél a vének tanácsától, melynek minden tagja, érdem szerint gondosan kiválogatva, mindig az igazságossággal kell hogy törődjék. így azután mindig az a rész lesz erősebb és tekintélyesebb a vének támogatásával és súlya révén, amelyik a hagyományos értékekhez való ragaszkodása miatt hátrányba került. Ennek a rendszernek a megteremtésével Lykurgos olyan hosszú időre biztosította a spártaiak szabadságát, amilyenre más példát nem ismerünk.

Lykurgos tehát bizonyos elméleti ismeretek alapján tisztában volt az egyes változások okával és módjával, s így alakította ki sikeresen az említett alkotmányt. A rómaiak pedig ugyanezt érték el sajátos berendezkedésükkel, csak nem elméleti megfontolás nyomán, hanem sok küzdelem és nehézség árán, úgy, hogy a válságos időben szerzett tapasztalatokból okulva mindig a jobbik megoldást választották, s ezáltal ugyanahhoz a célhoz jutottak el, mint Lykurgos: korunk legjobb államrendszeréhez.

H. I. - K. I.

5.1.9. A KIRÁLYOK ELŰZÉSE - CONSULVÁLASZTÁS

Dionysios Halikarnasseus: *Rhómaiké archaiologia* [Római régiségek] 4.84.

Miközben Brutus ezeket mondta a népgyűlés előtt, minden egyes szavára újra és újra felzúgott a tömeg, így adva tudtára helyeslését és bátorítását. Többjüknek könnye is kicsordult örömében e csodálatos és nem remélt szavak hallatára. Vegyes érzések kerítették hatalmukba az emberek szívét, a legkevésbé sem hasonlók egymásra (értsd: „homlokegyenest ellenkezők" - a ford.). Fájdalom keveredett az örömmel - az előbbi a korábban történt szörnyűséges események hatására, az utóbbi a jövőt illető biztató kilátások miatt. Lelkesedés járt párban a félelemmel - lelkesedés, mely arra buzdította őket, hogy ne törődjenek saját biztonságukkal a gyűlöletes események megbosszulásakor, és félelem, mely annak nyomán támadt bennük, hogy számot vetettek a zsarnokság megdöntésének nem könnyű mivoltával, s mely elbizonytalanította vállalkozó kedvüket. Mégis, mikor Brutus abbahagyta beszédét, szinte egyetlen torokból hangzott fel a kiáltás, hogy vezesse őket fegyverbe. O pedig elégedetten így szólt: „Csak akkor, ha előbb megismervén a senatus *(synedrion)* törvényjavaslatait, jóváhagyjátok azokat. Határozatot hoztunk ugyanis, hogy aTarquiniusok száműzöttként hagyják el a rómaiak városát, s mindazt a területet, melyet csak rómaiak birtokolnak. Továbbá, hogy senkinek se legyen szabad a Tarquiniusok visszatérése érdekében sem tevékenykednie, sem pedig szót emelnie. Akit pedig rajtakapunk, hogy ezen rendelkezések ellenében cselekszik, halállal lakoljon. Amennyiben egyetértetek azzal, hogy ezen javaslat törvényerőre emelkedjék, curiák *(phratrai)* szerint szétválva szavazzátok meg, s ezen határozat legyen számunkra szabadságunk kezdete." így is történt, s miután minden curia a zsarnokok elűzésére szavazott, Brutus ismét az emelvényre lépve így beszélt: „Miután az első ügyben az előírásoknak megfelelően jogerős intézkedés született, hallgassátok meg, hogy mit határoztunk még ezen felül az államformával kapcsolatban. Azt keresvén, hogy miféle állam rendelkezzék a közügyek felett, úgy határozunk, hogy ezután már nem királyságot hozunk létre, hanem évenként két, királyi jogkörrel felruházott consult (arc/ión) jelölünk ki, akiket ti magatok választanátok meg a tisztségviselőket választó népgyűlésen, centuriák szerinti *(kata lochous)* szavazással. Ha ez is egyezik akaratotokkal, szavazzátok meg." Ezt a javaslatot is helyeselte a nép, s egyetlen ellenszavazat sem érkezett. Brutus ezek után ismét szóra emelkedvén az ősi törvényeknek megfelelően Spurius Lucretiust jelölte ki a tisztválasztó népgyűlésért felelős ínterrexnek *(mesobasileus).* O pedig, miután feloszlatta a népgyűlést, elrendelte, hogy mindenki jelenjék meg fegyveresen, hadrendbe állva a Mars-mezőn, ahol mindig is tartották gyűléseiket. Miután megérkeztek, két férfit, Brutust és Collatinust választottak azon feladatok végrehajtására, melyek az idáig a királyokat illették meg. A nép pedig centuriánként szólítva szavazataival törvényesítette kettejük hatalmát. Ez idő tájt a városban tehát ezek az események történtek.

P. E.

• A korszak történelmére, a köztársasági államrend kialakulására lásd ORT 59-70., 70-83., valamint RTT 33-50.

5.1.10. AZ ÁLLAMPOLGÁRI KÖTELESSÉGRŐL

Cicero: *De officiis* [A kötelességekről] 1.34.

Az is helyénvaló lesz, ha érintem az állami tisztségviselők, a magánemberek, az állampolgárok és az idegenek kötelességeit. A tisztviselő külön feladata, hogy megértse: az államot képviseli, ezért köteles megőrizni annak tekintélyét és jó hírét, tiszteletben kell tartania a törvényeket, meg kell szabnia a jogot, emlékezzék rá, hogy mindezt az ő becsületére bízták. A magánember kötelessége, hogy teljes jogegyenlőségben éljen polgártársaival, ne alázkodjék meg, el ne aljasuljon, de öntelt se legyen, az állami életben a béke és a tisztesség pártján álljon. Az ilyen embert szoktuk jó polgárnak tartani és nevezni. Az idegenek és a bevándorlók kötelessége, hogy csak saját ügyeiket intézzék, a máséba ne ártsák magukat, a legkevésbé se avatkozzanak egy idegen állam életébe. Körülbelül ezek azok a kötelességek, amelyek annak vizsgálata során merülnek fel, hogy mi illik és mi való az egyes személyekhez, körülményekhez és életkorokhoz. Semmi sem illik annyira az emberhez, mint ha minden tettében és szándékában állhatatos marad.

H. L.

5.1.11. A RÓMAI KÖZTÁRSASÁG INTÉZMÉNYRENDSZERÉNEK LÉTREHOZÁSA

Livius: *Ab Urbe condita [A* római nép története a Város alapításától] 2.1.

Mostantól fogva arról számolok be, miként élt háborúban és békében az immár felszabadult római nép évenként választott főtisztviselők és az embereknél hatalmasabb törvények irányításával. Ez a szabadság különösen kedves volt az utolsó király zsarnoksága után. Elődei ugyanis úgy gyakorolták az uralmat, hogy nekik tulajdoníthatjuk egy-egy városrész alapításának érdemét, hiszen ők szerveztek új lakóterületeket az általuk megnövelt lakosságnak. S nem vitás, hogy Brutus, aki oly nagy dicsőséget szerzett a gőgös király elűzésével, népének a lehető legrosszabb szolgálatot teszi, ha - túl korán áhítozva a szabadságra - valamelyik korábbi királyt fosztja meg hatalmától. Mert ugyan mi lett volna, ha ez a pásztorokból és jövevényekből álló, saját hazájából elmenekült népség úgy kapja meg a szabadságot - vagy legalábbis a büntetlenséget egy sérthetetlen szentély védelme alatt -, hogy nem ismeri a királytól való félelmet? S akkor kezd zavarogni a *tribunatus* viharos körülményei között, s indít harcot az atyák ellen egy idegen városban, mikor a hitvesi és szülői kapcsolat s a föld - hosszú ott lakás után kialakuló - szeretete még nem forrasztotta eggyé? A még fel sem serdült államot tönkretette volna a széthúzás. De a kormányzás szelíd mértéktartása kedvezett neki, s olyan fokra fejlesztette, hogy már megerősödve élvezhette a szabadság nagyszerű gyümölcsét.

Azt, hogy a szabadság ekkor vette kezdetét, inkább azért mondjuk, mert a consuli hatalmat egy-egy évre korlátozták, és nem azért, mintha a királyi hatalmat bármi te-

kintetben is csökkentették volna. A királyok valamennyi joga, valamennyi hatalmi jelvénye az első consulokra szállt; attól tartottak csupán, hogy ha mindkét consul megkapja a vesszőnyalábokat, kétszeres félelmet keltenek; hivatali tiszttársa előzékenysége folytán először Brutus kapta kézbe a vesszőnyalábokat. És ő semmivel sem mutatkozott keményebbnek a szabadság kivívásában, mint annak megőrzésében. Mindenekelőtt megeskette az újonnan szerzett szabadság örömével eltelt népet, hogy később sem hat rá se könyörgés, se királyi ajándék, s hogy soha többé nem tűr meg királyt Rómában. Majd, hogy megerősítse a senatust, a király gyilkosságai miatt megfogyatkozott patríciusok számát a lovagi rend vezetőiből háromszázra egészítette ki. Mint mondják, innen van a szokás, hogy most az összehívott senatust így szólítják meg: „Atyák és összeírottak!" - összeírottaknak nevezték ugyanis az új senatust, az újonnan kijelölt tagokat. Csodálatos, mily nagy hasznára vált ez az állami megbékélés ügyének, valamint a patríciusok és a nép között kialakuló egyetértésnek.

K. F.

• A római köztársaságkor intézményrendszerére, annak kialakulására vonatkozóan lásd ÓRT 77-83. és RTT 33-70.

5.1.12. A RÓMAI KÖZTÁRSASÁG INTÉZMÉNYRENDSZERÉNEK KIALAKULÁSA

Digesta 1, 2, 2, 16-28.

16. A királyok elűzése után két *consult* neveztek ki, és törvényt hoztak arról, hogy az övék legyen a legfőbb hatalom. Azért nevezik így őket, mert leginkább a közügyekre fordítanak gondot.[1] Mégis azért, hogy ne tarthassanak igényt minden tekintetben királyi hatalomra, törvényileg szabályozták, hogy fellebbezni lehessen döntésük ellen, és a nép beleegyezése nélkül ne ítélhessenek halálra római polgárt. Csak azt a jogot hagyták meg nekik, hogy kényszerítő intézkedéseket hozhatnak és állami börtönbüntetést szabhatnak ki. 17. Később aztán, midőn a vagyonbecslés *(census)* már több időt vett igénybe, és a *consulok* már nem tudták ezt a feladatot is ellátni, censorokat neveztek ki. 18. Aztán a népesség növekedtével sűrűsödtek a háborúk, és a szomszédos népek néha a szokottnál is hevesebben törtek az államra. Ilyenkor, ha a szükség úgy hozta, az átlagosnál nagyobb hatalommal felruházott tisztviselő beiktatását határozták el. így nevezték ki a dictatorokat. Döntéseik megfellebbezhetetlenek voltak, és joguk volt halálbüntetést is kiszabni. Ezt a hivatalt, minthogy a legfőbb hatalom gyakorlását jelentette, nem volt lehetséges hat hónapnál tovább viselni. 19. Még a dictatorok mellé is rendeltek lovassági parancsnokokat *(magister equitum),* hasonlóan

A *consulere* = „törődik, gondoskodik valamiről" igéből, lat.

ahhoz, ahogy a királyok mellett is voltak testőrparancsnokok. Ez a tisztség körülbelül olyan volt, mint manapság *apraefectus praetorio, azzal a* különbséggel, hogy törvényes magistratusnak tartották. 20. Abban az időben, amikor a nép a királyok elűzése után mintegy 17 évvel kivonult a szent hegyre, ott tribunusokat választott magának, hogy plebeius tisztviselők legyenek. Azért nevezik őket tribunusoknak, mert egykor a nép három részre volt osztva, és mindegyikből egyet-egyet választottak, vagy az is lehet, hogy városrészenként *(tribus)* választottákőket. 21. Hasonlóképpen, azért, hogy legyenek azon épületeknek elöljárói, ahol a néphatározatokat gyűjtik, két *aedilisnek* nevezett személyt választottak a nép *(plebs)* közül. 22. Aztán midőn a nép kincstára *(aerarium populi)* egyre inkább gyarapodott, quaestorokat neveztek ki az államkincstár élére, hogy a pénzügyeket intézzék. Azért nevezik így őket, mert a pénz *(pecunia)* nyilvántartása és megőrzése céljából jött létre (ez a tisztség). 23. Es minthogy törvény szerint - mint említettük - római polgárt a nép beleegyezése nélkül a *consulok* nem ítélhettek halálra, azért a nép quaestorokat nevezett ki, akik főbenjáró ügyekben ítélkeztek. Őket nevezik rokongyilkossági ügyben illetékes quaestoroknak *(quaestor parricidii);* említést tesz róluk a tizenkéttáblás törvények is. 24. És amikor úgy döntöttek, hogy törvényeket is hoznak, akkor előterjesztették a népnek, hogy mindenki mondjon le hivataláról. Arra az egy évre decemvireket választottak. Midőn megbízatásukat önhatalmúlag meghosszabbították, és törvénytelenül gyakorolták hatalmukat, és végül nem akartak a magi'stratusoknak engedni, hogy ők maguk és pártjuk örökre megtarthassák az állam feletti hatalmat, túlzott csökönyösségükkel elérték, hogy odáig fajult a dolog, hogy a hadsereg elszakadt az államtól. Állítólag egy bizonyos Verginus volt az elszakadás értelmi szerzője.[2] Észrevette, hogy Appius Claudius a joggal, amelyet a régi jogból maga vett át a tizenkéttáblás törvényekbe, mit sem törődve, megtagadta tőle a leánya fölötti rendelkezés jogát, és - a lány iránti szerelmétől rabul ejtve törvényt és törvénytelent összekeverve - annak ítélte azt, aki (Appius Claudius által) erre kényszerítve követelte. Felháborodva azon, hogy a jog igen ősi tisztelete az ő lánya esetében csorbát szenvedett (tudniillik Brutus, Róma első consula a Vitelliusok rabszolgája, Vindex esetében, amikor az bejelentésével egy hazaárulással fenyegető összeesküvést leplezett le, a szabadsága mellett döntött), és minthogy leánya tisztaságát még életénél is többre becsülte, kést ragadott a mészárszékből, és lányát megölte, azért tudniillik, hogy a lány halálával szüzességét a megbecstelenítéstől megóvja. A gyilkosság után azonnal, még lánya vérétől nedvesen bajtársaihoz menekült. Azok korábbi vezéreiket elhagyva Algidumból, a légiók akkori táborhelyéről mind az Aventinusra vonultak hadijelvényeikkel együtt, majd később az egész városi köznép odasereglett. A decemvt'reket pedig a nép beleegyezésével részben száműzték, részben pedig a börtönben kivégezték. így állt ismét helyre az állam rendje. 25. Aztán néhány évvel a tizenkéttáblás törvények bevezetése után, mikor a plebeiusok azért folytattak küzdelmet a patríciusokkal, hogy az ő soraikból is válasszanak consu/okat, de a patríciusok ezt visszautasították, akkor vezették be a

'A ***quaero*** = „kutat, vizsgál" igéből, lat.

[2]Az eseményekre vonatkozóan vő. Livius: ***Ab Urbe condita*** 3.44 skk.

consuli hatalommal felruházott katonai tribunusok *(tribuni militum)* választását. Ezek részben a plebeiusok, részben a patríciusok közül kerültek ki, és számuk sem volt állandó: néha húszan voltak, néha többen, olykor kevesebben. 26. Mikor aztán megszületett a döntés, hogy a plebeiusok közül is válasszanak consu/okat, és kialakult, hogy mindkét csoportból (egyet-egyet) válasszanak, akkor azért, hogy a patríciusoknak mégis valamivel több joguk legyen, úgy döntöttek, hogy közülük két, az ünnepi játékok felügyeletével megbízott tisztviselőt jelöljenek ki. így jött létre az *aedilis curulis* hivatala. 27. Minthogy pedig a consu/okat a környező népekkel folytatott háborúk elszólították a városból, és nem volt, aki igazságot szolgáltatott volna a városban, bevezették a *praetorok* választását. Ezt a tisztségviselőt *praetor* urbánusnak nevezik, minthogy a városban szolgáltat igazságot. 28. Néhány évvel később aztán, amikor már nem volt elegendő ez az *egy praetor,* minthogy idegenek is tömegével érkeztek a városba, kineveztek egy másik *praetort,* akit *praetor peregrinusnak* neveznek, minthogy általában az idegenek között ítélkezett.

P. H. A.

5.1.13. RÓMA HIVATALAI ELNEVEZÉSÉNEK EREDETÉRŐL

Varró: *De lingua Latina* [A latin nyelvről] 5.80-82; 6.86-87.

5.80. A szárazföldi élőlényekről, először az emberre jellemző kifejezésekről, azután a háziállatokról, harmadikként pedig a vadállatokról fogok írni. A köztisztségekkel fogom kezdeni. *Consulnak azt* nevezték, aki a néptől és a senatustól kért tanácsot *(consulere),* hacsak nem inkább onnan származik, ahonnan Accius veszi, amikor azt mondja a *Brutus-(című* tragédia)ban: „Aki helyesen ad tanácsot *(consulat),* nevezzék *consulnak."* Praetornak nevezték azt, aki a törvénykezésben élen állt és a hadseregben elöljáró volt. Erről Lucilius azt mondja: „tehát a *praetor* feladata, hogy az élen, azaz elöl járjon *(praeire)."*

5.81. A *censor* az volt, akinek véleménye *(censio),* azaz ítélete *(arbitrium)* alapján sorolták osztályba a római polgárokat. *Aedilis* az, aki a szent és magánépületeket *(aedes)* felügyelte. Quaestoroknak nevezték - a nyomozásról *(a quaerendo)* - azokat, akik azokat a közpénzeket és bűntetteket kutatták, amelyeket most a háromtagú, főbenjáró ügyekkel foglalkozó testület *(triumviri capitales)* vizsgál ki. Róluk nevezték el később quaesítoroknak azokat, akik a peres ügyekben *(quaestio)* hozott ítéleteket végrehajtják. Katonai tribunusok *(tribuni militum),* mert belőlük egykor harmat-hármat küldtek a Ramnesek, Luceresek és *Titiesek* három törzséből a hadsereghez. Néptribunusok *(tribuni plebei),* mert először a katonai tribunusok közül választottak néptribunusokat - a *crustumeriumi* kivonuláskor -, hogy a népet megvédjék.

5.82. *Dictator* azért, mert a *consul* nevezte ki, hogy az ő parancsának *(dictum)* en-

A ***Mons Sacer*** - a Kr. e. 494. évi ***secessio,*** kivonulás helye - ***Crustumerium*** területén feküdt.

gedelmeskedjen mindenki. *Magister equitum,* mivel övé volt a legfőbb hatalom a lovasok *(equites) és* tartalékosok *(accensi)* felett, ahogyan a nép feletti legfőbb hatalom a *dictatoré,* amiért a *dictatort* is *magisternek,* de *magister populinak* nevezték. A többi tisztségviselőket, mivel ezeknél *a* magistereknél alacsonyabb rangúak voltak, magistratusoknak nevezték, miként a fehérről *(albus) albatusnak* a fehérbe öltözötteket.

6.86. Most először a censori jegyzékekből *(censoriae tabulae)* fogok idézni: „Ha éjjel a censor a szent területre *(in templum)* megy, hogy auspiaumot kérjen, amint jelzés érkezik az égből, így utasítsa a férfiakat összehívó kikiáltót *(praeco):* »Legyen jó, szerencsés és üdvös a római népnek - a Qut'riseknek - és a római polgárok - a Qut'risek - államának, valamint nekem és társaimnak, a mi tisztességünknek és hivatalunknak! A Quz'n'seket mind, a fegyveres katonákat és civileket, minden *tribus* elöljáróit *(curatores),* hívd ide hozzám *inliciummal,*[1] ha valaki akár a maga, akár más nevében akar a censor osztályozása *(rationem)* ellen tiltakozni.«

6.87. Ezt a kikiáltó először a szent területről *(templum)* kiáltsa ki, majd ugyanúgy a falakról. Amikor megvirradt, a *censor,* az írnokok és a *magistratusok* mirrhával és kenőcsökkel kenjék be magukat. Amikor *apraetorok* és a néptribunusok és mindazok, akiket a gyűlésre hívtak, összejöttek, a *censorok* sorsolják ki maguk között, hogy kettejük közül ki mutassa be az engesztelő áldozatot *(lustrum).* Ha a szent helyet *(templum)* kijelölték, akkor utána az vezesse a népgyűlést, aki majd az engesztelő áldozatot *(lustrum)* bemutatja."

F. A.

5.1.14. A RÓMAI JOG EREDETE ÉS LEGKORÁBBI INTÉZMÉNYEI

Digesta 1, 2, 2, 1-12.

2. Pomponius kézikönyvében ez áll: Ezért tehát szükségesnek tartjuk, hogy a jog eredetét és fejlődését bemutassuk. 1. Bizony államunk kialakulásakor a nép rögzített törvények és szilárd jog nélkül kezdte intézni ügyeit, és a királyok mindent saját kezűleg irányítottak. 2. Később, amikor a polgárság létszáma egy kissé már megemelkedett, a hagyomány szerint maga Romulus volt az, aki a népet harminc részre osztotta, és azokat curiáknak *(curia)* nevezte el azért, mert abban az időben eme csoportok döntéseire támaszkodva akarta megosztani az államvezetés gondját *(cura).* így aztán maga Romulus is előterjesztett a népnek néhány curiai határozatot. Ugyanígy jártak el a későbbi királyok is. Mindezek összegyűjtve megtalálhatók Sextus Papirius könyvében, aki a korinthosi Démaratos fia, (Tarquinius) Superbus[2] idejében a legtekintélyesebb férfiak közé tartozott. Ezt a könyvet, mint mondottuk, Papirius-féle ci-

[1] **Speciális népgyűlésre való meghívás szakkifejezése.**

[2] **Ezzel ellentétben az általánosan elterjedt hagyomány szerint Démaratos Tarquinius Priscus apja volt.**

viljognak *(ius civile)*[1] nevezik, de nem azért, mintha Papirius valamit is hozzátett volna, hanem mert a rendszertelenül hozott törvényeket rendszerbe foglalta. 3. Aztán a királyok elűzését követően, a lovassági parancsnok törvénye alapján érvényüket vesztették ezek a törvények, és a római nép ismét bizonytalan törvények és valamiféle szokásjog szerint kezdett inkább élni, mint szabályos jogrendszer alapján. Ezt közel húsz évig viselte el. 4. Ezután, hogy ne menjen így tovább, megállapodtak, hogy tíz közhatalommal felruházott férfiút jelölnek ki arra, hogy a görög városoktól törvényeket kölcsönözve a polgárok közösségét jogilag megalapozzák. Ezeket az elefántcsont táblákra írt törvényeket a szónoki emelvény előtt helyezték el, hogy minél egyszerűbben meg lehessen tekinteni azokat. Abban az évben e tíz férfiúra ruházták a legfőbb hatalmat a városban, hogy helyesbítsék - ha kell - a törvényeket, és magyarázzák azokat, másrészt pedig azért is, hogy döntéseik ellen ne lehessen az egyéb tisztségviselők esetében szokásos módon fellebbezni. A törvényhozók maguk vették észre, hogy az elsőként bevezetett törvényekből kimaradtak bizonyos dolgok, ezért a következő évben még két táblával egészítették ki a már meglevőket. Ezért nevezik ezeket a kiegészítés óta tizenkéttáblás törvényeknek. Egyesek azt állítják, hogy ezen törvények megalkotásában a decemvíreknek egy bizonyos ephesosi származású, Italiába száműzött Hermodóros volt a tanácsadójuk. 5. Ezen törvények bevezetésével kezdett szükségessé válni (mint ahogy természetszerűleg be szokott következni, hogy a magyarázat szakértők tekintélyét kívánja meg) a bíróságokon a törvények értelmezése. Ez a törvénymagyarázat, a jognak ez a szakértők által megfogalmazott íratlan része nem visel önálló nevet, mint ahogy a jog többi része mind külön-külön névvel van ellátva, hanem összefoglalóan civiljognak (tus *civile)* nevezik. 6. Ezután, szinte ugyanebben az időben a törvények alapján kereseteket nyújtottak be az emberek, és ezek segítségével intézték peres ügyeiket. Azért, hogy a nép ne emelhessen vádat tetszése szerint akárhogy, meghatározott és ünnepélyes formát szabtak ennek, és a jognak ezt a részét *legis* actioknak,[2] azaz törvényi kereseteknek nevezik. így aztán a tizenkéttáblás törvényekkel csaknem egy időben három típusú jogrend született meg: belőle fakadt a civiljog, és ugyancsak ennek alapján állították össze a törvényes kereseteket *(legis actiones).* Mindazonáltal a mindezek értelmezéséhez szükséges tudás és a vádemelés joga a papi testület *(collegiumpontificum)* kezében volt, akik közül évente kijelölték, hogy ki legyen a magánperekben illetékes. Es a nép mintegy száz évig élt eme rendszer szerint. 7. Később, Appius Claudius foglalkozott az actiókkal, és egységes formába öntötte azokat. Ekkor egy írnoka, a felszabadított rabszolgáktól származó Gnaeus Flavius ellopta és a népnek adta át a könyvet. Az ajándék olyannyira kedves volt a népnek, hogy az illető néptribunus, *senator* és *aedilis curulis* lett. Ezt az

[1] Ez a kifejezés kezdetben a római városállam sajátos jogrendszerét jelentette, de később, a principatus korától egyre inkább a jogtudósok műveiben kikristályosodott egységes jogot vagy éppen a jogtudományt értették rajta. Mivel pedig a jogtudósok általában magánjoggal foglalkoztak legtöbbet, a *ius civile* kifejezés már a császárkorban felvette a magánjog jelentést is, ugyanakkor nem vesztette el eredeti jelentését sem. Vö. Iustinianus: *Institutiones* II, 1-10.

[2] Hatósági felügyelet alá helyezett önhatalmú jogérvényesítő cselekmények, félúton az önhatalmú jogérvényesítés és a modern per között. Vö. Gaius IV. 10.

actiókat tartalmazó könyvet Flavius-féle civiljognak nevezik, hasonlóan a Papirius-féléhez: ugyanis Gnaeus Flavius semjárult hozzá semmivel a könyvhöz. A polgárság gyarapodásával nem sokkal később Sextus Aelius, minthogy bizonyos keresetfajták még hiányoztak, egyéb actiókat állított össze, és könyvét a népnek adta át, amelyet Aelius-féle jognak *(ius Aelianum)* neveznek. 8. Aztán, amikor már voltak a városban tizenkéttáblás törvények, létezett már civiljog és többféle *legis actio,* akkor történt meg az, hogy *aplebs* ellentétbe került a patríciusokkal, elhagyta a várost, és saját magának szabott törvényeket, amelyeket néphatározatoknak *(plebis scitum)* neveznek. Később, amikor visszahívták a plebeiusokat a városba, sok vita származott ezekből a pZeínsa'tumokból, a *lex Hortensia* végül úgy rendelkezett, hogy ezeket is törvénynek kell tekinteni. így jött létre az a helyzet, hogy a néphatározat *(plebis scitum)* és a törvény *(lex)* között a megalkotás módjában van csak különbség, de egyforma hatállyal rendelkeznek. 9. Ezután, minthogy a nép kezdett - ilyen hatalmas embersokaság esetében magától értetődő módon - egyre nehezebben összegyűlni, az állam vezetését maga a szükség ruházta a *senatusta.* így kezdett a *senatus* egyre nagyobb befolyásra szert tenni; bármit döntött, azt tiszteletben tartották, és ezt a törvényt senatusi határozatnak *(senatus consultum)* nevezték. 10. Ugyanakkor a *magistratusok* is törvényeket hoztak, és azért, hogy a polgárok tudják, mikor mire számíthatnak, és előre fel tudják magukat vértezni, hirdetményeket *(edictum)* adtak ki. Apraerorok eme hirdetményei alkották a *ius honorárium,* amelyet azért neveznek tiszteletbelinek *(honorarius),* mert *apraetor* tisztségéből *(honor)* fakadt. 11. Legutóbb pedig, minthogy a kényszerítő körülményekből fakadóan a jogalkotás változatos formái lépésről lépésre nyilvánvalóan egyre inkább beszűkültek, szükségessé vált, hogy az államvezetést egy személyre bízzák, a *senatus* ugyanis nem volt képes az összes provinciát egyforma körültekintéssel igazgatni. így tehát császárt *(princeps)* választottak, és felruházták azzal a joggal, hogy amit ő eldönt, az törvényerőre is emelkedik. 12. Államunkban tehát vagy az (írott) jog, azaz a törvény, vagy a jellegzetes, íratlan formában, kizárólag a jogtudósok magyarázataiban létező civiljog, vagy a vádemelési formákat tartalmazó *legis actiók,* vagy a senatus jóváhagyása nélkül is törvényerejű népgyűlési határozat, vagy a tisztségviselők *edictumai* alapján (ezekből ered a tus *honorárium),* vagy senatusi határozat (ez az egyetlen olyan jogforrás, amely a senatus döntése alapján népgyűlési törvényhatározat nélkül is érvényes), vagy császári *constitutio (principális constitutio)* szerint ítélkeznek, amelynek az a lényege, hogy a császár döntéseit törvényként tartják tiszteletben.

P. H. A.

'Kr. e. 287-ben.

5.1.15. MI A JOG?

Iustinianus: *Institutiones* [Institúciói] I, 1, 1-4; 2, 1-2.

1. Az igazságról (tustitta) és a jogról *(ius).* Az igazság állandó és örök törekvés arra, kinek-kinek a saját jogát megadni. 1. A jogtudomány az isteni és emberi dolgok ismerete, az igazságosnak és az igazságtalannak a tudománya. 2. Miután ezeket általánosan megismertük és miután hozzáfogtunk a római nép jogainak kifejtéséhez, leginkább és legmegfelelőbben úgy tűnnek átadhatónak, ha először könnyű és egyszerű, majd később igen gondos és igen pontos magyarázat tárgyalja az egyes intézményeket. Máskülönben, ha rögtön kezdetben megterheljük a tanuló eddig műveletlen és gyenge elméjét a dolgok sokaságával és különbözőségével, a kettő közül az egyiket fogjuk elérni: vagy abbahagyja tanulmányait, vagy nagy fáradsággal, gyakran bizalmatlansággal is, később vezetjük oda, ahova könnyebb úton vezetve, nagy fáradság és mindenféle kétkedés nélkül gyorsabban juthatott volna el. 3. A jog *(ius)* parancsai ezek: élj becsületesen, ne sérts meg mást, add meg mindenkinek a magáét. 4. Ennek a tudománynak két fő része van: a köz- és a magánjog *(ius publicum et ius privatum).* A közjog az, ami a római állam dolgaira vonatkozik, magánjog az, ami az egyének érdekét szolgálja. A magánjogról lesz szó, amely három részből áll: összetevődik ugyanis a természetjogból, a népek jogából és a polgárjogból.

2. A természetjogról (tus *naturale),* a népek jogáról (tus *gentium)* és a polgárjogról (tus *civile).* Természetjog (tus *naturale)* az, amit a természet minden élőlénynek megtanított. Ugyanis a jog az nem az emberi nemnek a sajátja, hanem minden élőlényé, amelyek az égben, a földön és a tengerben születnek. Innen származik a hímek és a nőstények egyesülése, amelyet mi házasságnak *(matrimonium)* nevezünk, innen a gyerekek nemzése és nevelése: látjuk ugyanis, hogy a többi élőlények is ennek a jognak az ismeretét birtokolják. LA polgárjogot (tus *civile)* és a népek jogát *(ius gentium)* így különböztetjük meg: Az összes emberek, akiket törvények *(leges)* vagy szokások *(móres)* kormányoznak, részben saját jogukat, részben minden ember közös jogát használják: ugyanis az a jog, amelyet a nép magának állított, az ő saját államáé és polgárjognak (tus *civile)* nevezik, minthogy magának az államnak *(civitas)* a saját joga. Amit pedig a természetes értelem állított minden ember közé, azt minden népnél egyformán betartják és a népek jogának *(ius gentium)* nevezik, minthogy azt a jogot minden nép használja. így a római nép részben saját, részben minden ember közös jogát használja. 2. Hogy ezek egyenként milyenek, saját helyeiken fogjuk elmondani. A polgárjogot (tus *civile)* az egyes államokról *(civitas)* nevezik, mint például az athéniakét: ugyanis ha valaki Solón vagy Drakón törvényeit az athéniak polgárjogának akarná nevezni, nem tévedne. így tehát azt a jogot, amelyet a római nép használ, a rómaiak polgárjogának *(ius civile Romanorum)* nevezzük: vagy Quirites-jognak (tus Qut*ritium),* amelyet a *Quirites* használnak: ugyanis a rómaiakat Quirinusról *Quiritesnek* nevezik. Sőt, valahányszor nem tesszük hozzá, mely államnak a joga, a mi jogunkat értjük, miként amikor költőről beszélünk, sem teszünk hozzá nevet, a görögöknél a jeles Homérost, nálunk Vergiliust értjük. A népek joga *(ius gentium)* ellenben az egész emberi nem számára közös. Ugyanis a gyakorlat kényszerére és az emberi kö-

vetelményekre az emberi népek bizonyos (jogokat) állítottak maguknak: hiszen háborúk támadtak, és fogságok és szolgaságok követték azokat, amelyek ellenkeznek a természetjoggal *(ius naturale). A* természetjog szerint ugyanis kezdettől fogva minden ember szabadnak született. Ebből a népek jogából vezették be csaknem az összes szerződést, ahogy az adásvételt, a bérbeadást és bérbevevést, a társasági és letéti szerződést, a kölcsönt és sok más megszámlálhatatlant.

F. G.

• A polgárjog és természetjog fogalmához lásd RJT 37-38.

5.1.16. AZ ÍROTT ÉS AZ ÍRATLAN JOG

Iustinianus: *Institutiones* [Institúciói] I, 2, 3-12.

3. Áll pedig a jogunk vagy írott, vagy nem írott jogból, ahogyan a görögöknél: törvényekből, amelyek leírottak, és amelyek íratlanok. írott jog a törvény *(lex),* a népgyűlési határozatok *(plebiscita),* senatusi határozatok *(senatus consulta),* a császárok döntései *(principum placita),* a tisztviselők hirdetményei *(magistratuum edicta)* és a jogtudósok feleletei *(responsa prudentium).* 4. Törvény *(lex)* az, amit a római nép senatusi tisztségviselő, például a *consul* indítványára határozott el. Népgyűlési határozat *(plebiscitum)* az, amit a köznép *(plebs)* plebeiusi tisztségviselő, például a *tribunus* indítványára határozott el. *A plebs apopulustól* annyira különbözik, amennyire a fajta a nemtől. Ugyanis *populus* elnevezéssel jelölik az összes polgárt, a *connumeratit* és *apatriciit* és a *senatorik* is. *Plebs* elnevezéssel jelölik a patríciusok és a *senatorok* nélkül a többi polgárt *(cives).* De a népgyűlési határozatok *(plebiscita),* miután a *lex Hortensia* bevezette őket, nem kevésbé kezdtek érvényesülni, mint a törvények *(leges).* 5. Senatusi határozat *(senatus consultum)* az, amit a senatus megparancsol és elhatároz. Mivel a római nép olyan módon megszaporodott, hogy nehéz lett azt egybe összehívni törvény megerősítése miatt, méltányosnak tűnt a nép helyett a senatust (összehívni). 6. De az is törvényerővel bír, amit a császár elhatároz, mert a *lex Regia* szerint, amelyet a hatalmáról hoztak, a nép átengedte neki saját „főhatalmát" *(impérium)* és „hivatali hatalmát" *(potestas).* Tehát bármit határoz a császár levélben *(epistola)* vagy állapít meg, amikor ítélkezik vagy határoz rendeletben *(edictum),* az törvény. Ezeket rendeleteknek *(constitutiones)* nevezik. Ezek közül egyesek egészen személyesek, amelyeket példaként nem értelmeznek, mivel a császár ezt nem akarta velük: ugyanis amit valaki számára érdemei miatt engedélyezett, vagy ha büntetést szabott ki rá, vagy ha példa nélkül segítette, nem hat azon a személyen túl. Mások pedig mert általánosak, mindenkire kétségkívül vonatkoznak. 7. A*praetorok* hirdetményei *(edicta)* is nem jelentéktelen jogi tekintéllyel bírnak. Ezeket tisztviselők alkotta jognak *(ius honorárium)* szoktuk nevezni, mert akik tisztséget *(honores)* viselnek, azaz a tisztségviselők *(magistrati)* adták meg ennek a jognak a tekintélyét. Az *aedilis curulisók* is bizonyos esetekről hirdetményt *(edictum)* adtak ki, amely rendelet a tiszteleti jog ré-

sze. 8. A jogtudósok (peres ügyekben adott) feleletei *(responso.)* az ő ítéleteik *(sententiae)* és véleményeik *(opiniones),* akiknek meg volt engedve, hogy jogot alkossanak. Régi intézmény volt ugyanis, hogy voltak, akik a jogot nyilvánosan magyarázták, akiknek a császár a véleménynyilvánítás jogát (tus *respondendi)* megadta, akiket jogtudósoknak *(iuris consulti)* neveztek. Mindezeknek az ítéleteik *(sententiae)* és véleményeik *(opiniones)* olyan tekintélyt *(auctoritas)* birtokolnak, hogy a bíróknak nem szabad az ő feleleteiktől eltérni, ahogyan az ki van mondva. 9. A nem írott (jogból) az a jog ered, amelyet a használat erősített meg. Ugyanis a használók megegyezésével elismert tartós szokások *(mores)* a törvényt *Qex)* utánozzák. 10. Úgy tűnik, nem helytelenül van a polgárjog *(ius civile)* két fajtába osztva: ugyanis a két államtól, tudniillik az athéniakéitól és a lakedaimonokétól származott, ugyanis azokban az államokban úgy szoktak eljárni, hogy a lakedaimonok azt, amit törvényként őriztek, inkább az emlékezetre bízták, az athéniak pedig azt őrizték, amit törvényben írva foglaltak össze. 11. A természetes jogok *(iura naturalia),* amelyeket minden nép egyaránt őriz, miután valami isteni előrelátás hozta őket létre, mindig erősen és változatlanul megmaradnak, azok pedig, amelyeket valamely állam alkotott magának, gyakran szoktak változni akár a nép hallgatólagos jóváhagyásával, akár más később hozott törvény miatt. 12. Az egész jog *(ius),* amelyet használunk, vagy személyekre *(personae)* vonatkozik, vagy dolgokra *(res),* vagy eseményekre *(actiones).* Nézzük először a személyeket. Ugyanis kevéssé ismert a jog, ha a személyeket, akiknek ügyei miatt meg lett határozva, nem ismerik.

F. G.

• A római nép jogairól, törvényeiről lásd RJT 76-91.

5.1.17. A POLGÁRJOG ÉS A TERMÉSZETJOG FOGALMA

Gaius: ***Institutionum commentarii quattuor*** 1.1.

{I. A civiljogról *(ius civile)* és a természetjogról (tus *naturale)}*
1. Az összes ember, akit törvények *(leges)* vagy szokások *(móres)* kormányoznak, részben a saját jogával, részben minden ember közös jogával él: amit ugyanis minden nép magának jogként létrehozott, az az ő sajátja és civiljognak *(ius civile)* nevezik, minthogy magának az államnak *(civitas)* a saját joga. Amit pedig a természetes értelem *(naturális ratio)* hozott létre minden ember között, azt minden népnél egyformán betartják és a népek jogának (tus *gentium)* nevezik, minthogy ezzel a joggal minden nép él. A római nép tehát részben a saját jogával, részben minden ember közös jogával (ius *commune)* él. Hogy ezek egyenként milyenek, azt saját helyükön fogjuk elmondani.

F. G. - R. Z.

• A polgárjog és a természetjog fogalmához lásd RJT 37-38.

5.1.18. SOLÓN TÖRVÉNYEI NYOMÁN A DECEMVIREK MEGALKOTJÁK A TIZENKÉTTÁBLÁS TÖRVÉNYEKET

Livius: *Ab Űrbe condita* [A római nép története a Város alapításától] 3.32-33.

32.... Ezután C. Menenius és P. Sestius Capitolinus lettek a consulok. Külső háború ebben az évben sem volt, de otthon megújultak a zavargások. Hazaérkezett a küldöttség a törvényekkel Atticából. A tribunusok igen erősen szorgalmazták, hogy végre kezdjenek már neki a törvények megfogalmazásának. Határozat született, hogy válasszanak decemvireket, akiknek döntése fellebbezhetetlen, és függesszék föl azon év tartamára az összes többi hivatali tisztséget. Egy darabig azon vitatkoztak, hogy lehet-e plebeius tagja a testületnek; végül az atyák álláspontja győzött azzal a föltétellel, hogy az Icilius-féle - az Aventinusról szóló - törvény és a többi sérthetetlenségi törvény érvényben marad.

33. Róma alapítása után a háromszázkettedik esztendőben ismét megváltozott a kormányzás formája; a hatalom - mint egykor a királyokról a consulokra - a consulokról a decemvirekre szállt. Ez a változás, mivel nem tartott sokáig, kisebb jelentőségű volt. A hivatalos testület ugyanis szerencsés kezdet után túlkapásokra vetemedett; ez meggyorsította összeomlását, és helyreállt a régi szokás, hogy két emberre bízzák a consuli címet s a vele járó hatalmat.

Decemvirek a következők lettek: Áp. Claudius, T. Genucius, P. Sestius, L. Veturius, C. Iulius, A. Manlius, P. Sulpicius, R Curiatius, T. Romilius, Sp. Postumius; Claudius és Genucius, akiket erre az évre consulnak jelöltek, hivatalukért kárpótlásként kapták ezt a tisztséget. Sestius pedig, a múlt évi consul, azért, mivel tiszttársa véleményével szemben maga javasolta ezt a rendeletet a senatusnak; rajtuk kívül kinevezték még az Athénba küldött bizottság három tagját, hogy e kitüntetéssel megjutalmazzák őket hosszan tartó megbízatásukért, s mert úgy vélték, a külföldi jogalkotás jó ismeretében haszonnal működnek majd közre a törvények megszerkesztésében. ...

K. F.

• A tizenkéttáblás törvényekre vonatkozóan lásd ÓRT 71-75., valamint RTT 30-32.

5.1.19. A TIZENKÉTTÁBLÁS TÖRVÉNYEK. DECEMVIREK VÁLASZTÁSA

Dionysios Halikarnasseus: *Rhómaiké archaiologia* [Római régiségek] 10.57-58.

57. Ez a tíz férfi, miután törvényeket írt össze részint a görögök törvényei, részint a rómaiaknál meglévő, íratlan jogszokások *(ethisma)* alapján, tíz táblán közszemlére tette azokat, hogy bárki, akinek kedve tartja, szemügyre vehesse. A közmegelégedést tűzve ki célul minden magánemberektől származó javítási indítványt elfogadva mó-

dosították a írottakat. Hosszú időn át tanácskoztak továbbá a legkiválóbb férfiakkal együtt, aprólékosan megvizsgálva a tervezett törvényeket. Mikor azután az írottakat megfelelőnek találták, először is összehívták a senatust *(boulé),* és mert senki nem emelt kifogást a törvényekkel kapcsolatban, előzetes senatusi határozatot *(probouléma)* hoztak róluk. Ezután a népet centuriák szerinti népgyűlésbe *(eis lochitén ekklésian)* szólították, és pontifexek *(hieromnémones),* augurok *(oiónistai)* és egyéb papi személyek jelenlétében az előírásnak megfelelően végrehajtották a vallási szertartásokat, majd kiosztották a centuriáknak a szavazóköveket. Miután a nép is jóváhagyta a törvényeket, bronztáblákra vésték azokat és sorban elhelyezték a Forumon, a legfeltűnőbb helyet választva e célra. Mivel a törvényírók hivatali idejéből már csak kevés maradt hátra, egybegyűjtve a senatus tagjait, kifejtették nekik elképzelésüket a tisztségválasztó gyűléssel kapcsolatban.

58. Miután sok különböző vélemény elhangzott, azok álláspontja győzött, akik tíz főből álló testület *(dekadarchia* [gör.], *decemviri* [lat.]) kinevezését javasolták a közügyek élére. Nem tűnt még tökéletesnek ugyanis a törvények gyűjteménye, hiszen rövid idő alatt állították össze, másrészt pedig amiatt is szükségesnek látszott valamiféle független hatalmi szerv *(arché autokratór)* felállítása, hogy a már érvényben lévő törvényeket a lakosság akarva-akaratlanul is tisztelje. Ami pedig leginkább arra ösztönözte őket, hogy a tízes testületet létrehozása mellett döntsenek inkább, az a tribunusi hatalom megdöntésének vágya volt, melyet mindennél inkább kívántak.

P. E.

• A tizenkéttáblás törvények keletkezésére, szerepére lásd ÓRT 74-75. és RTT 26., 30-32., 35.

5.1.20. FOGALMAK: A TÖRVÉNY, A NÉPGYŰLÉSI ES A SENATUSI HATÁROZAT, A CSÁSZÁRI RENDELET, A HIRDETMÉNY ÉS A JOGTUDÓSOK FELELETE

Gaius: ***Institutionum commentarii quattuor*** 1.2-5.

2. A római nép joga pedig a törvényekből *(leges),* a köznép határozataiból *(plebiscita),* a *senatusi* határozatokból *(senatus consulta),* a császárok rendeleteiből *(constitutiones principum),* azok hirdetményeiből *(edicta),* akik hirdetménykibocsátási joggal *(ius edicendi)* bírnak, és a jogtudósok feleleteiből *(responsa prudentium)* áll.

3. Törvény *(lex)* az, amit a nép megparancsol és elhatároz. Köznépi határozat *(plebiscitum)* az, amit a köznép *(plebs)* megparancsol és elhatároz. A *plebs* pedig a *populustól* abban különbözik, hogy a *populus* elnevezés az összes polgárt jelöli, a patríciusokat is beleértve, *aplebs* elnevezés viszont apatn'cíusok nélkül a többi polgárt jelöli. Ezért apatn'cíusok egykor azt mondták, hogy a köznépi határozatok, mivel nélkülözik az ő tekintélyüket *(auctoritas),* őket nem kötelezik, de azután elfogadták a *lex*

Hortensiát, amely elrendelte, hogy a köznépi határozatok az egész népet kötelezzék; ily módon tehát [azok] a törvényekkel lettek egyenlők.

4. Senatusi határozat *(senatus consultum)* az, amit a senatus elhatároz és elrendel. A senatusi határozat törvényerővel bír, jóllehet ezt kétségbe vonták.

5. A császári rendelet *(constitutio principis)* az, amit a császár *(imperátor)* határozattal *(decretum),* hirdetménnyel *(edictum) vagy* levéllel *(epistula)* elrendel. Hogy a császári rendelet törvényerővel bír, soha nem volt kétséges, mivel maga a császár [is] törvény által nyeri el a főhatalmat *(impérium).*

F. G. - R. Z.

• A római nép jogairól, törvényeiről lásd RJT 76-91.

5.1.21. A FŐHIVATALNOKOK HIRDETMÉNYKIBOCSÁTÁSI JOGA

Gaius: *Institutionum commentarii quattuor* 1.6-7.

6. Hirdetménykibocsátási joggal *(ius edicendi)* pedig a római nép főhivatalnokai *(magistratus populi Romani)* bírnak. A legjelentősebb a két *praetor, apraetor urbánus* és a *praetor peregrinus* hirdetményeiben található joganyag, akiknek a jogszolgáltatási hatalmát *(iurisdictio)* a tartományokban ezek [ti. a tartományok] helytartói *(praesides)* gyakorolják, továbbá az *aedilis curulisek* hirdetményeiben található joganyag, akiknek a jogszolgáltatási hatalmát a római nép tartományaiban *(provinciáé populi Romani)* a *quaestorok* gyakorolják. A császári tartományokba *(proviniciae Caesaris)* ugyanis nem küldenek quaestorokat, és ezért ezt a hirdetményt ezekben a tartományokban nem teszik közzé.

7. A jogtudósok feleletei *(responsa prudentium)* azoknak a véleményei *(sententiae)* és nézetei *(opiniones),* akiknek meg van engedve, hogy jogot alkossanak. Ha mindezeknek a véleménye megegyezik, az, amit ily módon mondanak, törvényerővel bír; ha viszont nem értenek egyet, a bírónak szabad azt a véleményt követnie, amelyiket akarja, s ezt az isteni Hadrianus leirata *(rescriptum)* is megerősíti.

F. G. - R. Z.

• A római nép jogairól, törvényeiről lásd RJT 92-99.

5.1.22. SZAVAZÁSI REND A NÉPGYŰLÉSEN

Dionysius Halikarnasseus: *Rhómaiké archaiologia* [Római régiségek] 7.59.

A rómaiaknál ekkor fordult elő első ízben, hogy a tribusok *(phyle)* szerinti népgyűlésen a jelenlévők egyenként adták le szavazatukat. A patríciusok élénken tiltakoztak

ez ellen, és követelték, hogy az ősi rendnek megfelelően hívják össze a centuriák *(lochos)* szerinti népgyűlést. A korábbi időkben ugyanis, valahányszor a nép szavazni készült valamely, a senatus által előterjesztett ügyben, a consulok *(hypatoi)* összehívták a centuriák szerinti népgyűlést, ennek előtte áldozati szertartásokat végrehajtva, miként ezt a törvény előírja számukra, s mely szokásnak egyes elemei egészen a mi korunkig fennmaradtak. A tömeg tehát a centuriók vezetésével felsorakozott a város előtt elterülő Mars-mezőn, kitűzve hadijelvényeiket, miként a háborúban. Azonban nem egyszerre szavazott mindenki, hanem ki-ki a saját centuriáján belül, valahányszor csak a consulok egy adott centuriát szólítottak.

Összesen százkilencvenhárom centuria volt, melyeket hat osztályba *(symmoria* [gör.], *classis* [lat.]) soroltak. Elsőnek azoknak a csoportját szólították szavazásra, akik vagyonuk alapján a legmagasabb adókategóriába *(timéma)* tartoztak, és akik a háborúban az első helyet foglalták el a hadrendben. Ebben az osztályban tizennyolc lovasokból és nyolcvan gyalogosokból álló centuria volt. Másodszorra az az osztály szavazott, mely a szerényebb vagyonnal rendelkezőket foglalta magába, és akik a csatasorban is hátrább helyezkedtek el, s fegyverzetük sem volt azonos az előbbiekével, hanem azokénál hitványabb. Ez a csoport húsz centuriába rendeződött, s csatlakozott hozzájuk két, ácsokból, kovácsokból s egyéb, a hadiiparral kapcsolatban álló kézművesekből szervezett egység *(ilé, turma). A* harmadszorra szólított csoport húsz centuriából állott, kiknek vagyona kisebb volt a második osztályba tartozókénál, a csatarendben azok mögött következtek, s fegyvereik sem voltak azonosak az előttük állókéival. Az ezek után szavazásra szólítottak még kisebb vagyont mondhattak magukénak, és a háborúban a legbiztonságosabb helyen sorakoztak fel, könnyűfegyverzettel. Ők is húsz centuriát alkottak, s melléjük csatlakozott a kürtösök és trombitások két centuriája. Ötödiknek azon osztályt szólították, melynek tagjai nagyon kevés pénzzel rendelkeztek. Fegyverzetük gerelyből és parittyából állott. A csatasorban nem volt állandó helyük, hanem könnyűfegyverzetű gyalogosként a nehézfegyverzetűek mellett harcoltak, harminc centuriát alkotva. A polgárok legszegényebbjei pedig, kik nem voltak kevesebben a lakosság összes többi részénél, egyetlen centuriába tömörültek. Ők mentesek voltak a katonai névjegyzék alapján történő *(ek katalogu)* katonáskodás és a vagyonbecsléssel megállapított adók alól, s ezen két ok miatt maradtak utoljára a szavazásnál.

Amennyiben az elsőként sorra kerülő centuriáknál, melyeket a lovagok és a gyalogság első soraiban állók alkottak, kilencvenhét centuria azonos véleményen volt az adott ügyben, a szavazás véget is ért, csaknem a csodával volt határos, ha az első százkilencvenkét centuria egyenlő arányban két különböző álláspontot képviselt, és így az erre következő utolsó szavazás döntötte el az ügyet az egyik vagy másik irányba.

P. E.

• A népgyűlések fajtáira, működésükre vonatkozóan lásd ÓRT 70-76.

5.1.23. A NÉPTRIBUNUSI TISZTSÉGRŐL

Dionysios Halikarnasseus: *Rhómaiké archaiologia* [Római régiségek] 6.89-90.

89. A következő napon Brutus és vele együtt követségbe küldött társai visszatértek, miután a békebírók közvetítésével, akiket a rómaiak Fetialisoknak neveznek, megegyeztek a senatussal *(boulé). A* nép pedig az akkoriban létező törzsek *(phratra)* szerint elkülönülve - ha így akarjuk nevezni azokat az egységeket, melyeket a rómaiak maguk curiáknak neveznek - az alábbakat választotta tisztségviselőknek arra az évre: Lucius Iunius Brutust és Gaius Sicinius Bellutust, akik már ezt megelőzően is vezetőik voltak, melléjük pedig Gaius és Publius Licinust, valamint Gaius Visellius Rugát. Ez az öt férfi nyerte el elsőnek a néptribunusi *(démarchos)* címet, öt nappal december Idusa előtt, ahogy az a mai napig szokás. A tisztségújító népgyűlés végeztével a senatus küldötteinek úgy tűnt, sikerült minden megbízatásukat rendben teljesíteni. Brutus pedig összehívta a népgyűlést, és azt javasolta, hogy a tribunusi tisztséget nyilvánítsák szentnek és sérthetetlennek, s ezt törvénnyel és esküvéssel erősítsék meg. A javaslatot mindenki helyeselte, Brutus és hivatali társai pedig a következő törvényt hozták: Senki se kényszerítsen egy néptribunust - akár csak egy közembert - annak akarata ellenére bármit is megtenni. Tribunust ne korbácsoljon meg senki, és másnak se adjon parancsot erre, továbbá ne gyilkoljon meg és mást se bízzon meg tribunus meggyilkolásával. Ha valaki mégis ezen tilalmak ellenére cselekednék, az legyen számkivetett, javait pedig ajánlják fel Ceresnek, s ha valaki más megöli az ilyen embert, mentesüljön a gyilkosság bűne alól. Azért, hogy a népnek a későbbiekben ne legyen módja ezen törvényt hatályon kívül helyezni, hanem az örök időkre sértetlenül fennmaradjon, elrendelték, hogy minden római esküdjék meg a szentségekre, hogy minden időkben és mindenképp megtartják a törvényt, ők maguk és utódaik is. Az eskü szövegéhez pedig hozzáfűzték, hogy a törvény megtartóival szemben az égi istenek és a föld alatti istenségek egyképp jóindulattal viseltetnek, a törvény áthágóira azonban ennek ellenkezője vár az istenek és istenségek akaratából egyaránt. Ez időtől kezdve számít szentnek és sérthetetlennek a tribunusok teste a rómaiak szemében, s ez a mai napig így van.

90. Miután mindezeket megszavazták, oltárt emeltek a hegycsúcson, ahol táboroztak, és amelyet az őket az idő tájt hatalmába kerítő félelemről saját nyelvükön a Félelmes Iuppiter *(Zeus Deimatios* [gör.], *Iuppiter Territor* lat.]) oltárának neveztek el. Az áldozat végeztével megszentelték a helyet, mely befogadta őket, majd követeikkel együtt visszatértek a városba. Miután hálaáldozatot mutattak be a városban lévő isteneknek is, rávették a patríciusokat, hogy szavazatukkal erősítsék meg az államrendet. Mikor azután ezt is elérték, még azt kérték a senatustól, hogy biztosítson lehetőséget nekik minden évben két plebeius származású *(ek tón démotikón)* férfi megválasztására, hogy ezek segítségére legyenek a néptribunusoknak *(démarchos),* amely téren erre csak szükség adódik: hozzanak ítéletet olyan ügyekben, melyeket a tribunusok rájuk bíznak, tartsák felügyeletük alatt a szent helyeket és a közterületeket, ellenőrizzék a piac árukínálatát. Engedélyt kapva erre a senatustól, megválasztottak két férfit, akiket a tribunusok segítőinek *(hypéretés),* hivatali társainak

(synarchón) és bíráknak *(dikastés)* neveztek. Manapság az általuk ellátott feladatok egyike alapján a szent helyek felügyelőinek nevezik őket anyanyelvükön, s jogkörük már nem a tribunusok segítésére terjed ki, mint egykoron, hiszen sok és nagyjelentőségű ügyet bíznak rájuk, s leginkább a görögök piacfelügyelőihez *(agoranomos)* hasonlíthatók.

P. E.

• A köztársasági államrend intézményeinek kialakulására lásd ÓRT 59-70., 70-83., valamint RTT 33-50.

5.1.24. A NÉPTRIBUNUSOK JOGKÖRÉRŐL

Valerius Maximus: *Factorum et dictorum memorabilium libri* [Nevezetes tettek és mondások könyve) 2.7.

Azt is emlékezetünkbe kell idézni, hogy a néptribunusoknak nem volt szabad belépniük a Curia épületébe, hanem az ajtó előtt elhelyezett padokon vizsgálták meg igen nagy odafigyeléssel az atyák határozatait *(decretapatrum),* hogy ne engedjék törvényerőre emelkedni azokat, amelyeket nem tartottak megfelelőnek. Azért szoktak a régi senatusi határozatok végére C betűt írni, mert így jelezték, hogy azokat a tribunusok is helybenhagyták. A tribunusok bármennyire is a nép érdekeit védték, és a hatalommal rendelkezők féken tartásával voltak elfoglalva, mégis hozzájárultak ahhoz, hogy a hivatalviselőket nyilvánosan ezüstedényekkel és aranygyűrűkkel tüntessék ki, azért, hogy ezen külsőségekkel is növekedjék a *magistratusok* tekintélye.

P. H. A.

5.1.25. A CENSORI HIVATAL LÉTREHOZÁSA

Livius: *Ab Urbe condita* [A római nép története a Város alapításától] 4.8.

De akár tribunusok, akár a tribunusok helyébe választott consulok viseltek hivatalt ebben az esztendőben, a következő évben kétségtelenül consulokat választottak, M. Geganius Macerinust másodszorra, T. Quinctius Capitolinust pedig ötödszörre. Ebben az esztendőben vezették be a censori hivatalt is, ezt a kezdetben szerény tisztséget, mely azonban annyira megnövekedett, hogy az erkölcsök, a római nép életmódja fölött felügyeletet gyakorolt; hatáskörébe tartozott a senatus és a lovagi centuriák tagjainak megítélése becsület vagy becstelenség szempontjából; ugyancsak akarata és tetszése szerint határozta meg a középületeknek és a magánosok lakóházainak a helyét, valamint a római nép adóját. A censori hivatal azért alakult meg, mert sok-sok éve nem tartottak vagyonbecslést, s tovább már nem halaszthatták, és most, hogy annyi nép fenyegetett háborúval, a consulok nem foglalkozhattak vele. Javaslatot tettek a senatusnak, hogy ezt a fáradságos és legkevésbé sem consul-

hoz méltó munkát külön hivatal végezze, az lássa el az írnokok testületének, a följegyzések őrizetének és a vagyonbecslés szabályozásának felügyeletét.

Bármily csekély jelentőségű volt is ez a tisztség, az atyák - hogy minél több legyen az államban a patrícius tisztségviselő - örömmel fogadták ezt a nem túl jelentős kezdeményezést is, úgy vélem, abban a reményben, ami be is teljesedett, hogy a hivatalt betöltők tekintélye hamarosan több hatalmat és méltóságot kölcsönöz majd a tisztségnek is. S hogy apróbb ügyekben is ne akadékoskodjanak, a tribunusok sem támadták az intézményt, amelyet az akkori látszat alapján inkább szükséges, mint előkelő szolgálatnak tekintettek. Mivel az állam előkelőségei kicsinylették ezt a tisztséget, Papiriust és Semproniust (akiknek a consulsága vitatott) bízták meg népszavazás útján a vagyonbecslés elvégzésével, hogy ezzel a megbízatással kiegészítsék nem teljes consuli évüket. S tevékenységük alapján censoroknak nevezték el őket.

K. F.

• A censori tisztségre lásd ORT 79., valamint RTT 31.

5.1.26. A *PRAEFECTUS URBI* FELADATAIRÓL

Digesta 1, 12, 1, 11-14.

11. A húsellátás felügyelete *(cura carnis)* teljes egészében *a praefectus* hivatalához tartozik, ő gondoskodik arról, hogy tisztességes áron kerüljön forgalomba a hús. Ezért is felügyeli ő a sertéspiacot, de az egyéb apró- és szarvasmarhahús is az ő hatáskörébe tartozik. 12. A közrend és nyugalom *(quies popularium)* fenntartását, valamint a látványosságok rendészeti feladatait *(disciplina spectaculorum)* is a *praefectus urbi* feladatköréhez tartozónak tartják. És bizony kötelessége a közbiztonság fenntartása érdekében különböző helyeken csapatokat állomásoztatnia azért is, hogy értesüljön arról, hogy hol és mi történik. 13. *A praefectus* urbínak joga van embereket a városból vagy bármely más területről ideiglenesen vagy örökre kitiltania. Eltilthat egy bizonyos mesterség gyakorlásától, foglalkozástól, jogi képviselettől, közügyektől vagy a látványosságokon való részvételtől. És ha valakit Italiából kiutasít, ugyanakkor abból a provinciából is kitilthatja az illetőt, ahonnan származik. 14. Az isteni (Septimius) Severus előírta, hogy *a praefectus* urfn'nál kell feljelenteni azokat is, akikről azt állítják, hogy illegális egyesületet *(collegium)* alapítottak.

P. H. A.

• *A praefectus urbi* egyéb, főként a rabszolgákkal, libertusokkal kapcsolatos feladataira vonatkozóan lásd a 4.1.19. szemelvényt *(Digesta* 1, 12, 1, 1-10).

5.1.27. A *PRAEFECTUS VICILUM* FELADATAI

Digesta 1, 15, 3, 1-5.

3. Paulusnak a rendőr- és tűzoltóparancsnok *(praefectus vigilum)* kötelességeiről szóló könyvében ez áll: Mivel úgy gondolta, hogy leginkább a császárnak *(caesar)* feladata az állam üdvét szem előtt tartani, és ő is a legrátermetebb erre a feladatra, azért hét *cohorsot* rendelt megfelelő helyekre, hogy mindegyik *cohors* a város két-két kerületében *(régió)* teljesítsen őrszolgálatot. Mindegyik cohors élére *tribunust* állított, azok fölé pedig egy tekintélyes férfit, akit *praefectus vigilumnak* neveznek. 1. A *praefectus vigilum* tart vizsgálatot a gyújtogatok, betörők, tolvajok, rablók és orgazdák ügyében, az olyan megátalkodott és hírhedt személyeket kivéve, akiket a *praefectus* urbínak adnak át. És minthogy általában a lakosok hibájából üt ki a tűz, botütésekkel bünteti meg azokat, akik túlságosan gondatlanul bánnak a tűzzel, vagy súlyos szóbeli figyelmeztetésben részesítve őket elengedi a botozást. 2. A rablók általában házakba vagy olyan raktárakba törnek be, ahol az emberek legértékesebb javaikat tárolják. Feltörnek kamrákat, szekrényeket és pénzesládákat. (A vizsgálat során) gyakran az őröket is megbüntetik. így rendelkezett az isteni Antoninus (Caracalla) is Erucius Clarushoz intézett válaszában. Azt mondta ugyanis, hogy egy raktár kirablása után kínvallatásnak vetheti alá az őrszolgálatot teljesítő rabszolgákat, még akkor is, ha részben a császár a tulajdonosuk. 3. Ugyanakkor nem szabad elfelejteni, hogy a *praefectus vigilum* egész éjszaka köteles őrködni, és vödrökkel és csákánnyal felszerelt cohorsaival járőrözni, (4.) hogy minden lakost figyelmeztessenek arra, hogy ügyeljenek, nehogy hanyagságból tűz üssön ki. Ezenfelül az a feladata, hogy minden lakost utasítson, legyen víz azon az emeleten, ahol tartózkodik. 5. A ruhatárosoknak is, akik fizetség fejében a fürdőkben megőrzésre átveszik a ruhákat, *apraefectus vigilum* a bírájuk, hogy ha azok valamit álnok módon elkövetnek, akkor ő döntsön az ügyben.

P. H. A.

5.1.28. A RÓMAI KÖZTÁRSASÁGI ÁLLAMREND KIALAKULÁSA ÉS A HÓDÍTÁSOK MEGINDULÁSA

Florus: *Epitomae de Tito Livio bellorum omnium annorum* [Róma háborúi] 1.9.

Brutus meg Collatinus kezdeményezésére és vezetésével - a nemes Lucretia ugyanis halála előtt reájuk bízta, hogy bosszút álljanak érte - fölkelt a római nép, mintha csak az istenek ösztökélték volna, hogy helyreállítsa a szabadság és az erkölcsi tisztaság régi fényét. A királyt tüstént letaszították trónjáról, javait elkobozták, szántóföldjeit hazájuk istenének, Marsnak szentelték, a hatalmat pedig azokra ruházták, akik megoltalmazták a szabadságot. Megváltozott azonban az államforma neve és jogrendje. Úgy rendelkeztek ugyanis, hogy az örökös hatalmat egy évre korlátozzák, és egy emberről kettőre ruházzák, nehogy az egyszemélyi vezetés és a meghatározatlan időtar-

tam miatt az állam irányítása kizökkenjen a helyes kerékvágásból. Királyok helyett consulokat választottak, akiknek az emlékezetükbe vésték, hogy polgártársaik érdekében „konzultálniuk", tanácskozniuk kell. A frissen kivívott szabadság örömétől úgy megittasult a nép, hogy alig ébredt a megváltozott helyzet tudatára, az egyik consult, Lucretia férjét, máris megfosztotta hivatali felségjelvényétől, és száműzte a városból, pusztán azért, mert ugyanazt a nevet viselte, mint a király, és rokonságban állt az uralkodói családdal. Helyére Horatius Publicóla lépett, aki minden igyekezetével azon fáradozott, hogy öregbítse szabaddá tett népének méltóságát. Elrendelte, hogy a népgyűlés alkalmával a hivatalszolgák engedjék le a vesszőnyalábokat, és megadta a föllebbezés jogát a consulok ellen is, nagyszerű házát pedig egy lapályos helyre telepítette át, nehogy palotára emlékeztessen és megbotránkozást keltsen. Brutus viszont saját családi tragédiájával, gyermekei feláldozásával növelte azt a megbecsülést, amellyel polgártársai övezték. Amikor tudomására jutott, hogy fiai vissza akarják hívni a királyokat a városba, a főtérre hurcoltatta és a népgyűlés kellős közepén megvesszőztette őket, majd bárddal lecsapatta fejüket, hogy az emberek világosan lássák: ő valójában a nép atyja, tulajdon gyermekei helyett népét fogadja örökbe.

A római, ahogy lerázta bilincseit, a külső ellenség ellen először szabadsága védelmében fogott fegyvert, majd határaiért, aztán szövetségeseiért, később önnön dicsőségéért és hatalmáért szállt síkra, mert szomszédai minden oldalról folyton-folyvást zaklatták: úgyszólván egy talpalatnyi hazai földje sem volt, az ellenséges határt viszont csak egy lépés választotta el tőle, s Latium meg az etruszkok közé ékelődve - mint valami utcasarkon - mindegyik kapuban tüstént ellenfélbe botlott. Egészen addig, amíg - akárcsak valamiféle ragály - egyik népet a másik után meg nem támadta, és egész Italiát le nem igázta, mindig a hozzá legközelebb esőre törve rá.

H. L.

• A köztársasági államrend kialakulására, illetve a hódítások megindulásának politikai, valamint gazdaságtörténeti hátterére vonatkozóan lásd ÓRT 57-83.; 84-101.

5.1.29. TELEPESEK KIKÜLDÉSE

Dionysius Halikarnasseus: *Rhómaiké archaiologia* [Római régiségek] 1.16.

Úgy mondják, hogy ezeken a területeken az aborigok hoztak létre először települést, előzvén földjükről az umbereket. E helyről felkerekedve sok barbár nép ellen folytattak harcot, leginkább azonban a szomszédos sikelosokkal háborúztak a föld miatt. Először az „ifjak szent csapata" *(hiera neotés)* indult útnak, mely néhány férfiból állott, kiket szüleik elküldtek otthonról, hogy maguk gondoskodjanak megélhetésükről. Ősi szokást követtek ezáltal, mely tudomásom szerint sokaknál megvolt a barbárok és a görögök között is. Valahányszor ugyanis a városok lakossága jelentősen megnő, úgy, hogy birtokaik többé már nem képesek mindenki számára elegendő élelmet nyújtani (vagy azért, mert az időjárás viszontagságait megsínylett föld a szo-

kásosnál kevesebb termést hoz, vagy mert más, hasonló természetű változás - lett légyen az kedvező vagy kedvezőtlen - a népesség csökkentésének szükségességét hozza magával), felfegyverezik egy meghatározott évben született fiaikat, és valamelyik istennek szentelve kiküldik őket lakhelyükről. Ha bőséges népszaporulat vagy háborús győzelem hatására, hálaáldozatként cselekednek így, akkor az előírt szertartások elvégezte után, kedvező előjelek közepette küldik ki a telepeseket *(apoikia).* Ha azonban az istenségekhez *(daimonioi)* az őket sújtó csapások elhárításáért fohászkodva járnak el csaknem ugyanígy, nehéz szívvel bocsájtják el őket, kérve megértésüket. A kivándorlók pedig tudván, hogy őseik földjéből többé már nem lesz részük, csak akkor, ha újat szereznek maguknak; az őket barátsággal befogadó vagy erővel meghódított területet tekintették hazájuknak. Az istenség, akinek a kivándorlókat kegyeibe ajánlották, úgy tűnt, többnyire pártfogásába vette őket, és várakozáson felül segítette a gyarmatosokat. Ezt a szokást követték tehát ekkor az aborigók közül néhányan, kik - mivel a terület bővelkedett lakosokban, és mert megölni egyetlen gyermeket sem akartak, nem ismervén ennél nagyobb bűnt - egy meghatározott évben született, felserdült fiaikat valamely istennek felajánlva elküldték otthonról. Ok, miután sajátjukat elhagyták, folyamatosan pusztították a sikelosok földjét.

P. E.

• A kora római társadalomra vonatkozóan lásd ORT 39-55. és RTT 17-32.

5.1.30. RÓMA KÜLSŐ ÉS BELSŐ HÁBORÚINAK MOZGATÓRUGÓI

Florus: ***Epitomae de Tito Livio bellorum omnium annorum*** [Róma háborúi] 1.47.1-14.

1. Ez a római népnek az a bizonyos harmadik, tengeren túli korszaka *(tertia aetas populi Romani transmarina),* amelyben, miután ki mert lépni Italiából, hadserege körös-körül bejárta az egész földkerekséget. 2. Ennek a korszaknak első száz évét tiszta erkölcs, kötelességtudás és - mint mondtuk - az aranykorhoz való hasonlóság jellemezte, mentesség a gyalázattól és bűntől, amíg a régi fegyelmet egyben tartotta akkori pásztori életmódunknak még sértetlen, háborítatlan épsége és a pun ellenségtől való fenyegetettség és félelem. 3. A másik száz - amit Karthágó, Korinthos és Numantia lerombolásától és az Attalos király-féle kis-ázsiai örökségtől számítottunk Caesarig, Pompeiusig és az őket követő Augustusig, akiről még szó lesz - amilyen nagyszerű a hadi események fényességét tekintve, a belső csapások miatt olyan szerencsétlen és pirulni való. 4. Hiszen amilyen szép és dicső dolog az, hogy megszereztük Galliát, Thraciát, Ciliciát, Cappadociát, ezeket az igen termékeny és életerős provinciákat, valamint az armeniaiakat és britannokat, ezeket a - nem annyira a birodalom haszna, mint inkább dicsősége szempontjából - nagy népeket, olyan gyalázatos és sajnálatra méltó az, hogy (5.) ugyanakkor belháború folyt polgártársaink és szövetségeseink, rabszolgák és gladiátorok ellen, valamint a senatus egészén belül.

6. Sőt nem tudom, nem lett volna-e jobb a római népnek, ha megelégszik Siciliával és Africával, vagy ha még ezeket is nélkülözve uralkodik Italiában, amely már az övé, mint olyan nagyra növekedni, hogy saját ereje tegye tönkre. 7. Hiszen mi másból eredt a polgárok eszeveszettsége, mint a túlzott jólétből? Elsőnek a legyőzött Syria rontott meg minket, majd Pergamon királyának kis-ázsiai öröksége. 8. Ezek az anyagi erőforrások és kincsek rendítették meg a kor erkölcseit, és tették tönkre a saját bűneiben mint szennylében elmerült államot. Hiszen miért követelt volna a római nép a tribunusoktól földet és élelmiszer-juttatást, ha nem az éhség miatt, amelyet a fényűzés hozott létre? Innen tehát az első és második Gracchus-féle és az a bizonyos harmadik, Apuleius-féle megmozdulás *(Gracchana prima et secunda et illa tertia Apuleiana seditio).* 9. Miért okoztak szakadást a lovagrend és a senatus között a bírósági törvények, ha nem a kapzsiság miatt, hogy az állami bevételeket, sőt magát a bíráskodást is jövedelemforrásnak tekinthessék? Innen Drusus fellépése, a polgárjog odaígérése Latiumnak *(promissa civitas Latio)* s ennek eredményeként a szövetségesek felkelése. 10. Hát a rabszolgaháborúk *(bella servilia)* miért sújtanak minket, ha nem azért, mert rabszolgáink száma felduzzadt? 11. Honnan lennének saját uraik ellen támadó gladiátor-hadseregek *(gladiátori exercitus),* ha a túláradó bőkezűség, miközben látványosságokkal kedveskedett, hogy megnyerje a nép kegyét, nem csinált volna mesterséget az ellenség egykori megbüntetéséből? Hogy most már nagyobb szabású hibákat is érintsünk: nemde ugyancsak az anyagiak gerjesztik a hivatalhajhászást? 12. Márpedig innen a Marius-féle, innen a Sulla-féle veszedelem *(inde Mariana, inde Syllana tempestas).* Vagy a lakomák káprázatos pompája és a pazarló bőkezűség idővel nem változtatja rendeltetésszerűen ínséggé a gazdagságot? 13. Ez hajtotta Catilinát a saját hazája ellen. Végül: honnan ered az a jól ismert vágy az elsőség és uralkodás után, ha nem a túlzott anyagi javakból? Márpedig Caesart és Pompeiust ez fegyverezte föl tomboló tűzzel az állam vesztére. 14. Tehát a római népnek mindezeket a belső megmozdulásait *(domestici motus)* fogjuk sorjában végigkövetni a külső ellenséggel vívott, jogos háborúktól *(externa iustaque bella)* különválasztva.

K. R.

• A szomszéd népek, Itália, a Földközi-tenger medencéjének meghódítására vonatkozóan lásd ÓRT 84-134, a polgárháborúk korára pedig ÓRT 175-225. Az említett korszakok társadalomtörténeti összefüggéseire lásd RTT 33-35. és 71-95.

5.1.31. RÓMA ÖNVÉDELMI HARCAI - ITÁLIA FÖLDJE MEGHÓDÍTÁSÁNAK KEZDETE

Florus: *Epitomae de Tito Livio bellorum omnium annorura* [Róma háborúi] 1.11, 17.

11. A latinok, irigységtől és gyűlölettől fűtve, szintén a Tarquiniusokat támogatták, hogy népünk, amely határain kívül már uralomra tett szert, legalább otthonában hordja a szolgaság igáját. Ezért a tusculumi Mamilius vezetésével egész Latium fellá-

zadt, azzal az ürüggyel, hogy bosszút akar állni a királyért. A hosszan tartó ütközet a Regillus-tónál zajlott le váltakozó szerencsével. Végül Postumius dictatornak új és nagyszerű ötlete támadt. Seregének egyik harci jelvényét az ellenség közé hajította, így katonái kénytelenek voltak behatolni az ellenséges hadsorokba, hogy visszaszerezzék. A lovasság parancsnoka, Cossus, elrendelte: vegyék ki a lovak szájából a zablát - ez szintén új dolog volt -, hogy sebesebb száguldással rohamozhassanak. Végül olyan véres csata bontakozott ki, hogy az a szóbeszéd járta: a látvány még az isteneket is odacsalogatta. Üstökös módjára két ifjú viharzott elő hószínű paripán, és senki sem kételkedett benne, hogy ők Castor és Pollux. Maga a hadvezér is tisztelettel köszöntötte őket, s amikor győzelmet aratott, megfogadta, hogy templomot emel nekik, ígéretét teljesítette, mintegy busás zsoldot fizetve az isteni bajtársaknak.

Eddig a szabadságért, mostantól kezdve a határokért folytattunk késhegyig menő harcot a latinokkal, és nem volt megállás. Ki hinné, hogy Cora és Alsium tartott bennünket rémületben? Hogy Satricum és Corniculum ellen szabályos háborút kellett viselnünk? Szégyen bevallani, de Verulae és Boviae legyőzésekor is diadalmenetet tartottunk. Ünnepélyes fogadalmi felajánlásokat tettünk a Capitoliumon, csak hogy megvívhassuk Tiburt és Praenestét, pedig az egyik ma már külvárosi villanegyedünk, a másik pedig vidám nyári tanyánk. Az volt akkoriban számunkra Faesulae, ami a minap Carrhae; az volt az ariciai berek, ami az erdő borította hercyniai hegylánc; Fregellae azt jelentette, amit Gesoriacum; a Tiberis, amit az Euphrates. Corioli legyőzése is - gyalázat! - akkora dicsőség volt, hogy a város elfoglalása ugyanúgy nevet szerzett Gnaeus Március Coriolanusnak, ahogy másoknak Numantia vagy Africa leigázása. Ma is megvan még az Antiumból származó hadizsákmány, melyet Maenius az ellenség hajóhadának elfogásakor ejtett, s a fórumon levő emelvényre szegezett - ha egyáltalán beszélhetünk hajóhadról, mert mindössze hat fémorrú hajóról van szó. De azokban a korai időkben ennyi hajó elég volt egy tengeri háborúhoz.

A latinok közül mégis az aequusok és a volscusok voltak legádázabb, hogy úgy mondjam, mindennapos ellenségeink. Titus Quinctiusé a fő érdem, hogy porba tiportuk őket. Ez az eke szarva mellől elszólított dictator világraszóló hősiességével felszabadította Manilius consul táborát, amelyet már körülzárt és csaknem elfoglalt az ellenség. Épp a vetés idejének derekán jártak, s az érte küldött hivatalszolga munka közben lepte meg az ekének nekifeszülő patrícius férfiút. Egyenesen innen indult a csatába, de a paraszti szokásoktól akkor sem tágított: a legyőzötteket barmok módjára szégyeniga alatt hajtotta el. Mikor ekképp befejezte a hadjáratot, és diadalt aratott, a szántóvető gazda ismét hazament ökreihez, s méghozzá - nagy istenek! - micsoda sietséggel. Tizenöt napnál kevesebb telt el a háború kezdete és vége között, s így arra lehetett gondolni, hogy a dictator szélsebesen vissza akart térni félbehagyott munkájához. ...

17. Eddig Róma külön-külön mérkőzött meg az egyes népekkel, mostantól kezdve azonban már szövetségesekkel került szembe: de városunk mindannyiukkal szemben is állta a sarat. Etruria tizenkét vezető hatalma nagy hirtelen összeesküdött a megmaradt samnisokkal és Itália legősibb népével, az umberekkel, akiket addig még senki sem háborgatott. Az volt a céljuk, hogy a rómaiaknak még a nevét is eltörlik a föld színéről, s roppant félelmet keltett, hogy ilyen sok és hatalmas nép egyszerre

lendült támadásba. Etruria széltében-hosszában négy ellenséges hadsereg zászlói lobogtak a szélben. A szemben álló feleket azonban elválasztotta egymástól a Ciminius-hegy erdős meredélye, ahová még ugyanúgy nem tette be ember a lábát, mint a caledoniai vagy a hercyniai rengetegbe, s ez olyan rémülettel töltötte el a senatust, hogy megüzente a consulnak: ne merészkedjék ilyen veszedelmes helyre. De a vezért semmi sem ijesztette el. Előreküldte fivérét, hogy kémlelje ki, merre lehet átvergődni a hegyen. Az pásztornak öltözve az éjszaka folyamán mindent kifürkészett, és jelentette, hogy biztos az út. így Fabius Maximus szinte baj nélkül került ki az iszonyú veszedelemmel fenyegető háborúból. Hirtelen rajtaütött az összevissza kóborló söpredéken, elfoglalta a hegygerinc kiszögelléseit, s aztán mint a villám csapott le kénye-kedve szerint a völgyben táborozókra. Olyan volt ez az ütközet, mintha az égből s a felhőkből hulltak volna alá a dárdák a föld fiaira. Mégsem vívtuk ki vértelenül a győzelmet. Az ellenség ugyanis a másik consult, Deciust, beszorította egy völgykatlanba; s hadvezérünk ősei szokása szerint az isteneknek s az alvilági árnyaknak ajánlotta életét, és feláldozta önmagát a diadalért, ahogy családjában immár hagyománnyá lett.

H. L.

• A hódítások megindulásának politikai, valamint gazdaságtörténeti hátterére vonatkozóan lásd ÓRT 84-101.

5.1.32. RÓMA KATONAI GYŐZELME A GÖRÖGSÉG FELETT; AEMILIUS PAULLUS *TRIUMPHUSA*

Plutarchos: *Vitae parallelae* [Párhuzamos életrajzok], *Aemilius Paullus* 32-34.

32. Ez a beszéd olyan mély hatást és változást idézett elő a katonákban, hogy minden tribunus megszavazta a diadalmenetet Aemiliusnak. A diadalmenet a következőképpen ment végbe: A nép emelvényeket állított fel a lóversenytereken, amelyeket circusoknak neveznek, meg a fórum körül és a városnak más részein is, ahonnan a menetet látni lehetett, és az emelvényeken fehér ruhába öltözködve foglaltak helyet. Nyitva állt minden templom is, telve koszorúkkal és füstölőedényekkel. Lictorok és közszolgák szorították vissza az összezsúfolódott és összevissza futkosó sokaságot, hogy az utcákat szabadon és tisztán tartsák. A felvonulás három napon át folyt; az első nap alig volt elegendő a kétszázötven szekéren vitt, kisebb és nagyobb méretű zsákmányolt szobrok és festmények végignézésére. A második napon vitték több szekéren a legszebb és legdrágább makedón fegyvereket. A fegyverek frissen kifényesített vas- és bronzrészei pompásan csillogtak, és bár művészi gonddal voltak elrendezve, mégis úgy tűnt fel, mintha véletlenül dobálták volna fel őket: sisakokat pajzsokra, mellvérteket lábpáncélokra, krétai kerek és thrák négyszögletes pajzsokat, tegezeket, zabiákat egybekeverve, s közülük élesre fent kardok és hosszú lándzsák nyúltak ki. Mindezt a sok fegyvert lazán rakták egymásra, így menet közben

egymáshoz ütődtek, és harcias, komor hangot adtak, s a legyőzött ellenség fegyvereinek megpillantása önmagában is félelmet keltő látvány volt. A fegyvereket vivő szekerek után háromezer férfi haladt, s kétszázötven edényben háromszáz talentum súlyú vert ezüstpénzt vittek; egy-egy edényt négy ember hordozott. Mások ezüstkelyheket, ivókürtöket, kupákat és csészéket vittek; ezek a nagyméretű és gazdagon vésett edények mind szép művészi látvánnyal gyönyörködtették a nézőket.

33. Harmadnap mindjárt kora reggel kürtösök vezették a menetet, de nem a menetelésnél vagy díszfelvonulásnál szokásos dallamokat fújták, hanem azt a dalt, amellyel a rómaiak a csatára lelkesítik magukat. Ezek után százhúsz aranyozott szarvú hízott ökröt vezettek, szalagokkal és virágfüzérekkel feldíszítve. Az ökröket díszes hímzett köténytyt viselő ifjak vezették áldozatra, utánuk gyermekek vitték az italáldozathoz szükséges ezüst- és aranyedényeket. Őket követték a vert aranypénzt vivők, ezek is, mint akik az ezüstpénzt vitték, három talentum súlyú pénzt vittek egy-egy edényben; az edények száma három híján nyolcvan volt. Azután jöttek, akik azt az áldozati aranyedényt hordozták, amelyet Aemilius drágakövekkel kirakva tíz talentum súlyú aranyból készíttetett, majd azok, akik az Antigonos, Seleukos és Thériklés nevéről ismert aranyedényeket hozták, úgyszintén Perseus arany étkészletét. Ezeket követte egy szekér Perseus fegyvereivel, s rajtuk legfelül a koronája. Jöttek azután kis távolságra a király rabszolgasorra jutott gyermekei, s velük dajkáik, nevelőik és tanítóik könnyező csoportja; kitárták karjukat a nézők felé, s a gyermekeket is arra tanították, hogy kérjék és kérleljék a népet. Két fiú volt, és egy leány, de fiatal koruk miatt még nem tudták felfogni szerencsétlenségük nagyságát; így még szánalmasabb volt érzéketlenségük a balsorssal szemben, úgyhogy a nézők alig figyeltek a menetben haladó Perseusra. A rómaiak a részvét miatt szemüket csak a zsenge korú gyermekekre függesztették, többek szeméből könnyek hulltak, s e látvány miatt örömükbe szomorúság vegyült, míg a gyermekek el nem haladtak.

34. A gyermekek és szolgakíséretük után maga Perseus haladt a menetben sötét színű köntösben és magas szárú makedón cipőben; látszott rajta, hogy az őt ért szerencsétlenség teljesen megzavarta, s elvette az eszét. Barátainak és udvari embereinek serege követte a fájdalomtól elgyötört arccal; könnyes szemüket állandóan Perseusra függesztették, s a nézőkben azt az érzést keltették, hogy csak az ő balsorsát siratják, és önmagukkal legkevésbé sem törődnek. Perseus elküldött Aemiliushoz, s kérte, hogy ne kelljen részt vennie a felvonuláson, hagyják ki a diadalmenetből. Aemilius azonban, mintegy gúnyból célozva gyávaságára és ragaszkodására az élethez, így szólt: „De hiszen ez, mint már előbb is, csak rajta múlik." Azt akarta ezzel kifejezni, hogy Perseus a szégyen helyett választhatja a halált is. Ő azonban ehhez gyáva volt; helyette holmi reményekben ringatta magát, s így az önmagától elvett zsákmány egyik részévé lett.

Sorrend szerint ezután négyszáz aranykoszorú következett, amelyeket a városok küldtek követeikkel Aemiliusnak győzelmi díj gyanánt. Utánuk Aemilius következett pompásan feldíszített diadalszekéren, az a férfiú, aki e nélkül a pompa nélkül is magára irányította volna a figyelmet; aranyszállal hímzett bíborköntöst viselt, és jobb kezében babérágat tartott. A katonák is mindnyájan babérágat tartottak kezükben, s cohorsokba és szakaszokba osztva követték vezérük diadalszekerét. Közben

római szokás szerint tréfás dalokat, majd győzelmi énekeket és Aemiliust dicsőítő költeményeket énekeltek; minden szem ráirányult, mindenki lelkesedett érte, de egyetlen jó szándékú ember sem irigykedett rá. Úgy látszik, a végzet rendeléséből van olyan isteni szellem, melynek az a dolga, hogy a nagy és mértéken felüli jó szerencsének határt szabjon, és úgy keverje az emberi életet, hogy soha ne maradjon elegyítetlenül és tisztán a bajoktól, mert mint Homéros mondja, azok sora megy legjobban, akiknek jóra is meg rosszra is fordul a szerencséjük.

Mt. E.

5.1.33. A CSÁSZÁRI ÉS A SENATUSI PROVINCIÁK AUGUSTUS IDEJÉN

Cassius Dio: *Rhómaiké história* [Római történelem] 53.12-15.

12. Korlátlan hatalmát Octavianus a következőképpen biztosította a senatus és a népgyűlés ellenében. Mivel demokratikus érzületűnek akarta magát feltüntetni, az államügyek gondjait és valamennyi közhivatalt mint különleges törődést igénylőket magára vállalta, emellett hangoztatta, hogy nem ő fog uralkodni személy szerint valamennyi provincia fölött, de még amelyiken netán fog is, azon sem mindörökké, hanem a gyengébbeket, amelyek békésebbek, nem háborúskodnak, átengedte a senatusnak, az erősebbeket viszont, melyek nagyobb kockázatot és veszélyt jelentenek, amennyiben harcos szomszédok élnek mellettük avagy éppen ők maguk szíthatnak nagyobb forrongást, megtartotta magának, elvileg azért, hogy a senatus biztonságban szüretelhesse le a hatalom legszebb gyümölcseit, ő pedig vállán hordozza a gondokat és veszélyeket, gyakorlatilag pedig, hogy a fentiek örve alatt amazokat fegyvertelenné és harcképtelenné tegye, és egyedül ő birtokolja a fegyvereket meg a katonai hatalmat.

Ezért törvényesen a népgyűlés és a senatus birtoka lett Africa, Numidia, Asia, Achaia Epirusszal, Dalmatia, Macedónia, Sicilia, Kréta, Libya Cyrenaica, Bithynia meg a szomszédos Pontus, Sardinia és Baetica, a Caesaré pedig Ibéria fennmaradó része, vagyis Hispánia Tarraconensis meg Lysitania, Gallia egésze, Narbonensis, Lugdunensis, Aquitania és a kelták, az őslakosok csakúgy, mint akik kivándoroltak közülük. Ugyanis bizonyos kelta törzsek, amelyeket germánoknak mondunk, egészében elfoglalták a kelta föld Rajna menti részét, úgyhogy azt róluk Germaniának is nevezzük, *Germania superior* a folyó forrásai közé esik, *(Germania) inferior* pedig a Brit-tengerig tart. Mindezek tehát akkor a Caesar részéhez kerültek, valamint az ún. Alsó-Syria vagy Phoenicia, Cilicia, Cyprus és Egyiptom. Később Cyprust és Gallia Narbonensist átadta a népgyűlésnek, cserébe a magáéhoz csatolva Dalmatiát.

A későbbiekben azután a többi provinciával is ez történt, de erre majd részletesen is ki fog térni elbeszélésem. Azért soroltam így fel valamennyit, mert most mind egyenként tűri az uralmat, kezdetben - és azután még sokáig - viszont kettesével-hármasával együtt szerepeltek az alattvalók között. A többit inkább nem is említem, mert egyrészt emezeknél később kerültek uralom alá, másrészt, ha már akkori-

ban leigázták őket, akkor sem voltak a rómaiak fennhatósága alatt, hanem vagy megtarthatták függetlenségüket, vagy királyoknak engedték át őket. Aztán amelyik mégis római uralom alá került, az a mindenkori uralkodó tulajdonát képezte.

13. Tehát így osztotta el a provinciákat, mert messze el akarta kerülni annak látszatát, hogy a Caesarhoz hasonlóan ő is egyeduralomra törne, és tíz évre biztosította magának a saját része feletti hatalmat azzal az ígérettel, hogy ennyi idő alatt stabilizálja helyzetüket, sőt azzal kérkedett, hogy ha rövidebb idő alatt sikerül megteremtenie a biztonságot, hamarabb adja át ezeket a területeket is a senatusnak. Ezután először mindkét provinciacsoport fölé senatorokat rendelt, Egyiptomot leszámítva - ez utóbbi számára ugyanis a lovagrendet rendelte el, az ismertetett okokból. A későbbiekben azután a senatusi provinciák élére évente, sorsolás útján megválasztott senatorokat küldtek a sokgyerekes vagy a házas előjoggal nem rendelkezők közül, akik a senatus gyűléséből vonultak ki kard és katonai öltözék nélkül. Proconsuli *(anthypatos)* címet viseltek, de nem csupán a két volt consult lehetett jelölni, hanem bármelyik volt főtisztségviselőt vagy akár kijelölt főtisztségviselőt is. Ezeknek is, és a következőknek is ugyanannyi lictoruk *(rabduchos)* volt, amennyi a városban szokás, hatalmi jelvényeiket pedig azonnal magukra kellett ölteniük, amint a városfalon *(pomerium)* kívül kerültek, és egészen hazatérésükig nem volt szabad letenniük.

A másik provinciafajtába saját maga által választott személyeket küldött, akiket legátusainak *(presbeutés)* vagy propraetoroknak *(antistratégos)* nevezett, akkor is, ha consulviseltek voltak. Minthogy a köztársaság idejében ez a két név jelölte a legfőbb hatalmat, saját választott tisztségviselőire a praetor nevet ruházta, mivel a legkorábbi időktől fogva ez illett a háborúhoz, vagyis propraetornak nevezte őket, a másiaknak pedig a consul nevet adta, mondván, hogy őrájuk inkább a béke jellemző. A fenti, vagyis a praetori meg a consuli címeket Italiában megőrizte, a többi területen szolgálókat viszont mind a helyi vezetőknek kijáró névvel illette.

Tehát a propraetor megnevezéssel a választott tisztségviselők élhettek, és tetszése szerinti, de egy évet meg nem haladó időszakra helyezte őket hatalomra. Katonai öltözetet és kardot viseltek, mert a katonák fölött is jogukban állt ítélkezni. Egyébiránt sem a proconsuloknak, sem a propraetoroknak, sem a procuratoroknak *(epitropos)* nem volt megengedve a kardviselés, ha a törvény nem jogosította fel őket arra is, hogy egy katonát kivégezzenek; erre ugyanis nem csupán senatorok, hanem lovagok is kaphattak engedélyt, miután kaptak a másikra is.

így állt tehát a helyzet. Valamennyi propraetort kivétel nélkül hat lictor vette körül, és a nem consulviselt személyekre is rászállt a többiek elnevezése. A hivatali felszereléseket pedig egyformán veszik birtokukba ezek is, és azok is, amikor megérkeztek a számukra rendelt területre; s amikor megbízatásuk lejár, azonnal távoznak.

14. így hát ezek után szokás szerint a volt praetorok és consulok közül küldtek vezetőket ide is, oda is. A császár oda és akkor küldte ki őket, ahová és amikor tetszett neki, és sokan kaptak a provinciák fölött egyszerre praetori, illetve consuli hatalmat, ami olykor ma is előfordul. A senatusnak és a consulviselteknek Africát és Asiát, a volt praetoroknak pedig a maradék területeket juttatta, azzal a megkötéssel valamennyiük számára, hogy a városban letöltött hivatali idejük utáni öt éven belül nem

jelölhetők ki a feladatra. Bizonyos idő elteltével az ilyen személyek mindegyike elnyert valamilyen provinciát, még ha többen is voltak azok számánál. Később azután, ha valamelyik elöljáró nem a megfelelő módon viselte tisztét, provinciájuk átkerült a császár fennhatósága alá. így valamiképpen az ő kezében van a hatalom ezek felett is, mert a provinciák számával egyenlő számú ember kisorsolására ad parancsot, éspedig saját tetszése szerint. Egyesek ide is választott embereiket küldték, és egy évnél hosszabb időre bízták rájuk a feladatot, más uralkodók pedig bizonyos provinciák élére a senatorok helyett lovagokat állítottak.

Ezek a törvények születtek tehát akkor az alattvalóik kivégzésére is feljogosított senatorokkal kapcsolatban. Azonban olyan személyeket is kiküldtek, akiknek ez nem állt hatalmában: a nép, illetve a senatus fennhatósága alá tartozó provinciákba sorsolás útján kijelölt quaestorokat *(tamias),* valamint ülnököket *(paredreuón)* is, azok mellé, akik a főhatalmat birtokolták. Merthogy ez lehetne a helyes megnevezésük, nem névleges, hanem a valódi tevékenységükre utaló, amint már mondtam. A többiek görögösködve ezeket is legátusoknak *(presbeutés)* mondják. Erről a megnevezésről fentebb már részletesen beszéltem. Az ülnököket ki-ki magamagának választja, a volt praetorok egyet a magukhoz hasonló vagy alacsonyabb rangúak közül, a consulviseltek pedig hármat, az azonos rangúak közül, akiket a császárnak is el kell fogadnia. Bizonyos újításokat ezen a téren is bevezettek, de mivel hamar abbamaradtak, elég az eredeti intézkedéseket említeni.

15. A népgyűléshez tartozó provinciákkal kapcsolatban tehát ez történt. De a többibe is küldenek ki embereket, vagyis az úgynevezett császáriakba, illetve oda, ahol egynél több polgári legio állomásozik. A vezetőket maga a császár választja, legtöbbnyire volt praetorok, olykor quaestorok, vagy más, időközben hivatali idejüket letöltött tisztségviselők közül.

A senatorok helyzete tehát így fest. A lovagok közül a tribunus militumokat *(chiliarchos),* a leendő senatorokat és a többi tisztségviselőt, - a köztük levő különbséget fentebb vázoltam - maga a császár küldi ki, némelyeket csupán a városfalakhoz, másokat idegenbe, ahogyan annak idején az első Caesar foglalta törvénybe. A helytartókat *(procurator, epitropos)* - így hívjuk az állami jövedelmek behajtóit meg a rájuk bízottak elköltőit - valamennyi provinciába, az övéibe és a nép fennnhatósága alá tartozókba egyaránt a császár küldi ki, oda lovagokat, emide viszont még libertinusokat *(apeleutheros)* is, leszámítva, ha maga a proconsul hajtja be az adót alattvalóitól. Valamiféle utasításokat a procuratoroknak, a proconsuloknak és a propraetoroknak is ad, hogy a meghatározott feltételek szerint kezdjék meg működésüket. Ahogy ezt is, úgy a nekik meg a többieknek járó fizetést is ekkor foglalták törvénybe, lévén, hogy annak idején fizetett hivatalnokok bocsátották rendelkezésükre az államkincstárból mindazt, amire csak hivatalukhoz szükségük volt, és először a Caesar idejében kezdtek ők maguk behajtani egy meghatározott összeget. Nem mindenki ugyanakkorát, hanem amennyit szükségleteik szerint kirendeltek számukra. Ennek megfelelően, a nekik juttatott vagyon nagysága révén a procuratoroknak is kijár magas rangú elnevezés. Ami pedig mindegyiküknél ugyanúgy van: törvénybe foglalták, hogy sem névjegyzéket nem készíthetnek, sem a kiszabotton felül nem hajthatnak be pénzt, hacsak nem a senatus határozatának vagy a császár

rendeletének engedelmeskedve. Amikor azután megérkezik utóduk, nyomban távozniuk kell a provinciából, nem késlekedhetnek a visszatéréssel, hanem három hónapon belül otthon kell lenniük.

T. K.

5.1.34. FÖLDRAJZTUDOMÁNYOK

Ptolemaios: *Geógraphia* [Földrajz] 1.21-22.

21. Mikre kell ügyelni, ha síkban szerkesztünk térképet?

1. Tehát mindezek miatt tanácsos lenne ügyelni arra, hogy a délköröket jelképező vonalak egyenesek legyenek: a párhuzamosakat pedig egy és ugyanazon középpont körül húzott körök szeletein jelöljük be, és ebből az északi sark alá helyezett pontból kell meghosszabbítani a délkörök egyeneseit, hogy mindenekelőtt megőrződjék ugyanazon gömbfelszín alakzata és illeszkedése szerinti hasonlóság, méghozzá úgy, hogy a délkörök ne hajoljanak el a párhuzamosokhoz képest, ezenfelül összetartsanak ama közös sarkpontba.

2. Mivel nem lehetséges megtartani az összes párhuzamoson keresztül a gömbre jellemző arányt, elégséges lenne erre aThulén, illetve az Egyenlítőn áthaladó párhuzamos esetében gondot fordítani, hogy a mi szélességünket közrefogó oldalak arányosak legyenek a valódiakkal, míg a Rhodoson keresztül húzott párhuzamost, amelyhez a hosszúságbéli távolságokat is a legtöbbször viszonyítják, a délkörhöz viszonyított arányosság szerint kell felosztani, ahogyan Marinus is teszi, vagyis a hasonló körívek közel *%-os* aránya szerint, hogy a lakott földnek ez a közismert hosszúsági foka arányos legyen a szélességével.

3. Hogy mí módon kell alkalmazni ezeket a módszereket, sorjában világossá fogjuk tenni, előbb azonban bevezetésképpen ismertetjük, hogyan kell történnie a földgömb megszerkesztésének.

22. Hogyan kell a lakott földet földgömbön ábrázolni?

1. A földgömb nagyságát szerkesztőjének a jelölendő objektumok számával kapcsolatos terve dönti el, lehetőségei, illetve becsvágya szerint, mivel minél nagyobb lesz az ábra, annál aprólékosabbá és egyszersmind világosabbá válik egyúttal.

2. Bármekkora is lesz tehát, vegyük fel pontosan a sarkpontjait, és illesszünk hozzájuk egy félkört, a gömb felszínétől egy kissé távolabbra, épp csak úgy, hogy a forgás során ne súrolják egymást.

3. A félkör legyen keskeny, hogy ne takarjon le több helyet egyszerre, másik oldala pedig pontosan a sarkpontok alatti pontokon nyúljon végig, hogy majd ennek segítségével húzzuk meg a délköröket. Osszuk 180 szeletre, és írjuk oda mindegyik mellé a számokat, középen kezdve, az Egyenlítő metszéspontjánál.

4. Hasonlóképpen kell eljárni az Egyenlítő berajzolásakor is, vagyis egyik félkörét beosztva 180 egyenlő szeletre, ezen is bejelöljük a számokat annál a szélénél kezdve, amelynél a legnyugatibb délkört húzzuk.

5. A feltérképezést pediglen egyrészt a feljegyzések *(commentarii)* részletes leírásaiból kiindulva, az egyes megjelölt helyek hosszúsági, illetve szélességi foka alapján fogjuk elkészíteni, másrészt az Egyenlítő meg a mozgatható délkör beosztása alapján, vagyis ez utóbbit odaforgatjuk az adott hosszúsági fokhoz, tudniillik az illető számmal jelölt bevágáshoz az Egyenlítőn, míg az Egyenlítőtől számított szélességet éppen hogy a délkör beosztásáról olvassuk le, és a megjelölt számnak megfelelően tesszük ki az adott hely jelét, akárcsak a háromdimenziós éggömb esetében.

6. Ily módon délköröket is be lehet rajzolni tetszőleges hosszúsági fokoknál, gyűrű részekre beosztott oldalát vonalzónak használva, és párhuzamosokat is, bármilyen arányos távolságban, csak a megfelelő távolságot jelölő számhoz kell helyezni a rajzeszközt a délkör oldalán, és a gyűrűvel együtt elforgathatjuk egészen az ismert föld széleit határoló délkörökig.

T. K.

5.1.35. A FÖLD GÖMB ALAKJÁNAK BIZONYÍTÉKAI

Strabón: *Geógraphika* 1.1.20.

Ámde, mint mondottuk, az ilyen vállalkozásnak a geometriára és a csillagászatra van legnagyobb szüksége. És ugyancsak szüksége is van reájuk, mert a földrajzi alakulatokat, az éghajlatot, a nagyságviszonyokat és más, ezek körébe tartozó dolgokat ilyen módszer nélkül lehetetlen helyesen fölfogni. De amennyiben az egész föld felmérésére vonatkozó dolgok más munkákban vannak föltüntetve, itt pedig el kell fogadnunk az azokban kimutatott eredményeket s azoknak hitelt kell adnunk, tegyük föl tehát mi is, hogy a mindenség gömb alakú, de gömb alakú a föld felülete is, még előbb azonban fogadjuk el a testeknek egy központ felé való törekvését is. Ez ugyan nagyon közel áll az érzéki észrevételhez és az uralkodó fölfogáshoz, de hogy valóban úgy van-e, nézzük egy kissé közelebbről. Hogy a föld gömb alakú, annak távolabbi bizonyítéka a központ felé való törekvés és a testeknek súlypontjuk fejé való hajlása, közelebbi bizonyítékai pedig a tengereken és az égen mutatkozó jelenségek, ezenkívül tanúskodhatik még mellette az érzéki észrevétel és a közfelfogás. Világos ugyanis, hogy a tenger felületének kidomborodottsága gátolja meg a hajósokat abban, hogy a távoli és szemükkel egyenlő magasságban levő fényt meglássák. A szemük magasságánál magasabbra függesztett dolgok láthatók, bár azoktól távolabb vannak, úgyszintén a szem is meglátja az előbb még nem látható dolgokat, ha magasabb pontról nézi őket. Ezt bizonyítja a költő is a következő sorral:

> ... s Odüszeusz meglátta közelben a földet,
> vizsgán nézve, midőn egy nagy hullám fölemelte.[1]

[1] Homérosz: ***Odüsszeia*** V. 393. D. G.

És az alacsony fekvésű vidék is mindig jobban és jobban kidomborodik, ha feléje hajóznak, s ami kezdetben alacsonynak tetszett, mind jobban ki-kiemelkedik. Az égitestek körforgása is világosan látható, részint más módon, részint a napóránál tapasztalható jelenségekből. Ebből, ha gondolkozunk, nyomban rájöhetünk arra, hogy azon esetben, ha a föld a végtelenben gyökereznék, ilyen körforgás nem történhetnék meg. Ami a szélességi fokokat illeti, azokat a lakott helyekről szóló részben fogjuk fejtegetni.

EJ.

5.1.36. GALLIA FÖLDRAJZA ÉS NÉPESSÉGE

Strabón: *Geógraphika* 4.1.1-2.

1. Most az Alpokon túl levő Keltika (értsd: Gallia) következik. Ennek alakját és nagyságát nagy vonásokban már előbb megrajzoltuk, most részletenként kell bemutatnunk. Némelyek három részre osztják: aquitánokra, belgákra és keltákra. Az aquitánok nemcsak nyelvre, hanem testalkatra is teljesen különbözők, jobban hasonlítanak az ibérekhez, mint a gallokhoz. A többiek külsőre nézve gallok ugyan, de nem mind egynyelvűek, hanem némelyek kissé eltérő módon beszélnek. Államszervezetük és életmódjuk szintén különbözik egy kissé. Tehát aquitánoknak és keltáknak nevezték a Pyréneusok közelében lakókat a Kemmenon hegységig. Már említettük ugyanis, hogy ezt a Keltikát nyugatról a Pyréné hegység határolja, amely mindkét oldalon érintkezik a tengerrel, a belsővel is, meg a külsővel is; keleten pedig a Rhénos, párhuzamosan a Pyréneusokkal; az északi és a déli részeket egyik részen az Ókeanos veszi körül a Pyréneusok északi hegyfokaitól a Rhénos torkolatáig, az ellenkező részen pedig a Massalia és Narbón vidékén levő tenger és az Alpok, Liguriától kezdve a Rhénos forrásvidékéig. A Pyréneusokkal derékszögben húzódik keresztül a síkság közepén a Kemmenon hegység, s ennek a közepe táján végződik Lugdunon keleten; mintegy 2000 stadionnyira nyúlik. Aquitánoknak mondták azokat, akik a Pyréneusoknak és a Kemmenonnak északi oldalán laknak a Garuna folyón belül egészen az Ókeanosig, keltáknak pedig azokat, akik a másik részeken s a Massalia és Narbón vidéki tengernél laknak, s néhány alpesi hegyet is érintenek; belgáknak nevezték a többieket az Ókeanos mentén a Rhénos torkolatáig, s még egyes Rhénos és Alpok vidéki lakosokat. így adta ezt elő az isteni Caesar is emlékirataiban. Augustus Caesar a négy részre osztáskor a keltákat a narbóni tartományba sorolta, aquitánoknak azokat tekintette, akiket amaz, de hozzájuk csatolt még a Garuna és Ligér folyó közt lakó 14 törzset, a többit meg két részre osztva az egyiket Lugdunonhoz csatolta a Rhénos felső folyásáig, a másikat a belgákhoz. A földrajzírónak be kell számolnia mindazokról, amelyek a természeti fekvés szerint vagy néprajzilag el vannak választva, ha éppen említésre érdemesek, amit azonban a vezérek kormányzás közben az alkalomnak megfelelően gyakran változtatnak, elegendő csak nagyjában megemlíteni, a részletes leírást pedig másoknak kell átengedni.

2. Ezt az egész területet folyók szelik át, amelyek részint az Alpokból, részint a

Kemmenonból és a Pyréneusokból erednek,és amelyeknek egy része az Ókeanosba ömlik, más része pedig a mi tengerünkbe. A vidékek, amelyeken keresztülfolynak, legnagyobbrészt síkságok és hajózható csatornáktól átszegdelt dombvidékek. A folyók olyan nagyszerű helyzetben vannak egymáshoz viszonyítva, hogy az árukat az egyik tengerből a másikba lehet szállítani, s a rakományt csak kis darabon kell szárazon vinni, s ott is könnyen lehet továbbítani, nagyobbrészt pedig a folyókon részint fölfelé, részint lefelé hajózva. A Rhodanos ezenkívül még más szempontból is előnyös, ugyanis, amint már mondottuk, a mi tengerünkbe ömlik, amely jobb a külsőnél, s annak a vidéknek a legáldottabb területén folyik keresztül. Az egész Narbónitis ugyanis ugyanazokat a terményeket adja, mint Itália. Ha északra és a Kemmenon hegység felé haladunk, olajfa és a fügefa nem tenyészik többé, a többi azonban megterem. Ha még tovább megyünk, a szőlő már nehezen érik be. A többi része mind sok gabonát, kölest, makkot termel, és mindenféle háziállatot táplál, nincs terméketlen vidéke, hacsak mocsarak és erdőségek nem akadályozzák a termelést, ámbár itt is nagyobb a lakosok száma, mint szorgalma. Az asszonyok termékenyek és jó anyák, a férfiak azonban inkább harcosok, mint földművelők; most azonban a fegyvereket letéve kénytelenek a földműveléssel foglalkozni.

EJ.

5.1.37. CAESAR BRITANNIA MEGHÓDÍTÁSÁRA INDUL

Caesar: *Commentarii de bello Gallico* [A gall háború] 4.20-23.

20. A nyárból már csak kevés idő volt hátra, s noha ezen a vidéken Gallia északi fekvése miatt korán szokott beköszönteni a tél, Caesar Britanniába készült, mert tudta, hogy az ellenfeleivel vívott háború folyamán majdnem minden gall törzs onnan kapott segítséget. Az évszak előrehaladottsága esetleg megakadályozhatta a hadjárat lebonyolítását, ő azonban úgy vélte, hogy már magában az is rendkívül hasznos dolog lesz, ha a sziget földjére léphet, kitapasztalhatja, kik lakják, és megismerheti tájait, kikötőit, a partraszállási lehetőségeket, melyeket a gallok jóformán nem ismertek. A kereskedőkön kívül ugyanis alig-alig merészkedik valaki Britanniáig, s a kereskedők is csupán a partvidéken, de annak is csak a Galliával szemközt fekvő részén járatosak, így aztán Caesar hiába hívatta magához mindenünnen a kereskedőket, nem sikerült felvilágosítást kapnia tőlük, milyen nagy a sziget, hányféle és milyen nép lakja, hogyan harcolnak, mik a szokásaik és melyek a nagyobb hajórajok befogadására alkalmas kikötők.

21. Mielőtt még a vállalkozásba belefogott volna, tájékozódás céljából előreküldötte egy hadihajóval C. Volusenust, akit erre a feladatra alkalmasnak ítélt. Meghagyta neki, hogy mihelyt mindent alaposan kifürkészett, sietve térjen vissza hozzá. O maga csapataival a morinusok földjére vonult, mert onnan lehetett a legrövidebb tengeri úton átkelni Britanniába. A szomszédos vidékek lakóitól követelt hajók szintén oda gyülekeztek, s oda rendelte azt a hajórajt is, melyet előző évben szerelt fel,

mikor a venetusok ellen vezetett hadjáratot. Mivel terve ismeretessé vált, s a hírt a kereskedők a britannusok között is elterjesztették, közben a sziget számos törzsétől követek járultak elébe: ezek fogadkoztak, hogy túszokat adnak, és fejet hajtanak a római nép hatalma előtt. Caesar meghallgatta a követeket, aztán nagylelkű ígéretekkel és azzal a buzdítással engedte őket haza, hogy tartsanak ki eltározásuk mellett. Kísérőül velük küldte Commiust, akit az atrebasok legyőzése után a törzs királyává nevezett ki; őt bátorsága és esze miatt egyaránt nagyra becsülte, úgy gondolta, hogy feltétlen híve, s Commiusnak ezen a vidéken különben is nagy tekintélye volt. Azt az utasítást adta neki, látogasson meg minél több törzset: buzdítsa őket, hogy hódoljanak meg a római nép előtt, s egyúttal hozza tudomásukra, hogy Caesar hamarosan megérkezik. Ezalatt Volusenus végigkémlelte az egész partvidéket (már amennyire lehetett, mert óvakodott kiszállni a hajóból, és összecsapni a barbárokkal), aztán öt nap múlva visszatért Caesarhoz, és jelentette, mit tapasztalt.

22. Míg Caesar itt időzött, hogy a hajórajt felkészítse az útra, a morinusok földjének nagy részéből követek érkeztek hozzá. Elnézését kérték korábbi tetteikért, amikor barbárul, a római nép szokásait és gondolkodásmódját nem ismerve háborút indítottak ellenünk, s megígérték, hogy teljesítik parancsait. Caesar úgy vélte, hogy a dolog éppen kapóra jött, hiszen nem akart ellenséget hagyni a háta mögött, hadjáratra az évszak előrehaladottsága miatt nem gondolhatott, s britanniai terveit mindenképpen előbbre valónak ítélte az ilyesféle apró-cseprő feladatoknál. Számos túszt követelt tőlük, s mihelyt ezeket a kezébe adták, elfogadta meghódolásukat.

Mintegy nyolcvan teherhajót vont össze és látott el fedélzettel; ennyit elegendőnek vélt két legio átszállításához. A rendelkezésére álló hadihajókat szétosztotta quaestora, legátusai és praefectusai között. Az említettekhez járult még tizennyolc teherhajó, melyeket a gyülekezőhelytől nyolc mérföldre feltartóztatott az ellenszél, úgyhogy nem tudtak befutni a közös kikötőbe: ezt a tizennyolc hajót jelölte ki a lovasság számára. A sereg hátramaradó részét Q. Titurius Sabinus és L. Aurunculeius Cotta legátusokra bízta, azzal, hogy vezessék a menapiusok és a morinusok néhány olyan körzete ellen, ahonnan nem jöttek hozzá követek; E Sulpicius Rufus legátusnak pedig azt a parancsot adta, hogy megfelelő létszámú őrséggel a kikötőt tartsa megszállva.

23. Miután intézkedéseit megtette, felhasználta a hajózásra kedvező időjárást, és éjféltájban felszedette a horgonyt. A lovasságnak parancsot adott, hogy vonuljon a másik kikötőbe, hajózzon be, és kövesse őt. A lovasok kissé késlekedve teljesítették a parancsot, ő maga azonban, kilenc óra felé, első hajóival már Britanniába ért, s ott a környező dombokon megpillantotta az ellenség készenlétben álló fegyveres alakulatait. Olyan volt a terep, a dombok olyan szorosan a tenger mellett húzódtak, hogy a magaslatokról dárdazáporral lehetett elárasztani a partot. Caesar semmiképpen sem tartotta megfelelőnek ezt a helyet a kiszállásra, tehát horgonyt vetett, és várt egészen délután két óráig, míg a többi hajó is megérkezik. Közben egybehívta a legátusokat és a katonai tribunusokat. Feltárta előttük, mit hallott Volusenustól, tudtukra adta tervét, majd figyelmeztette őket, hogy minden hadmozdulatot szigorúan a parancs szerint, alkalmas időpontban hajtsanak végre, miként azt a harc, különösképpen a

tengeri harc szabályai megkövetelik, ahol gyors és állandó változásokra van kilátás. Elbocsátva tisztjeit, kihasználta a dagállyal egy időben támadt kedvező szelet, adott jelre felszedette a horgonyt, s körülbelül hét mérfölddel továbbhajózott. Ott egy sík és nyílt tengerparti rész mentén megállította hajóit.

Sz. T.

5.1.38. A GERMÁNOK SZOKÁSAIRÓL

Caesar: *Commentarii de hello Gallico* [A gall háború] 6.21-23.

21. A germánok szokásai egészen mások. Nincsenek például druidáik, akik a vallási ügyeket irányítják, és kisebb súlyt fektetnek az áldozatokra is. Az istenek sorába csak olyanokat számítanak, akiket, amiket látnak, vagy akik segítségét kézzelfoghatóan tapasztalják, így Solt, Vulcanust meg Lunát, a többit még hírből sem ismerik. Egész életüket vadászatok és katonai gyakorlatok töltik be: már gyermekkoruktól fogva kemény, fáradságos életmódra készülnek. A legnagyobb dicsőséget az aratja övéi között, aki leghosszabb ideig megtartóztatja magát a szerelemtől; úgy vélekednek, hogy ezáltal az ember magasabbra nő, erősebb és inasabb lesz. Azt viszont a legszégyenletesebb dolgok közé sorolják, ha valakinek húszéves kora előtt dolga volt nővel, holott ezen a téren nem titkolnak semmit: a férfiak és a nők együtt fürdenek a folyókban, ruhájuk is csak bőr vagy rövidre szabott prém, mely testük nagy részét fedetlenül hagyja.

22. A földművelésre nem sok gondot fordítanak, táplálékuk javarészt tej, sajt és hús. Senkinek sincs meghatározott nagyságú földterülete vagy magánbirtoka; a tisztségviselők és vezető emberek a szorosabb közösségben élő családoknak, illetve nemzetségeknek évről évre annyi földet jelölnek ki, és ott, ahol, és amennyit jónak látnak, de kötelezik őket, hogy egy év múlva máshová költözzenek. Ennek - mint mondják - több célja van: hogy ne válhassanak a megszokás rabjaivá, és ne cseréljék fel a katonáskodást a földműveléssel; hogy ne növelhessék birtokaikat, s a hatalmasok ne űzhessék el a szegényebbeket földjükről; hogy a hideg és a meleg ellen ne építhessenek kényelmes házakat; hogy ne fejlődhessen ki bennük a kapzsiság, mely a pártoskodás és széthúzás melegágya; végül, hogy a nép nyugodt és elégedett legyen; mindenki lássa, hogy kinek-kinek éppen annyi jut osztályrészül, mint a leghatalmasabbaknak.

23. Az egyes törzsek számára az a legnagyobb dicsőség, ha a körülöttük elterülő vidéket széles sávon ember nem lakta pusztasággá változtatják. Szerintük a vitézség legbiztosabb jele, hogy a földjükről elűzött szomszédos törzsek más vidékre vándorolnak, s a közelükben senki nem mer lakni; egyúttal nagyobb biztonságban is érzik magukat így, mert nem kell tartaniuk meglepetésszerű támadásoktól. Valahányszor hadjáratot vezetnek, vagy ellenséges betörést vernek vissza, vezéreket jelölnek ki; ezek a háború ideje alatt élet és halál urai. Békében nincsenek közös tisztségviselőik: az egyes vidékek és körzetek vezető emberei szolgáltatnak igazságot, ők simít-

ják el a vitákat övéik között. A rablás, ha a törzs határán kívül történik, egyáltalán nem szégyenletes dolog; azt állítják, hogy ezzel edzik a fiatalokat, ezt használják eszközül a tunyaság ellen. Mi több, a törzsi gyűlésen jelenti be valamelyik vezető ember, hogy portyára készül, ott kérdezi meg, ki csatlakozik hozzá. Ilyenkor azok, akik bíznak benne és jónak látják a tervét, felállnak, és a nép lelkes szerencsekívánatai közt ígérik meg támogatásukat. Aki mégsem vesz részt a vállalkozásban, azt árulónak, szökevénynek tekintik, és többé soha, semmiben nem adnak a szavára. Vendéget megsérteni az ő szemükben szentségtörés. Bárki legyen is az, és bármilyen okból jöjjön hozzájuk, megvédelmezik minden jogtalanságtól: személye teljes sérthetetlenséget élvez, tárt kapukra talál mindenütt, mindenki megosztja vele a táplálékát.

Sz.T.

5.1.39. EGYIPTOM IGAZGATÁSA A RÓMAI HÓDÍTÁST KÖVETŐEN

Strabón: *Geógraphika* 17.1.12.

Ez (Egyiptom) most tartomány, mely tekintélyes adókat szolgáltat, s melyet derék emberek, a mindenkor odaküldött helytartók kormányoznak. A kiküldött tehát a király helyét foglalja el, s alája van rendelve a bíró, aki dönt a perek legnagyobb részében. Egy másik tisztviselő az ún. idiologos, a gazdátlan és mindama javak vizsgálóbiztosa, amelyeknek Caesarra kell szállniok. Ezek mellett vannak Caesar szabadosai és sáfárai, akik nagyobb és kisebb ügyekkel vannak megbízva. Ott van a hadseregnek három légiója is, melyek közül egy a városban van elhelyezve, a többi a vidéken. Ezeken kívül még kilenc római cohors van ott, három a városban, három az aithiopiai határon Syénében, mint a vidék őrsége, három a többi vidéken. Van még három lovascsapat is, amelyek hasonlóképpen vannak elhelyezve a megfelelő helyeken. A bennszülött hatóságok közül a városban van az exégétés, aki bíborruhát visel és ősi tisztelet övezi. Ő gondoskodik a városra nézve hasznos dolgokról, azután a főjegyző és a főbíró, negyedik meg az éjjeli őrség parancsnoka. Ezek a hivatalok a királyok idejében is megvoltak, minthogy azonban a királyok rosszul kormányoztak, a törvénytelenség miatt a város jóléte is megszűnt. Ezért utálja az akkori állapotot Polybios, aki a városban tartózkodott, amikor azt mondja, hogy három fajta lakja a várost: az egyiptomi és a bennszülött nép, heves vérmérsékletű és a polgári életre nem hajló; a nyomasztó nagyszámú és zabolátlan zsoldos had, mert régi szokás szerint fegyveresekül idegeneket tartottak, akik azonban a királyok semmirevalósága révén megtanulták, hogy inkább ők uralkodnak, mint hogy rajtuk uralkodjanak; a harmadik az alexandreiai nép, bár ez sem igazában polgári gondolkodású, de mégis jobb amazoknál. Mert ha vegyes származásúak is, mégis hellének voltak eredetileg, és emlékeztek a hellének közös erkölcseire. Miután ez a néptömeg is megsemmisült, főképpen Euergetés Physkón révén, akinek az idejében Polybios Alexandreiában járt, minthogy ugyanis többször tört ki lázadás, Physkón a népet martalékul

vetette oda a katonáknak, s ezzel pusztulását okozta. Ekkor tehát, mint mondja, a város helyzete olyan volt, hogy valóban ráillett a költőnek ez a mondása

Egyiptomba az út hosszú, s nagyon is veszedelmes.[1]

F.J.

5.1.40. HISPÁNIA IGAZGATÁSA A RÓMAI HÓDÍTÁST KÖVETŐEN

Strabón: *Geógraphika* 3.4.20.

Most, amikor a tartományok részint a római nép és a senatus, részint az uralkodó alá vannak rendelve, Baitika a nép alá tartozik, és praetor *(stratégos)* van odaküldve quaestorral *(tamias)* és legátussal *(presbeutés);* ennek keleti határát Kastalón közelében állapították meg. A többi rész Caesaré; ő két helytartót *(presbeutés)* küld oda, egy praetorit *(stratégikos)* és egy consulit *(hypatikos);* a praetori, aki mellett egy legátus is van, igazságot szolgáltat a Baitika melletti lysitánoknak, akiknek földje egészen a Duriosig s annak torkolatáig terjed; ezt az országot jelenleg is így nevezik. Itt van Augusta Emerita is. A többi pedig (s ez Ibériának a túlnyomó része) egy consuli helytartónak van alárendelve, akinek mintegy 3 legiónyi tekintélyes hadserege és 3 legátusa van, akik közül az egyik a Durioson túl levő egész északi területet őrzi, amelyet azelőtt Lysitaniának, most Kallaikának neveznek, ezekhez csatlakoznak az északi részek az asturokkal és kantaberekkel. Asturián keresztül folyik a Melsos folyó, s attól nem messzire van Noiga városa, közelében az óceán kiöntése, amely elválasztja az asturokat a kantaberektől. A további hegyvidéket a Pyrénéig a második legátus igazgatja, a másik légióval. A harmadik a beljebb levő területeket kormányozza, s rendben tartja a már meghódolt, szelíd és itáliai módra tógában járó népeket. Ezek a keltibérek és az Ibér közelében kétoldalt egészen a tengerpartig lakó népek. A helytartó maga a tengerparti részeken telel, főképpen Karthágóban és Tarrakónban, igazságot szolgáltatva, nyáron pedig körutat tesz, mindig azt fürkészve, hogy hol milyen közbelépésre van szükség. Vannak caesari felügyelők is, lovagrendi férfiak *(epitropoi tou Kaisaros, hippikoi andres),* akik a katonák közt kiosztják az ellátásukhoz szükséges utánpótlást.

F.J.

[1] Homérosz: ***Odüsszeia*** IV. 483. D. G.

5.2. A római császárság kialakulása és a római császárság kora

5.2.1. PLARASA/APHRODISIAS, CIBYRA ÉS TABAE ESKÜJE

Reynolds 1.

Másodlagos felhasználásban az aphrodisiasi színházból előkerült márványoltár, ma a törökországi Aphrodisias múzeumában őrzik.
Kr. e. 2. század.

Zeus Philiosnak, az Egyetértésnek *(Homonoia,* gör.; *Concordia* lat.) és Róma istennőnek Plarasa/Aphrodisias, Cibyra és Tabae népe, akik esküt tettek a frissen elégetett áldozat fölött, áldozatot mutatva be az egymással kötött természeti szövetség, örök egyetértés és testvériség pecsétjeként, hogy sem a rómaiak, sem egymás ellen nem cselekszenek semmit, és senki nem terjeszt elő, nem indítványoz, nem javasol és nem nyújt be semmit az esküben foglaltakkal ellentétben.

Aki pedig bármit cselekszik ezek ellenében, arra teljes pusztulás vár, mind őrá, mind családjára, halálbüntetéssel sújtható, és akárki felelősségre vonhatja, közös megegyezésükkel összhangban.

Egymás érdekeit pedig minden lehetséges módon, kölcsönösen előmozdítják, kifogást nem emelve, és betartják a megállapodást.

T. K.

5.2.2. AZ ELHUNYT URALKODÓ ISTENIVÉ VÁLÁSÁNAK HAGYOMÁNYA A RÓMAIAKNÁL

Plutarchos: *Vitae parallelae* [Párhuzamos életrajzok], *Numa 2.*

Róma harminchét éve állt már fenn Romulus uralkodása alatt, amikor július 5-én, vagyis azon a napon, amelyet *Nonae Capratinaenak* neveznek, Romulus nyilvános áldozatot mutatott be a városon kívül az úgynevezett Kecskemocsárnál, a senatus és a nép jelenlétében. Hirtelen félelmetes égiháború támadt, viharos szélvész tört ki és egy felhő szállt a földre. A megrémült sokaság szertefutott, Romulus pedig eltűnt szem elől, és soha többé nem látta senki sem élve, sem holtan. A gyanú a patríciusokra terelődött, a nép körében híre terjedt, hogy azok a patríciusok ölték meg a királyt, akik már régen nehezen viselték a királyságot, hiszen Romulus keményen és zsarnoki módra bánt velük, és saját kezükbe akarták venni az uralmat. A patríciusok azzal igyekeztek elterelni magukról a gyanút, hogy istenként kezdték tisztelni Romulust, mondván, hogy nem halt meg, hanem jobb sors részese lett. Proclus, az egyik legtekintélyesebb patrícius, meg is esküdött rá, hogy látta Romu-

lust fegyveresen a mennybe szállni, s egy hang azt parancsolta, hogy ezután Quirinusnak nevezzék.

Mt. E.

• A királyság korára, intézményrendszerére vonatkozóan lásd ÓRT 45-55.

5.2.3. A RÉGI HADVEZÉREK EMLÉKÉNEK TISZTELETE AUGUSTUS ALATT

Suetonius: *De vita Caesarum* [A **Caesarok** élete], *Augustus* 31.5.

A halhatatlan istenek után leginkább a hadvezérek emlékét tisztelte, akik a római nép hatalmát a legalacsonyabb fokról a legmagasabbra emelték. Ezért, megtartva a régi feliratokat, mindegyiknek helyreállíttatta a maga épületét, szobraikat pedig diadalmeneten viselt díszruhájukban, az isteneknek ajánlva elhelyeztette fórumának két oszlopcsarnokában; azután kiáltványában közhírré tette: ezt gondolta ki, hogy a polgárok őt még életében, az eljövendő korok princepseit pedig később, ezekkel a hadvezérekkel mérhessék össze. Pompeius szobrát is elhozatta a curiából, ahol C. Caesart megölték, és egy márványívre állíttatta fel, Pompeius színházával szemközt.

K. F.

5.2.4. SULLÁNAK FELAJÁNLOTT SZOBOR TALAPZATÁNAK FELIRATA

CIL I.2 721; CIL VI 1297.
A 16. században Rómában, a Quirinalison, a *Dei Fidii* temploma közelében talált felirat. Ma a nápolyi Nemzeti Múzeumban (Museo Nazionale) őrzik.
Kr. e. 82-79. között.

Lucius Cornelius Sulla Felixnek, Lucius fiának *(Lucio Cornelio Luciifilio Sullae Felici),* a dictatornak *(dictatori)* (a szobrát felajánlotta) a *vicus laci Fund(ani).*

B. L.

• Sulla Kr. e. 82-79 között birtokolta a dictator címet. Az általa betöltött tisztség - és a vele ráruházott feladatkör - pontos megnevezése *dictator legibus scribundis et rei publicae constituendae* volt. Ebbe a korszakba helyezendő el a fenti szoborbázis felirata *(titulus honorarius),* amelyet a Quirinalis domb *(mons Quirinalis)* nyugati lejtőjén húzódó, a kivitelező *(redemptor laci)* nevéből *(Fundanius) lacus Fundanusmk* nevezett víztározó körzete *(vicus)* állított a dictator tiszteletére. Cicerótól tudjuk, hogy Sullának a *Forum Romanumon* a *rostrán* állítottak fel aranyozott lovas szobrot *(Phil.* 9.6.13). A felirat ellenben arról tanúskodik, hogy Róma városának egyéb lakókörzeteiben *(vici Urbis Romae)* is felállították szobrait. A fenti feliraton egy másik, ókori szer-

zőknél is megtalálható érdekesség is olvasható: Sullának volt egy második *cognomene* (pontosabban *agnomené),* a *Félix* („boldog, szerencsés", lat.) név. Velleius Paterculustól tudjuk (2.27.5), hogy ezt a nevet akkor kapta, amikor politikai ellenfelének, Mariusnak a fia Kr. e. 82-ben meghalt. Lásd még a 4.6.9. sz. szemelvényt.

5.2.5. IULIUS CAESAR, A DICTATOR

Suetonius: *De vita Caesarum* [A **Caesarok élete],** *Caesar* 37-38; 40-44.

37. A háborúk befejeztével ötször tartott diadalmenetet, Scipio legyőzése után, néhány napos szünetek közbeiktatásával, egy hónap alatt négyet, aztán Pompeius fiainak leverése után még egyet. Első és legfényesebb diadalmenete a galliai volt, utána az alexandriai, majd a pontusi, a rá következő az africai, az utolsó pedig a hispániai; mindegyiket más-más díszletekkel és kellékekkel tartotta. A galliai diadalmenet napján a Velabrum mellett elhajtva eltört kocsijának tengelye, s ő kis híján kiesett belőle; fáklyafény mellett vonult fel a Capitoliumra, a fáklyatartókat jobbról-balról negyven elefánt vitte. A pontusi győzelem diadalmenetében egy feliratot is vittek, mely három szóból állt csupán:

„Jöttem, láttam, győztem!" Ez a többi felirattól eltérően nem a véghezvitt tettekre emlékeztetett, hanem a háború gyors befejezésére.

38. Minden kiszolgált gyalogosának zsákmány címén a polgárháború kezdetén juttatott kétezer sestertiuson felül még huszonnégyezer sestertiust adott. Földet is osztott, de nem egy tagban, hogy ne kelljen a birtokosokat elzavarnia helyükről. A nép között a tíz-tíz modius gabonán s ugyanannyi font olajon kívül háromszáz sestertiust osztott ki fejenként, amit már korábban megígért, s késedelmi kamatként még száz-száz sestertiust ráadásul. Rómában kétezer sestertius összegéig mindenkinek elengedte egyévi házbérét, Italiában pedig ötszáz sestertiusig. Lakomát meg húsosztást is rendezett, a hispániai győzelem után pedig nagyszabású villásreggelit, kettőt is, az elsőt ugyanis szűkösnek s a maga nagyvonalúságához méltatlannak tartotta, ezért négy nappal később egy másik, az előbbinél dúsabb lakomát adott.

40. Ezek után Caesar az állam újjászervezéséhez látott; megreformálta a naptárt, melyet a pontifexek a szökőhónap nyakra-főre való beiktatásával már rég úgy összezavartak, hogy sem az aratás ünnepe nem esett már nyárra, sem a szüreté őszre; a naptári évet a nap járásához igazította, meghatározván, hogy háromszázhatvanöt napból álljon, megszüntette a szökőhónapot, helyette minden negyedik évben közbeiktatott egy napot. Hogy pedig a jövőben a következő január elsejétől kezdve az időszámítás rendje kiigazodjék, november és december közé beiktatott két hónapot: ezért az év, melynek során mindezt bevezette, a szökőhónappal együtt - mert a régi gyakorlat szerint az is éppen erre az évre esett - tizenöt hónapból állt.

41. Kiegészítette a senatust, patriciusi rangra emelt egyeseket, megszaporította a praetorok, aedilisek, quaestorok s még a kisebb rangú tisztviselők számát is; rehabilitálta azokat, akiket a censor leminősített vagy akiket a bíróság hivatalhajhászás-

ban elmarasztalt. A választási jog gyakorlásán úgy osztozott meg a néppel, hogy a consulságra pályázók kivételével a többi hivatali jelöltet felerészben a nép akarata szerint, felerészben Caesar ajánlására nevezték ki. Volt, hogy ezt az ajánlást a tribusokhoz intézett körlevélben tette meg, röviden így: „Caesar, a dictator, ehhez vagy ahhoz a tribushoz. Ezt és ezt az embert ajánlom nektek, hogy szavazatotok segítségével elnyerje hivatalát." A proscribáltak gyermekeinek is megengedte, hogy tisztséget viseljenek. Az igazságszolgáltatást ismét kétfajta, egy lovagrendű és egy senatori rendű bíróra bízta, a harmadik fajtát, a számvivőkét megszüntette. A népszámlálást nem a szokásos módon és helyen végeztette, hanem utcánként a bérháztulajdonosokkal, és az állami gabonában részesülő háromszázhúszezer lakos névsorából körülbelül százötvenezret törölt; elrendelte továbbá, hogy a praetor minden évben a névjegyzékben nem szereplő lakosok közül sorshúzás útján töltse be az elhunytak helyét, nehogy a jövőben egy újabb népszámlálás megint zavargásokra szolgáltasson okot.

42. Nyolcvanezer polgárt osztott be tengeren túli gyarmatokra, de hogy az ily módon megcsapolt Város lakosságának létszámát biztosítsa, elrendelte, hogy húsz éven felüli és negyven éven aluli polgár, hacsak nincs fölesküdve, három egymás után következő évben nem tartózkodhat távol Italiától, s a senatorok fiai is csak abban az esetben utazhatnak külföldre, ha valamely tisztviselő katonai vagy polgári kíséretéhez tartoznak; továbbá, hogy az állattenyésztők pásztoraikat legalább harmadrészben felserdült szabad születésűek közül alkalmazzák. Rómában minden orvosnak s a szabad művészetek mestereinek megadta a polgárjogot, hogy ők maguk szívesebben maradjanak a Városban, másokat meg odacsalogassanak. Az adósságok ügyében - véget vetve reménységük élesztgetésének, hogy a tartozásokat eltörlik - elrendelte, hogy az adósok a polgárháború előtt kifizetett árak alapján felbecsült ingatlanvagyonukkal elégítsék ki hitelezőiket, levonva az adósság összegéből azt, amit kamat címén már készpénzben lefizettek vagy írásban átruháztak; ezzel a kikötéssel a kölcsönnek csaknem egynegyede oda lett. Minden egyesületet, kivéve a nagyon régi alapításúakat, feloszlatott. A bűntettek megtorlását megszigorította; és minthogy a gazdag emberek könnyebben követtek el bűncselekményt, hiszen vagyonuk meghagyásával mehettek száműzetésbe, a gyilkosokat, mint Cicero írja, egész, a többi bűnösöket fele vagyonuk elkobzásával büntette.

43. Igen gondosan és nagy szigorúsággal szolgáltatott igazságot. A zsarolás címén elítélteket még a senatori rendből is eltávolította. Egy volt praetor házasságát érvénytelenítette, mert csak két napja elvált nőt vett el, noha házasságtörésnek még a gyanúja sem merült fel. Szabályozta a külföldi áruk vámját. Megtiltotta a gyaloghintó használatát, bíborruha és gyöngyök viselését, felmentést ez alól csak meghatározott rangú és korú személyeknek s meghatározott napokra adott. Igen szigorúan megtartotta a fényűzést korlátozó törvényt, a piacok köré őröket állított, akik a tilalomba ütköző élelmiszereket lefoglalták és elébe vitték; olykor lictorokat és katonákat is kirendelt, s ha az őrök figyelmét valami elkerülte, azok még az ebédlőből is elvitték a már feltálalt ételt.

44. De a város szépítésére és fejlesztésére, nemkülönben a birodalom védelmére és kiterjesztésére is napról napra újabb és nagyvonalúbb terveket szőtt: mindenek-

előtt olyan Mars-templomot akart építeni, amekkorát még nem látott a világ, feltöltve és elegyengetve azt a tavat, melyen a tengeri csatát rendezte, továbbá egy különlegesen nagy, a tarpeji sziklához simuló színházat. A polgári jogokat tömörebb formában kívánta rögzíteni, és a törvények terjengős rengetegéből néhány könyvbe összegyűjteni a legmegfelelőbbeket és legfontosabbakat; a lehető legnagyobb görög és latin nyelvű, nyilvános könyvtárakat akarta megnyitni, a könyvek beszerzésével és rendelésével Marcus Varrót bízva meg; terve volt még a pomptinusi mocsarak kiszárítása, a Fucinus-tó lecsapolása, út építése az Ad- riai-tengertől az Appenninek gerincén át a Tiberisig, az Isthmus átvágása, a Pontust és Thraciát elözönlő dákok visszaszorítása, végezetül Kis-Armenián keresztül háborút akart indítani a parthusok ellen, de nem akart megütközni velük, míg alaposan ki nem ismerte őket.

Ilyesmikkel foglalkozott, ilyesmiket tervezgetett, mikor a halál utolérte.

K. F.

5.2.6. ÁTMENET A KÖZTÁRSASÁGKORBÓL A PRINCIPATUS KORÁBA

Tacitus: *Annales* [Evkönyvek] 1.2; 3.7; 4.1-3.

2.1. Amikor Brutus és Cassius pusztulása után már nem volt köztársasági haderő, Sextus Pompeiust Sicilia mellett leverték, és Lepidus kiforgatása, Antonius öngyilkossága után a Iulius-pártnak is csak Caesar maradt vezérül *(dux),* s lemondott triumviri címéről, mintha consulként járna el és a nép védelmére beérné a tribunusi joggal, miután a katonaságot ajándékokkal, a népet gabonával, az egész államot a béke édességével lekenyerezte *(militem donis, populum annona, cunctos dulcedine otii pellexit),* lassanként magasabbra tört: magához ragadta a senatus, a magistratusok, a törvények jogkörét *(munia senatus magistratuum legum),* s ennek senki sem szegült ellene, hiszen a legderekabbak a háborúkban vagy a proskribálás során elhullottak, a többi előkelő pedig, minél jobban hajlott a szolgaságra, annál nagyobb gazdagsághoz és kitüntetésekhez juthatott, és az új helyzetből hasznot húzva inkább a biztosat és meglevőt, semmint a régit és kockázatosat választotta. 2. Ezt az állapotot a tartományok sem utasították el, a hatalmasok vetélkedései és a tisztviselők kapzsisága *(ob certamina potentium et avaritiam magistratuum)* miatt gyanús szemmel nézvén a senatus s a nép uralmát *(senatus populique imperium),* mivel nem nyújtottak hathatós segítséget a törvények, melyeket erőszakkal, megkörnyékezéssel, végül pénzzel meg lehetett kavarni.

3.7. Otthon minden csendes, a hivatalok elnevezése változatlan *(domo res tranquillae, eadem magistratuum vocabula);* az ifjabbak az actiumi győzelem után, de az idősebbek is nagyrészt a polgárháborúk alatt születtek: ugyan hány maradt olyan, aki a köztársaságot láthatta *(quotus quisque reliquus, qui rem publicam vidisset)?*

4.1. így hát a közállapotok megváltoztával *(verso civitatis statu)* nyoma sem maradt a régi és érintetlen erkölcsnek *(nihil prisci et integri moris)*: kivetkőzvén az egyenlőségből, mindenki a princeps parancsait leste, egyelőre félelemtől mentesen, míg az élet-

erős Augustus fenn tudta tartani magát, házát és a békét *(seque et domum et pacem). 2.* De miután előrehaladott öregségét testi betegség is súlyosbította, s közeledett a vég és a változás reménye, kevesen voltak, akik - bár hiába - a szabadság áldásait emlegették, többen ijedeztek a háborútól, mások arra vágytak; legtöbben mindenféle hírreszteléssel ócsárolták a várható uralkodókat: 3. a szilaj és sérelme miatt felbőszült Agrippa sem koránál, sem tapasztalatlanságánál fogva nem tudna ilyen feladattal megbirkózni; Tiberius Nero érett férfi, híres hadvezér, de benne van a Claudius családdal veleszületett ősi gőg, s bár igyekszik visszafojtani, ki-kitör belőle a kegyetlenség sok áruló jele.

B. I.

5.2.7. A POLITIKAI REND MEGSZILÁRDÍTÁSA AUGUSTUS IDEJÉN

Suetonius: ***De vita Caesarum [A* Caesarok élete], *Augustus*** 28.1-2.

1. Kétszer is gondolt a köztársaság visszaállítására: először nyomban Antonius leverése után, mert emlékezett rá, hányszor vetette szemére Antonius: rajta múlik, hogy még mindig nem éledt újjá a régi alkotmány; másodszor pedig hosszan tartó betegsége miatt elkeseredve, ekkor a tisztviselőket, sőt a senatust is magához hívatta, és átadta nekik az államháztartás-könyvet *(rationarius imperii).* De aztán mérlegelve a dolgot, hogy egyrészt magánemberként most már nemigen élhet biztonságban, másrészt nem bízhatja az államot könnyelműen több ember gondjára, megmaradt elhatározásánál, hogy mégis megtartja a hatalmat; nehéz eldönteni, vajon az eredmény *(eventus)* volt-e jobb vagy a szándék *(voluntas). 2.* Ezt a szándékát gyakran hangoztatta, de azonkívül egyik rendeletében *(edictum)* is bizonyságot tett róla ilyen szavakkal: „Engedtessék meg nekem, hogy a köztársaságot egészséges és biztos alapokra helyezzem, és azt a jutalmat élvezhessem érte, amit szeretnék: mondják el majd rólam, hogy én teremtettem a legjobb közállapotokat, s ha meghalok, azzal a reménységgel szálljak sírba, hogy az állam alapjai, úgy, amint én megvetettem, szilárdan fennmaradnak *(optimi status auctor dicar et moriens feram mecum spem, mansura in vestigio suo fundamenta reipublicae quae iecero)."* Ezt a fogadalmat csakugyan meg is valósította, mindenáron arra törekedve, hogy a dolgok új rendje miatt senki se elégedetlenkedjék.

K. F.

5.2.8. OCTAVIANUS A MAGAS TISZTSÉGEK BETÖLTÉSÉHEZ CICERO ELŐTERJESZTÉSÉRE KORKEDVEZMÉNYT KAP

Cicero: ***In M. Antonium oratio Philippica V*** [Az ötödik Philippica M. Antonius ellen] 16-17.

16. Rátérek C. Caesarra, összeírt atyák. Ha ő nincs, melyikünk maradt volna életben? Száguldott Brundisiumból a Város felé hadseregével a féktelen, gyűlölettől égő,

minden jóravaló ember iránt ellenséges érzületű Antonius. Mit lehetett az ő vakmerő elvetemültségével szembeállítani? Nem voltak még sem saját vezéreink, sem csapataink; hiányzott a hivatalos tanácskozás, hiányzott a szabadság. Nem maradt más: megadni magunkat gyalázatos kegyetlenségének. Mindenki menekülni készült, de az sem biztatott sikerrel. Melyik isten küldte ekkor a római népnek ezt az isteni ifjút, aki, mikor, vesztünkre, minden nyitva állt ama vészt hozó polgártársunk előtt, mindenki várakozása ellenére hirtelen megjelent, s előbb szervezett hadsereget, hogy M. Antonius dühével szembeszegezze, mint bárki gyaníthatta volna, hogy erre készül? Nagy megtiszteltetések érték Cn. Pompeiust, bár még ifjú volt, s teljes joggal, hiszen segítségére sietett az államnak, de jóval érettebb korban, és a vezért kereső katonák elszántsága révén könnyebb helyzetben és másféle háborúba: mert nem mindenki volt Sulla lelkes híve. Mutatja ezt a törvényen kívül helyezettek sokasága, a számos municipiumot sújtó megtorlás, Caesar pedig jóval fiatalabb korban a már nyugalomra vágyó kiszolgált katonákat állította fegyverbe; olyan ügyet karolt fel, amely a senatus, a nép, egész Itália s az istenek és emberek számára a legkedvesebb. S Pompeius a nagy hatalmú Sullához és győztes hadseregéhez csatlakozott; Caesar senkihez sem társulhatott: maga kezdeményezte a hadsereg felállítását és a védelem megszervezését. Pompeiusnak ott volt az ellentábor iránt ellenséges picenumi terület, Caesar azok közül toborozta hadseregét Antonius ellen, akik Antonius hívei voltak, de még inkább a szabadságának. Pompeius támogatásával Sulla egyeduralomra tett szert, Caesar segítségével összeomlott Antonius önkényuralma.

Adunk tehát Caesarnak vezéri felhatalmazást, amely nélkül nem lehet hadügyeket intézni, sereget kézben tartani, háborút viselni. Legyen teljes jogkörű propraetor. Ez a tisztség ugyan magas az ő korához képest, de nemcsak a méltóság, hanem a sürgető kényszerhelyzet kifejezésére is szolgál.

17. Olyasmivel kell hát törődnünk, amit ma még aligha tudunk megoldani. De bízom abban, hogy többször lesz még alkalmunk nekünk és a római népnek, hogy kitüntessük ezt az ifjút. Most pedig a következő határozatot javaslom:

„Mivel C. Caesar, Caius fia, pontifex, propraetor az állam szorongatott helyzetében a kiszolgált katonákat a római nép felszabadítására buzdította és besorozta, mivel a Mars nevét viselő és a negyedik legio C. Caesar kezdeményezésére és vezetésével az állam iránti buzgó lelkesedéssel és teljes egyetértésben védelmezte és védelmezi a köztársaságot és a római nép szabadságát, s mivel C. Caesar propraetorként hadseregével Gallia tartomány segítségére sietett, lovasokat, íjászokat, elefántokat biztosított a maga és a római nép rendelkezésére, s az állam szorongatott helyzetében védelmébe vette a római nép biztonságát és méltóságát: mindezek fejében a senatus úgy határoz, hogy C. Caesar, Caius fia, pontifex és propraetor, legyen senator, a volt praetorok sorában nyilvánítson véleményt, s ha valamilyen tisztségre pályázik, úgy tekintsék, mintha az előző évben quaestor lett volna."

Ugyan mi okból ne kívánnók, összeírt atyák, hogy minél előbb elnyerje a legmagasabb tisztségeket? Mikor ugyanis a hivatalviselést szabályozó törvények érettebb kort állapítottak meg a consulsághoz, az ifjúság meggondolatlanságától tartottak. C. Caesar azonban ifjú kora ellenére igazolta, hogy ragyogó, kiemelkedő képességek esetén nem szükséges az életkor előrehaladását kivárni. A mi régi vágású, jó erköl-

csű őseink körében ezért is nem voltak ilyen törvények; ezeket csak sok év múltán hozta magával a tisztségek hajhászása, hogy a kortárs pályázók elé lépcsőfokokat állítson, így azután gyakran vesztek el nagy reményű tehetségek, mielőtt még az állam hasznára lehettek volna.

A régiek idejében azonban a Rullusok, a Deciusok, a Corvinusok és sokan mások, az újabb időkben pedig az idősebb Africanus, C. Flaminius, akik meglehetősen fiatalon lettek consulok, hatalmas tetteket vittek végbe, amelyekkel gyarapították a római nép birodalmát s a maguk nevének dicsőségét. Hogyan? A makedón Alexander, aki már kora ifjúságában megkezdte nagyszerű haditetteit, nemde harminchárom éves korában, életét vesztette? Ez tíz évvel alatta van annak a kornak, amelyet a mi törvényeink a consulsághoz megszabnak. Ebből is meg lehet ítélni, hogy a kiválóság kibontakozása gyorsabb, mint az életkoré.

M. E.

5.2.9. KÖZIGAZGATÁSI ÁTSZERVEZÉSEK AUGUSTUS ALATT

Suetonius: *De vita Caesarom* [A Caesarok élete], *Augustus* 37.1-2.

37. Azt akarta, hogy az állam igazgatásában minél többen részt vegyenek, ezért új hivatalokat eszelt ki: így a közmunkáknak, az utaknak, a vízvezetékeknek, a Tiberis szabályozásának, az ingyengabona kiosztásának felügyeletét *(cura operum publicorum, viarum, aquarum, alvei Tiberis, frumenti populo dividundi),* a városi elöljáróságot *(praefectura urbis),* aztán egy hármas bizottságot a senatorok megválasztására *(triumvirátus legendi senatus),* egy másikat meg, valahányszor csak kellett, a lovagok csapatszemléinek megtartására ([triumvirátus] *recognoscendi turmas equitum). A* hosszú idő óta be nem töltött censori tisztséget betöltötte. Gyarapította a praetorok létszámát. Azt követelte továbbá, hogy valahányszor őt a consuli tisztséggel megbízzák, ne egy, hanem két hivatali tiszttársat adjanak mellé; de kívánságát nem tudta keresztülvinni, általánosan ellenezték, mondván: eléggé csorbítja méltóságát már az is, hogy tisztséget nem egymaga viseli, hanem egy másik személlyel megosztva.

• Lásd még a 4.6.33. szemelvényt.

K. F.

5.2.10. AUGUSTUS MEGKAPJA „A HAZA ATYJA" MELLÉKNEVET

Suetonius: *De vita Caesarum* [A Caesarok élete], *Augustus* 58.1-2.

1. Az egész nép egyhangúlag a legnagyobb lelkesedéssel ruházta rá „A haza atyja" melléknevet *(patris patriae cognomen):* először a köznép *(plebs),* Antiumba küldött követsége útján; minthogy ezt nem fogadta el, kis idő múlva Rómában, mikor a szín-

házba belépett, a babérkoszorús ünneplő közönség adott hangot e kívánságnak; végül a senatus a curiában, mégpedig nem határozattal, nem közfelkiáltással *(neque decreto, neque adclamatione),* hanem Valerius Messala révén, aki a többiek megbízásából így szólt hozzá: „Áldást és szerencsét neked és családodnak, Caesar Augustusi Ezzel, úgy gondoljuk, egyszersmind a hazának is örök szerencsét és boldogságot kívánunk: a senatus a római néppel egyetértésben a haza atyjaként üdvözöl téged." 2. Augustus könnyezve így felelt neki (ezt is változtatás nélkül idézem, mint az imént Messala szavait): „Minden vágyam beteljesült, Egybegyűlt Atyák *(patres conscripti),* így hát mi mást is kérhetnék a halhatatlan istenektől, mint hogy ez a ti engem illető egyetértésetek életem végéig megmaradjon!"

K. F.

5.2.11. A LEGKORÁBBI ESKÜ SZÖVEGE AUGUSTUS ÜDVÉÉRT BAETICÁBÓL

1983-ban a spanyolországi Sevilla tartományban Las Cabezas de San Jüan közelében, Las Palmillas lelőhelyen (municipium Conobaria?) szerencsés körülmények között előkerült 59 x 29-39 cm méretű feliratos bronztábla. Az Augustusnak tett eskü szövegéből mintegy a fele (18 sor) maradt meg. J. González: The first oath pro salute Augusti found in Baetica. *ZPE* 72., 1988, 113-127.
Kr. e. 6-5.

Publius Petronius Türpilianus, Publius fia proconsulságának és Marcus Alfius Laches, Gaius fia quaestorságának (vagy legátus propraetori megbízatásának) évében Titus Quinctius Silo, Titus fia, valamint a cunabriai elöljárók, a senatus és a nép a következő szavakkal tettek esküt:

Legjobb lelkiismeretemre mondom, hogy az Imperátor Caesar Augustus, a Divus fia, pontifex maximus, valamint Gaius Caesar, Augustus fia, az „ifjúság hercege" *(princeps iuventutis),* kijelölt consul *(consul designatus),* pontifex, azonfelül Lucius Caesar, Augustus fia és Marcus Agrippa, Augustus unokája (értsd: Marcus Agrippa Postumus - a ford.) üdvéért, tiszteletéért és győzelméért szavamat adom és fegyvert fogok. Barátaim és társaim ugyanazok lesznek, akikről tudom, hogy nekik is barátaik, akik viszont ellenségeik pártján állnak, azokról kijelentem, hogy nekem is ellenségeim lesznek. Ha pedig valaki bármit tenne vagy akár csak gondolna őellenük, azt addig fogom üldözni szárazon és vízen, míg írmagja sem marad...

T. K.

• A baeticain kívül az egész Római Birodalom területéről mindössze két helyen maradt fenn az Augustusnak tett eskü szövege feliratos formában: Samoson (Kr. e. 6-5), valamint a paphlagoniai Phazimonban (Kr. e. 3. március 6.). Egy-egy közösség, tartomány lakossága által tett eskü hagyománya a hellenisztikus korra megy vissza - előképének a milétosiak által II. Ptolemaios Philadelphosnak Kr. e. 262-ben tett esküt tekinthetjük. Ezt a hagyományt Iulius

Caesar is felelevenítette (Kr. e. 44), Octavianus pedig - még az actiumi ütközetet megelőzően Kr. e. 32-ben - a nyugati provinciákkal is letetette. Augustust követően más császárok is fenntartották ezt a szokást (lásd pl. az assosiak Caligula császárnak tett esküjének szövegét - CIL II172 = ILS 190), amely egyaránt vonatkozott az adott közösségben, tartományban vagy birodalomrészben élő római polgárokra és a bennszülött népességre.

5.2.12. A PAPHLAGÓNIAIAK ESKÜJE AUGUSTUSNAK

OGIS 532.
A feliratot a 19. század végén a Halys folyó jobb partján elterülő Vezir-Köprü lelőhelyen, az ókori *Amisos* városától nyugatra találták. Ma az Isztambuli Régészeti Múzeum őrzi.
Kr. e. 3.

Az isten (i Iulius) fiának, Caesar Augustus imperatornak tizenkettedik consulságától számított harmadik esztendőben, március hó 6-án Gangra városában a piactéren a paphlagóniai lakosok megbízottja és az ügyeiket intéző rómaiak között létrejött eskü.

Esküszöm Zeusra, Gére, Héliosra, valamint minden istenre és istennőre, sőt magára Augustusra, hogy szavaimmal, tetteimmel és gondolataimmal egész életemben engedelmeskedni fogok Caesar Augustusnak, fiainak és utódainak; barátaimnak tartom azokat, akiket ők annak tartanak, és ellenségemnek tekintem azokat, akiket ők annak ítélnek. Mindazért, ami a fent említettek érdekét szolgálja, nem fogom kímélni sem testem, sem lelkem, sőt még saját életemet avagy gyermekeimét sem, hanem a velük (ti. az uralkodóval és utódaival) kapcsolatos dolgokban mindenképp vállalni fogok minden veszélyt. (Esküszöm továbbá,) hogy ha azt tapasztalom, vagy tudomást szerzek arról, hogy valaki a szóban forgó személyek ellen mond, tervez vagy elkövet valamit, akkor ellenségként fogok viselkedni vele szemben. Akiket ők maguk ellenségüknek tekintenek, azokat szárazon és vízen tűzzel-vassal fogom üldözni és támadni. Ha pedig valami olyat tennék, ami ezen esküvel ellentétes, vagy nem tartanám magam az esküben foglaltakhoz, akkor én magam kívánom, hogy átkozott legyek, vesszen minden, ami hasznomra válik, testem és lelkem mindenestül pusztuljon el, gyermekeimnek és egész nemzetségemnek írmagja se maradjon, egész nemzedékem és minden utánam következő (ti. nemzedék) semmisüljön meg, rokonaim, illetve leszármazottaim testét pedig sem föld, sem tenger be ne fogadja, és gyümölcsöt se teremjen nekik.

Ugyanerre esküdtek meg a vidéken lakók is mindannyian a helyi Augustus-szentélyekben, Augustus oltárainál. Ugyanígy, Augustus templomában, Augustus oltára mellett esküdtek meg a phazimónbeliek, akik a most Neapolisnak nevezett városban laknak.

P. H. A.

• A feliraton a paphlagóniaiak által Augustus császárnak tett hűségeskü szövege olvasható. Az itáliai és a provinciális lakosság által birodalomszerte a császárkultusz színhelyén, nevezetesen az uralkodó (itt: Augustus) és Róma közös szentélyében, illetve oltáránál hivatalosan letett eskü szokását Augustus vezette be. Gyakorlattá vált a császárkor későbbi időszakában is, hogy a - békés vagy erőszakos úton trónra kerülő - új császárok a birodalom lakosságának hűségét esküvel próbálták a maguk számára biztosítani. Az eskü teljes egészében a lakosság számára kötelező érvénnyel bír, és megtorló intézkedéseket helyez kilátásba annak be nem tartása esetére.

5.2.13. A CSÁSZÁRKULTUSZ HAGYOMÁNYÁNAK MEGTEREMTÉSE AUGUSTUS IDEJÉN

Cassius Dio: *Rhómaiké história* [Római történelem] 51.20.6-8.

Caesar ezalatt más intézkedéseket is hozott. Elrendelte, hogy Róma, valamint atyja, Caesar számára, akit Iulius hérósnak *(Divus Iulius)* nevezett el, szent ligeteket jelöljenek ki Ephesosban, illetve Nikaiában, Asia és Bithynia korabeli fővárosaiban, az illető városok területén letelepedett rómaiaknak pedig parancsba adta tiszteletüket. A hellén nevet viselő idegenek pedig azt az utasítást kapták, hogy személyesen az ő tiszteletére létesítsenek valamilyen szent területet, az asiaiak Pergamonban, a bithyniaiak pedig Nikomédiában. Ez a kezdeményezés azután a többi császár *(autokratór)* alatt is folytatódott, méghozzá nem csupán a hellének körében, hanem a többi, római fennhatóság alá tartozó provinciában is. Mert magában a Városban vagy Itália többi részén egyikük sem merészelt ilyesmit cselekedni, lett légyen bár mégoly érdemes is. Haláluk után mindazonáltal itt is juttatnak istent megillető tiszteletet az igazságos uralkodóknak, sőt szentélyeket is emelnek nekik.

• Több szemelvényben olvashattunk a római birodalom keleti felében halála után Iulius Caesarnak és még életében Augustusnak emelt szentélyekről. Cassius Dio egyenesen azt állítja, hogy maga Augustus rendelkezett minderről. A császárkultusz mindenesetre valóban Augustustól vette kezdetét, és lassan tért hódított Italiában is, kezdetben csak az uralkodók halála utánra vonatkozóan. A szerző jól érzékelteti a császárkultusz egyetemes voltát azokon a területeken, amelyek római fennhatóság alá tartoznak.

T. K.

5.2.14. AUGUSTUS KULTUSZA

Cassius Dio: *Rhómaiké história* [Római történelem] 56. 46.1-5.

1. Ezt azonban csak később kezdték híresztelni; akkoriban viszont, Augustusi halhatatlannak kiáltva ki, és papi testületet és szertartásokat alapítva neki, papnőjének

Líviát nevezték ki, aki akkor már a Iulia és az Augusta nevet is viselte. 2. Azt is engedélyezték neki, hogy lictort vegyen igénybe a szertartások végzése alatt. Lívia pedig kétszázötvenezer drachmával (értsd dénárral - a ford.) jutalmazott egy bizonyos Numerius Atticus nevű, praetori rangú senatort, amiért az megesküdött rá, hogy látta Augustust az égbe emelkedni, ahogyan azt Proclusról és Romulusról mondják. 3. Rómában a senatus határozata alapján, Livia és Tiberius kiviteleztetésében templomot emeltek neki, és másutt is sok helyen, hol a nép kívánságára, hol annak ellenére építtetve őket. Templommá szentelték a nolai házat is, ahol Augustus elhunyt. 4. Amíg Augustus Róma városi temploma felépült, arany képmását egy kereveten Mars (Ultor) templomában helyezték el, és ezt a képmást minden tekintetben pontosan úgy tisztelték, ahogyan azután a szobrát tartották tiszteletben. Megszavazták neki azt is, hogy képmását nem vonultathatják fel senki halotti körmenetében sem; hogy születésének emlékére a consulok rendezzenek a Marséhoz hasonló játékokat; és hogy a néptribunusok *(démarchoi),* lévén *sacrosanctusok,* intézzék az *Augustalia* rendezését. 5. Ezek pedig minden mást a hagyományok szerint végeztek (tudniillik a diadalmenetben szokásos öltözetet használták a kocsiversenyeken), csak a kocsikra nem léptek fel. Ezeken kívül Livia magánünnepet is tartott három napon át a Palatiumban, amely máig is fennmaradt minden császár idejében.

B. Á.

• A haláluk után „istenivé" *(Divus)* avatott uralkodók kultuszát Augustus Tiberius és Livia által meghonosított tisztelete alapján ápolták a császárkorban. Csak találgatni lehet arra vonatkozóan, hogy az Augustus halálát követően a senatus elé vitt és ott felolvasott, Augustus által a saját temetésére adott utasításokat is tartalmazó négy könyv egyikében voltak-e lefektetve mindezek az alapelvek (lásd „A principatuskor uralmi rendje alapelveinek kijelölése Augustus végrendeletében" c, 5.2.19. sz. szemelvényt).

5.2.15. A KIS-ÁZSIAI GÖRÖG VÁROSOK RÓMAIAK ÁLTAL „JAVASOLT" NAPTÁRREFORMJA: AUGUSTUS SZÜLETÉSNAPJA MINT A HELYI IDŐSZÁMÍTÁS KEZDETE

SIG 458.
A káriai (Kis-Ázsia) *Priéné* - Gülübahce területén előkerült görög és latin nyelvű felirat.
Kr. e. 9.

I

(Évkezdő napnak) vajon mi lehet kellemesebb vagy kedvezőbb, mint a legistenibb Caesar születésnapja?! Ezt méltán tartanánk megfelelőnek minden dolog megkezdéséhez - még ha nem is a természet, de bizony a hasznosság szempontjából - még akkor is, ha a megfáradt és szerencsétlenül egyensúlyát vesztett világrendet nem állította volna helyre, és nem nyitott volna új távlatokat az egész mindenség számára,

amely már - ha Caesar mindenki közös szerencséjére meg nem született volna - leginkább a pusztulást óhajtotta. Ezért aztán bárki joggal tekintheti élete és létezése kezdetének azt (a napot), hisz ez adta vissza az életkedvét. És minthogy egyetlenegy hasznos kezdeményezés sem találhatna olyan napot, amely szerencsésebb kiindulópontul szolgálna mind a közösségre, mind pedig az egyénre nézve, mint azt, amelyen mindenki számára felvirradt a szerencse napja, ezért majdhogynem szükségszerűen következik az is, hogy ugyanez a nap a megfelelő az Asiában levő városoknak is tisztségviselőik beiktatására. Nyilvánvaló, hogy valami isteni szándék rendezte el így a dolgot előre, hogy ezáltal alkalmat adjon Augustus tiszteletére, aki csak abban az esetben hajlandó vonakodás nélkül örülni az iránta megnyilvánuló effajta megtiszteltetéseknek, ha minden egyes esetben figyelmet fordítunk arra, hogy egy régi ünnepet helyettesítsünk ezzel az újjal. Az emberek is szívesebben ünnepelnék mindnyájuk közös születésnapját, ha lenne ilyen, a tisztségviselők hivatalba lépése pedig valami sajátos örömöt jelent. Szerintem minden államban ugyanarra a napra, mégpedig a legistenibb Caesar születésnapjára esik újév, és ugyanezen a napon lép mindenki hivatalba, ez pedig nem más, mint az október elsejét megelőző kilencedik nap (szeptember 23. - a ford.). Azért, hogy kiemelkedőbb és megbecsültebb legyen ez a nap, és mindenki számára még emlékezetesebbé váljék, meg kell még honosítani egy külhoni istenség tiszteletét, amely véleményem szerint a leghasznosabb lesz a tartomány számára. Fel kell jegyezni az asiai közgyűlés néphatározatát, amely magában foglalja az ő (ti. Augustus) részére megszavazott összes kitüntetést, hogy az Augustus megtiszteltetése ügyében szerzett érdemeink örökre fennmaradjanak. Elrendelem, hogy a mindkét nyelven megírt parancs után a kőtáblára felvésett néphatározatot a szentélyben állítsák fel.

II

Apollónios főpapnak, az aezanaebeli Ménophilos fiának előterjesztése alapján az asiabeli hellének provinciagyűlése a következő határozatot hozta. Az életünket minden tekintetben irányító előrelátás közénk hozta Augustust, igyekezetet és becsvágyat támasztott benne, és az emberek iránti jóindulatból erényekkel halmozva el, az életben elképzelhető legtökéletesebb tulajdonságokkal ruházta fel őt. Magunk és utódaink számára megmentőként érkezett ő, aki a háborúknak véget vetett és mindent rendbe hozott. Éppen ezért nyilvánvaló, hogy a császár minden előzetesen hozzá fűzött reményt (beváltott), és nemcsak a korábban élt jótevőket múlta felül, hanem az utána következőnek sem hagyott semmi reményt arra, hogy túlszányalhassa őt. Az isten születésnapja jelentette a tőle eredő áldások kiindulópontját. Asia pedig L(ucius) Vulcacius Tullus (...), Papius (...) jegyzősége idején Smyrnában megszavazta, hogy az, akitől az isten számára a legnagyobb megtiszteltetés ötlete származott, koszorút érdemel. Paullus Fabius Maximus, az uralkodó akaratából a provincia üdvére kinevezett proconsul számtalan jótéteménnyel gyarapította a provinciát, amelyeket mind kimerítően felsorolni senki sem tudna. Ő javasolta azt a hellének ál-

tal mindeddig ismeretlen megtiszteltetést Augustusnak, hogy az ő születésnapjától számítsák az idő kezdetét.

Ezért az Asiában élő hellének úgy határoztak - kísérje szerencse az üdvös döntést -, hogy újév napja minden városban az október első napját megelőző kilencedik napra, Augustus születésnapjára essék. És azért, hogy minden egyes városban egybeessék ez a nap, elhatározták, hogy a rómaival párhuzamosan fogják használni a görög napmegjelöléseket. Az első hónap pedig, amely szeptember 23-án, a császár születésnapján kezdődik, a határozat értelmében Caesar nevét viselje. Azt a koszorút pedig, amelyet annak szántak, aki a legnagyszerűbb javaslatot teszi a uralkodó megtisztelésére, adják Maximus proconsulnak. Mindenkor hirdessék ki Pergamonban, a római császárok tiszteletére rendezett atlétikai versenyek alkalmával, hogy Asia lakossága megkoszorúzza Paulus Fabius Maximust, aki a lehető legnagyobb jámborsággal talált új alkalmat a császár tiszteletére. Ugyanígy hirdessék ezt ki az egyes városokban a császárok tiszteletére rendezett versenyek alkalmával. írják fel a procónsul levelét és Asia provincia néphatározatát egy fehér kőtáblára, és állítsák fel azt Róma és Augustus szentélykörzetében. Az évenként megbízott jogi képviselők pedig gondoskodjanak arról, hogy a közigazgatási központokban is véssék fel fehér kőlapokra Maximus levelét és az asiai néphatározatot, és ezeket a sztéléket a császárkultusz templomaiban állítsák föl. A hónapokat pedig a következőképpen számítsák: Caesar 31 nap, Apellaios 30 nap, Audnaios 31 nap, Peritios 31 nap, Dystros 28, Xandikos 31, Artemisión 30, Daisios 31, Panémos 30, Lóos 31, Gorpiaios 31, Hyperberetaios 30. Összesen 365 nap. Ebben az évben azonban a szökőnap miatt a Xandikos 32 napig tartson. És hogy mostantól helyükre kerüljenek a napok és a hónapok, a mostani Peritios hónap csak a 14. napig tartson, utána pedig, január 24-én kezdjük számítani a Dystros hónap első napját. És minden egyes hónap első napja a római hónap első napját megelőző kilencedik napra fog esni. A szökőnap pedig két évet kihagyva mindig a Xandikos hónap első napja elé legyen beiktatva.

III

Apollónios főpapnak, az aezanaebeli Ménophilos fiának előterjesztése alapján az asiabeli hellének provinciagyűlése a következő határozatot hozta. Minthogy Paulus Fabius Maximus procónsul rendeletének és az asiabeliek néphatározatának megfelelően a tisztségviselők hivatalba lépése mindenütt újév napján kell hogy történjék, ezért a tisztségviselő-választás eredményének kihirdetésére vonatkozó rendszabály értelmében tilos a választásokat a tizedik hónap tizedik napja utáni időszakban rendezni, amint ez Cornelius (Sulla) törvényében is írva van.

P. H. A.

• Asia provincia négy különböző városában maradtak fenn töredékei ennek a szövegnek. A legjobb állapotban a Priéné fórumán (az északi oszlopcsarnokban) talált felirat őrződött meg. A töredékekből látszik, hogy kétnyelvű felirat volt: eredetileg egy latin szöveg előzte meg a fenti fordítás alapjául szolgáló görög változatot.

A szöveg három részből áll: 1. Paul(l)us Fabius Maximusnak, Asia proconsulának levele a görög városokhoz, amelyben arra buzdítja azokat, hogy naptárukat római mintára alakítsák át, és az évet Augustus születésnapjával kezdjék. Ennek a szövegrésznek a latin eredetijét a görög szöveg fölé vésték. 2. Asia görög városainak határozata, amely kimondja, hogy Paullus Fabius javaslatát fogják követni. 3. Másik határozat arról, hogy a tisztviselőket még Augustus születésnapja előtt válasszák meg, hogy hivatalukat az adott napon elfoglalhassák.

Augustus születésnapját (szeptember 23.) az Asia provinciabeli görög városok időszámításának kezdő napjául javasolta a helytartó, és kezdeményezte a görög városok naptárának a rómaihoz való igazítását. A javaslat elfogadásában és a javaslattevő személyének kitüntetésében - legalábbis a felirat nyilván nem elfogulatlan és a rómaiak által biztosan meghatározott szövegezése szerint - szinte versengtek egymással a kis-ázsiai görög városok.

5.2.16. AUGUSTUS DINASZTIKUS TERVEI

Tacitus: *Annales* [Evkönyvek] 1.3.1-5.

1. Augustus egyébként uralma támaszául Claudius Marcellust, nővére fiát, egészen fiatal korában pontifexi és aedilis curulisi méltósággal, Marcus Agrippât pedig, aki nem volt ugyan előkelő származású, de jó katona és győzelmében társa *(ignobilis loco, bonus militia et vktoriae socius),* megismételt consulsággal tüntette ki *(geminatis consulatibus extulit),* majd Marcellus halála után vejéül választotta; Tiberius Nérót és Claudius Drusust - mostohafiait - imperátori címmel öregbítette, bár háza népe még akkor is érintetlen volt. 2. Mert az Agrippától született Gaiust és Luciust a Caesarok családjába fogadta, és bár még a gyermektogát sem vetették le, látszólagos vonakodása ellenére forrón óhajtotta, hogy az ifjúság vezéreinek *(principes iuventutis)* címezzék és consullá jelöljék őket. 3. Amint Agrippa távozott az élők sorából, a hispániai seregekhez induló Lucius Caesart, valamint az Armeniából hazatérő és sebesülésével bajlódó Gaiust pedig a végzettől siettetett halál vagy mostohaanyjuk, Lívia cselszövése ragadta el, mivel Drusus már korábban elhunyt, s egyedül Nero maradt életben mostohafiai közül, feléje fordult mindenki: fiává, uralkodótársává, a tribunusi hatalom részesévé emelte és sorban valamennyi seregnek bemutatta, anyjának nem - mint addig - titkolt mesterkedésére, hanem nyílt biztatására. 4. Mert az annyira behálózta az öreg Augustust, hogy egyetlen unokáját, Agrippa Postumust Planasia szigetére száműzte, pedig semmi bűnt nem bizonyítottak rá, legfeljebb azt, hogy teljesen faragatlan és oktalanul kérkedik testi erejével. 5. Ám - Herculesre ! - Germanicust, Drusus fiát, a nyolc rajnai legio élére állította *(octo apud Rhenum legionibus inposuit)* s örökbe fogadtatta Tiberiusszal, bár Tiberius házában is volt egy ifjú - hogy minél többekre támaszkodhasson.

B. I.

5.2.17. AUGUSTUS GYÁSZBESZÉDE *(LAUDATIO FUNEBRIS)* M. VIPSANIUS AGRIPPA FÖLÖTT

Pap. Colon. 249.

Mert öt évre megadatott neked a tribunusi hatalom a senatus határozata alapján a Lentulusok consuli évében, majd egy újabb lustrumnyi (ötéves) időszakra kaptad meg vejeid, Tiberius Nero és Quintilius Varus consulsága idején. Akármely tartományába küldött volna ki téged a római köztársaság, törvény szentesítette, hogy senkinek ne legyen ott nagyobb hatalma a tiédnél. Téged azonban a csúcsok csúcsára emelt mindenki egyetértésére jóindulatunk és tulajdon erényeid...

T. K.

5.2.18. A PRINCIPATUSKOR URALMI RENDJE ALAPELVEINEK KIJELÖLÉSE AUGUSTUS VÉGRENDELETÉBEN

Cassius Dio: *Rhómaiké história* [Római történelem] 56.30.5-33.6.

30.5. Augusztus hó tizenkilencedikén tehát, ugyanazon a napon, amelyen először töltötte be egykor a consuli tisztséget, elhunyt (Augustus). Hetvenöt évet, tíz hónapot és huszonhat napot élt (szeptember huszonhatodikán született ugyanis), Actium melletti győzelmétől számítva pedig tizenhárom nap híján negyvennégy évet uralkodott egyeduralkodóként.

31.1. Halálát azonban nem hozták rögtön nyilvánosságra: Lívia ugyanis, attól tartva, hogy Tiberius ellen, aki még Dalmatiában tartózkodott, valami merényletet követnek el, annak megérkeztéig titokban tartotta. Legalábbis ez áll a legtöbb írónál, méghozzá a legmegbízhatóbbaknál. Vannak ugyanis némelyek, akik azt állítják, hogy Tiberius jelen volt Augustus halálánál, és hogy Augustus bizonyos rendelkezéseit is közölte vele. 2. Augustus holttestét Nolától az egyes városok elöljárói egymást váltva vitték, és amikor Róma közelébe értek vele, lovagok vették át, és éjnek idején vitték be a városba. Másnap összeült a senatus; a senatusban mindenki lovagi viseletet öltve jelent meg, a magistratusok pedig senatori öltözetben, a bíborszegélyű tógát kivéve. 3. Tiberius és fia, Drusus, sötét színű, de szónoki öltözet módjára készített ruhát viselt. Maguk is áldoztak tömjénnel, de fuvolást nem alkalmaztak. A többség ott foglalt helyet, ahol ki-ki megszokta, a consulok azonban lejjebb ültek, az egyik a praetorok, a másik a tribunusok padsorában. Ezután mentesítést adtak Tiberiusnak az alól, hogy megérintette a halottat, ami tiltott dolog volt, és az alól, hogy részt vett a hordozásában ...

32.1. [...] Végrendeletét Drusus vette át a Vesta-szüzektől, akiknél letétbe volt helyezve, és ő vitte el a senatusba; a pecsétet megvizsgálták az erre kijelöltek, és felolvasták a végrendeletet a senatus előtt. [...] A végrendeletet Augustusnak egy Polybios nevű szabadosa olvasta fel, minthogy senatorhoz méltatlan dolog ilyesmit

olvasni. A végrendelet által az örökség kétharmad része Tiberiusra szállt, a többi pedig Liviára, néhányak állítása szerint: tudniillik azért, hogy Liviának is jusson a vagyonából, Augustus kérvényezte a senatusnál, hogy ennyit hagyhasson rá, túllépve a törvény előírását. 2. Örökösként voltak még megjelölve a továbbiak: sok ingatlan és ingó vagyont hagyott sokakra, hozzátartozóira és idegenekre is, nem csak senatorokra és lovagokra, hanem királyokra is, a népnek tízmillió, a közkatonák közül a praetorianusoknak fejenként kétszázötven drachmát (értsd 250 dénárt - a ford.), a városi katonáknak a felét, a többi, polgárjoggal rendelkező haderőnek pedig hetvenöt drachmát (azaz 75 dénárt - a ford.) adatott. 3. Sőt még a gyermekeknek is, akiknek az atyjuk után örökölt, míg ők kiskorúak voltak, meghagyta, hogy miután felnőttkorba léptek, mindent adjanak át nekik, kamattal együtt. Ugyanezt valójában életében is megtette: ha ugyanis olyannak lépett az örökébe, akinek gyermekei voltak, gyermekeinek mindenképpen, ha már felnőttek voltak, azonnal, ha pedig nem, annak utána, mindent átadott. 4. Annak ellenére, hogy így viselkedett mások gyermekeivel, saját lányát nem hozatta vissza (a száműzetésből), bár adományokra méltónak találta, és meghagyta, hogy vele egyazon sírba temessék.

33.1. Ennyit tettek közzé a végrendeletből, azután négy könyvet hoztak be, amelyeket Drusus olvasott fel. Az elsőben a temetésre vonatkozó előírások szerepeltek, a másodikban (Augustus) összes cselekedete, amelyet véghezvitt - ezekkel kapcsolatban azt is elrendelte, hogy a saját szentélye elé állítandó érctáblákra véssék fel őket. 2. A harmadik a hadügyekre, az állami nyereségekre és kiadásokra, a kincstári vagyon mennyiségére vonatkozó és más, hasonló jellegű, a birodalmat érintő adatokat tartalmazott, (3.) a negyedik pedig Tiberiusnak és az államnak szóló utasításokat és rendelkezéseket. Egyebek között azt is, hogy ne szabadítsanak fel sok rabszolgát, nehogy a város mindenféle csőcselékkel töltődjön fel, továbbá, hogy ne vegyenek fel népes csoportokat a polgárság soraiba, hogy jelentős maradjon a különbség saját maguk és alávetettjeik között. 4. Arra intette még őket, hogy az államügyeket bízzák olyanokra, akik egyaránt képesek gondolkodni és cselekedni is, és ne függjön minden egyetlen embertől, hogy ezáltal senkinek se támadjon kedve egyeduralomra, másfelől viszont az állam se sodródjék végveszélybe egyetlen ember kudarca esetén. 5. Azt is tanácsolta nekik, hogy elégedjenek meg a meglevőkkel, és semmiképp se akarják hatalmukat nagyobbra kiterjeszteni: azt mondta ugyanis, hogy a hatalom ezáltal megőrizhetetlenné válik, és azt a veszélyt vonja maga után, hogy a már meglevőt is elveszítik. 6. Mindig ezt az elvet követte maga is életében, nemcsak szóban, hanem tettekben is: legalábbis, jóllehet sokat foglalt el a barbároktól, mégsem vágyott rá.

B. Á.

• A forrásrészlet szerint Augustus a halála utáni időkre vonatkozóan ugyanolyan céltudatosan, körültekintően és hosszú távú hatását tekintve a legapróbb részletekig hatóan járt el, ahogy azt az egyeduralom megragadása és hatalmának konszolidálása, majd legalizálása terén tette. A végrendelet kapcsán említett négy könyvet akár a principatus kora uralmi alapelveinek is tekinthetjük, tartalmukat más forrásokból is jól ismerjük: így például az Augustus tetteit meg-

örökítő, valóban Augustus és Róma temploma előtt érctáblára vésve - legjobb állapotban és legteljesebben Ankarában - fennmaradt ún. *Monumentum Ancyranumon* (más nevén *Res Gestae Divi Augusti,* „Az Isteni Augustus viselt dolgai"), de ugyanígy a hódítási tilalomra vonatkozó fejezetet Tacitustól, vagy a római polgárjog adományozásával való óvatos bánásmódot - amelyet már Claudius sem tartott be - Senecától. A négy könyv szinte az egész principatus kor uralmi alapelveit lefektette.

5.2.19. AZ AUGUSTUSI „ARANYKOR" ÁLDÁSAI

Velleius Paterculus: *História Romána* [Római történelem] 2.126.2-5.

Visszatért a fórumra a bizalom, és megszűnt a fórumon a pártoskodás, a Campus Martiuson a megvesztegetés, a curiában a széthúzás, és a polgárok újra élvezhették a feledésbe merült, majdhogynem már eltemetett törvényt, igazságosságot és jó szándékú igyekezetet. Növekedett a tisztségviselők tekintélye, a senatus méltósága, a bírók megbecsültsége. A színházbeli lázongásokat elfojtották, és mindenki vagy saját akaratából, vagy a ránehezedő nyomás hatására arra törekedett, ami helyes: a tisztességeseket megjutalmazzák, a becsteleneket viszont megbüntetik, az egyszerű ember tisztelettel néz fel a hatalmasra, de nem fél tőle, a gazdag pedig felülmúlja, de nem veti meg a szegényt. Mikor volt méltányosabb ára a gabonának, mikor volt örömtelibb a béke? A keleti és nyugati területekre, a déli és északi határokig kiterjesztett augustusi béke az egész földkerekség minden zegzugát betöltve megoltalmazza a garázdálkodástól rettegő védteleneket. De éppenséggel nem annyira a polgárokat, hanem inkább a városokat ért károk kötik le az uralkodó bőkezűségét. Helyreállították Asia városait, a provinciák megszabadultak a magistratusok jogtalanságaitól. Az arra érdemeseket tisztelet és megbecsülés övezi, a gonoszak pedig előbb vagy utóbb valamiképp elnyerik méltó büntetésüket. Az igazságosság felülmúlja a kegyességet, az erény pedig a megvesztegethetőséget. Az igen kiváló princeps cselekedeteivel tanítja helyesen élni alattvalóit, és bár övé a legnagyobb hatalom, példamutatása még ennél is nagyobb.

P. H. A.

5.2.20. SENATUSI HATÁROZAT *SEXTILIS* HÓNAP NEVÉNEK AUGUSTL/SRA VÁLTOZTATÁSÁRÓL

Macrobius: *Saturnalia* 1.12.35.

Augustus következik ezután, melyet korábban Sexti'/isnek hívtak mindaddig, amíg - egy senatusi határozat alapján *(ex senatus consulto),* amelynek a szavait az alábbiakban közlöm - Augustus tiszteletére át nem nevezték. „Mivel Imperátor Augustus Caesar *Sextilis* hónapban lépett egyrészt először consulságra, másrészt három *triumphust* vezetett ekkor a városba, továbbá a Ianiculusról levezetett *légiók* ekkor követték az ő

irányítását, és belé vetették bizalmukat, de még Egyiptomot is ebben a hónapban hajtotta a római nép fennhatósága *(potestas populi Romani)* alá, és ráadásul ebben a hónapban vetett véget a polgárháborúknak *(bella civilia).* Mivel ezen okok miatt ez volt és ma is ez a legszerencsésebb hónapja ennek a birodalomnak *(mensis huic imperio felicissimus)*, a senatusnak az a véleménye, hogy ez a hónap az Augustus nevet viselje." Hasonlóképpen néphatározat *(plebiscitum)* is született ez ügyben Sextus Pacuvius néptribunus előterjesztésére.

N. A.

5.2.21. TIBERIUS ELHÁRÍTJA MAGÁTÓL AZ ISTENEKNEK KIJÁRÓ TISZTELETET

Tacitus: *Annales* [Evkönyvek] IV.37-38.

37.1. Ugyanebben az időben túlsó Hispánia *(Hispánia ulterior)* a senatushoz küldött követek *(legati)* útján kérte, hogy Asia példájára templomot *(delubrum)* építhessen Tiberiusnak s anyjának. Ez alkalommal Caesar, aki egyébként is erősnek mutatkozott a megtiszteltetések visszautasításában, mivel helyénvalónak vélte, hogy válaszoljon azoknak, akiknek vádaskodó szóbeszéde szerint becsvágyóvá lett, ilyenféle szónoklatot tartott: 2. -Tudom, összeírt atyák *(patres conscripti),* sokan hiányolják állhatatosságomat, amiért a minap nem utasítottam el az asiai városok *(Asiae civitates)* hasonló kérését, ezért korábbi hallgatásom védelmét és a jövőre vonatkozó elhatározásomat egyszerre fogom előadni. 3. Mivel az isteni Augustus *(divus Augustus)* nem tiltotta meg, hogy a neki és Róma városának szánt templomot *(templum)* Pergamonban felépítsék, én, ki minden tettét és szavát törvénynek tekintem, a már szentesített példát annál készségesebben követtem, mivel a nekem szóló kultuszhoz a senatus tisztelete kapcsolódott. Különben amiképpen az egyszeri elfogadás talán még megbocsátható, úgy valamennyi tartományban istenek képében tiszteletet követelni becsvágy, fennhéjázás lenne, és Augustus tisztelete *(Augusti honor)* megrövidülne, ha válogatás nélküli hízelgésekkel közönségessé tennők.

38.1. - Én, összeírt atyák, halandó ember *(mortalis)* vagyok, emberi hivatást *(hominum officia)* töltök be, s beérem azzal, ha mint princeps megállom helyemet; erre nemcsak titeket hívlak tanúul, de szeretném, ha az utódok is így tartanának meg emlékezetükben. Emlékemnek eléggé, sőt nagyon is adóznak, ha elhiszik rólam, hogy őseimhez méltó *(maioribus dignus)* voltam, dolgaitokra ügyeltem, veszélyben kitartottam, a köz érdekében a megpróbáltatásoktól vissza nem riadtam. 2. Ez nekem a ti lelketekben épített templom *(haec mihi in animis vestris templa),* ez a legszebb szobor *(effigies),* és maradandó: mert a kőből faragottat, ha az utódok ítélete gyűlöletté változik, mint a sírokat, semmibe sem veszik. 3. Éppen ezért szövetségeseinket, polgártársaimat és magukat az isteneket és istennőket kérem, ezeket arra, hogy nekem életem fogytáig az emberi s isteni joghoz értő, higgadt elmét adjanak, amazokat, hogy ha eltávozom, dicsérettel és jó emlékekkel kísérjék tetteimet és nevemnek hí-

rét. 4. S ezután még bizalmas beszélgetéseiben is kitartott amellett, hogy visszautasítja személyének ilyen kultuszát. Ezt némelyek mérsékletnek, sokan önbizalom hiányának, mások elfajzott lélekre magyarázták. 5. Hiszen a legderekabb halandók a legmagasabb csúcsokra törtek: így iktatták Herculest és Libert a görögöknél, Quirinust nálunk az istenek közé. Helyesebben járt el Augustus, aki ezt remélte; a főembernek minden más rögtön a rendelkezésére áll, csak egyvalamin kell kielégíthetetlenül fáradoznia: emlékezete szerencsés megörökítésén. Mert a hírnév *(fama)* elhanyagolásával elhanyagoljuk az erényeket.

B. I.

5.2.22. GERMANICUS ELHÁRÍTJA MAGÁTÓL AZ ISTENEKNEK KIJÁRÓ TISZTELETET

Wilcken 413, 31-45. sor; Sel. Pap. 211.
Kr. u. 19.

Germanicus Caesar, (Tiberius) Augustus fia, az isteni Augustus unokája, proconsul *(anthypatos)* kijelenti: Jóindulatotokat *(eunoia),* melyet irányomban mutattok, valahányszor találkozunk, elfogadom, azonban számomra gyűlöletes, csupán az isteneknek járó kiáltozásotokat mindenestül elutasítom. Azok ugyanis egyedül a tényleges megmentőnek *(sótér),* az egész emberi nem jótevőjének *(euergetés tou tón anthrópón genous),* vagyis atyámnak és anyámnak, valamint nagyanyámnak járnak. A mi helyzetünk azonban nem hasonlítható az ő istenségükhöz, úgyhogy ha nem hallgattok szavamra, arra kényszerítetek, hogy csak ritkán jelenjem meg nálatok.

T. K.

• Germanicust egyiptomi látogatása során (lásd Tacitus: *Annales* II. 59) az egyiptomiak - a helyi hagyományoknak megfelelően - isteneknek kijáró tiszteletben részesítették. A rómaiak számára szokatlan megnyilvánulásokat azonban - csakúgy, mint atyja, Tiberius - elhárította magától.

5.2.23. CSÁSZÁRKULTUSZ CALIGULA IDEJÉN

Suetonius: *De vita Caesarum* [A **Caesarok** élete], *Caligula* 22.1-4.

1. Ennyit az uralkodóról: a továbbiakban a szörnyetegről kell szólnom. Már többféle melléknevet vett fel („A kegyes" *[pius],* „A tábor fia" *[castrorum filius],* „A hadsereg atyja" *[páter exercituum],* „A legjobb és leghatalmasabb Caesar" *[optimus maximus Caesar]* - *így* szólították), mikor egyszer véletlenül fültanúja volt, amint a királyok, akik tisztelegni jöttek Rómába, asztalánál családjuk nemességéről *(nobilitas generis)* vitatkoztak, mire ő felkiáltott:

Egy legyen úr csak, egy a király![1]

És nem sok hija volt, hogy a koronát nyomban fejére ne tegye, s a princepsi hatalom külsőségeit a királyiéval fel ne cserélje. 2. Mikor pedig figyelmeztették, hogy fölötte áll minden princepsnek és királynak, rögtön az isteni méltóságra kezdett igényt tartani; és megbízást adott, hogy a vallásos tisztelet és művészi megmunkáltság tekintetében leghíresebb istenszobrokat, így az olympiai Zeusét is, hozzák el Görögországból, s fejüket levéve helyébe az övét tegyék, a Palatium egyik szárnyát pedig a fórumig meghosszabbíttatta, s Castor és Pollux templomát a palota előcsarnokába alakítva, maga is gyakran odaállt a két testvéristen közé, s imádtatta magát harmadikként az oda betérőkkel; néhányan Iuppiter Latiaris néven köszöntötték is. 3. Külön templomot emelt önmaga istenségének, papokkal és nagy gonddal megválasztott áldozatokkal. Életnagyságú aranyszobra ott állt a templomban, mindig olyan ruhában, amilyet maga viselt aznap. A leggazdagabb emberek befolyást, pénzt nem kímélve versengtek, hogy egymást váltogatva, papi testülete vezetését elnyerjék. Áldozatul flamingót, pávát, fajdkakast, numidiai tyúkot, gyöngytyúkot és fácánt öltek, minden egyes nap más fajtát. 4. Éjjel Gaius ölelkezésre, szeretkezésre hívta nemegyszer a ragyogó teliholdat, nappal titkos megbeszéléseket tartott a capitoliumi Iuppiterrel *(Iuppiter Capitolinus),* hol sugdolózva, fülét az isten szájához, majd száját füléhez tartva, hol fennhangon, olykor még veszekedett is vele. Egyszer legalábbis kihallatszott, mikor fenyegető hangon görögül így szólt Iuppiterhez:

vagy te emelj, vagy tégedet én![2]

Végül - így szokta mesélgetni - megbocsátott az istennek, és miután Iuppiter meghívta őt, hogy lakjanak egy fedél alatt, hidat emelve az isteni Augustus temploma fölött, összekötötte a Palatiumot a Capitoliummal. Majd, hogy Iuppiter még közelebb kerüljön hozzá, a Capitolium térségén új épület alapozásához kezdett.

K. F.

5.2.24. CSÁSZÁRI TEMETÉS A RÓMAIAKNÁL

Héródianos 4.2.

Az ugyanis a szokás a rómaiaknál, hogy haláluk után istenként tisztelik a császárokat, amennyiben utódokat hagytak hátra. Az ilyen megtiszteltetést pedig *apo*theostsnak nevezik. Az ünnepet és az istentiszteleti szertartást szerte a városban a gyász megnyilvánulásai kísérik. Az elhalt testét költséges gyászszertartás során emberi szokás szerint eltemetik, de méhviaszból a halotthoz teljesen hasonló képmást

[1] **Homérosz: *Iliász* II. 204-205. D. G.**
[2] **Homérosz: *Iliász* XXIII. 724. D. G.**

készítenek, és magas szerkezetű hatalmas elefántcsont ravatalra helyezik a palota bejáratánál, alá pedig arannyal átszőtt ágyneműt vetnek. Az említett képmás pedig beteghez hasonlóan: sápadtan fekszik. A ravatal két oldalán egész nap ülnek: bal oldalon fekete ruhában az egész senatus, jobb oldalon pedig minden olyan nő, akit férjének vagy apjának magas rangja magas méltósághoz juttatott. Sem olyat nem látni köztük, aki aranyat viselne, sem akit nyakék díszítene, hanem egyszerű fehér ruha viselésével fejezik ki gyászukat. Hét nap alatt mindenesetre a fent mondottak befejeződnek: és időről időre orvosok mennek be hozzá, odalépnek a ravatalhoz, és mintegy megvizsgálván a beteget, mindahányszor kijelentik, hogy egyre rosszabb állapotban van. Mihelyt azután úgy látják, meghalt, a lovagrend legnemesebb tagjai és a senatus válogatott ifjai felemelik a ravatalt, kiviszik a Szent Úton *(Via Sacra),* és a régi fórumon *(agora)* teszik le, ahol a római consulok *(archónes)* a hivatali idő végén esedékes esküt *(abdicatio)* le szokták tenni. Kétfelől padok vannak építve lépcsőzetes formában, és az egyik oldalon a legnemesebb származásúaknak és a legjobb családok sarjainak kórusa áll, az átellenben levőn pedig azoké a nőké, akik köztiszteletnek örvendenek: mindkettő magasztos és gyászos dallammal kísért himnuszokat és dicsőítő dalokat *(paian)* énekel a halott fölött. Ezután felveszik a ravatalt, és kiviszik a városon kívülre, az úgynevezett Mars-mezőre *(Campus Martius),* és ennek legtágasabb részén készen áll már egy négyszögletű és egyenlő oldalú épület, amely semmilyen más anyagot nem tartalmaz, csupán hatalmas összeillesztett szálfákból áll, és olyan, mint egy ház. Ezt belülről aprófával töltötték meg, kívülről pedig arannyal átszőtt leplekkel, elefántcsont domborművekkel és művészien kidolgozott festményekkel díszítették. Rajta egy másik, formáját és díszítését tekintve hasonló, de kisebb épület helyezkedik el nyitott mellékajtókkal és kapukkal. Majd egy harmadik és egy negyedik, mindegyik kisebb az alatta levőnél, egészen a legfelsőig, amely egyben a legkisebb. Az építmény alakja a jelzőtornyokéhoz hasonlítható, amelyek a kikötők közelében állnak, és éjjel jelzéseikkel biztonságos kikötéshez segítik a hajókat: világítótornyoknak *(pharos)* nevezik őket az emberek. A második épületbe viszik fel, és ott helyezik el a ravatalt, majd fűszereket és illatszereket, amit csak a föld terem, és ami gyümölcsöt, füvet és növényi nedvet csak összegyűjtenek jó illata végett, felviszik, és halomba öntik: nincs ugyanis nép, sem város, sem a tiszteletnek és megbecsülésnek örvendők között senki, aki ezeket a végső adományokat ne küldené el bőkezűen a császár tiszteletére. Mihelyt hatalmas halom emelkedett a fűszerekből, és az egész hely megtelt, lovas harci bemutatóra kerül sor az említett épület körül, és az egész lovagi rend kör alakban, meghatározott elrendezésben és útvonalon körbejár, pyrrhosi futással és ritmusban. Harckocsifogatok is járnak körbe hasonló elrendezésben, rajtuk bíborszegélyű tógába *(toga praetexta)* öltözött kocsihajtók állnak, körülöttük álarcokat viselő szobrok, mindazon rómaiak szobrai, akik dicső módon vezettek hadat vagy voltak császárok. Ezek befejeztével az, aki a császári hatalmat átvette, megfogja a fáklyát, és meggyújtja az épületet, a többiek pedig mindenünnen tüzet tesznek köré: és minden igen könnyen és készségesen meggyullad a tűztől, valamint a benne felhalmozott rengeteg aprófától és illatszertől. És a legfelső, legkisebb emeletről, mint valami védőbástyáról, sas száll föl a tűzzel együtt, és felrepül a

légbe: ez a rómaiak hite szerint a földről az égbe viszi a császár lelkét, aki ettől kezdve a többi istennel együtt vallásos tiszteletben részesül.

Bu. G.

• Héródianos lényegében az ősi római hagyományoknak megfelelő, de már a császárkorra adoptált uralkodói temetési szertartást mutatja be. Jól kiemelhetők mindebből a Polybios által is - csaknem 400 évvel korábban - megörökített elemek: a viaszmaszkok, a dicső ősök - itt a császárelődök - szobrainak felvonultatása, a halotti menet és a máglya leírása, valamint a halotti játékok bemutatásának szokása. Ez utóbbiban a talán a más római kori szerzők által is leírt, a Római Birodalom határai mentén található katonai táborokból előkerült díszpáncélok kapcsán régészeti bizonyítékot is nyert lovasjátékra, az ún. „trója lovaglásra" ismerhetünk rá. A császárkorra vonatkozó új elem a császár lelkét az égbe röpítő sas képzete, amelyet Seneca oly cinikusan pellengérezett ki a Claudius haláláról írott szatírájában *(Apocolocyntósis).*

5.2.25. CLAUDIUS *CONSECRATIÓJA*

Seneca: *Apocolocyntósis* Qáték az isteni Claudius haláláról] 4.
Lásd Szilágyi J. Gy.: AITOKOAOKYNTÍ2ZIZ. *AntTan* 10., 1963, 22-28.

Meg akarom örökíteni, mi történt az égben október tizenharmadikán az új évben, a legboldogabb korszak kezdetén. Egy csöppet sem fogok sem a gyűlölet, sem a kedvezés szavára hallgatni: amit írok, a színigazság. Ha azt kérdezné valaki, honnan tudom: először is, ha nem akarok, nem felelek rá. Ki kényszeríthet? Jól tudom, hogy szabad ember lettem azon a napon, mikor élete végéhez ért, aki igazolta a közmondást: „Vagy királynak, vagy bolondnak kell születni."

Ha kedvem lesz felelni, azt mondom, ami éppen a nyelvemre jön. Ki követelt valaha a történésztől hites tanúkat? De ha mégis feltétlenül szükséges tekintélyre hivatkozni, kérdezzétek meg azt, aki Drusillát látta a mennybe menni; el fogja mondani, hogy Claudiust is látta ugyanarra haladni, „aprózva a lépést". Ez az ember akarva-akaratlan kénytelen mindent látni, ami az égben történik; ugyanis az Appius út felügyelője, és tudod, erre ment az isteni Augustus és Tiberius Caesar is az istenekhez. Ha megkérdezed, neked négyszemközt elmeséli; többek előtt ki sem nyitja a száját. Mert mióta a senatusban megesküdött, hogy Drusillát látta a mennybe menni, és ilyen jó hírt senki sem hitt neki, ünnepélyesen megfogadta, hogy soha többé nem tesz jelentést arról, amit lát, még ha a Forum közepén a szeme előtt ölnek is meg egy embert. Amit akkor tőle hallottam, azt mondom el most pontosan és világosan: úgy legyen ő egészséges és boldog! ...

Sz. J. Gy.

5.2.26. CLAUDIUS AZ ISTENEK SZÍNE ELŐTT

Seneca: *Apocolocyntósis* [Játék az isteni Claudius haláláról] 5; 7-11.
Lásd Szilágyi J. Gy.: **AnOKOAOKYNTOXIS.** *AntTan* 10., **1963, 22-28.**

5.... Jelentik Iuppiternek, hogy egy termetes, jócskán ősz hajú ember érkezett: valamivel fenyegetőzhet, mert folyton a fejét rázza. A jobb lábát maga után húzza. Megkérdezték, honnan való: kivehetetlen hangokkal, értelmetlen szavakkal felelt, nem tudni, mit. Nem értik a nyelvét: nem görög, nem is római, sem semmiféle más ismert népé.

Erre Iuppiter megparancsolja Herculesnek, aki az egész földkerekséget bebolyongta, és úgy tudták, valamennyi népét ismeri, hogy menjen, és tudakolja ki, mifajta ember. Hercules, ahogy megpillantotta, először igazán megdöbbent: hát még mindig nem állta ki a világ valamennyi rémségét? Ahogy meglátta ezt az újfajta élőlényt, ezt a szokatlan járást, ezt a hangot, amely nem szárazföldi teremtményé volt, hanem mint a tengeri szörnyeké szokott lenni, rekedt és kusza, azt hitte, hogy a tizenharmadik munka előtt áll. De ahogy jobban megnézte, emberhez hasonlított. Hozzálépett hát, és megszólította, ahogy mint görög ember fiának, a legkönnyebben esett:

Honnan jössz, ki vagy, és hol a városod és a szülőid?

Claudius megörül, hogy itt is akadnak irodalmárok; abban reménykedik, hogy itt valahol majd az ő történeti műveinek is lesz helyük. Maga is homérosi verssel válaszol tehát, jelezve, hogy császár:

Trójából hajtott kikonok földjére a szélvész. ...

7. Ide figyelj - mondta erre Hercules -, hagyd már abba az idétlenkedést. Olyan helyre jöttél ide, ahol az egerek vasat rágnak. Gyorsabban elő az igazsággal, mert kiverem a fejedből a szamárságokat!

Claudiusnak, hogy ezt az izomembert látta, kiszállt a fejéből az idétlenség, s egyszerre megértette, hogy ha Rómában nem is ért föl vele senki, itt nincs ugyanolyan tekintélye: nem úr a kakas, csak a maga szemétdombján. Tehát, amennyire érteni lehetett, alighanem ezt mondta:

- Azt reméltem, Hercules, te legbátrabb az istenek közül, hogy támogatóm leszel a többiek előtt, és az volt a szándékom, hogy téged nevezlek meg, ha valaki jótállót kér tőlem, hiszen te ismersz a legjobban. Mert, ha visszaemlékszel, én voltam az, aki júliusban és augusztusban is egész napokon át bíráskodtam a templomod előtt. Te tudod, micsoda szenvedéseket álltam ki, mikor éjjel-nappal ügyvédeket hallgattam; ha ezekbe botlottál volna, akármilyen bátornak képzeled is magad, inkább az Augias istállóját tisztítottad volna ki: nekem sokkal több trágyát kellett eltakarítanom. De mivel én szeretném...

[Itt nagyobb hézag van a fennmaradt szövegben. A hiányzó részben Claudius megnyeri ügyének Herculest, és az ő közbenjárásával az isteneknek, akik a római senatus mintájára

ülést tartanak, előterjeszti kérését, hogy vegyék be maguk közé. Erről heves vita keletkezik, s a kézirat ott folytatódik, ahol a vita során az egyik isten, nem tudni, melyik, beszédének közepén tart.]

8. - . . .Nem csoda, hogy betörtél a Tanácsházba: semmi sem maradhat zárva előtted. Csak azt mondd meg nekünk, mit akarsz, miféle isten legyen belőle? Nem lehet ez epikureus isten: akinek „nincs semmi gondja, és másoknak sem okoz gondot": És sztoikus? de hogy lehet ő - Varró szavaival - „gömbölyű és fejetlen-farkatlan"? Bár most látom, van benne valami a. sztoikus istenből: se szíve, se feje nincs. Herculesre! ha Saturnustól kérte volna ezt a kegyet, akkor sem kapta volna meg, pedig egész évben az ő hónapját ünnepelte ez a Saturnalia-császár! - Hát még hogy Iuppiter tegye istenné ezt, ki - ha rajta áll - vérfertőzésért állította volna bíróság elé! Hiszen megölte Silanust, a vejét - könyörgök, miért? Mert volt egy nővére, a legbájosabb lány a világon, akit mindenki Venusnak hívott, ő pedig Junónak akarta hívni. „De kérdezem - mondja ez -, miért a nővérét?" Tanulj, szamár: Athénban félig van megengedve, Alexandriában pedig egészen. Azért, mert - ahogy mondod - Rómában az egerek a malomkövet nyalják, ez fogja kiegyenesíteni a mi görbe útjainkat? A hálószobájában nem tudja, mi történik, de közben

az égi tereken kutat!

Isten akar lenni, nem elég neki, hogy Britanniában temploma van, hogy a barbárok imádják, és mint istenhez, könyörögnek „a bolond irgalmáért".

9. Végre Iuppiternek eszébe jutott, hogy míg kívülállók vannak a Tanácsházban, nem szabad sem szavazni, sem vitát folytatni.

- Atyák! Osszeírottak! - mondta. - Megengedtem nektek, hogy kérdéseket tegyetek föl, ti pedig tisztára úgy viselkedtek, mintha egy afrikai kunyhóban volnátok. Kérem, őrizzétek meg a Tanácsház rendjét. Akárki is ez itt, mit fog majd gondolni rólunk!

Erre kiküldik Claudiust, majd elsőnek Ianus atya kap szót, hogy fejtse ki álláspontját. Július elsejére ő volt a délutáni consuljelölt; végtelenül ravasz ember, mindig egyszerre látja

azt, mi előtte van, és mi mögötte.

Hosszú és ékesen szóló beszédet tartott - hiszen egész napját a Forumon tölti -, a jegyző azonban nem tudta követni, ezért én sem ismertetem részletesen, nehogy csak egy szót is másképpen adjak vissza, mint ahogy ő mondta.

Hosszasan beszélt az istenek fenségéről, s hogy nem volna szabad ezt a tisztességet széltében mindenkinek megadni.

- Régen - mondta - nagy dolog volt istenné válni, ti meg komédiát csináltatok belőle. Ezért - nehogy azt gondoljátok, hogy személyes, nem pedig elvi meggondolások vezetnek - azt javaslom, hogy a mai naptól senki se lehessen isten azok közül, akik „termését élik a földnek", vagy akiket az „életadó föld" táplál. Akit e senatushatározat ellenére akár istenné tesznek, akár annak neveznek, vagy akként festenek

le, az adassék át a Lárváknak, és a legközelebbi játékokon az újonnan elszegődött gladiátorok között vesszőzzék meg. Következőnek Diespiter, Vica Pota fia kap szót, hogy fejtse ki álláspontját. O is consuljelölt volt, és pénzváltó-ügyletecskékkel foglalkozott. Polgárjogocskákat szokott eladogatni: abból tengődött. Hercules nyájasan hozzálépett, és megfogta a fülcimpáját. O erre így fogalmazta meg javaslatát:

- Minthogy az isteni Claudius az isteni Augustusnak, valamint az isteni Augustának, aki nagyanyja volt, s az ő parancsára lett istenné, vérrokona, és valamennyi halandót messze fölülmúlja bölcsességben, azon felül a köz érdeke, hogy legyen valaki, aki segíthet Romulusnak a „forrórépa-falásban", azt javaslom, hogy legyen az isteni Claudius a mai naptól fogva isten, a legteljesebb birtokában mindazoknak a jogoknak, amelyeket előtte valaki kaphatott, és hogy ezt az esetet csatolják Ovidius Átváltozásaihoz.

A vélemények megoszlottak, és úgy látszott, hogy Claudius megszerzi a többséget. Hercules ugyanis, aki látta, hogy az ő vasa van a tűzben, egyiktől a másikhoz szaladgált, mondván:

- Nem hagyhatsz cserben: az én ügyemről van szó. Ha majd egyszer neked lesz valamire szükséged, viszonozni fogom: kéz kezet mos.

10. Ekkor az isteni Augustus emelkedett föl, hogy, mivel ő volt soron, elmondja véleményét, és ragyogó ékesszólással a következőképpen szónokolt:

- Atyák! Összeírottak! - mondta. - Ti vagytok a tanúim, hogy mióta isten lettem, még egyetlen szót sem szóltam: mindig csak a magam dolgával törődöm. De nem tudom tovább leplezni érzéseimet és türtőztetni fájdalmamat, amelyet még súlyosbít a szégyenérzet. Hát ezért teremtettem én békét szárazon és vízen? Azért fékeztem meg a polgárháborút, azért szilárdítottam meg törvényekkel, díszítettem építményekkel a Várost, hogy - de nem találok szavakat, Atyák és összeírottak, nincs szó, amely kellőképpen ki tudná fejezni felháborodásomat. Messala Corvinusnak, a kiváló szónoknak egy kifejezéséhez kell hát nyúlnom: „szégyellem ezt a birodalmat". Ennek az embernek, Atyák és összeírottak, akiről mást nem feltételeznétek, hogy akár egy legyet is föl tud riasztani, nem jelentett többet valakit meggyilkolni, mint egy kutyának a lábát fölemelni. De mit beszéljek arról, hogy hányan és micsoda férfiak voltak ezek! Ha a saját házamban elkövetett gaztetteit nézem, nem jutok hozzá, hogy az állam szerencsétlenségét elsirassam. Ezt tehát elhagyom, csak amarról beszélek; mert ha nővérem nem is tud görögül, én tudom, hogy a térd közelebb van a lábikránál. Ez itt, ahogy magatok előtt látjátok, hosszú éveken át az én nevem mögött rejtőzött, és ezt azzal hálálta meg, hogy megölte két Iulia dédunokámat - az egyiket vassal, a másikat kiéheztetéssel - és egy ükunokámat, Lucius Silanust. Te vagy a megmondhatója, Iuppiter, hogy bűnös volt-e; ha igen, te is az vagy, ezt el kell ismerned, ha igazságos akarsz lenni!

- Mondd meg nekem, isteni Claudius, hogy a férfiak és nők közül, akiket megöltél, hogyan ítélhettél el egyet is, mielőtt az ügyét kivizsgáltad, mielőtt őt magát meghallgattad volna? Hol fordult elő ilyesmi? Az égben biztosan nem!

11. Itt van Iuppiter: hány éve uralkodik már, és csak az egy Vulcanusnak törte lábát, mikor

lábánál megfogva ledobta az égi küszöbről,

egyszer pedig megharagudott a feleségére, és kikötötte, de vajon megölte-e? Te viszont megölted Messalinát, akinek éppúgy dédnagybátyja voltam, mint neked.

„Nem tudok róla" - mondod? Hogy az istenek pusztítsanak el! Hogy nem tudtál róla, az még sokkal ocsmányabb, mint az, hogy megtörtént!

- C. Caesarnak még halála után sem szűnt meg nyomában járni: az az apósát ölte meg, ő a vejét is. Gaius megtiltotta, hogy Crassus fiát „Nagy"-nak nevezzék; ő visszaadta neki a nevét, viszont a fejét vette. Egyetlen házból megölte Crassust, Magnust, Seriboniát, három semmirekellő ökröt, de mégiscsak nemesembert, Crassus meg egyenesen olyan ostoba volt, hogy akár császár is lehetett volna!

- Ezt akarjátok most istenné tenni? Nézzétek meg a testét: haragjukban hozták létre az istenek. Hogy rövid legyek: mondjon ki három szót gyorsan egymás után, és már vihet is, a rabszolgája vagyok. Ki fogja ezt istenként tisztelni? Ki hiszi el, hogy az? Ha ilyeneket tesztek istenekké, azt sem fogja senki elhinni, hogy ti magatok istenek vagytok!

- Összefoglalva, Atyák és összeírottak, ha tisztesen viselkedem köztetek, ha senkinek túlságosan nyíltan nem feleltem, toroljátok meg a rajtam esett jogtalanságokat. Én a magam részéről a következő javaslatot terjesztem elő (és felolvasta az írótábláról):

„Minthogy az isteni Claudius megölte apósát, Appius Silanust; két vejét, Pompeius Magnust és Lucius Silanust; lánya apósát, Crassus Frugit, aki úgy hasonlított rá, mint egyik tojás a másikra; Seriboniát, lánya anyósát; feleségét, Messalinát, és másokat, akiknek számát nem lehetett pontosan megállapítani, javaslom, hogy a legszigorúbban járjanak el vele szemben; ne kaphasson haladékot folyó ügyeinek lebonyolítására sem, hanem a legrövidebb időn belül toloncolják ki innen: harminc napon belül hagyja el az eget, és három napon belül az Olympost."

A gyűlés ehhez a javaslathoz csatlakozott. A cyllenei isten azonnal nyakon ragadja, és levonszolja az égből az Alvilágba,

honnan senki se térhet újra vissza.

Sz. J. Gy.

5.2.27. GÁLBA ÖRÖKBE FOGADJA PISÓT

Tacitus: ***Históriáé*** [Korunk története] 15-16.

15.1. Gálba tehát kézen fogta Pisót, s a hagyomány szerint ilyenféle beszédet mondott:

- Ha én téged magánemberként a *lex curiata* szerint, a pontifexek jelenlétében, a szokásnak megfelelően fogadnálak fiammá, számomra is tisztesség volna, hogy Cnaeus Pompeius és Marcus Crassus sarját fogadom otthonomba, és számodra is kitüntetés, hogy a Sulpicius és a Lucatius nemzetség dicsőségéhez csatolhatod fényes

származásodat: most azonban engem, kit istenek s emberek közös akarattal szólítottak a birodalom élére, a te jól ismert sok erényed és a hazaszeretet ösztönzött arra, hogy a principesi hatalmat, amelyért őseink fegyverrel harcoltak, háborúban nyervén el, neked, mint békés polgárnak ajánljam fel, akár az isteni Augustus, aki nővérének fiát, Marcellust, azután vejét, Agrippát, majd unokáit, végül mostohafiát, Tiberius Nérót emelte az utána legmagasabb tisztségbe. 2. De az isteni Augustus a maga házában kereste meg utódját, én pedig az államban, nem azért, mintha nem volnának rokonaim vagy fegyvertársaim, hanem mivel magam sem összeköttetéseimmel nyertem el az uralmat, és megfontoltságomat ne csak az én rokonságom bizonyítsa, melyet mögéd helyeztem, hanem a tiéd is. Van ugyanolyan nemes származású, idősebb bátyád, aki méltó erre a kitüntetésre, ha te nem volnál még érdemesebb. 3. Elérted azt a kort, amely az ifjúság vágyakozásain már túljutott; életed olyan, hogy múltadban semmire nem kell mentséget keresned. Sorsod mindeddig csak ellenedre volt; a jó szerencse szúrósabb ösztökével kísérti a lelket, mivel a bajokat el lehet viselni, a boldogság megront. 4. A hűséget, nyíltságot, barátságot, az emberi lélek legfőbb kincseit, te ugyanilyen állhatatossággal fogod őrizni, de mások alkalmazkodással gyengítik: meg fog környékezni a hízelgés, a kedveskedés, meg az igazi érzés leggonoszabb mérge, az önzés. Ha mi a legteljesebb nyíltság jegyében tárgyalunk is ma egymással, mások inkább szerencsénkkel, nem velünk fognak beszélni; mert kellő tanácsot adni a fejedelemnek nehéz dolog, de helyeselni minden fejedelemnek lehet, őszinteség híján.

16.1. - Ha a birodalom óriási teste irányító nélkül is megállna és egyensúlyban maradna, méltónak érezném magamat arra, hogy velem kezdődjék a köztársaság. Most azonban már rég olyan helyzetbe kertültünk, hogy sem az én öregségem nem adhat többet a római népnek egy jó utódnál, sem a te fiatalságod egy jó fejedelemnél. Tiberius, Gaius és Claudius alatt egyetlen családnak voltunk mintegy az öröksége: a szabadság helyett most választani kezdenek bennünket, és miután a Iuliusok s a Claudiusok háza véget ért, az örökbefogadás a legjobbakat fogja megtalálni. 2. Mert az, hogy valaki fejedelmi szülőknek köszönheti életét és születését, véletlen dolog, és ilyenkor mást nem mérlegelnek: ám az örökbefogadás szabad döntés, és ha a választást elhatározzuk, az egyetértő közvélemény lesz útmutatónk. Tartsad szem előtt, hogy Nérót, akit a Caesarok hosszú sora felfuvalkodottá tett, nem Vindex fegyvertelen tartománya vagy az én egy légióm, hanem tulajdon kegyetlensége, tulajdon züllöttsége rázta le az állam nyakáról; és nem is volt még példa uralkodó elítélésére. 3. Minket háború árán és mérlegelés eredményeképpen szólítottak helyünkre, mégis minden kiválóságunk ellenére irigyelni fognak bennünket. Mégse riadj meg, ha két legio a világnak ebben a megrázkódtatásában még mindig nem nyugszik: én sem gondtalanul vettem át az állam kormányzását, és az örökbefogadás hallatára máris nem mondanak majd öregnek, amit most egyedüli vádként vetnek a szememre. A hitványak úgyis mindig hiányolni fogják Nérót: nekem is, neked is arra kell ügyelnünk, hogy ne hiányolják a derekak is. 4. A további intelem nem is időszerű, de teljesült is minden szándékom, ha személyedben jól választottam. A jó és a rossz megkülönböztetésének az a leghasznosabb és legegyszerűbb módja, ha meggondoljuk, hogy mit akarnánk vagy mit nem akarnánk más uralkodó alatt; mert itt nem úgy van,

mint a királyi hatalom alatt élő népeknél, hogy egy bizonyos uralkodóházon kívül mindenki más szolga, hanem olyanok fölött fogsz uralkodni, akik sem a tökéletes szolgaságot nem tudják elviselni, sem a tökéletes szabadságot.

Gálba tehát ilyenféle beszédet tartott, mintha most avatná Pisót uralkodóvá, mások pedig máris úgy értekeztek vele, mintha valóságos uralkodó volna.

B. I.

• A senatori származású, *XVvir sacris faciundis* tisztséget betöltő Lucius Calpurnius Piso Frugi Licinianust Nero száműzte, azonban Gálba, aki már korábban kiszemelte örökösének és adoptív fiának, hatalomra kerülését követően visszahívta száműzetéséből, és Kr. u. 69. január 10-én örökbe fogadta. Megkapta a Caesar címet is, 5 nap múlva azonban Rómában meggyilkolták, és *damnatio memóriáéval* sújtották. A szemelvény a Iulius Claudius-dinasztia kihalását követően az első, Rómán kívül hatalomra került uralkodó, Gálba utódkeresésének mérlegelésére, indokaira nyújt adalékot.

5.2.28. VESPASIANUS KIKIÁLTÁSA CSÁSZÁRRÁ

Tacitus: *Históriáé* [Korunk története] 79-81.

79. A főhatalom Vespasianusra ruházása Alexandriában kezdődött Tiberius Alexander sürgetésére, aki július első napján őrá eskette fel a légiókat. Később ezt is ünnepelték uralkodása első napjaként, bár a iudaeai sereg július harmadikán esküdött fel reá, oly buzgósággal, hogy még fiát, Titust sem várták meg, aki Syriából volt visszatérőben és Mucianus és apja tanácskozásaiban közvetített. Minden a katonák lelkes óhajára történt, nem rendeztek gyűlést, nem hívták egybe a légiókat.

80.1. Míg keresik az alkalmat, a helyet, s ami ilyen dologban a legnehezebb, az első hangot, míg a jelenlevők lelkében remény, félelem, számítás, eshetőség váltja egymást, a hálókamrájából kilépő Vespasianust néhány katona, aki a szokott rendben sorakozott fel, hogy a helytartót köszöntse, császárként üdvözli, azután a többiek is odarohannak, a Caesar és Augustus nevet és a princepsi méltóság minden címét *(omnia principatus vocabula)* reá halmozzák. Hangulata félelemből az uralkodói méltóság tudomásulvételébe csapott át: de semmi pöffeszkedés, fennhéjázás nem volt benne; ő maga a változás után sem változott. 2. Mihelyt az ily magas helyzetében szemére boruló homályt elűzte, katonás beszéd után fogadta a feléje áramló jókívánságokat; mert az épp erre váró Mucianus a készséges katonaságot máris feleskette Vespasianusra. Ezután az antiochiai színházba vonulván, ahol tanácskozni szoktak, az összesereglett és ömlengve hízelgőkhöz szózatot intéz; eléggé ékesen beszélt görögül is, és mindent, amit csak mondott vagy tett, művészien tudott fitogtatni. 3. A tartományt s a hadsereget semmi nem tüzelte fel annyira, mint Mucianusnak az a határozott kijelentése, hogy Vitellius elrendelte: a germániai légiókat Syriába helyezi át, gazdag s nyugalmas szolgálatra, a syriai légióknak pedig állomáshelyüket a zord

éghajlatú és fáradságos szolgálatot kívánó germániai táborokra kell cserélniük. Tudniillik a tartománybeliek is örültek a katonákkal megszokott együttélésnek, sokan baráti és rokoni kapcsolatokban összekeveredtek, és a katonák a huzamos szolgálat során megismert és családiassá vált tábort mint otthonukat kedvelték.

81.1. Még július közepe előtt egész Syria hasonlóképpen neki fogadott hűséget. Csatlakozott királyságával együtt a nem megvetendő erejű Sohaemus, az ősi vagyona miatt tekintélyes és a meghódolt királyok közül leggazdagabb Antiochus. Majd a titkos követek útján értesített Agrippa is gyorsan hazahajózott Rómából, amikor Vitellius még semmiről sem tudott. 2. Nem csekélyebb buzgósággal támogatta a pártot az életének s szépségének virágjában levő Berenice királynő, akit bőkezű ajándékai miatt az öreg Vespasianus is kedvelt. Ahány tartomány partjait csak mossa a tenger Kis-Azsiáig és Achaiáig, s ahány csak befelé, Pontus és az armeniaiak felé terül el, mind felesküdött, de itt csapatok nélkül kormányoztak a helytartók, mivel akkor még nem rendeltek légiókat Cappadociába. 3. Az egész vállalkozás terveit Berytusban tárgyalták meg. Mucianus alvezéreivel, legioparancsnokaival és legszebben kitüntetett centurióival és katonáival érkezett ide, hasonlóképpen a iudaeai seregből is válogatott díszes küldöttség: az összesereglett sok lovas és gyalogos, valamint az egymással vetélkedő királyok pompája a találkozót fejedelmi méltósághoz illővé avatta.

B. I.

• Vespasianus a Nero által reá ruházott megbízatásnál fogva Kr. u. 67-69 között a iudaeai hadsereg főparancsnoka volt *(legátus Augusti pro praetore exercitus Iudaici),* amikor - Gálba Rómában, Kr. u. 69. január 15-én bekövetkezett meggyilkolását és Otho Brixellumban, április 16/17-én elkövetett öngyilkosságát követően - a hozzá hű csapatok július 1-jén Alexandriában császárrá kiáltották ki. Példájukat napokon belül követték a iudaeai és a syriai csapatok, valamint a vazallus királyságok is. Ellenfelét, az Othót az első bedriacumi csatában legyőző Vitellius császárt 69. december 20-án gyilkolták meg, miután Vespasianus csapatai elfoglalták Rómát. Az ún. „négy császár évének" (Kr. u. 68/69) eseményei megmutatták, hogy a katonai szempontból fontos provinciák nagyszámú légióit parancsnokoló helytartói válsághelyzetben a császári bíbor potenciális várományosai lehettek.

5.2.29. A CSÁSZÁRKULTUSZ EGY MEGNYILVÁNULÁSA DOMITIANUS IDEJÉN

Statius: *Silvae* [Erdők] 1.1: Domitianus imperátor hatalmas lovas szobra.

Az önmagát a római császárok sorában elsőként *dominus et deusnak* szólító, vérengzései és a senatusszal szembeni gőgje miatt azonban halála után elítélt és emlékezetének megsemmisítésével, nevének a feliratokról való kitörlésével *(damnatio memóriáé)* sújtott Domitianus uralkodása idejéből maradt fenn ez a költemény, amely a császár mindenkiét minden szempontból felülmúló, 91-ben készített lovas szobrának szokatlanul hízelgő módon történő magasztalásával ritka bepillantást enged a császárkultuszba, s mint E. Bickermann kifejezte, „valóságos

repertoárja a római császárkultusz formuláinak és jellemző fogalmainak". Az O. Ribbeck szavaival „felülmúlhatatlan udvari tányérnyaló és farkcsóváló", „meggyőződéses hízelgő" Statius által megénekelt lovas szobor azonban nem élte meg a jósolt évszázadokat, és ma csak 12,3 x 6,6 m nagyságú talapzata látható a ***Forum Romáraimon.***

Hegyi Gy.: Statius a költő, akit Apolló és Domitianus ihletett. In: Publius Papinius Statius: *Erdők* (ford. Muraközy Gyula). Budapest, 1979, 5-57.

Roppant talpazatát kettőzve, Latin Forumunkat
mily óriási szobor foglalja el? Égi magasból
hullt ide készen e mű? vagy véle Szicília-földi
műhelye mélyén nagy Steropes, Brontes[1] maga fáradt?
Vagy - Germanicusunk[2] - Pallas keze véste ki nékünk
másod, ahogy látott gyeplődet tartva, a Rajna
tája minap s remegő dákok meredek hegyi vára?
Csak dicsérje avult hagyomány sok százada élő
híred, trójai ló, akinek megalázva a szentelt
ormú Dindymon és Ide lombját odaadta:
Pergamum ezt befogadni falán rést nyitva se bírja,
s összevegyülve fiúk s hajadon lányok, s maga híres
Hector s Aeneas sem tudták volna bevonni.
S hozzá még: az a ló vad achívot rejtve veszélyt vitt,
ezt a lovas jósága szeretteti meg, kinek arcán
oly vonzón vegyül el harcvággyal a béke derűje,
Nem túlzás ez a szó: amily ékes, szép ez a ló, oly
méltóságteli is! Büszkébben nem viszi Marsot
bistoni[3] ménje se harc végén, örvendve a roppant
súlynak, a víz mentén gőzölve amint tovaszáguld,
s fújva hatalmasokat gyorsabban űzi a Strymont.[4]
Illik a műhöz a hely. Kaputaz tár rá, vele szemben,
harcoktól fáradtan az égbe, ki gyámfia révén
elsőnek mutatott ösvényt mai isteneinknek.
Mennyivel enyhébb vagy te - mutatja is arcod - a harcban!
Bősz idegen nép sem tüzel egykönnyen dühre, békéd
bírja a chattus, a dák. Hozzád áll - csak te vezérkedj -
kisebbként ama vő[5] s Cato[6] is, seregét odahagyva.
Erről oldaladat hajléka a Iuliusoknak,

[1] **Cyclopsok.**
[2] **Domitianus győzelmi mellékneve 84-től.**
[3] **Thrák.**
[4] **Thraciai folyó.**
[5] **Cnaeus Pompeius Magnus.**
[6] **Marcus Porcius Cato Uticensis.**

arról hadviselő Paulus[1] nagy csarnoka őrzi,
hátulról meg atyád s szelíden Concordia néz rád.
Ám te e templomokat, fenséggel emelve a fényes
légbe fejed, mind túlragyogod, s azt látszol ügyelni,
mint nő szebbre Palatiumod, kiheverve a tűzvészt,
néma tüzével hogy virraszt-e a trójai őrláng,
s megfeddett seregét most már dícséri-e Vesta.
Jobbod a harctól tilt, míg szűzi Tritonia[2] könnyed
súly balodon, s a leszelt főt nyújtja előre, Medusát,
s így szilajítja lovad. Nincs hely, hol kellemesebben
állna az istennő, még, égi Atyánk, kezeden sem.
Képes a föld minden gondján könnyíteni kebled,
melyhez odadta egész ércét Temese kimerülve.
Válladról köpeny omlik alá, s nem félve pihentet
kardot az oldalad. Ily nagy tőrrel tombol a téli
éjjeleken, s tör ijedt csillagseregekre Orion.
Átveszi tartását s lelkét paripája urának:
még magasabban hordja fejét, már-már tovasváguld,
s míg a sörénye nyakán meredez, szügye, mintha csak élne,
futni feszül, s készül nagy véknya kibírni a roppant
sarkantyút. Nem üres föld puszta rögére tipor rá
érclábbal, de a foglyoddá tett Rajna hajára.
Láttán Adrastus paripája riadna, Árion,
s reszket a Leda-fiak lova, Cyllarus is, ha a szomszéd
szentélyből idenéz. Kantárra e mént sose fogja
más, zabolája örök, s ura egy csillag lesz örökkön.
Épphogy bírja a föld. Fel-felnyög alant oly erővel
nyomja a súly: nem a vas, nem a bronz roskasztja, de égi
lényed, bárha olyan tartós a talapzat alatta,
hogy ha reá súlyos hegység nehezülne, kibírná,
és nekivethetné égtartó Atlas a térdét.
Mily hamar elkészült! Maga könnyit az isteni szépség,
ott lévén, nehezén; s munkára feszülve az ifjak
bámulják: a kezük többet bír. Csattog az óriás gép
csikorogva, s Mars hét dombja felett szakadatlan
zúg zaja, s átüt nagy Rómánk nyüzsgő moraján is.
S most maga is, ki e hely védője, kinek neve fényét
itt a híres tó s szent szakadék fenntartja örökre,
hallva, az érc hogy döng folyton, ahogy sűrű ütéstől

[1] **Lucius Aemilius Paullus.**
[2] **Minerva, akinek szobrát Domitianus tartotta bal kezében.**
[3] **A Rajna folyó (Rhenus) megszemélyesítése.**

zúg a Forum, felütötte fejét, a dicsőt, mit a fölgylomb
joggal övez s szentelt, pihenésétől merev arcát.
Hökken előbb az övét is előző ló nagy alakján,
szétragyogó fényén, s lemerül háromszor a mélybe
büszke nyakával. Majd, védőnket látva, vidáman
így szól: „Légy áldott, te nagy isteneink fia s atyja!
Ismerem, isten, híred rég. Most lett tavam áldott,
most igazán tisztelt, hiszen, ím, ismerni közelről
s látni a szomszédból részem lesz örök ragyogásod.
Én egyszer leltem s tettem valamit, hogy a Várost
megmentsem - te a rajnai harcban s Iuppiterében
s átkos belharcban s - hosszan hadakozva - a békét
nem kérő hegyeken győztél! S ha korom szül, előttem
szöktetsz, míg habozom, be a mélylő tóba merészen,
Róma ha eltűrt volna ilyet, a nem fogja le gyeplőd!"
Hitványabb az a ló Caesar Fórumán,[1] Latiumnak
őre, Dione[2] háza előtt, mit Pella urának[3]
készítettél, Lysippus,[4] s mely utóbb - a lovasnak
mint ámult nyaka! - Caesar arcát hordta. Kifárad
nézve szemünk, hogy mily fentről néz erre a másik;
és ki van oly bárgyú, ki tagadná, látva e kettőt:
annyi, akár uraik, paripáik közt a különbség?
Ezt a müvet Jupiter hármas tüze, téli viharnak
vad dühe, Aeolus orkánzó, mély sziklaüregbe
zárt hada meg nem ijeszthetí. Áll, valamíg csak az ég a föld,
s fénylik a római nap. Lesuhannak a hallgatag éjbe,
majd mikor isteneket vonz emberi táj, odahagyva
égi lakuk, tieid, s csókolva köszöntitek egymást.
Jön, megölel bátyád, nővéred, atyád, fiúsarjad,
s egy nyakon elfér ott mindjük csillagragyogása.
Nép és büszke senatus ajándékát örökétig
élvezd! Megfestésed Apelles[5] színei vágynák,
Attica aggja[6] meg új Jupiter-szentélybe helyezte
volna a szobrodat Elisben,[7] de az enyhe Tarans is
arcod után sóhajt, s szemed égi tüzet felidéző

[1] **Utalás Iulius Caesar szobrára.**
[2] **Venus anyja.**
[3] **Nagy Sándor makedón uralkodó.**
[4] **Nagy Sándor udvari szobrásza.**
[5] **Nagy Sándor udvari festője.**
[6] **Pheidias, Kr. e. 5. századi görög szobrász.**
[7] **Az Élisben levő Olympia Zeus-szentélye.**

lángját esdi a büszke Rhodus, s nem kell neki Phoebus.[1]
Tarts ki e földön, védd; te magad lakd néked ajánlott
templomaid, mennynek palotája se vonzzon; örömmel
nézd ez ajándéknak tömjént nyújtó unokáid!

M. Gy.

5.2.30. TRAIANUS TRÓNRA LÉPÉSÉNEK *(DIES IMPERII)* MEGÜNNEPLÉSE

Plinius Minor: *Epistulae* [Levelek] 52; 53.

52. Uram, azt a napot, amelyen megmentetted a birodalmat azzal, hogy elvállaltad az uralmat, olyan ujjongással ünnepeltük, amilyent megérdemelsz. S kértük az isteneket, hogy jó erőben-egészségben tartsanak meg az emberiség számára, melynek oltalma és békessége a te jóléteden múlik *(cuius tutela et securitas saluti tuae innisa est).* Elmondtam az esküszöveget, bajtársaink ünnepélyesen megismételték, s velük versengve, ugyanazzal az odaadással a lakosság is.

53. Örömmel értesültem leveledből, kedves Secundusom, hogy a te vezetéseddel milyen áhítattal és ujjongással ünnepelték uralomra kerülésem évfordulóját *(dies imperii)* bajtársaim és a lakosság.

M. E.

5.2.31. PLINIUS, BITHYNIA HELYTARTÓJA TRAIANUS ENGEDÉLYÉT KÉRI SZOBRÁNAK FELÁLLÍTÁSÁRA

Plinius minor: *Epistulae* [Levelek] 10.8.1-4; 10.9.

8.1. Uram, mikor isteni atyád *(divus páter tuus)* igen szép szónoklattal és ékes példamutatással *(honestissimum exemplum)* is jótékonyságra *(munificentia)* buzdította a polgárokat, kértem az engedélyét, hogy elődei szobrait *(statuae principum),* melyekhez távoli birtokaim többszörös cseréjével jutottam s úgy őriztem meg őket, ahogy voltak, a városba *(municipium)* szállíthassam az ő szobraival együtt. 2. Ehhez ő a legnagyobb egyetértéssel hozzájárult. Én nyomban írtam a decurióknak, jelöljenek ki egy helyet, ahol a magam költségén templomot emelhetek *(ut adsignarent solum in quo templum pecunia mea exstruerem). Ok* az épület megbecsülésének jeléül nekem ajánlottak fel a hely megválasztását *(electio loci).* 3. De ebben először a magam, majd atyád betegsége, azután az általad rám bízott tisztség ellátása akadályozott. Úgy látom, most lenne a legalkalmasabb a helyszínre lelátogatnom. Egyrészt szeptember elsejével zárul hivatali hónapom, másrészt a következő hónapban sok ünnep van. 4. Mindenekelőtt kérlek tehát, engedd meg, hogy ezt az épületet, amelyhez hozzá akarok

'A rhodosi Kolossos, Lysippos 32 m magas bronzszobra.

kezdeni, a te szobroddal is ékesítsem, és hogy munkám minél hamarabb elvégezhessem, járulj hozzá szabadságomhoz.

9.1. Szabadságkérelmed több magánjellegű és valamennyi hivatalos indokát megjelölted. Én ugyan beértem volna puszta kívánságoddal is. Mert nem kétlem, hogy mihelyt tudsz, vissza fogsz térni oly sokrétű teendőidhez. Azt, hogy az általad megválasztott helyen felállíttasd szobromat, bár az ilyenféle megtiszteltetésekkel szemben igen tartózkodó vagyok, neked mégis megengedem, nehogy úgy tűnjek, mintha gátat vetnék irántam való ragaszkodásod kifejezésének.

M. E.

5.2.32. A RÓMAI BIRODALOM IGAZGATÁSÁNAK „IDILLIKUS" ÁLLAPOTAI A KR. U. 2. SZÁZAD KÖZEPÉN

Ailios Aristeidés: *Eis Rhómén* [Rómához] 29-33.

29. Legyen bármily nagy és hatalmas a birodalom kiterjedését tekintve, területét mégis nagyban növeli aprólékos szervezettsége. Ugyanis nem a mysek, sakák vagy pisidák birtokolják a királyi földet, sem pedig azok, akik erőszakkal foglalták el azt, és nem is azok a lázadók, akik azért menekültek oda, hogy ne lehessen őket elfogni. Sőt már nem is királyi földnek nevezik, mert mindenki birtokolhatja, aki képes erre. Nem hadakoznak egymás ellen a satrapák, mint akiknek nincs királyuk, és a városok nem állnak hol az egyik, hol a másik oldalra, nem küldenek sehová és nem űznek el sehonnan seregeket, hanem egy jól kitisztított fuvolához hasonlóan az egész földkerekség - tisztább hangon, mint akármely énekkar - azt az egy imát zengi kórusban, hogy minden időkre maradjon meg ez a birodalom. Ilyen jól összehangolta őket ez a legfőbb karmester.

30. Mindenütt mindenki felett egyforma törvény uralkodik. A hegyekben élők gyengébbek a legalacsonyabban fekvő síkságok lakóinál, sőt még szembeszegülni sem merészelnek, a kies síkságokat pedig a ti telepeseitek és gyarmatosaitok művelik. Nincs semmi különbség szárazföld és sziget között, hanem mindenki egy országhoz és egy nemzethez tartozik, és csendesen engedelmeskedik.

31. Mindent parancsra és a vezetők beleegyezésével visznek véghez, de ez könnyebben még muzsikaszó mellett sem mehetne. Ha valami szükségesnek látszik, csak határozatot kell hozni, és már meg is van. Az egyes városok és népek élére állított helytartók *(archontes)* a vezetésükre bízottaknak valóban feletteseik, de személyükben ők is mind egyformán alattvalók. így aztán azt is lehetne mondani, hogy csak abban különböznek az általuk vezetettektől, hogy elsősorban ők mutatnak példát, hogyan kell engedelmeskedni. Mindegyikük olyannyira fél a nagy, mindent irányító uralkodótól, (32.) hogy véleményük szerint ő még náluk is jobban tudja, hogy ők maguk mit tesznek, és így jobban félnek és rettegnek tőle, mint egy jelen levő és parancsokat osztogató zsarnoktól. Senki sem olyan bátor, hogy már csupán nevének hallatára meg ne remegjen, hanem fölpattanva dicsérni és dicsőíteni kezdi, és rögtön két fohászt mond: egyet az istenekhez az uralkodóért, egy másikat pedig magához az

uralkodóhoz intéz saját magáért. Ha bármilyen egyént vagy közösséget érintő - lett légyen az bármily jelentéktelen - ítélet vagy kérelem esetében kételyek merülnek fel bennük, és joguk van hozzá, akkor rögtön kikérik a véleményét, hogy mit kell tenni. Mindaddig várnak, amíg jelt nem ad, akárcsak a karvezető a kórusnak.

33. így aztán nem kell az egész birodalmat bejárva felőrölnie erejét, és hol itt, hol ott megjelenvén minden egyes esetben rendet teremtenie, amikor beteszi a lábát valahová, hanem teljes kényelemben az egész világbirodalmat levelek útján kormányozhatja. Ezek a levelek, alighogy megírta őket, máris rendeltetési helyükön vannak, mintha csak szárnyakon szállnának.

P. H. A.

• Ailios Aristeidés a tőle megszokott lelkesültséggel dicséri a Kr. u. 2. század közepének szinte idillisztikus közállapotait. Többször visszatérő motívum a Római Birodalom kormányzásának - a birodalom hatalmas területe és etnikai sokszínűsége ellenére is biztosított - gördülékenysége, amelyet a kórus és a kórusvezető egymásra összpontosításához hasonlít. A császárhoz a legkülönbözőbb - néha apró-cseprőnek tűnő, a provinciális közemberek számára azonban sokszor létfontosságú - ügyekben beadott kérvényekre és az azokra valóban megküldött császári válaszokra a szöveggyűjteményben számos példát láthatunk. Ailios Aristeidés a hivatalok működésének és a birodalmi szintű adminisztrációnak ezt a teljesítményét a császár mindenre és mindenkire kiterjedő gondoskodásával magyarázza.

5.2.33. RÓMA MÁSODIK „ARANYKORA" AZ ANTONINUSOK KORÁBAN

Ailios Aristeidés: *Eis Rhómén* [Rómához] 36-39.

36. Mert azok közül, akik valaha is uralkodtak, egyedül ti uralkodtok szabadok fölött, és Kariát sem Tissaphernés kapta meg, Phrügiát sem Pharnabazos, és Egyiptomot sem valaki más, a provincia népe pedig nem úgy engedelmeskedik, mint a háznép a hatalmasának, akit azzal bíztak meg, hogy szolgáljon, de maga sem szabad; ellenkezőleg, ahogy egy-egy városban a polgárok, ti is úgy irányítjátok az életet a föld valamennyi lakott területén, mintha az egyetlen város volna, és így állítjátok a helytartókat *(archón),* vagyis választás útján, az alattvalók védelmére és gondoskodására, és nem azért, hogy korlátlan urak legyenek. Ezért az egyik helytartó átadja helyét a másiknak, amikor lejárt az ideje, és nem köny- nyen szállna szembe vele; annyira távol áll tőle, hogy viszályt kezdeményezzen, úgy gondolva, hogy az övé a terület.

37. A fellebbezéseknél, mint például amikor közemberek fellebbeznek a törvényszékhez, nem kisebb a bevádoltak félelme az ítélet miatt, mint a vádlóké; úgyhogy azt lehetne mondani, hogy jelenleg az embereken csak annyira uralkodnak a provinciákba küldöttek, amennyire nekik ez megfelel.

38. Hát nem ezek a dolgok azok, amelyek meghaladnak minden demokráciát? Ott semmiképpen sem lehet a városban meghozott ítélet után máshová vagy más bírák-

hoz menni, hanem bele kell törődni a határozottakba, ha nem valamilyen kis városról van szó, és ezért idegen bírákra van szükség, <itt viszont nem kell belenyugodni^ ha igazságtalanul <ítélték el az embert, és bosszankodni sem kell> a vesztés miatt, ha vádlóként bizonyult gyengébbnek valaki.

39. És itt valóban mindenütt becsesnek tartják a kisember egyenlőségét a hatalmassal szemben, a névtelenét a jó nevűvel szemben, a szegényét a gazdaggal szemben és az egyszerű származásúét a nemessel szemben, és az történik, amit Hésiodos mond, hogy „erőssé teszi a gyöngét és földhöz sújtja az erősét"[1] ez a bíró és vezér, mindig ahogy az igazság irányítja, akár a szél a hajót, semmivel sem jobban támogatva és kísérve a gazdagot, mint a szegényt, hanem mindenkit, akinek csak megjelenik, egyformán segítve.

B. G.

• A Kr. u. 2. század közepén Ailios Aristeidés (latinosan: Aelius Aristides) Róma helyzetét a második „Aranykor" eljöveteléhez hasonlítja: a birodalom kormányzása olyan gördülékeny, mintha egyetlen város volna (nyilvánvaló utalás az első „Aranykorra", amikor Róma valóban csak egy kis városállam volt), a hivatalnokok hatalomvágy nélkül, akárcsak korábban, a szolgálati idő szerint váltják egymást, a bíróságok ítélethozatal és fellebbezés dolgában igazságosan működnek, a törvény előtt a szegény és a gazdag egyenlő. Ezek az idilli képek éles ellentétben állnak azzal a válságkorszakkal, amely néhány évtized múltán beköszöntött.

5.2.34. A SENATUS ÜLÉSE COMMODUS HALÁLA UTÁN

História Augusta [Felséges történet], *Commodus Antoninus* 18-20.

18. Commodus halála után viharos acclamatiók hangzottak el a senatusban. Hogy az olvasó képet alkothasson magának arról, miként vélekedtek Commodusról a senatorok, Marius Maximus művéből idézem az elhangzott acclamatiókat meg a senatus határozatát:

„A haza ellensége volt, meg kell fosztani minden kitüntetésétől! El kell venni a kitüntetéseket a gyilkostól! Hurcolják végig a föld porában a gyilkost! A spo/t'an'umban szaggassák ízekre a haza ellenségét, a gyilkost, a gladiátort! Az istenek ellensége, a senatus ellensége volt. Dobják a gladiátort a *spoliariumba.*\ Gyilkolta a senatust, kampóval vonszolják a testét! Ártatlanokat öldösött, kampót akasszanak beléje, úgy hurcolják a földön! Ellenség és gyilkos volt, de mennyire hogy az volt! Aki még saját vérrokonait sem kímélte, az megérdemli, hogy kampóval vonszolják a hulláját. Téged is meg akart öletni, kampót hát a testébe! Te velünk együtt rettegtél tőle, te is veszélyben forogtál velünk együtt! Ó, Iuppiter Optimus Maximus, tartsd meg nekünk Pertinaxot, hogy biztonságban élhessünk! Éljenek a hűséges praetorianusok! Éljenek a praetorianus cohorsok! Éljenek a római hadseregek! Éljen a kegyes senatus!

Hésiodos: *Munkák és napok,* 5. sor.

Hurcolják porban a gyilkost! Kérünk, Augustus, hurcoltasd porban a gyilkost! Azt kérjük tőled, vonszolják a föld porában a gyilkost! Hallgass meg minket, Caesar: dobasd oroszlánok elé a besúgókat! Hallgass meg minket, Caesar: dobasd oroszlánok elé Speratust! Éljen a római nép győzelme! Éljenek a hűséges katonák! Éljenek a hűséges praetorianusok! Éljenek a praetorianus cohorsok!

Mindenütt ott állnak az ellenség szobrai, a gyilkos szobrai, a gladiátor szobrai. Le kell dönteni a gladiátor és gyilkos szobrait! Földön vonszolják végig, aki mészárolta a polgárokat! Porban kell hurcolni a polgárok gyilkosát! Le kell dönteni a gladiátor szobrait! A te épséged azt jelenti, hogy mi is biztonságban és nyugodtan élhetünk, igaz módon, méltó módon, szabadon!

Most végre biztonságban vagyunk. Rettegjenek a feljelentők, a besúgók! Hogy biztonságban legyünk, ki kell dobni a senatusból a besúgókat, meg kell botozni a besúgókat! Épségben vagy, uram, te uralkodsz, oroszlánok elé a besúgókkal, botot a besúgóknak!

19. Töröltessék el örökre a gyilkos és gladiátor emléke, le kell rombolni a gyilkos és gladiátor szobrait! El kell törölni még az emlékét is az aljas gladiátornak! *Spoliariumba.* a gladiátorral! Hallgass ránk, Caesar: kampóval vonszoltasd a hóhér hulláját! Őseink szokása szerint kampóval kell hurcolni a senatus hóhérát! Vadabb volt Domitianusnál, aljasabb Nérónál. Úgy kell bánni vele, ahogy rászolgált. Meg kell örökíteni az ártatlanul elpusztultak emlékét! Kérünk, add vissza az ártatlanok becsületét! Kampóval hurcolják a gyilkos hulláját! Kampóval hurcolják a gladiátor hulláját! Vessék a spoliariumba a gladiátor hulláját! Szavaztass meg bennünket: valamennyien arra szavazunk, hogy kampóval hurcolják! Kampóval kell hurcolni őt, aki fiatalok és öregek gyilkosa volt! Kampóval kell hurcolni őt, férfiak és asszonyok hóhérát! Kampóval kell hurcolni őt, aki még tulajdon véreit sem kímélte! Kampóval kell hurcolni őt, aki templomokat fosztott ki! Kampóval kell hurcolni őt, aki végrendeleteket semmisített meg! Kampóval kell hurcolni őt, aki az élőket kifosztotta! Rabszolgák rabszolgái voltunk. Kampóra azzal, aki életért árat követelt, és ígéretét nem tartotta meg! Kampóra azzal, aki eladta a senatust! Kampóra azzal, aki a fiáktól elrabolta örökségüket!

Ki a senatusból a besúgókkal, a feljelentőkkel, a rabszolgák felbujtóival! Te is velünk együtt féltél; mindent tudsz, ismered a jókat meg a gonoszokat. Mindent tudsz, hozz hát rendbe mindent; érted aggódtunk. Boldogok vagyunk, hogy most már igazán te uralkodsz! Szavazzunk a gyilkosról, szavazzunk, rendeld el a szavazást! Kérünk, légy te is jelen! Az ártatlan áldozatok nincsenek eltemetve. A gyilkos hulláját kampóra akasztva kell meghurcolni a föld porában! A gyilkos kiásta az eltemetetteket; kampóra a gyilkossal!"

20. Pertinax parancsára Livius Laurensis, a császári javak gondnoka *(procurator patrimonii)* átadta Commodus holttestét Fabíus Cilónak, az egyik kijelölt consulnak, aki éjjel eltemettette. A senatusban felháborodott acclamatiók hangzottak el: „Ki adott felhatalmazást, hogy eltemessék? Ki kell ásni az eltemetett gyilkost, és kampóra akasztva végig kell vonszolni a porban!" Cincius Severus pedig kijelentette: „Helytelen, hogy eltemették. Ezt mint pontifex mondom, és ugyanezt mondja a pontifexek egész testülete is. És most, miután örvendetes dolgokról beszéltem, hadd térjek rá a szükséges teendőkre. Javaslom mindazon szobrok ledöntését, amelyeket

kényszerből állíttattunk annak az embernek, aki a polgárok vesztére és a saját gyalázatára élt csupán. Bárhol álljanak is ilyen szobrok, le kell rombolni valamennyit. Nevét el kell távolítani minden magán- és középületről, a hónapokat pedig ismét úgy kell nevezni, mint azelőtt, mielőtt még ez az istencsapás rátört az államra."

T. I.

5.2.35. GETA, A MEGGYILKOLT CAESAR NEVÉNEK UTÓLAGOS KITÖRLÉSE EGY NEKI IS AJÁNLOTT OLTÁRON

RIU III. 640.

Brigetio - Komárom/Szőny. 1967-ben a vaspusztai római katonai tábor kapujába ***(porta principális dextra)*** másodlagos felhasználásban befalazva talált mészkő oltár. Ma Tatán, a Kuny Domokos Múzeumban őrzik.

Kr. u. 202.

Iuppiter Optimus Maximusnak, mindhárom Imperátor (és) Caesar, L(ucius) Sep(timius) Severus Pius Pertinax Augustus és M(arcus) Aur(elius) Antoninus, valamint [[P(ublius) Sep(timius) Geta Caesar]], Severus császár fiainak, valamint az egész császári ház üdvéért *(pro salute Imperatorum Caesarum trium Lucii Septimii Severi ... et Marci Aurelii Antonini et Publii Septimii Getae Caesaris Severi Augusti füiorum totiusque domus divinae)* Aem(ilius) Pacatianus, a *cohors I Thracum* parancsnoka *(praefectus)* teljesen helyreállíttatta a régisége miatt ledőlt oltárt *(aram aeiustate* [sic!] *conlapsam ... a solo restituit)* Nonius Mucianus és Annius Fabianus consulsága idején.

B. L.

• A feliraton Septimius Severusnak és két fiának állított közös dedikáció olvasható. Kr. u. 197-ben Septimius Severus Augustusszá nevezte ki idősebbik fiát, Caracallát, öccsét, Getát pedig ugyanabban az évben Caesarrá, majd 209-211 között valamikor (pontos időpontja ismeretlen) Augustusszá. Apjuk halálát követően Caracalla meggyilkoltatta öccsét, nevét pedig az összes, korábban mindannyiuknak közösen állított feliratról eltüntettette ***(damnatio memóriáé). A*** feliratállítás még ezt megelőzően történt, a consulok nevéből tudjuk, hogy 202-ben. Az ***aram aeiustate conlapsam*** kifejezés helytelen, az ***aram vetustate conlapsam*** lenne a helyes.

5.2.36. VÁDASKODÁSOK TIBERIUS URALKODÁSA ALATT

Seneca: ***De beneficiis*** [A jótéteményekről] 3.26.

Nem fogom mellőzni a mi korunk példáit sem. Tiberius Caesar uralkodása alatt a vádaskodás dühe olyan nagy, sőt csaknem nyilvános jellegű volt, hogy a római polgáro-

kat minden polgárháborúnál jobban megviselte. Kihallgatták a részegek beszélgetését, a naiv tréfálkozókat, semmi nem volt veszélytelen vállalkozás. Minden alkalom a kegyetlenkedésre tetszést aratott, és már akkor sem várták a vádlottak ügyének sikeres kimenetelét, hogyha volt rá esély. Egyszer egy lakomán vacsorázott a praetori rangú Paulus, aki kitűnően kimunkált gyűrűjében Tiberius Caesar arcképét hordta. Igen ostoba dolgokat művelek, ha most keresem a szavakat, miképpen is mondjam el, hogy vett magának egy éjjeliedényt. Egyszersmind Maro is megtudta a korszak ismert nyomozóitól a történteket, és rabszolgája Paulustól, aki ellen cselt szőttek, elvette a gyűrűt, amikor az részeg volt. És amikor Maro tanúul hívta a vendégeket, hogy Paulus - dolga végzésekor - a szeméremteste elé tartotta a képmást, és már a vádlótársak aláírását is összegyűjtötte, rabszolgája megmutatta kezében a gyűrűt. Ha tehát valaki a bíróság elé hívja, ezt a vendéget is törvény elé fogja idézni.

N. L.

5.2.37. FELSÉGSÉRTÉSI PEREK

Tacitus: *Annales* [Évkönyvek] 1.72-73.

72.1. Ebben az évben Germanicusszal együtt véghezvitt tetteik miatt triumphatori díszjelvényeket *(triumphalia insignia)* szavaztak meg Aulus Caecinának, Lucius Aproniusnak és Gaius Siliusnak. Tiberius visszautasította a „haza atyja" címet *(nomen patris patriae),* bár a nép több ízben felkínálta; az intézkedéseire való eskütételt sem engedte meg, hiába javasolta a senatus: minden emberi végzés bizonytalan, s minél többet érne el, annál sikamlósabb talajon érezné magát, mondogatta. 2. Mégsem tudta elhitetni, hogy polgárhoz illően gondolkodik, mert újból behozta a felségsértési törvényt *(lex maiestatis),* amelynek neve a régieknél ugyanaz volt, de más vétségek kerültek a törvényszék elé: például ha valaki árulásával a hadsereget vagy pártütéssel a népet, végül a közügy helytelen intézésével a római nép nagyságát *(maiestas populi Romani)* kisebbítette. A tetteket vádolták, a szavak büntetlen maradtak. 3. E törvény ürügyén elsőnek Augustus indíttatott vizsgálatot hírhedt gúnyiratok ügyében *(de famosis libellis),* felháborodván Cassius Severus fékezhetetlenségén, aki vakmerő írásaiban előkelő férfiak s nők hírét kezdte ki. Később Tiberius, mikor Pompeius Macer praetor utasítást kért tőle, sort kerítsen-e felségsértési tárgyalásokra *(iudicia maiestatis),* azt válaszolta, hogy érvényesíteni kell a törvényeket. 4. Őt is felbőszítették a kegyetlenségéről, gőgjéről és anyjával való meghasonlásáról közkézen forgó, ismeretlen szerzőktől származó versek *(carmina incertis auctoribus vulgata).*

73.1. Helyénvalónak látszik ismertetni azokat a vádakat, amelyekkel két egyszerű római lovag, Falanius és Rubrius esetében kísérleteztek először: így megtudjuk, miféle kezdetekből, Tiberiusnak milyen mesterkedésével lopakodott be, majd miképpen szorult vissza ez a súlyos nyavalya, végül mint lángolt fel újra és sodort magával mindent. 2. Falaniusnak a vádló azt hányta a szemére, hogy Augustus tisztelői közé, akik minden házban testületként szervezkedtek, bevett egy Cassius nevű beteges hajlamairól hírhedt mimusszínészt, s hogy mikor kertjét áruba bocsátotta, egy

Augustus-szobrot is eladott vele. Rubriusnak azt rótták fel bűnéül, hogy hamis esküjével megsértette Augustus istenségét. 3. Mikor a két ügy Tiberius tudomására jutott, írt a consuloknak: atyjának nem azért szavazták meg az eget, hogy ez a tisztelet a polgárok vesztére forduljon. Cassius színész más művésztársaival együtt részt szokott venni azokon a játékokon, amelyeket anyja Augustus emlékezetére szentelt, és az sem ellenkezik a vallási törvényekkel, ha képmásait, miként más istenszobrokat, az eladó kertek és házak részének tartják. 4. Az esküt ugyanúgy kell megítélni, mintha Iuppitert csalta volna meg: az isteneken esett sérelem az istenek gondja *(deorum iniuriae dis curae).*

B. I.

5.2.38. TEMPLOMÉPÍTÉS A CAPITOLIUMI TRIÁSZNAK, CARACALLÁNAK ÉS ANYJÁNAK, VALAMINT A GENIUSOKNAK

RIU III. 645.
Brigetio - Komárom/Szőny. A vaspusztai római katonai táborból előkerült fehér mészkő tábla. Korábban a komáromi Városháza épületében őrizték, ma Tatán, a Kuny Domokos Múzeumban látható.
Kr. u. 211-217 között.

Iuppiter Optimus Maximusnak, Iuno Reginának, Minervának Imperátor Marcus Aurelius Antoninus Augustus üdvéért és győzelméért *(Iovi Optimo Maximo Iunoni Reginái Minervái pro salute et victoria Imperatoris Marci Aurelii Antonini Augusti),* valamint Iulia Augustának, a császár, a senatus, a táborok és a haza anyjának *(Iuliae Augustae, matri Augusti et senatus et castrorum patriaeque),* valamint a római nép védőszellemének *(genio populi Romani),* továbbá a pannóniai légiók (?) védőszellemének *(genio legionum Pannóniái* ?) [—]nus útellenőrző katona, *(beneficiarius)* és pap *(sacerdos)* valamint [—] alapjaiból, saját költségükre templomot építettek és felújíttatták *(templum a solo [—] a fundamentis a novo impendiis suis exstruxerunt et revonaverunt).*

B. L.

• A felirat Caracalla uralkodása idejére keltezhető. Anyja, Iulia Domna (Septimius Severus felesége) Kr. u. 211-ben kapta meg a feliraton is feltüntetett *mater senatus et castrorum patriaeque* hangzatos címet. A templomot egyaránt ajánlották Iuppiternek, Iuno Reginának, Minervának, valamint - a feliraton „hivatalosan" „Imperátor Marcus Aurelius Antoninus Augustusinak nevezett - Caracalla üdvéért és győzelméért, továbbá anyjának és a római nép, illetve a Pannoniában állomásozó légiók geniusának. A feliratállítók neve nem ismert: egyikükről tudjuk, hogy a tényleges katonai szolgálat alól mentesített, a parancsnok körüli, pl. testőri teendőkkel vagy utak ellenőrzési feladatával megbízott ún. *beneficiarius* és pap *(sacerdos)* volt. Lásd. E. Schallmayer: *Der römische Weihbezirk von Osterburken I. Corpus der griechischen und lateinischen Beneficiarier-Inschriften des Römischen Reiches.* Stuttgart, 1990.

5.2.39. ÜNNEPI FELIRAT CARACALLA SZÜLETÉSNAPJÁRA

A 18. században Rómában, a Quirinalison levő palota kertjében talált, töredékesen fennmaradt feliratos márványtábla. A 19. század közepe táján a Vatikáni Múzeumba szállították, és a *Galleria Lapidariában* helyezték el (Gall. Lap. XLI Nr. 13, Mus. Vat. leltári szám: 6.898). Lásd R. E. A. Palmer: Happy birthday, Caracalla! *Severan Ruler-Cult and the Moon in the City of Rome. ANRW* II.16.2. Berlin - New York, 1978,1097. skk.; G. Alföldy: Nox Dea fit lux! Caracallas Geburtstag. *Históriáé Augustae Colloquium Barcinonense* (szerk. G. Bonamente - M. Mayer). Bari, 1996, 9-36.
Kr. u. 211. április 4.

A jólétért és a győzelemért *(Pro salute et victoria)!* Az isten-császárnak, Caesarnak, Marcus Aureliusnak, az isteni Septimius Severus fiának, a legjobb Antoninus Piusnak *(Deo Imperátori Caesari Marco Aurelio Divi Septimi Severifilio, Optimo Antonino Pio),* a csillagokból a földre szállt mennydörgő Augustusnak *(sideribus in terram delapso Tonitratori Augusto),* a földkerekség gyarapítójának *(orbis terrarum propagatori),* a legnagyobb úrnak *(maximo dominó).* Birodalmáról gondoskodva kiterjesztette annak fenségét és határait *(Providens imperi sui maiestatemfinesque eius ampliavit),* miután hatalmas dicsőségét a béke megteremtésével gyarapította *(largam glóriám pace data auxit);* Jobbjával babérral koszorúzta Victoria szobrát *(coronavit laurea dextra manu signum Victoriae),* amelyet a Város curiájának szent helyén imádnak, hogy mindörökkön dicsőség illesse *(quae loco veneratur curiae sacro urbis, ut in aeternum üli laus esset).* Négy további boldog korszak következzék a te születésed eme szent napjára *(Alia felicia tempóra quattuor insequantur ex hoc sancto die nativitatis tuae)!* Fogadd a szent helyeken az emberiség szívből jövő örömét, és ékesítsék kezükkel az összes oltárt *(Gaudium omnium locis suscipias sanctis, manibusque suis omnes exornarent aras)*! Bolyhos virágok a méltó fogadalmi ajándékok *(Lanuginei flores digna sunt vota)*! Kinyilatkoztatta isteni lényének a szavait *(Fecit verba numinis sui):* „Az Éj-istennő ragyogjon! így tégy nekem fogadalmat *(Nox Dea fit lux! Sic dic mea vota)!" A* halászok és búvárok testülete (ezt az emlékművet) saját pénzéből állította *(Corpus piscatorum et urinatorum sua pecunia posuit)* [...] listavezetősége alatt *(primicerio* [...]) a Városnak ezen a helyén *(hoc loco Urbis),* amely az összes nymphát befogadja és amely nyolcvan esztendeje a testület számára mindennél szentebb *(qui Nymphas accipit omnes et est sacerrimus corpori toto octiens denis circundatis annis),* hálásan, kiérdemelve *(grate merito).*

B. L.

• A felirat az alacsony társadalmi helyzetű emberek - feltehetőleg rabszolgák - császár iránti hódolata megnyilvánulásának ritka dokumentuma, akik számára - talán valamelyik keleti eredetű misztériumvallás pantheisztikus elképzeléseitől is befolyásolva - az uralkodó istenként jelenik meg. A feliratot az uralkodónak címzett túláradó dicséretek folyamatosan fokozódó fennkölt ünnepélyessége jellemzi. A feliratot minden bizonnyal Septimius Severus 211. február 4-én a britanniai Eburacumban (York) bekövetkezett halálát és a britanniai hadjáratot követően, 211. április 4-én, Caracalla születésnapján állították. Az ekkor 25 éves császár - a „Négy további korszak következzék a te születésed eme szent napjára" kifejezés további

négyszer 25 évet jelent, azaz a következőképpen értendő: „még száz évet élj!" - asztrológiai okokból megváltoztatta születésnapját: noha feltehetőleg Kr. u. 188. április 4-én született (csütörtökön, *dies Iovis),* mégis 211-ben ünnepelte 25. születésnapját, amely így 186. április 4-én hétfőre, a Hold napjára *(dies Lunae)* esett - így nyer értelmet a *„Nox Deafit lux"* fogadalmi formula is.

5.2.40. SEVERUS ALEXANDER NOMENCLATURÁJA ÉS TITULATURÁJA

História Augusta [Felséges történet], *Alexander Severus* 4-12.

4. Megtiltotta, hogy „Dominus"-nak nevezzék. Elrendelte, hogy a hozzá intézett leveleket, kérvényeket úgy fogalmazza meg mindenki, mintha magánemberhez írna; csupán az „imperátor" címre tartott igényt. A császári cipőkről és ruhadarabokról eltávolíttatta a drágaköveket, amelyekkel Heliogabalus szokott hivalkodni. Egyszerű fehér ruhát hordott, minden aranydíszítés nélkül - a festményeken is így látható -, köpenyei, tógái sem különböztek a szokásos viselettől. Barátaival rendkívül nyájasan és közvetlenül viselkedett - gyakran üldögélt körükben, egyenrangú jó barát módjára társalogva; eljárogatott lakomáikra, és néhányan mindennapos vendégei voltak, minden külön meghívás nélkül. Reggelente úgy üdvözölték, mint bármelyik senatort, nyitott ágyfüggönyök mellett; nem nyüzsögték körül udvaroncok, legfeljebb az ajtónállók voltak ott. Azelőtt a princepset nem üdvözölhette senki, mert nem láthatta. ...

.. .sokan Piusnak nevezték el, és a közvélemény egyöntetűen azt tartotta róla, hogy tiszta életű ember, nagy érték az állam számára. ...

5. Az Alexander nevet azért kapta, mert abban az arcai templomban született, amelyet Alexander Magnus (Nagy Sándor) tiszteletére emeltek. Szülei történetesen éppen akkor, az Alexander-ünnepség napján keresték fel a templomot, hogy részt vegyenek a szertartásokon. Ezt az a tény is bizonyítja, hogy Alexandernak, Mamaea fiának születésnapja egybeesett Alexander Magnus halála napjával. A senatus felajánlotta neki az Antoninus nevet, ő azonban nem fogadta el, jóllehet közelebbi rokonság fűzte Caracallushoz (Caracallához), mint az ál-Antoninust. Mert amint Marius Maximus Severus-életrajzában olvassuk - az akkor még magánemberként élő, nem valami magas pozíciót betöltő Severus egy keleti nemes nőt vett feleségül, akinek a horoszkópjában azt olvasta ki, hogy uralkodó neje lesz. Nos, ez az asszony rokonságban állott Alexanderrel, akinek Varius Heliogabalus anyai részről az unokabátyja volt. Alexander a „Nagy" melléknevet is visszautasította, melyet a senatus abból a megfontolásból ajánlott fel neki, hogy ha már Alexander (Sándor) a neve, legyen „Nagy" is.

6. Érdemes elolvasni azt a beszédet, amelyben Alexander elutasította a senatus által felajánlott Antoninus és Magnus („Nagy") neveket. Mielőtt azonban közölném, előbb ideiktatom a senatorok acclamatióit, melyek alapján a felajánlási határozat megszületett. Az *Acta Urbisból* idézek: március Nonaeja előtti napon (222. március 6.) a senatus teljes ülést tartott a Curiában (vagyis az ünnepélyesen felszentelt Concordia-templomban), és felkérte Aurelius Alexander Caesar Augustust, hogyje-

lenjék meg ott. Ő eleinte vonakodott, mivel tudta, hogy az ő megtiszteltetéseiről lesz szó, de azután mégis elment. A senatorok az alábbi acclamatiókkal fogadták: „Makulátlan erényű Augustus, tartsanak meg az istenek! Alexander imperátor, az istenek oltalmazzanak! Az istenek adtak téged nekünk, az istenek vigyázzanak is rád! Az istenek kiragadtak a mocskos gonosz kezéből, oltalmazzanak továbbra is! Te is szenvedtél a piszkos zsarnok alatt, neked is fájt, hogy ilyen aljas kéjenc élhet e földön! Az istenek kiirtották őt, téged pedig megmentettek! Jogos ítélet sújtotta a bujálkodó imperatort! Boldogok vagyunk, hogy te vagy a császárunk, boldog az egész birodalom! A gyalázatos imperatort kampóval vonszolták a földön, hogy elrettentő például szolgáljon! A kéjenc elnyerte méltó büntetését! Méltán bűnhődött a közhivatalok méltóságának beszennyezője! Adjanak a halhatatlan istenek hosszú életet Alexandernak! íme, megnyilatkozott az istenek ítélkezése!"

7. Alexander megköszönte ezt, mire újból felharsantak a kiáltások: „Antoninus Alexander, tartsanak meg az istenek! Aurelius Antoninus, az istenek oltalmazzanak téged! Antoninus Pius, őrizzenek az égiek! Kérünk: fogadd el az Antoninus nevet! Jó császáraink emlékére engedd meg, hogy Antoninusnak nevezzünk! Tisztítsd meg az Antoninusok nevét! Tisztítsd meg, amit az az aljas bemocskolt! Állítsd vissza az Antoninusok nevének dicső ragyogását! Hadd mutatkozzék meg ismét az Antoninusok vére! Torold meg Marcus sérelmeit! Torold meg Verus sérelmeit! Torold meg Bassianus sérelmeit! Csak Heliogabalus gonoszabb Commodusnál, Heliogabalus, aki sem császár, sem Antoninus, sem polgár, sem senator, sem nemes, sem római nem volt. Te vagy a mi üdvünk, az életünk! Hogy öröm legyen az életünk, éljen sokáig Alexander, az Antoninusok sarja! Hogy öröm legyen az életünk; hadd legyen Antoninus a neve! Egy Antoninus szentelje fel a Antoninusok templomait! Antoninus győzze le a parthusokat és a perzsákat! Szent nevet kapjon, aki felszenteltetett! Szent nevet kapjon ő, aki tiszta! Az istenek tartsák meg emlékezetükben az Antoninus nevet, őrizzék meg az Antoninusok dicsőségét! Benned foglaltatik minden, általad van minden! Üdv neked, Antoninus!"

8. Az acclamatiók után Aurelius Alexander Caesar Augustus a következőket mondotta: „Köszönöm, *patres conscripti,* és nem most először tartozom néktek hálával, hiszen a Caesar címet adományoztátok nekem, megmentettétek az életemet, majd pedig amire még nem volt példa - egyetlen napon rám ruháztátok az Augustus nevet, a pontifex maximus méltóságát, a tribunusi hatalmat és a proconsuli jogkört." E szavakra a senatorok újabb acclamatiókban törtek ki: „Ezeket elfogadtad, fogadd el hát az Antoninus nevet is! Megérdemli a senatus, megérdemlik az Antoninusok! Antoninus Augustus, tartsanak meg az istenek, mint Antoninust oltalmazzanak! Az Antoninus név legyen újra a pénzeinken! Egy Antoninus szentelje fel az Antoninusok templomait!"

Aurelius Alexander Augustus így folytatta beszédét: „Kérlek benneteket, *patres conscripti,* ne kényszerítsetek arra a nehéz feladatra, hogy egy ilyen nagy névnek kelljen eleget tennem. Hiszen még azt a nevet is, amelyet viselek - bár idegen név - nyomasztó súlyúnak érzem. Mert minden híres név terhes. Ugyan ki nevezne el Cicerónak egy némát? Vagy Varrónak egy műveletlen embert? Vagy Metellusnak olyan valakit, akiből hiányzik a kötelességtudat? És ki bírná azt elviselni - az istenek óvjanak

tőle -, hogy olyan valaki töltse be a legnagyobb méltóságot, aki nem tud méltó lenni a nevéhez?"

9. Erre ismét felharsantak az előbbi acclamatiók, majd így folytatta a császár: „Hogy mily nagy volt az Antoninusok neve vagy jobban mondva istensége, azt ti, kegyes Atyák, nagyon jól tudjátok.... Commodusról nem akarok megemlékezni, mivel ő még inkább lejáratta magát azzal, hogy rossz erkölcsű ember létére viselte az Antoninus nevet. Ami Diadumenianust illeti, ő még fiatal volt, és csak apja mesterkedésének köszönhette ezt a nevet." Itt ismét felhangzottak a senatorok acclamatiói, majd megint a császár beszélt: „Ti is nagyon jól tudjátok, *patres conscripti,* mi történt a közelmúltban, amikor az az undok lény, akinél utálatosabbat nemhogy a kétlábúak, de még a négylábúak között sem lehetne találni, bitorolta az Antoninus nevet, és aljasságban, kicsapongásban túltett Nérón, Vitelliuson, Commoduson. Emlékeztek rá: mennyire odavolt mindenki, és a nép, valamennyi tisztességes ember minden összejövetelen csak arról beszélt, hogy ez a pestis méltatlan az Antoninus név viselésére, hogy beszennyezi ezt a nagy nevet." A senatorok ismét acclamatiókban törtek ki: „Az istenek óvjanak minket a bajtól! Most már nem félünk tőlük, mert te vagy a császárunk! A te kormányzásod alatt biztonságban vagyunk! Te legyőzted a gonoszságot, legyőzted a bűnt, legyőzted a becstelenséget! Te díszére válsz majd az Antoninus névnek! Ezt biztosan tudjuk, határozottan érezzük! Gyermekkorod óta becsültünk, és most is becsülünk!" „Nem arról van szó, *patres conscripti* - folytatta a császár -, mintha azért riadnék vissza e tiszteletre méltó név elfogadásától, mert félek, hogy életem olyan bűnök útjára téved, amelyek miatt szégyenkeznem kell majd, hogy ezt a nevet viselem. Azért nem kívánom felvenni, mivel először is számomra idegen családhoz tartozó név, másodszor pedig azért nem, mert - biztosan érzem - nyomasztó súllyal nehezedne rám."

10. Szavait újabb, az előbbiekhez hasonló acclamatiók fogadták. A császár most ezt mondotta: „Ha ugyanis felveszem az Antoninus nevet, éppúgy felvehetem Traianusét, felvehetem Titusét, felvehetem Vespasianusét." Erre a senatorok ezt kiabálták: „Ahogy most Augustus vagy, legyél Antoninus is!" „Látom, *patres conscripti* - szólt most a császár -, mi indít titeket arra, hogy ezt a nevet is rám ruházzátok. Az első Augustus volt e birodalom első alapítója, és mi császárok valamennyien felvesszük a nevét, akár az adoptálás valamely formája révén, akár az örökös jogán. Maguk az Antoninusok is viselték az Augustus nevet. Hasonlóképpen az első Antoninus örökbefogadási aktussal a saját nevét adta Marcusnak és Verusnak; Commodus örökölte a nevet, Diadumenianus megkapta, Bassianus magára aggatta - nos, Aurelius (Alexander) csak nevetségessé tenné magát vele." Újabb acclamatiók következtek: „Alexander Augustus, az istenek tartsanak meg! A halhatatlan istenek áldjanak meg szerénységedért, bölcsességedért, feddhetetlenségedért, tisztaságodért! Ebből látjuk, milyen császárunk leszel, ezért tisztelünk! Te be fogod bizonyítani, hogy a senatus jól tudja megválasztani a princepseket! Te leszel rá a bizonyíték, hogy a senatus választása a legjobb! Alexander Augustus, tartsanak meg az istenek! Alexander Augustus szentelje fel az Antoninusok templomait! Caesarunk, Augustusunk, imperatorunk, oltalmazzanak az istenek! Légy győzedelmes, légy erős és hatalmas, uralkodj sok-sok évig!"

11. Majd ismét Alexander császár vette át a szót: „Látom, *patres conscripti,* hogy megkaptam, amit kívántam, és kérésemet teljesítettnek veszem. Fogadjátok érte hálás köszönetemet. Én minden erőmmel azon leszek, hogy megbecsültté tegyem azt a nevet, amelyet magammal hoztam az uralkodásba. Szeretném elérni, hogy az eljövendő császárok kívánatosnak tartsák e nevet, és ti a jóknak ajánljátok majd fel hűségtek jeléül."

Újabb acclamatiók hangzottak fel: „Nagy Alexander, az istenek tartsanak meg téged! Ha visszautasítottad az Antoninus nevet, fogadd el a Nagy előnevet! Nagy Alexander, az istenek tartsanak meg téged!" Miután ezt sokszor elismételték, Alexander Augustus a következőket mondotta: *„Patres conscripti,* akkor már könnyebb lenne felvennem az Antoninusok nevét, mert ebben az esetben valami rokonságfélére hivatkozhatnék e császári név közös használata alapján. No de miért venném én fel a Nagy nevet? Milyen nagy tettet vittem én már végbe? Alexander (Sándor) nagy tettek után, Pompeius nagy diadalmak után kapta azt meg. Nyugodjatok hát meg, tiszteletre méltó Atyák, és nagyságotokban inkább tekintsetek engem közületek valónak, mint hogy rám erőltessétek a Nagy előnevet."

12. A senatorok erre megint acclamatiókban törtek ki: „Aurelius Alexander Augustus, az istenek tartsanak meg!" - kiabálták, meg a többi szokásos dolgot.

Amikor a senatus sok egyéb ügy megtárgyalása után aznapi ülését befejezte, a császár szinte diadalmenetben tért haza. Sokkal nagyobb dicsőséget hozott rá az idegen nevek visszautasítása, mint ha elfogadta volna azokat. Hamarosan híre terjedt, hogy az új császár szilárd és állhatatos jellemű, komoly gondolkodású ember, hiszen az egész senatus nem tudott meggyőzni egy férfit, azaz inkább ifjat. De noha az egész senatus nem tudta rávenni, hogy az Antoninus vagy Magnus nevet elfogadja, a katonák a Severus nevet adták neki nagy lelkiereje és páratlan bátorsága miatt, mivel igen erélyes tudott lenni, ha fegyelmezetlenséget vett észre a katonáknál. Ezzel nagy tiszteletet vívott ki magának, és a későbbi nemzedékek is csodálattal emlékeztek meg róla, különösen azért, mert bátor lelkületének, erélyességének köszönhette a Severus nevet.

T. I.

5.2.41. SEVERUS ALEXANDER RENDELETE AZ *AURUM CORONARIUMRÓL*

Sel. Pap. 216; Fayum Papyrus 20.
Papyrus Fayumból.
Kr. u. 222.

Imperátor Caesar Marcus Aurelius Severus Alexander Pius Félix Augustus, az isteni Magnus Antoninus Pius fia, az isteni Septimius Severus Pius unokája, főpap *(pontifex maximus),* a tribunusi hatalom *(tribuniciapotestas)* birtokosa, cónsul, a haza atyja a következőket mondja:

...hogy hivatalba lépésem feletti örömük évenkénti kinyilvánítása miatt ne kényszerüljenek többet fizetni, mint amennyire képességeikből futja. Ezért támadt ez az elhatározásom, mégpedig úgy, hogy nem vagyok híján a példaképeknek, amelyek között őseimnek, a csodálatra méltó császároknak, Traianusnak és Marcusnak szándékoztam a nyomába lépni, akiknek törekvéseit más ügyekben is hévvel utánozni feltettem magamban, ennélfogva ha a mostani állami hiány nem akadályozna, sokkal látványosabban nyilvánítanám ki nagylelkűségemet, és nem haboznék azt is elengedni, ami az elmúlt időkből az ilyesfajta hátralékok közül esedékes volna, valamint mindazt, amit a *caesar* üdvözlésére a koszorúk címén a városok korábban megszavaztak, illetve a jövőben ugyanerre a célra megszavaznak. És bár úgy gondolom, hogy ez a kevéssel fentebb mondottak miatt nem lehetséges, nem kerülte el figyelmemet, hogy a városok - mint a jelen helyzetben látom - csupán ennyit képesek [befizet]ni. Tudja meg ezért mindenki, aki csak az itáliai vagy a más népek területén fekvő összes város valamelyikében él, hogy az imperátori hivatalba lépésem alkalmából - amelyre mindenki akaratából és imádságából léptem - az aranykoszorúk fejében fizetendő pénzeknek a beküldését elengedem nekik, ezeket pedig nem a túlságos gazdagság miatt teszem, hanem azon törekvésem miatt, amely által mindig, mióta *caesar vagyok, azon* fáradozom, hogy a hanyatlásnak ne az adók behajtása által álljam útját, hanem kizárólag józan megfontolás által, azzal, hogy ne történjenek kiadások egyéni célokra. Mert nem arra van gondom, hogy kizárólag pénzre támaszkodva uralkodjam, hanem inkább hogy emberiességen és jótéteményeken alapuljon hatalmam, hogy az általam felügyeletre rendelt helytartóknak is, akiket a legtökéletesebb munkára tartván alkalmasnak választottam ki és küldtem el, nekik is figyelmeztetés legyen, hogy mértékletesen járjanak el. A népek helytartói ugyanis egyre jobban és jobban megtanulhatják, mennyi igyekezettel illik nekik takarékoskodni és gondját viselni azoknak a népeknek, amelyeknek az élén állnak, amikor alkalmuk van látni, hogy az *imperátor* is ekkora tisztességgel, józansággal és mértékletességgel igazgatja az állam ügyeit. Minden város vezetőinek gondja legyen arra, hogy ezen elhatározásomnak másolatai nyilvános helyen álljanak, jól láthatóan azoknak, akik olvasni akarják.

1. év, Pauni 30.

Bu. G.

• Az aranykoronák *(aurum coronarium)* felajánlásának szokása a hellenisztikus korra megy vissza, és eredetileg az uralkodó által a városközösségektől megkövetelt adó egy formáját jelentette. Ezt a szokást a köztársaságkorban a Keleten hadakozó római hadvezések is megkedvelték. A császárkorban már évenkénti rendszeres, illetve különleges alkalmakkor kirótt és az egész birodalmat érintő adóvá vált. Az *aurum coronarium* a római államkincstár fontos bevételi forrása lett. Érdemes megfigyelni a rendelet szövegezését, amely egyrészt a városi közösségek által „önként" felajánlott ajándékként tünteti fel az adót, másrészt az adó beszedését illetően a „jó" császárok (nevezetesen Traianus és Marcus Aurelius) példájára hivatkozik. Severus Alexander eltekintett az „aranykoszorúk fejében fizetendő pénzek"-nek a trónra lépése alkalmából történő kötelező befizetésétől.

5.2.42. OLTÁR IULIA MAMAEÁNAK, SEVERUS ALEXANDER ÉS A TÁBOROK ANYJÁNAK

CIL III 3639; RIU III. 868.
Ulcisia Castra - Szentendre területén 1808-ban talált feliratos bázis. Ma Budapesten, a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzik. Lásd Nagy L.: A szír és kisázsiai vonatkozású emlékek a Duna középfolyása mentén. *ArchErt* 52., 1939, 128.
Kr. u. 222-235 között.

Iulia Mamaeának, a császár, a mi urunk, a legyőzhetetlen hadvezér, kegyes és boldog Severus Alexander Augustus és a táborok anyjának *(Iuliae Mamaeae Augusti matri domini nostri invidi Imperatoris Severi Alexandri Pii Felicis Augusti et castrorum)* felajánlotta az ő isteni lényüknek elkötelezett *cohors I (prima) <x> (milliaria) Nova Severiana Surorum sagittariorum (devota numini eorum).*

B. L.

5.2.43. KR. U. 3. SZÁZADI CSÁSZÁRPORTRÉK: SEVERUS ALEXANDER, MAXIMINUS THRAX, GORDIANUS URALKODÁSA

Aurelius Victor: *Históriáé abbreviatae* [Történelem dióhéjban] 24-27.

24.1. Azon nyomban a syriai kettős nevű Caesarea és Arcea városából származó Aurelius Alexandrosnak adták át - részben a hadseregre is támaszkodva - a császári hatalmat. 2. Fiatalember létére korát meghazudtoló képességekkel rendelkezett, és hatalmas előkészületek után rögtön a perzsák királya, Xerxés ellen vonult. Legyőzte és megfutamította ellenfelét, ő maga pedig a lehető leggyorsabban Galliába sietett, amelyet a germánok támadásai veszélyeztettek. 3. Ott számos legio lázadását fojtotta vérbe, ami pillanatnyilag ugyan dicsőségére, később azonban vesztére szolgált. 4. A katonák ugyanis megriadtak szigorának hatalmas erejétől (ezért is kapta a Severus jelzőt), és Britannia egy Sicilia nevű falucskájában meggyilkolták, amikor történetesen csak kevesedmagával tartózkodott ott. 5. A nagyszerű városban tündöklő épületet emeltetett, és anyjának, Mammaeának emlékét szinte túlzott kegyelettel ápolta. 6. Domitius Ulpianust, akit még Heliogabalus tett testőrparancsnokká, megtartotta tisztségében, Paullust pedig uralkodásának kezdetén száműzetéséből visszahívta házájába. Ezen jogtudósok példáján mutatta meg, hogy mennyire igazságszerető, és hogy megbecsüli az igazán kiválóakat. 7. Nem uralkodott 13 évnél többet, mégis az államot minden tekintetben megerősödve hagyta maga után. 8. A római birodalom ugyanis Romulustól egészen Septimiusig küzdelmesen szárnyalt egyre feljebb, és Bassianus idején mintegy megállott a csúcson. 9. Az, hogy rögtön nem hanyatlott le, Alexandrosnak köszönhető. Ettől kezdve, minthogy a császárok és ellencsászárok egymás fölött inkább akartak uralkodni, mint idegen népeket leigázni, és egymás ellen fegyverkeztek, a római állam helyzete rohamosan, szinte zuhanásszerűen romlott, és egymást váltva kerültek hatalomra jók és rosszak, előkelőek és alacsony szár-

mazásúak, sőt rengeteg barbár is. 10. így aztán mindenfelé teljes zűrzavar uralkodott, semmi sem ment rendesen, ki-ki csak gondolt egyet, és a zavarosban halászva magához ragadhatta mások hivatalát, amelyet aztán ellátni nem volt képes, minthogy a szakmában járatlan volt, és így még annak tekintélyét is lerombolta. 11. Szóval a sors hatalma a korlátlan szabadsággal párosulva veszélyes vágyakra ragadtatja a halandókat, és bár az erény egy ideig még fal módjára ellenáll, de miután már szinte mindenki behódolt a bűnöknek, akkor már a legalacsonyabb származásúak és a közvélemény által is leginkább megvetett emberek előtt is megnyílik a siker felé vezető út.

25.1. Gaius Iulius Maximinus, Trebellica elöljárója volt az első a szinte teljesen iskolázatlan katonacsászárok közül, akit egyszerűen a légiók szavazása juttatott hatalomra. 2. Ezt a döntést a senatus is jóváhagyta, minthogy teljesen fegyvertelenül veszélyesnek találták szembeszállni a fegyverek hatalmával. Azonos nevű fia, Gaius Iulius Maximinus pedig caesar lett.

26.1. Amikor már két éve birtokolták a hatalmat, és egyáltalán nem vezették rosszul a germánok elleni hadjáratot, akkor hirtelen Antonius Gordianust, Africa proconsulát távollétében a hadsereg Thysdrus városában császárrá *(princeps)* tette. 2. Meghívásukra amikor odaérkezett, lázadás fogadta, mintha csak amiatt választották volna meg. Természetesen könnyedén lecsillapította a felkelést, majd Karthágóba indult. 3. Itt szokásos módon áldozatot mutatott be, hogy elmúljanak a rossz előjelek, amelyektől nemhiába aggódott annyira, amikor az áldozati állat váratlanul kölyköt szült. 4. Ezt a jelenséget a haruspexek, és ő maga még inkább, minthogy e tudomány gyakorlásában szokatlanul jártas volt, úgy értelmezték, hogy neki magának meg kell ugyan halnia, de gyermekeinek ezáltal a hatalom felé egyengeti az utat. De tovább is mentek az értelmezésben, és azt jósolták, hogy bár fia azon baromhoz hasonlóan jóságos és ártatlan lesz, mégis nem szenved majd sokáig a cselszövésektől, hanem szintén hamarosan meghal, *[vacat]* 5. Eközben Rómában ismertté vált Gordianus halála, és Domitius ösztökélésére a praetorianus cohorsok leöldösték a praefectus urbit és a többi tisztviselőt. 6. Gordianus egyébként, mikor megtudta, hogy övé lett a hatalom, nagy jutalmat ígérő követeket és leveleket küldött Rómába, és így halála után a katonákat csalódottság fogta el, hiszen ők ahhoz az igen pénzsóvár emberfajtához tartoznak, amely csak a nyereség reményében megbízható és tisztességes. 7. A senatus viszont attól rettegve, hogy uralkodó hiányában, akárcsak egy elfoglalt városban, még rosszabbra fordul a helyzet, először egymást váltó megbízottakat, majd a sorozás elvégzése után Clodius Pupienust és Caelius Balbinust iktatta be császároknak *(caesares)*.

27.1. Ezekben a napokban Africában a katonák császárrá választották Gordianust, Gordianus fiát, aki míg a bíborszegélyű tógát viselte *(praetextatus)*, apjának bizalmasa, azután pedig testőrparancsnoka *(praefectus praetorio)* volt. 2. Ezt a döntést az előkelők sem ellenezték, és Rómába hívták, ahol a gladiátorokból és újoncokból álló seregével a város dimbes-dombos belterületén megsemmisítette a praetorianus gárdát. 3. Mialatt Rómában ez játszódott le, Iulius Maximinusék, akik ebben az időben épp Thraciában tartózkodtak, az események hallatára sietve Italiába indultak. Egy ütközetben alulmaradtak, megmaradt híveik pedig elpártoltak tőlük, végül (4.) Aquileiában Pupienus körülzárta őket, és végzett velük. 5. Két évig tartó uralmuk ez-

zel egy évvel meghosszabbodott. 6. Nem sokkal később, egy katonai lázadás során Clodiust és Caeliust római palotájukban meggyilkolták, így Gordianus a hatalom egyedüli birtokosa lett. 7. Még ugyanabban az évben tisztító áldozatot mutatott be, felújította és kibővítette a Nero által Rómában bevezetett versenyeket, és a perzsák ellen vonult. Előbb azonban a régi szokásnak megfelelően kinyittatta Ianus templomát, amelyet még Marcus záratott be. 8. A háború dicsőséges befejezése után, uralkodásának hatodik évében Marcus Philippus testőrparancsnok merénylete döntötte sírba.

P. H. A.

• A Kr. u. 3. század történéseire lásd ÓRT 352-376., a válságkorszak társadalomtörténeti hátterére pedig RTT 167-174.

5.2.44. A DOMINATUS KIALAKULÁSA

Lactantius: *De mortibus persecutorum [A* keresztényüldözők haláláról] 7.

1. Diocletianus, mindenféle bűn kitervelője és gonoszság kezdeményezője *(malorum machinátor),* mivel mindent el akart pusztítani, Istentől sem tarthatta távol a kezét. 2. Kapzsisága és gyávasága az egész földkerekséget tönkretette. Hatalmából ugyanis három társcsászárnak *(tres participes regni)* juttatott részt, és négy részre osztván fel birodalmát *(in quattuor partes orbe diviso),* megsokszorozta a hadseregek számát is, mivel mindegyikük külön-külön nagyobb létszámú katonaságot akart annál, mint amivel a korábbi császárok rendelkeztek, amikor még egyedül kormányozták az államot. 3. Oly mértékben kezdte fölülmúlni a fizetést húzók száma az adófizetőkét, hogy a mértéktelen adók következtében a parasztok odahagyták földjeiket, mivel feléltek már összes erőforrásaikat, s így a művelt területek vadonná változtak. 4. És hogy a rettegés mindenütt úrrá legyen, a tartományokat is végletesen feldarabolta *(provinciáé quoque infrusta concisae),* sok elöljáró *(praesides),* sok hivatal *(officia)* ült az egyes vidékek, sőt már szinte az egyes városok nyakán is, továbbá sok-sok számvevő *(rationales),* felügyelő *(magistri)* és helytartói helynök *(vicarii prafectorum),* akik igen ritkán tárgyaltak polgári pereket, de annál sűrűbben hoztak halálos ítéleteket és rendeltek el proscriptiókat. Nem gyakorivá, hanem folytonossá vált mindenféle vagyontárgy erőszakos lefoglalása, s a lefoglalások közben tűrhetetlen jogtalanságokat követtek el. 5. Az pedig egyenesen elviselhetetlen volt, ami a sorozásnál történt. Olthatatlan kapzsiságában úgy kívánta, hogy kincsei sohase fogyatkozzanak, és folyton halmozta a rendkívüli bevételeket meg adományokat, hogy épen és fogyatkozás nélkül megtarthassa mindazt, amit fölhalmozott. 6. Miután mindenféle gonosz intézkedésével mérhetetlen drágaságot okozott, törvényekkel igyekezett maximálni az árakat *(legem pretiis rerum venalium statuere conatus est). 7.* Ez időben sok vér folyt apró-cseprő dolgok miatt, az emberek félelmükben semmit sem mertek piacra vinni, így hát a drágaság még kegyetlenebbül felszökött, s ez így tartott mindaddig, amíg sokak pusztulása után a szükség hatályon kívül nem helyezte a törvényt. 8. Ehhez

járult még valamiféle olthatatlan építkezési dühe és a tartományok korlátlan kifosztása, mert ezeknek kellett munkásokat és mesterembereket küldeniük és szállítóeszközöket meg az építkezéshez szükséges valamennyi anyagot adniuk. 9. Itt egy csarnok *(basilica),* ott egy versenypálya *(circus),* amott pénzverde *(moneta),* emitt fegyvergyár *(armorum fabrica),* ott palota feleségének, amott lányának - s egyik napról a másikra máris lerombolta a város nagy részét. Mintha ellenség foglalta volna el a helységet, mindenki menekült feleségestül, gyermekestül. Amikor a tartományok kifosztása árán mindez elkészült, így szólt: „Nem jól építették, másképpen kell." Ismét le kellett rombolni és át kellett építeni mindent, hogv később esetleg újra lerombolják, így őrjöngött folytonosan, arra törekedve, hogy Nicomediát hasonlóvá tegye Rómához. Azt már nem is említem, mily sokan pusztultak el vagyonuk és gazdagságuk miatt. Ez ugyanis - ahogy hozzászoktunk a bűneihez - általánossá, majdhogynem megengedetté vált. De ebben az volt a legszörnyűbb, hogy ahol csak megpillantott egyjobban megművelt birtokot, egy szemrevalóbb kastélyt, máris kész volt a vád és a halálbüntetés a tulajdonos ellen, mintha vérontás nélkül nem is tudta volna a másét elrabolni.

A. T.

• A keresztény hitet valló Lactantius erőteljesen Diocletianus-ellenes munkájában túlzóan negatív ítéletet alkot az uralkodó átfogó reformtevékenységéről. Noha Diocletianus tevékenysége egyenes folytatása és kiteljesítése volt a Gallienus uralkodásától kezdve fokozatosan megindult és utódai által továbbvitt közigazgatási, gazdasági és hadreformoknak, Lactantius azt a benyomást kelti, hogy Diocletianus intézkedéseivel még jobban lerombolt mindent. A tetrarchia uralkodóinak rendelkezésére álló hadsereget - noha az valójában a meglevő kontingens negyedeléséből jött létre - éppen a hadsereg létszámának megnégyszerezéseként állítja be. Ugyanez jellemzi az egészen új, provinciák felett álló és provinciákon belüli új közigazgatási egységek (pl. *praefectura, dioecesis)* létrehozását és az élükön álló - szerinte túlságosan nagyszámú - tisztviselőt is; Lactantius mindezt a birodalom végtelen szétdarabolásaként állítja be. Hasonlóképpen károsnak tartja az ún. ármaximálási rendeletet, új pénzverdék és fegyvergyárak létrehozását, valamint a hosszú időn át szünetelő monumentális építkezések újra megindítását.

5.2.45. HATALMI HARCOK DIOCLETIANUS LEMONDÁSA ÉS AZ ELSŐ TETRARCHIA FELBOMLÁSA UTÁN

Lactantius: *De mortibus persecutorum [A* keresztényüldözők haláláról] 19-20.

19. Miután ezt elhatározták, május elsején ünnepi menet indult el a palotából. Mindenki Constantinusra tekintett; senki sem kételkedett kinevezésében: az ott levő katonák, a légiókból választott és odarendelt parancsnokok örömteli várakozásban egyedül őt figyelték, őt óhajtották és érte fogadkoztak. Volt egy magaslat a városon kívül, mintegy három mérföldre; ennek a dombnak a tetején öltötte magára annak idején Galerius a bíbort. Egy oszlop is állt ott, rajta Iuppiter szobra. Oda vonultak.

Katonai gyűlés kezdődött. Először az öreg császár beszélt, így szólt könnyezve a katonákhoz: ő már beteg, a fáradozások után nyugalomra vágyik, átadja a hatalmat fiatalabb társainak, másokat választ a **Caesarok** helyébe. Feszülten várták a szavait. S ekkor váratlanul Caesarrá nyilvánította Severust és Maximinus Daiát. Mindenki elámult. Az emelvényen ott állt Constantinus. Már egymás között azt latolgatták, vajon megváltoztatták-e a nevét, amikor mindnyájuk szeme láttára Galerius hátranyúlva, Constantinust félrelökve, előretolta Daiát, és polgári köntösét levéve róla, középre állította. Mindenki elcsodálkozott, ki ez, honnan jött? Azonban senki sem mert tiltakozni, mert e váratlan fordulat mindenkit zavarba ejtett. Diocletianus Daiára adta saját bíborpalástját, amelyet levetett, s ezáltal ismét Dioclesszé vált. Majd leszálltak az emelvényről, és a kiszolgált királyt kocsival kivitték a városból, és szülőföldjére küldték. Daia pedig, akit csak a minap szólítottak el az erdőből, az állatok mellől, és egyszeriben a gárda katonája *(scutarius)* lett, majd nyomban utána testőr *(protector),* hamarosan tribunus *(tribunus),* másnap pedig már Caesar, megkapta Keletet, hogy széttiporja és tönkretegye. O, aki sem a katonáskodáshoz, sem az államvezetéshez nem értett, ezentúl már nem barmok, hanem katonák pásztora lett.

20. Amidőn az öregek elűzése után Galerius elérte azt, amit akart, úgy viselkedett, mintha már egyedül volna a földkerekség ura. Constantius ugyanis, bár nevének a protokollban meg kellett volna előznie az övét, megvetette, mivel az természettől szelíd volt, és egészsége is akadályozta. Azt remélte, hogy hamarosan meghal, vagy ha nem halna meg, könnyen félre lehet majd tenni, akarata ellenére is. Mit tehetne ugyanis, ha hárman kényszerítenek arra, hogy mondjon le az uralkodásról? Volt egy régi sátortársa, Licinius, akivel katonapályájának kezdetétől bizalmas viszonyban volt, akinek tanácsát minden döntésben kikérte, de Caesarrá tenni nem akarta, hogy ne kelljen fiává fogadnia. Őt ugyanis később Augustusnak és testvérének akarta kinevezni, Constantius helyett. Ez esetben pedig az övé lehetne a főhatalom, kénye-kedve szerint tombolhatna az egész földkerekségen, s így ünnepelhetné uralkodásának húszéves évfordulóját; majd az egyik Caesart fiával helyettesítve, aki akkor kilencéves volt, ő maga letehetné a hatalmat. így a legfőbb hatalmat Licinius és Severus birtokolná, a Caesarokét pedig utánuk Maximinus és Candidianus, maga pedig bevehetetlen fal által védelmezve, nyugodt és csendes öregségben élhetne. Erre irányultak gondolatai, de Isten, akit magára haragított, minden tervét felborította.

A. T.

5.2.46. A *DOMINATUS* KÜLSŐSÉGEINEK MEGTEREMTÉSE DIOCLETIANUS IDEJÉN

Aurelius Victor: *Históriáé abbreviatae* [Történelem dióhéjban] 39.1-8.

1. De miután a szétmálló testrészek szaga elárulta a gyilkosságot, a vezérek és tribunusok tanácsára, bölcsessége miatt Valerius Diocletianust, a palotaőrség parancsnokát tették meg császárrá. Nagyszerű férfiú volt, mégis voltak rossz tulajdon-

ságai: 2. Elsőként hordott aranyruhát, és kedvelte a selyemből, bíborból készült és sok-sok drágakővel kirakott lábbeliket. 3. Mindez már önmagában is felfuvalkodottságra és elpuhultságra vall, de bármennyire meghaladja is a józan mértéket, mégis eltörpül a többi mellett. 4. Ugyanis Caligula és Domitianus óta első ízben ő fogadta el, hogy nyíltan úrnak szólítsák, és istenként tiszteljék. 5. Mindebből szerény véleményem szerint nyilvánvaló, hogy a magas beosztású vezetők minél alacsonyabbról kezdték, annál gőgösebbek és nagyravágyóbbak. 6. Ilyen volt őseink emlékezete szerint Marius, és a mi időnkben ő is ugyanígy tette magát túl az általánosan elfogadott normákon. Az uralkodáshoz nem szokott lelke ugyanolyan kielégíthetetlen volt, mint amikor valaki koplalás után megint ételhez jut. 7. Ezért aztán csodálkozom, hogy sokan az előkelőknek tulajdonítják a gőgöt, pedig szinte törvényszerű, hogy a patrícius, emlékezve a meghurcoltatásokra, amelyeket családjának el kellett szenvednie, azáltal védekezik, hogy csak kevéssé akar kiemelkedni a tömegből. 8. Ezeket a rossz tulajdonságokat Valerius esetében tulajdonképpen elfedte a többi jó. Még azzal is, hogy úrnak *(dominus)* szólíttatta magát, atyai szerepét hangsúlyozta. Közismert ugyanis, hogy arra akart ezzel figyelmeztetni, hogy a szörnyű cselekedetek többet ártanak, mint a szörnyű szavak.

P. H. A.

• Az első tetrarchia történetére lásd ORT 377-385.

5.2.47. AZ ELSŐ TETRARCHIA

Aurelius Victor: ***Históriáé abbreviatae*** [Történelem dióhéjban] 39.9.

Azt pedig minek is említsem, hogy a római birodalom megőrzése, illetve kiterjesztése érdekében (Diodetianus) sok idegent fogadott szövetségesévé. Carinus távozása után ugyanis Galliában Helianus és Amandus földművesekből és zsiványokból bandákat szerveztek (ezeket a helybeliek bagaudáknak nevezték), és a vidéket pusztítva városokat is megtámadtak. Amint ezt megtudta, rögtön imperatorrá nevezte ki megbízható barátját, a csak félig művelt, de tisztességes és a hadügyekben jártas Maximianust. Később az általa tisztelt istenségről Maximianus a Herculius, Valerius pedig a Iovius melléknevet kapta. Ettől kezdve a hadseregben kiemelkedő teljesítményt nyújtó segédcsapatoknak is nevet adtak. Herculius Galliába érkezve szétszórta, illetve megadásra kényszerítette az ellenséget, és rövid idő alatt mindent rendbe hozott és békét teremtett. Ebben a háborúban tűnt föl merész tettei révén Carausius, egy menapiai polgár. Mivel állítólag a hajózáshoz is értett (ezzel a mesterséggel kereste fiatalkorában a kenyerét), rábízták egy flotta felszerelését és a tengeren támadó germánok visszaverését. Ettől aztán elbizakodottá vált, sok barbár sereget legyőzött, de nem szolgáltatta be az egész zsákmányt az államkincstárba. Herculiustól való félelmében, hiszen megtudta, hogy az már halálra ítélte őt, függetlenítette magát tőle, és elfoglalta Britanniát. Ugyanekkor a keleti tartományokban a

perzsák, Afrikában Iulianus és a quinquagentanusok népe végzett nagy pusztítást. Ráadásul az egyiptomi Alexandriában valami Achilleus öltötte magára a hatalmi jelvényeket. Mindez arra késztette, hogy Iulius Constantiust és az Armentariusnak is nevezett Galerius Maximianust bevonja az uralkodásba, és Caesarokká tegye őket. Miután korábbi házasságukat felbontották, az előbbi Herculius mostohalányát, a másik Diocletianus lányát vette feleségül, tehát ugyanaz történt, amit Augustus tett egykor lánya, Iulia és Tiberius Nero esetében. Majdnem mindegyik társuralkodó Illyricumból származott. Műveltségük hiányos volt, de a földművelés és a katonáskodás gyötrelmei megedzették őket, és az országnak épp ilyen emberekre volt szüksége. Épp ezért kézenfekvő, hogy inkább kerülnek ki feddhetetlen és megfontolt emberek azok közül, akik ínséget szenvednek. Ezzel szemben akik nem mentek át viszontagságokon, azok kevesebb tapasztalattal rendelkeznek, hiszen mindig saját jólétükhöz viszonyítanak.

A tetrarchák összetartása leginkább azonban mégis azt mutatja, hogy az uralkodói erények elsajátításához szinte a tehetség és a jó katonai kiképzés, olyan, amilyenben nekik volt részük Aurelianus és Probus alatt, már majdnem elegendő. Valeriust mint atyjukat vagy még inkább mint valami nagy istenséget tisztelték. Hogy ez az összetartás valójában milyen fontos, az akkor válik világossá, ha meggondoljuk, hogy a város alapításától egészen a mai napig már milyen sok gonoszságot követtek el azok, akik pedig rokonai voltak egymásnak. Minthogy pedig a fent említett háborúk nyomasztó gondként terhelték a vállát, négy részre osztotta a birodalmat: az egész Alpokon túli Galliát Constantiusra, Africát és Italiát Herculiusra, az illyr partvidéket egészen Pontusig Galeriusra bízta, Valerius maga pedig a maradékot tartotta meg. Ettől kezdve Itália bizonyos részeire is hatalmas adóterhek nehezedtek. Addig ugyanis az egész birodalom egyenlő mértékben és mérsékelt beszolgáltatásokra volt kötelezve, de ekkor új törvényt vezettek be, hogy az állandóan vagy majdnem mindig Italiában tartózkodó császár és a hadsereg mindig eltartható legyen. A törvényt az akkori idők mértéktartása mellett be lehetett tartani, de manapság már veszélyessé kezd válni. Eközben Iovius Alexandriába vonult, Maximianus **Caesarnak** pedig azt a feladatot adta, hogy a perzsák betörését megelőzendő, a határt átlépve vonuljon Mezopotámiába. Ezek (ti. a perzsák) kezdetben súlyos veszteségeket okoztak neki, de aztán a veteránokból és újoncokból sebtében összevont hadsereggel Armenián keresztül vonult az ellenség ellen. Ez volt ugyanis szinte az egyetlen, illetve a legkézenfekvőbb lehetőség a győzelem kivívására. Itt aztán uralma alá hajtotta Narseus királyt gyermekeivel, feleségeivel és egész udvartartásával együtt. Olyan hatalmas volt a győzelem, hogy ha Valerius, nem tudni, mi okból, meg nem tiltotta volna (hiszen minden csak az ő tudtával és beleegyezésével történhetett), akkor új provinciába vittek volna római vesszőnyalábokat. Valójában azonban hasznos területeket szereztünk, amelyeknek visszaadása érdekében nemrég igen komoly, már majdnem veszélyesnek mondható harcok kezdődtek. Egyiptomban pedig Achilleus méltóképp megbűnhődött, és híveinek visszaszorítása is igen könnyű feladatnak bizonyult. Africában is hasonlóan alakultak a dolgok, és csupán Carausius tarthatta meg hatalmát Britanniában, mivel abból, ahogyan megerődítette a szigetet és kormányozta alattvalóit, úgy tűnt, hogy hasznát vehetjük még a harcias törzsekkel szemben. Hat évvel később az-

tán egy Allectus nevű ember ármánykodásának esett áldozatul, aki bár az ország első embere volt, gyalázatos tettei miatt mégis halálbüntetéstől kellett félnie, és ezért államcsínyt hajtott végre. A hatalmat azonban csak rövid ideig birtokolhatta, mert Constantius a praetorianusok parancsnokát, Asclepiodotost a hadsereg és a flotta egy részével előreküldve megsemmisítő vereséget mért rá. Közben kiirtották a markomannokat, a karpok népét pedig teljesen áttelepítették a mi földünkre, amelyet részben már Aurelianus óta birtokoltak. Legalább ekkora gondot fordítottak a békeidőkben szükséges feladatokra: igen igazságos törvényeket hoztak, és véget vetettek a mai ügynökökhöz hasonló undok gabonaszállítók tevékenységének. (Ezeknek az embereknek az volt a feladatuk, hogy kikémleljék és jelentsék, hogyha valamilyen mozgolódást észlelnek a provinciákban; valójában azonban szörnyűséges, koholt vádakkal mindenütt, de kivált a legelhagyatottabb vidékeken félelmet keltettek, és sok mindent összeharácsoltak.) Ugyanakkor a városi gabonaellátás ügyét és az adózók érdekét nagyon a szívükön viselték. A tisztességeseket előléptették, minden egyes bűnöst megbüntettek és ezáltal erényes életre buzdítottak. Az ősi vallás rítusait tisztán megőrizték, és csodálatos, új, egészen máig jó állapotban megmaradt épületekkel díszítették Róma magaslatait és más egyéb városokat, különösképp Karthágót, Mediolanumot és Nicomediát. Mégis ők sem voltak hibátlanok. Herculius annyira buja volt, hogy lelke még a túszok meggyalázásától sem riadt vissza. Valerius nem volt egészen őszinte barátaival szemben, alighanem a viszálytól való félelmében, mert azt gondolta, hogy a sok beszéd szétzilálhatja a közösséget. A praetoriánus gárdában és a hadseregben is létszámcsökkentést hajtottak végre, és ettől aztán megcsappant Róma katonai ereje. Sokan úgy gondolják, hogy ezért akart lemondani a hatalomról. Amikor ugyanis a jövőt fürkészve polgárháborút gyanított, és fölsejlett előtte, hogy végzetesen közeledik a római államrend összeomlása, akkor uralkodásának 20. évfordulóját megünnepelve, még ereje teljében letette az uralkodás terhét. Előbb azonban még nagy nehezen rávette ugyanerre Herculiust is, aki egy évvel kevesebbet uralkodott nála. És bár az eltérő vélemények eltorzíthatják a valóságot, én mégis kimagasló erénynek tartom, hogy a hatalomvágyat legyőzve visszavonult a magánéletbe.

P. H. A.

• Az első tetrarchia történetére lásd ÓRT 377-385.

5.2.48. II. CONSTANTIUS KIJELENTÉSE ÖNMAGA „ÖRÖKKÉVALÓSÁGÁRÓL"

Ammianus Marcellinus: *Res gestae* [Róma története] 15.1.2-4.

2. A palotabeli magas rangú személyiségek, mint máskor is, versengve iparkodtak hízelkedéssel kegyeibe férkőzni a császárnak, akinek nagyságát és szerencséjét *(virtus felicitasque imperatoris)* az egekig magasztalták...

3. Az ilyen túlbuzgó és célzatos hízelkedésektől elbizakodott császár most már azt képzelte, hogy őt a jövőben semmi baj nem érheti, s meggondolatlanságában lépten-nyomon letért az igazság útjáról. Odáig ment, hogy diktáláskor nemegyszer az „Örökkévalóságom" *(Aeternitas mea)* szóval jelölte magát, ha pedig saját kezével írt, akkor a „világ urának" nevezte magát *(orbis totius se dominum appellaret)*.

4. Ha mások biztatták volna ilyesmire, bosszankodva fogadta volna, mert gyakorta dicsekedett vele, hogy életét és szokásait a kegyes császárok *(civiles principes)* példája irányítja. Minden erejével erre törekszik, mondogatta. Még ha Democritus végtelen világai *(mundorum infinitates Democriti)* fölött uralkodott volna is, vagy (amiről Nagy Sándor Anaxarchustól sarkallva ábrándozott) akkor is, ha egyáltalán olvasott vagy hallott volna erről, meg kellett volna gondolnia, hogy a nekünk mérhetetlennek látszó Föld egész területe *(ambitus terrae totius)* a matematikusok egyértelmű tanítása szerint csak parányi pont a világmindenség nagyságához *(magnitudo universitatis)* képest.

Sz. Gy.

• Ammianus Marcellinus leírásában olyan kifejezések használatát veti az általa nem különösebben kedvelt II. Constantius császár szemére, amelyek valóban megtalálhatók nemcsak fennmaradt levelezésében, hanem az általa vagy neki állított feliratokon is (pl. *dominus totius orbis, terra marique Victor, Semper Augustus, triumphator)*. A történetíró minden bizonnyal kommentárt akar fűzni a császár hivatalos propagandájához, amellyel cáfolja a titulaturájában feltüntetett győzelmi címek használatának jogosságát. Az *Aeternitas mea* kifejezés valószínűleg a *Constantius Semper Augustus* összetétel tréfás félremagyarázásából fakad, amelyet - a *constans* („állandó, örökké fennálló", lat.) szóból képezhető középfok *(constanter) adverbiuma, constantius* („állandóbban, örökkévalóbban", lat.) eredeti jelentését figyelembe véve - az „állandóbban örökkévaló Augustus" összetételben fordíthatunk le. Lásd L. Borhy: Überlegungen zur Bedeutung der Aussage *„Aeternitas mea"* des Constantius II. bei Ammian. *SpecNova* 11., 1995, 23-35. Lásd még a 2.25. sz. szemelvényt.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

ActaAntHung	***Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae***
ActaArchHung	***Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae***
AJP	***American Journal of Philology***
AnEp	***L'Année Epigraphique***
ANRW	***Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt***
AntTan	***Antik Tanulmányok***
ArchHung	***Archaeologia Hungarica***
ArchKözl	***Archaeologiai Közlemények***
BayVorgeschbl	***Bayerische Vorgeschichtsblätter***
BGU	***Ägyptische Urkunden (Griechische Urkunden) aus den Königlichen*** (a 6. kötettől ***„Staatlichen") Museen zu Berlin.*** Berlin, 1895-
BudRég	***Budapest Régiségei***
CIL	***Corpus Inscriptionum Latinarum.*** I-XVII. Berlin, 1862-
Codlust	***Codex Iustinianus***
CodTheod	***Codex Theodosianus***
CRAI	***Comptes rendus des séances de lAcadémie des inscriptions et belles-lettres***
Digesta	Th. Mommsen - E Krüger: ***Digesta (corpus iuris civilis).*** Berlin, 1886
DissPann	***Dissertationes Pannóniáé***
Dobó	A. Dobó: ***Inscriptiones extra fines Pannóniáé Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes.*** Budapest, 1975
GIS	***Giornale Italiano di Filologia***
IG	***Inscriptiones Graecae.*** I-XIV. Berlin, 1873
IGRR	***Inscriptiones Graecae ad Res Romanas Pertinentes.*** I—III. Paris, 1906-1927
JIH	S. Scheiber: ***Jewish Inscriptions in Hungary.*** Budapest-Leiden, 1983
JRS	***Journal of Roman Studies***
LCL	***Loeb Classica! Library***
MadrMitt	***Madrider Mitteilungen***
Mich. Pap.	***Michigan Papyri***
Mitteis	L. Mitteis - U. Wilcken: ***Grundzüge und Chrestomatie der Papyruskunde.*** Juristischer Teil, Zweite Hälfte: Chrestomatie. Lepzig- Berlin, 1912
MJ	***Múlt és Jövő***
OGIS	W. Dittenberger: ***Orientis Graeci Inscriptiones Selectae.*** I—II. Leipzig, 1903-1905
ÓRT	Ferenczy E. - Hahn I. - Maróti E.: ***Az ókori Róma története.*** (Szerk. Harmatta J.) Budapest, 1992, Tankönyvkiadó
Pap. Oxy.	***The Oxyrhynchos Papyri***
Pap. Colon.	***Papyrologia Coloniensia - Kölner Papyri***
Pap. Giess.	***Griechische Papyri im Museum des oberhessischen Geschichtsvereins zu Glessen.*** Bd. I, Hefte 1-3. Leipzig, 1910-1912

PRK	Fitz J. - Mócsy A. (szerk.): ***Pannónia régészeti kézikönyve.*** Budapest, 1990, Akadémiai Kiadó
Reynolds	J. Reynolds: ***Aphrodisias and Rome. Documents from the Excavation of the Theatre at Aphrodisias.*** Journal of Roman Studies Monographs No. 1. 1982
RIT	G. Alföldy: ***Die römischen Inschriften aus Tarraco.*** Berlin, 1975
RIU	***Die römischen Inschriften Ungarns.*** I-VI. Budapest, 1972-2001
RJT	Földi András - Hamza Gábor (Brósz Róbert és Pólay Elemér tankönyve alapján): ***A római jog története és institúciói.*** Budapest, 1996, Nemzeti Tankönyvkiadó
RTChr	Borzsák I. (szerk.): ***Római történeti chrestomatia.*** Budapest, 1989, Tankönyvkiadó
RTT	Alföldy Géza: ***Római társadalomtörténet.*** Ford. Borhy L. Budapest, 2002², Osiris Kiadó
Savaria	***A Savaria Múzeum Evkönyve. Pars Archaeologica***
Sei. Pap.	A. S. Hunt - C. C. Edgar: ***Select Papyri.*** I—II. LCL, London, 1932- 1934
SIG	W. Dittenberger: ***Sylloge Inscriptionum Graecarum.*** I-IV. Leipzig, 1915-1924
SpecNov	***Specimina Nova***
Steindenkmäler	L. Ballá - T. P. Buocz - Z. Kádár - A. Mócsy - T. Szentléleky: ***Die römischen Steindenkmäler von Savaria.*** Budapest, 1971, Akadémiai Kiadó
SzBBAME	***Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Evkönyve***
Wilcken	L. Mitteis - U. Wilcken: ***Grundzüge und Chrestomatie der Papyruskunde.*** Historischer Teil, Zweite Hälfte: Chrestomatie. Lepzig- Berlin, 1912
ZPE	***Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik***

A KÖTET ÖSSZEÁLLÍTÁSÁHOZ FELHASZNÁLT MŰFORDÍTÁSOK ÉS FORRÁSGYŰJTEMÉNYEK

GÖRÖG ÉS LATIN SZERZŐK MŰVEINEK A SZÖVEGGYŰJTEMÉNY KÉSZÍTÉSÉHEZ FELHASZNÁLT MAGYAR FORDÍTÁSA

Ammianus Marcellinus római története. (Szepesy Gyula fordítása.) Budapest, 1993, Európa Könyvkiadó.

Appianos: *A római polgárháborúk.* I—II. (Hahn István fordítása.) Görög és latin írók, 12. Budapest, 1967, Akadémiai Kiadó.

C. *Sallustius Crispus összes művei.* (Kurcz Ágnes fordítása.) Bibliotheca Classica. Budapest, 1978, Magyar Helikon.

Caesar, Caius Iulius: *A gall háború.* (Szepessy Tibor fordítása.) Budapest, 1964, Európa Könyvkiadó.

Cato, M. Porcius: *A földművelésről.* (Kun József fordítása.) Görög és latin írók, 11. Budapest, 1966, Akadémiai Kiadó.

Cicero válogatott művei. (Havas László válogatása.) Budapest, 1987, Európa Könyvkiadó.

Cicero, Marcus Tullius: *Philippicák Marcus Antonius ellen.* (Maróti Egon fordítása.) Budapest, 1990, Európa Könyvkiadó.

Florus: *Róma háborúi.* (Havas László fordítása.) Budapest, 1979, Európa Könyvkiadó.

Gellius, Aulus: *Attikai éjszakák.* (Muraközy Gyula fordítása.) Budapest, 1968, Európa Könyvkiadó.

História Augusta. (Terényi István fordítása.) Budapest, 1968, Gondolat Kiadó.

Josephus Flavius: *A zsidó háború.* (Révay József fordítása.) Budapest, 1983, Gondolat Kiadó.

Josephus Flavius: *A zsidók története.* (Révay József fordítása.) Budapest, 1966, Gondolat Kiadó.

Lactantius, L. Caecilius Firmianus: *Az isteni gondviselésről.* (Adamik Tamás fordítása.) Prométheusz Könyvek, 6. Budapest, 1985, Helikon Kiadó.

Ovidius Naso, Publius: *Római naptár - Fasti.* (Gaál László fordítása.) Prométheusz Könyvek, 12. Budapest, 1986, Helikon Kiadó.

Petronius: *Cena Trimalchionis - Trimalchio lakomája.* (Révay József fordítása.) Budapest, 1977, Európa Könyvkiadó.

Plutarkhosz: *Párhuzamos életrajzok.* I—II. (Máthé Elek fordítása.) Bibliotheca Classica. Budapest, 1978, Magyar Helikon.

Seneca: Játék az isteni Claudius haláláról. (Szilágyi János György fordítása.) In: *Lakoma - A görög-latin próza mesterei. A* Világirodalom Remekei. Budapest, 1964, Európa Könyvkiadó. 387-401.

Statius, Publius Papinius: *Erdők.* (Muraközy Gyula fordítása.) Görög és latin írók, 16. Budapest, 1979, Akadémiai Kiadó.

Strabón: *Geógraphika.* (Földy József fordítása.) Budapest, 1977, Gondolat Kiadó.

Suetonius Tranquillus, Gaius: *A caesarok élete.* (Kiss Ferencné fordítása.) Bibliotheca Classica. Budapest, 1975, Magyar Helikon.

Tacitus összes művei. I—II. (Borzsák István fordítása.) Bibliotheca Classica. Budapest, 1980, Európa Könyvkiadó.

Varró, Marcus Terentius: *A mezőgazdaságról.* (Kun József fordítása.) Görög és latin írók, 14. Budapest, 1971, Akadémiai Kiadó.

Vitruvius: *Tíz könyv az építészetről.* (Gulyás Dénes fordítása.) Budapest, 1988, Képzőművészeti Kiadó.

A SZÖVEGGYŰJTEMÉNY KÉSZÍTÉSÉHEZ FELHASZNÁLT EGYÉB FORRÁSGYŰJTEMÉNYEK

Diósdi György: *A római jog világa.* Európai Antológia, Róma. Budapest, 1973, Gondolat Kiadó.

Eck, W. - Heinrichs, J.: *Sklaven und Freigelassene in der Gesellschaft der römischen Kaiserzeit.* Texte zur Forschung, Band 61. Darmstadt, 1993, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Flach, D.: *Die Gesetze der frühen römischen Republik.* Darmstadt, 1994, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Freis, H.: *Historische Inschriften zur römischen Kaiserzeit von Augustus bis Konstantin.* Texte zur Forschung, Band 49. Darmstadt, 1994, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Görög történetírók. A világirodalom klasszikusai, Új sorozat. Budapest, 1988, Európa Könyvkiadó.

Hahn István: *A hadművészet ókori klasszikusai.* Budapest, 1963, Zrínyi Katonai Kiadó.

Lewis, N. - Reinhold, M.: *Roman civilisation.* Selected readings I: The Republic and the Augustan Age. New York, 1990, Columbia University Press.

Lewis, N. - Reinhold, M.: *Roman civilisation.* Selected readings II: The Empire. New York, 1990, Columbia University Press.

Maróti Egon: *Rabszolgák az ókori Rómában.* Európai Antológia, Róma. Budapest, 1969, Gondolat Kiadó.

Paasch Almar, K.: *Inscriptiones Latináé. Eine illustrierte Einführung in die lateinische Epigraphik.* Odense University Classical Studies, Vol. 14. Odense University Press, 1990.

Schumacher, L.: *Römische Inschriften.* Philipp ReclamJun. Stuttgart, 1990.

Szepessy Tibor: *A régi Róma napjai.* Európai Antológia, Róma. Budapest, 1968, Gondolat Kiadó.

Walser, G.: *Römische Inschriftkunst. Römische Inschriften für den akademischen Unterricht und als Einführung in die lateinische Epigraphik.* Stuttgart, 1993, Franz Steiner Verlag.

LATIN ÉS GÖRÖG SZERZŐK, FORRÁSOK

Borhy László

A szójegyzék a jelenleg általánosan egyetemi tankönyvként használt könyvekben (ORT, RJT, RTT), valamint a jelen szöveggyűjteményben leggyakrabban előforduló latin (lat.) és görög (gör.) szerzők adatait tartalmazza.

Ailios Aristeidés, Publius (kb. 117-187), latin formában Publius Aelius Aristides-római kori görög vándorszónok, a szofisztika irányzatához tartozó retorikatanár, a „második aranykor", Antoninus Pius és Marcus Aurelius -, valamint részben Commodus - korának görög nyelvű szerzője. 55 beszéde és 2 - a filozófiával szemben írott - retorikai munkája, valamint 6 „szent beszéde" ***(hieroi logoi)*** maradt az utókorra. Közülük a ***Panathénaikosnak*** köszönhette hírnevét, ***Eis Rhómén*** c. ünnepi beszéde pedig, amelyben Róma dicsőségét és múltját mutatja be, történeti szempontból vált jelentőssé.

Alarich breviáriuma - lásd Lex Romána Visigotorum.

Ammianus Marcellinus (kb. 332-400) - Antiocheiában született, görög származású római történetíró. ***Rerumgestarum libri*** címen megírta a Római Birodalom történetét Nerva császár halálától (98) Valens haláláig (378). Művének első fele elveszett, és csak a 353-378 közötti eseményekről írt könyvei (14-31. könyv) maradtak az utókorra. Ezekben a saját maga által is átélt, kortárs történelmet ábrázolja többnyire hitelesen, pontosan. Elbeszélői stílusára, nyelvezetére sajátos archaizmus jellemző, és ábrázolásmódjában a kora császárkori nagy történetírók (Livius, Tacitus) műveire nyúl vissza; emiatt leírásait fenntartással kell kezelnünk. Mint magas rangú katonatiszt és Iulianus császár barátja, hitelesen tudósít az udvari intrikáknak a külső szemlélő számára átláthatatlan szövevényéről, a hadjáratok előkészítéséről és lefolyásáról, valamint jellemrajzot ad a késő római császárokról.

Anonymus Valesii (vagy ***Valesiana Excerpta)*** - két késő római, ismeretlen szerző által írt historiográfiai mű, amelyet a szövegek első kiadója (1636), H. Valesius után neveztek el. Az egyik szöveg I. Constantinus életét vázolja, és valószínűleg egy 4. század közepéről származó császári életrajzgyűjtemény 5. századi kivonata. A másik szöveg a 6. században keletkezett, és a 474-526 közötti korszak eseményeit, ezen belül pedig az osztrogót Theoderic uralmát taglalja részletesen.

Appianos (kb. 100-170) - alexandriai születésű görög történetíró, római lovag ***(procurator Augusti),*** a ***Rhómaika*** (vagy ***Rhómaiké história)*** c. történeti munka szerzője (befejezve: Kr. u. 165 k.), amelyben Róma történetét - 24 könyvben - írta meg a kezdetektől a Kr. u. 2. századig. Bemutatja benne azoknak a népeknek a történetét is, amelyeket Róma leigázott (pl. ***Keltiké, Ibériké, Libyké, Syriaké, Illyriké*** stb.). Élénken érdeklődött gazdaság- és társadalomtörténeti kérdések iránt, ami például a polgárháborúk koráról írott, teljes egészében fennmaradt összefoglalásában is szembetűnik.

Aristeidés, Aristides - lásd Ailios Aristeidés.

Arius (gör. Areios, kb. 260-336) - feltehetőleg libyai születésű keresztény egyházatya, a mártíromságot szenvedett Lukianos tanítványa, Origenés követője. Kezdetben Alexandriában tanított. Az ő nevéhez fűződik az ortodox kereszténységgel szembeni nagy irányzatnak, az

ún. arianizmusnak a megalapítása, amely azt hirdette, hogy Krisztus nem egylényegű az Istennel, hanem annak teremtménye. Tanaiért Alexandria püspöke, Alexandros 318-ban elítélte. Arius ekkor írta tanait népszerűsítő verses és prózai munkáját ***(Thaleia),*** amellyel híveket toborzott magának. Megnyerte magának a Constantinus-házhoz közel álló Eusebiost, Nikomédeia püspökét. Az egyházon belüli egység helyreállítására összehívott nikaiai zsinaton (325) Athanasios püspök hatására Ariust újra elítélték, és a zsinati aktákba Constantinus javaslatára belekerült az „egylényegű" ***(homo-ousios*** - gör., ***consubstantialis*** - lat.) kifejezés (szemben az Origenés körül csoportosuló keleti teológusok által képviselt ***homoiousiosszal).*** II. Constantius személyében Arius és az arianizmus támogatóra talált, Valens császár pedig maga is ennek az irányzatnak a híve volt. I. Theodosius 381-ben mint eretnekséget betiltotta. A gótok püspöke, Wulfila révén az arianizmus a keresztény germánok körében általánosan elterjedt (ebben a rómaiakkal való természetes szembeszegülés hagyománya is szerepet játszott). A vandálok és keleti gótok hatalmának lehanyatlása (6. század) és avizigótok (587), valamint a longobárdok megtérése (7. század) egyben az arianizmus végét is jelentette.

Arrianos, Flavius (95-175) -bithyniai (Nikomédeia) születésű, magas rangú római tisztviselő (katonatiszt és helytartó, 130-ban ***consul suffectus)*** és történetíró, Epiktétos tanítványa (akinek tanításait ő jegyezte fel és hagyta az utókorra), a 2. században virágkorát élő irodalmi atticizmus legjelesebb képviselője. Számos munkája maradt fenn, köztük a megjelenetés céljából kibővített „szolgálati jelentései" ***(Periplous Euxeinou Pontou; Alaniké),*** az India történetét összefoglaló ***Indiké syngraphé*** és a Nagy Sándor perzsiai hadjáratát bemutató ***Anabasis Alexandrou*** c. munkája. Történeti írásai közül a Bithynia tartomány és a parthusok történetét bemutató művek (a 8 könyvből álló ***Bithynika*** és a 17 könyvből álló ***Parthika)*** maradtak fenn. Mint történetíró azt tűzte ki elsődleges céljául, hogy a regényes elbeszélések formájában tovább élő Nagy Sándor-képet korrigálja, és hiteles bemutatást nyújtson. Stílusa katonásan tömör és lényegre törő, világos. Stilisztikai szempontból Xenophón, Thukydidés és Hérodotos követője.

Athanasios (295/296-373) -328-tól Alexandria püspöke, az arianizmus (lásd Arius) rendíthetetlen ellenfele, a kereszténység ortodox irányzatának harcos képviselője. Az Arius befolyása alá került császárok hatására öt alkalommal száműzték püspökségéből (összesen 17 évet élt Trierben, a sivatagban és másutt száműzetésben). Mind dogmatikai, mind pedig egyháztörténeti írásai elsősorban az arianizmus elleni küzdelem égisze alatt születtek. Számos levele matadt fenn, amelyeket római császárokhoz, püspökökhöz írt. Húsvéti ünnepi levelei ***(Epistolai eortastikai)***, amelyeknek egy része szír fordításban is fennmaradt, érdekes kortörténeti dokumentumok. Főbb művei közé tartozik még „Az ariánusok története" ***(História Arianorum)*** és a „Magyarázatok a Zsoltárokhoz" ***(Expositiones in Psalmos).*** Szent Antalról írt életrajza (357 k.) a későbbi hagiographiai műfajra volt nagy hatással. Műveinek egy része csak szír, arámi és kopt fordításban maradt fenn.

Augustinus (354-430) - a legjelentősebb, latin nyelven író egyházatya, 396-tól a numidiai Hippo városának püspöke. Számos teológiai és filozófiai műve maradt az utókorra, köztük önéletrajzi írása ***(Confessiones),*** valamint a Róma városának eleste által inspirált ***De civitate Dei*** c. munkája.

Aurelius Victor, S. (4. század második fele) - africai származású római történetíró és magas rangú állami tisztviselő (361-ben Pannónia secunda helytartója, 389-ben ***praefectus urbi*** és ***iudex sacrarum cognitionum).*** Nevéhez négy rövid történeti munka kapcsolódik: a Róma mitikus múltjával és a rómaiak eredetével foglalkozó ***Origó gentis Romanae;*** a köztársaságkori Róma történetének 86 híres alakját rövid életrajzi írás formájában ismertető (rengeteg téves adatot felsoroló) ***De viris illustribus urbis Romae;*** az Augustustól I. Theodosius haláláig

terjedő császári életrajzgyűjtemény, a ***Históriáé abbreviatae*** (közismert címe: ***Caesares),*** amely tulajdonképpen az egyetlen, biztosan Aurelius Victor nevéhez köthető mű; végül pedig az ***Epitome de Caesaribus*** címen ismert, részben ***aHistoriae abbreviatae*** fejezeteiből, részben pedig más forrásokból kivonatolt császári életrajzgyűjtemény (lásd Epitomé).

Ausonius, ***Decimus Magnus*** (kb. 310-393) - dél-galliai (Burdigala) születésű nyelvtan- és szónoklattantanár, római költő. Harmincéves tanári pályafutás után I. Valentinianus trieri udvarában megtette fiának, Gratianusnak a nevelőjévé (365). Már Valentinianus uralkodása idején magas udvari tisztségeket töltött be ***(comes, quaestor sacri palatii),*** Gratianus alatt azonban még tovább emelkedett, s előbb***praefectus Galliarum*** (378), majd pedig consul lett (379). Gratianus meggyilkolását követően (383) Ausonius visszavonult burdigalai birtokaira. Költészetét sokszínűség és műfaji változatosság jellemzi: ***Mosella*** c. költeményében (epikus formában) a Mosel-vidék szépségét, termékenységét és hasznosíthatóságát ecseteli, ***Cento nuptialis*** c. költeménye Vergilius-idézetekből összefércelt „rongyvers". Gallia provincia kultúrtörténete szempontjából rendkívül jelentős ***Commemoratio professorum Burdigalensium*** c. műve, amelyben szülővárosa tanárainak állított emléket. ***Ordo nobilium urbium*** c. munkájában pedig a birodalom húsz - általa legjelentősebbnek ítélt - városát mutatja be.

Caesar - lásd Iulius Caesar.

Cassius Dio, Cocceianus (kb. 150-235) - kis-ázsiai (Nikaia) születésű, senatori rangra emelkedett római történetíró, pannóniai helytartó, kétszeres consul. Görög nyelvű annalisztikus munkájában ***(Rhómaiké história,*** „Római történet") a kezdetektől 229-ig foglalta össze Róma történetét. 80 könyvéből csak a 36-60. könyv maradt fenn egészben (Kr. e. 69 - Kr. u. 46; lásd még Zónaras). Sajátos történetírói részrehajlása ellenére a Severus-kor történetére vonatkozóan nélkülözhetetlen forrás.

Cato Censorinus, Marcus Porcius (Kr. e. 234-149) - Karthágó- és görögellenességéről híres, a régi római hagyományokhoz ragaszkodó konzervatív beállítottságú római politikus író. A pun háborúkat követően a római gazdasági életben lezajló változásokkal (rabszolga munkaerő tömeges alkalmazása, ví/íagazdaságok kialakulása, ésszerű gazdálkodás, gyümölcstermesztés stb.) és a hagyományos római gazdasági életre, termelési ágakra gyakorolt hatásával foglalkozik egyetlen teljes egészében fennmaradt műve, a ***De agri cultura.*** Ezenkívül könyveket írt a jog- és hadtudományról, gyógyászatról, ezek azonban elvesztek.

Censorinus - Kr. u. 3. századi római ***grammaticus,*** a ***De die natali*** c, 2 részből mű szerzője, amelyet Kr. u. 238-ban egy bizonyos Quintus Caerellius tiszteletére írt. Forrásait (Suetonius, Varró) megbízhatóan kezelte.

Chronographus, a „354-es év Chronographusa" - képtáblákkal illusztrált, a 354. év eseményeit tartalmazó, Róma lakosai számára emlékeztetőként szolgáló naptár ismeretlen szerzőjének az elnevezése. A mű egy bizonyos Valentinus megrendelésére készült. Címlapjának díszes betűit egy Philocalus nevű kalligráfus készítette. Tartalmazza többek között a birodalom négy legfontosabb városának nőalak formájában ábrázolt megszemélyesítését, a császárok születésnapjának, a 312-411 közötti húsvét napjainak, 254-354 között a városi praefectusoknak, a szentté avatott pápák halála napjának és temetkezési helyének a listáját. Megtalálható benne Hyppolitos világkrónikájának és Róma város történetének a kivonata.

Cicero, Marcus Tullius (Kr. e. 106-43) - lovagrendi származású római politikus, szónok és író, aki jogtudósként is tevékenykedett. Sikeres ügyvédi tevékenykedésének köszönhetően mint ***homo novus*** bekerül a senatori rendbe, és csakhamar eljut a consuli tisztségig is (Kr. e. 63), amikor is felszámolta a Catilina-féle összeesküvést. Minthogy állítólag törvénytelenül végeztette ki az összeesküvőket, száműzték, majd visszatérése után politikailag mellőzték. Caesar és Pompeius párharcában ez utóbbi oldalára állt, amiért Caesar háttérbe szorította. Caesar meggyilkolása után összetűzésbe került Antoniusszal, és az megölette. Munkássága

beszédekből (pl. *In Verrem),* állambölcseleti művekből (pl. *De legibus, De republica),* retorikai (pl. *De oratore)* és filozófiai *(Definibus bonorum et malorum, De natura deorum)* írásokból, valamint levelekből áll. Fennmaradt művei közül említést érdemel Antonius ellen írott 14 *Philippicá)z,* tusculumi beszélgetései *(Tusculanae disputationes).* Műveivel a klasszikus latin szépprózа megteremtőjévé vált.

Claudianus, Claudius (kb. 375-404) - alexandriai születésű, görög származású költő, a pogány latin irodalom utolsó nagy alakja. 394 táján az általa rajongva csodált és nagy múltja miatt messzemenően tisztelt Rómába költözött. Pangyricusainak sikere révén Mediolanumba került, ahol Stilicho szolgálatába állította költészetét *(De bello Gothico). A* császári udvarban *tribunus et nótárius* tisztséget töltött be. Versben emlékezett meg Honorius császárnak Stilicho lányával, Mariával kötött házasságáról, és verseket írt a keleti birodalomrész vezető férfiai (pl. Rufinus, Eutropius) ellen. Udvari-politikai költészetén kívül jelentős volt mitológiai ihletésű munkássága is *(De raptu Proserpinae).* Claudianus célja az volt, hogy a Kr. u. 1. század költészetére visszanyúlva a korábbi századok gazdag irodalmi örökségét megújítsa.

Codex Iustinianus - I. Iustinianus (527-565) bizánci császár által összeállíttatott törvénygyűjtemény. 528-ban adott utasítást arra, hogy jogászai összegyűjtsék a még érvényben levő császárrendeleteket, amelyeket 529. április 16-án kötet formájában megjelentetett *(Codex vetus).* Célja az volt, hogy kiszűrje az ellentmondásos és érvénytelen rendeleteket. 534-ben újabb, 12 könyvből álló törvénytárat állíttatott össze *(Codex repetitae praelectionis;* közismert elnevezése: *Codex Iustinianus),* amelynek kronológiai sorrendbe állított törvényei töredékes kéziratok formájában maradtak az utókorra.

Codex Theodosianus - II. Theodosius keletrómai császár által 438-ban összeállíttatott gyűjteményes törvénytár. 16 könyvben foglalja magába a 312-től kiadott császári rendeleteket. - Értelmezés *(interpretatio):* a *Codex Theodosianus* egyes rendeletei után a kéziratokban olvasható értelmezések, melyek egy ismeretlen jogtudóstól származnak az V. század második feléből, a törvénykönyv eredeti szövegének ugyan nem képezik részét, a kritikai kiadások azonban mint a szöveghagyomány részeit az értelmezett rendeletekkel együtt közlik őket. E szokást tiszteletben tartva közöljük az *interpretatio* fordítását is.

Columella, Lucius Iunius Moderatus (Kr. u. 1. század) - hispániai születésű mezőgazdasági szakíró. Nevéhez fűződik a 12 könyvből álló *De re rustica* c, részben a földművelésről, állattenyésztésről, részben pedig a kertészetről, fatermesztésről, szőlészetről szóló, valamint a kimondottan a fatermesztéssel foglalkozó *De arboribus* c. munka megírása.

Corpus iuris civilis („polgárjogi törvénytár", lat.) - Iustinianus császár utasítására Tribonius nevű jogász által összeállított gyűjteményes munkának az elnevezése a 16. századtól fogva. Négy részből tevődött össze: *Institutiones* („Utasítások", lat.), amely joghallgatók számára tankönyvként szolgált; *Digesta* (lásd Iulianus Salvius); *Codex repetitae praelectionis* (lásd Codex Iustinianus); *Novelláé* („Új történetek", értsd: „új törvények", lat.), egyrészt a Codex Theodosianus után, 472-ig kibocsátott törvények, másrészt a Codex Iustinianus második kiadása után Iustinianus és utódai által hozott rendeletek.

Dexippus, Publius Herennius (kb. 210-270), lat., Dexippos, gör. - római kori görög történész, athéni tisztviselő. 267-ben 2000 emberével Athént védte a herulokkal szemben. A *Chronika* c. történeti munkának (a kezdetektől 269/270-ig), az Arrianos történeti munkája nyomán készült négy könyvből álló kivonatos műnek, a Diadochosok kora történetének a szerzője. *Skythika* c. munkájában a 238-270 közötti germán betörések történetét írta meg. Ábrázolásmódja Thukydidés hatását mutatja.

Digesta - lásd Iulianus Salvius.

Diodóros Sikeliótés (Kr. e. 1. század), gör., Diodorus Siculus, lat., közismert nevén siciliai

Diodóros - görög történetíró, a *Bibliothéké historiké* c, eredetileg 40 könyvből álló, részben fennmaradt, a római történelmet a kezdetektől Caesar koráig ábrázoló mű szerzője. Foglalkozik pl. Egyiptom, Asszíria, India, Sicilia történelmével is. A siciliai rabszolgaháborúk tekintetében a legfontosabb forrásunk.

Dionysios Halikarnasseus (Kr. e. 1. század) - halikarnassosi születésű görög szónok történetíró. Kr. e. 30-tól Rómában élt, ahol megírta a Római régiségek *(Rhómaiké archaiologia)* c, eredetileg 20 könyvből álló, töredékesen fennmaradt munkáját. Ebben Róma történetét mutatja be a - rómaiak görög származásának igazolására - a kezdetektől az első pun háborúig. Célja a görögség megbékítése volt a római uralommal.

Dioskuridés, Pedanios (Kr. u. 1. század) - kilikiai (Anazarba) születésű katonaorvos Claudius és Nero uralkodása idején, az ókor leghíresebb gyógyászati szakírója. Az öt könyvből álló, valószínűleg ókori eredetű illusztrációkkal fennmaradt *Peri hylés iatrikés* („A gyógyászati anyagokról") írt munkája az egész középkor folyamán gyógyászati szakkönyvnek számított. Ebben számos állati és növényi eredetű gyógyászati alapanyagot ír le, és foglalkozik az italokkal (pl. borfajtákkal) is. Számos kéziratban, kivonatban, átdolgozásban és fordításban maradt az utókorra. Valószínűleg ő volt a szerzője „A gyógyászati eszközökről" (Peri *aplón pharmakón)* szóló szakkönyvnek is.

Epitomé (gör., „kivonat", lat.: *epitoma)* - hosszabb prózai művek lerövidítéséből („kivonatolásából") keletkezett irodalmi műfaj. Célja a gyors, de megbízható információszerzésre szolgáló, lényegesen lerövidített pl. történeti vagy egyéb tudományos jellegű munkák létrehozása volt. A római történetírók közül pl. Livius és Cassius Dio munkái kivonatok formájában is ismertek, sok mű pedig csak ilyen formában maradt az utókorra. A késő római korban kedvelt műfaj volt, főleg a császári testőrségben szolgáló germán tisztek körében, akik ilyen „zsebkönyvekben" nézhettek gyorsan utána a római történelem jeles eseményeinek és kiemelkedő alakjainak. A 4. század végének híres történetírója és *epitomatora* S. Aurelius Victor volt (lásd Aurelius Victor), akinek fennmaradt Augustus császártól I. Theodosius haláláig terjedő rövid császári életrajzgyűjteménye *(Epitome de Caesaribus,* teljes címe: *Libellus de vita et moribus imperatorum breviatus ex libris S. Aurelii Victoris),* amely különböző forrásokból összeollózott mű.

Eudocia, Aelia (eredeti nevén Athénais, megh. 460) - Athénban született, Leontios retorikatanár leánya, 421-től II. Theodosius császár felesége, 423-tól az *Augusta* cím viselője, Eudoxia császárné (sz. 422) anyja. A császárra gyakorolt befolyása miatt Pulcheria ellenfele. 443-ban - kegyencének, Cyrusnak a bukása után *(praefectus urbi, consul* 441-ben) - elhagyta a constantinopolisi császári udvart, és 460-ban bekövetkezett haláláig Jeruzsálembe vonult vissza. Valószínűleg itt írta - töredékesen fennmaradt - hexametereit Cyprianus és Justina mártírokról, valamint az Újszövetségnek Krisztus életéről szóló elbeszélései alapján írt költeményét *(Homérokentra).* 422-ben panégyrikusszal ünnepelte II. Theodosius perzsák felett aratott győzelmét.

Eunapios (345/346 - kb. 420) - sardeisi születésű pogány filozófus és pap, Chrysantios tanítványa. Dexippus történeti munkájának megírta a - sajnos csak töredékek formájában fennmaradt - folytatását egészen 404-ig *(Historika hypomnémata).* Philostratosra támaszkodva készítette el fő művét, „Filozófusok élete" *(Bioi sophistón,* gör.; *Vitae sophistarum,* lat.) c. munkáját (396 k.). Ebben saját korának a szellemi óriásait mutatja be, akik egységfrontot képeztek a kereszténységgel szemben - és ilyen értelemben Eunapios műve felbecsülhetetlen kultúrtörténeti értékkel bír.

Euricus - 1. Theoderic fia, 466-484 között a vizigótok királya, Alarich apja. Ő volt az első germán uralkodó, aki (475 táján) népének törvénykönyvet állíttatott össze *(Codex Eurici vagy Codex Euricianus),* amely a nyugati gót jogot kodifikálta.

Eusebios (kb. 260/265-339/340) - Syria Palaestina (Iudaea) tartományban született keresztény egyházatya, egyháztörténeti író, Origenés és Pamphilos tanítványa. Az arianizmus körüli vitában - amelyben ő inkább Arius, semmint az alexandriai ortodoxia oldalán állt - megpróbált közvetíteni. 313 k. Caesarea Maritima püspöke. I. Constantinus bizalmasa, akivel kölcsönösen tisztelték egymást azért a fáradozásért, amelyet egyrészt a birodalom, másrészt az egyház egysége visszaállításának terén kifejtettek. Tőle származik az első egyháztörténeti munka ***(Ekklésiastiké história),*** amelyben az egyház alapításától 324-ig terjedő időszak történetét írta meg. Egy világtörténeti műnek is a szerzője ***(Chronikoi kanones),*** amelyet Hieronymus latinra fordított és kiegészített. Munkái számos, egyébként elveszett ókori forrást, irodalmi alkotásokból származó töredéket őriztek meg az utókor számára. A Constantinus birodalma és Isten országa között vont párhuzama befolyással bírt a bizánci államelmélet kialakulására.

Eutropius (4. század közepe) - római történetíró és udvari tisztviselő (Valens idején ***magister memóriáé).*** Császári utasításra összeállított egy rövid áttekintést Róma történelméről a Város alapításától Iovianus haláláig terjedően, ***Breviárium ab urbe condita*** címmel. Ebben a legfontosabb tények felsorolása mellett rövid jellemzést ad az egyes császárokról. A pártatlan, áttekinthető felépítésű történeti munkát, amely többek között Livius és Suetonius műveinek kivonatolásával (lásd Epitomé; Festus; Aurelius Victor) készült, későbbi szerzők (pl. Hieronymus, Orosius) is vezérfonalként használták. A 4. század végén Paionios görögre fordította, a Karoling-korban Paulus Diaconus átdolgozta, a középkorban pedig tankönyvként szolgált.

Festus (4. század) - római történetíró és Valens uralkodása idején magas rangú udvari tisztviselő ***(magister memóriáé).*** 372 táján elkészítette Róma történetének rövid összefoglalását ***(Breviárium),*** amelyben a kezdetektől 364-ig mutatja be Róma felemelkedésének, területi gyarapodásának, harcainak eseménytörténetét és időrendjét. Forrásai elsősorban Florus, Livius történetírásai voltak, amelyeket Festus kivonatolt (lásd Epitomé). Munkájának első fele elveszett.

Florus, Publius Annius (1. század vége - 2. század eleje) - Hadrianus korának római történetírója, aki Livius nyomán megírta Róma történetét ***(Epitomae de Tito Livio,*** lásd Epitomé). Ebben Róma történetének korszakait az emberi élet szakaszaihoz hasonlította (királyok kora = gyermekkor ***[infantia];*** az 1. pun háborúig terjedő időszak = serdülőkor ***[adulescentia];*** Augustus koráig = ifjúkor ***[iuventus]). A*** késő római korban forrásként többen (pl. Jordanes, és lásd Orosius) felhasználták művét. Egyes feltételezések szerint azonos a ***Vergilius orator an poéta*** c. dialógus szerzőjével, és azzal a hasonló nevű költővel, aki tréfás, rövid verseket írt Hadrianushoz ***(poéta novellus).***

Fronto, Marcus Cornelius (kb. 100-kb. 166) -numidiai származású szónok, szónoklattanár és ügyvéd. A hivatali ranglétrán a praetorságig emelkedett (143-ban ***consul suffectus).*** Antoninus Pius császár rábízta Marcus Aurelius és Lucius Verus nevelését. Beszédeiből - amelyek révén híressé vált - csak töredékek maradtak fenn (pl. ***Gratiarum actio pro Carthaginiensibus; Pro Ptolemaeensibus; In Pelopem).*** Fennmaradt Marcus Aureliusszal és Lucius Verusszal folytatott levelezésének egy része, amelyben, nyelvi, stilisztikai, pedagógiai és történeti kérdésekről (pl. ***Principia históriáé; De bello Parthico)*** értekezik. Példaképének a Cicero előtti latin irodalom (pl. Cato, Plautus, Sallustius) archaikus nyelvezetét tekintette.

Gaius (Kr. u. 2. század) - római jogtudós. ***Institutionum commentarii IV*** című művét az Angelo Mai által fölfedezett veronai palimpszeszt kódexből ***(Codex Veronensis)*** ismerjük, melynek szövegében azonban bizonyos ***lacunák*** találhatók. Ezek részint a gaiusi ***Institutionesnek*** a iustinianusi Dígestába fölvett és abban megőrződött részleteiből, részint az időközben előkerült papiruszleletek alapján kiegészíthetők. A ***Codex Veronensis*** szövegében található (ele-

inte római számokkal is ellátott) címek nem képezik az eredeti mű részét, és valószínűleg egy későbbi másoló szövegtagolási törekvésének próbálkozásait jelzik. Ezek a címek Gaius eredeti művének beosztását ugyan többnyire helyesen jelzik, néha azonban a másoló félreérti a szerzőt és zavart okoz a címbetoldással. A modern értelmezés - és szövegtagolás - alapja természetesen csak az eredeti szöveg tartalma, annak belső logikája lehet, ezért az említett címek idegen eredetére kapcsos zárójelekkel { } hívtuk föl a figyelmet. A ***Codex Veronensisben*** eredetileg nem megtalálható, a szövegkiadók által kiegészített szövegrészleteket csúcsos zárójelek < > közé fogtuk. A szögletes zárójel - mint a többi fordítás esetén, úgy itt is - a fordítás során szükségesnek mutatkozott, az eredetiben azonban meg nem található szövegrészleteket fogja közre. Mivel Gaius műve speciális jogi szakmunka, részletes kommentálására e helyütt nincs lehetőség; az érdeklődő olvasó a szükséges magyarázatokat megtalálja a római jog magyar nyelvű tan-, ill. szakkönyveiben. Ezek közül a legújabb és a legrészletesebb: Földi A. - Hamza G.: ***A római jog története és institúciói.*** Budapest, 1997.2. Ezen kívül ismert még ***Res cottidianae*** c. munkája.

Galénos (129-199) -pergamoni születésű híres ókori orvos, sokoldalú tudósegyéniség (matematikus, építész), az ókor utolsó nagy orvosa. Kezdetben Pergamonban gladiatororvosként, később pedig Rómában praktizált, ahol pontos diagnózisairól már fiatal korában híressé vált. Később Marcus Aurelius és Lucius Verus háziorvosa lett. Rengeteg írása maradt az utókorra. Műveiben egyrészt összefoglalta és kommentárokkal látta el a Hippokratéstól fennmaradt írásokat, másrészt pedig saját kutatásainak (főleg az anatómia, az élettan és a kórtan területén elért) eredményeivel bővítette az orvostudományt. Művei a késő ókor orvosi kézikönyveinek fő forrását jelentették. Filozófiai és logikai írásai jórészt elvesztek.

Gellius, Aulus - Kr. u. 2. századi római író, Apollinaris Sidonius és talán Fronto tanítványa, a 20 könyvből álló ***Noctes Atticae*** (Attikai éjszakák) c. gyűjteményes munka szerzője. Ebben athéni olvasmányélményeit gyűjtötte egybe a lehető legkülönbözőbb szakterületekről (filozófia, szövegkritika, irodalom, nyelvtörténet, történelem, jogtudomány stb.), és szórakoztató formában adta közre. Jóvoltából számos, azóta elveszett mű töredéke maradt fenn az utókorra.

Gerontius (383-439) - Rómában született, Jeruzsálemben elhunyt 5. század eleji keresztény egyházi személyiség (apát) és az ifjabb Szent Melánia életét bemutató műnek a szerzője.

Gregorius Turonensis, közismert nevén Tours-i Szent Gergely (kb. 538 - kb. 594) - galliai senatori családból származó püspök (573-tól), frank történetíró (573 után: ***Históriáé Francorum).*** Ebben a korai Meroving-korszakra nézve legfontosabb történeti munkájában egyrészt világtörténeti összefoglalót ad (kb. 400-ig bezárólag), másrészt pedig saját korának eseményeit ismerteti. Nyelvezete egyszerű (vulgáris latin nyelv), módszerét az objektív hírközlésre való törekvés jellemzi. Szemlélete azonban tükrözi korának pl. pogányokkal és ariánusokkal szembeni előítéleteit. Sok tekintetben nem tud túlemelkedni az anekdotázó stíluson. Az 575 utáni időszakban keletkezett a szentek életét és csodás történeteket összefoglaló munkája ***(Miraculorum libri VIII),*** valamint a csillagok járásával foglalkozó műve ***(De cursu stellarum ratio).***

Heródes Atticus (101-177) - dúsgazdag görög származású politikus, magas rangú római tisztségviselő (143: consul), négy római császár közeli barátja. Noha sokoldalúan képzett, alapos műveltséggel rendelkező és a 2. század személyiségeinek sorában közismert és meghatározó egyéniség volt, irodalmi örökségének alig volt hatása az utókorra. Ennek oka túlzott atticizmusával (azon belül pedig a kora attikai előképek, mint pl. Kritias) követésével magyarázható, ami az őt követő nemzedékeknek már nem sokat mondott. Művei közül említésre érdemesek levelei, kivonatainak, jegyzeteinek gyűjteménye, naplói (ez utóbbi műfaj nagy hatással volt Gelliusra). Mindössze egy beszéde maradt az utókorra ***(Peri politeias,*** gör.).

Herodianus, görög nevén Héródianos (kb. 170-240) - syriai származású történetíró. 8 könyvből álló, görög nyelvű munkájában Marcus Aurelius halálától III. Gordianusig írta meg Róma történetét *(Tés meta Markon basilias históriai* címmel). Számos pontatlansága és tévedése ellenére az említett időszak eseménydús történetének fontos forrása.

Hieronymus, közismert nevén Szent Jeromos (348-420) - dalmáciai születésű (Stridon) egyházi tanító és író. A Bibliát latinra fordította *(Vulgata),* és számos magyarázatot is írt hozzá (pl. Ezec/i/eZ-kommentár). Az első egyházi irodalomtörténet, valamint számos szerzetes-legenda és krónika szerzője. Műveiből minduntalan kicsendül az egykor hatalmas Róma barbárok általi kegyetlen feldúlása és kifosztása fölött érzett tehetetlen felháborodása és keserű fájdalma. Hieronymus egy időben Damasus pápa titkára volt.

História Augusta - a 4. században több szerző által készített császári életrajzgyűjtemény. Hadrianus és Carus között (117-284) uralomra került császárok, társuralkodók és trónbitorlók életét, tetteit foglalja össze meglehetősen kétes eredetű és gyakran teljesen megbízhatatlan adatok egymás mellé rendezése formájában. Megfelelő forráskritikával kezelve azonban kiszűrhetők belőle a késő római társadalmi viszonyokra vonatkozó, ily módon hitelesnek tekinthető információk. A 244-259 közötti évek leírása hiányzik.

Horatius, Quintus H. Flaccus (Kr. e. 65-8) - alacsony származású római költő. Caesar halála után Brutus oldalán harcolt, sőt részt vett a philippi csatában is. Később Vergilius, illetve Maecenas közvetítésével - és ez utóbbi anyagi segítségével - Augustus híve lett. Athénban képzett költőként nagy hatást gyakorolt rá a klasszikus görög költészet, amelyet témaválasztás és versforma tekintetében követett, anélkül azonban, hogy függetlenségét elveszítette volna.

Ióannés Chrysostomos, közismert nevén Aranyszájú Szent János (kb. 354-407) - antiocheiai születésű keresztény egyházatya és görög nyelvű egyházi szerző. Számos fejtegetése (pl. „A szerzetességről"), prédikációja, kommentárja és több mint 200 levele maradt az utókorra. 398-ban Constantinopolis pátriárkája (püspöke) lett.

Ióannés ho Zónaras - lásd Zónaras.

Ióannés Malalas (vagy Malalas, kb. 491-574/578) - syriai (Antiocheia) származású 6. századi görög történetíró, a legkorábbi - fennmaradt - bizánci világkrónika *(Chronographia)* szerzője. 18 könyvből álló történeti munkája a Teremtéssel kezdődik és 563-ig (eredetileg 565-ig vagy 574-ig) foglalja össze a világ történetét. Ábrázolásmódjának jellemzője, hogy a Földközi-tenger medencéjében élt legfontosabb népcsoportok történetének különböző korszakaiból vett adatokat és tényeket forráskritika nélkül, színes egyveleg formájában kompilálja. Összeállítása tele van tévedésekkel, ellentmondásokkal, a profán ábrázolásmód keveredik az egyháztörténeti és hagiographiai adalékokkal. Művének középpontjában Constantinopolis áll. Nyelvezete és a benne található anekdoták, pletykák miatt évszázadokon keresztül közkedvelt, illusztrációkkal ellátva többször kiadott írásmű volt (900 k. bolgár fordításban is megjelent!). A későbbi bizánci történetírók gyakran forrásként használták.

Iosephus Flavius (Kr. u. 37-100 k.), eredeti nevén Ióséph ben Matithjáhu - arámi és görög nyelven író, zsidó származású római történetíró, a Kr. u. 66-70 között zajló zsidó háború egyik vezére. Hadifogságba esését követően Vespasianus szabadon engedte. Munkáiban a zsidóság és a rómaiak összebékítésén fáradozott. Fennmaradt a 7 könyvből álló *Peri tou Ioudaikou polemou* (A zsidó háború), valamint a 20 könyvből álló *Ioudaiké archaiologia* (A zsidók története) c. görög nyelven írt, valamint a latin nyelvű *Contra Apionem* (Apión ellen) c. munkája. Önéletrajzi írásában *(Bios)* rómaibarátságát védi.

Iulianus Apostata („Hitehagyott", gör.; teljes nevén Flavius Claudius Iulianus, római császár 361-363 között) - pogány római császár, számos szatirikus hangvételű írásmű szerzője.

Fennmaradt nyolc beszéde, ***Misopógón*** („Szakállgyűlölő", gör.) c. munkája, amelyet a keresztény, de mégis fényűzően élő antiocheiaiak ellen írt (akikkel súlyos konfliktusokba keveredett), továbbá a Caesarokról írt könnyed hangvételű humoros munkája, valamint 80 levele. Műveiben támadást intézett a keresztények (pl. ***Kata christianón),*** a kynikos filozófiai irányzat („a műveletlen kutyák") ellen.

Iulianus Salvius (kb. 100-170) - az érett klasszikus római jogtudomány egyik legkiemelkedőbb alakja. Több magas hivatalt követően 148-ban a consuli tisztséget is betöltötte. Fő műve a 90 könyvből álló esetgyűjtemény jellegű ***Digesta.*** A magánjog számos vitás kérdésében olyan meggyőző és végérvényes döntést hozott, hogy sokáig meghatározó jelleggel bírt. Salvius kiválóan egyesítette magában a klasszikus római jogász legelőnyösebb vonásait: eredetisége és a hagyományokhoz való tudatos ragaszkodás jellemezte, nem ragaszkodott feltétlenül jól bevált módszerekhez. Hadrianus őt bízta meg az ún. „praetori rendelet" ***(edictum praetorium)*** végérvényes változatának szerkesztésével és kiadásával.

Iulius Caesar, Caius (Kr. e. 100-44. március 15.) - római államférfi, hadvezér és író. Sulla, majd Pompeius ellenfele, Gallia meghódítója, a dictatori cím örökös birtokosa ***(dictator perpetuo),*** az ***imperátor*** cím mint örökölhető név birtokosa, a „haza atyja" ***(páter patriae).*** Az utókorra maradt munkái közül a Gallia meghódítását bemutató, 7 könyvből álló ***De bello Gallico,*** valamint a polgárháborúról szóló, 3 könyvből álló ***De bello civili.***

Kyrillos, közismert nevén Szent Cirill (megh. 444) - 412-től Alexandria pátriárkája (püspöke), az ortodoxia rendíthetetlen képviselője. Hivatalba lépésétől kezdve erőszakosan fellépett a kereszténységen belüli irányzatokkal és az alexandriai zsidókkal szemben. Élete utolsó két évtizedét dogmatikai és egyházpolitikai küzdelmek kísérték végig. Számos műve fennmaradt, köztük az ephesosi zsinaton - Kyrillos nyomására - kiközösített constantinopolisi Nestorios ellen írt 12 munkája, valamint Iulianus Apostata pogány nézeteivel szembeszálló és dogmatörténeti szempontból páratlan jelentőségű írásai.

Lactantius, Lucius Caecilius Firmianus (kb. 240 - kb. 320) - észak-africai születésű latin egyházi szerző, a keresztény Arnobius tanítványa. 303-ban Diocletianus utasítására Nikomédeiában a szónoklattan tanáraként tevékenykedett. Minthogy azonban keresztény hitre tért, a keresztényüldözések megindulásával hamarosan meg kellett válnia udvari állásától. 317-től I. Constantinus fiának, Crispusnak a nevelője lett a trieri császári udvarban. Műveinek jelentős része elveszett. Fennmaradt írásai közül a következőket kell megemlíteni: ***De opificio Dei*** („Isten műve"), amelyben az embert mint az Isten jól sikerült alkotását mutatja be, akinek célja a túlvilági halhatatlanság; ***Divinae institutiones*** („Isteni tanítások"), amely az első latin nyelvű kísérlet a kereszténység tanainak összegzésére; ***De ira Dei*** („Isten haragja"), amely tulajdonképpen az előbbi írás kivonata, és az Istent haragos, bosszúálló oldaláról mutatja be; ***De mortibus persecutorum*** („A keresztényüldözők halála"), amelyben a Diocletianus által 303-ban elrendelt keresztényüldözések történetét írja le. Valószínűleg Lactantiustól származik a ***De ave Phoinice*** („A főnixmadárról") c. költemény. Emelkedett stílusa és nyelvezete miatt a humanisták a „keresztény Cicerót" látták benne.

Leo, I. (Nagy) - 440-461 között római pápa, a Nestoriosszal szembeni irányzat vezéralakja. Krisztus kétlényegűségéről szóló hitvallását a chalcedóni zsinat egyházatyáinak többsége elfogadta. Harcolt az ellen, hogy Constantinopolis pátriárkája (püspöke) az összes többi püspök feljebbvalója legyen, és Szent Péter egyházának elsőbbségét hangoztatta. Gyakran beavatkozott a világi politikába is: 452-ben Attila hun király elé ment Észak-Italiába, és rávette arra, hogy visszavonuljon. Róma vandálok általi kifosztása idején legalább azt elérte, hogy a gyújtogatást és a tömegmészárlást megakadályozza. Irodalmi öröksége 96 prédikációból (amely az első pápai szentbeszéd-gyűjtemény) és 173 levélből áll. Leveleiben - amelye-

ket rendszerint tanító célzattal nyilvánosságra is hozott - egyházjogi és teológiai kérdéseket fejteget, és közli saját állásfoglalását is.

Lex Romána Visigotorum, másik nevén ***Breviárium Alarici*** - II. Alaric vizigót uralkodó által 506-ban Dél-Galliában kiadott és római alattvalóira érvényes törvénykönyve. Elnagyolt kivonatokat tartalmaz a Codex Theodosianusból, a II. Theodosius utáni új törvényekből, valamint korábbi római törvénytárakból (pl. Gaius ***Institutiones,*** Papinianus stb.). A törvények mellett megtalálható azok „értelmezése" ***(interpretatio)*** is (azaz a szövegrész tartalmi összegzése és részben részletes leírása). Célja az volt, hogy a nyugati gótok és a frankok küszöbönálló összecsapásában a vizigótok megnyerjék a római lakosság és a keresztény egyház támogatását. Európában nagy hatást gyakorolt a kora középkori törvénykezésre (Dél-Franciaországban pl. a 13. század elejéig érvényben maradt!).

Libanios (314 - kb. 393) - syriai (Antiocheia) születésű pogány professzor és rétor, korának egyik legműveltebb tudósegyénisége, számos késő ókori szerző (köztük pl. a keresztény Basileios és Ióannés Chrysostomos) tanítómestere. Hatalmas irodalmi örökséget hagyott az utókorra, noha életműve csak töredékes formában maradt fenn: 60 (részben a politikai tartalmú röpirat műfajába tartozó) beszéde, 5 önéletrajzi előadása (pl. a 374 körül kezdett és 391-ig kiegészített ***Bios éperi tés eautou tychés*** c. írása), valamint 1544 levele (amelyeket korának közéleti személyiségeihez, kiemelkedő alakjaihoz [pl. Ammianus Marcellinus, Basileios, Iulianus Apostata, Themistios] írt. Professzori tevékenysége köréből 51 tanítói célzattal írt szónoklata maradt fenn (ezek némelyike későbbi hamisítvány). Művei - különösen levelei - a 4. század végi Római Birodalom (azon belül pedig leginkább szűkebb hazája, Antiocheia) gazdasági, társadalmi és történelmi eseményeire vonatkozó háttérismeretek tárházának tekinthetők. Nyelvezet és ábrázolásmód tekintetében az attikai szónokokat (pl. Isókratés), a nagy görög filozófusokat (pl. Platón), történetírókat (pl. Hérodotos, Thukydidés) valamint a római kori panegyricusszerzőket ***(Panegyrici Latini)*** tekintette példaképnek (lásd pl. Ailios Aristeidés). A latin nyelvtől és irodalomtól elhatárolta magát; kizárólagos célja a görög irodalmi hagyományok ápolása, gazdagítása és továbbhagyományozása volt. Klasszicista stílusa sokáig éreztette hatását; bár műveit gyűjteményes kiadás formájában sohasem adták ki, a későbbi évszázadokban példaértékű szerzőként tartották számon és tanulmányozták műveit. A bizánci irodalomban szinte mindenütt érződik hatása.

Livius, Titus (Kr. e. 59 - Kr. u. 17) - itáliai ***(Patavium,*** Padova) születésű római történetíró. Augustus császár megbízásából 142 könyvben megírta Róma történetét „A Város alapításától" ***(Ab Urbe condita)*** Drusus haláláig (Kr. e. 9). Munkájának elkészítéséhez felhasználta az állami évkönyveket ***(annales),*** valamint korábbi görög és római történetírók műveit. Önálló történetírói vénával nem rendelkező udvari íróként méltóságteljes és nagyszerű képet fest Rómáról, valamint a rómaiságról. Különös képessége volt eleven jelenetek ábrázolásához, és ez különösen Róma kezdeteire és a királyok korára vonatkozik. Csatajelenetei közül számosat átvett Ammianus Marcellinus is.

Lucanus, Marcus Annaeus (39-65) - hispániai (Corduba) születésű római költő, a filozófus Seneca unokaöccse, a római epika Vergilius utáni legjelentősebb képviselője. Művészi tehetsége miatt Nero barátjává fogadta, és magas hivatalokat is betöltött ***(quaestor, augur).*** 60-ban a Nero tiszteletére rendezett játékokon ***(Neronia)*** mintköltő lépett fel. 62/63-ban jelent meg ***Bellum civile*** („A polgárháború" vagy ***Pharsalia*** c.) befejezetlen eposzának első három könyve, amelyben Iulius Caesar és Pompeius Magnus ellenségeskedését írta le. Ebben Caesart zsarnoknak, Pompeiust pedig a köztársaság védelmezőjének állította be erős retorikai színezetben és patetikus stílusban. Költői sikerei és a sztoicizmushoz való közeledése miatt (amelynek következtében a császárság mint uralmi forma ellenzőjévé vált) vi-

szonya Néróval elmérgesedett. A Piso-féle összeesküvés felfedését követően - amelynek Lucanus is résztvevője volt - Nero 65-ben öngyilkosságra kényszerítette.

Macrobius, Ambrosius Theodosius (Kr. u. 5. század) - feltehetőleg africai származású, újplatonista római író, a Symmachus-kör tagja. Fennmaradt 7 könyvből álló, *Saturnalia* c, a *symposionok* műfaját követő munkája, amelyben nyelvészeti, mitológiai, filozófiai, vallási és kultúrtörténeti kérdésekről értekezik. Vergiliushoz és Cicero *De re publica,* valamint *Somnium Scipionum* c. művéhez fűzött kommentárjai a középkorban nagy népszerűségnek örvendtek, csakúgy, mint „A görög és a latin ige különbözőségéről és közös vonásairól" írott értekezése *(De diffententiis et societatibus Graeci Latinique verbi).*

Malalas, Ióannés - lásd Ióannés Malalas.

Malchos (gör., vagy Malchus, lat.; 500 körül) - syriai (Philadelpheia) születésű görög történetíró, bizánci szónok, a *Byzantiaka* c, 7 könyvből álló történeti mű szerzője. Ebben - a későbbi kivonatok és szöveghagyományozódás tanúsága szerint - az I. Constantinus és Anastasius közötti időszakot taglalja. Objektív ábrázolásmód, valamint a történeti események és források széles körű ismerete jellemzi. Történetírói tevékenységéből teljes egészében kirekesztette önmaga személyiségét, és ennek következtében még az sem derül ki, hogy pogány avagy keresztény volt-e. Műve jól kiegészíti a többi, egyes korszakokra vonatkozóan töredékes korabeli történetíró (lásd pl. Zósimos) munkáját.

Marcus Aurelius (121-180) - római császár, a sztoikus filozófia utolsó nagy képviselője és követője. Élete vége felé írta görög nyelven „Elmélkedések" *(Ta eis eauton)* c. munkáját. Életét és uralkodói tevékenységét a sztoicizmusnak a mindennapokban, az uralkodás eszközeiben és az emberekkel való érintkezésben való gyakorlati alkalmazása jellemezte.

Minucius Felix, Marcus - latin apologeta, az *Octavius* c. dialógus szerzője, amely a pogány Caecilius Natalis és a keresztény Octavius Ianuarius vitáját tartalmazza. Ebben a műben a szerző mint elismert római jogász a döntőbíró szerepét veszi át.

Nemesianus, Marcus Aurelius Olympius (Kr. u. 3. század) - feltehetőleg észak-africai (Karthágó) születésű római költő. Életéről csak annyi ismert, hogy Cams császár idején alkotott. Művei közül fennmaradt négy eklogája (pásztorkölteménye), amelyekben a bukolikus költészet hagyományát vergiliusi eszközökkel elevenítette fel. Továbbá 325 hexameter formájában fennmaradt *Cynegetica* („Vadászat") c. művének bevezető része (ajánlás Carinusnak és Numerianusnak). A História Augusta állítása szerint Nemesianus 284/285 táján „A halászat tudománya" *(Halieutica)* és „A hajózás tudománya" *(Nautica)* c. didaktikus jellegű művei révén vált ünnepelt költővé.

Notitia Dignitatum - késő római forrás, a katonai és polgári közigazgatás „cím- és rangjegyzéke" a kettéosztott Római Birodalom egész területére vonatkozóan (teljes címe: *Notitia Dignitatum omnium, tam civilium quam militarium in partibus Orientis et inpartibus Occidentis),* a római közigazgatásra vonatkozó legfontosabb forrás. Keletkezését illetően megoszlanak a vélemények: valószínűnek tűnik, hogy egy központi (talán constantinopolisi) udvari hivatali nyilvántartás időről időre aktualizált 4. század végi vagy 5. század eleji változata lehet, amely feltehetőleg Karoling-kori kéziratok (így az elégett *Codex Spirensis)* alapján készült reneszánsz másolatok formájában maradt fenn. A latin nyelvű forrás rengeteg megoldatlan problémát rejt magában a késő római hadtörténet, birodalmi és provinciai közigazgatás tekintetében.

Olympiodóros (szül. Kr. u. 380 előtt - megh. 425 után) - egyiptomi (Thébai) származású pogány görög történetíró, 412-ben a hunokhoz küldött követség tagja. Hosszabb ideig Rómában, majd Constantinopolisban élt. Töredékek formájában fennmaradt történeti művét II. Theodosiusnak ajánlotta. Minden iránt érdeklődő, saját korának eseményeiről jól tájékozott történetíróként jellemezhető.

Onésimos (Kr. u. 4. század) - valószínűleg I. Constantinus korában alkotó, spártai vagy ciprusi származású késő ókori író, számos szónoklat szerzője.

Órigenés (Kr. u. 185/186-253/254 k.) - alexandriai születésű, görög nyelvű ókeresztény író, népszerű tanító. Művei részben elvesztek, részben - helyenként megbízhatatlan és pontatlan - fordításban maradtak fenn (pl. Hieronymus, Rufinus). A Biblia szövegkritikai szempontú kutatásával foglalkozott, és az alexandriai filológusok módszereinek megfelelően megkísérelte a ***Septuaginta*** eredeti szövegének összeállítását; ***Hexapla*** c. munkájában 6 oszlopban vetette össze egymással az Ótestamentum héber eredetijét a későbbi fordítások szövegével, és elkészítette annak első szövegkritikai kiadását (héber eredeti, annak görög betűs átírása, valamint négy görög fordítása). Celsus elleni traktátusa ***(Kata Kelsou,*** amelyet Celsus ***Aléthés logos*** c. írására írt) a keresztény és a platonista teológia küzdelmének és a kereszténység pogánysággal szembeni védelmének a szellemi terméke. A rendszeres teológia megalapozása révén számos teológiai irányzatra ösztönzőleg hatott. Művei közül még a ***Peri archón,*** „A kereszténység alapelveiről" c. munkája, valamint a Biblia szinte minden könyvére kiterjedő homíliái és kommentárjai érdemelnek említést.

Orosius, ***Paulus*** (5. század eleje) - a portugáliai Bracara Augusta városában született ***egyházi*** tisztségviselő ***(presbyter). A*** középkorban is sokat olvasott ***História adversus paganos*** c. művével a keresztény egyetemes történetírás műfajának megteremtője. Ebben Augustinus ***De civitate Dei*** c. művét kiegészítve - többek között - azt fejtette ki, hogy Krisztus eljövetele óta az emberiség helyzete sokat javult. Eusebios és pogány történeti művek mint források felhasználásával a Teremtéstől 417-ig foglalta össze a történelmet, és csupán a kortárs történelmet illetően volt önálló. Több művet írt a kereszténység védelmében ***(Commonitorium*** c. munkája a priscillianizmus ellen 414-ből; ***Liber apologeticus*** a Pelagius elleni vitában képviselt álláspontjáról 415/416-ból). Keresztény öntudat és a római birodalom hajdani nagysága fölött érzett büszkeség érdekes összefonódása jellemzi.

Ovidius, Publius O. Naso (Kr. e. 43 - Kr. u. 17) - az Augustus-kori római irodalom legkiemelkedőbb alakja, az ún. „aranykor" irodalmi ellenzékének jeles képviselője. Elete utolsó tíz esztendejét száműzetésben töltötte, a Fekete-tenger partján fekvő Tomiban. Munkássága csaknem hiánytalanul az utókorra maradt, köztük „A szerelem művészete" ***(Ars amatoria),*** „Átváltozások" ***(Metamorphoses),*** a versbe foglalt „Római naptár" ***(Fasti)*** c. művei, valamint a száműzetésben írott elégiái ***(Tristia)*** és levelei ***(Epistulae ex Ponto).***

Panegyrici Latini („Latin ünnepi beszédek", lat., ***apanégyrikos*** „ünnepi vagy díszbeszéd", gör., a Kr. e. 4. századtól létező műfaj nyomán) - 12 latin nyelvű beszéd ókori gyűjteménye, amelyeket különböző alkalmakkor, különböző császárok tiszteletére, Traianustól **I.** Theodosiusig terjedően írtak (az első ünnepi beszéd szerzője ifj. Plinius ***[Panegyricus Plinii Secundi Traiano Augusto], az*** utolsóé Pacatus ***[Panegyricus Pacati Drepani dictus Theodosio]*** volt). A gyűjteményen belül elkülönül 7 ünnepi beszéd, amelyeket 289-311 között Galliában tartottak. A ***panegyricusok*** szerzői részben ismertek (pl. Mamertinus, Nazarius, Pacatus, Plinius), részben ismeretlenek (így pl. a Constantiusról 297-ben Treviriben írt VIII. sz. ***panegyricus*** szerzője). A 15-18. században számos kiadást értek meg, és az udvari beszédek mintáiként szolgáltak.

Papinianus, Aemilianus (2-3. század) - syriai vagy africai származású késő klasszikus római jogász, magas rangú állami tisztviselő. Fő művei ***(Quaestiones, Responsa)*** csak kivonatokban maradtak fenn. Caracalla 212-ben kivégeztette.

Paulus, Iulius (3. századeleje) - római jogász és ***praefectus praetorio.*** Többek között a 37 könyvből álló ***Quaestiones*** és a 19 könyvből álló ***Responsa*** szerzője. Műveiből kivonatok maradtak fenn a jogi codexekben.

Petronius „Arbiter", Titus (vagy Gaius ?; megh. 66) - magas rangú állami hivatalnok (talán

consul 61-ben), Nero császár bizalmasa. Később azonban kegyvesztett lett, s a császár parancsára öngyilkosságot követett el. Az ő neve alatt maradt fenn a *Satyricon libri* c. novellagyűjtemény. Ebben a Nero-kori társadalom egyes rétegeinek életmódját, szokásait figurázza ki. A beszélt nyelv fordulatainak használata és szatirikus hangvételű, de realisztikus ábrázolásmód jellemzi stílusát.

Philón (vagy Philo) Iudaeus (Kr. e. 15/10 - Kr. u. 45) - alexandriai születésű hellénisztikus-zsidó teológus és vallásfilozófus. A jogait követelő alexandriai zsidó közösség által Caligulához küldött követség vezetője (ezen kívül más közéleti szereplése nem ismert, többnyire tanárként tevékenykedett). Követjárását a *Legatio ad Gaium* c. művében örökítette meg. Ezen kívül jelentősek a teológiai és vallásfilozófiai (metafizikai és etikai, pl. *De aeternitate mundi* és *Alexander sive de eo quod rationem habeant bruta animalia* c.) írásai, amelyekben kísérletet tett a zsidó vallás és teológia elméleti megalapozására. Allegorikus magyarázatokat írt a Tórához *(Nomón hierón allegóriái,* gör., allegorikus kommentár a Teremtés Könyvéhez) . Nem tudni pontosan, hogy minek a hatására és milyen körülmények között szakított hellenisztikus szemléletmódjával és szellemiségével. Jelentősek még historikus-apologetikus munkái *(De vita Mosis; Apológia hyper Ioudaión* stb.). A későbbi pogány és zsidó irodalomban hatása alig érzékelhető. Ezzel szemben a keresztény irodalomban Augustinus, alexandriai Kelemen, Órigenés esetében mutatható ki hatása, sőt a kereszténység mint egyházatyát is számon tartotta. Legnagyobb jelentősége azonban abban rejlik, hogy összegyűjtötte, megőrizte és közvetítette az utókor számára a késő hellenisztikus zsidó és pogány szellemtörténet egyébként elveszett forrásait.

Philostorgios (kb. 368-430/440) - cappadociai származású ariánus (lásd Arius) egyházi történetíró. Eusebios egyháztörténetének folytatását készítette el legalább 425-tel bezárólag, 12 könyvben. A világi történetírás hagyományait tartotta szemelőtt, és művével ellensúlyt akart teremteni az ortodoxiával szemben. Az eretnek mű elveszett, azonban egyes részletei - „megtisztított" formában - későbbi hagiographiai művekben megőrződtek számunkra.

Philostratos, Flavius (kb. 170-244) - valószínűleg lémnosi születésű görög szofista filozófus, a Júlia Domna (Septimius Severus felesége) körül csoportosuló udvari filozófuskör *(kyklos,* gör.) elismert tagja. Júlia Domna kívánságára megírta és 217 körül kiadta a csodatevő tyanai Apollónios 8 könyvből álló életrajzát *(Ta eis ton Tyanea Apollónion),* amelyben a pythagóreus vándorfilozófust szinte már istenekéhez hasonlatos emberfeletti képességekkel felruházva ábrázolta. Két könyvből álló *Bioi sofistón („A* szofisták élete", gör.) c. művében a szofisták életrajzát gyűjtötte össze a Kr. u. 100 és saját kora közötti időszakra vonatkozóan, időrendi sorrendben. „Képek" *(Eikones,* gör.) c. munkájában egy neapolisi (Nápoly) oszlopcsarnokban látott festményeket mutat be 2 (más beosztás szerint 4) könyvben. Említésre érdemes még a hősök tiszteletéről és a sportról szóló *Peri gymnastikés* és *Héróikos* c. írása. Műveit a későbbi korokban sokat forgatták és utánozták, stílusát a bizánci korban példaértékűnek tartották.

Pilatus-akták - hamisított dokumentumok, amelyeket II. Maximinus Daia római császár (310-313) terjesztett a birodalom keleti tartományaiban abból a célból, hogy a kereszténységet lejárassa.

Plinius, Gaius E Caecilius Secundus, közismert nevén Ifjabb Plinius (62-114) - római ügyvéd és magas rangú állami tisztviselő, Idősebb Plinius unokaöccse és fogadott fia, Tacitus és Traianus császár barátja. Mintegy 120 levele maradt az utókorra, köztük a kor híres személyiségeivel folytatott hivatalos és magánlevelezése. Helytartói működése során Traianusszal folytatott levélváltása, a Vezúv kitörésének személyes élmények alapján történő leírása, vidéki villájának részletes bemutatása fontos kortörténeti dokumentumok.

Plinius, Gaius P. Secundus, közismert nevén Idősebb Plinius (23-79) - római polihisztor, akinek terjedelmes munkásságából csupán a 37 könyvből álló természetrajzi műve ***(Naturális históriáé libri)*** maradt fenn. Ebben enciklopédiaszerűen összefoglalta korának a tudományok és a művészetek legkülönbözőbb szakterületein (pl. képzőművészetek, geológia, földrajz stb.) felhalmozódott ismeretanyagát. Tudósi kíváncsiságtól vezérelve szemlélte 79-ben a Vezúv kitörését, s ott lelte halálát, amelyről unokaöccse, ifjabb Plinius emlékezik meg Tacitushoz írt levelében.

Plótinos (204/205-269/270) - egyiptomi (Lykopolis) születésű görög filozófus, az újplatonizmus megalapítója. Iskoláit 232-től Alexandriában végezte, később Rómába ment, ahol 244-ben filozófiai iskolát alapított. Tervezte, hogy alapít egy ***Platonopolis*** nevű várost, amelynek polgárai Platón törvényei szerint éltek volna. Terveit azonban Gallienus császár meghiúsította. Műveit tanítványa, tyrosi Porphyrios rendezte és adta ki sajátos formában: hat, egyenként kilenc tanulmányt tartalmazó csoportot ***(enneas,*** „kilences", gör.) hozott létre, s ezen alapszik az ***Enneades*** („Kilencesek", gör.) összefoglaló cím. Plótinos az ideák birodalma és a fizikai világ platóni dualizmusát hirdette. Az ember alapvető feladatát a materialitásról és a testiségről való lemondásban határozta meg. Filozófiája nagy hatással volt a korai keresztény gondolkodásra.

Plutarchos (46-119 k.) - chairóneiai görög történész és biographus, tudós, a platonista filozófia híve. Részben hivatalos küldetések során - mint szülővárosa tisztviselője - beutazta Görögországot, Kis-Azsiát, járt Egyiptomban, Italiában és Rómában, ahol bekerült Vespasianus, Traianus és Hadrianus bizalmas embereinek körébe. A hagyomány mintegy 250 művének a címét őrizte meg, amelyeknek azonban csak egyharmada maradt fenn. Párhuzamos életrajzok ***(Bioi paralléloi)*** c. munkájában 23 görög és 23 római történelmi személyiséget állított párhuzamba egymással. Művének az volt a célja, hogy irodalmi támaszt adjon Traianus törekvésének, aki megpróbálta a görögöket és a rómaiakat mint a Római Birodalom egyenrangú feleit egymáshoz közelíteni. Ezen kívül fennmaradt moralizáló műveinek egy része ***(Ethika,*** gör.; ***Moralia,*** lat.), valamint Epikureus és a sztoa ellen írt munkái ***(Piatónika zétémata,*** gör.; ***Quaestiones Platonicae,*** lat.).

Polybios (Kr. e. 200-120 k.) - hellenisztikus görög történetíró. Előkelő és befolyásos görög család sarjaként a pydnai csatát (Kr. e. 167) követően túszként került Rómába, ahol 16 évig élt és a rómaiak felemelkedésének, nagyságának csodálója lett. Bekerült a ***Scipiók*** családjának baráti körébe, és némi befolyással bírt a legyőzött görögök sorsának újjárendezésében. 40 könyvben megírta a ***História koiné*** c. munkáját, amelyben a történelmi eseményeket egyetemes, világtörténeti összefüggéseikben ábrázolja. Igen fontosak a pun háborúkról, illetve a 2. pun háborútól Kr. e. 144-ig tartó időszakról írt részek. Művében - amellyel görög honfitársai számára a római uralom elkerülhetetlenségét akarta bizonyítani - Róma felemelkedését, nagyhatalommá válásának folyamatát ragadja meg többnyire megbízható ábrázolások formájában. A történeti fejlődés hajtóerejének a történelmi személyiségeket, a természeti feltételeket és a sorsot tartotta. Nagy hatást gyakorolt Poseidóniosra és Liviusra.

Prokopios (gör.), Procopius (lat., kb. 500-565) - előkelő caesareai családban született jogász, szónok, magas rangú tisztségviselő, I. Iustinianus császár korának udvari történetírója. A bizánci történetírás legjelentősebb alakja. Műveit három nagy csoportba lehet osztani. ***Bella*** („Háborúk") összefoglaló c. munkájában a Keletrómai Birodalom nyolc nagy, Iustinianus korában - Keleten, továbbá Africa és Itália területén a perzsák, nyugati gótok, vandálok ellen - viselt hadjáratának a történetét írta meg 553-ig bezárólag. ***Anekdota*** („Titkos történet") címen hagyományozódott, Iustinianus halála után (de még Prokopios életében) kiadott, az ókori irodalomban példa nélkül álló (katonai és senatori körökben valószínűleg

névtelenül terjesztett) írásában a senatori párt képviselőjeként erősen szidalmazta, sőt rágalmazta a császárt. ***Peri ktismatón*** („Az építészetről", gör.; ***Aedificia,*** lat.) c. késői (553-555 között keletkezett) művében geográfiai sorrendben mutatja be Iustinianus korának építészeti emlékeit. A császár megbízásából írt mű - a panégyrikosok stílusában (lásd ***Panegyrici Latini)*** - nyíltan dicséri a császárt, ugyanakkor Prokopios burkolt és elejtett megjegyzések formájában ironikus bírálatokat is beleszőtt munkájába. Prokopios a bizánci történetírás mintaképe lett: műveit későbbi korokban folytatták, kivonatolták, magyarázatokkal ellátva többször kiadták.

Propertius, Sextus (kb. Kr. e. 48-2) - umbriai (Asisium) születésű római elégiaköltő. Kr. e. 28-ban jelent meg nagy sikerű első kötete ***(Monobiblos),*** amely lehetővé tette számára, hogy közel kerüljön Maecenas köréhez. Három további kötetében szenvedélyes hangvételű, erotikus szerelmes költemények (amelyeket ***Cynthiához*** írt) és római mitologikus, valamint történelmi témájú versek találhatók. Összesen mintegy 100 elégiája ismert. Költészetében a Cornelius Gallus és Tibullus által megteremtett hagyományokat, valamint görög előképeket (pl. Kallimachos) követ.

Ptolemaios, Klaudios (kb. Kr. u. 2. század) - Antoninus Pius és Marcus Aurelius korában élő, híres alexandriai matematikus, asztrológus, asztronómus, földrajztudós. Főbb művei: az asztrológia kérdéseivel foglalkozó ***Mathématiké (vagy Megalé, Megisté) syntaxis,*** a 30 csillag állásával foglalkozó ***Phaseis,*** az Antoninus Pius uralkodásának 10. évében felállított, bolygók mozgását megadó, főként számokat tartalmazó ún. Kanobos-felirat, a bolygók mozgásának kiszámítására alkalmas ***Procheiroi kanones.*** Az összhangzattannal foglalkozik ***Harmonika*** c. munkája. Az ókori földrajztudomány területén is jelentős művei maradtak az utókorra, így az asztronómiai alapokon álló ***Kanon episémónpoleón,*** valamint a ***Geógraphias Hyphégésis.*** Célja egyrészt annak a kérdésnek a kifejtése volt, hogyan lehet a földet síkban ábrázolni oly módon, hogy a helységek asztronómiai helyzetének megfelelő helyre kerüljön (1. könyv), másrészt pedig hogy az említésre méltó helyeket földrajzi szélességi és hosszúsági adatokkal tüntessen fel (2-7. könyv).

Sallustius (4. század) - 361-363 között a galliai tartományok pogány ***praefectus praetoriója (praefectus praetorio Galliarum),*** a 363. év consulja. ***De deis et mundo*** („Az istenekről és a világról", lat.) c. műve és egy kézikönyve ismert, amelyben az újplatonizmus (lásd Plótinos) tanításait összegezte.

Scaevola, Quintus Cervidius (2. század vége) - római jogtudós, Marcus Aurelius tanácsadója. Terjedelmes műveiből semmi sem maradt fenn.

Scriptores Históriáé Augustae - lásd História Augusta.

Seneca, Lucius Annaeus (kb. 4-65) - a hispániai Corduba (ma: Córdoba) városában született római államférfi, a fiatal Nero nevelője, majd uralomra kerülésekor tanácsadója, s az államügyek irányítója. Később Nero öngyilkosságra kényszerítette. Hatalmas irodalmi hagyatékot örökített az utókorra, köztük 10 tragédiát (pl. ***Octavia), egy*** szatírát Claudius császár haláláról ***(Apocolocyntósis,*** „Játék az isteni Claudius haláláról"), filozofikus írásokat (pl. ***De brevitate vitae,*** „Az élet rövidségéről"; ***De beneficiis, „A*** jótéteményekről"), vigasziratokat (pl. ***Consoltatio ad Helviam,*** „Vigasz Helviához"), valamint barátjához, Lucillushoz írott 124 levelet. Természettudományi műve ***(Naturales quaestiones)*** a késő középkorig nagy hatást gyakorolt.

Serenus Sammonicus, id. (2. század vége - 3. század eleje) - híres római nyelvtanár, Septimius Severus kisebbik fiának, Getának a híve. Emiatt 212-ben Caracalla meggyilkoltatta. ***Res reconditae*** c, a késő ókorig gyakran felhasznált művéből, amelyet Septimius Severusnak és (feltehetőleg) Caracallának ajánlott, Macrobius jóvoltából kivonatok és idézetek maradtak fenn, többi része azonban elveszett.

Serenus Sammonicus, ifj. (feltehetőleg 3. század első fele) - a História Augusta szerint id. Serenus Sammonicus fia, Severus Alexander által kedvelt költő, aki tanítványára, II. Gordianusra hagyta apja gazdag könyvtárát. Kétséges azonban, hogy létezett-e valaha.

Sidonius Apollinaris, Gallus Sollius Modestus A. S. (kb. 430 - kb. 486) - a galliai Lugdunumban (ma: Lyon) született költő és író, magas rangú tisztviselő. A nagyapja és apja által is betöltött *praefectus praetorio Galliarum* tisztség viselője, kétszeres consul. Avitus császár veje, majd annak bukása után Maiorianus híve és *comese.* Politikai befolyása, tapasztalata és tekintélye következtében pályafutása Anthemius császár idején is felfelé ívelt, aki Rómába hívta (ekkor lett másodszor is consul). 470 táján felesége szülővárosa, a galliai Augustonemetum (ma: Clermont-Ferrand) püspökévé nevezték ki. 474-ben - püspökként - ő szervezte meg a város védelmét, miután a vizigót király, Eurich, megtámadta azt. A város elfoglalása után - rövid fogságot követően - a tolosai (ma: Toulouse) vizigót királyi udvarban élt. Fennmaradt több *panegyricusa* és levele. Stílusában kimutatható ifj. Plinius és Symmachus hatása. Korai költészetét (470-ig, amikor is püspök lett) mitológiai témák felhasználása és játékos könnyedség jellemzi. Kései korszakában is a pogány irodalom formai és tartalmi örökségét követi, sőt még püspökként is a keresztény-késő antik „keverék kultúra" jeles képviselője.

Sókratés Scholastikos (kb. 380-450) - constantinopolisi jogász. II. Theodosius császár uralkodása idején hét könyvből álló egyháztörténeti mű szerzője, amelyben - Eusebiost folytatva - a 305-439 közötti időszak egyháztörténetét foglalta össze. Ábrázolásmódja a politikai események kronológiai vázán alapul, és bőségesen idéz forrásokat, fontos dokumentumokat is. Megbízhatóságra és arra törekedett, hogy széles körökre hatással legyen.

Sózomenos, Salamanés Hermeias S. (5. század) - constantinopolisi jogász. A 324-439 közötti időszak egyháztörténetét írta meg. A korábbi időszakokra vonatkozó kivonatai elvesztek.

Suetonius, Gaius S. Tranquillus (kb. 75-150) - valószínűleg Rómában született lovagrendi ügyvéd, később Hadrianus kancelláriájának a titkára. Teljes egészében az utókorra maradt a Iulius Caesar és Domitianus között uralkodó római császárokról írt életrajzi gyűjteménye *(De vita Caesarum).* Töredékek maradtak fenn a „Híres férfiakról" *(De viris illustribus),* „Grammatikusokról és rotorokról" *(De grammaticis et rhetoribus)* c. műveiből.

Tacitus, Publius Cornelius (kb. 55-116/120) - valószínűleg galliai születésű római történetíró, állami tisztviselő, Nerva uralkodása alatt consul (97). Ifi. Plinius barátja. Töredékesen fennmaradt két nagy történeti művén kívül *(Históriáé,* a 89-96 közötti eseményekről, valamint *Annales,* a 14-68 között történtekről) teljes egészében ránk maradt három rövidebb írása. Ezek közül a *Germania* (teljes címén *De origine et situ Germanorum)* a latin irodalom egyetlen, földrajzi-etnográfiai szakírása. *Agricola* c. munkájában apósa, Cnaeus Iulius Agricoia - római hadvezér és Domitianus alatt Britannia helytartója (78-85) - pályafutását és életét írta meg. „Párbeszéd a szónokokról" *(Dialógus de oratoribus)* c. írásában a császárkori szónoklás hanyatlásának okait boncolgatja. A kortárs történetírókkal (pl. Suetonius) ellentétben műveiben mellőzi a hétköznapi és anekdotikus jellegű részeket, és elfogulatlan, „részrehajlástól és haragtól mentes" tárgyszerűségre törekszik.

Tertullianus, Quintus Septimius Florens (Kr. u. 160-220 k.) - karthágói születésű, jogászi végzettségű ókeresztény római író, a montanizmus képviselője. Jogászi végzettsége megmutatkozik a teológiai, etikai és politikai műveit jellemző szenvedélyes vitatkozókedvben, és abban, hogy a vallást mint az ember és az Isten közötti jogi viszonyt értelmezte. Szóalkotásai nagy szerepet játszottak a keresztény latin terminológia megteremtésében. Munkásságából 31 írásmű maradt fenn, közülük a legjelentősebbek: *Apologeticum* (Védekezés a pogányokkal szemben), *Depraescriptione haereticorum (A* pogányok hivatkozási jogáról), *Adversus Hermogenem* (Hermogenés ellen).

Themistios (kb. 317-388) - paphlagóniai születésű görög szónok és filozófus. Constantinopolisban 345-ben saját iskolát alapított. 355-től a senatus tagja, a II. Constantius és I. Theodosius közötti időszakban számos császári üdvözlőbeszéd szerzője. 383/384-ben ***praefectus urbi,*** majd Arcadius nevelője. Beszédei görög nyelven, illetve szír fordításban maradtak fenn. Aristotelés és Platón műveihez írt parafrázisait a későbbi források is megemlítik; ezekből azonban semmi sem maradt az utókorra. Noha soha nem lett keresztény, a császárokra gyakorolt befolyása - valamint a platonizmus helyett sokkalta inkább Aristotelés politikai-vallási toleranciája melletti elkötelezettsége - révén közvetített az ortodoxia és az arianizmus, valamint a pogányság és a kereszténység közötti küzdelmekben.

Theodórétos (kb. 393-466) - antiocheiai születésű egyházatya, 423-tól Kyrrhos püspöke, korának egyik legtermékenyebb keresztény szerzője. A 325-428 közötti időszak egyháztörténetének apologetikus, eretnekellenes összefoglalását adja ***Hellénikón pathématón therapeutiké*** (gör.; ***Graecarum affectionum curatio,*** lat., „Pogány betegségek gyógyítása") c. művében, amely számos forrás felhasználásával készült. Ezenkívül főbb művei közül említést érdemel a harminc szír aszkéta élettörténetét emelkedett stílusban bemutató ***Philotheos história,*** valamint az „Eretnektörténetek gyűjteménye" ***(Haereticarum fabularum compendium).***

Ulpianus, Domitius (2. század vége - 223) - a késő klasszikus római jog jeles képviselője, magas tisztségek viselője (Papinianusszal együtt a ***praefectus praetorio*** mellett assessorként működött, Caracalla alatt valószínűleg ***magister a libellis,*** Severus Alexander idején ***praefectus annonae*** és még abban az esztendőben ***praefectus praetorio)***. Mintegy 280 művéről tudunk (pl. ***III libri iuris civilis; disputationes; institutiones; liber singularis regularum*** stb.), amelyek azonban jórészt elvesztek, mindössze töredékek maradtak fenn későbbi jogászok által kivonatolva (pl. a ***Digesta*** kb. egyharmadát az ő műveinek töredékei képezik; ***Ulpiani Epitome,*** más néven a ***Tituli ex corpore Ulpiani,*** amely a ***liber singularis*** 4. századi kivonata). Ulpianus érvelésének és ábrázolásmódjának színvonala egyenetlen, stílusa időnként csiszolatlan. Megítélése változó: általában nem az önállóan alkotó, hanem a főleg másodkézből dolgozó jogászok közé sorolható, aki azonban biztosan mozog a klasszikus római jogban.

Valerius Maximus (Kr. u. 1. század első fele) - szegény sorból származó, gazdag pártfogók által felkarolt latin író, a Tiberius császárnak ajánlott ***Factorum et dictorum memorabilium libri*** (Nevezetes tettek és mondások könyve) c, vallásosságról, bátorságról, szerencséről, emberségről szóló, római példákon alapuló példagyűjtemény szerzője.

Valesiana Excerpta - lásd Anonymus Valesii.

Varró, Marcus Terentius (Kr. e. 116-27) - valószínűleg Róma városában (későbbi ***Reatinus*** mellékneve alapján egyesek szerint Reatéban) született tudós és szakíró. A sztoikus Lucius Aelius Stilo és a Platón-követő askalóni Antiochos tanítványa, Cnaeius Pompeius barátja és híve, tisztségviselő (90 k.: ***triumvir capitalis;*** 70: néptribunus; 59: ***vigintivir ad agros dividendos Campanos)*** volt. Számos műfajban alkotott: korai művei közül a tenger- és időjárástannal foglalkozó ***Ephemeris navalis ad Pompeium,*** valamint az első triumvirátust támadó pamflet, a ***Trikaranos*** („Háromfej") érdemel említést. A régiségtan műfajába tartozó írásai ***(Antiquitates rerum humanarum et divinarum; De vitapopuli Romani; De gente populi Romani; Defamiliis Troianis*** stb.) mellett nyelvészeti kutatásai ***(De lingua Latina; De sermone Latino; De similitudine verborum; De origine linguae Latináé)*** és irodalomtörténeti kutatásai (De ***poetis; De proprietate scriptorum; De scaenicis originibus; De compositione saturarum*** stb.) voltak jelentősek. Mindemellett pl. mezőgazdasági szakkönyvet is írt ***(Res rusticae),*** de fennmaradtak filozófiai (pl. ***De forma philosophiae)*** és enciklopédikus ***(Disciplinae)*** művei is. Saját korában pl. Cicero által is messzemenően elismert - noha nem kedvelt - egyetemes tudása miatt nagy tekintélynek örvendő, közismert személyiség volt, aki sikeres katonai és hivatali tisztségei ellenére sem vett részt a késő köztársaságkor viharos - és változatos - politikai közéletében. Seneca a

„legműveltebb rómainak" nevezte ***(doctissimus Romanorum).*** Nagy hatást gyakorolt pl. Augustinusra és Petrarcára, művei évszázadokig a tudás tárházát jelentették.

Vegetius, Publius V. Renatus (4. század vége) - magas rangú római tisztviselő ***(comes sacrarum largitionum).*** Jóllehet állatorvosi ***(Mulomedicina)*** és katonai ***(Epitoma rei militaris)*** könyvet írt, mégsem nevezhető egyik területen sem szakírónak. Előbbi munkája 4 könyvből áll: három az általános állatorvoslással, a negyedik pedig a szarvasmarhákkal foglalkozik. Katonai témájú írását valószínűleg I. Theodosiusnak ajánlotta: 1. könyve az újoncok sorozásával és kiképzésével; 2. könyve a légiókkal; 3. könyve a hadművészettel; 4. könyve az erődostrommal és a tengeri hadviseléssel foglalkozik. Forrásai közül A. Cornelius Celsus, Tarruntenus Paternus ***(De re muhari*** c. műve) és S. Iulius Frontinus mutatható ki. A mű egészen a 19. századig katonai kézi- és tankönyvként szolgált.

Velleius Paterculus, Caius (?) (Kr. e. 20 k. - ?) - lovagrendi származású, később a senatori rendbe felvett római történetíró, Tiberius császár kortársa és mint katonatiszt ***(praefectus equitum*** majd ***legátus legionis),*** több hadjárat (parthusok, germánok ellen) résztvevője. ***História Romána*** - valószínűleg nem autentikus - címen fennmaradt a római történelemről írott compendiuma. Igen részletesen - és korának többi történetírójához képest igencsak pozitívan - mutatja be Tiberius korát.

Vergilius, Maro (Kr. e. 70-19) - a Mantua melletti Andesben paraszti családban született római költő, az ún. „aranykori irodalom" egyik legkiemelkedőbb, meghatározó alakja. Augustus politikai programjának híve, az augustusi ideológia és propaganda képviselője s a császár udvari költője volt. Tíz évig dolgozott fő művén, a Róma mondai alapításának történetét homérosi mintára epikus keretbe foglaló, 12 énekből álló *Aeneisen,* amely Róma nemzeti eposzává vált. Legnagyobb költői sikereit Edogáival érte el.

Verrius Flaccus, Marcus (Kr. e. 1. század közepe - Kr. u. 1. század első fele) - latin ***grammaticus.*** Művei - köztük a római naptárhoz szakrális jogi kommentárok, illetve ***Saturnus, Etruscarum rerum libri, Rerum memória dignarum libri, De orthographia libri, De obscuris Catonis libri*** - töredékesen maradtak fenn. Legjelentősebb munkája a ***De verborum significatu*** c. műve, amelyben ritka latin kifejezésekhez adott nyelvészeti és régiségtani magyarázatokat, és amely a késő köztársaságkori tudomány hagyományait közvetítette.

Vitruvius (Kr. e. 1. század vége - Kr. u. 1. század eleje) - Augustus korának építészeti szakírója, az ókorból fennmaradt egyetlen építészeti szakírás, a 10 könyvben megírt De ***architectura libri X*** szerzője. Életéről csak keveset tudunk. Harcolt Caesar hadseregében, később Octavianust szolgálta. Egyesek Lucius Vitruvius Mamurával azonosítják. Talán részt vett Róma vízvezetékrendszerének kiépítésében Agrippa idején. Művét talán Kr. e. 31 előtt írta, s csak később adta ki. Ebben - korábbi, főleg görög szakirodalomra támaszkodva - összefoglalta korának az építészettel kapcsolatos elméleti és gyakorlati szakismereteit. Az építészet (építőanyagok, templomok, középületek, villák, homlokzati díszek, falfestészet, erődépítészet) mellett foglalkozik vízi építményekkel, óraszerkezetekkel és gépekkel is. Óriási hatást gyakorolt a reneszánsz építészetre.

Zónaras, Ioánnés ho Zónaras (11. század utolsó negyede - 12. század közepe) - magas rangú bizánci udvari tisztségviselő ***(prótoasékrétis)***, később egy elhagyott szigeten szerzetesként élt. Itt írta - számos teológiai írás mellett - ***Epitome historian*** c. munkáját, amely a világ történetét foglalta össze a teremtéstől egészen 1118-ig. Saját kora történelmének taglalásáról tüntetőleg lemondott, ugyanakkor részletesen foglalkozott a teremtés, a zsidók történetével, Nagy Sándor korának, a Római Birodalom felemelkedésének történelmével. Stílusát nagymértékben meghatározta - és befolyásolta - ragaszkodása a forrásokhoz, amelyeket átdolgozott és megbízható formában hagyományozott. Számos forrás csak Zónaras műve alapján egészíthető ki (így pl. Cassius Dio elveszett 1-21. könyve).

Zósimos (5. *százzá* második fele - 6. század eleje) - constantinopolisi görög történetíró, az 500 körül keletkezett *Nea história* („Új történelem", gör.) c. történeti mű szerzője. Példaképének Polybiost tekintette. Alapvonalaiban ábrázolta Róma felemelkedésének történetét, a görög történelmet, és rövid jellemzést adott a római császárokról (Augustustól Commodusig). A 3. század egyes időszakait részletesen - és időnként kedvező színben beállítva - ábrázolta. A 282-305 közötti időszak leírása hiányzik. Zósimos valószínűleg befejezetlen munkájában 410-ig - röviddel a vizigót dúlás előtti időszakig - taglalja Róma történetét. Általában véve nem tekinthető alapos és éles szemű történetírónak. Nyelvezete egyszerű, híján van az emelkedett stílusnak és a szónoki fordulatoknak. Az ókori pogány történetírás egyik utolsó képviselője. Valószínűleg kereszténységével magyarázható, hogy későbbi korokban alig használták művét, amely mindössze egyetlen (10/12. századi bizánci) kézirat jóvoltából maradt fenn.

FOGALOMMAGYARÁZATOK

Borhy László

A szómagyarázat a jelenleg általánosan egyetemi tankönyvként használt könyvekben (ŐRT, RJT, RTT), valamint a jelen szöveggyűjteményben leggyakrabban előforduló latin (lat.) és görög (gör.) kifejezések magyarázatát tartalmazza.

ab actis senatus - lásd *senatori cursus honorum.*

adlectio - *(aliegere:* „beválaszt, valamilyen társaságba választás útján felvesz", lat. igéből) valamelyik rend soraiba különleges érdemek miatt történő soron kívüli felvétel, pl. lovagrendiek számára a senatori rendbe, decuriók számára a lovagrendbe. Jelentheti azonban az egy-egy renden belül életkori határok átugrásával valamely magasabb kategóriába történő előléptetést is (pl. *adlectus inter quaestorios, adlectus inter tribunicios, adlectus inter praetorios* stb.).

aedilis curulis, aedilis plebis - lásd *senatori cursus honorum.*

aerarium - „rézkamra" *(aes* = „fém, réz", lat.), a római állam és a római nép kincstára a Capitolium tövében levő Saturnus-templomban (innét: *aerarium Saturni),* amely az állami nemesfémingóságok, hivatalos okiratok, államközi szerződések, adóügyi kimutatások stb. őrzésére szolgált. Elén a köztársaságkorban a *quaestores aerarii,* a császárkorban pedig a *praetores,* majd *praefecti aerarii* álltak.

aes equestre - lásd *lovagrendi cursus honorum.*

agnomen - („megkülönböztető név", lat.) a *tria nominában* a *cognomen* után álló további név vagy nevek, pl. Lucius Cornelius Sulla *Félix* - ezt a második *cognoment (agnomen)* akkor vette fel, amikor ellenfelének, Mariusnak a fia meghalt. *Agnomennek* nevezzük a tulajdonságból, érdemből fakadóan felvett vagy kapott nevet (pl. Publius Cornelius Scipio *Africanus).*

ala - 500, római polgárjoggal nem rendelkező lovas katonából álló segédcsapat neve a hadseregben. Parancsnoka a lovagrendi *praefectus* volt. Az a/akatonák 25 év szolgálat után leszerelve római polgárjogban *(civitas Romána)* részesültek, és megkapták a házasságkötés jogát *(ius conubii).*

alimenta- „élelmiszer, élelmezés" *(dere* = „táplál, felnevel", lat.), a rászoruló római polgárokról, szegény sorsú gyermekekről, népes családokról való rendszeres és rendkívüli állami gondoskodás rendszere Rómában, amely részben hozzájárult a cliensi függőségi viszony kialakulásához a késő köztársaságkorban. Az *alimenta* szétosztásával kapcsolatos teendőket a *quaestor alimentorum* látta el. Ennek a hivatalnak az élén a *praefectus alimentorum* állt. Ezt a rendszert idővel mind Italiára, mind pedig a provinciákra kiterjesztették.

amici principis - „a császár barátai", lat. Eredetileg a császárhoz kihallgatásra *(salutatio)* bebocsátást nyert, később a császár közvetlen, tanácsadói testületéhez *(consilium principis)* tartozó, az uralkodóval „baráti" *(amicitia)* viszonyban álló személyek körét jelentette.

anthypatos - gör., lásd *proconsul.*

antoninianus - a História Augustában az ezüst- és aranyérmek neve. Az éremtan (numizmatika) a Caracalla (hivatalos nevén *Marcus Aurelius Antoninus)* által 215-ben kibocsátott érmet nevezi így, amely névértékét tekintve a *denarius* kétszeresét érte, holott súlya a dénárnak

csak másfélszerese volt. Ezüsttartalma a kezdeti 40%-ról Valentinianus korára mindössze 2%-ra csökkent. Használatát Diocletianus szüntette be.

augures - a római állam hivatalos jósai, madárjósai, akik magas rangú, nagy tekintélyű és magas megbecsülésnek örvendő papi testületbe ***(collegium)*** tömörültek.

augustus - szó szerint: „kiemelkedő", „kimagasló", „fenséges" ***(augere*** = „nőni", növeszteni", lat.), átvitt értelemben „tiszteletre méltó", „magasztos". A polgárháborúk korának lezárását követően Kr. e. 27. január 16.-án L. Munatius Plancus javaslatára adományozták ezt a melléknevet megtisztelő címként a köztársasági államformát „visszaállító", a hatalmat a senatus kezébe „letevő" Octavianusnak. Nevének két másik összetevőjével együtt a későbbi hivatalos római császári titulatura része lett ***(Imperátor Caesar Augustus).***

aureus - „aranyból való" ***(aurum*** = „arany", lat.), a római aranypénzek ***(nummus aureus)*** neve. Kezdetben a római font V_{30} része (azaz 10,92 g), Caesar idejétől pedig V_{40} része (8,19 g) volt. 1 ***aureus*** 25 ***denariit*** ért. Caracalla korától kezdve rohamosan csökkent a súlya (V_{50} római font). A Diocletianus által az ***aureus*** súlyának maximálására tett sikertelen kísérlet után I. Constantinus megszüntette, és ekkortól a „szolidabb súlyú" arany, a ***„solidus"*** váltotta fel (V_{72} római font = 4,55 g).

auxiiia - „segédcsapatok" ***(auxüium*** = „segítség", lat.), a légiók mellett felállított, általában 500, időnként 1000, római polgárjoggal többnyire nem rendelkező katonából álló egységek neve a római hadseregben. Alapvetően két nagy részre, lovas ***(ala)*** és gyalogos ***(cohors)*** csapatokra bonthatók, bár léteztek lovasokkal kibővített gyalogosegységek ***(cohors equitata)*** is. Általában a római polgárokból álló, viszonylag korlátolt harci feladatokra kiképzett légiókétól eltérő feladatokat láttak el. Ismerünk szíriai és krétai íjászokat, parittyásokat, lándzsás egységeket, de voltak köztük dalmát, kelta lovasok is. Általában valamely népcsoportra jellemző fegyvezeti vagy taktikai sajátosságok alapján lettek a római hadsereg reguláris egységei (élükön a ***praefectusszai,*** illetve a tn'bunusszal).

basilica - épülettípus, amely feltehetőleg a dél-italiai görög városok hellenisztikus kori építészetéből került - valószínűleg campaniai közvetítéssel - Rómába, és vált a római építészetben a Kr. e. 1. századtól jellemző épülettípussá. Eredete vitatott, elnevezése azonban (talán a ***basileus*** = „uralkodó", „király" görög szóból) arra utal, hogy a dél-italiai görög városok díszterein ***(agora)*** álló, téglalap alaprajzú, oszlopokkal körülvett és oszlopsorokkal hajókra osztott épülettípusból vezethető le, amelyet általában törvénykezés céljára használtak. Legkorábbi ismert példája Pompeiiben látható (Kr. e. 2. század), ***a Forum Romáraimon*** csak később tűnik fel ***(Basilica Aemilia, Basilica Iulia).*** Ezt az épülettípust átvette a katonai építészet, s átvették a misztériumvallások, valamint a kereszténység is.

beneficiarius - a római hadseregben szolgáló, a napi kiképzési feladatok alól mentesített katona. A római császárkorban magas rangú tisztek „irodájába" ***(officium)*** beosztott altisztek voltak. Megjelölésük - attól függően, hogy milyen rangú, illetve beosztású főtiszt mellett szolgáltak - pl. ***beneficiarius consularis, b. procuratoris*** lehetett. Gyakran útellenőrző pontokon is teljesítettek - mai fogalmak szerint - „csendőri" jellegű feladatokat. A németországi Osterburkenben és a jugoszláviai Sremska Mitrovicán került elő ***benéficiarii consulares*** szentélykörzete, számos általuk állított, eredeti helyükön megmaradt oltárral és a fából épített szentélyek maradványaival.

bonum factum - („jó cselekedet", lat.) a ***praetor urbánus*** által kibocsátott rendeletek, illetve egyéb parancsok, törvények bevezető formulája, általában ***BF*** rövidítés formájában szerepel. Lásd még ***edictum praetorium.***

caesar - eredetileg a Julius-nemzetség ***(gens Iulia)*** egyik leghíresebb családjának a mellékneve

(cognomen). Megléte már a Kr. e. 3. századtól kimutatható. Eredeti jelentését nem lehet teljes biztonsággal megállapítani (valószínűleg nem latin eredetű szó: *caesa* - elefánt; *caesius* - kékesszürke; *caesaries* - haj). Leghíresebb viselője Caius Iulius Caesar volt, aki végrendeletben hagyta ezt a nevet fogadott fiára és politikai örökösére, Octavianusra (Augustus). Már az ő idején a hivatalos császári titulatura része lett (lásd *augustus).* Ezt a címet viselik a császárok utódlásra kijelölt fiúgyermekei, az idősebb császárok uralkodótársai (szemben a „rangidős" császárok *augustus* megjelölésével). A tetrarchia korától kezdődően az alacsonyabb rangú társuralkodók hivatalos megjelölése lett (2 *Augustus* és 2 *Caesar),*

capitoliumi játékok - lásd *ludi Capitolini.*

castra peregrina vagy *castra peregrinorum* - az „idegenek tábora" *(peregrinor, peregrinus* = „idegen", „külföldi", lat.) Rómában, a Caelius dombon. A légiók Rómába vezényelt egységeinek *(vexillationes)* elszállásolására hozták létre valószínűleg Augustus idején. Később a *frumentarii,* vagyis a hírszerzők és kémek főhadiszállása lett.

censor - a Kr. e. 4. században létrehozott, 339-től plebeiusok által is - eredetileg öt, később másfél évre - betölthető kettős hivatal Rómában. Feladatuk a polgárok ötévenkénti vagyonbecslése *(census)* és vagyoni helyzetüknek megfelelő „osztályokba" *(classes, centuriae)* történő besorolása és részben ezzel összefüggésben a senatus összetételének ellenőrzése volt. Ezen túlmenően az ő feladatuk volt a római polgárok erkölcsének felügyelete mind a köz-, mind a magánéletben. Augustus korától hatáskörüket meglehetősen megnyirbálták, noha mind Claudius, mind Domitianus maga is betöltötte (ez utóbbi élethosszíglan) a censori tisztséget. Lásd még *senatori cursus honorum.*

centurio - a római légiókban a kb. 100 fős egységek, a *centuriák (centum* = *„száz",* lat.) parancsnokai. A rang eredete a római királyok korára, Servius Tullius idejére vezethető vissza. Egy-egy légióban egyidejűleg 60 (co/iorsonként 6-6) *centurio* szolgált, akik között szigorú rangsor uralkodott. A legmagasabb rangú az első cohorsban *(cohors prima),* a legalacsonyabb rangú a tizedik cohorsban *(cohors décima)* szolgáló *centurio* volt. A *cohorsok* 6-6 „századosa" közül az első *manipulus* első csatasorának a századosát pnmuspz'íusnak („első lándzsás", lat.) nevezték. A centurióknak joguk volt az aranygyűrű viselése és katonai ünnepélyeken, lovasbemutatókon a fehér öltözék felöltése *(albata decursio);* mindkettő a lovagrendi tisztek kiváltsága volt.

civitas peregrina - fegyverrel meghódított tartomány alávetett jogállású és *aperegrini dediticii* kategóriába sorolt bennszülött népességének az eredeti törzsi szállásterületek figyelembevételével létrehozott római közigazgatási egységei, amelyek később a tartományok municipális fejlődésének magterületeivé váltak. A *civitas peregrinák* kezdetben katonai felügyelet alatt álltak, később római polgárjoggal megjutalmazott, megbízható törzsi előkelők *(princeps)* kerültek élükre.

civitas Romana - római polgárjog.

classicus - lásd *classis.*

classis - flottaegység neve a római hadseregben. A flottakatonák nem rendelkeztek római polgárjoggal *(civitas Romana), azt* 26 év katonai szolgálatot követően kaphatták meg. A polgárjog megadásának tényét hivatalos okmányban *(diploma militaris)* rögzítették. Lásd még *censor.*

clientes - Italia egész területén meglevő jogi függőségi rendszer az ókorban, amelynek eredete a *praecarium* rendszerére vezethető vissza. Ennek értelmében valamely gazdag földbirtokos - bármikor visszavonható módon - földterületet adományozott nincstelen parasztoknak. Ezáltal a *cliens* függőségi viszonyba került *(cluo,* lat.; *klyó,* gör. = „engedelmeskedni", „hallgatni valakire") urától, aki védelmet és támogatást nyújtott számára *(patrónus). A* köztársaságkor válsága idején ez a függőségi rendszer határozta meg a katonai és politikai tömörülése-

ket, és a császárkorban behálózta a provinciákat is. Több római császár Itália, sőt a Római Birodalom teljes lakosságát hivatalosan is úgymond „cliensévé" tette, miután hűségesküt tetettek le a polgárokkal.

cognomen - („melléknév", lat.) a római polgárok három részből álló nevének (úria ***nomina)*** a harmadik, legkésőbb kialakult része. Kezdetben csakis patrícius nemzetségek tagjai használják. Sírfeliratokon legelőször a ***Cornelii Scipiones*** családja körében, hivatalos jellegű feliratokon pedig legkorábban Sulla korában jelenik meg. Törvényekben először a Kr. e. 123-ra keltezhető ***lex repetundarumban*** említik (CIL 1.2 583), a Kr. e. 45-ben elfogadott ***lex Iulia municipalis*** pedig már előírta, hogy vagyonbecsléskor ***(census)*** meg kell adni a ***cognoment*** is. Kezdetben individuális névnek számított a patrícius nemzetségek körében, később örökletessé vált, és egy-egy adott ***gens*** férfi tagjai viselték. így pl. a sok mellékággal rendelkező***gens Cornelia*** egyik ágának férfi tagjai a ***Scipio*** nevet csatolták örökletes cognomenként nemzetségük nevéhez ***(Cornelii Scipiones*** - jelentése: „a Corne/ius-nemzetség Scipio-ága"), amelyhez az egyének és az egyes családi ágak megkülönböztetésére további ***cognomen*** (pl. ***Cornelius Scipio Barbatus, Cornelius Scipio Asina, Cornelius Scipio Hispallus, Cornelius Scipio Nasica, Cornelius Scipio Asiagenus)*** vagy ***cognomenek (Cornelius Scipio Nasica Serapio)*** járultak. Csatlakozhatott mindehhez különleges kitüntetésként (pl. jelentős katonai sikereket követően) adományozott ún. ***cognomen e virtute (vagy agnomen),*** mint pl. ***Cornelius Scipio Africanus, Cornelius Scipio Asiaticus, Cornelius Scipio Hispanus*** esetében. A Kr. e. 1. század folyamán az előkelő családok mintájára a ***liberti*** és a plebeiusnemzetségek körében is elterjed a ***cognomen*** használata, náluk azonban nem volt örökletes. A ***cognomen*** Augustus uralkodásától kezdve tekinthető általánosan elfogadottnak, és Macrobius szerint a fiúgyermekek születésüket követően a kilencedik, a leányok a nyolcadik napon kapták meg ***cognomenüket*** (Macrobius, ***Sat.*** 1.16.36). A római császárkori feliratokon a ***cognomenek*** családi adományozásában - számos eltérés és helyi színezetű tradíció mellett - bizonyos szabályszerűségek is megfigyelhetők. így pl. két fiúgyermek közül az idősebb az apa, a fiatalabb az anya ***cognomenét*** kapja, míg egy harmadik fiú esetében az apa ***cognomenéből*** képzett, suf/ixummal ellátott név jelenik meg. így pl. ***Titus Flavius Sabinus*** és ***Vespasia Polla*** házasságából az elsőszülött fiú neve az apáéval megegyező ***Titus Flavius Sabinus*** lett, míg a másodszülött fiú az anya neve után ***Titus Flavius Vespasianus*** (a későbbi császár) lett. Az ő két fiúgyermekét is a hagyományoknak megfelelően nevezték el: ***Flavia Domitillával*** kötött házasságából született elsőszülött fia a ***Titus Flavius Vespasianus,*** másodszülött fiúgyermeke - megint csak az anya neve után - a ***Titus Flavius Domitianus*** (mindketten későbbi császárok) nevet kapta. Két lánygyermek esetében fordítva működik mindez: az idősebb lány az anya ***cognomenét,*** a fiatalabb az apa ***cognomenéből*** képzett nevet kapja. A Kr. u. 2. századtól kezdve - valószínűleg a itáliai városi előkelőktől kiindulva - jellemzővé válik a családon belül a különböző ági ***cognomenek*** öröklése, használata és feliratokon való feltüntetése ***(polyonymia).***

cohors - önálló taktikai egység a római hadseregben. így nevezték egyrészt a légiók legnagyobb (600 fős) alegységeit (élén a ***tribunus),*** másrészt a gyalogos-segédcsapatokat. Ez utóbbiak - amelyekbe lovasokat is beoszthattak ***(cohors equitata)*** - 500 ***(cohors quingenaria)*** és 1000 fős ***(cohors milliaria)*** csapattestek voltak, élükön a ***praefectusszal. A*** cohorsban általában római polgárjoggal nem rendelkező katonák szolgáltak, akik 25 év szolgálat után elnyerhették ezt az elbocsájtó okiratban ***(diploma militare)*** rögzített kiváltságot. A római polgárokból álló cohorsokat nevükben is megkülönböztették ***(cohors civium Romanorum).***

colonia - Róma által - vagy szövetségeseivel közösen - római polgárjoggal rendelkező személyek (pl. leszerelt katonák, veteránok) számára Itália és később a provinciák területén alapított városok megjelölése. A coloniák többnyire Róma „előretolt hadállásai" voltak valamely terület pacifikálása és a meghódított népesség szemmel tartása céljából, illetve a leszerelő

katonák földterülethez juttatását is szolgálták. A császárkorban bennszülött, de hivatalos városi ranggal rendelkező településeket *(municipium)* colonia rangra lehetett emelni.

colonus - kezdetben császári, később magánkézben levő földbirtokok bérlője (gör. *paroikos).* Jogállás tekintetében a a szabadok és a rabszolgák között helyezkednek el. A földbérletnek ez a formája - bár létezett a principatus korában is - a késő császárkorra jellemző, célja a bérlők röghöz kötésével, a bérlet örökletessé tételével a földművesek elszökdösésének megakadályozása és az adók behajtásának lehetővé tétele volt.

comes - késő római katonai beosztás, a központi mozgócsapatok *(comitatenses)* főparancsnokának a címe, a határvédők *(limitemei)* főparancsnokának *(dux)* a társa a provinciákon belül. Hasonló címet viselt több magas rangú udvari tisztviselő is, így pl. a császári testőrség parancsnoka *(comes domesticorum)*, a császári magánvagyon intézője *(comes rerum privatarum)*, a kincstári ügyek főtisztviselője *(comes sacrarum largitionum),* de így nevezték pl. a vízvezetékek *(comes formarum)* és a kikötők *(comes portus)* felügyeletével megbízott hivatalnokokat is. Kimagasló katonai szolgálatért egyes csapatparancsnokok a *comes rei militaris* címet nyerhették el.

comes Augusti - lásd *senatori cursus honorum.*

comes sacrarum largitionum - a *rationalis rei summariaet* felváltó csúcshivatal a késő római birodalomban. Feladata a pénzügyek irányítása, ellenőrzése volt, és megfelel a mai pénzügyminiszteri feladatkörnek. Nevét a pénzadományoknak a katonák körében való szétosztásáról kapta, de a pénzügyek mellett az ő hatáskörébe tartozott a senatorok megadóztatása *(collatio glebalis),* a kereskedelmi adó beszedése *(collatio lustralis),* a pénzverés, pénzügyekben pedig ő volt a legfelső bíró.

comitatenses - a római hadseregnek a 3. *század* végén, valószínűleg a tetrarchia korában történt két részre osztásakor létrehozott központi mozgóhadsereg elnevezése (lásd még *limitanei).* Alapvetően a császár „kíséretéhez" *(comitatus)* tartoztak, s bevethetők voltak mindenütt, ahol erre az uralkodó parancsot adott. Voltak gyalogos- *(legiones),* lovas- *(vexillationes)* és elit *(palatini)* alakulatai, és szolgáltak bennük barbár egységek *(auxilia)* is.

comitia (tributa) - a római népgyűlésnek kerületenként szerveződő formája. A Kr. e. 3. század végén alakult ki, miután 241-ben a római állam területét 4 Róma városi és 31 „vidéki" körzetre *(tribus)* osztották. Ez a rendszer lett a polgárok besorolásának, a népgyűlésen történő szavazásnak az alapja. A korábbi *comitia centuriatával* szemben lényegesen alacsonyabb számú csoportosulást hozott létre a népgyűlésen, s ez hozzájárult a gyorsabb ügyvitelhez. Feladata kezdetben csupán az alacsonyabb rangú tisztviselők megválasztása volt, idővel azonban a törvényhozás feladatkörét is megkaparintotta. Tényleges hatalommal azonban nem rendelkezett (lásd még *princeps).*

Compitalia - az úti íaresnek ajánlott egy-, majd háromnapos ünnepségsorozat, eredetileg ősi itáliai paraszti télünnep, amelyet december végén - január elején az útkereszteződésekben *[compita,* lat.) felállított kis szentélyekben bemutatott áldozatokkal ültek meg.

concubina, concubinatus - élettársi viszony neve a rómaiaknál, pl. rabszolgák, katonák körében. Az élettársi viszonyból született gyermekek nem tartoztak az apai „hatalom alá" és az anya jogállását követték. A katonák élettársi viszonyát a szolgálati idő letelte (általában 25 év) után, illetve a Severus-kort követően (lásd *constitutio Antoniniana)* ismerték el hivatalos házastársi kapcsolatnak.

consecratio - az elhunyt uralkodó hivatalos „istenivé" nyilvánításának szertartása *(consecrare,* „megszentel", „istenné avat", lat.) a rómaiaknál. A császár lelkének az égbe, vagyis az istenek közé való felemelkedését római érmeken a sas, a császárnőkét a páva szimbolizálja *(apotheósis).* Lásd még *divus.*

consilium principis - a császár nagy befolyással bíró tanácsadó testülete, amely a 2. század során

jutott nagyobb jelentőségre, de igazából a 3. századra lett meghatározó jelentőségű (lásd még *amici principis, consistorium).* Tagjai a *consiliarii* voltak.

consistorium - a késő római korban - Diocletianus uralkodásától - a *consilium principis,* a tulajdonképpeni „koronatanács" neve. Elnevezése a *consisto* („állva marad") latin szóból származik, ugyanis ekkortól kezdve a tanácstagok nem ülhettek le a császár jelenlétében. Tagjai a *comites consistoriani* voltak (lásd *comes).* Csak javaslattevő hatáskörük volt, döntést egyedül a császár hozhatott.

constitudo Antoniniana - Marcus Aurelius Antoninus (Caracalla) császár által Kr. u. 212-214 között kiadott rendelet, amely a Római Birodalom összes szabad születésű lakosának megadta a római polgárjogot, az alávetett jogállású *dediticii* kivételével.

consul - *(consulo* = „megkérdez", „tanácsot kér", „tanácsol", lat.) a római köztársaság korától a legmagasabb állami tisztségviselő. Kettős hivatal volt, és a két consul egy-egy évig tölthette be hivatalát - eleinte csak patríciusok, majd Kr. e. 367-től plebeiusok is. A császárkortól kezdődően az uralkodók is rendszeresen viselték ezt a hivatalt, s címeik között az ilyen minőségben eltöltött hivatali évek száma is megjelenik. Megkülönböztetjük a „rendes" consulokat *(consules ordinarii),* akik társukkal együtt a teljes hivatali évet kitöltötték, a rövid időre kinevezett consuloktól *(consules suffecti). A* következő hivatali évre jelölt consulok neve *consul designatus* volt (hivatali jelvényeire lásd még *ornamenta).* Lásd még *senatori cursus honorum.*

consularis - consulviselt senatori rangú személy, lásd *senatori cursus honorum.*

consularis regionis Italiae - lásd *senatori cursus honorum.*

corrector - „javító, rendbe hozó" *(corrigere* = „javít", „rendbe hoz", lat.). Traianus által a birodalom szabad városaiba a közállapotok javítása céljából *(ad corrigendum statum liberarum civitatium)* szétküldött császári biztosok neve. Caracallától kezdődően kimutatható, hogy az ő kezükbe került egyes területek teljes kormányzása. Diocletianus idején ez a rendszer Itália területén hivatalosan is intézményesült (ahol a közigazgatási körzetek élére császári correctorokat neveztek ki), másutt pedig a helytartók rangsorolásának egyik kategóriája lett.

crypta - általában zárt és fedett folyosót jelent, (két) oldalt ablaknyílásokkal, amely valamilyen nagyobb épületkomplexum része vagy önálló épület is lehet. Néha föld alatti járatokat is jelent.

cubicularii - lásd *praepositus sacri cubiculi.*

curapalatii - a császári palota felügyeletével megbízott tisztviselő címe a késő római korban.

curator aedium sacrarum, curator alvei Tiberis et riparum et cloacarum urbis, curator aquarum, curator operum locorumque publicorum, curator riparum et alvei Tiberis, curator viarum ex senatus consulto - lásd *senatori cursus honorum.*

curator civitatis, curator reipublicae - a municipális fejlődés soránaKr. u. 2-3. század fordulóján a városi tanácsok kezdték elveszíteni autonómiájukat, és a városi közösségek élére császári *curator civitatis* vagy *curator rei publicae* rangban senatori felügyelőt neveztek ki. Lásd még *senatori cursus honorum.*

decemviri stlitibus iudicandis - lásd *senatori cursus honorum.*

denarius - római ezüstpénz *(deni* = „minden tizedik", lat.), kezdetben 10, később 16 *ast* ért. Súlya koronként változott: kezdetben V_{72} római font (= 4,55 g), Augustus idején $'/_{84}$ font (= 3,89 g), a 3. század közepén pedig (amikor verésük megszűnt) V_{140}font (= 2,3 g) volt. A dénár fele a *quinarius,* negyede pedig a *sestertius* nevű váltópénz volt. Caracalla 215-ben megkezdte az 5,1 g súlyú „dupladénárok" (lásd *antoninianus)* verését, amelyeknek az ezüstdénárokhoz hasonlóan szintén rohamosan csökkent az ezüsttartalma, mígnem Diocletianus

ezeknek a kibocsátását is beszüntette. Ekkor jelent meg az új „ezüstdénár"(a 3,41 g = V_{96} római font súlyú *denarius argenteus),* valamint a rézből vert „közönséges dénár" *(denarius commurds),* amelyből 25 ért egy ezüstöt.

destrictarium - a római fürdőkhöz tartozó, sportolás utáni tisztálkodás célját szolgáló helyiség, ahol a sportolók a testükre tapadt olajos homokot egy erre a célra szolgáló eszközzel *(strigilis)* levakarhatták testükről *(destringere* = „lehúz, ledörzsöl", lat.).

Di manes - a római túlvilági elképzelések szerint az elhunytak árnyainak névtelen tömegei az alvilágban *(infernae partes)* laktak. Ezek szokásos megnevezése a *di manes* volt. Az e világiak időről időre ki kellett nyilvánítsák iránt tuk tiszteletüket, a sírsztéléket rendszerint a *di manesnek* ajánlották. Italiában a Kr. e. 1. század közepétől kezdődően, a provinciákban - főleg Gallia, Germania és Illyricum térségében - pedig az időszámításunk kezdete körüli időktől fogva a *D(is) M(anibus)* („a halotti szellemeknek", a „túlvilági árnyaknak", az „alvilági isteneknek"), legtöbbször DM betűkkel rövidített dedikációs formulával kezdődnek. A római császárkorban individualizálódtak a szellemek, és az új elképzelések szerint az elhunyt „isteni lelkei" voltak, amelyek a sírban laktak. Ezért a nekik szánt áldozatot a sír közelében mutatták be.

dioeceses - görög eredetű szó *(dioikésis),* eredetileg a közigazgatási teendők, különösen az állami pénzügyek intézését jelentette. A római birodalom „közigazgatási körzet" értelemben vette át ezt a kifejezést a görögből. A római császárkorban kezdetben a városokhoz csatolt külső területeket, később a provinciákban egyes körzeteket jelöltek így. Általános alkalmazást a Diocletianus és I. Constantinus idején végrehajtott közigazgatási reform során nyert, amikor is a provinciák számát 96-ra, majd 120-ra emelték, és nagyobb közigazgatási egységekbe, a díoecesisekbe sorolták őket. A *dioecesiseken* belüli provinciák száma egyenetlen volt (4 és 20 között ingadozott). A *dioecesiseket* a nagyobb területi egységet igazgató 4*praefectus praetorio* egyikéhez sorolták, és ily módon köztes helyet foglaltak el a birodalom legkisebb *(provincia)* és legnagyobb *(praefectura)* területi egységei között. Minden egyes *dioecesis* élén egy-egy *vicarius* állt, akit a császár személyesen nevezett ki. Ezt az elnevezést a keresztény egyház is átvette, s a püspökökhöz tartozó területek („egyházmegye") jelölésére használták.

diploma militare - katonai elbocsájtó okirat, amelyet a segédcsapatok (lásd *auxilia)* katonái 25, flottakatonák (lásd *classis)* pedig 26 év szolgálati idő elteltével névre szólóan kaptak meg. Ebben hivatalosan rögzítették a leszereléskor megadott kiváltságokat, leggyakrabban a római polgárjog (lásd *civitas Romána)* és a házasságkötés joga (lásd *ius conubii)* megadásának tényét. Katonai diplomákat a Caracalla utáni időkből már nem ismerünk, mivel kibocsátásuk a *constitutio Antoniniana* érvénybe lépésével értelmét vesztette.

diptychon - *(diptychos,* gör. és *diptychum vagy dypticum,* lat.: „duplán összeillesztett") két részből álló írótábla, illetve valamilyen két, általában gyűrűkkel összefűzött táblából álló okmány neve.

Dis manibus - lásd *Di manes.*

divus - „isteni", lat. *(deus, lat., theos,* gör. = „isten"). Az elhunyt uralkodókat a senatus - rendszerint - istenné (pontosabban „istenivé") avatta (lásd *consecratio),* és a *divus* jelzőt illesztették titulaturájukhoz. Az első istenivé avatott politikus Caius Iulius Caesar volt, akinek fogadott fia és örököse, Octavianus (a későbbi Augustus) adoptív apja nevét annak halálát és istenivé avatását követően (Kr. e. 42) a következő formában vette át és használta: *Caius Iulius Caesar divi filius.*

dromedarii- („dromedár", „dromedárral kapcsolatos", gör., ill. lat.) dromedáros katonai egységek neve a római hadseregben. Keleti tartományokban és Egyiptomban lovas alakulatok helyett, illetve mellett alkalmazták őket.

ducenarii - lásd *lovagrendi cursus honorum.*

duo nomina - (lat., „két név") római polgárok névfejlődésének második fázisa, amikor is az egyetlen, az egyént jelölő név *(nomen)* helyébe két név lép: az előnév *(praenomen)* és a családnév *(nomen gentile).* Ha egy családon vagy nemzetségen belül az apa és fiai családneve megegyezett egymással, a megkülönböztetésre az előnév szolgált. A Kr. u. 1. századtól kezdve azonban a *duo nomina* az apa és a fiúgyermekek esetében megegyezett, és - az időközben ehhez a két névhez járuló - *cognomen* segítségével *(tria nomina)* különböztették meg őket. Ekkor már legfeljebb csak az apa és az elsőszülött fiú mindhárom neve egyezett meg egymással.

edictum praetorium - „praetori rendelet", lat., amelyben a praetor hivatali működésének megkezdésekor nyilvánosságra hozta tevékenységének - főleg az igazságszolgáltatásra vonatkozó - alapelveit (lásd *bonum factum).* Állandó formátumát Hadrianus idején a leghatásosabb római jogász, Salvius Iulianus Aemilianus jóvoltából nyerte el.

epulum - („lakoma, ünnepi étkezés", lat.) ünnepek, ünnepi játékok alkalmából adott lakomák neve, amelyeket külön papi testület szervezett (lásd *septemviri epulonum).*

eques Romanus equo publico, equum publicum habens, equo publico, equo publico donatus ab imperatore, equo publico honoratus ab imperatore, equo publico exornatus ab imperatore - lásd *lovagi cursus honorum.*

equites - „lovagok" *(equus* = „ló", lat.). A köztársaságkorban önálló társadalmi renddé szerveződtek *(ordo equester* = „lovagrend", lat.) a vagyonos kereskedők, bérlők, akik Róma gazdasági életében játszottak meghatározó szerepet, de - származásuknál, kereskedelmi tevékenységüknél fogva - a politikában nem vállalhattak részt. A császárkortól az uralkodó vette fel az új tagokat a lovagrendbe, s ő küldte el nekik rendi jelvényüket (ló), lovagi címükkel együtt. Mindig is jelentős szerepet töltöttek be mind a birodalmi közigazgatásban, mind a hadseregben, ahol az előléptetési rendszer a 2. századtól lehetővé tette a lovagrendbe való felemelkedést is (lásd *centurio).* Többek között helytartók (pl. Egyiptom provincia), flottaparancsnokok, auxiliáris egységek parancsnokai, a testőrség parancsnokai *(praefectus praetorio),* a császári posta irányítói kerültek ki soraikból. Lásd még *lovagi cursus honorum.*

equites - („lovasok", lat.) fegyvernem a római hadseregben. A manipu/us-taktika kialakulásáig a római hadsereg legnagyobb részét lovasok alkották, később kiegészítő csapatok voltak a gyalogoslegiók mellett. Voltak lovasokból álló segédcsapatok is (lásd *alá).* A késő római korban általánosan elitesnek nevezték a lovascsapatokat (pl. *Equites Dalmatáé).*

excubitores - „őrszemek" *(excubo* = „éberen lenni", „őrködni", eredetileg „a szabadban aludni, feküdni", lat.). I. Leo császár hozott létre új, 300 fős testőrséget (felváltva ezzel az azonos jellegű feladatot ellátó *scholariit),* amelynek tagjait Asia Minor tartomány déli részéből, Isauriából toborozta.

exploratores - a római légiókban szolgáló csapatba szervezett felderítők, szemben a légiónként 10-10 *speculatores* nevű egyéni kémekkel („ügynökökkel") és az eredetileg gabonabeszerzéssel megbízott, kapcsolataik és utazásaik révén kémkedéssel megbízott hírszerzőkkel *(frumentarii).*

família Caesaris - a császári ház neve, amelybe beletartozott az uralkodó teljes - nem feltétlenül vele együtt élő - rokonsága és háztartása, beleértve rabszolgáit és szabadosait is.

filiatio - („gyermeki származás", lat.) római polgárjoggal rendelkező egyének *tria* nominájában a *praenomen* és a *nomen gentile* között annak a személynek a *praenomene* szerepel birtokos esetben, akitől a megnevezett származik, aki felszabadította vagy örökbe fogadta, kiegészítve a hozzá fűződő viszonyra utalással (fia *[filius, filia]* vagy szabadosa *[libertus, liberta]).* Ró-

mai polgárok esetében ezt követően a ***tribusba.*** sorolás adata következik, és a nevet a ***cognomen*** zárja. Pl. Lucius Granius ***Lucii filius*** Teretina tribu Romanus (CIL XII 727) vagy Publius Aelius ***Augusti libertus*** Iobacchus (CIL VI 10235). Császári titulaturákban gyakori a nagyapa, dédapa, ükapa megadása is ***anepos*** (unoka), ***pronepos*** (dédunoka), ***abnepos*** (ükunoka) kifejezésekkel. Római polgárjoggal nem rendelkező személyek egyetlen neve ***(nomen)*** mellett is találkozhatunk a/í/taíióval. Törvénytelen házasságból született gyermekek nevében nem lehetett az apára utalni - ők általában az anya ***nomenét*** kapták (akinek jogállását követték). A ***constitutio Antoniniana*** (Kr. u. 212 k.) kiadását követően ***afűiatio*** elveszítette jelentőségét.

fórum - eredetileg a piacterek elnevezése a városokban (pl. ***fórum holitorium*** = „zöldségpiac"; ***fórum boarium*** = „marhapiac" Rómában). Valószínűleg hellenisztikus hatásra ***(agora)*** díszes építményekkel (oszlopcsarnokkal, templomokkal, basilicával stb.), köztéri szobrokkal díszítik, s ily módon a városi közélet, sokszor a közigazgatás színterei lesznek. Róma városában az ősi ***Forum Romanum*** mellett - elsősorban propagandisztikus okokból - Iulius Caesar, Augustus, Vespasianus, Nerva és Traianus is felépítette az önmagáról elnevezett, pazar kivitelezésű császári ***forumot.***

frigidarium - a római fürdő része, a hideg vizes medencével ellátott helyiséget jelenti.

frumentarii - Augustus által létrehozott, a hadsereg élelembeszerzésével, ellátási feladatokkal megbízott, a katonai szolgálat egyéb kötelmei alól mentesített ***(immunes)*** katonai egység ***(frumentum*** = „gabona, búza", lat.). A Kr. u. 2. századtól kezdve - a kereskedelmi tevékenység során kiépített kapcsolatrendszerük révén - a hírszerzési és titkosrendőri feladatokat is ellátták. Diocletianus korától kezdve elnevezésük: ***agentes in rebus.*** Minden római legio rendelkezett (légiónként 10-10) ilyen hivatásos hírszerzővel ***(milites frumentarii),*** egységparancsnokuknak ***centurio*** rangja volt. Rómában külön laktanyájuk volt a ***mons Caeliuson*** (lásd ***castra peregrina).*** Hasonló feladattal voltak megbízva a ***speculatores,*** akik egyéni kémek (ügynökök) voltak, továbbá a csapatba szervezett felderítők ***(exploratores).***

grammatikeus - írnok (gör.).

honestiores - „tiszteletre méltóbbak" (helyesen: ***honestes).*** ***A*** Kr. u. 2-3. századtól kezdve megjelenő jogi kategória a magasabb társadalmi osztályokba tartozók (senatorok, lovagok, veteránok, decuriók) megjelölésére, szemben az alsó rétegekre vonatkoztatott ***humiliores*** („alacsonyabb állásúak", helyesen: ***humiles)*** jogi kategóriával. A ***honest(ior)es*** kedvezőbb elbírálásban részesültek a bíróság előtt (pl. nem lehetett testi fenyítést alkalmazni velük szemben, mentesültek a halálbüntetés kiszabása és a kényszermunka alól stb).

horreum - élelmiszerek és termények felhalmozására, tárolására, őrzésére alkalmas raktárépületek a római korban. Szerepük jelentős volt mind a lakosság, mind a hadsereg zavartalan ellátása szempontjából.

imperátor - eredetileg „hadvezér", „parancsnok" ***(imperare*** = „parancsol", „elrendel", lat., archaikus formában ***induperator, inpeirator).*** Octavianus (a későbbi Augustus) először Kr. e. 43-ban kapta meg a senatustól az ***imperátor*** címet, amely a 30-as évektől kezdődően nevének része lett ***(Imperátor Caesar divi Iulii fdius).*** Amikor pedig Kr. e. 27-ben a senatus az Augustus megtisztelő jelzőt adományozta neki, az ***imperátor*** cím nevének állandó része ***(Imperátor Caesar Augustus)*** és az őt követő római császárok hivatalos titulaturájának elengedhetetlen tartozéka lett ***(praenomen imperatoris).*** Jelentéstartalma is megváltozott: ekkortól leginkább „teljhatalmú uralkodó"-t jelentett, aki egyben (az ***impérium proconsularénál*** fogva) a hadsereg főparancsnoka is volt.

impérium - „parancs", „megbízás", „elrendelés" (lat.), eredetileg a legmagasabb tisztségeket betöltő római tisztségviselők hatáskörét jelölte, amely a legfőbb hatalommal volt egyenlő a közigazgatás, a hadsereg irányítása és a törvényhozás területén egyaránt. Sulla korát követően egyes politikusok „rendkívüli hatalomra" ***(imperia extraordinaria)*** tettek szert, amelynek átvétele Augustus uralmának - és az élet minden területén érvényesített teljhatalmának - a jogi kereteit szabta meg ***(impérium proconsulare,*** időnként ***impérium*** maíusként is szerepel).

institutiones - „tanítások" (lat.), a (jogi) tankönyvek szokásos címe.

Iuppiter Optimus Maximus - (a „Legjobb és Legnagyobb Iuppiter", lat.) a római pantheon főistene. Ez a megjelölés a római kori feliratos oltárokon az egyik leggyakrabban előforduló formula, rendszerint dativusban, IOM rövidített alakban. Feloldása: ***I(ovi) O(ptimo) M(aximo),*** jelentése: a „Legjobb és Legnagyobb Iuppiternek". Iuppiter további aspektusai esetében találkozhatunk a ***I(ovi(0(ptimo) M(aximo) D(olicheno),*** a ***I(ovi) 0(ptimo) M(aximo) K(arnuntino?),*** továbbá ***I(ovi) O(ptimo) M(aximo) T(eutano)*** stb. megjelöléssel, illetve a ***I(ovi) O(ptimo) M(aximo) S(acrum)*** formulával is.

iuridicus per haliam regionis - lásd ***senatori cursus honorum.***

ius Latii - „latin jog", lat. Eredete arra az időszakra megy vissza, amikor még maga Róma is a „latin szövetség" tagja volt. Kr. e. 338-tól, a latin szövetség felbomlását követően Róma elvette a korábban egyenjogú közösségektől a kereskedelem, házasodás kölcsönösségen alapuló jogát ***(ius commercii, ius conubii),*** csupán a ***ius exilii*** maradt meg változatlan formában. A ***ius Latiival*** rendelkező közösségek polgárainak joguk volt ahhoz, hogy bevándoroljanak Rómába ***(ius migrandi),*** ott letelepedjenek, és a polgárok listájába való felvételt követően római polgárjogot kapjanak. A Róma által Italiában alapított coloniáknak is a tus Latüt adományozták. A Kr. e. 2. században a Rómába való elvándorlás és az ennek következtében fellépő elnéptelenedés megakadályozása céljából korlátozták a ius ***migrandit,*** és Róma lehetővé tette, hogy mindazok, akik latin jogú közösségben tisztséget viselnek, ott helyben megkaphassák a római polgárjogot ***(ius civitatisper honorem adipiscendae).*** Ezt a jogi kategóriát, amely a szövetséges háborúkat (Kr. e. 91-89) követően a latin coloniák és Róma közötti jogi viszonyokat határozta meg, fokozatosan kiterjesztették az észak-itáliai, majd a provinciabeli településekre is. Hadrianus császár idején létrehozták a „nagy latin jogot" ***(Latium maius),*** amely a városi tanácsban tisztségeket betöltő egyének római polgárjoghoz jutását is lehetővé tette. Caracalla 214 táján kiadott rendeletével ***(constitutio Antoniniana)*** a római birodalom minden szabad születésű polgára megkapta a római polgárjogot, s ezzel a ***ius Latii*** érvényét vesztette.

laeti - a Kr. u. 3. századtól Gallia területén kimutatható germán származású, földműveléssel és katonáskodással foglalkozó népcsoport. A római hadsereg csapatokat állított fel soraikból (gyakran hadifoglyokat is besorozva), és római parancsnokokat neveztek ki élükre. Jogfosztott jogállásuk ***(dediticii)*** egészen a késő római korig megmaradt, és még az 5. században sem részesültek római polgárjogban. Röghözkötöttségük, zárt közösségekbe kényszerítettségük tekintetében hasonló helyzetben voltak, mint a római ***colonusok.***

legátus - eredeti jelentésében „küldött", „követ" ***(legare*** = „valakit hivatalos megbízatással követségbe küldeni", lat.), akit a senatus hivatalos megbízással Róma képviseletében ellenséges vagy baráti államokhoz küldött. Később a városi közösségek, tartományok vezetői mellett tevékenykedő, Rómával állandó kapcsolatottartással megbízott tisztviselők megjelölése. A római császárkorban - Augustustól kezdve - az egyes tartományok élén helytartóként ***(legátus Augusti pro praetore),*** a légiók élén pedig csapatparancsnokként ***(legátus legionis)*** ők képviselték a császárt, aki az ***impérium proconsularénál*** fogva (lásd ***impérium)*** úgymond az

összes provincia legfőbb helytartója és a hadsereg főparancsnoka volt. Megkülönböztetünk (legalább 2 légióval ellátott tartományok esetében) consuli, (legfeljebb 1 légió által megszállt provinciákban) praetori és - ritkán - quaestori rangú legátusokat *(legati consulares, legati praetorii, legati quaestorii),* akik senatori tartományokban legfeljebb 1 évre, császári provinciákban rendszerint 3-5 évig terjedő időszakra kapták meg hivatalukat. A császárkorban a helytartó egyben a tartománya területén állomásozó csapatok főparancsnoka is volt, és ez sokak számára lehetőséget teremtett arra, hogy - seregeikre támaszkodva - megszerezzék maguknak a császári trónt.

legátus Augusti pro praetore, legátus legionis, legátus pro praetore - lásd *senatori cursus honorum.*

legio - a római hadsereg alapját képező legnagyobb taktikai egység neve *(legére* = „kiválaszt", „összegyűjt", lat.). Róma korai időszakában a *legio* szó a teljes (95 centunaból álló) római haderőt (= *exercitus)* jelentette. Soraiban kizárólag római polgárok szolgálhattak. A korai köztársaságkorban kettéosztották a teljes római hadsereget, és a két légiót a két consul parancsnokolta. A Kr. e. 4. században a légiókat 10 *manipulusra* (ezeket pedig 2-2 *centuriára.)* osztották, amelyek az első csatasort alkotó, karddal és hajítódárdával felszerelt *principesből,* a második vonalat alkotó „lándzsásokból" *(hastati)* és a legtapasztaltabb harcosokból álló, a harmadik vonalat alkotó „tartalékból" *(triarii)* álltak. A három hadsort kiegészítették még a könnyűfegyverzetű, lándzsás és parittyás *velites* (a *velum* = vászon latin szóból, kifejezve azt, hogy - lévén a sereg legszegényebb harcosai - páncélt nem, csak vászonöltözéket viseltek), valamint a lovasok *(equites militares* és *equites singulares).* Marius 3-3 *manipulusböl* létrehozta az ekkortól kezdve a légiók taktikai alapegységét jelentő 600 fős co/zorsokat, amelyek a csatában két sorban, egyenként öt oszlopban álltak fel. Augustus idején a légiók létszámát - a korábbi 3-4000-ről - kb. 6000-re emelték. Elén a *legátus legionis* állt, aki időnként egyben a provincia helytartója is volt (lásd *legátus). A* késő római korban a légiók kis létszámú, 5-600 fős csapatok voltak, amelyek mind a *limitanei,* mind pedig a *comitatenses* egységei között megtalálhatók (pl. *legiones palatinae, legiones comitatenses, legiones pseudocomitatenses).*

leuga - „galliai mérföld", kelta eredetű, Gallia egyes területein (Aquitania, Lugdunensis) és Pannoniában (Carnuntum) a Kr. u. 2-3. században is használt távolsági mértékegység, megfelel kb. 1,5 római mérföldnek, azaz 2200-2300 méternek. Carnuntumban 1 *leuga* szélességű volt a katonai tábor körül húzódó *canabae* zónája.

libertinus - a római társadalom szabad jogállású rétegének legalsó kategóriájába tartozó felszabadított rabszolga (lásd *libertus),* a köztársaságkorban eredetileg felszabadított rabszolga *(libertus)* fia.

libertus - „felszabadított (rabszolga)" *(liberare* = „meg-, felszabadít", lat.). Római jogi megjelölés az „elbocsátás" *(iusta manumissio* vagy *non iusta numissio)* aktusa révén felszabadított, római polgárjoggal nem rendelkező, általában több generáción át is hátrányos megkülönböztetésben részesített szabad jogállású személyekre. A *libertus* a felszabadítás ellenére is egykori urához mint *patronusához* kötődött. A császári család „szabadosai" - főleg Claudius és Nero idején - az államigazgatásban magas állami funkciókat viseltek. A társadalmi ranglétrán azonban származásuk miatt nem emelkedhettek fel, nem lehettek sem a lovagrend *(ordo equester),* sem a senatori rend *(ordo senatorius)* tagjai (egyes esetekben legfeljebb leszármazottaik) .

limitanei - a késő római birodalom határai mentén állomásoztatott, határvédelmi feladatok ellátásával megbízott egységek összefoglaló neve *(limes* = „határ", lat.). Bár a római hadseregnek *comitatenses* és *limitaneus* egységekre való kettéosztása már a 3. század vége felé (legkésőbb azonban I. Constantinus uralkodása idején) megtörténhetett, a *limitaneus* elnevezés a forrásokban csak a Kr. u. 4. század második felében válik általánossá. A *limitanei* a határok mentén letelepített, földműveléssel és katonáskodással foglalkozó, a *comitatenses* egységek-

hez képest alacsonyabb rangúaknak tartott egységek voltak. A *limitanei* a római határok védelme fejében földbirtokokat kaptak, és emiatt az ókortörténeti kutatás sokáig a „parasztmilíciák"-hoz hasonlította őket.

lovagrendi cursus honorum - a lovagokat a legkorábbi időkben a *censordk* választották azok közül, akik elérték a 400 000 *sestertius* vagyoni határt. A kiválasztottak állami pénzt kaptak arra, hogy lovat vásároljanak maguknak *(aes équestre).* Ebből alakult ki a köztársaságkorban a lovagrend *(ordo equester),* amelynek tagjai „állami ló" adományozásában részesültek *(eques Romanus equo publico, equum publicum habens vagy equo publico). A* császárkorban a császár engedélyével lehetett valaki a lovagrend tagja *(equo publico donatus ab imperatore, equo publico honoratus ab imperatore, equo publico exornatus ab imperatore). A* lovagrendbe való felvétel (lásd *adlectio)* pl. ahadsereg centuriói egy részének (lásd *primuspilus),* illetve a városi tanácstagoknak a számára volt lehetséges. Augustustól kezdve újra jelentős lett a lovagrend és kialakult a rendben való emelkedést lehetővé tevő hivatali tisztségek rendje. A lovagoknak három ún. *militia euqestrisen* kellett végigmenniük: 1. *praefectus fabrum, praefectus cohortis* (gyalogos-segédcsapat parancsnoka) *2. tribunus militum, tribunus legionis angusticlavius* (legio keskeny bíborsávot viselő katonai tribunusa) 3. *praefectus equitum, praefectus alae* (lovassegédcsapat parancsnoka). Suetonius szerint Claudius ezt a rendet megváltoztatta: *équestres militias ita ordinavit, utpost cohortem alam, post alám tribunatum daret* (Suetonius: *Claudius* 25). Hadrianustól kezdve a hadseregben szolgáló lovagok már hivatásos tisztek voltak. Az ő uralkodása alatt váltak a lovagok a római birodalom gazdasági élete csúcspozícióinak betöltőivé *(procurator),* akik között 4 fizetési osztályt állapítottak meg (60 000, 100 000, 200 000 és 300 000 *sestertius* fizetésben részesülő ún. *sexagenarii, centenarii, ducenarii, trecenarii). A* birodalmi szintű közigazgatásban is részt kaptak: *praefectus annonae* (Róma gabonaellátásának felelőse), *praefectus Aegypti* (a gabonaszállítás szempontjából kulcsfontosságú császári provincia, Egyiptom helytartója), valamint a Róma városi testőrség parancsnoka *(praefectus praetorio).* Szintén lovagrendiek számára fenntartott beosztás volt Róma városában az éjjeliőrség parancsnokának *(praefectus vigilum),* az élelemellátás felelősének *(praefectus annonae),* valamint a flották parancsnokának *(praefectus classis)* tisztsége. Beosztástól, fizetési kategóriától függően különböző hivatalos rendi címük, megszólításuk *vir egregius, vir eminentissimus, vir perfectissimus* volt. Septimius Severustól kezdődően, Gallienus uralkodásától pedig alapvetően lovagok már mint hivatásos tisztek vették át a hadsereg parancsnoki tisztségeit, felváltva a pusztán karrierokokból a hadseregben rövid ideig, kötelező módon szolgáló senatorokat. Constantinustól kezdve a lovagrendi és a senatori cursus honorum közötti különbségek megszűntek, és már csak egyetlen, mindkét rend számára közös hivatali ranglétra létezett.

ludi Capitolini - „capitoliumi játékok" (más néven *ludi Romani* = „római játékok" vagy *ludi Magni* = „nagyjátékok"); a legfőbb római isten, Iuppiter Optimus Maximus tiszteletére évenként megrendezett nyilvános, kultikus ünnepségsorozat. A legrégebbi római játék, a források szerint Kr. e. 366-tól rendezték, és szeptember első felében tartották. Domitianus idején görög játékok hatására „capitoliumi versenyeket" *(Capitolia)* tartottak.

ludi saeculares - „százados játékok" *(ludus* = „játék" és *saeculum* = „évszázad", lat.) ; az „évszázadot" lezáró, Róma mondai alapításának (Kr. e. 753) emlékére rendszertelen időközönként megrendezett ünnepségsorozat. A köztársaságkorban az alvilági hatalmak kiengesztelésére, háborús időszakok lezárására (pl. Kr. e. 249, 146), Augustus idején pedig - az engesztelés gondolatának megtartása mellett - az új, boldog, ún. „Aranykor" *(aureaaetas)* beköszöntének ünneplésére rendezték meg (Kr. e. 17), amelyet Horatius is ódával köszöntött *(carmen saeculare). A* római császárkorban időről időre megrendezték (pl. Philippus Arabs idején, 248-ban).

magister equitum - „lovassági főparancsnok" *(magister* = „elöljáró", „felügyelő", „vezető" és *equites* = „lovasok", lat.) - A római köztársaságkorban a *dictator* korlátozott időre kinevezett legfőbb támasza volt. A tisztséget a késő római korban - feltehetőleg I. Constantinus idején - felelevenítették, és a lovasság főparancsnokát illette meg (lásd még *magister equitum, magister peditum). A magister equitum,* mint a legfontosabb „fegyvernem" főparancsnoki tisztségének birtokosa, gyakran a római birodalom fölötti tényleges hatalmat is birtokolta (lásd pl. Stilicho, Aetius stb.).

magister memóriáé - („az emlékezet felügyelője" a *memória* = „emlékezet" lat. szóból) legkésőbb Diocletianus uralkodásától fogva meglevő késő római udvari tisztviselő, aki a császár mellett működő egyik legjelentősebb kancelláriának *(scrinium memóriáé)* a vezetője volt (innét *magister scriniorum)* . Feladata a kora császárkorban az volt, hogy a császárt „emlékeztesse" ígéreteire *(magister a memória). A* késő római korban ő foglalta írásba a császár megjegyzéseit *(adnotationes),* ő írta a császári beszédeket és a katonai előléptetésre való felterjesztéseket (ily módon részben a *magister a libellis* és a *magister ab epistulis* feladatkörét is ellátta).

magister militum - a késő római korban a hadsereg főparancsnoka, a katonai közigazgatás feje *(miles* = „katona", lat.). I. Constantinustól kezdve tulajdonképpen a *magister militum* látta el *apraefectuspraetorio* feladatkörét, aki ekkortól kizárólag a polgári közigazgatást irányíthatta (lásd *praefectus praetorio). A magister militum* hivatalos titulaturájában megadták, hogy melyik „fegyvernem" *(magister equitum* vagy *magister peditum)* főparancsnoki tisztét látta el. Amennyiben mindkét csapatfajta hozzá tartozott, címe *magister utriusque militiae* volt. Csupán a császárnak tartozott felelősséggel, aki kinevezte és - tetszése szerint akár - le is válthatta. Tagja volt a *consistoriumnak.* Abban az esetben, ha egyidejűleg több *magister militum* volt, kijelölték a „rangidős" vagy „birodalmi" főparancsnokot, aki mindig a császár közelében tartózkodott, az uralkodó bizalmasa volt *(magister militum praesentalis* vagy *magister militum in praesenti).*

magister officiorum - az egyik legmagasabb rangú udvari tisztviselő a késő római korban, aki a császári kancelláriákat *(scrinia,* lásd *scrinium)* tartotta kézben *(officium* = „szolgálat", „foglalkozás", „hivatal", lat.). Működése I. Constantinus uralkodásától kezdve bizonyítható (320). Tagja volt a consistoriumnak, ő volt az udvari főszertartásmester, az udvari testőrség *(scholae palatinae)* főparancsnoka, és a pénzügyek kivételével szinte minden birodalmi ügy (így például a külügyek) intézése, kézben tartása az ő feladata volt. II. Constantius korától az *agentes in rebus* (lásd *frumentarii)* és a postaszolgálat *(cursus publicus)* is hozzá tartozott.

magister peditum - „gyalogsági főparancsnok" *(pedites* = „gyalogosok", lat.). A késő római korban a hadsereg gyalogosegységeinek legfőbb parancsnoka (lásd *magister equitum, magister peditum).* Hozzá tartoztak a határvédő csapatok (lásd *limitanei),* valamint a központi mozgócsapatok (lásd *comitatenses)* gyalogosegységei is.

magister scrinii (vagy *magister scriniorum)* - a császári kancellária főnöke *(scrinium* = „hengeres doboz vagy kapszula, irattekercsek, könyvek, kenőcsök tárolására", lat.), *amagister memóriáé* közvetlen alárendeltje.

manumissio - szabadon bocsátás, rabszolga-felszabadítás. Formái: *manumissio testamento, manumissio vindicta, manumissio censu, manumissio fideicommissum* alapján, *manumissio inter amicos.*

martyrium - eredetileg a keresztény vallás igazát tanúsító, a hívő vérével megpecsételt bizonyíték *(martyrion* = „bizonyíték", gör.). Később a vértanúhalált szenvedett „mártír" sírhelyét, ritkán templomot jelentett.

militia equestris - lásd *lovagrendi cursus honorum.*

missio - „elküldés, elbocsájtás" *(mittere* = „elküld", „elbocsájt", lat.), a római katonák leszerelésére vonatkozó kifejezés. A „tisztességes elbocsájtással" *(missio honesta)* leszerelt katonák különböző kiváltságokban részesültek, így pl. legionáriusok földbirtokban *(missio agraria),*

pénzösszegben *(missio nummaria),* auxiliáris egységek katonái pedig római polgárjogban (lásd *civitas Romána)* és a házasságkötés jogában (lásd *ius conubii). A* római hadseregben létezett még a sebesülés miatti elbocsátás *(missio causaria)* és a büntetés miatti leszerelés *(missio ignominiosa)* kategóriája is.

nomen - (lat., „név") a legkorábbi feliratok tanúsága szerint a rómaiaknak és az italicusoknak csak egy, rövid nevük volt, amelyből - a név részeinek bővülésekor (lásd *praenomen, nomen gentile, cognomen)* - a *praenomen* lett.

nomen gentile - („nemzetségnév", lat.) a római polgárjoggal rendelkező nemzetségek közös neve (lásd még *cognomen, praenomen,* illetve *duo nomina, tria nomina),* amelyet a személynévhez *(nomen)* csatoltak. Legkorábbi formája egy melléknévi alak volt, amelyet az apa személynevéből egy -i *suffixum* hozzáadásával képeztek. így pl. a *Marcus Decumius* név (CIL 1.2 144) voltaképpen a „Decumus fia, Marcus" vagy „Decumus nemzetségbeli Marcus", továbbá a *Caius Fabrecius* név (CIL 1.2 156) a „Fabrecus fia, Caius" vagy „Fabrecus nemzetségbeli Caius" jelentéssel bír, és a nemzetségnevet mindkét esetben az apák (Decumus és Fabrecus) nevéből képezték. A felszabadított rabszolgák általában az őket felszabadító személy *nomen gentiléjét* kapták meg. Feliratokon - főleg plebeius származású - házastársak esetében időnként megfigyelhető, hogy a férj és a feleség *nomen gentiléje* megegyezik. Ez arra utalhat, hogy ugyanaz a személy szabadította fel őket vagy ugyanattól a személytől kapták a római polgárjogot, de minden további nélkül lehettek rokonok - azaz ugyanannak a nemzetségnek a tagjai - is, sőt utalhat a feleség férj általi adopciójára is.

notarii - „jegyző" *(nota* — „jel", „ismertetőjegy", „titkosírás", lat.), magas rangú udvari tisztviselő a késő római korban. I. Constantinus idején jött létre a császári titkárság *(schola notariorum),* élén a „rangidős" jegyzővel *(primicerius notariorum).* Bizalmi állásuk jelentőségét az magyarázza, hogy a *consistoriumban* ők vezették (titkosírással) a jegyzőkönyveket, és ők állították össze a magas rangú hivatalok és tisztségek jegyzékét is *(laterculum maius).* Mindemellett rendkívüli császári megbízatásra diplomáciai, vezérkari, közigazgatási, ügyvédi feladatokat is elláttak.

numeri - a segédcsapatok (lásd *auxilia)* legkisebb, önálló taktikai egysége *(numerus* = „szám", „mennyiség", „tömeg", lat.). A Flavius-korban (vagyTraianus idején) hoztáklétre őket. Jellemző volt az etnikai alapon szerveződő *numerus,* amelyek irreguláris egységek voltak a római hadseregen belül. Germania provinciában az ún. Odenwaldlimes mentén állomásozott nagyszámú *numeri. A* kb. 40-40 fős egységek élén a *praepositus* állt. A késő római korban a *numerus* megnevezés általánosan már bármilyen csapattest *(legio, auxilia* stb.) megjelölésére vonatkozhatott.

ordo equester - lásd *lovagrendi cursus honorum.*

ornamenta - valamely magas rangú hivatal - rendi hovatartozást is hangsúlyozó - jelvénye, amely megjelenhetett a hivatali címben, a ruházaton, megnyilvánulhatott a rendi jelvényekben vagy akár az adott hivatalnok üléshelyének a nyilvános játékokon való elhelyezésében is. Megkülönböztetjük a consuli, senatori, quaestori orrmmentumokat *(ornamenta consularia, senatoria, quaestoria),* továbbá a városi tanácsok tagjainak jelvényeit *(ornamenta decurionalia, duumviralia). Ornamentumokctt* a császár javaslatára a senatus kitüntetésképpen is adományozhatott civileknek, katonáknak egyaránt *(ornamenta militaria).* Győztes hadvezérek számára diadalmenet (lásd *triumphus)* megrendezése helyett (minthogy Augustustól kezdve ez a császári ház kiváltsága volt) „győzelmi jelvényeket" *(ornamenta triumphalia)* adományoztak.

ovatio - kisebb méretű *triumphus (ovatio est minor triumphus),* amelynek megtartását a senatus engedélyezte a Rómába győztesen (azonban a triump/tusszal ellentétben nem kocsin, hanem

lovon vagy gyalogosan) bevonuló hadvezéreknek ***(ovare*** = „ujjongani", lat.). Az ***ovatio*** kritériumait (pontosabban a triump/wsszal szembeni különbségét) a következőképpen lehet összefoglalni: igazságtalan harcban; alantas ellenféllel szemben (pl. kalózok, rabszolgák); vérhullatás nélkül kivívott győzelem. A ***triumphust*** ünneplő hadvezérrel ellentétben a hadvezér ilyenkor nem viselhetett hadvezéri pálcát ***(scaeptrum),*** babérkoszorú helyett mirtuszkoszorú övezte homlokát, trombitaszó helyett pedig mindössze fuvolák dallamára lépdelhetett. Öltözéke ***(praetexta)*** is eltért a ***triumphusra*** jogosult hadvezérétől. Az utolsó ***ovatiót*** 47-ben tartották Rómában.

paian, paión - (gör., talán Apollón isten melléknevéből) ünnepélyes alkalmakkor kórusok ***(choros)*** által előadott, legtöbbször istenekhez írt dal.

Pannónia - részben Augustus uralkodása idején meghódított, legkésőbb Claudius vagy a Flavius-dinasztia idején hivatalosan is provinciává szervezett római tartomány jórészt a magyarországi Dunántúl, részben pedig Nyugat-Ausztria, Szlovénia, Észak-Horvátország és Észak-Szerbia területén. Traianus uralkodása alatt (Kr. u. 106 körül) két részre osztották, ***Carnuntum*** (Bad-Deutsch Altenburg) tartományközponttal Felső-Pannonia ***(Pannónia superior)*** és ***Aquincum*** (Budapest III. ker., Óbuda) tartományi székhellyel Alsó-Pannonia tartományokra ***(Pannónia inferior).*** Az első tetrarchia idején több lépésben négy tartományrészre osztották ***Pannónia príma, Pannónia secunda, Savia*** és ***Valeria*** néven.

pater patriae - (a „haza atyja", lat) kitüntető cím, amelyet elsőként Iulius Caesar kapott. Utódját, Augustust Kr. e. 2-ben tisztelték meg ezzel a címmel, amely azonnal meg is jelent hivatalos feliratain. Az őt követő római császárok rendszerint - de nem minden esetben - szintén megkapták ezt a jelzőt.

patres conscripti - („összeírt atyák", lat.) a senatus tagjainak neve.

patriarchia - a Kr. u. 2. században ***Syria Palaestina*** provincia ***(Iudaea)*** zsidó közössége elöljárójának a címe, pátriárka. Ezt a kifejezést először a Septuaginta görög fordítói használták. A késő római korban - főleg a keleti egyházban - a püspököket jelentette. Rendszerint ezt a címet viselte Constantinopolis püspöke is.

patricii - a senatori renden belüli római születési arisztokrácia tagjai, a legelőkelőbb ősök ***(patres*** = „atyák", lat.) leszármazottai (Cicero szavaival: ***quipatrem ciere possunt). A*** királyok korában a patríciusok rendi ismertetőjegye a patriciusi cipő ***(calceus patrícius)*** és a lovasalakulatokban (valójában a királyi kíséretben) teljesített szolgálat volt. A köztársaságkorban ők vették kézbe az államélet irányítását a kétpólusú ***(patricii - plebs)*** római államban, kezdetben ők viselhettek csak állami és papi hivatalt (Kr. e. 366-ban az egyik consul plebeius származású lehetett, a ***lex Canuleia*** pedig megengedte a patriciusok és plebeiusok közötti házasságkötést). A császárkorban a császárnak jogában állt, hogy egyes kihalt patríciuscsaládok helyére újakat nevezzen ki. I. Constantinus uralkodásától kezdve állami tisztviselőknek (pl. consulok, ***magister militum)***, germán királyoknak (pl. Odoaker) adományozták a ***Patrícius*** kitüntető címet, amely ugyan nem párosult hivatallal, de az egyik legmagasabb állami méltóságnak számított.

peculium - vagyon, megtakarított pénz. Rabszolgáknak is lehetett pl. saját maguk megváltására félretett pénze, ***peculiuma.***

pedatura - „láb"-bal mért, lehatárolt terület, illetve felület vagy meghatározott hosszúságú szakasz. A római korban így jelölték pl. a sírkertek területét, de pedaturának nevezik a Britanniában a Hadrianus-fal egy-egy csapat számára felépítés céljából kijelölt szakaszát is.

pedites - („gyalogosok", ***apedes,*** „gyalogos, gyalog haladó" lat. szóból) a gyalogosegység mint fegyvernem általános elnevezése a késő római hadseregben.

peregrini - lásd ***castra peregrinorum.***

pileus (vagy ***pilleus, pilleum)*** - nemezből készült, csúcsban végződő talán etruszk eredetű fejfedő, süveg, amely Rómában a szabadság ***(libertás)*** jelképévé vált. Csak szabadok viselhették, ezért a rabszolga-felszabadításkor is ezt ajándékozták. Hozzátartozott egyes papi testületek viseletéhez is.

pius - „istenfélő", „az istenekkel, az állammal, a családdal szemben kötelességtudó", „kegyes", T. Aelius Antoninus császár - de már a köztársaságkorban is számos nemzetség ***(gens)*** - mellékneve. A későbbi uralkodók is átvették titulaturájukba. A késő római korban a ***Pius Félix*** jelző vált általánossá a hivatalos császári címekben.

pontifex maximus - a papok ***(pontifex) collegiumának*** élén álló főpap ***(pons*** = „híd", „ösvény" és ***facere*** = „készít", „csinál", lat.), a római államvallás legfőbb vezetője, aki élete végéig töltötte be ezt a tisztséget. Rendszerint patrícius származású, általában consulviselt előkelők pályáztak a főpapi hivatalra, akinek hatáskörébe tartozott pl. a Vesták felügyelete (innét néha ***pontifex Vestae),*** az állam vallási életének s az egész papi ***collegium*** fegyelmének felügyelete. Minthogy ***a. pontifex maximus*** széles körű jogokkal és nagy befolyással, hatalommal rendelkezett, Augustus - az utolsó főpap, Lepidus halála után - önmagát jelölte erre a tisztségre. Ettől kezdve ez a cím a császári titulatura részét képezte, s egészen Gratianusig - aki Damasus pápa és Ambrosius hatására 382-ben megvált tőle - a római császárok töltötték be a főpapi hivatalt. Az 5. századtól a pápai cím tartozéka lett.

praefectus - „elöljáró", „parancsnok" ***(praeficio*** = „valaminek az élére kinevez", lat.). Általános értelemben bármilyen (katonai vagy polgári) hivatal élére kinevezett, lovagrendi vagy senatori rangú személy címe a római korban (innét ***praefectura = „apraefectus*** által irányított terület"). Általában ítélkezési joggal ***(prafectus iure dicundo)*** rendelkeztek, és a magisíratttól (később pedig a császártól) kapták megbízatásukat. Elsősorban a császári közigazgatásban (pl. ***praefectus Aegypti) és*** a hadseregben töltöttek be fontos tisztségeket (lásd ***ala, auxilia, cohors).*** Róma város ügyeit - a császár távollétében - a consuli rangú „városi praefectus" ***(praefectus urbi)*** intézte, akinek Kr. e. 367 óta szüneteltetett hivatalát Augustus keltette életre. Feladata - többek között - a rend és nyugalom biztosítása volt. Rómában még a ***praefectus vigilum*** (lásd ***vigiles), apraefectuspraetorio, apraefectus annonae*** érdemel említést. A császári provinciák élén - ***aprocurator*** és a senatori rangú ***legátus*** mellett ***-praefectus*** is állhatott, így pl. Egyiptomban ***apraefectus Aegypti,*** Iudaeában a ***praefectus Iudaeae*** (akik közül a leghíresebb Pontius Pilátus volt).

praefectus Aegypti, praefectus alae, praefectus annonae, praefectus classis, praefectus cohortis, praefectus equitum, praefectus fabrum, praefectus praetorio, praefectus vigilum - lásd ***lovagrendi cursus honorum.***

praefectus aerarii Saturni, praefectus aerarii militaris, praefectus frumenti dandi - lásd ***senatori cursus honorum.***

praefectus annonae - Rómában a gabonakészletek feltöltésével, a rászorulók körében a gabonafejadagok szétosztásának felügyeletével ***(annona*** = „élelmiszerkészlet", „az évi termény", lat.) Augustus óta megbízott magas rangú lovagrendi tisztviselő, a császártól kapott rendkívüli megbízatásból fakadó hatáskörrel (időnként pallosjoggal - ***iusgladii*** - is!). Bár a lovagi hivatali pályafutás egyik kiemelkedő tisztségét jelentette - ezután rangban a ***praefectus Aegypti*** és ***a praefectus praetorio*** követte -, a 4. században ***apraefectus urbi alá*** osztották be, és ekkor önállóságát is elveszítette. Ezt a hivatalt a keleti birodalomrész fővárosában, Constantinopolisban is létrehozták, de megvolt Africa provinciában, Alexandriában és egyéb provinciabeli municipiumokban egyaránt.

praefectus praetorio -Augustus uralkodása idején (Kr. e. 2) a testőrség (lásd ***praetoriani)*** élére kinevezett két lovagrendi parancsnok. Gyakran megkapták a consuli hivatali jelvényeket (lásd ***ornamenta),*** és előfordult, hogy consuli tisztséggel vagy a senatori rendbe való felvétel-

lel tüntették ki őket. Tagjai voltak a császári tanácsnak (lásd ***consilium principis),*** a katonai feladatok mellett a polgári közigazgatásban is kaptak megbízatást. A 2-3. században híres jogászok töltötték be ezt a tisztséget. I. Constantinus idején elvették tőlük az évszázadokon át élvezett katonai hatalmat, és ekkortól csak a polgári közigazgatás területén érvényesülhettek. 395 körül a római birodalom területén létrehozott négy nagy közigazgatási egység ***(praefecturae)*** élére kerültek, feladatuk pedig a közigazgatás, közlekedés, gazdaság, pénzügyek intézésére terjedt ki.

praefectus urbi - lásd ***senatori cursus honorum.***

praenomen - („előnév", lat.) a római polgárok két-, illetve háromrészes nevének (lásd ***duo nomina, tria nomina)*** első tagja, a családon belül az „egyén" megkülönböztetésére szolgáló része (lásd még ***cognomen, nomen gentile).*** Kialakulása hosszú folyamatra megy vissza: kezdetben ugyanis az egyén megnevezésére csak egy nevet (lásd ***nomen)*** használtak, amelyből a név részeinek bővülésekor ***praenomen*** lett. Varró szerint a legkorábbi időkben mind a férfiaknak, mind a nőknek egyszerű, rövid nevük volt (vö. ***auctor incertus de praenominibus*** §2): ez utóbbiakét színekből (szem és haj színe: ***Rutilia, Caesallia, Rodacilla, Murrula, Búrra),*** illetve férfinomenekből (pl. ***Caia, Publia, Numeria)*** képezték. Vannak sorszámnevekből ***(Secundus - Secunda, Tertius - Tertia, Quartus - Quarta*** stb.) képzett személynevek is, amelyek eredetileg a családon belül a gyerekek világrajövetelének sorrendiségére vagy egymás közötti életkori viszonyukra ***(Minor, Maior)*** utaltak. Varró szerint mintegy 30 ***praenomen*** volt használatban. A Kr. u. 1-2. századtól kezdődően ***a praenomen*** használata egyre ritkább, és az egyén megkülönböztetésének szerepét a ***cognomen*** vette át: a család férfi tagjai ugyanazt a ***praenoment és nomen gentilét*** kapták.

praepositus sacri cubiculi - 1. Constantinus (legkésőbb azonban II. Constantius) uralkodása alatt létrehozott udvari hivatal elöljárója, aki állandó kapcsolatban volt a császárral, s ennek következtében rendkívüli hatalomra, tekintélyre és befolyásra tett szert. A ranglétrán a ***magister müitum*** és a ***magister officiorum*** között helyezkedett el. Beosztottai a ***cubicularii*** voltak, de hozzá tartozott pl. a császári ruhatár, uralkodói jelvények rendben tartásával megbízott tisztviselő is ***(comes sacrae vestis).***

praeses - („élen-, elöl ülni" ***apraesideo*** lat. igéből) a Kr. u. 2. századtól kezdődően a helytartók általánossá váló megnevezése, a Kr. u. 3. századtól hivatali cím is. Diocletianus és I. Constantinus közigazgatási reformjait követően a helytartók között a legalacsonyabb rangúakat jelöli. A késő római korban egy adott tartományon belül a katonai feladatokat ellátó helytartó ***(comes*** vagy ***dux),*** a polgári közigazgatási ügyek intézésével megbízott tisztviselő.

praetor - „elöljáró", „aki élen jár" (eredetileg ***pra(e)itor, apraeeo*** lat. igéből). Eredeti jelentésében (kb. Kr. e. 450-ig) a consulok megjelölésére szolgált, később a consulok „tehermentesítésére" különböző hivatalok élére neveztek ki ***praetorokat*** (pl. a bíráskodással megbízott ***praetor urbánust*** Rómában, aki a várost legfeljebb tíz napra hagyhatta el; a római polgárjoggal nem rendelkezők jogi ügyleteinek intézésére ***praetor peregrinust,*** aki Livius szavaival ***inter cives etperegrinos ius dicit).*** Számuk Augustus idején 10 és 16, később 12 és 18 között mozgott. Hivatali jelvényük (lásd ***ornamenta)*** a ***togapraetexta*** és a ***sella curulis*** volt. A consulokéval azonos hivatali hatalmat (lásd ***impérium)*** birtokló praetorok a császárkorban katonai feladatokat is elláttak, s gyakran töltöttek be helytartói tisztséget is. Rendelkezéseinek alapelveit a ***praetor*** az ún. „praetori rendelet"-ben (lásd ***edictum praetorium)*** hozta nyilvánosságra. Diocletianustól kezdve a magas hivatalok betöltésének előfeltétele lett a praetori hivatalok letöltése. Feladatkörük ekkortól főleg a különböző játékok - nagy anyagi terhekkel járó - előkészítése és lebonyolítása ***(cura ludorum)*** volt. Constantinus idején a praetori hivatal megtisztelő jellege megszűnt, s egyre inkább tehertétellé vált. Ezt a hivatalt Iustinianus elevenítette fel.

praetoriani - köztársaságkori eredetű *(extraordinarii),* Augustus korától (Kr. e. 2.) kezdve a római hadsereg állandó részét alkotó 9 csapattest *(praetoriae cohortes)* katonái (a szó jelentésére lásd *praetor).* 3 cohors Rómában, 6 pedig Itália más városaiban állomásozott. Parancsnokuk a két *praefectus praetorio* volt. Feladatukul szabták elsősorban a császár személyének és palotájának a védelmét, de harcban is bevetették őket. Kiváltságos helyzetüket különböző juttatásokkal fejezték ki a császárok: szolgálati idejük rövidebb volt, mint a légionáriusoké, zsoldjuk pedig magasabb. Rómában a *castra praetoriában* állomásoztak, és a politikai történésekben már a Kr. u. 1. század elejétől - parancsnokaikkal együtt - hatalmi tényezőként léptek fel, nevezetesen időről időre döntő szerepet játszottak a császárok kikiáltásában, letételében vagy a császár személyének elfogadásában (Didius Iulianus tőlük vásárolta meg a trónt egy árverés keretében!). 312-ben I. Constantinus feloszlatta a testőrgárdát.

pmetorii - lásd *senatori cursus honorum.*

praetura, praetor urbánus, praetor peregrinus - lásd *senatori cursus honorum.*

primicerius - a viasszal bevont írótáblák tetején elsőként megnevezett személy, *aprimus, -a, -um* („első", lat.) és a *cera* („viasz", lat.) szavak összevonásából. Tulajdonképpen: „elöljáró, főnök, listavezető".

primuspilus - („első lándzsás", lat.) a római légiókban szolgáló 60-60 *centurio* közül minden egyes cohors „rangidős" centuriójának megjelölése (légiónként összesen 10), akik a cohorson belül a 6-6 centuria közül az első centuria első manipu/usának első csatasorában álltak. A cohorsonkénti 1-1 „rangidős *centurio"* között is szigorú rangsor uralkodott: a legmagasabb rangú a *cohors prima* századosai közül az első *manipulus* első csatasorának a századosa volt. A *cohors prima* másik 4 centuriójának a neve: *princeps, hastatus, princeps posterior, hastatus posterior* volt. Az első cohors *primuspilusínak* elvileg lehetősége volt a lovagrendbe való felemelkedésre, gyakorlatilag azonban nagyon kevesen jutottak be ezen az úton a lovagrendbe.

princeps - „sorrendben az első", „első a sorban" *(primus* = „első" és *capere* = „elvesz", „megragad", lat.). A köztársaságkori szerzők általában az általuk ismert világ különböző népeinek, államainak az „első emberét" nevezték prtncepsnek, míg Rómán belül néhány kiemelkedő politikust, hadvezért jelöltek így (pl. Scipio, Pompeius). Augustus is erre a köztársaságkori fogalomra nyúlt vissza, amelyet a „senatus első embereként" *(princeps senatus)* mint a „köztársaság helyreállítója" *(restitutor reipublicae)* valós hatalmi tartalommal töltött meg. Joga volt a senatust összehívni, írásos javaslatot tenni, sőt pénzverési joga is volt. Igazi hatalma azonban a proconsuli hatalmon (lásd *impérium)* alapult. Uralmi rendszere *(principatus)* kb. három évszázadon át fennmaradt, majd felváltotta a *dominatus. A* provinciákban *princeps* volt a megjelölése a romanizált bennszülött lakosság saját soraiból kinevezett elöljáróinak is.

princeps iuventutis - „első az (arisztokrata) ifjúság soraiban", lat. Eredetileg az arisztokrata ifjúság körében megrendezett lovasjátékok *(transvectio equitum)* vezetőjét, később az ígéretesnek gondolt fiatalokat nevezték így. Augustus örökbe fogadott - és saját örökösének kiszemelt - fiait, Gaius és Lucius Caesart (akik valójában M. Vipsanius Agrippa gyermekei voltak) is ezzel a megtisztelő címmel ruházták fel a római lovagok (Kr. e. 5 és 2). Ettől kezdve ez a cím a trónörökösök titulaturájában is szerepel. Utolsó ilyen említése Flavius Gratianus és II. Valentinianus hivatalos címei között mutatható ki.

proconsul - senatori rangú római polgárok által elérhető legmagasabb hivatal. Általában a consuli tisztséget követően töltötték be - kivéve senatusi provinciák helytartóit -, és valamely gazdasági és/vagy katonai szempontból jelentős tartomány helytartói és hadseregparancsnoki feladatkörét jelentette. A tetrarchia korától kezdve Achaia, Asia és Africa provincia rendelkezett proconsuli rangú helytartóval. A proconsuli hatalomra *(impérium*

proconsulare) támaszkodva szilárdította meg a helyzetét Augustus, és ezt a címet a későbbi császárok is feltüntették titulaturájukban.

procurator - „intéző", „kormányzó" *(procuro* = „valaminek a gondját viselni", „valamivel törődni", lat.). Augustus, a köztársaságkor vagyonos arisztokratáihoz hasonlóan, vagyonát és birtokait rabszolgák és szabadosok révén igazgatta, akik *procuratorl* minőségben álltak a császári magánvagyon élén. Ezzel egyidejűleg lovagrendűekből létrehozott egy *procuratoú* hivatalnokréteget, amely az államigazgatás ügyeiről „gondoskodott". Bérezésük alapján több kategóriájukat különböztetjük meg *(sexagenarü, centenarii, ducenarii, trecenarii).* Számuk Philippus idején 177-re emelkedett (az Augustus-kori 23-ról), és elsősorban a pénzügyek, ércbányák, a pénzverés stb. irányításával foglalkoztak, de kisebb provinciák (pl. Noricum, Alpes Cottiae) helytartói tisztségét is betölthették. Lásd még *lovagrendi cursus honorum.*

propraetor - praetori rangú, a praetor helyett *(pro praetore),* annak megbízásából fellépő és intézkedő, de a *praetor* hivatalával nem rendelkező római tisztviselő (lásd még *legátus, praetor).*

protectores - „védelmező", „testőr" *(protegeré* = „betakar", „megvéd", „elrejt", lat.). A késő római korban tiszti kadétokból álló csapat katonái, akikből csapatparancsnokok lettek *(protectores domestici). A protectores* soraiból kerültek ki a császári testőrök *(protectores divini lateris)* is.

provincia - a korai köztársaságkorban meghatározott időre valamely hivatalnok hatáskörébe utalt területet, a Kr. e. 3. századtól pedig az - Italián kívül - meghódított területeket jelentette (tartomány). Róma két első provinciája Sardinia és Corsica volt. Közigazgatásukat a *praetor,* pénzügyeiket a *quaestor* irányította. Kr. e. 27-ben a tartományokat senatusi vagy császári fennhatóság alá sorolták. Bár ezen a beosztáson idővel változtatásokat eszközöltek, az újonnan meghódított tartományok szinte mindig császári igazgatás alá kerültek. A senatusi provinciák élén az egy évre kinevezett *procónsul,* a hadsereggel ellátott császári tartomány élén pedig a consuli vagy praetori rangú császári *legátus (legátus Augusti pro praetore),* illetve - főleg a fegyvertelen tartományok *(provincia inermis)* esetében - a lovagi rangú *praefectus* (valamint *procurator) állt.* Diocletianus közigazgatási refomjainak következtében a provinciák területe alaposan lecsökkent, számuk viszont csaknem háromszorosára emelkedett (lásd még *dioecesis).* Helytartójuk ekkortól *praeses, corrector, consularis, procónsul* volt.

publicum portorium Illyrici - a hatalmas területet magába foglaló Illyricum vámkörzetének a neve a római korban. Pannonián kívül ide tartozott Eszak-Italia, Raetia, Noricum, Dalmatia és Moesia superior.

quaestor - „vizsgáló", pénzügyi tisztviselő a római korban *(quaerere* = „keres", „felkutat", lat.). A senatori hivatali pályafutás *(cursus honorum)* legalacsonyabb lépcsőfoka. Sulla korában 20, Caesar idején átmenetileg 40 *quaestor* felügyelte az államkincstárat Rómában *(quaestor aerarii populi Romani),* a provinciákban pedig a tartományok pénzügyeit. Miután a pénzügyek szinte kizárólag a császár személyes felügyelete, illetve az általa a pénzügyek intézésével megbízott lovagrendi hivatalnokok kezébe kerültek, a quaestorok gazdasági szerepe is csökkent. A késő római korban leginkább udvari ügyek irányításával bízták meg őket (lásd még *quaestor sacri palatii).*

quaestor sacri palatii - „a szent palota quaestora", lat. I. Constantinus idején létrehozott quaestori hivatal a császári udvarban. Idővel a birodalmi igazságügyi teendőket látta el, de feladatköréhez bizonyos bírói jogkör is társult. Ugyanezt a hivatalt jelentette a *quaestor aulae, quaestor intra palatium* elnevezés is.

quaestura, quaestor urbánus, quaestor provinciáé, quaestor Augusti, quaestor candidatus - lásd *senatori cursus honorum.*

quattuorvir ad aerarium - valamely városi közösség városi pénztárának felügyeletét ellátó, 4 főből álló felügyelőtestület.

quattuorvir viarum curandarum - lásd *senatori cursus honorum.*

rationalis - Tiberius idején hozták létre a császári kincstár *(fiscus Caesaris)* igazgatására az *a rationibus* pénzügyi hivatalt, amelyet Hadrianus koráig főleg császári „szabadosok" (lásd *liberti)*, attól kezdve pedig mindinkább lovagrendi *procuratorok* (lásd *procurator)* töltöttek be. A 2. század végétől kimutatható a *rationalis* elnevezés, amely a késő római korig fennmaradt. A császári udvarban pl. a *rationalis reiprivatae* a császári magánvagyon ügyeit intézte. A *rationalis summae rei* tisztségére lásd *comes sacrarum largitionum.*

res publica - „közügy", lat., az állam megjelölésére használt összetett kifejezés, tulajdonképpen „köztársaság". A római történelemben a római királyok elűzésétől (legendás dátuma szerint Kr. e. 510) Augustus hatalomra kerüléséig (Kr. e. 31/27) terjedő időszakot nevezzük a „római köztársaság korának". A későbbi császári propagandában többször felbukkan a „köztársaság visszaállításának" képe *(restitutio rei publicae),* ez azonban - főleg Augustus idején - a köztársaság fenntartásának látszatába burkolt, fokozatosan megszilárduló egyeduralmatjelentette. A késő római korban a városi közösségeket nevezték *res* pub/i'cáknak (vö. *polis,* gör.).

riparienses - a késő római korban a határvédő csapatok egy fajtájának a neve *(ripa* = „folyópart", innét „folyami, természetes határvonal"). Lásd *limitanei.*

sacrum - latin nyelvű oltárokon előforduló kifejezés, a *sacer, -cra, -crum* („szent", lat.) melléknévből képzett főnév. Jelent valamely istenséggel kapcsolatos és ilyen értelemben szent, megszentelt tárgyat, szentélyt, de jelentheti az isteneknek bemutatott áldozatot, istentiszteletet is. A szöveggyűjteményben „valamely istennek állított oltár" értelemben fordítottuk, noha nem csak magára oltárra mint az istennek felajánlott fogadalmi ajándékra, hanem az oltáron rendszeresen bemutatott áldozatra is vonatkozik.

salii - „ugrálok", „táncolók" *(salire* = „ugrani", „táncolni", lat.). Latiumban, különösen pedig Rómában valamelyik hadisten (talán Mars) szolgálatában álló ősi papi testület tagjai. A hagyomány szerint Numa király hozta létre a Marsot szolgáló 12 fős *Salii Palatini* testületét, Tullius Hostilius pedig - az ugyancsak 12 fős - *Salii Collini* testületét, amely Quirinus szolgálatában állt. A papi testületek tagjai patrícius származású, egészséges, feddhetetlen előéletű, római polgárjoggal rendelkező egyének lehettek, akiknek szülei a kinevezésük *(adlectio)* időpontjában még életben voltak. Mars tisztelete miatt óriási tekintélynek örvendtek a közéletben. Minden év márciusában és októberében (azaz a hadviselésre alkalmas évszak beköszöntekor és lezárulásakor) Rómában kultikus felvonulást tartottak. Ennek pontos útvonala ugyan nem ismert, azonban bizonyos, hogy érintették a Forum Romanumot és a Capitoliumot. A felvonulás során sajátos öltözéket viseltek: piros *tunica,* mellvért, köpeny *(trabea),* csúcsos sisak *(apex)* és az ősi pajzs *(ancile),* amely a hagyomány szerint Numa király idejében az égből hullott alá, és Róma állami jólétének a biztosítéka volt (ezért 11 másolatot készítettek róla, és őrzésére hozták létre ezt a papi testületet). A felvonulás során a pajzsokat lándzsával ütögették, és a felvonulási út egyes pontjain megállva fegyveres kartáncot *(tripudium, amtruare)* mutattak be, miközben - a Varró korában már érthetetlen szövegű - dalokat *(carmen Saliare)* énekelték.

Saturnalia - Saturnus isten tiszteletére évenként megrendezett ősi ünnep *(Feriae Saturno),* a római naptár egyik legjelentősebb ilyen jellegű eseménye (december 17.) és egyben a Forum Romanumon álló *Templum Saturni* felszentelésének a napja. A földműveléshez erősen kötődő Róma korai időszakában a természet megtisztulásának és újramegerősödésének volt az

ünnepe, amely az ***Arvales fratres*** hivatali évének a kezdetét is jelentette. A Kr. e. 3. században már csak néhány család ünnepelte, 217-ben azonban feleleventették, és látványos népünnepélyt rendeztek Rómában - ezután egészen a 4-5. századig fennmaradt. A kereszténység sok elemét átvette a karácsony megünneplésében.

scholae Palatinae - az udvari csapatokból Diocletianus idején létrehozott testőrség, amely két, egyenként 500 fős lovasegységből állt (az egységek számát később megemelték). Nevét arról az oszlopcsarnokkal ellátott épületről kapta, amelyben elszállásolták őket.

scrinium - lásd ***magister scrinii.***

senatori cursus honorum - a senatori rend ***(ordo senatorius*** vagy ***primus ordo,*** illetve ***amplissimus ordo)*** tagjai által folyamatos továbblépés útján betölthető hivatali tisztségek meghatározott törvényszerűségeket követő egymásutánisága. Évente 20-20 senatori rangú ifjú kezdhette meg hivatali pályafutását a legalacsonyabb, polgári jellegű hivatalokkal: ez volt a ***vigintiviratus,*** amelyet Cicero ***De legibus*** c. művében ***magistratus minoresnek*** nevezett. Közülük 10 a ***decemviri stlitibus iudicandis*** nevű bírói testület tagja volt, 3 fő a ***triumvir monetalis auro argento aereflandoferiundo,*** azaz a pénzverde-felügyelő tisztségét töltötte be, 4 fő a Róma városi utak gondozásával volt megbízva ***(quattuorvir viarum curandarum),*** 3 fő pedig az ítéletek végrehajtásánál voltjelen ***(triumvir capitalis). A vigintiviri*** között a ***triumvir monetalis*** tisztsége örvendett a legmagasabb megbecsültségnek: az ezt a tisztséget betöltő senatori ifjak rendszerint továbbléptek a hivatali ranglétrán. A ***vigintiviratust*** követően - ahhoz, hogy a senatus tagjai lehessenek - 1 évet hadseregben kellett szolgálniuk ***tribunus militum, tribunus laticlavius vagy sevir (turmae) equitum Romanorum*** minőségben. Ezután a ***quaestura*** következett, amelyet 25 éves kortól lehetett évente 20-20 főnek megpályáznia. A betölthető ***quaeston*** tisztségek a következők voltak: ***quaestor urbánus, quaestor provinciáé, quaestor Augusti, quaestor candidatus, ab actis senatus. A*** senatori rendi ifjak a ***quaestura*** betöltése után lehettek a ***senatus*** (lásd ***senatus)*** tagjai: erre évente 20 fő számára nyílt lehetőség a ***cursus honorum*** részeként, és ehhez jött még évente 2-3 soron kívüli felvétel ***(adlectio),*** pl. lovagrendiek számára. A ***senatusí*** tagság alsó vagyoni határa 1 millió sestertius volt. Plebeius származású ***senator*** be kellett, hogy töltse a ***tribunus plebis,*** illetve az ***aedilis plebis*** tisztségét, míg a patrícius származásúak számára az ***aedilis curulis*** tisztsége volt előírva. 30 éves kortól ***apraeturára*** pályázhattak (pl. ***praetor urbánus, praetor peregrinus, praetor supremarum). A*** praetorviselt senatori rangúak ***(praetorii)*** az alábbi tisztségeket tölthették be: ***proconsul*** (senatusi provinciában), ***legátus Augusti pro praetore*** (császári provinciában), ***legátus pro praetore, legátus legionis, curator aedium sacrarum, curator operum locorumque publicorum, praefectus frumenti dandi, praefectus aerarii Saturni, praefectus aerarii militaris, curator reipublice*** vagy ***curator civitatis.*** Ezután következett a senatori pályafutás csúcsa, a consuli tisztség betöltése, amelyen belül a ***consul designatus, consul ordinarius*** és a ***consul suffectus*** hivatalát különböztetjük meg. A consulviselt senatorok ***(consulares)*** tovább emelkedhettek a ranglétrán, és a senatori rend legmagasabb tisztségeit tölthették be: Asia és Africa senatusi provincia helytartói ***(proconsul), legátus Augusti pro praetore*** (császári provinciában), ***consularis, consularis regionis Italiae, iuridicus per Italiam regionis, curator aedium sacrarum, curator operum locorumque publicorum, curator aquarum, curator riparum et alvei Tiberis, curator alvei Tiberis et riparum et cloacarum urbis, curator viarum ex senatus consulto, praefectus urbi, comes Augusti, censor. A*** senatori hivatali pályafutásban előfordul, hogy valaki - kivételes érdemei elismeréseképpen - újból ***consul*** lett. Voltak olyan papi hivatalok, amelyek betöltése a senatori rend tagjainak volt fenntartva: pl. ***pontifex, pontifex maximus, decemvir sacris faciundis, quindecemvir sacrisfaciundis, septemvir epulonum, fiamén Dialis, fiamén Quirinalis, salius, sodalis Augustalis, virgo Vestalis, virgo Vestalis maxima*** stb. A senatorok hivatalos címe, megszólítása ***vir clarissimus,*** a Kr. u. 4. században pedig ***clarissimus et spectabilis vir,*** illetve ***clarissimus et inlustris vir*** volt. Constantinustól kezdve a lovagrendi és a

senatori *cursus honorum* közötti különbségek megszűntek, és már csak egyetlen, mindkét rend számára közös hivatali ranglétra létezett.

senatus - Róma korai időszakában a vének tanácsa *(senex* = „idős", „koros", lat., vö. *gerousia,* gör.) a király mellett, később a római állami közélet egyik legfontosabb testülete. Eredetileg a születési arisztokrácia nemzetségfői *(patres* = „atyák", lat.), illetve azok leszármazottai (lásd*pátriái)* voltak a tagjai *{patres conscripti* = „összeírt atyák", lat.). A senatus tagjai megfelelő anyagi háttérrel is rendelkező, valamely közhivatalt betöltött és annak alapján rangsorolt személyek voltak, általában élethosszíglan. A consulok által összehívott testület élén *aprinceps senatus* állt. Bár törvényhozó és végrehajtó hatalommal nem rendelkezett, amiatt, hogy itt összpontosult Róma állami életének óriási tapasztalata, döntő szerepe volt a közélet menetének irányításában: a senatus erősítette meg a törvényeket, ellenőrizte a tisztviselőket, irányította a külpolitikát, tartotta kézben a pénzügyeket és a vallási életet, és határozatokat hozhatott *(senatus consultum,* amely a 2. századtól felváltotta a népgyűlési határozatokat). Összetétele és tagságának a száma időről időre változott (100, 300, 600, sőt Caesar alatt egy ideig 900, a késő római korban 2000). A római császárkorban ugyan tekintélye megmaradt, politikai hatalmától azonban fokozatosan megfosztották. A meghatározott hivatali ranglétrát végigjáró senatorok közül kerültek ki sok esetben a közhivatalok vezetői, a tartományok helytartói, a légiók parancsnokai (bár a legfontosabb, „bizalmi" tisztségekhez a császárkorban nem juthattak; pl. *praefectus Aegypti, praefectus praetorio,* lásd *praefectus). A* 3. századtól (Gallienus uralkodásától) kezdődően a katonai pálya bezárult előttük, és a senatus csak mint nagy tekintéllyel és régi hagyományokkal rendelkező testület létezett tovább. Az igazi döntés ekkortól a császár tanácsadó testületének (lásd *consilium principis, consistorium)* a kezébe került. I. Constantinus a keleti birodalomrész újonnan alapított fővárosában, Constantinopolisban is létrehozott egy „másodrangú" senatust. Róma senatusa a késő római korban a *praefectus urbi* mellett működő tanácsadó testületté degradálódott. Míg a római senatus utolsó említését 580-ból ismerjük, a keleti senatus 1453-ig fennmaradt.

septemviri epulonum - senatori rendiekből álló papi testület neve Rómában, amelynek feladata a Capitoliumon Iuppiter tiszteletére évenként rendezett ünnepi lakoma *(epulum Iovis),* valamint egyéb, pl. ünnepi játékok alkalmával adott lakomák szervezése volt.

sestertius - római pénz *(semis* és *tertius* = „harmadfél", azaz $2V_2$, lat.), értéke egyenlő volt 4 asszál, és egynegyede volt a Kr. e. 210 k. bevezetett ezüstéremnek (lásd *denarius).* A köztársaságkorban ezüstből verték (súlya 1 *scripulum* = 1,137 g volt), és csak a Kr. e. 1. század közepén kezdték sárgarézből kibocsátani (súlya kezdetben 1 *uncia* = 27,3 g volt, de Diocletianus koráig fokozatosan csökkent). A dénárt megelőzően - és a dénár használatával párhuzamosan - *sestertius* volt az alapvető súlymérték. Rövidítése az érmeken kezdetben IIS, később HS volt. Decius és Postumus korától dupla sestertiusokat is vertek. A görög nyelvben *tetrassar(i)on* vagy *noummos* (lat. *nummus)* néven honosodott meg.

sevir *(turmae) equitum Romanorum* - lásd *senatori cursus honorum.*

sexagenarii - lásd *lovagrendi cursus honorum.*

speculatores - a *speculatores* egyéni kémek voltak (légiónként 10-10), szemben a csapatba szervezett felderítőkkel (lásd *exploratores)* és az eredetileg gabonabeszerzéssel megbízott, kapcsolataik és utazásaik révén kémkedéssel megbízott hírszerzőkkel (lásd *frumentarü).*

spoliarium - az *amphitheatrumhoz* tartozó helyiség, ahol a gladiátorok átöltöztek, illetve amelyben a súlyosan sebesült és harcképtelenné vált gladiátorokat megölték és megfosztották ruházatától, fegyverzetétől (a *spolium,* „lenyúzott vagy levetett állatbőr", valamint „zsákmányolt fegyverzet" lat. szóból).

supernomen vagy *signum* - kezdetben a római plebeiusok körében állított nem hivatalos felira-

tokon feltűnő név, tulajdonképpen „becenév", hivatalosan nem a ***nomina*** része. Érdekessége, hogy gyakran nők esetében is hímnevű neveket használtak. A Kr. u. 3. századtól kezdődően minden társadalmi rend és réteg körében általánosan elterjed a használata, és Kr. u. 4. századtól a sírfeliratokon is általános lesz. Általában valamilyen szókapcsolat vezeti be: pl. ***iáéra, idemque, sive vagy qui et (vocatur), qui et ductus/ducta est.***

taurobolium - (lat., ***taurobolion,*** gör.) rituális bikaáldozat, amely kimutatható a Kr. e. 1. századtól kezdődően görög területeken, nagy szerepe azonban Kybelé és Mithras kultuszában volt. A beavatandó ***(tauroboliatus)*** egy gödörben helyezkedett el, fölötte pedig feláldozták a bikát, amelynek vére testére és ruhájára folyt. Egyes elképzelések szerint a bikaáldozat eredete az újraszületésbe vetett hitben gyökerezett (CIL VI 510: ***taurobolio in aeternum renatus),*** mások szerint a spirituális megtisztulással állt összefüggésben.

tessera hospitalis - „vendégbaráti szerződés tábla", lat. Valamely közösség és magánszemély, illetve annak családja között kötött, a közösség ***magistratusai által*** jóváhagyott hivatalos szerződés, amely rögzíti a szerződő felek egymással szembeni jogait és kötelezettségeit. Hispánia területéről ismert nagy számban a ***cliens-patronus*** viszony létesítésének ez a formája.

tetrarchia - „négy uralkodó hatáskörébe tartozó terület" (gör., innét lat.). ***Tetrarchésnek*** nevezték egyrészt a görög (és a makedón) hadseregben a négy egységből ***(lochoi)*** álló, 16-16 fős lovascsapat ***(tetrarchia hippiké)*** parancsnokát, másrészt pedig Thessalia négy nagy körzetének ***(Thessaliotis, Pelasgiotis, Hestaiiotis*** és ***Phthiotis)*** vezetőjét. Kis-Ázsia területén a galaták 3 nagy törzsét telepítették le hasonló módon szervezett 4 körzetben. A hellenisztikus utódállamok területén is megszokott elnevezés volt a több uralkodó által közösen irányított területek és uralmi forma megjelölésére (pl. Augustus is megerősítette Heródes Antipast mint ***tetrarchát*** Galileia területén). A római birodalomban Diocletianus hozta létre azt a - rövid életű - uralmi rendszert, amelynek értelmében a birodalom területét négy ***tetrarches*** (gör., vagy ***tetrarcha,*** lat.) között osztották fel, akik közül 2 magasabb rangú (lásd ***augustus)*** és két alacsonyabb rangú (lásd ***caesar)*** volt.

titulatura - a császár nevéhez kapcsolódó hivatali címek, tisztségek („titulusok") sora a római kori feliratokon.

trecenarü - lásd ***lovagrendi cursus honorum.***

tria nomina - (lat., „három név") a római polgárjoggal rendelkező egyénnek három neve volt: (lásd) ***praenomen,*** (lásd) ***nomen gentile,*** (lásd) ***cognomen,*** amelyek hosszú fejlődés során alakultak ki az adott személy megnevezésére szolgáló egyetlen névből (lásd ***nomen).*** A Kr. e. 45-ben elfogadott ***lex Iulia municipalis*** már előírta a vagyonbecslést ***(census)*** végrehajtó tisztviselőknek, hogy a nyilvántartásba vettek ***praenomenét, nomen gentiléjét,*** apjuk vagy ***patronusuk*** nevét, trt'ousba való besorolását, illetve ***cognomeneit*** is írják fel. A Kr. u. 2. századtól a ***praenomen*** használata egyre ritkább lesz.

tribunicia potestas - a néptribunusi hatalom ***(tribunus plebis*** = „néptribunus" ***éspotestas*** = „hatalom", „hatáskör", lat.), a patríciusok és magistratusok plebeiusokkal szembeni túlkapásainak ellensúlyozására a köztársaságkorban létrehozott intézmény. Igazi hatalma - és pontosan rögzített hatásköre - a rendi küzdelmek idején alakult ki. Személyük szent és sérthetetlen volt ***(sacrosanctitas),*** joguk volt a senatusi határozatokat „megvétózni" ***(veto-'pg*** és tus ***intercessionis),*** felhívták a népgyűlést a népgyűlési határozatok ***(plebiscita)*** elfogadására. Idővel részt vehettek a senatus ülésein, sőt a 2. pun háború idején összehívhatták a senatust, Kr. e. 149-től pedig hivataluknál fogva a senatus tagjai voltak. Sulla megnyirbálta hatáskörüket, de Pompeius és Crassus visszállította eredeti hatalmukat. Augustus - felismerve az egyenlőségen alapuló néptribunusi tisztségben rejlő hatalmi lehetőségeket - a korlátozott

időre szóló és a collegialitas elvén alapuló hivatalok helyett az 5-10 évenként meghosszabbított és egyedül gyakorolható *tribunicia potestast* szerezte meg fokozatosan magának (Kr. e. 23-ban kapta meg a *sacrosanctitast).* Ettől kezdve a császári titulaturában a „hivatalban eltöltött évek számát" - azaz az uralkodási éveket - a *tribunicia potestas* évei számának évenkénti megadásával tüntették fel. Bár még a *Codex Theodosianus* is említi ezt a tisztséget, a népgyűlés megszűnésével a *tribunicia potestas* politikai tartalma is megszűnt.

tribunus - római tisztviselők, katonai parancsnokok címe *(tribus* = eredetileg a szabad római polgárok három törzsének vagy törzsi körzetének *[Ramnes, Tities, Luceres]* az elöljárói, lat.), akik különböző hivatalokat töltöttek be a katonai, a polgári és a vallási élet számos területén: *tribunus aerarii* - eredetileg a hozzá tartozó katonai körzetből *(tribus)* származó katonák zsoldjának a kifizetésével megbízott *tribunus; tribunus consulari potestate* - consuli hatalommal felruházott tribunus; *tribunus militum legionis* - a legioparancsnok (lásd *legátus)* helyettesei (összesen hat); *tribunus cohortis* - lásd *auxilia* és *cohors; tribunus numeri* - a késő római korban az általánosan numerusnak nevezett segédcsapatok parancsnoka (lásd *numerus); tribunus plebis* - lásd *tribunicia potestas.*

tribunus militum, tribunus (militum) legionis angusticlavius, tribunus (militum) legionis laticlavius - lásd *lovagrendi cursus honorum.*

tribus - a hagyomány szerint Róma territóriumának tn'ousokra osztását Servius Tullius hajtotta végre. Minden egyes római polgár ahhoz a tribushoz tartozott, ahol lakóhelye volt. A Római Birodalom terjeszkedésével alakult ki a Kr. e. 3. század közepe táján a birodalom fennállásának végéig változatlan számban megmaradó 35 tribus. Ebből 4 városi, 31 pedig vidéki tribus volt *(tribus urbanae,* illetve *tribus rusticae).* A legkorábbi tribusnevek régi nemzetségnevekből alakultak ki *(Aemilia, Claudia, Cornelia, Fabia tribus* stb.), másokat helynevekből képeztek (pl. *Aniensis, Arniensis, Esquilina, Falerna tribus* stb.). A Kr. e. 2. századtól kezdve római polgárjoggal rendelkező férfiak nevében megadják a tribusba való besorolást is, *afdiatio* és a *cognomen* között, sőt a Kr. e. 45-ben elfogadott *lex Iulia municipalis* már előírta a vagyonbecslést *(census)* végrehajtó tisztviselőknek, hogy a nyilvántartásba vettek *praenomene, nomen gentiléje, filiatió]a* mellett a *tribusba* való besorolását, illetve *cognomeneit* is írják fel. A római császárkorban a tribusba sorolás megadása annak feltüntetésére szolgált, hogy a megnevezett rendelkezett-e római polgárjoggal vagy sem. A *constitutio Antoniniana* (Kr. u. 212 k.) kiadását követően a tribusba sorolás és feltüntetése elveszítette jelentőségét, Diocletianus korától kezdve pedig feliratokon már nem tüntetik fel.

triumphus - „diadalmenet", „győzelmi felvonulás" az ókori Rómában *(ter* = „háromszor" és *pes* = *„láb",* eredetileg „három lépésből álló tánc" [vö. *tripudium],* lat.). „Igazi győzelem" *(victoria iusta)* kivívása után a senatus engedélyezte, hogy a győztes hadvezér trtumpnusszal ünnepelje diadalát. A győzelmi menet a Mars-mezőről *(campus Martius)* indult, és a Forum Romanum érintésével - miközben mindvégig a nép üdvrivalgása kísérte - a Capitoliumig tartott. Az ünnepi öltözéket *(toga purpurea, túnica palmata,* babérkoszorút, nemesi jogart *[scaeptrum])* viselő, pirosra festett arcú, négy lóval vontatott díszkocsiban *(quadriga)* felvonuló *triumphator* mellett részt vettek a diadalmenetben a köztisztviselők és a senatus tagjai, felvonultatták a hadizsákmányt *(manubiae). A* diadalmenet záróaktusa a nép és a hadsereg megvendégelése és megajándékozása volt (lásd még *ovado).* Augustustól kezdve a *triumphus* megtartása a császári család tagjainak a kiváltsága volt, és a győztes hadvezérek ekkortól csakis a győzelmi jelvényekre tarthattak igényt (lásd *ornamenta).*

triumvir capitalis - lásd *senatori cursus honorum.*

triumvir monetalis aere auro argento fiando feriando - lásd *senatori cursus honorum.*

triumvirátus - „három férfiból álló testület" (lat., néha tresvin'). Rómában egyrészt a hivatali pályafutás *(cursus honorum)* részét képező egyes hivatalok neve (pl. a pénzverés irányításával

megbízott három főből álló testület, a *tresviri aere argento auro flando feriundo;* a *tresviri* [vagy *triumviri] capitales* és *triumviri nocturrd* - lásd még *vigües),* másrészt pedig rendkívüli esetben rendkívüli feladatkörrel a szokásos egyéves hivatali időnél hosszabb időre megbízott állami tisztviselők háromfős testületének a neve (pl. *triumviri agris dandis assignandisque,* a földbirtoktulajdon kijelölésére és kiosztására létrehozott hivatal az újonnan alapított coloniákban). Ez a hivatal a „köztársaság megmentésére létrehozott három férfiból álló testület" *(triumviri reipublicae constituendae)* révén vált ismertté. Bár az ún. „első triumvirátus" (Kr. e. 60-ban, Caesar, Crassus és Pompeius érdekszövetsége) csak magánjellegű megegyezésnek tekinthető, a Kr. e. 43 novemberében Antonius, Lepidus és Octavianus (a későbbi Augustus) között 5 évre létrehozott (majd 37-ben további 5 esztendőre meghosszabbított) „második triumvirátus" hivatalos törvénnyel (a *lex Titia* által) - igaz, csak utólag - megerősített, az alkotmányosság látszatába burkolt érdekszövetség volt.

verna - rabszolga szülőktől *(servi)* a rabszolgatartó *(dominus)* háztartásában *(família)* született gyermek. Minthogy szülei nem számítottak „személyeknek", hanem „dolognak" *(res),* törvényes házasságot *(conubium)* sem köthettek, hanem élettársi viszonyban *(concubinatus)* éltek. Az ebből a kapcsolatból született gyermekeknek nem volt törvényesen elismert apjuk *(páter),* hanem - mint tulajdonával - a *dominus* rendelkezett felettük.

Vesta - a szabinok által is tisztelt (de másképp nevezett) ősi római istenség, az állami tűzhely istennője. Az állam jólétét jelentő, örök tűzzel táplált „állami tűzhely" őrzésével - a *Forum Romanumon álló* Vesta-templomban *(aedes Vestae)* - a Vesta-papnőket bízták meg, akiket már gyermekkorukban kiválasztottak erre a feladatra. Szüzességi fogadalmat tettek, amelynek megszegéséért elevenen való eltemetés volt a büntetésük. A Vesta-papnők, akik rendszerint harminc éven át látták el szolgálatukat, nagy tiszteletnek örvendtek; ha például elítélt személy Vesta-papnővel találkozott, mentesült büntetése alól.

vexillationes - „különítmény" *(vexillum* = „hadijelvény", a római hadsereg legrégebbi jelvényének nevéből, lat.). Általában valamely nagyobb csapatról leválasztott, valamilyen célból (pl. *expeditio,* munkavégzés stb.) elvezényelt alegység megjelölése, amely saját csapatjelvénye *(vexillum)* és parancsnoka alatt teljesített szolgálatot. A speciális feladat elvégzése után rendszerint visszatért eredeti állomáshelyére és eredeti csapatához. A késő római korban *vexillationesnek* nevezték az olyan csapatokat, amelyekben a gárdalovasság és a csapatparancsnokhoz tartozó lovasság össze volt vonva. A *vexillatio* parancsnokának rangja megegyezett az elvezénylés előtt az eredeti csapattest élén viselt katonai ranggal (pl. *tribunus, praefectus* stb.). Időnként felbukkan a hadijelvény hordozója *(vexillarius)* is mint csapatparancsnok.

vicarius - eredetileg a hivatalnokokat, tiszteket helyettesítő tisztviselők általános megjelölése (a vicis, „hivatal, tisztség, állás" lat. szóból). A Kr. u. 3. századtól a helytartókat helyettesítő lovagrendi *procuratorok* neve. A Kr. u. 4. században Diocletianus közigazgatási reformjait követően a *praefectus praetoriók* helyettesei, megbízottai voltak, akik a *dioecesisek* élén álltak. Hivatalos címük, megszólításuk *vir clarissimus,* a Kr. u. 4. század végén *vir spectabilis* volt.

vigües - „éjjeliőrök" *(vigere* = „jó erőben lenni", „egészségnek örvendeni", ebből „ébernek lenni", lat.). Bár az éjszaka nyugalmának megőrzésére, a tűzesetek megelőzésére már korábban is létezett hivatal *(triumviri nocturni, triumviri capitales),* Augustus idején - a Kr. e. 23-ban kitört nagy tűzvészt követően - létrehozták a 600 felszabadított rabszolgából álló „tűzoltóságot". Kr. e. 6-ban átszervezték: létszámát 7000-re emelték, cohorsokba szervezték, élére pedig kinevezték a *praefectus vigilum* tisztséget viselő parancsnokot (lásd még *praefectus).* Zűrzavaros időkben a rendőrség szerepét is ellátták, és ilyenkor a *praefectus urbi* alá tartoztak. Septimius Severus korától kezdve a római hadsereg részének tekintették őket.

vigintiviratus - lásd *senatori cursus honorum*.

vilicus - gazdasági ügyek intézésével megbízott, általában alacsony jogállású tisztviselő (rabszolga vagy felszabadított rabszolga). *Vilicus* volt egyrészt az alapítványok pénzügyeit kezelő tisztviselők, másrészt a vámállomásokon a vámszedést végző császári alkalmazottak vagy a vámokat bérlők (conductores) által munkába állítottak megjelölése is.

vir clarissimus, vir inlustris, vir spectabilis - lásd *senatori cursus honorum*.

vir egregius, vir eminentissimus, vir perfecdssimus - lásd *lovagrendi cursus honorum*.

TÖRTÉNETI ÉS IRODALMI MŰVEK, JOGI FORRÁSOK

Ailios Aristeidés: *Eis Rhómén* 3.26., 5.2.32., 5.2.33.

Ammianus Marcellinus: *Resgestae* 3.81., 5.2.48.

Appianos: *Rhómaikón emphylión* 4.2.11., 4.2.14., 4.2.15., 4.3.4., 4.6.6., 4.6.7., 4.6.8., 4.6.9., 4.6.10., 4.6.18., 4.6.19., 4.6.20.

Aurelius Victor: *Históriáé abbreviatele* 5.2.43., 5.2.46., 5.2.47.

Caesar: *Commentarii de bello Gallico* 1.28., 5.1.37., 5.1.38.

Cassius Dio: *Rhómaiké história* 4.3.10., 4.6.35., 4.6.36., 5.1.33., 5.2.13., 5.2.14.., 5.2.18.

Cato: *De agri cultura* 1.24., 1.26.,3.5., 3.8., 3.9., 3.18., 4.2.2., 4.2.3.

Censorinus: *De die natali* 1.10.

Cicero: *De officiis* 3.4., 5.1.10.

Cicero: *In M. Antonium oratio Philippica V* 5.2.8.

Codex Theodosianus 1.49., 1.50., 1.51., 1.52., 2.27., 3.30., 3.33., 3.34., 3.35., 3.37., 3.47., 3.48., 3.49., 3.50., 3.51., 3.52., 4.1.20., 4.1.22., 4.1.28., 4.1.29., 4.2.20., 4.2.24., 4.2.27., 4.4.26., 4.4.27., 4.4.28., 4.4.29.

Columella: *De re rustica* 3.10., 4.1.16.,

Cyprianus: *Epistula* 1.45.

Digesta 1.40., 2.29., 3.27., 3.39., 3.40., 4.1.1., 4.1.19., 4.1.21., 4.1.23., 4.1.24., 4.1.49., 4.4.25., 5.1.12., 5.1.14., 5.1.26., 5.1.27.

Diodóros: *Bibliothéké historiké* 3.23., 4.1.9., 4.1.10., 4.1.11., 4.1.12., 4.1.13.

Dionysios Halikarnasseus: *Rhómaiké archaiologia* 4.1.26., 4.3.5., 4.6.1., 5.1.6., 5.1.9., 5.1.19., 5.1.22., 5.1.23., 5.1.29.

Eutropius: *Breviárium ab Urbe condita* 5.1.2.

Florus: *Epitomae de Tito Livio bel'orum omnium annorum* 4.1.8., 4.2.12., 4.3.2., 4.3.3., 4.3.12., 4.6.3., 4.6.4., 4.6.12., 4.6.14., 4.6.16., 4.6.17., 5.1.1., 5.1.3., 5.1.28., 5.1.30., 5.1.31.

Fronto: *Epistula ad Lucium Verum* 2.13.

Fronto: *Principia históriáé* 4.2.18.

Gaius: *Institutionum commentarii quatuor* 4.1.4., 4.1.25., 4.3.1., 4.3.6., 4.3.7., 5.1.17., 5.1.20., 5.1.21.

Gellius, Aulus: *Noctes Atticae* 2.15., 4.2.1., 4.4.1.

Héródianos 5.2.24.

História Augusta

Alexander Severus 5.2.40.

Antoninus Heliogabalus 1.34., 3.44.

Aurelianus 2.14.

Commodus Antoninus 5.2.34.

Hadrianus 3.62., 4.3.25.

Probus 2.26.

Iosephus Flavius: *Antiquitates Iudaicae* 1.41.

Iosephus Flavius: *Bellum Iudaicum* 2.5., 2.6., 2.7.

Iustinianus: *Institutiones* 4.1.2., 4.1.3., 5.1.15., 5.1.16.

Lactantius: *De mortibus persecutorum* 1.46., 1.47., 1.48., 5.2.44., 5.2.45.

Livius: *Ab Urbe Condita* 1.4., 1.7., 2.3., 3.53., 4.2.5., 4.2.6., 4.2.7., 4.2.8., 4.2.9., 4.2.10., 5.1.11., 5.1.18., 5.1.25.

Macrobius: *Saturnalia* 1.5., 5.2.20.

Minucius Felix: *Octavius* 1.42.

Ovidius: Fost! 1.13.

Petronius: *Cena Trimalchionis* 4.1.30.

Philostratos: *Ta eis ton Tyanea Apollónion* 4.2.19.

Plinius: *Natutalis história* 1.23., 3.3., 3.15., 3.17., 3.19., 3.20., 3.21., 3.22.

Plinius minor: *Epistulae* 1.43., 3.7., 3.41.,

3.60., 3.71., 4.1.18., 4.1.47., 4.1.48., 4.3.21., 4.4.12., 4.4.24., 4.6.31., 4.6.32., 5.2.30., 5.2.31.
Plutarchos: *Vitae parallelae*
Aemilius Paullus 5.1.32.
Caius Gracchus 3.54., 4.2.16.
Cato Maior 4.1.5.
Crassus 4.6.13.
Iulius Caesar 1.9., 4.6.15.
Marcus Cato 4.1.6.
Numa 5.1.4., 5.1.5., 5.2.2.
Tiberius Gracchus 4.2.13.
Polybios: *Históriai* 1.2., 1.3., 2.2., 2.4., 5.1.7., 5.1.8.
Ptolemaios: *Geógraphia* 5.1.34.
Sallustius: *Coniuratio Catilinae* 4.6.11.
Seneca
Apocolocyntósis 5.2.25., 5.2.26.
De beneficiis 5.2.36.
Epistulae ad Lucilium 4.1.15.
Epistulae morales 4.6.5.
Statius: *Silvae* 3.59., 5.2.29.
Strabón: *Geógraphika* 2.1., 3.16., 5.1.35., 5.1.36., 5.1.39., 5.1.40.
Suetonius: *De vita Caesarum*
Augustus 1.11., 1.14., 2.9., 2.32., 3.55., 4.3.8., 4.3.9., 4.3.11., 4.5.2., 4.6.33., 5.2.3., 5.2.7., 5.2.9., 5.2.10.
Caesar 5.2.5.
Caligula 5.2.23.
Claudius 3.56., 4.3.23., 4.5.1.
Tacitus: *Annales* 2.11., 4.1.17., 4.3.24., 4.6.34., 4.6.37., 5.2.6., 5.2.16., 5.2.21., 5.2.37.
Tacitus: *Historiae* 5.2.27., 5.2.28.
Tertullianus: *Apologeticum* 1.44.
Valerius Maximus: *Factorum et dictorum memorabilium libri* 2.8., 5.1.24.
Varro: *De lingua Latina* 5.1.13.
Varro: *Rerum rusticarum libri tres* 3.1., 3.2., 3.6., 4.1.7., 4.1.14., 4.2.4.,
Vegetius: *Epitoma rei militaris* 2.12.
Velleius Paterculus: *Historia Romana* 4.3.13., 5.2.19.
Vitruvius: *De architectura libri decern* 3.63.
Zosimos: *Historia nea* 1.1.

FELIRATOK, PAPYRUSOK

AnEp 1939:10=RIU III. 904.: 4.1.39.
AnEp 1963:104: 4.5.6.
AnEp 1971:534: 4.3.19.
AnEp 1972:41: 1.33.
Aquincumi lovag felirata: 4.5.10.
Aquincumi helytartó felirata: 4.6.29.
Baeticaiak esküje Augustus üdvéért: 5.2.11.
Carnuntumi canabae lakóinak feliratai: 4.4.18.
Caracalla születésnapi felirata: 5.2.39.
CIL I.2 6-7 és CIL VI 1284: 4.6.2.
CILI.2 581: 1.8.
CIL I.2 590: 4.4.2.
CIL I.2 721=CIL VI 1297: 5.2.4.
CIL I.2 838=VI 31614: 3.64.
CIL I.2 1485: 1.25.
CIL I.2 1633/X 844: 3.66.
CIL I.2 1635=X 829: 3.65.
CIL I.2 (1986) 2832a: 1.6.
CILII 2395a-e: 1.32.
CIL II 4272: 4.4.8.
CIL III 3327=JIH 4=RIU V. 1051.: 1.39.
CIL III 3456: 4.3.16.
CIL III 3505: 1.18.
CIL III 3524: 2.23.
CIL III 3525 = 10492: 3.78.
CIL III 3639=RIU III. 868.: 5.2.42.
CIL III 3649=RIU III. 773.: 3.75.
CIL III 4156=Steindenkmáler 40.=RIU I. 14.: 1.37.
CIL III 4161=Steindenkmáler 39.: 1.22.
CIL III 4163=Steindenkmáler 45.: 4.1.44.
CIL III 4168=Steindenkmáler 68.=RIU I. 31.: 3.43.
CIL III 4180=Steindenkmáler ll.=RIU I. 48.: 3.80.
CIL III 4183=Steindenkmaler 7.=RIU I. 39.: 3.79.
CIL III 4191=Steindenkmáler 156.=RIU I. 66.: 4.4.7.
CIL III 4189 = 10921=Steindenkmaler 95.=RIU I. 149.: 3.70.
CIL III 4272=RIU III. 685.: 1.19.
CIL III 4288=ILS 1861 =RIU II. 389.: 4.1.43.
CIL III 4289=RIU II. 385.: 2.37.
CIL III 4313=RIU II. 526.: 2.24.
CIL III 4315=RIU II. 636.: 2.25.
CIL III 4335=RIU II. 604.: 4.4.16.
CIL III 4336=RIU II. 587.: 4.1.31.
CIL III 4368=RIU III. 635.: 2.17.
CIL III 10398: 3.74.
CIL III 10408:4.3.17.
CIL III 10439: 1.20.
CIL III 10489: 3.77.
CIL III 10911=Steindenkmaler 37.=RIU I. 21.: 4.4.6.
CIL III 10914=Steindenkmaler 42.: 1
CIL III 11044=RIU II. 603.: 4.4.15.
CIL III 13202-13207: 1.31.
CIL III 13423=Steindenkmáler 36.: 1
CIL III 14347: 4.1.46.
CIL III 14355/22=RIU II. 380.: 2.38.
CIL III 15186: 4.4.4.
CIL III 15188=RIU II. 657.: 4.4.20.
CIL VI 1422: 4.6.23.
CIL VI 1533: 4.6.22.
CIL VI 1574: 4.6.27.
CIL VI 2357: 4.1.41.
CIL VI 3176: 2.18.
CIL VI 8464: 4.1.34.
CIL VI 8919: 4.1.33.
CIL VI 9792: 4.1.38.
CIL VI 10235: 4.1.40.
CIL VI 11346:4.1.37.
CIL VI 11357: 4.1.42.
CIL VI 29684: 4.6.28.

CIL VI 31537a: 3.57.
CIL VI 32409: 4.6.26.
CIL VI 33887: 4.4.11.
CIL VI 38241: 4.1.32.
CIL IX 5363: 4.3.14.
CIL X 4246: 4.1.36.
CIL XII 3163: 4.6.24.
CIL XII 3164: 4.6.21.
CIL XII 3166: 4.6.30.
CIL XII 3170: 4.6.25.
CIL XII 3184: 4.5.7.
CIL XII 3212: 4.5.5.
CIL XII 3843: 4.1.35.
CIL XII 4342: 3.73.
CIL XIV 391: 4.5.3.
CIL XVI 61: 4.3.20.
Civitas Eravíscorum-felirat: 4.3.18.
Colosseum építési felirata: 3.58.
„Drusus-kő": 2.16.
IGRRI. 421.:3.46.
IGRRI. 1142.: 3.61.
IGRRI. 1183.: 3.45.
IGRR IV. 598=CIL III 14191: 4.2.26.
Intercisai felirat: 4.4.5.
Itunus, Ituna, Dii Itinerarii utriusque viae-feliratok: 1.30.
Iuppiter Depu/sor-felirat: 1.17.
Lex Imitarla 4.4.3.
Lussonium, katonai diploma: 2.19.
Mars l/ítor-templom építési felirata: 1.12.
Mich. Pap. 176.: 3.29.
Mich. Pap. 393.: 3.13.
Mitteis 246.: 3.31.
Mitteis 362.: 4.1.27.
Mogontiacumi diák felirata ***Aquincumból:*** 4.4.17.
OGIS 532.: 5.2.12.
Pap. Colon.: 5.2.17.
Pap. Oxy. 237.=Sel. Pap. 219.: 3.12.
Pap. Oxy. 1411.=Sel. Pap. 230.: 3.25.
Poetovioi márványszarkofág felirata: 4.5.8.
Reynolds 1.: 5.2.1.
Reynolds 12.: 1.27.
RIT 376.: 4.5.4.
RIU II. 377.: 3.76.
RIU II. 382.: 1.15.
RIU II. 413.: 1.16.
RIU II 435.: 1.35.
RIU II. 442.: 4.4.19.
RIU II. 504.: 4.5.9.
RIU II. 506.: 2.21.
RIU II. 521.: 4.4.13.
RIU II. 533.: 4.4.14.
RIU II. 590.: 2.22.
RIU II. 596.: 2.20.
RIU III. 651.: 4.4.21.
RIU III. 640.: 5.2.35.
RIU III, 645.: 5.2.38.
RIU III, 790.: 4.3.15.
RIU III, 869.: 2.40.
Segoviai vízvezeték építési felirata: 3.67.
Sei. Pap. 3.=Berlin Papyrus 1052.: 4.2.22.
Sei. Pap. 6.=Berlin Papyrus 1103.: 4.2.23.
Sei. Pap. 15.=Pap. Oxy. 724.: 4.1.45.
Sei. Pap. 105.=Pap. Oxy. 744.: 4.2.21.
Sei. Pap. 211.=Wilcken 413.: 2.31.
Sei. Pap. 215.=Pap. Gies. 40.: 4.2.25.
Sei. Pap. 206.=Fayum Papyrus 20.: 5.2.41.
Sei. Pap. 221.: 2.34.
Sei. Pap. 226.: 3.14.
Sei. Pap. 281.: 3.28.
Sei. Pap. 285.=BGU 180.: 2.28.
Sei. Pap. 401.=BGU 696.: 2.36.
SEG III. 382.: 4.4.23.
SIG 458.: 5.2.15.
SIG 837.=CIL III Suppl. 7003: 3.36.
SIG 838.: 4.4.22.
SIG 850.: 3.72.
SIG 884.: 3.32.
Steindenkmaler 26.=RIU I. 139.: 3.42.
Steindenkmaler 30.=RIU I. 136.: 4.4.9.
Steindenkmaler 38.=RIU I. 20.: 4.4.10.
Steindenkmaler 41.: 1.36.
Steindenkmaler 44.: 1.29.
Steindenkmaler 70.=RIU I. 135.: 3.68.
Steindenkmaler 96.=RIU I. 145.: 3.69.
Szőnyi törvénytábla: 2.30.
Tabula Banasitana lásd AnEp 1971:534 alatt
Tessera hospitalis: 4.3.22.
Tribunus íaridavi'us-feliratok Aquincumból: 2.39.
Wilcken 413.: 5.2.22.
Wilcken 417.: 2.33.
Wilcken 247.=Pap. Oxy. II. 246.: 3.11.
Wilcken 273.=Pap. Oxy. I. 36.: 3.24.
Wilcken 439.: 2.35.

FORDÍTÓK

A. B. 1.6., 1.8., 2.28., 2.34., 2.35., 2.36., 3.13., 3.14., 3.26., 3.28., 3.29., 3.31., 4.1.27., 4.1.45., 4.2.21., 4.2.25., 4.4.1.

A. T. 1.46., 1.47., 1.48., 5.2.44., 5.2.45.

B. Á. 3.23., 4.1.26., 4.3.10., 5.2.14., 5.2.18.

B. G. 2.14., 2.26., 3.15., 3.20., 3.33., 3.34., 3.37., 3.47., 3.48., 3.51., 3.52., 4.1.22., 4.2.18., 4.4.27., 4.4.28., 4.4.29., 4.6.5., 5.2.33.

B. I. 1.43., 2.10., 2.11., 4.1.10., 4.1.11., 4.1.12., 4.1.17., 4.3.24., 4.6.34., 4.6.37., 5.2.6., 5.2.16., 5.2.21., 5.2.27., 5.2.28., 5.2.37.

B. L. 1.12., 1.15., 1.16., 1.17., 1.18., 1.19., 1.21., 1.22., 1.25., 1.29., 1.30., 1.31., 1.32., 1.33., 1.35., 1.36., 1.37., 1.38., 1.39., 2.16., 2.17., 2.18., 2.19., 2.20., 2.21., 2.22., 2.24. 2.25., 2.37., 2.38., 2.39., 2.40., 3.42., 3.43., 3.57., 3.58., 3.64., 3.65., 3.66., 3.67., 3.68., 3.69., 3.70., 3.73., 3.74., 3.75., 3.76., 3.77., 3.79., 3.80., 4.1.31., 4.1.32., 4.1.33., 4.1.34., 4.1.35., 4.1.36., 4.1.37., 4.1.38., 4.1.39., 4.1.40., 4.1.41., 4.1.42., 4.1.43., 4.1.44., 4.1.46., 4.3.14., 4.3.15., 4.3.16., 4.3.16., 4.3.18., 4.3.19., 4.3.20., 4.3.22., 4.4.4., 4.4.5., 4.4.6., 4.4.7., 4.4.8., 4.4.9., 4.4.10., 4.4.11., 4.4.13., 4.4.14., 4.4.15., 4.4.16., 4.4.17., 4.4.18., 4.4.19., 4.4.20., 4.4.21., 4.5.6., 4.5.8., 4.5.9., 4.5.10., 4.6.2., 4.6.27., 4.6.29., 5.2.4., 5.2.35., 5.2.38., 5.2.39., 5.2.42.

Bi. I. 4.1.21., 4.1.49.

Bu. G. 5.2.24., 5.2.41.

D. G. 2.2., 5.2.23.

F. A. 1.10., 5.1.13.

F. G. 1.20., 2.23., 2.30., 3.78., 4.1.2., 4.1.3., 4.3.1., 4.4.3., 4.5.3., 4.5.4., 4.5.5., 4.5.7., 4.6.21., 4.6.22., 4.6.23., 4.6.24., 4.6.25., 4.6.26., 4.6.28., 4.6.30., 5.1.15., 5.1.16.

F.G.-R.Z. 4.1.1., 4.1.4., 4.1.25., 4.3.6., 4.3.7., 5.1.17., 5.1.20., 5.1.21.

EJ. 2.1., 3.16., 5.1.35., 5.1.36., 5.1.39., 5.1.40.

G. D. 3.63.

G. L. 1.13.

H. I. 1.2., 2.2., 2.4., 2.8., 4.1.13., 4.2.11., 4.2.14., 4.2.15., 4.3.4., 4.6.6., 4.6.7., 4.6.8., 4.6.9., 4.6.10., 4.6.18., 4.6.19., 4.6.20., 5.1.7.

H. I. - K. I. 5.1.8.

H. L. 3.4., 4.1.8., 4.2.12., 4.3.2., 4.3.3., 4.3.12., 4.6.3., 4.6.4., 4.6.12., 4.6.14., 4.6.16., 4.6.17., 5.1.1., 5.1.3., 5.1.10., 5.1.28., 5.1.31.

K. Á. 4.6.11.

K. F. 1.4., 1.11., 2.9., 2.32., 3.55., 3.56., 4.2.5., 4.2.17., 4.3.8., 4.3.9., 4.3.11., 4.3.23., 4.5.1., 4.5.2., 4.6.33., 5.1.11., 5.1.18., 5.1.25., 5.2.3., 5.2.5., 5.2.7., 5.2.9., 5.2.10., 5.2.23.

K. I. 1.3.
K.J. 1.24., 1.26., 3.1., 3.2., 3.5., 3.6., 3.8., 3.9., 3.18., 4.1.7., 4.1.14., 4.2.2., 4.2.3., 4.2.4.
K. R. 5.1.2., 5.1.30.
L. I. 1.5.
M. E. 3.10., 3.41., 3.60., 4.1.15., 4.1.16., 4.1.47., 4.1.48., 4.3.21., 4.4.24., 4.6.31., 5.2.8., 5.2.30., 5.2.31.
M. Gy. 1.7., 2.3., 2.15., 3.53., 3.59., 3.71., 4.1.18., 4.2.1., 4.2.6., 4.2.7., 4.2.8., 4.2.9., 4.2.10., 4.4.1., 4.4.12., 5.2.29.
Mo. Gy. 2.33.
Mt. E. 1.9., 3.54., 4.1.5., 4.1.6., 4.2.13., 4.2.16., 4.6.13., 4.6.15., 5.1.4., 5.1.5., 5.1.32., 5.2.2.
N. A. 1.5., 5.2.20.
N. Gy. 1.1.
N. L. 3.3., 3.17., 3.19., 3.21., 3.22., 3.38., 3.62., 4.3.25., 5.2.36.
R E. 3.11., 4.2.19., 4.3.5., 4.6.1., 5.1.6., 5.1.9., 5.1.19., 5.1.22., 5.1.23., 5.1.29.
P. H. A. 3.24., 3.32., 3.45., 3.46., 3.61., 4.1.19., 4.3.13., 5.1.12., 5.1.14., 5.1.24., 5.1.26., 5.1.27., 5.2.12., 5.2.15., 5.2.19., 5.2.32., 5.2.43., 5.2.46., 5.2.47.
R.J. 1.41., 2.5., 2.6., 2.7., 4.1.30.
R. Z. 1.40., 2.27., 2.29., 3.27., 3.35., 3.40., 3.49., 3.50., 4.1.20., 4.1.23., 4.1.24., 4.2.20., 4.2.24., 4.2.27., 4.4.25., 4.4.26.
Sch. D. 1.23., 1.42., 1.44., 1.45., 1.49., 1.50., 1.51., 1.52., 2.12., 2.13., 3.30., 4.1.28., 4.1.29.
Sz. Gy. 3.81., 5.2.48.
Sz. J. Gy. 5.2.25., 5.2.26.
Sz. T. 1.28., 3.7., 4.1.9., 4.6.32., 5.1.37., 5.1.38.
T. I. 1.34., 3.44., 5.2.34., 5.2.40.
T. K. 1.27., 2.31., 3.12., 3.25., 3.36., 3.39., 3.72., 4.2.22., 4.2.23., 4.2.26., 4.4.22., 4.4.23., 4.6.35., 4.6.36., 5.1.33., 5.1.34., 5.2.1., 5.2.11., 5.2.13., 5.2.17., 5.2.22.

ISTENEK, ISTENNŐK, MITOLÓGIAI ALAKOK, LÉNYEK, VALLÁSI INTÉZMÉNYEK

Adrastus 5.2.29.
Aecorna Augusta 3.68.
Aeolus 5.2.29.
ancile 1.4.
Angerona 1.5.
Apollón, Apollo 1.1., 1.11., 1.28., 1.29.
  Apollini et Hygiae ... porticus 3.76.
  Apollini et Hygiae sanctissimis ... templum 3.75.
  Apollo Hydreumaja 3.20.
  templum Apollinis 3.55.
Aphrodité 1.27.
Arion 5.2.29.
Artemis 1.27.
Atargatis 4.1.12.
Atlas 5.2.29.
Augias 5.2.26.
bacchanáliák 1.7., 1.8.
Bacchus 1.7., 1.8.
Bacchus-szentély 1.8.
Belenus Augustus 1.29.
Bellona 1.8.
Bona Dea 1.9.
  Bona Dea temploma 3.62.
Bronte (cyclops) 5.2.29.
Campestres 2.38.
Castor és Pollux 5.1.31.
  Castor és Pollux temploma 4.2.15., 5.2.23.
Ceres 1.24., 5.1.23.
Clementia
  Clementia-templom 4.6.15.
Concordia lásd még Homonoia 4.2.15., 5.2.29., 5.2.40.
Cyllarus 5.2.29.
cyllenei isten 5.2.26.
daimonioi 5.1.29.
dea, deus 1.5., 1.25., 1.26.
Dea Roma lásd Róma istennő
DeaSyria 4.1.8.
Deus 1.45.
Deus Aeternus 1.39.
deus Christianorum 1.48.
Deus Imperator Caesar Marcus Aurelius Divi Septimi Severi filius Optimus Antoninus Pius 5.2.39.
Deus Invictus 4.1.46.
Diana 1.34.
  aedes Dianae 3.55.
  Diana temploma 4.2.15.
Diespiter 5.2.26.
Dii 1.32.
Dii Augúrales 1.29.
Dii Deae
  Dii Deae omnes 1.15.
  Dii Deaeque templi huius 1.32.
Dii Itinerarii utriusque viae 1.30.
Dii Magni 1.33.
Dii manes, Dis manibus 1.5., 2.18., 2.20., 2.24., 2.25., 4.1.33., 4.1.34., 4.1.35., 4.1.37., 4.1.39., 4.1.40., 4.1.41., 4.4.4., 4.4.11., 4.4.13., 4.4.14., 4.4.15., 4.5.10.
Dii Severi 1.32.
Dione 5.2.29.
Dionysos 1.9.
Dis pater 1.5., 1.28.
Divi Fratres (értsd: Marcus Aurelius és Lucius Verus) 3.40.
dryasok 1.9.
druidák 1.28.
Egeria 1.4.
Eileithyiàk 1.1.
epikureus isten 5.2.26.
Epona Regina 2.40.
Eros 1.27.
Faunus 1.9.
fetialisok 4.3.23.
Fides

Fides-szentély 4.2.14.
Fortuna
Fortuna Augusta 3.74.
Fortuna Conservatrix 2.37.
Gaia 1.1.
Gé 5.2.12.
genius
genius candidatorum 4.1.44.
genius commerci et negotiantium 4.1.43.
genius legionum Pannóniáé (?) 5.2.38.
genius loci 2.37.
genius populi Romani 5.2.38.
genius provinciáé Pannóniáé superioris 3.43.
collegium genii provinciáé Pannóniáé superioris 3.43.
genius turmae 2.40.
gigasok, gigászok 1.13.
Gynaikeia 1.9.
halotti szellemek lásd Dii manes
Hector 5.2.29.
Heliogabalus 1.34.
Hélios lásd Nap
Héra 1.1.
Hercules, Héraklés 2.10., 4.1.17., 4.3.13., 5.2.16., 5.2.21., 5.2.26.
aedes Herculis Musarum 3.55.
Hercules Invictus 1.19., 4.4.9. (?)
Héraklés oszlopai 3.19., 4.6.19.
Homonoia lásd még Concordia 5.2.1.
Hygia, Hygieia
Apollini et Hygiae sanctissimis ... templum 3.75.
Apollini et Hygiae ... porticus 3.76.
Ianus 5.2.26.
Ianus temploma 5.2.43.
Ianus Quirinus 4.3.8.
inferi 4.1.42.
Isis
Isis Augusta 1.36., 1.37.
Ituna 1.30.
Itunus 1.30.
Iuno 1.24., 5.2.26.
Iuno Regina 4.3.17., 4.3.18., 5.2.38.
Jupiter, Iuppiter 1.1., 1.4., 1.5., 1.24., 1.28., 3.53., 4.1.6., 4.6.4., 5.1.2., 5.2.23., 5.2.26., 5.2.29., 5.2.37.
Iuppiter Capitolinus 3.53., 5.2.23.
Iuppiter dapalis 1.24.
Iuppiter Dolichenus
Iuppiter Elicius 1.4.
Iuppiter Latiaris 5.2.23.
Iuppiter Optimus Maximus 1.16., 2.39., 4.3.8., 4.3.18., 4.4.18.1., 4.4.18.2., 5.2.34., 5.2.38.
Iuppiter Optimus Maximus Depulsor 1.17.
Iuppiter Optimus Maximus Dolichenus 1.35.
Iuppiter Territor 5.1.23.
Iuppiter Tonans
aedes Tonantis Iovis 3.55.
Knuphis 3.16.
Krisztus, Christüs 1.43.
Christi milites 1.45.
Lar Familiáris 3.9.
Lares Compitales 1.11.
Lares Militares 2.39.
Lárvák 5.2.26.
Leda 5.2.29.
Létó 1.1.
Liber 5.2.21.
locus
locus deo 2.39.
Luna 1.5., 3.62., 5.1.38.
Magna Mater 1.34.
manes 4.6.5.
Mars 1.4., 1.6., 1.24., 1.28., 2.39., 4.2.18., 5.1.2., 5.1.28., 5.2.8., 5.2.29.
Mars Gradivus 1.4.
Mars templom 5.2.5.
Mars Ultor 1.13., 5.2.14.
aedes Martis Ultoris 3.55., 4.3.8.
Medusa 5.2.29.
Mercurius 1.28., 1.29., 4.4.19.
Mercurius Augustus 3.42.
Minerva 1.28., 5.2.38.
templum divi Augusti ad Minervám 2.19., 4.3.20.
Mithras
Deus Sol Invictus Mithras 2.39.
Moirák 1.1.
Nap, Sol, Hélios 1.1, 3.62., 5.1.38., 5.2.12.
Sol Invictus 2.39.
Nemesis 1.20.

Nemesis Augusta 1.21., 1.22., 4.4.6., 4.4.10.
Neptunus 4.2.18.
Neptunus-basilica 3.62.
nymphae, nimfák 1.9., 5.2.39.
Nox Dea 5.2.39.
numen, numina 5.2.42.
omnia numina 1.32.
verba numinis sui 5.2.39.
Olympos 5.2.26.
Ops Consivia 1.5.
Orion 5.2.29.
Orpheus 1.9.
Palikoi istenpár 4.1.13.
Pallas 5.2.29.
Palladion 1.34.
Phoibos, Phoebus 1.1., 5.2.29.
Quies
Quies Aeterna 2.25.
Quirinus 1.4., 5.2.21.
Roma, Róma istennő 5.2.1.
Roma temploma 3.62.
Urbs Roma 4.6.29.
Sabis 3.21.
Salambo 1.34.
Salius-papok 1.4.
Sarapis, Serapis
Sarapis-ünnepek 4.2.25.
Serapis Hypsistos 1.32.
Saturnus 5.2.26.
aedes Saturni 3.55.
Securitas 2.30.
Securitas Perpetua 2.25.
Sibylla-könyvek 1.11.
Sibylla-versek 4.6.12.
Silvanus 1.24., 1.29.
Silvanus Viator 1.31.
Sol lásd Nap
Sphinx
Sphinx Augusta, Sphinges Augustae 1.38.
Steropes (cyclops) 5.2.29.
summa divinitas 1.47.
Szír Istennő lásd Dea Syria
sztoikus isten 5.2.26.
Theos Hypsistos 1.41.
Tellus 1.5.
Temese 5.2.29.
Terra Mater Genetrix 4.4.20.
Tritonia 5.2.29.
Veiovis 1.5.
Venus 5.2.26.
Venus Erycina temploma 4.3.23.
Venus szentélye Rómában 3.53.
Venus Victrix 4.1.44.
Vesta, Vesta-szüzek 1.4., 1.11., 1.13., 1.23., 1.24., 1.34., 5.1.2., 5.2.18., 5.2.29.
Vesta oltára 4.6.4.
Virgo Vestalis Maxima 4.6.26.
Victoria
Signum Victoriae 3.43., 5.2.39.
Victoria Augusti 2.39.
Volcanus, Vulcanus 1.18., 5.1.38., 5.2.26.
praetor sacris Volkano (sic!) faciundis 4.5.3.
Zeus 5.1.8., 5.2.12.
Zeus Deimatios 5.1.23.
Zeus olympiai szobra 4.2.19., 5.2.23.

FÖLDRAJZI NEVEK (VÁROSOK, TARTOMÁNYOK, NÉPNEVEK, FOGALMAK)

Abdéra 1.42.
Abella 3.18.
aborigok 4.2.1., 5.1.29.
Achaia, achaiok, achaiaiak, achiv 4.1.47., 5.1.33., 5.2.28., 5.2.29.
Actium 2.11., 4.3.8., 4.6.6., 4.6.34., 5.2.6., 5.2.18.
Adria, Adriai-tenger 2.32., 4.3.4., 4.6.6., 4.6.14., 4.6.18., 5.2.5.
aequusok 4.2.5., 4.3.24., 5.1.31.
Aesernia 4.3.3.
Aetolia 3.53.
Aezanae 5.2.15.
Africa, africaiak 1.5., 2.2., 2.11., 2.12., 3.3., 3.17., 3.18., 3.19., 3.26., 4.2.4., 4.2.15., 4.2.20., 4.3.14., 4.6.4., 4.6.6., 4.6.14., 4.6.18., 5.1.30., 5.1.31., 5.1.33., 5.2.5., 5.2.26., 5.2.43., 5.2.47.
ager Teuranus 1.8.
Aigospotamos 2.1.
Aigyptos, Aegyptos, Egyiptom, egyiptomiak 2.1., 2.11., 2.36., 3.16., 3.17., 3.19., 3.22., 3.26., 3.56., 4.1.7., 4.2.25., 4.3.21., 4.3.25., 4.6.6., 4.6.10., 4.6.14., 5.1.33., 5.1.39., 5.2.20., 5.2.33., 5.2.47.
Aiobaigiaecus 4.3.22.
Aithaleia 3.23.
Aithiopia lásd Etiópia
Alba, albaiak 1.4., 1.10., 4.3.24., 5.1.2.
Alba folyó 4.1.13.
Alba hegy, Albai-hegy 3.53., 4.3.3.
albanusok 2.1., 2.11.
Alesia 4.3.24.
Alexandria, Alexandreia, alexandriaiak 3.19., 3.56., 4.2.21., 4.2.25., 4.3.8., 4.6.5., 5.1.39., 5.2.5., 5.2.26., 5.2.28., 5.2.47.
Alexandrina civitas 4.3.21.
Algidum 5.1.12.
allobrox 4.6.12.
Alpok 4.3.12., 4.3.24., 4.6.12., 5.1.36., 5.2.47.
Alsium 5.1.31.
Amisus, amisusiak 3.41.
Andania 4.1.47.
Ankyra 1.41.
antemnaebeliek 5.1.2.
Antiochia, Antiocheia 2.13., 4.4.28., 5.2.28.
Antinoupolis 3.61.
Antium 2.3., 5.1.31., 5.2.10.
Apameia 4.1.12.
Aphrodisias, aphrodisiasbeliek 1.27., 5.2.1.
Appenninek 4.1.8., 5.2.5.
apuliaiak 2.3.
Aquileia 3.52., 5.2.43.
Aquincum 1.20., 3.74., 3.81., 4.1.39., 4.1.46., 4.3.18., 4.3.20., 4.4.4., 4.5.10.
Aquitania, aquitánok 4.3.8., 5.1.33., 5.1.36.
Arabia, arabok 2.1., 3.20., 3.26.,
Aragua, araguai 4.2.26.
Arca, Arcea 5.2.40., 5.2.43.
Ardea 4.2.5., 5.1.2.
Argos 1.5.
Aricia 5.1.31.
Ariminium 4.6.18.
Armenia, armenek, armeniaiak 2.1., 4.3.8., 4.3.23., 4.6.14., 5.1.30., 5.2.5., 5.2.16., 5.2.28., 5.2.47.
Arretium 4.6.11.
Arsinoé 3.14., 3.28., 4.6.14.
Asculum 4.3.3.
Asia, Kis-Ázsia 1.41., 2.1., 2.2., 2.3., 4.1.7., 4.2.15., 4.3.3., 4.6.4., 4.6.14., 4.6.24., 5.1.33., 5.2.13., 5.2.15., 5.2.19., 5.2.21., 5.2.28.

Aspendos 4.2.19.
Asturia, asturok 4.6.25., 5.1.40.
Athén, athéniek 1.42., 3.26., 4.3.24., 5.1.15., 5.1.16., 5.1.18., 5.2.26.
Attika, Attica, attikai 4.6.19., 5.1.18., 5.2.29.
Augusta Emerita 5.1.40.
Auximum 3.53.
Babilon 3.22., 3.26.,
Bacchias 3.28., 3.29.
Baetica, Baitica 3.17., 4.1.21., 5.1.33., 5.1.40.
barbárok 2.26., 3.26., 3.81., 4.1.31., 4.3.13., 4.6.19., 5.1.2., 5.1.29., 5.1.37., 5.2.18., 5.2.26., 5.2.43., 5.2.47.
basternák 2.26.
Bathinus folyó 4.3.13.
Becare 3.20.
belgák 5.1.36.
Beneventum 4.6.18.
Berenice, Bereniké 3.20., 3.61.
Berytos 5.2.28.
Betavos 2.17.
bistoni (értsd: thrák) lásd még Thracia 5.2.29.
Bithynia 1.47., 3.60., 4.1.13., 4.1.47., 4.4.24., 4.6.21., 5.1.33., 5.2.13.
Boius, boiusok 4.3.20.
Bononia 4.6.17.
Bosporos, bosporosiak 2.1., 4.3.10.
Boviae 5.1.31.
breunusok 4.3.12.
Brigetio 1.35.(?), 2.20., 3.81., 3.75., 3.76., 4.1.31., 4.4.13., 4.4.14., 4.4.15., 4.4.16., 4.5.9.
Brit-tenger 5.1.33.
Britannia, britanniaiak, britannok 4.3.25., 5.1.30., 5.1.36., 5.2.26., 5.2.47.
Brixia 4.6.31.
Brundisium 5.2.8.
Bruttium 4.1.8.
bruttiusok 2.3.
Byzancium 3.17.
Byzantini, bizánciak
Byzantinorum rei publicae impendia 3.60.
caeninaiak 5.1.2.
caerebeliek 4.4.1.
Caesarea 5.2.43.
Caiav (?) 4.4.14.
calagurrisiak 2.32.
Calatia 3.53.
calchedóniak 4.2.24.
Caledonia 5.1.31.
Camerium 4.3.24.
Campania 1.7., 2.3., 4.1.8., 4.3.3., 4.6.4., 5.1.2.
Cane 3.20.
Cannae 2.3.
Cantabria 4.3.8.
Cappadocia lásd Kappadokia
Capua 4.1.8., 4.2.16., 4.6.4., 4.6.18.
Caralis 4.1.28.
Carnuntum 4.4.18.1.
Carnuntum Illyriorum oppidum 3.81.
Karnuntum 4.4.18.2.
Carrhae 5.1.31.
Carseoli 4.3.3.
Carthago lásd Karthágó
Caudium 2.3.
Charax 3.20.
chattus 5.2.29.
Chios 4.2.4.
Cibyra 5.2.1.
Cilicia, ciliciaiak, Kilikia 4.1.8., 4.2.19., 4.3.10., 4.6.14., 5.1.30., 5.1.33.
cimberek 4.1.13., 4.2.1.
Ciminius-hegy 5.1.31.
Ciprus, Cyprus 3.18., 5.1.33.
Cisauna 4.6.2.
civitas Urbinatis Mataurensis 4.6.25.
Claudius-hegy (Mons Claudius) 4.3.13.
Clivus Publicus 3.53.
Constantinopolis 3.51.
Contrapollonospolis Maior 2.36.
Cora 5.1.31.
Corioli 5.1.31.
Corniculum 5.1.31.
Cottonara 3.20.
Creta, Kréta 4.6.14., 4.6.21., 5.1.32., 5.1.33.
Crustumerium 5.1.13.
crustumiumbeliek 5.1.2.
Cumae 2.3., 4.2.13., 4.3.4.
Cunabria 5.2.11.
Curia 1.14., 3.53.

Curicta 4.6.14.
Cyrena 4.6.21.
Daci, dákok 4.3.8., 5.2.5., 5.2.29.
  interprex Dacorum 2.22.
Dalmatia, delmaták 2.11., 4.3.8., 4.3.12., 4.3.13., 5.1.33., 5.2.18.
Danuvius, Duna 2.5., 2.11., 4.3.13.
  ripa Danuvii 4.3.14.
Delminium 4.3.12.
Delphoi 3.18., 4.4.23.
desidiates 4.3.13.
Dikaiarcheia 3.23.
Dindymon 5.2.29.
Dravus 4.3.12.
druidák 4.3.23., 5.1.38.
Dulca 4.4.14.
Duna lásd Danuvius
Durios 5.1.40.
Egyenlítő 5.1.34.
Elba 4.3.8.
Elephantine 3.16.,
Eleusis 4.3.23., 4.4.22.
Élis 5.1.4., 5.2.29.
Emonienses 3.68.
Enna lásd Henna
Epirus, epeirosi 4.1.14., 4.6.14., 5.1.33.
Ephesos, Ephesus, ephesosbeliek 1.27., 3.60., 4.4.22., 5.1.14., 5.2.13.
Eravisci, eraviscusok
  civitas Eraviscorum 4.3.17., 4.3.18.
Etiópia, Aithiopia 3.16., 5.1.39.
Etruria, etruszkok 1.7., 2.3., 2.11., 3.71., 4.2.13., 4.3.3., 4.3.4., 4.3.5., 4.3.24., 4.6.4., 4.6.12., 5.1.2., 5.1.28., 5.1.31.
Eulaeus 3.20.
Euphrates, Euphrates 2.1., 2.5., 2.11., 3.20., 3.22., 4.3.25., 5.1.31.
Európa 2.2., 4.3.3.
Eurymedón 4.2.19.
Euxeinos 2.1.
Faesulae 4.3.3., 5.1.31.
Falerii 4.2.16.
ferentinumiak 1.10.
Fidenae, fidenaebeliek 1.5., 5.1.2.
Florentia 4.6.4.
fons
  fons Albudignus 3.56.
  fons Caeruleus 3.56., 3.57.
  fons Curtius 3.56., 3.57.
  fons Salutis 3.76.
Forum Iulium (Fréjus) 2.11.
  Civitas Foroiulensium 4.5.7.
Földközi-tenger 2.32.
föníciaiak 1.3.
frankok 2.14.
Fregellae 1.5., 4.2.16., 5.1.31.
frígek lásd Phrygia
Fucinus-tó 3.56., 5.2.5.
Fundi 3.53.
Gabii 5.1.2.
Gades 3.19., 4.6.14.
Galéria tribus 2.39., 4.5.4., 4.6.28.
Gallecia 4.6.25.
Gallia, gallok, gallus (lásd még Keltika) 1.5., 1.28., 2.11., 2.14., 3.81., 4.3.8., 4.3.23., 4.4.1., 4.6.4., 4.6.6., 4.6.13., 4.6.14., 4.6.18., 4.6.19., 5.1.4., 5.1.30., 5.1.33., 5.1.36., 5.1.37., 5.2.5., 5.2.8., 5.2.43., 5.2.47.
  Aquitania 5.1.33.
  Gallia cornata 4.3.24.
  Gallia Narbonensis, Narbonensis 3.19., 4.3.24., 4.5.5., 4.5.7., 4.6.25., 4.6.35., 5.1.33.
    splendidissima provincia Gallia Narbonensis 4.6.24.
  Lugdunensis 5.1.33.
Gangra 5.2.12.
Garuna folyó 5.1.36.
Gavii 1.5.
Gaza 3.21.
gebbaniták 3.21.
gepidák 2.26.
Germania, germánok 2.1., 2.11., 2.12., 2.32., 4.3.8., 4.3.13., 4.3.23., 4.6.14., 5.1.33., 5.1.38., 5.2.28., 5.2.43.
  Germania inferior 5.1.33.
  Germania superior 5.1.33.
Gesoriacum 5.1.31.
Gothi, gótok 1.46.
Görögország, görögök 1.9., 2.1., 2.2., 2.3., 2.4., 2.12., 3.18., 3.26., 4.2.4., 4.6.14., 5.1.4., 5.1.7., 5.1.8., 5.1.14., 5.1.16., 5.1.29., 5.2.13., 5.2.15., 5.2.21., 5.2.23.

görög nyelv 4.3.10., 4.3.23., 4.6.19., 5.1.33., 5.2.5., 5.2.23., 5.2.26., 5.2.28.
grauthungusok 2.26.
Grumentum 4.3.3.
Halys 2.1.
Hellas 2.2., 3.16.,
hellének lásd görögök
Henna 4.1.8., 4.1.10., 4.1.13.
Heptanoma 3.14.
Heracleia, Hérakleia 3.47., 4.1.13.
Hérakleidés 3.28.
Herculaneum 3.18.
hercyniai hegylánc, hercyniai rengeteg 5.1.31.
hermundulusok 2.15.
Hermupolis, hermupolisi kerület 2.33., 4.1.27.
Hermupolis Magna 4.1.27.
Hermupolis Maior 4.1.27.
hiberek 2.11.
Hiera Nésos 3.28.
Hispánia, hispaniaiak 1.5., 1.7., 2.11., 3.6., 3.18., 3.53., 4.2.16., 4.3.24., 4.6.9., 4.6.13., 4.6.14., 4.6.18., 4.6.19., 5.2.5., 5.2.16.
Hispánia citerior 3.19.
Hispánia Tarraconensis 5.1.33.
Hispánia ulterior 5.2.21.
Hydreuma, Hydreumata 3.20.
Apolló Hydreumája 3.20.
Nóvum Hydreuma 3.20.
Vetus Hydreuma 3.20.
Ibér 5.1.40.
Ibéria 2.1., 4.3.10., 5.1.33., 5.1.36., 5.1.40.
Ide 5.2.29.
Ilium 4.3.23.
Illyricum, illyrek 2.1., 2.30., 3.81., 4.1.7., 4.3.8., 4.3.12., 4.3.13., 4.6.14., 4.6.20., 5.2.47.
India, indusok 2.3., 3.20., 3.26., 4.3.8.
Interamnium 4.6.4.
Isthmos 5.2.5.
Istros 2.1.
Itália, Itália, itáliaiak, italicusok 1.3., 1.7., 1.10., 2.1., 2.2., 2.11., 3.3., 3.19., 3.38., 3.40., 4.1.8., 4.1.9., 4.1.17., 4.1.19., 4.2.11., 4.2.13., 4.2.14., 4.2.15., 4.2.16., 4.3.2., 4.3.3., 4.3.4., 4.3.24., 4.6.4., 4.6.6., 4.6.7., 4.6.8., 4.6.14., 4.6.18., 4.6.20., 4.6.31., 4.6.34., 4.6.35., 5.1.1., 5.1.4., 5.1.7., 5.1.14., 5.1.26., 5.1.30., 5.1.31., 5.1.33., 5.1.40., 5.2.5., 5.2.13., 5.2.43., 5.2.47.
Italica 4.4.1.
Iudaea 3.21., 4.5.6., 5.2.28.
Iuliopolis
oppidum Iuliopolis 3.20.
Jeruzsálem 1.41.
Kallaika 5.1.40.
kantabrosok, kantaberek 2.1., 5.1.40.
Kappadokia, Cappadocia, kappadokiaiak 2.1., 4.6.10., 4.6.14., 5.1.30., 5.2.28.
Kaprianos hegy 4.1.13.
Karanis 2.28., 3.13.
Karia 5.2.33.
karpok 5.2.47.
Karthágó, Carthago, karthágóiak 1.5., 2.1., 4.2.15., 4.6.5., 4.6.15., 5.1.30., 5.1.40., 5.2.47.
Kastalón 5.1.40.
Kecskemocsár 5.2.2.
keltibérek 5.1.40.
Keltika, kelták 2.1., 5.1.33., 5.1.36.
Kemmenon hegység 5.1.36.
Kilikia lásd Cilicia
Kolchis 2.1.
komanaiak 3.39.
Kommagéné 4.3.10.
Koptos, Coptus 2.33., 3.20.
Korinthos 1.5., 4.6.15., 5.1.14., 5.1.30.
Kós 4.2.4.
Kythnos 3.26.
lakedaimonok lásd még Sparta, spártaiak 5.1.16.
Laodikeia, laodikeiabeliek 1.34., 4.4.23.
Lapiteae 1.32.
Latíum, Latinus, Latini, latinok 2.1., 2.11., 3.59., 4.1.3., 4.2.15., 4.2.16., 4.2.17., 4.3.3., 4.3.5., 4.3.24., 5.1.28., 5.1.30., 5.1.31., 5.2.29.
latin nyelv 4.6.19., 5.2.5.
laviniumiak 1.10.
Lavinius folyó 4.6.18.
Leontino 3.17.
Lesbos 4.6.14.

Libya 2.1., 2.2., 2.5., 4.3.25.
Libya Cyrenaica 5.1.33.
Ligér folyó 5.1.36.
Liguria 2.1., 5.1.36.
Liternum 4.6.5.
Lougei, lougeiek 4.3.22.
Luca 4.6.13.
Lucania, lucanusok 2.3., 4.3.3., 4.3.24., 4.6.2.
Lugdunon 5.1.36.
Lusitania, Lysitania, lysitánok 3.6., 5.1.33., 5.1.40.
Lycia 4.3.23.
Macedonia, Makedonia, makedónok 2.1., 2.2., 2.3., 4.1.20., 4.2.24., 4.3.13., 4.3.23., 4.6.14., 5.1.32., 5.1.33., 5.2.8.
Marcomanni, markomannok 1.44., 5.2.47.
marsusok 2.3., 4.3.3.
Massalia 5.1.36.
Mauretania 4.6.14.
Mauri, maurusok, mórok 1.5., 1.44., 2.11., 4.3.25., 4.6.14.
Maurusia 2.1.
Mediolanum 1.47., 3.69., 4.4.12., 5.2.47.
Meinaia 3.24.
Melsos folyó 5.1.40.
Memphis 3.16., 4.3.21.
menapiai, menapiusok 5.1.37., 5.2.47.
Metapontum 4.1.8.
Mezopotámia 5.2.47.
Misenum 2.11., 2.32., 4.4.11.
Modura 3.20.
Moesia2.11., 3.60., 4.3.14.
Mogentiana 4.4.20.
Mogontiacum, Mogentiacum 2.14., 4.4.17.
morinusok 5.1.37.
Munda 4.6.14.
Mons Albanus lásd Albai-hegy
Mutina 4.1.8., 4.6.18.
Muza 3.20.
mysek 5.2.32.
Mytiléné 4.2.13.
Naissum 4.2.20.
Narbón 5.1.36.
Narbonensis lásd Gallia
Narbónitis 5.1.36.
Narnia 4.2.8.
Nauportus 4.3.13.
Naxos 3.26.
neacyndon 3.20.
Neapolis, Nápoly 2.3., 5.1.7.
Neapolis (Paphlagóniában) 5.2.12.
Nemausus 4.5.5., 4.5.7., 4.6.25.
Neocaesarea 3.39.
Nequinum 4.2.8.
Nestos 3.28.
Nicomedia, Nicomédia 1.47., 3.60., 5.2.13., 5.2.44., 5.2.47.
Nikaia 5.2.13.
Nílus 1.44., 3.15., 3.16., 3.20., 3.22., 4.6.14.
Nitrias 3.20.
Noiga 5.1.40.
Nola 4.1.8., 5.2.14., 5.2.18.
nomádok 2.1.
Noricum 4.3.12.
Nóvum Hydreuma 3.20.
Nuceria 4.1.8., 4.3.3., 4.6.18.
Numantia, numantiaiak 2.1., 4.2.12., 4.2.13., 5.1.30., 5.1.31.
Numidia 4.6.5., 5.1.33., 5.2.23.
Oasis Minor 3.31.
Ókeanos, Óceán 2.5., 3.26., 4.6.14., 5.1.36., 5.1.40.
Ocelis 3.20.
Ocriculum 4.3.3.
Oelia 3.6.
Olympia 4.6.7., 5.1.4.
  Zeus olympiai szobra 4.2.19.
Olympos 5.2.26.
Ostia 2.3., 3.19.
  portus Ostiensis 3.56.
Oxyrhynchos 3.11., 3.12., 3.31., 4.1.45.
Pados, Padus, Pó 2.1.
paelignusok 2.3., 4.3.3.
Palaestina 4.3.10., 4.3.25.
Pamphylia 4.2.19.
Pannónia, pannoniaiak, pannonok 2.10., 2.11., 4.3.8., 4.3.12., 4.3.13., 4.3.14., 5.2.38.
  Pannónia inferior 2.19., 4.3.20.
  Pannónia superior 4.4.10.
Paphlagonia, paphlagoniaiak 2.1., 5.2.12.
parthusok 1.44., 2.13., 2.19., 3.22., 4.3.23., 4.6.14., 4.6.20., 5.2.5., 5.2.40.
Patala 3.20.

Patavium, pataviumiak 3.53., 4.6.31.
Paternités 2.33.
Pella 5.2.29.
Pelusium 4.6.14.
Pergamon, Pergamum 3.60., 5.1.30., 5.2.13., 5.2.15., 5.2.21., 5.2.29.
Perusia 4.6.17.
perustae 4.3.13.
Perzsia, perzsák 2.3., 2.14., 2.26., 5.2.40., 5.2.43., 5.2.47.
Pharos 4.6.14.
Pharsalos, Pharsalus 3.15., 4.6.14.
phasimónbeliek 5.2.12.
Phasis 2.1.
Philadelphia 3.28.
Philippi 3.55., 4.3.8., 4.6.14.
Philopatór 3.13.
Phoenicia 5.1.33.
Phthóchis 3.11.
Phrygia, phrygök 1.9., 4.2.26., 5.2.33.
Picentia 4.3.3.
Picenum, picenumiak 2.3., 4.3.3., 5.2.8.
pisidák 5.2.32.
Pireneusok, Pyréneusok 4.6.18., 5.1.36.
Pisaurum 3.53.
Planasia 5.2.16.
Plarasa, plarasaiak 1.27., 5.2.1.
Poetovio 4.5.8.
pomptinusi mocsarak 5.2.5.
Pontus, pontusiak 4.4.24., 4.6.14., 4.6.21., 5.1.33., 5.2.5., 5.2.28., 5.2.47.
Popiónion 3.23.
Porta Trigemina 3.53.
Potentia 3.53.
Praeneste, praenestebeliek 3.18., 4.4.1., 4.6.4., 4.6.7., 5.1.7., 5.1.31.
Prusa 3.60.
Psóbthis 3.31.
punok 2.1., 2.3., 4.1.8., 4.2.10., 4.6.4.
Puteoli 3.19., 3.46.
Pyréné, Pyréné hegység 5.1.36., 5.1.40.
quinquagentanusok 5.2.47.
Raetia 4.3.8.
Ravenna 2.11., 2.32.
Regillus-tó 5.1.31.
Rhegium 2.27., 4.6.18.
Rhénos 5.1.36.
Rhenus, Rajna 2.5., 2.10., 4.3.8., 4.6.14., 5.1.33., 5.2.16., 5.2.29.
Rhodanus, Rhone 4.6.14., 5.1.36.
Rhodos, Rhodus 4.3.23., 4.4.22., 5.1.34., 5.2.29.
Róma, Római Birodalom, rómaiak 1.2., 1.4., 1.5., 1.8., 1.10., 1.23., 1.34., 1.41., 1.43., 1.48., 2.1., 2.2., 2.3., 2.4., 2.6., 2.9., 2.10., 2.11., 2.12., 2.13., 2.15., 2.19., 2.26., 2.32., 3.22., 3.27., 3.30., 3.36., 3.38., 3.39., 3.46., 3.47., 3.48., 3.52., 3.53., 3.55., 3.56., 4.1.8., 4.1.9., 4.1.13., 4.1.19., 4.1.25., 4.1.26., 4.1.30., 4.2.1., 4.2.4., 4.2.5., 4.2.9., 4.2.10., 4.2.11., 4.2.13., 4.2.14., 4.2.15-, 4.2.16., 4.2.18., 4.2.20., 4.3.1., 4.3.2., 4.3.3., 4.3.4., 4.3.5., 4.3.6., 4.3.8., 4.3.10., 4.3.13., 4.3.19., 4.3.20., 4.3.23., 4.3.24., 4.3.25., 4.4.12., 4.6.1., 4.6.4., 4.6.5., 4.6.6., 4.6.7., 4.6.9., 4.6.11., 4.6.12., 4.6.13., 4.6.14., 4.6.15., 4.6.16., 4.6.17., 4.6.18., 4.6.20., 4.6.32., 4.6.34., 5.1.1., 5.1.2., 5.1.3., 5.1.4., 5.1.5-, 5.1.7., 5.1.8., 5.1.9., 5.1.11., 5.1.12., 5.1.13., 5.1.14., 5.1.15., 5.1.16., 5.1.17., 5.1.18., 5.1.20., 5.1.21., 5.1.22., 5.1.23., 5.1.25., 5.1.28., 5.1.30., 5.1.31., 5.1.32., 5.1.33., 5.1.37., 5.1.40., 5.2.1., 5.2.2., 5.2.3., 5.2.5., 5.2.8., 5.2.10., 5.2.12., 5.2.13., 5.2.14., 5.2.15., 5.2.17., 5.2.18., 5.2.20., 5.2.21., 5.2.23., 5.2.24., 5.2.26., 5.2.27., 5.2.28., 5.2.29., 5.2.40., 5.2.43., 5.2.44., 5.2.47.

Rubrum mare lásd Vörös-tenger
sabinok 2.1., 4.1.8., 4.3.3., 5.1.2., 5.1.4., 5.1.5.
Sabota 3.21.
Saguntum 3.18.
sakák 5.2.32.
Sala 1.20. (?)
salassusok 4.3.8.
Samnium, samnisok 2.1., 2.3., 4.2.13., 4.3.3., 4.3.24., 4.6.2., 5.1.31.
Sapphar 3.20.
Sardinia 1.7., 3.6., 4.1.22., 4.2.4., 4.6.14., 4.6.18., 5.1.33.
Sarmatae, szarmaták 1.46., 2.14., 4.3.25.
Saserna 3.6.
Satricum 5.1.31.

Savaria 1.17., 3.42., 3.69., 3.70., 3.81., 4.1.44., 4.4.7., 4.4.9.
fines Savariensium 3.68.
statio Savariensis 1.22.
Save 3.20.
Savus 4.3.12.
scythák 4.3.8.
Segovia 3.67.
Seleucia Zeugmae 1.35.
senonok 4.6.4.
Serdica 1.52., 2.30., 3.30.,
Sergia 3.70.
Sicilia 1.7., 2.1., 3.17., 3.19., 3.26., 4.1.8., 4.1.9., 4.1.13., 4.2.14., 4.3.8., 4.6.7., 4.6.14., 4.6.18., 4.6.25., 4.6.35., 5.1.30., 5.1.33., 5.2.6., 5.2.29.
Sicilia (britanniai falu) 5.2.43.
sigamberek 4.3.8.
Sigerus 3.20.
sikelosok 5.1.29.
Sinuessa 3.53.
Sirmium 1.49., 2.27.
Siscia 4.3.13.
Smyrna 5.2.15.
soénosok 4.2.26.
Soknopaei Nésos 3.28.
Sparta, spártaiak lásd még lakedaimonok 4.1.47., 4.3.24., 5.1.4., 5.1.8.
Spoletium 4.6.4.
Spondill(—)
statio Spondill(—) 1.39.
Stonii 1.5.
Stratonikeia, stratonikeiaiak 3.36.
Strymon 5.2.29.
suebusok 4.3.8.
Suessa Pometia 5.1.2.
Sulmo 4.6.4.
Susa 3.20.
Susarrus 4.3.22.
Syedra 4.6.14.
Syéné 3.16., 5.1.39.
Syrakusai 4.1.13.
Syria, Szíria, syriaiak, szírek 1.34., 2.1., 2.11., 3.22., 4.1.8., 4.1.11., 4.1.12., 4.2.18., 4.6.6., 4.6.10., 4.6.13., 5.1.30., 5.1.33., 5.2.28., 5.2.42., 5.2.43.
Syriatici milites 2.13.
Tabae 5.2.1.
Tarans 5.2.29.
Tarentum, tarentumiak 2.1., 4.2.16., 4.4.2.
tarpeji szikla 5.2.5.
Tarrakón 5.1.40.
Tarsos 4.2.13.
Taurasia 4.6.2.
Taurus 2.1.
Tempe völgy 4.6.14.
Tergeste 4.3.13.
Terton Epa 2.33.
teucrok 1.5.
Thapsus 4.6.14.
Thasos 4.6.5.
Thebais 2.36.
Theogenés Philopatór 3.13.
Theón 3.31.
Thessalia, thessaliaiak 2.3., 4.6.6., 4.6.14., 4.6.16.
Thessalonica 4.1.20.
Thisbé 3.32.
Thomna 3.21.
Thracia, thrákok, Thrax lásd még bistoni 2.1., 2.11., 2.18., 2.26., 4.1.8., 4.3.13., 4.6.14., 5.1.30., 5.1.32., 5.2.5., 5.2.43.
Trebellica 5.2.43.
Thulé 5.1.34.
Thurii 4.1.8.
Thysdrus 5.2.43.
Tiberis 1.1., 1.7., 1.44., 2.12., 3.53., 3.62., 4.2.15., 5.1.2., 5.2.5., 5.2.9.
Tibur 5.1.7., 5.1.31.
Tifernum 3.71.
Tigris 3.20., 4.3.25.
Tisicheos 4.1.27.
Toletenses castellani, toletumiak 4.3.22.
totteanosok 4.2.26.
Traianopolis 2.18.
Transpadani 4.3.24.
Trier, Treveri 3.35., 3.81.
Trogodyticum 3.20., 3.24.
Trója 5.2.29.
Tusculum 4.3.24., 4.4.12., 5.1.31.
Tyros 3.46.
Tyrrhénia 3.23.
ucennusok 4.3.12.
Umbria, umberek 2.3., 2.11., 4.2.8., 4.3.3., 4.3.4., 5.1.29., 5.1.31.
uticaiak 4.4.1.

Veii, veiibeliek 1.5., 4.2.5., 5.1.2.
Velabrum 5.2.5.
Venetia 3.53.
Venusia 4.6.18.
Verulae 5.1.31.
Vesuvius lásd Vezúv
Vetus Hydreuma 3.20.
Vezúv 4.1.8.
Vibo 4.6.18.
vicus laci Fundani 5.2.4.
vindelicusok 4.3.8., 4.3.12.
vlandulusok 2.26.
Vocontiusok
  res publica Vocontiorum 4.5.5.
volscusok 4.2.5., 4.3.24., 4.6.6., 5.1.2., 5.1.31.
Voltinia tribus 4.5.5., 4.5.7., 4.6.21., 4.6.30.
Volturnus folyó 4.6.4.
Vörös-tenger 3.20., 3.61.
Zegrenses 4.3.19.
zsidók 1.39., 1.40., 1.41., 1.42., 4.3.23.

TISZTSÉGEK, HIVATALI BEOSZTÁSOK A KÖZIGAZGATÁSBAN, HADSEREGBEN, ÜNNEPEK, JOGI FOGALMAK

a sacris 4.6.26.
abdicatio 5.2.24.
accensi 5.1.13.
acclamatio 5.2.34., 5.2.40.
Acta Urbis 5.2.40.
actarius 2.30.
actio 1.46.
actor rerum privatarum nostrarum sive procurator 3.47.
Ad Sabinum 3.27.
aditus 3.78.
adlectio, adlectus lásd még allectus
  adlectus inter praetorios 4.6.30.
  decurioni adlectus 4.5.3.
adósrabszolgaság 4.2.7.
adószedők 4.1.13.
adscriptio 4.2.24.
advenae 4.3.24.
aedes 1.32.
aedilicius 3.42., 3.74.
  aediliciis honoribus functus 4.4.8.
aedilis, aedilisek (lásd még agoranomia) 1.7., 3.53., 4.4.2., 4.4.9., 4.6.34., 5.1.12., 5.1.13., 5.2.5.
  aedilis curulis 4.2.8., 5.1.12., 5.1.14., 5.1.21., 5.2.16.
  aedilis plebis 4.6.21.
  aidilis 4.6.2.
aedilitas 4.4.3.
  ob honorem aedilitatis 4.4.5.
aerarium lásd még államkincstár, fiscus 4.6.32.
  aerarium militare 2.32.
  aerarium populi, aerarium populi Romani 4.3.23., 5.1.12.
  démosios tón Rhómaión 1.41.
  quattuorvir ab aerario 4.5.5.
aeternitas 5.2.48.
agora 4.2.19., 5.2.24.
agoranomia 3.39.
agoranomos 5.1.23.
agrícola 3.48., 4.2.3.
Agrippa fürdője 3.62.
ala, alae 2.11., 4.5.1.
  ala I Augusta Ituraeorum 2.19.
  ala I civium Romanorum 2.19.
  ala I Flavia Augusta Britannica milliaria 2.19.
  ala I Flavia Augusta Britannica milliaria civium Romanorum 4.3.20.
  ala I Flavia Gaetulorum 4.3.20.
  ala I Pannoniorum 4.3.14.
  ala I Praetoria civium Romanorum 2.19.
  ala I Thracum Mauretaniae 2.36.
  ala I Thracum veterana sagittariorum 2.19.
  ala I Tungrorum Frontoniana 2.16.
  ala I Ituraeorum 2.17.
  ala Contariorum 3.79.
  ala Frontoniana 4.3.20.
  ala Herculiana 2.33.
  ala Longiniana 4.6.30.
alea 2.13.
aleitourgésia 3.39.
alienigeni 4.3.24.
alimentum 4.1.47.
  pretium alimentorum 4.1.47.
államforma 5.1.7., 5.1.8., 5.1.9.
allectus lásd még adlectio, adlectus
  allectus inter tribunicios 4.6.24.
államkincstár lásd még aerarium, fiscus 4.2.20., 5.1.7., 5.1.33.
ambitio 4.6.31.
amicitia 4.3.23.
  amicitia et societas 4.3.23.
  amicitia ... populi Romani 4.3.8.
amicus
  discipulus et amicus optimus 4.5.4.

amphitheatrum 3.53.
amphitheatrum novum 3.58.
amphora 4.2.2.
ancilla, ancillae 4.1.2., 4.1.26., 4.3.7.
annona 3.27., 4.2.18.
annonae divisio 3.27.
annonaria pensitatio 2.30.
publica annona 2.12.
res annonaria 3.80.
urbis annonaeque cura 4.2.17.
antigraphos 3.31.
antistratégos lásd propraetor
anthypatos lásd proconsul
apeleutheros lásd libertinus
apodytérion 4.2.4.
apographé 3.29.
apoikia 5.1.29.
apotheosis 5.2.24.
aqua lásd még vízvezetékek 3.67.
Aqua Anio Nova; Aqua Anio Novus 3.56., 3.57.
Aqua Claudia 3.57.
cura ... aquarum ... 5.2.9.
aquilex 3.60.
ara, arae
ara aeiustate (sic!) conlapsa 5.2.35.
manibusque suis omnes exornarent aras 5.2.39.
aranykoszorú (aurum coronarium) 5.2.41.
arbitrium 5.1.13.
arca frumentaria 3.27.
archidikastés 3.31.
hiereus kai archidikastés 3.31.
archisynagogus Iudaeorum 1.39.
archón lásd még consul, praefectus 3.32., 4.2.19., 5.1.9., 5.2.24.
archontes 4.4.22., 5.2.32.
archos 1.27.
arena 3.44.
Argiletum 1.4.
aries, arietes 2.12.
Armilius oszlopcsarnoka 3.53.
Ariminum 3.53.
arisztokratikus államszervezet, arisztokrácia 5.1.7., 5.1.8.
armatura 2.12.
armigeri 2.32.
ars bellica 2.12.
ars pictoria 4.1.38.
artabé 2.33., 3.13.
as 4.2.1.
asabés 4.2.19.
asylia 4.4.23.
ateleia 3.39., 4.4.23.
atiutor (sic!) praepositi sacrae monetae 4.1.34.
atrium 3.63.
atrium Libertatis 3.53.
auctoritas 4.1.17., 4.6.32., 5.1.16., 5.1.20.
augurok lásd oiónistai
Augustalia 5.2.14.
augustalis 3.75., 3.76., 4.4.15.
augustalis coloniae Aquincensium 4.1.39.
augustalis municipii Brigetionensium 4.1.31.
auspicium 5.1.13.
autokratór lásd imperátor
auxiliares 2.26.
auxilium, auxilia 2.12., 2.32.
Aventinus 1.4., 3.53., 4.2.12., 4.2.15., 5.1.2., 5.1.12., 5.1.18.
bagaudák 5.2.47.
balneum lásd még fürdő és thermae 3.77.
balnea libertinorum 4.6.5.
balneolum angustum 4.6.5.
basilica 2.12., 3.63., 5.2.44.
basilikoi 2.34.
beatudo 3.80.
bellum, bella
bella servilia 5.1.30.
externa iustaque bella 5.1.30.
beneficiarius, beneficiarius consularis 5.2.38.
ex beneficiario consulari 4.4.7.
beneficium 2.30., 3.41., 4.3.21., 4.4.28., 4.6.5., 4.6.21.
benevolentia 1.47.
bibliophylakion 3.12.
bibliotheca 3.63.
porticus cum bibliotheca Latina Graecaque 3.55.
bírók, bíróságok, bíráskodás 4.2.15., 4.2.16., 5.1.39.
honorum possessio 3.27.
boulé lásd még gerusia, senatus, synedrion

1.27., 3.14., 3.36., 4.4.22., 4.4.24., 4.6.1., 4.6.35., 5.1.19., 5.1.23.
bómos 4.2.19.
caelebs 3.30.
Caelius domb 5.1.2.
caementum 1.16.
caerei táblák 4.4.1.
Caesariani 1.45.
Caesarianae possessiones 1.45.
Campus Martius 2.12., 4.2.16., 5.1.9., 5.1.22., 5.2.19., 5.2.24.
capitatio 4.2.27.
Capitolium 3.53., 3.55., 4.1.8., 4.2.10., 4.2.12., 4.2.14., 4.2.15., 4.2.16., 4.3.24., 4.6.3., 4.6.4., 4.6.6., 5.1.2., 5.1.31., 5.2.5., 5.2.23.
captivitas 4.3.24.
caritas dominorum 4.1.17.
carroballista 2.12.
castella
  castra praesidio competenti munita atque castella 3.81.
castellanus
  castellani Toletenses 4.3.22.
castra
  castra aestiva 2.10., 2.32.
  castra hiberna 2.32.
  castra praetoria 3.44.
  castra praesidio competenti munita atque castella 3.81.
  castrorum filius 5.2.23.
causaria 2.30.
causarius 2.30.
censor 2.16., 3.53., 3.57., 4.1.26., 4.2.9., 4.4.1., 4.4.24., 4.6.2., 4.6.35., 4.6.37., 5.1.7., 5.1.12., 5.1.13., 5.1.25., 5.2.5., 5.2.9.
  iudicium censorum 4.6.37.
censoriae tabulae 5.1.13.
census 2.30., 4.1.25., 5.1.12.
centigranium 3.17.
centumvirek 4.2.1.
centuria 2.15., 2.36., 4.2.8., 5.1.9., 5.1.19., 5.1.25.
  lochos 5.1.6., 5.1.9., 5.1.19., 5.1.22.
centuno 2.9., 2.10., 4.3.13., 5.1.22., 5.2.28.
centuno legionis 1.15., 2.25.
charta 3.22.
cheiristés 3.14.
cheirotechnés 3.45.
chiliarchos lásd tribunus militum
chrématistés 3.31.
circus, cirkusz 3.44., 3.53., 4.2.4., 4.6.4., 5.1.2., 5.1.32., 5.2.44.
cisterna 4.6.5.
civilitas 4.6.34.
civis Romanus, cives Romani, cives 4.1.1., 4.1.3., 4.3.1., 4.3.20., 4.4.3., 4.4.21., 5.1.16.
  civis Romana, cives Romanae 4.3.6., 4.3.7.
  cives Romani consistentes ... 1.18.
  cives Romani consistentes Carnunti intra leugam 4.4.18.1.
  cives Romani consistentes Karnunti (sic!) intra leugam 4.4.18.2.
  unius urbis cives 4.6.34.
civitas 2.29., 4.4.24., 4.6.32., 5.1.15., 5.1.17.
  Alexandrina civitas 4.3.21.
  armata civitas 2.12.
  Asiae civitates 5.2.21.
  civitas Eraviscorum 4.3.17., 4.3.18.
  Civitas Foroiulensium 4.5.7.
  civitas libera et foederata 3.41.
  civitas Urbinatis Mataurensis 4.6.25.
  defensio civitatis 3.27.
  oriundus civitate Miseni 4.4.11.
  peregrinae civitates 4.3.1.
  praefectus civitatium duarum Boiorum et Azaliorum 4.3.14.
civitas Romana lásd még római polgárjog 4.1.3., 4.3.1., 4.3.21., 4.4.3.
  foedera et civitas Romana 4.3.24.
  promissa civitas Latio 5.1.30.
clades
  clades Lolliana 4.3.8.
  clades Variana 2.32., 4.3.8.
classis, classes 2.11., 2.32.
  symmoria 5.1.22.
dassicus 2.19.
clementia 1.47., 1.48.
clerici 4.1.29.
clientela 4.3.22.
cognomen 4.3.13.

patris patriae cognomen 5.2.10.
cognomentum 4.6.37.
cohors, cohortes 2.12., 2.15., 2.32., 3.16., 4.3.13., 4.4.28., 4.5.1., 5.1.27., 5.1.32., 5.1.39., 5.2.34., 5.2.43.
auxilia cohortium 2.11.
cohors I Alpinorum 4.3.20.
cohors I Alpinorum equitata 2.19.
cohors I Alpinorum peditata 2.19.
cohors I Augusta Praetoria Lusitanorum equitata 2.36.
cohors I Campanorum voluntariorum 2.19.
cohors I Flavia Cilicum 2.36.
cohors I Germanorum 4.5.8.
cohors I Lusitanorum 2.19., 4.3.20.
cohors I (milliaria) Nova Severiana Surorum sagittariorum 5.2.42.
cohors I Montanorum 2.19., 4.3.20.
cohors I Noricorum 2.19., 4.3.14.
cohors I Thracum 5.2.35.
cohors I Thracum Germanica 2.19.
cohors I Thracum civium Romanorum 2.19.
cohors II Augusta Nervia Pacensis milliaria Brittonum 4.3.20.
cohors II Asturum et Callaecorum 2.19.
cohors II Augusta Thracum 2.19.
cohors II Hispanorum 4.5.8.
cohors III Batavorum 2.19.
cohors III Lusatanorum 2.19., 4.3.20.
cohors VII Breucorum 2.19.
cohors milliaria nova Severiana Gordiana Surorum sagittariorum 2.40.
cohortes urbanae 2.11.
cohortes vigilum 4.6.20.
praetoriae cohortes 2.10., 2.11.
sagittariorum cohortes 3.20.
collegium 5.1.26.
aeram funem ertsd aerani funerum 4.1.40.
collegia illicita 3.40.
collegia tenuiorum 3.40.
collegium centonariorum 3.76.
collegium fab rum (et) centonariorum 1.17.
praefectus collegii fabrum (et) centonariorum 3.42.
collegium genii provinciáé Pannóniáé superioris 3.43.
magistri collegii genii provinciáé Pannóniáé superioris 3.43.
scribae collegii (genii provinciáé Pannóniáé superioris) 3.43.
collegium iuventutis 1.19.
collegium pontificum 5.1.14.
collegium XVvirum 1.23.
eranus 3.41.
Collina-kapu 4.6.4.
colonia, coloniae, coloniák 2.11., 3.53., 4.2.14., 4.2.15., 4.4.1.
colonia Aquincensium 1.20., 4.1.39., 4.1.46.
colonia Augusta Nemausensium 4.5.5.
colonia Brigetionensium 4.4.16.
colonia Claudia Savariensium 1.17., 3.42., 3.69., 3.70., 4.1.44., 4.4.7., 4.4.9.
colonia Flavia (sic!) Sisciensium 4.4.10.
coloniaalapítás 4.1.26.
colonia Poetoviensium 4.5.8.
colonus, colonusok 4.2.15., 4.2.27.
paroikos 4.2.26.
Colosseum lásd amphitheatrum novum
comes 4.1.20.
comites provinciarum 3.51.
comitia, comitium lásd még népgyűlés 4.2.16., 4.4.2.
comitia tributa 4.6.8.
commentarium, commentarius 4.1.47., 4.3.19., 5.1.34.
commercium
genius commercii et negotiantium 4.1.43.
Compitalia 3.9., 4.2.2.
concubina 4.1.36.
condicio 4.1.47.
peregrinae condicio 4.3.21.
peregrinae condicionis homines 4.3.23.
conductor VHI(octavarum) 4.1.43.
servus conductoris Vlll(octavarum) 4.1.43.
congius 4.2.2.
conliberta 4.1.39.
conscripti 4.4.3.
consilium 4.1.25., 5.1.2.

consortium 3.35.
constitutio, constitutiones 3.40., 4.1.3., 4.1.4., 4.4.3., 4.4.25., 4.4.26., 5.1.16.
constitutiones principum 5.1.20.
principalis constitutio 5.1.14.
constitutum, constituta 4.2.17.
consuetudo antiqua 4.6.5.
consul, consulok 1.3., 1.7., 1.8., 1.9., 1.11., 1.12., 2.4., 2.8., 2.15., 2.16., 2.19., 2.23., 2.30., 2.36., 2.37., 2.40., 3.33., 3.34., 3.35., 3.37., 3.47., 3.48., 3.49., 3.50., 3.51., 3.52., 3.57., 3.67., 3.73., 3.75., 3.76., 3.77., 4.1.8., 4.1.15., 4.1.26., 4.1.28., 4.1.29., 4.1.40., 4.1.49., 4.2.1., 4.2.5., 4.2.6., 4.2.8., 4.2.9., 4.2.10., 4.2.12., 4.2.13., 4.2.15., 4.2.16., 4.2.20., 4.2.24., 4.2.27., 4.3.2., 4.3.3., 4.3.6., 4.3.12., 4.3.13., 4.3.19., 4.3.20., 4.3.22., 4.3.24., 4.4.23., 4.4.26., 4.4.27., 4.4.28., 4.4.29., 4.6.3., 4.6.4., 4.6.6., 4.6.7., 4.6.8., 4.6.9., 4.6.10., 4.6.11., 4.6.12., 4.6.13., 4.6.14., 4.6.17., 4.6.18., 4.6.24., 4.6.25., 4.6.27., 4.6.34., 4.6.35., 4.6.37., 5.1.1., 5.1.7., 5.1.9., 5.1.11., 5.1.12., 5.1.13., 5.1.16., 5.1.18., 5.1.25., 5.1.28., 5.1.31., 5.1.33., 5.2.5., 5.2.6., 5.2.8., 5.2.9., 5.2.12., 5.2.14., 5.2.16., 5.2.17., 5.2.18., 5.2.20., 5.2.24., 5.2.41.
archön, archönes 5.1.9., 5.2.24.
consol 4.6.2.
consul designatus 4.6.29., 5.2.11.
consuljelölt 5.2.26.
hypater 3.61.
hypatos 3.36., 3.72., 4.4.22., 5.1.22.
presbeutes hypatikos 5.1.40.
consularis 4.6.10.
consularis aquarum 3.37.
vir consularis 4.1.17.
contubernalis 4.1.30.
contubernium, contubernia 2.12.
conubium 2.19., 4.3.20.
conventus 4.1.25.
conventiculum 1.47., 1.48.
convivium 4.1.38.
Corneliusok 4.6.8.
corpus 1.47.
corpus piscatorum et urinatorum 5.2.39.
sacerrimus corpori 5.2.39.
crimen 3.27.
crypta 3.79.
cubitus 3.15.
cura 3.27., 3.49., 5.1.14.
cura carnis 5.1.26.
cura frumenti comparandi 3.27.
cura operum publicorum, viarum, aquarum, alvei Tiberis, frumenti populo dividundi 5.2.9.
deorum iniuria dis curae 5.2.37.
tutela sive cura 4.1.19.
curator, curatores 3.40., 4.1.19., 5.1.13.
curator civitatis Urbinatis Mataurensis 4.6.25.
curator civium Romanorum 4.4.21.
curator viae Salariae 4.6.25.
curia, Curia, curiae 3.33., 3.34., 3.44., 4.2.7., 4.4.26., 4.4.29., 4.6.14., 5.1.9., 5.1.14., 5.1.23., 5.1.24., 5.2.3., 5.2.10., 5.2.19., 5.2.39., 5.2.40.
nominatus ad curiam 4.4.28.
phratriai 4.6.1., 5.1.9., 5.1.23.
curialis, curiales 2.27., 4.4.27.
custos armorum 1.16.
cymbalum 1.7.
csillagászat 5.1.35.
De officio proconsulis 3.40.
De manumissionibus 4.1.24.
decaprotus 3.27.
decemviri 5.1.12., 5.1.14., 5.1.18.
dekadarchia 5.1.19.
decemviri stlitibus iudicandis 4.6.22., 4.6.24., 4.6.25., 4.6.27.
decretum 4.4.3., 5.1.20.
decreta patrum 5.1.24.
decretum decurionum 3.65., 3.66., 4.3.14., 4.4.5., 4.5.3., 4.6.28.
decretum decurionum Aquincensium 4.4.4.
patrum decretum 4.5.1.
senatus decreta 4.1.17.
decurio 2.18., 2.29., 4.3.1., 4.4.2., 4.4.3., 4.4.24., 4.4.25., 4.4.26.,
decurio Aquincensium equo publico 4.5.10.
decurio Brigetionensium 2.20., 4.4.21.
decurio coloniae Aquincensium 4.1.46.

decurio coloniae Brigetionensium 4.4.16.
decurio coloniae Claudiae Savariensium 1.17., 1.37., 3.42., 3.79., 4.4.7., 4.4.9.
decurio coloniae Flaviae (sic!) Sisciensium 4.4.10.
decurio coloniae Poetoviensium equo publico 4.5.8.
decurio coloniae eiusdem 4.5.8.
decurio municipii Brigetionensium 1.35. (?), 4.4.13., 4.4.14., 4.4.15.
decurio municipii Brigetionensium a militiis qui equestrem militiam petiit 4.5.9.
decurio municipii Karnuntinensium 4.4.18.2.
decurio municipii Mogentiacensium 4.4.17.
decurio municipii Mogentianensium 4.4.20.
decurio alae Augustae Ituraeorum 2.17.
decuriones municipii Aquincensium 3.74.
decurioni adlectus 4.5.3.
ex genere decurionum 4.4.28.
ex V(quinque) decuriis 4.5.7.
decurionatus
decurionatus onera 4.4.27.
honorárium decurionatus 4.4.24.
decus
decora magistratuum 4.3.24.
dedicatio
dies dedicationis 3.71.
dediticius, dediticii 4.1.1., 4.1.3.
deductus, deducti
deductus coloniam Claudiam Savariensium 3.69., 3.70.
deésis 4.2.26.
dekadarchia lásd decemviri
delictum 4.1.24.
delubrum, delubra 1.51., 5.2.21.
démarchia 4.6.35.
démarchos lásd néptribunus
démarchikés exousia lásd tribunicia potestas
demokratikus államszervezet 5.1.7., 5.1.8., 5.1.33.
démos 1.27., 3.36., 3.72., 4.2.19.
démosios geórgos 3.29.
denarius, dénár 2.10., 3.21., 3.46., 4.1.30.
denotatio 3.50.
denuntiatio 1.52.
deportatio 4.1.19.
destrictarium 3.65.
deverticulum 3.20.
devotio 1.5.
diaconus 1.45.
diadalmenet lásd még triumphus 5.1.31., 5.1.32., 5.2.5., 5.2.14., 5.2.40.
diadéma 4.1.11.
diastrómata 3.12.
dictator 4.6.6., 4.6.7., 4.6.8., 4.6.10., 4.6.14., 4.6.15., 4.6.18., 4.6.37., 5.1.12., 5.1.13., 5.1.31., 5.2.4., 5.2.5.
dictum 5.1.13.
dies dedicationis 3.71.
dies imperii 5.2.30.
dies nativitatis 5.2.39.
dignitas 4.1.17., 4.6.31.
dignus
digna ... vota 5.2.39.
dignus maioribus 5.2.21.
dikastés 5.1.23.
dioecesis 4.4.27., 4.6.25.
diribitorium 4.2.17.
disciplina 1.48., 2.10., 3.9.
conditor disciplinae militaris firmatorque 4.1.48.
disciplina castrorum 2.12.
disciplina spectaculorum 5.1.26.
vetus disciplina 2.13.
discipulus
discipulus et amicus optimus 4.5.4.
Disputationes 4.4.25.
divites 3.51.
dolia 3.8.
dologház 4.6.4.
mezei dologházak 4.1.8.
dominium 4.1.2., 4.1.3.
dominus, domini 4.1.3., 4.1.4., 5.2.40., 5.2.46.
Caritas dominorum 4.1.17.
orbis totius dominus 5.2.48.
donativum, donativa 2.12.
doulos lásd még mancipium, rabszolga, servus és threptoi 4.1.45., 4.2.19.

drachma 3.45., 4.1.45., 4.2.19., 4.2.22., 4.2.23., 4.6.19., 5.2.14., 5.2.18.
drachma Augusta 4.1.27.
dromedarius 2.36.
duplicarius, duplikarios 2.33.
duumvir 3.74., 4.4.3., 4.4.15.
duovir 3.66.
duoviri iure dicundo 3.65.
duumvir iure dicundo 1.17., 1.37., 4.4.3., 4.4.10.
duumvir municipii Aquincensium 4.3.18.
duumvir quinquennalis 1.17., 1.20., 4.3.14., 4.4.10.
duumviratus 4.4.3.
Ilviri municipii Flavii Segoviensium 3.67.
dux, duces 1.46., 2.30.
hostilium nationum duces 4.3.24.
dynastai 4.2.26.
ecclesia 1.47., 4.1.29.
ekklésia 3.36., 5.1.19.
ecclesiastici 1.49.
edictum 1.14., 1.46., 4.1.17., 4.2.24., 4.3.1., 4.3.6., 4.4.3., 5.1.14., 5.1.16., 5.1.20., 5.2.7.
edictum Carbonianum 3.27.
magitratuum edicta 5.1.16.
educatrix clarissimi viri 4.1.38.
emporitica 3.22.
empticus 4.1.33.
enfyteuticaria 4.1.22.
enktésis 4.4.23.
eparchia lásd provincia
eparchos 2.33.
eparchos orous Bereneikés 3.45.
epikureusok 5.2.26.
epistratégia 3.14.
epistola, epistula 1.48., 4.1.47., 4.3.1., 4.3.19., 5.1.16., 5.1.20.
epistola militaris 2.14.
epistole 3.36., 3.39.
manumissio per epistulam 4.1.3.
Epitomae 3.27.
epitropos lásd procurator
epoikion 3.28.
eques Romanus, equites Romani lásd még lovagok 1.45., 4.1.25., 4.1.26., 4.2.15., 4.2.16., 4.3.2., 4.5.1.
equo publico, equo publico donatus 4.5.3., 4.5.4., 4.5.7., 4.5.8., 4.5.10.
equestrem militiam petiit 4.5.9.
equestris ordinis princeps 4.6.31.
equites 2.12., 2.19., 5.1.13.
eques legionis **I** Adiutricis Piae Fidelis 2.38.
equites loricati 2.12.
Equites Singulares Augusti 2.18.
eques vexillarius 2.40.
sevir equitum Romanorum 4.6.22.
sévir turmae I equitum Romanorum 4.6.23.
equitus 2.36.
eranus, aeranus lásd collegium
erdők 4.1.6.
eretnekek 1.50.
esquiliaei kapu 4.6.4.
Esquilinus 4.3.23., 5.1.2.
etesiae 3.20.
ethisma 5.1.19.
euergetés
euergetés tou tón anthrópón genous 5.2.22.
eunuchok 1.34., 1.46.
eunus 4.1.11.
evocado 1.5., 1.23.
exactor, exactores 2.29.
exactio
exactiones publicae 3.49.
excusatus, excusati 4.6.37.
excusatio 3.27.
exégétés 5.1.39.
exemplar testamenti 4.1.30.
exemplum, exempla 4.1.17., 4.3.19., 4.3.24.
honestissimum exemplum 5.2.31.
exercitium 2.12.
exercitus 2.12., 2.13.
gladiátori exercitus 5.1.30.
pater exercituum 5.2.23.
expedido 4.3.20.
expedido Cantábrica 3.55.
exploratores 2.13.
exta 1.32.
extraordinarius 2.4.

fabrica (armorum) 5.2.44.
fama 5.2.21.
familia Caesaris 1.46.
famuli 4.1.29.
fasces 4.6.8., 5.1.11.
Faunusok 4.2.1.
felicitas
  virtus felicitasque imperatoris 5.2.48.
felügyelők 4.1.7., 4.1.14., 4.2.2.
felségsértési törvény lásd lex maiestatis
fényűzés, fényűzést korlátozó törvény 5.2.5.
Feriae Latináé lásd Latinai heortai 4.3.5.
Fetialis 5.1.23.
filius, filia
  filia naturális 4.1.39.
  filius legitimus 4.1.39.
  filius naturális 4.1.39.
filozófus 4.1.30., 5.1.8.
fiscus lásd még aerarium, államkincstár 1.45., 1.47., 3.38., 4.2.20.
  tributa et vectigalia populi et fisci 4.3.19.
fistulae
  plebeiae fistulae 4.6.5.
flamen 4.4.20.
  flamen coloniae Augustae Nemausensium 4.5.5.
  flamen dialis 1.4., 1.11.
  flamen divi Claudii 1.17., 4.4.10.
  flamen divi Hadriani 4.5.3.
  flamen divorum omnium 4.3.14.
  flamen provinciáé Narbonensis 4.5.5., 4.5.7.
Floralia 3.44.
flotta 5.2.47.
foedus lásd még szövetség, szövetségesek, socii 4.3.23.
  foedera et civitas Romana 4.3.24.
  foedera antiqua 4.6.32.
  foedus antiquum 4.3.24.
forum, Forum 1.7., 1.44., 4.2.1., 4.2.7., 4.2.10., 4.2.14., 4.2.16., 4.3.23., 4.6.3., 4.6.4, 4.6.6., 4.6.9., 4.6.13., 5.1.31., 5.1.32., 5.2.19., 5.2.24., 5.2.25., 5.2.26., 5.2.29.
  Forum Augustum 1.13., 3.62.
  forum cum aede Mártis Ultoris 3.55.
  Forum Boarium 1.23.
  Forum Romanum 1.3.
  Forum Traiani 3.38.
  Latin Forum(unk) 5.2.29.
fossa 2.10.
földgömb 5.1.34.
földművelés, földművesek 4.1.6., 4.1.9., 4.2.3., 5.1.38., 5.2.47.
földrajz 5.1.35.
főpap 4.6.19.
frumentarius 2.23., 4.2.26.
frumentum
  praefectus frumenti dandi ex senatus consulto 4.6.21.
  cura ... frumenti populo dividundi 5.2.9.
fugitivarius 4.1.49.
funditor, funditores 2.12., 2.13.
fundus 3.9.
furnus 4.1.40.
fustibalus 2.12.
fürdő lásd még balneum, thermae 4.1.25.
gabona, gabonaosztás, gabonaellátás, gabonaszállítók lásd még annona 4.1.26., 4.2.16., 4.2.17., 4.2.18., 4.3.6., 4.6.14., 4.6.15., 5.2.5., 5.2.6., 5.2.19., 5.2.47.
galiarius 2.12.
gallus háború 4.4.1.
gastra 1.32.
gens lásd még ius gentis, ius gentium
  ex genere decurionum 4.4.28.
gentilicium, gentilicia
  Romána ... gentilicia 4.3.23.
geochuntos 2.28.
geometria 5.1.35.
geórgos 4.2.26.
gerusia lásd még boulé, senatus, synedrion 4.6.35.
gladiátorok 4.1.1., 4.1.8., 4.1.49., 5.1.30., 5.2.34., 5.2.43.
  gladiátori exercitus 5.1.30.
glória 4.3.24.
gnómon 3.16.
gradus 1.46.
grammateus 2.31., 3.14., 3.29.
  basilikos grammateus 3.11.
gymnasiarchia 3.39.
gynaikai pros hetairismon 3.45.

gyámság, gyám 4.1.19.
hadifoglyok lásd még obses 4.1.6.
hadijelvények 4.6.12.
hajók, hajózás 4.1.6., 4.1.30., 4.3.6., 5.2.47.
halálbüntetés 5.1.7.
halastavak 4.1.6.
haruspex, haruspices 1.51., 1.52., 5.2.43.
hasta 2.13.
hemina 4.2.2.
heres, heredes 2.20., 2.24., 4.1.30., 4.1.36., 4.1.40., 4.3.6., 4.4.11., 4.4.21.
hieraticus 3.22.
hiereus
  hiereus kai archidikastés 3.31.
hippalus 3.20.
hippikoi andres lásd lovagok
hódos Hadriané 3.61.
honesta missio 2.19., 2.24., 2.30., 4.3.20.
honor 4.3.1., 4.4.3., 5.1.14.
  Augusti honor 5.2.21.
honorárium decurionatus 4.4.24.
honorarius 5.1.14.
  ius honorárium 5.1.14.
honos, honores 3.71., 4.4.25., 4.6.21., 4.6.32., 5.1.16.
  aediliciis honoribus functus 4.4.8.
  honos aedilitatis 4.4.5.
  ius adipiscendorum in urbe honorum 4.3.24.
  moderátor honores suos 4.6.32.
  omnibus honoribus functus 4.4.6.
  omnibus muneribus et honoribus patriae suae perfunctus 4.4.11.
horoszkóp 5.2.40.
hospes 4.1.41.
horreum, horrea 3.80.
hospitium 4.3.22.
hostiae 1.32.
hőforrások 4.1.6.
hypatos lásd consul
hypéretés 3.31., 5.1.23.
iaculum 2.12.
Ianiculum 4.6.4.
Ianiculus 5.1.2., 5.2.20.
Ianus-templom (Rómában) 1.4.
idiologos 5.1.39.
ignis 3.79.
íjászok 5.2.8.
ilé lásd turma
imaginifer 2.24.
immúnis caeriarensis 2.21.
immunitás 2.29.
impendium, impendia 3.60.
  Byzantinorum rei publicae impendia 3.60.
imperátor 1.12., 2.16., 2.19., 2.30., 3.57., 3.73., 4.3.20., 4.6.19., 5.1.20., 5.2.11., 5.2.12., 5.2.16., 5.2.40., 5.2.41.
  arche autokratór 5.1.19.
  autokratór 3.61., 3.72.
  virtus felicitasque imperatoris 5.2.48.
impérium, imperia 2.10., 2.11., 4.2.18., 5.1.16., 5.1.20.
  dies imperii 5.2.30.
  fines imperi 4.6.32.
  iuris imperia 3.30.
  maiestas imperii 3.55.
  providens imperi sui maiestatem finesque eius ampliavit 5.2.39.
  rationarius imperii 5.2.7.
incendium 3.73.
incolae 4.4.3.
indulgentia 1.48., 2.30., 3.41., 4.3.21., 4.4.24.
  indulgentia principális 4.3.19.
infamia 4.1.19.
infimi 3.48.
ingenuus, ingenui 4.1.2., 4.1.3.
iniuria 4.1.17., 4.6.5.
  deorum iniuria dis curae 5.2.37.
inlicium 5.1.13.
inscriptio 4.6.32.
insignia
  insignia patrum 4.3.24.
  insignia triumphorum 3.55.
  triumphalia insignia 5.2.37.
Institutiones 3.40.
institutum 4.6.5.
instructio 3.49.
instrumentum
  instrumenti genus vocale et semivocale et mutum 4.1.7.
intercessio joga 5.1.7.
interdictum 4.1.19.
interpres 4.1.29.

interpretatio 1.52., 3.47., 3.51., 4.1.22., 4.1.29., 4.2.27., 4.4.27.
interprex (sic!)
interprex Dacorum 2.22.
interregnum 5.1.5.
interrex 4.6.7.
mesobasileus 5.1.9.
intributio 2.29.
iudex, iudices 1.46., 1.48., 4.4.3.
iudicium, iudicia
iudicia publica 3.40.
iudicia maiestatis 5.2.37.
iudicium censorum 4.6.37.
iugerum 3.32., 4.2.6., 4.2.11., 4.2.14.
Iulianus-naptár 1.10.
Iulius-pärt 5.2.6.
iuniores 2.12.
iurisdictio 4.4.3., 5.1.21.
ius 4.3.1., 4.4.3., 5.1.15.
aequum inter omnes cives ius 4.6.5.
alieni ius 4.2.27.
alienum ius 4.1.4.
iura libertorum 4.4.3.
iura naturalia 5.1.16.
iuris consulti 5.1.16.
ius adipiscendorum in urbe honorum 4.3.24.
ius Aelianum 5.1.14.
ius civile 4.1.2., 5.1.14., 5.1.15., 5.1.16., 5.1.17.
ius civile Romanorum 5.1.15.
ius commune 5.1.17.
ius edicendi 5.1.20., 5.1.21.
ius exuendi ordinis 4.6.37.
ius gentis 4.3.19.
ius gentium 4.1.2., 4.1.3., 4.1.4., 4.3.7., 5.1.15., 5.1.17.
ius honorarium 5.1.14., 5.1.16.
ius itus actus aditus ambitus item aquae 4.1.40.
ius Latium 4.3.1.
ius Latium maius 4.3.1.
ius Latium minus 4.3.1.
ius naturale 4.1.3., 5.1.15., 5.1.16., 5.1.17.
ius personarum 4.1.2.
ius postliminii 4.3.1.
ius privatum 5.1.15.
ius publicum 5.1.15.
ius Quiritium 4.1.25., 4.2.17., 4.3.6., 4.3.21., 5.1.15.
ius ím liberorum 4.2.17.
ius respondendi 5.1.16.
ius tutoris 4.4.3.
latin jog, latin jogúak 4.1.1., 4.1.3., 4.3.6., 4.3.7.
senatorum in urbe ius 4.3.24.
iussus 4.4.3.
iustitia 5.1.15.
játékok 4.2.18.
jóspapok 4.2.8., 4.2.9.
Kaisarianoi hymeteroi 4.2.26.
Kalendárium Septimianum
vilicus Kalendarii Septimiani 4.1.44.
keresztények 1.42., 1.43., 1.44., 1.45., 1.46., 1.47., 1.48., 1.49.
király, királyi hatalom 4.1.8., 4.1.11., 4.1.12., 4.2.8., 4.2.12., 4.2.14., 4.3.3., 4.3.13., 4.3.23., 4.6.1., 4.6.3., 4.6.7., 4.6.8., 4.6.12., 4.6.14., 4.6.16., 5.1.1., 5.1.2., 5.1.3., 5.1.4., 5.1.5., 5.1.7., 5.1.8., 5.1.9., 5.1.11., 5.1.12., 5.1.14., 5.1.18., 5.1.28., 5.1.31., 5.1.32., 5.1.33., 5.1.39., 5.2.2., 5.2.18., 5.2.23., 5.2.25., 5.2.28., 5.2.32., 5.2.43., 5.2.45.
reges socii 4.3.9.
rex2.11.
socii reges 2.10.
kléruchia 3.13.
kocsihajtók, kocsiversenyek 3.44.
kollybistiké trapéza 3.25.
kosmétés
kosmétés tés poleós 3.11.
kómé Philopatór 3.13.
körülmetélés 1.40.
köztársaság lásd még res publica 4.6.5., 5.1.7., 5.2.6., 5.2.7., 5.2.16., 5.2.27.
kritérion 3.31.
kybernétés 3.45.
laciculus 1.32.
laconicum 3.65.
lancea 2.13.
laographos 3.29.
praktór laographias 3.28.
latifundium 4.1.9.
latin jog lásd ius Latii

Latináé coloniariae 4.3.6.
Latinai heortai (Feriae Latináé) 4.3.5.
Latini 4.3.6.
Latini Iuniani 4.1.3.
lectio
lectio senatus 5.2.9.
legatio 3.27.
legátus 2.10., 2.16., 2.19., 3.19., 3.44., 3.60., 4.3.13., 4.6.18., 5.1.37., 5.2.21.
legátus Augusti iuridicus Asturiae et Galleciae 4.6.25.
legátus Augusti pro praetore 2.23., 4.6.29., 5.2.11.
legátus dioeceseos [—] 4.6.25.
legátus pro praetore provinciáé Asiae 4.6.24.
legátus provinciáé Ponti et Bithyniae 4.6.21.
presbeutés 1.27., 5.1.33., 5.1.40.
presbeutés stratégikos 5.1.40.
presbeutés hypatikos 5.1.40.
legelők 4.1.6.
legio, legiones 1.5., 2.4., 2.11., 2.12., 2.30., 4.3.8., 4.3.13., 4.4.28., 4.5.10., 4.6.4., 4.6.8., 4.6.18., 4.6.27., 5.1.12., 5.1.33., 5.1.37., 5.1.39., 5.1.40., 5.2.8., 5.2.16., 5.2.20., 5.2.27., 5.2.28., 5.2.43.
deductae per orbem terrae legiones 4.3.24.
genius legionum Pannóniáé (?) 5.2.38.
Germanicae legiones turbatae 2.10.
legio I Adiutrix 2.20., 2.21., 2.24., 2.25., 2.37., 4.4.7.
legio I Adiutrix Pia Fidelis 2.22., 2.38., 4.4.19.
legio I Adiutrix Pia Fidelis Severiana 2.23.
legio I Adiutrix Severiana 1.16.
legio II Adiutrix 1.18.
legio II Adiutrix Pia Fidelis 2.39., 3.77.
legio II Adiutrix Pia Fidelis Severiana 2.23.
legio II Adiutrix Pia Fidelis Claudiana 3.78.
legio II Traiana Fortis 2.36.
legio III Augusta 4.6.22.
legio III! 5.2.8.
legio IIII Scythica 4.6.24.
legio V Macedonica 4.3.14.
legio VI Gallicana 2.14.
legio VII Gemina 4.6.24.
legio VIII Augusta 4.5.7.
legio X 2.9.
legio XV Apollinaris 3.69.
legio XX Valéria Victrix 4.6.28.
tribunatus legionis 4.5.1.
lenfonók 4.2.25.
levamentarius 3.35.
lex, leges 3.50., 3.65., 4.2.20., 4.4.2., 4.4.3., 4.4.26., 4.6.5., 4.6.34., 5.1.14., 5.1.15., 5.1.16., 5.1.17., 5.1.20.
leges XII tabularum lásd tizenkéttáblás törvények
leges Liciniae Sextiae 4.2.6.
leges Romanis moresque constituit 5.1.2.
leges sacrae 4.6.32.
legis actio 5.1.14.
lex Aebutia 4.2.1.
lex Aelia Sentia 4.1.1., 4.1.3., 4.1.25., 4.3.6.,
lex Canuleia 4.2.5.
lex Cassia 4.6.37.
lex civitatis 4.4.24.
lex Cornelia 4.3.1.
lex curiata 5.2.27.
lex Fabia 4.1.49.
lex Hortensia 5.1.14., 5.1.16., 5.1.20.
lex Icilia 5.1.18.
lex Iunia Norbana 4.1.3.
lex maiestatis 5.2.37.
lex Ogulnia 4.2.9.
lex Oppia 4.2.10.
lex Papia Poppaea 4.2.17.
lex Petronia 4.1.23.
lex Pompeia 4.4.24.
lex Porcia 4.2.8.
lex pretiis rerum venalium 5.2.44.
lex publica 4.1.40.
lex Regia 5.1.16.
lex Saenia 4.6.37.
lex Valéria de provocatione 4.2.8.
lex venditionis 4.1.24.
lex Visellia 4.3.6.
Sulpicius törvénye 4.6.4.

libellus 4.2.26.
de famosis libellis 5.2.37.
libellus ad eranous pertinens 3.41.
liber, libera 4.1.1., 4.1.2., 4.1.3., 4.1.24., 4.1.47., 4.3.7.
libertas 4.1.2., 4.1.3., 4.1.29., 4.1.47.
directa libertas 4.1.29.
merita libertas 4.1.29.
libertinus 4.1.1., 4.1.3., 4.5.1.
apeleutheros 3.31., 5.1.33.
balnea libertinorum 4.6.5.
libertinorum filii 4.3.24.
libertus, liberti, liberta, libertae 3.27., 3.69., 4.1.17., 4.1.19., 4.1.24., 4.1.32., 4.1.34., 4.1.35., 4.1.36., 4.1.40., 4.1.46., 4.3.19., 4.3.21., 4.4.3., 4.4.15.
Augusti libertus 4.1.34., 4.1.40.
(Caiae) liberta 4.1.42.
licentia
emancipandi et manumittendi (die festo cuncti) licentia 4.1.28.
lictor, lictorok 5.1.32., 5.2.5., 5.2.14.
rabduchos 5.1.33.
lignum 4.1.40.
limitanei 2.26.
limo cinctus 4.4.3.
litterae
exemplum litterarum 1.45.
exemplum sacrarum litterarum 2.30.
lochos làsd centuria
locus, loca
electio loci 5.2.31.
loca publica 3.40.
loca terminanda 3.64.
locus datus decreto decurionum 4.4.5.
locus datus decreto decurionum publice 4.5.3.
locus monumenti 3.69.
locus sacer
gaudium omnium locis suscipias sanctis 5.2.39.
loco curiae sacro urbis 5.2.39.
lorica, loricae 2.12.
equites loricati 2.12.
lovagok, lovagrend làsd még eques Romanus 4.5.2., 4.6.4., 4.6.8., 4.6.10., 4.6.35., 5.1.11., 5.1.33., 5.2.5., 5.2.9., 5.2.18., 5.2.24.
equestris ordinis princeps 4.6.31.
hippikoi andres 5.1.40.
lovasság, lovasok 4.6.14., 5.1.31., 5.1.39., 5.2.8.
Luceres 4.2.9., 5.1.13.
ludi Romani 5.1.2.
ludi Saeculares 1.11.
ludus, ludi 3.65.
Lupercalia 1.11.
lupercus 4.5.7.
lustrum 4.6.37., 5.2.17.
luxus 4.6.34., 5.1.13.
machairophoros 2.35.
machinátor
malorum machinátor 5.2.44.
mágia 4.1.12.
magister, magistri 1.18., 1.46., 2.20., 3.55., 4.3.22., 5.1.13., 5.2.44.
magister collegii iuventutis 1.19.
magister equitum 5.1.12., 5.1.13.
magister XVvirum collegii 1.23.
magister officiorum 1.52.
magister populi 5.1.13.
magistri montis 4.4.18.1., 4.4.18.2.
qui magistrat 4.4.19.
magistratus 4.3.1., 4.4.2., 4.6.6., 4.6.18., 4.6.20., 5.1.7., 5.1.12., 5.1.14., 5.1.24., 5.2.6., 5.2.18., 5.2.19.
decora magistratuum 4.3.24.
magistratus populi Romani 5.1.21.
magitratuum edicta 5.1.16.
maiestas
iudicia maiestatis iudicia maiestatis 5.2.37.
lex maiestatis 5.2.37.
maiestas imperii 3.55.
maiestas populi Romani 5.2.37.
providens imperi sui maiestatem finesque eius ampliavit 5.2.39.
maiores 4.3.24.
mancipium lásd még doulos, mancipium, servus és threptoi 4.1.4., 4.1.7., 4.1.17., 4.1.22., 4.1.29.
mancipia adscripta censibus 4.1.20.
mandátum, mandata 3.40., 4.1.24.
manipulus 2.2., 2.15.
mansio, mansiones 3.20.
manumissio 4.1.3.

iusta ac legitima manumissio 4.1.25.
iusta causa manumissionis 4.1.25.
manumissio inter amicos 4.1.3., 4.1.25., 4.1.27.
manumissio per epistulam 4.1.3.
manumissor 4.1.3.
manumissus 4.1.3.
manumissus a peregrina 4.3.21.
manus 4.1.2., 4.1.3., 4.1.4.
mariusi polgárháború 4.6.4.
Mars-mező lásd Campus Martius
Mars templom 5.2.5.
Mars Ultor-templom 1.13.
matematikusok 5.2.48.
mater
mater Augusti et senatus et castrorum patriaeque 5.2.38.
mater domini nostri invicti imperatoris Severi Alexandri ... et castrorum 5.2.41.
matrimonium 3.30., 4.1.3., 5.1.15.
matrona, matronae 1.7., 1.45., 4.2.10.
mediocres 3.48., 4.2.24.
mercator 3.20.
mercennarii 4.1.7.
meris 3.28.
mesobasileus lásd interrex
metrétos 3.24.
metrón 3.13.
metropolis 3.31.
militia, militiae
equestrem militiam petiit 4.5.9.
equestris militiae 4.5.1.
imaginariae militiae genus 4.5.1.
mimusszínész 5.2.37.
ministra, ministrae 1.43.
ministrator 4.1.33.
missoria 2.30.
misztériumok 4.3.23.
modestia militaris 2.10.
modius 3.17., 4.2.2., 4.3.6., 5.2.5.
monarchikus államszervezet 5.1.7., 5.1.8.
moneta 5.2.44.
atiutor (sic!) praepositi sacrae monetae 4.1.34.
monumentum 3.65., 4.1.30., 4.1.40., 4.6.32.
locus monumenti 3.69.
monumentum magnum 4.4.21.
monumentum sive sepulcrum 4.1.36.
mos, mores 5.1.15., 5.1.16., 5.1.17.
leges Romanis moresque constituit 5.1.2.
mos antiquus 4.1.17.
mos priscus 4.6.34.
prisci mores 4.3.24.
motus, mod 4.6.37.
domestici motus 5.1.30.
municipium 4.1.49., 4.2.14., 4.4.1., 4.4.2., 4.4.3., 4.6.31., 5.2.8., 5.2.31.
municipium Aquincensium 3.74., 4.3.18.
municipium Bregetionensium (sic!) 3.75., 3.76.
municipium Brigetionensium 1.35. (?), 4.1.31., 4.4.13., 4.4.14., 4.4.15., 4.5.9.
municipium Flavium Irnitanum 4.4.3.
municipium Flavium Segoviensium 3.67.
municipium Karnuntinensium 4.4.18.2.
municipium Mogentiacensium 4.4.17.
municipium Mogentianensium 4.4.20.
municeps 4.4.1., 4.4.12.
munificentia 5.2.31.
munus, munera 1.50., 2.27., 2.29., 4.1.20.
civilium munerum vacatio 4.4.29.
corporalia munera 3.27.
extraordinariorum munerum distributio 3.48.
munera civilia 3.27., 4.4.25.
municipale munus 3.27.
munus publicum 3.27.
omnibus muneribus et honoribus patriae suae perfunctus 4.4.11.
musculi 2.12.
mystarion 1.32.
naptâr, naptârreform 1.10., 5.2.5., 5.2.15.
nauta 4.5.6.
names 3.45.
naves
rostratae naves 2.11.
navicularius 3.35.
negotians 4.1.31.
genius commercii et negotiantium 4.1.43.
negotiator

negotiator celeberrimus suariae et pecuariae 4.4.11.
negotium 4.4.2.
népgyűlés lásd még comitia, comitium 4.1.11., 4.2.12., 4.2.14., 4.2.15., 4.4.2., 4.6.3., 4.6.4., 4.6.6., 4.6.8., 5.1.7., 5.1.9., 5.1.22., 5.1.33.
népszámlálás 5.2.5.
néptribunus, néptibunusok, tribunus plebis 1.9., 4.2.5., 4.2.6., 4.2.9., 4.2.10., 4.2.12., 4.2.14., 4.2.15., 4.2.16., 4.3.2., 4.3.13., 4.6.4., 4.6.6., 4.6.8., 4.6.11., 4.6.14., 4.6.25., 5.1.7., 5.1.14., 5.1.23., 5.2.14., 5.2.20.
démarchia 4.6.35.
démarchos 5.1.23.
tribuni plebei 5.1.13.
tribunus plebis candidatus 4.6.22.
nomisma 3.25.
nomos 3.28.
Nonae Capratinae 5.2.2.
notitia 3.49.
noxa 4.1.1.
numerus 4.1.48.
numerus maritorum 3.30.
numerus patriciorum 4.6.37.
numerus senatorum 5.1.2.
numerus servorum 4.1.17.
super legitimum numerum 4.4.24.
supra numerum 4.5.1.
nuptiae 4.4.3.
obeliszk 3.56.
obolos 3.45.
obsequium 3.50.
obsequia publica 4.4.26.
obses, obsides lásd még hadifoglyok 4.3.24.
opsides 4.6.2.
ochlokrácia 5.1.8.
officina 3.22.
officiales 3.49., 3.50.
officialis omnium iudicum 3.51.
officium 3.50., 5.2.44.
hominum officia 5.2.21.
oiónistai 5.1.19.
oleagineum 3.18.
olearia (cella) 3.8.
oletum 3.8.
oligarchikus állam 5.1.8.
olympias 4.6.7., 5.1.4.
onager 2.12.
onus, onera
decurionatus onera 4.4.27.
extraordinaria onera 3.37., 3.48.
tributorum onera 3.81.
opera publica 1.52.
cura operum publicorum ... 5.2.9.
Opiniones, opinio, opiniones 3.27., 5.1.16., 5.1.21.
opórothéka 4.2.4.
oppidum 4.4.3.
Carnuntum Illyriorum oppidum 3.81.
oppidum Iuliopolis 3.20.
oppidum Tifernum 3.71.
opus, opera
opera publica 3.55.
orbus 3.30.
orchestra 4.3.23.
ordo 1.46., 4.4.25., 4.4.26.
equestris ordinis princeps 4.6.31.
ius exuendi ordinis 4.6.37.
orgiák 1.7.
origó 3.27., 4.2.27.
ornamentum, ornamenta
ornamenta decurionalia 4.4.4.
ornamenta praetoria 4.6.32.
ornamenta triumphalia 4.3.13.
ornamenta omnia 3.73.
ornithón 4.2.4.
ovatio 4.3.8.
pactio 4.1.20.
pagos 4.6.1.
palaestra, palaistra 3.63., 4.2.4.
porticus et palaestra 3.65.
Palatínus 1.11., 5.1.2.
Palatium 3.55., 4.2.17., 5.2.14., 5.2.23., 5.2.29.
Pantheon 3.62.
papok 1.23., 3.21., 4.1.29., 4.2.8., 4.2.9., 4.4.26., 5.2.23.
papyrus 3.22.
paratypon 3.25.
paredreuón 5.1.33.
parittya 2.12., 4.1.11.
paroikos lásd colonus
parsimonia 4.6.34.

pásztorok 4.1.8., 4.1.9., 4.1.15.
pater
pater exercituum 5.2.23.
pater familias 3.9.
pater patriae 2.19., 2.30., 3.57., 3.67., 3.73., 4.3.20., 4.4.3., 4.4.5., 4.6.37.
nomen patris patriae 5.2.37.
patér patridos 3.61., 3.72., 4.4.22.
patris patriae cognomen 5.2.10.
patér patridos lásd pater patriae
pater senatus 4.6.37.
paterna pecunia 4.1.17.
patres conscripti 4.6.34., 5.2.10., 5.2.21., 5.2.40.
patria 3.27., 4.4.12.
omnibus muneribus et honoribus patriae suae perfunctus 4.4.11.
patrícius, patríciusok 1.9., 4.2.5., 4.2.6., 4.2.9., 4.6.12., 4.6.35., 5.1.5., 5.1.11., 5.1.12., 5.1.14., 5.1.16., 5.1.20., 5.1.22., 5.1.23., 5.1.25., 5.1.31., 5.2.2., 5.2.5.
familiae patriciorum 4.3.24.
numerus patriciorum 4.6.37.
patrikioi (neóteroi) 4.6.1.
patrónus 3.27., 3.71., 4.1.19., 4.1.24., 4.1.25., 4.4.6., 4.5.5., 4.5.7., 4.6.32.
patrona 4.1.42., 4.3.21.
patrónus (?) collegii fabrum centonariorum 1.17.
patrónus coloniae 4.3.14.
patrum consultum lásd még senatus consultum 4.3.24.
patrum decretum 4.5.1.
pauper, pauperes 3.51.
pauperrimi 3.51.
pax
continua ac fida pax 4.3.24.
péchys 3.16.
pecunia 4.4.3., 5.1.12.
pedatura 4.1.40.
pedites 2.12., 2.19.
pedites scutati 2.12.
pensitatio
pensitationes publicae 4.1.20.
peregrina, peregrinus 3.32., 4.3.1., 4.3.7., 4.3.21.
manumissus a peregrina 4.3.21.
peregrinae civitates 4.3.1.
peregrinae conditio 4.3.21.
peregrinus dediticius 4.1.1.
peristylium, peristylon 3.63., 4.2.4.
periti rerum rusticarum 4.1.7.
phalanx 2.2.
Pharos 3.56., 5.2.24.
photrion 3.24.
phratriai lásd curiae
phrontistés 3.14.
phylax 3.45.
phylé 5.1.22.
pileus 4.1.26.
piscator
corpus piscatorum et urinatorum 5.2.39.
piratae 3.20.
pistrinum 4.1.40.
placita 5.1.16.
plebeius, plebeiusok 4.2.5., 4.2.6., 4.2.7., 4.2.9., 4.3.24., 5.1.18.
plebeiae fistulae 4.6.5.
plebiscitum, plebiscita 4.4.3., 5.1.14., 5.1.16., 5.1.20., 5.2.20.
plebs 4.2.18., 5.1.12., 5.1.14., 5.1.16., 5.1.20., 5.2.10.
poena, poenae 4.6.34.
poena metalli 4.1.19.
polgárháborúk 4.6.6., 4.6.15., 4.6.18., 4.6.20., 4.6.34., 5.2.5., 5.2.6., 5.2.20., 5.2.26., 5.2.36., 5.2.47.
emphylioi polemoi 4.6.35.
polgárjog 4.3.3., 4.3.4., 4.6.19., 4.6.35., 5.2.18., 5.2.26.
civitas 5.1.2.
politeia 4.4.23.
polis 3.36., 4.2.19.
politeia 4.4.23.
pomerium 5.1.33.
Pompeius-színház 1.14., 5.2.3.
pontifex, pontifexek 1.10., 1.34., 1.37., 2.16., 4.2.13., 4.4.8., 4.5.5., 4.5.7., 4.6.30., 5.2.5., 5.2.8., 5.2.16., 5.2.27., 5.2.34.
hieromnémones 5.1.19.
pontifex maximus lásd még főpap 1.10., 1.12., 2.16., 2.19., 2.30., 3.53., 3.57., 3.67., 3.73., 4.2.14., 4.4.3., 5.2.11., 5.2.40., 5.2.41.
archiereus 1.41.

archiereus megistos 3.36., 3.61., 3.72., 4.4.22.
pontifex promagister 4.6.23.
populus 4.1.17., 4.1.30., 5.1.16., 5.1.20.
genius populi Romani 5.2.38.
maiestas populi Romani 5.2.37.
populus Romanus 4.2.18., 4.3.24.
amicitia ... populi Romani 4.3.8.
aerarium populi Romani 4.3.23.
magistratus populi Romani 5.1.21.
tertia aetas populi Romani transmarina 5.1.30.
potestas populi Romani 5.2.20.
religiosus populus 4.1.29.
tributa et vectigalia populi et fisci 4.3.19.
porticus 3.73., 3.76., 3.78.
porticus basilicaque Gai et Luci 3.55.
porticus cum bibliotheca Latina Graecaque 3.55.
porticus cum exedris 1.17.
porticus et palaestra 3.65.
porticus Liviae et Octaviae 3.55.
portus Ostiensis 3.56.
possessio 4.1.22.
posztókészíto mühelyek 4.1.6.
potestas 1.46., 3.49., 4.1.3., 4.1.4., 4.3.1., 4.4.3., 5.1.16.
aliena potestas 4.1.4.
potestas populi Romani 5.2.20.
vitae necisque potestas 4.1.4.
potiores 3.48., 4.2.24.
praeceptum 1.47.
praedia 3.71.
praefectus 1.46., 2.4., 2.16., 2.36., 3.19., 4.4.3., 5.1.37.
archón 3.36.
ex praefecto (alae Contariorum) 3.79.
megethos tés hegemonías 3.25.
praefectus agens vices legati 2.37.
praefectus (?) collegii fabrum centonariorum 1.17.
praefecti in urbe 1.45.
praefectus legionis I Adiutricis 2.37.
praefectus legionis II Adiutricis Piae Fidelis Claudianae 3.78.
praefectus Aegypti 2.36., 4.3.21.
eparchos Aigyptou 2.34., 3.12., 3.45.
praefectus alae
praefectus alae I Pannoniorum 4.3.14.
praefectus alae Longinianae 4.6.30.
praefectus annonae 3.35., 3.49.
praefectus civitatium duarum Boiorum et Azaliorum 4.3.14.
praefectus cohortis
praefectus cohortis I Germanorum 4.5.8.
praefectus cohortis I Thracum 5.2.35.
praefectus cohortis II Hispanorum 4.5.8.
praefectus feriarum Latinarum 4.6.23.
praefectus frumenti dandi ex senatus consulto 4.6.21.
praefectus Iudaeae 4.5.6.
praefectus praetorio, praefecti praetorio 2.22., 3.33., 3.34., 3.48., 3.51., 3.80., 4.2.26., 4.4.26., 5.1.12., 5.2.43.
praefectus ripae Danuvii 4.3.14.
praefectus urbi 3.35., 4.1.19., 5.1.26., 5.1.27., 5.2.43.
praefectura urbis 5.2.9.
praefectus urbis (sic!) 4.1.17.
praefectus vigilum làsd még vigiles
praefectus vigilum et armorum 4.5.5.
praefectus vigilum 4.6.30., 5.1.27.
praepositus sacrae monetae
atiutor (sic!) praepositi sacrae monetae 4.1.34.
praepositus stationis Spondill(—) 1.39.
praes 4.4.2.
praeses, praesides 1.47., 3.40., 3.51., 4.1.4., 4.1.24., 4.2.20., 5.1.21., 5.2.44.
praeses integerrimus 4.6.25.
praeses provinciae 4.3.6.
praesides provinciarum 1.45.
industria praesidialis 3.51.
praesidens 3.78.
praesidium, praesidia 2.13., 3.20.
castra praesidio competenti munita atque castella 3.81.
praetextatus 4.1.30., 4.4.12., 5.2.43.
praetium 4.1.17.
praetor 1.3., 1.7., 1.9., 3.53., 3.53., 4.1.8., 4.1.9., 4.1.11., 4.1.25., 4.2.16., 4.3.6., 4.3.10., 4.6.6., 4.6.8., 4.6.12., 4.6.15., 4.6.21., 4.6.22., 4.6.25., 4.6.27., 4.6.31., 4.6.32., 4.6.34., 5.1.12., 5.1.13., 5.1.21.,

5.1.33., 5.2.5., 5.2.9., 5.2.14., 5.2.18., 5.2.36., 5.2.37.
ornamenta praetoria 4.6.32.
praetor peregrinus 5.1.12., 5.1.21.
praetor sacris Volkano (sic!) faciundis 4.5.3.
praetor supremarum 4.6.24.
praetor tutelarius Augustorum duorum 4.6.23.
praetor urbánus 1.8., 3.64., 5.1.12., 5.1.21.
praetori jog 3.27.
stratégos 5.1.40.
praetorianus, praetoriani 5.2.18., 5.2.47.
miles Romanus praetorianus 2.22.
praetorianus cohorsok 5.2.34., 5.2.43.
praetorius, praetorii
adlectus inter praetorios 4.6.30.
ex praetoriis 3.19.
praetura 4.6.8.
praktór laographias 3.28.
presbeutés lásd legátus
presbiter 1.45.
presbyteroi 3.29.
pretium alimentorum 4.1.47.
primicerius 5.2.39.
primipilaris 2.25.
primipilus, primuspilus 3.33.
primor, primores 4.3.24.
primoscrinius
primoscrinius praefectorum praetorio 2.22.
princeps 4.2.18., 4.3.13., 4.3.16., 4.3.19., 4.3.24., 4.6.34., 4.6.37., 5.1.14., 5.2.6., 5.2.21., 5.2.23., 5.2.27., 5.2.40., 5.2.43.
civiles principes 5.2.48.
constitutiones principum 5.1.20.
equestris ordinis princeps 4.6.31.
officii princeps 3.51.
omnia principatus vocabula 5.2.28.
princeps optimus parensque publicus 4.6.32.
principális constitutio 5.1.14.
principum placita 5.1.16.
statuae principum 5.2.31.
princeps Azaliorum 4.3.15.
princeps iuventutis, principes iuventutis 1.12., 2.16., 5.2.11., 5.2.16.
principales 3.48.
privilégium, privilegia 1.50., 2.29., 3.76.
probouléma lásd még patrum consultum, senatus consultum 5.1.19.
proconsul 2.30., 3.19., 4.1.21., 4.1.25., 4.1.49., 4.2.20., 4.2.26., 4.4.24., 4.6.9., 4.6.13., 5.2.11., 5.2.15., 5.2.40., 5.2.43.
anthypatos 2.31., 3.31., 5.1.33., 5.2.22.
kratistos anthypatos 3.36., 3.72.
proconsul Cretae et Cyrenarum 4.6.21.
proconsul provinciáé Narbonensis 4.6.25.
proconsul splendidissimae provinciáé Galliae Narbonensis 4.6.24.
procurator 3.17., 3.44.
actor rerum privatarum nostrarum sive procurator 3.47.
epitropos 3.36., 5.1.33.
epitropoi tou Kaisaros 5.1.40.
procurator patrimonii 5.2.34.
procuratores bafii 3.52.
procuratores gynaecei 3.52.
procuratores rei privatae 3.52.
prodikia 4.4.23.
proedria 4.4.23.
prokoitón 4.2.4.
proletarius, proletár 4.2.1.
promanteia 4.4.23.
propagator
orbis terrarum propagator 5.2.39.
propraetor 4.1.13., 4.2.16., 5.2.8.
antistratégos 5.1.33.
propugnaculum 4.6.5.
próreus 3.45.
proscriptio, proscribáltak, proskribálás 4.6.19., 5.2.5., 5.2.6.
prostitúció 4.1.19., 4.1.24.
protector 5.2.45.
provincia, provinciák 1.45., 3.27., 3.55., 4.1.9., 4.1.13., 4.1.22., 4.1.49., 4.2.16., 4.2.20., 4.3.8., 4.3.13., 4.4.10., 4.5.7., 4.6.6., 4.6.11., 4.6.13., 4.6.18., 4.6.20., 4.6.21., 4.6.24., 4.6.25., 5.1.26., 5.1.30., 5.1.33., 5.2.13., 5.2.19., 5.2.33., 5.2.47.
eparchia 3.39.
comites provinciarum 3.51.
provinciarum copiae 4.6.34.
provinciáé Caesaris 5.1.21.

provinciáé populi Romani 5.1.21.
provinciáé quoque in frusta concisae 5.2.44.
provinciales 3.51.
proxenia 4.4.23.
psephisma 3.60.
pun háborúk 4.1.8., 4.2.10.
quadrantal 4.2.2.
quadratum 1.32.
quaesitor 5.1.13.
quaestio 5.1.13.
quaestor 1.37., 2.20., 4.1.3., 4.2.13., 4.3.13., 4.4.3., 4.6.8., 4.6.31., 5.1.7., 5.1.12., 5.1.13., 5.1.21., 5.1.37., 5.2.5., 5.2.8., 5.2.11.
quaestor Augusti 4.6.22., 4.6.27.
quaestor candidatus Augustorum duorum 4.6.23.
quaestor designatus 2.39.
quaestor parricidii 5.1.12.
quaestor pro praetore provinciáé Ponti et Bithyniae 4.6.21.
quaestor provinciáé Siciliae 4.6.25.
quaestor urbánus 4.6.24.
tamias 5.1.33., 5.1.40.
quaestura 4.4.3.
quattuorvir 4.4.2., 4.4.20.
quattuorvir ab aerario 4.5.5., 4.5.7.
quattuorvir ad aerarium 4.6.30.
quies
quies popularium 5.1.26.
quies publica 1.47.
quindecemviri sacris faciundis 4.6.27.
quinquennalis 3.76.
quinquevir, quinqueviri 1.7.
Quirinalis 5.1.2.
Quiris, Quirites 5.1.13.
rabszolgák, rabszolganők lásd még doulos, mancipium, servus és threptoi 3.44., 4.1.9., 4.1.10., 4.1.11., 4.1.12., 4.1.13., 4.1.14., 4.1.15., 4.1.16., 4.1.17., 4.1.18., 4.1.19., 4.1.21., 4.1.22., 4.1.23., 4.1.24., 4.1.25., 4.1.26., 4.1.27., 4.1.49., 4.2.2., 4.2.11., 4.2.14., 4.2.27., 4.3.4., 4.3.7., 4.3.13., 4.6.4., 4.6.8., 4.6.19., 4.6.32., 4.6.34., 4.6.36., 5.1.2., 5.1.12., 5.1.30., 5.1.32., 5.2.18., 5.2.34., 5.2.36.
Ramnes 4.2.9., 5.1.13.
ratio 4.3.1., 4.4.2., 5.1.13.
naturális ratio 5.1.17.
ratio Prusensium 3.60.
rationalis, rationales 1.46., 3.49., 4.2.20., 5.2.44.
rationalis trium provinciarum 4.1.22.
rationarius imperii 5.2.7.
rector, rectores 4.2.24.
rectores provinciarum 3.48.
rectores officiorum 3.48.
recuperator 4.1.25.
Refugium 1.10.
régimen summae rei 2.10.
regio 3.53., 4.4.14., 5.1.27.
regnum
tres participes regni 5.2.44.
Reguláé 4.1.23.
relegatio 4.1.19.
relegatus 4.4.25.
res familiáris 3.71.
res privata 4.2.20.
res publica lásd még köztársaság 1.48., 3.60., 4.6.32., 4.6.34.
nova in rem publicam merita 4.6.37.
reipublicae status 2.30.
Byzantinorum rei publicae impendia 3.60.
res publica Vocontiorum 4.5.5.
rescriptum 2.29., 3.40., 5.1.21.
responsa 5.1.16.
responsa prudentium 5.1.16., 5.1.20., 5.1.21.
rex 2.11.
ripa
ripa Danuvii 2.11.
ripa fluminis (Danuvii) 3.81.
ripa Rheni 2.10.
Róma és Augustus szentélykörzete 5.2.15.
római polgár, római polgárjog lásd még civitas Romána 4.2.16., 4.3.19., 4.3.24., 5.1.12.
rostra 1.3.
sacramentum 4.1.48.
sacerdos 1.33., 1.36., 1.51., 4.1.29., 4.1.44., 5.2.38.
sacerdos fetialis 4.6.21
sacerdos provonciae Pannóniáé superioris 4.4.10.

sacerdotalis
sacerdotalis provinciáé Pannóniáé superioris 3.79.
vir sacerdotalis 4.4.6.
Sacriportus 4.6.4.
Saepta 3.62.
sagittarii 2.12.
„Saisi-papír" 3.22.
salariarius 1.20. (?), 2.22.
salii Laurentium Lavinatium 4.5.3.
salius Collinus 4.6.23.
sanates 4.2.1.
sanctio, sanctiones 1.47., 4.1.3.
sarcofagus 4.1.31.
sarissa 2.2.
satrapák 5.2.32.
Saturnalia 4.2.2., 5.2.26.
Saturnus-szentély 3.53.
schola speculatorum 2.23.
scolesticus (sic!) 4.4.17.
scriba
scribae collegii genii provinciáé Pannóniáé superioris 3.43.
scribatus 3.27.
scrinium 4.1.47.
scriptum, scripta 1.47.
scriptura 4.1.29.
scutum, scuta 2.12.
scutarius 5.2.45.
secretarium 3.51.
securitas 5.2.30.
securitas perpes 3.80.
seditio
Apuleiana seditio 5.1.30.
Gracchana seditio 5.1.30.
segédcsapatok 4.1.13., 4.3.13.
seminarium 3.18.
pomarium seminarium 3.18.
sémiographos 4.1.45.
senator, senatorius 3.19., 3.53., 4.1.25., 4.1.26., 4.2.7., 4.2.12., 4.2.15., 4.2.16., 4.3.13., 4.4.3., 4.5.1., 4.6.7., 4.6.10., 4.6.11., 4.6.17., 4.6.33., 4.6.36., 5.1.2., 5.1.14., 5.1.16., 5.1.33., 5.2.5., 5.2.8., 5.2.9., 5.2.18., 5.2.40.
senatorum in urbe ius 4.3.24.
senatus lásd még boulé, gerusia, synedrion 1.7., 1.8., 1.44., 1.45., 3.44., 3.53., 4.1.13., 4.1.49., 4.2.7., 4.2.12., 4.2.14., 4.2.15., 4.2.16., 4.3.1. 4.3.2., 4.3.4., 4.3.5., 4.3.10., 4.3.13., 4.3.23., 4.3.24., 4.4.1., 4.6.3., 4.6.6., 4.6.7., 4.6.8., 4.6.11., 4.6.12., 4.6.13., 4.6.14., 4.6.15., 4.6.19., 4.6.32., 4.6.33., 5.1.7., 5.1.9., 5.1.11., 5.1.14., 5.1.18., 5.1.20., 5.2.5. 5.1.23., 5.1.25., 5.1.31., 5.1.33., 5.2.6., 5.2.7., 5.2.8., 5.2.9., 5.2.10., 5.2.11., 5.2.14., 5.2.17., 5.2.18., 5.2.19., 5.2.20., 5.2.21., 5.2.25., 5.2.26., 5.2.34., 5.2.37., 5.2.40., 5.2.43.
pater senatus 4.6.37.
patres conscripti 4.6.34.
triumvirátus legendi senatus 5.2.9.
vetustissimus e senatu 4.6.37.
senatus consultum, senatusi határozat lásd még patrum consultum, probouléma 3.40., 4.1.17., 4.1.23., 4.1.49., 4.2.5., 4.3.6., 4.3.7., 4.4.3., 4.6.4., 4.6.11., 4.6.21., 4.6.32., 5.1.14., 5.1.16., 5.1.20., 5.1.30., 5.2.14., 5.2.20.
intercedens senatus consulto 4.6.32.
senatus décréta 4.1.17.
senatus sententia 3.64.
seniores 5.1.2.
sententiae 5.1.16., 5.1.21.
septemvir epulonum 4.6.22., 4.6.24.
sepulcrum, sepulchrum 4.1.36., 4.6.5.
servitus 4.1.47.
serviusi vagyonbecslés 5.1.2., 5.1.3.
servus, servi lásd még doulos, mancipium, rabszolgák és threptoi 4.1.1., 4.1.2., 4.1.3., 4.1.4., 4.1.6., 4.1.7., 4.1.8., 4.1.48., 4.3.7.
numerus servorum 4.1.17.
servus coloniae Savariensium 4.1.44.
servus conductoris VM(octavarum) 4.1.43.
servus imperatoris Augusti 4.1.33.
servus publicus 4.1.41.
sestarius 4.2.2.
sestertius 3.53., 3.60., 4.1.30., 4.4.2., 4.4.3., 4.6.32., 5.2.5.
sevir
sevir equitum Romanorum 4.6.22.
sevir turmae I equitum Romanorum 4.6.23.

seviratus 4.1.30.
signifer 2.12.
ex signifero 4.4.19.
signum, signa 2.12., 2.13., 2.30.
signa militaria 4.3.8.
Signum Victoriae 3.43., 5.2.39.
siópé 4.2.19.
sitokapéloi 4.2.19.
sitologos 3.13.
societas 4.3.23.
amicitia et societas 4.3.23.
socii lásd még foedus, szövetség, szövetségesek 2.11.
reges socii 4.3.9.
socii reges 2.10.
sodales 1.6.
sodalicia 3.40.
sótér 5.2.22.
spoliarium 5.2.34.
stadion 3.23., 4.2.15.
statio, statión 3.46., 3.81.
stativa 3.20.
stipendium 2.10., 2.17., 2.25., 2.30., 4.3.20.
stratégos, stratégoi lásd még praetor 2.33., 2.34., 3.14., 3.28.
stratégos Oxyrhynchitou 3.11., 3.25., 3.31.
stratiótai 4.2.26.
subscriptio 4.3.1.
Sulla-féle polgárháború 4.6.4.
sumptus 3.79.
supplicatio 3.34.
symmoria lásd classis
synallamatographos 3.12.
synarchón 5.1.23.
syndicus 3.27.
synedrion lásd még boulé, gerusia, senatus 4.6.35., 5.1.9.
Szent-hegy 4.6.6.
színészek 4.1.15., 4.2.18.
színház lásd még theatrum 4.1.10., 4.1.25., 4.2.4., 4.5.2., 4.6.14., 4.6.33., 5.2.10., 5.2.19., 5.2.28.
Pompius színháza 4.6.14.
szövetség, szövetségesek lásd még foedus, socii 4.1.8., 4.2.11., 4.2.16., 4.3.2., 4.3.3., 4.3.4., 4.3.5., 4.3.8., 4.3.24., 4.6.4., 4.6.14., 5.1.7., 5.1.30., 5.2.21.
szurokgyártó telepek 4.1.6.
tablinum, tabulinum 3.63.
tabularius
tabularius civitatis Eraviscorum 4.3.17.
„taeneotisi-papír" 3.22.
talanton, talentum 1.2., 3.24., 5.1.32.
tameia 3.14.
tamias
hierótatos tamias 4.2.26.
tamieuón lásd quaestor
táncosok 4.2.19.
telónés 3.24.
tempestas
inde Mariana, inde syllana tempestas 5.1.30.
templenses 1.33.
templom, templum, templa 1.32., 3.71., 4.3.23., 4.5.9., 4.6.5., 4.6.6., 4.6.33., 5.1.13., 5.1.31., 5.2.21., 5.2.23., 5.2.29., 5.2.31., 5.2.38.
Antoninusok templomai 5.2.40.
templa 3.40.
templum vicalem (sic!) 1.16.
templum deorum Magnorum 1.33.
tenuiores 3.40.
Terminalia 1.10., 1.46.
territórium
territórium legionis II Adiutricis Piae Fidelis 3.77.
testamentum 4.1.25., 4.1.30., 4.1.35., 4.1.36., 4.3.14.
exemplar testamenti 4.1.30.
testudo, testudines 2.12.
theatrum lásd még színház 3.73.
theatrum Marcelli 3.55.
theatrum tectum 3.66.
thérapeutes naupégos 3.45.
thermae lásd még fürdő, balneum 3.73.
thermae mai ores 3.78.
threptoi 4.1.47.
Tiberiéum 4.5.6.
timéma 5.1.22.
tiro, tirones, tyro 2.12., 2.26. (tyro), 4.1.48.
Tities 4.2.9., 5.1.13.
titulus 4.6.32.

tizenkéttáblás törvények 4.2.1., 5.1.12., 5.1.14., 5.1.19.
toga 1.3., 5.1.40., 5.2.16.
toga praetexta 5.2.24.
torculada 3.8.
Traianus temploma 3.62.
tribunatus 5.1.11.
tribunatus legionis 4.5.1.
tribunicia potestas, tribunusi hatalom 1.12., 2.16., 2.19., 2.30., 3.57., 3.67., 3.73., 4.3.20., 5.2.40., 5.2.41.
démarchikés exousia 1.41., 3.36., 3.61., 3.72., 4.4.22.
tribunicii
allectus inter tribunicios 4.6.24.
tribunus 1.46., 2.12., 2.14., 3.44., 4.2.8., 4.2.12., 4.2.13., 4.3.2., 4.3.13., 4.6.14., 4.6.20., 4.6.31., 5.1.12., 5.1.24., 5.1.25., 5.1.27., 5.2.6., 5.2.16., 5.2.17., 5.2.18., 5.2.45.
chiliarchos 5.1.33.
katonai tribunus 5.1.7., 5.1.37.
tribunus laticlavius legionis II Adiutricis Piae Fidelis 2.39.
tribunus laticlavius legionis III Augustae 4.6.22.
tribunus laticlavius legionis IIII Scythicae 4.6.24.
tribunus laticlavius legionis VII Geminae 4.6.24.
tribunus laticlavius legionis XX Valeriae Victricis 4.6.28.
tribunus militum 2.4., 4.2.6., 5.1.12., 5.1.13.
tribunus militum laticlavius legionis I Adiutricis Piae Fidelis 2.38.
tribunus militum legionis 4.6.27.
tribunus militum legionis V Macedonicae 4.3.14.
tribunus militum legionis VIII Augustae 4.5.7.
tribus, tribusok lásd még phylé 4.1.26., 4.2.8., 4.2.9., 4.2.14., 4.3.4., 5.1.12., 5.1.13., 5.2.5.
Arnensis tribus 2.39., 4.3.19.
Claudia tribus 4.3.19., 4.4.7., 4.4.11.
Fabia tribus 4.1.37.
Galéria tribus 4.3.19.
Oufentina tribus 4.6.23.
Palatina tribus 2.20., 4.3.19., 4.5.3.
Poblilia tribus 4.3.19.
Quirina tribus 2.36., 4.3.19., 4.6.22.
Sergia tribus 4.3.19., 4.4.18.2.
Stellatina tribus 4.3.19.
Velina tribus 1.37., 4.3.14.
Voturia tribus 4.3.19.
tributum, tributa 2.29., 4.2.27., 4.3.19.
triumphans 5.1.2.
primus triumphans urbem intravit 5.1.2.
triumphus lásd még diadalmenet 4.1.8., 4.3.8., 5.1.7., 5.2.20.
triumphalia insignia 5.2.37.
triumvir, triumvirek 1.7., 4.6.6., 4.6.19., 5.2.6.
triumvir capitalis, triumviri capitales 4.6.21., 4.6.28., 5.1.13.
triumvir monetalis aere argento auro flando feriundo 4.6.23.
triumvirátus legendi senatus 5.2.9.
triumvirátus recognoscendi turmas equitum 5.2.9.
tubicen 2.18.
tumulus 4.1.41.
tunica 4.2.2.
turma 2.12., 5.2.9.
ilé 5.1.22.
turma I equitum Romanorum 4.6.23.
turris, turres 4.6.5.
turres ambulatoriae 2.12.
tutela 3.27., 5.2.30.
tutela sive cura 4.1.19.
tutor 4.1.19.
tyrannus, türannikus állam 4.6.7., 5.1.8.
universitas
magnitúdó universitatis 5.2.48.
urbs 3.53., 3.57., 3.64.
ius adipiscendorum in urbe honorum 4.3.24.
senatorum in urbe ius 4.3.24.
Urbi Romae dedikáció 4.6.29.
urbis annonaeque cura 4.2.17.
urbis Romae territórium 5.1.2.
urinator
corpus piscatorum et urinatorum 5.2.39.
ustrina 3.64.
tyro lásd tiro

usucapio 3.27.
valium 2.10.
vectigal, vectigalia 2.29., 3.81., 4.3.19.
velites 2.13.
velum
  iudicis velum 3.51.
Venus-szentély 3.53.
verna 4.1.27., 4.1.33., 4.1.40.
vesszőnyalábok lásd fasces
vestibulum 3.63.
veteranus, veterani 1.18., 2.3., 2.20., 2.24., 2.28., 2.29., 3.69., 3.70., 4.3.13., 4.4.7., 4.4.19., 4.5.10.
veteres 2.12.
vexillatio, vexillationes 2.30.
vexillum 2.10., 2.12.
Via Appia 5.2.25.
Via Flaminia 3.53.
Via Sacra 5.2.24.
vicarius 1.47., 2.14., 4.1.48.
  vicarii praefectorum 5.2.44.
  vicarius orientis 4.4.27.
  vicarius urbis 3.47.
vicus 3.53., 4.4.3., 4.4.14.
  vicus laci Fundani 5.2.4.
vigiles lásd még praefectus vigilum 3.44., 3.53., 4.3.6., 4.6.30.
  cohortes vigilum 4.6.20.
vilicus 3.9.
  vilicus Kalendarii Septimiani 4.1.44.
  vilicus stationis 1.22.
  vilicus XX(vicesimarum) 4.1.43.
villa 4.6.5., 4.6.34.
  villa rustica 3.8.
Viminalis 5.1.2.
vinaria (cella) 3.8.
vindicta 4.1.25.
vinea, vineae 2.12.
vir
  educatrix clarissimi viri 4.1.38.
  vir clarissimus 1.32., 3.80., 4.2.26., 4.6.25.
  vir egregius 3.78., 3.79.
  vir fortis sapiensque 4.6.2.
  vir insignis, viri insignes 4.3.24.
  vir sacerdotalis 4.4.6.
virga 4.1.40.
virtus 4.3.24., 4.6.2.
  virtus felicitasque imperatoris 5.2.48.
vízvezetékek lásd még aqua 4.6.3.
voluntarii 4.1.48.
votum, vota 5.2.39.
  digna ... vota 5.2.39.
zsinagóga, synagoga 1.41.

RÓMA ALAPÍTÁSMÍTOSZÁNAK ALAKJAI, RÓMA KIRÁLYAI

Aeneas 1.13.
Ancus Március 5.1.2., 5.1.3.
Iliades 1.13.
Numa Pompilius 1.4., 1.10., 2.13., 5.1.2., 5.1.3., 5.1.4.
Quirinus 5.2.2.
Rea Silvia 5.1.2.
Remus 5.1.2.
Romulus 1.4., 4.3.24., 4.6.1., 4.6.37., 5.1.2., 5.1.3., 5.1.5., 5.1.14., 5.2.2., 5.2.14., 5.2.26., 5.2.43.
Servius Tullius 5.1.2., 5.1.3., 5.1.6.
Tarquinius, Tarquiniusok 1.10., 2.1., 4.3.5., 5.1.3., 5.1.9., 5.1.31.
Tarquinius Priscus 5.1.2.
Tarquinius Superbus, Lucius 5.1.2., 5.1.3., 5.1.14.
Tullus Hostilius 5.1.2., 5.1.3.

RÓMA CSÁSZÁRAI, A CSÁSZÁRI HÁZ TAGJAI, USURPATOROK

Antoninus Pius 1.40., 2.19., 3.13., 3.39., 3.39., 3.73., 4.1.4., 4.1.21., 4.1.45., 4.3.19., 4.3.23., 4.4.18.1., 4.6.24., 5.2.40., 5.2.41.
Autokratór Kaisar 3.72.
Augustus lásd még Octavius (Octavianus) 1.4., 1.11., 1.12., 1.13., 1.27., 2.1., 2.10., 2.11., 2.12., 2.19., 2.31., 3.17., 3.22., 3.56., 3.62., 4.1.33., 4.1.47., 4.2.21., 4.2.22., 4.2.23., 4.3.8., 4.3.12., 4.3.13., 4.3.19., 4.3.20., 4.4.3., 4.6.6., 4.6.15., 4.6.18., 4.6.17., 4.6.18., 4.6.19., 4.6.20., 4.6.33., 4.6.34., 4.6.36., 4.6.37., 5.1.1., 5.1.30., 5.1.36., 5.1.39., 5.2.6., 5.2.10., 5.2.11., 5.2.12., 5.2.13., 5.2.14., 5.2.15., 5.2.16., 5.2.18., 5.2.19., 5.2.20., 5.2.21., 5.2.22., 5.2.25., 5.2.26., 5.2.27., 5.2.40., 5.2.47.
Caius Caesar, Caius fia 5.2.8.
Kaisar Sebastos 1.41.
Aurelianus 5.2.47.
Balbinus lásd Caelius Balbinus
Caelius Balbinus 5.2.43.
Caius Caesar 1.12., 3.55., 5.2.11.
Caligula lásd Gaius
Caracalla lásd Marcus Aurelius Antoninus
Carausius 5.2.47.
Carinus 5.2.47.
Claudius 2.35., 3.15., 3.56., 3.57., 4.3.6., 4.2.17., 4.3.19., 4.3.23., 4.4.10., 4.6.37., 5.2.25., 5.2.26., 5.2.27.
Claudius család 5.2.6., 5.2.27.
Claudius Drusus 4.3.12., 5.2.16.
Claudius (Gothicus) 2.37.
Clodius Pupienus 5.2.43.
Commodus 2.33., 3.31., 3.39., 4.1.49., 4.3.19., 5.2.34., 5.2.40.
Speratus 5.2.34.
Constans 3.80.
Constantinus 1.47., 1.49., 1.50., 1.51., 1.52., 2.27., 2.30., 3.30., 3.33., 3.34., 3.35., 3.37., 3.47., 3.48., 3.49., 3.50., 3.51., 3.52., 4.1.20., 4.1.22., 4.2.20., 4.2.24., 4.2.27., 4.4.26., 4.4.27., 4.4.28., 4.4.29., 5.2.45.
Constantinus Caesar 1.52., 3.30., 4.4.26.
Constantius 3.34., 4.2.24., 5.2.45., 5.2.47.
Constantius Caesar 1.50., 3.49., 3.50.
Crispus 4.2.24.
Diadumenianus lásd Macrinus
Diocletianus, Valerius 1.46., 5.2.44., 5.2.45., 5.2.46., 5.2.47.
Diocles 5.2.45.
Iovius 5.2.47.
Divi Fratres (értsd: Marcus Aurelius és Lucius Verus) 3.40.
Domitianus 3.12., 3.29., 3.45., 4.1.47., 4.3.19., 4.4.3., 5.2.34., 5.2.46.
Domitianus Caesar 2.16.
Germanicus 5.2.29.
Drusilla 5.2.25.
Drusus 2.1., 3.57., 5.2.16., 5.2.18.
Elagabalus, Heliogabalus 1.34., 5.2.40., 5.2.43.
Gaius 5.2.23., 5.2.27., 5.2.46.
Gálba 4.3.19., 4.4.3., 5.2.27.
Galerius 5.2.45.
Galerius Maximianus Armentarius 5.2.47.
Germanicus 2.1., 4.5.2., 5.2.16., 5.2.37.
Germanicus Caesar 2.10., 2.31., 5.2.22.
Geta 3.75., 5.2.35.
Gordianus 2.40., 5.2.43.
Hadrianus 2.12., 2.19., 2.34., 3.36., 3.61.,

3.72., 3.73., 4.1.21., 4.3.6., 4.3.1., 4.3.7., 4.3.19., 4.3.25., 4.4.1., 4.4.5., 4.5.3., 4.5.4., 5.1.21.
Autokratór Kaisar 4.4.22.
Heliogabalus làsd Elagabalus
Iulia 5.2.47.
Iulia Augusta 5.2.38.
Iulia Mamaea 1.39., 5.2.40., 5.2.42., 5.2.43.
Iulius Caesar, Caius 1.9., 1.10., 1.11., 1.12., 1.14., 1.27., 1.41., 2.1., 3.56., 4.3.24., 4.6.4., 4.6.6., 4.6.12., 4.6.13., 4.6.14., 4.6.15., 4.6.16., 4.6.19., 4.6.32., 4.6.33., 4.6.37., 5.1.30., 5.1.36., 5.1.37., 5.2.5., 5.2.8., 5.2.9., 5.2.13., 5.2.26.
Divus Iulius 5.2.13.
Iulius-hàz 5.2.27., 5.2.29.
Licinius 1.47., 1.51., 2.27., 2.30., 3.35., 3.47., 4.2.20., 4.4.29., 5.2.45.
Livia 3.22., 3.55., 5.2.14., 5.2.16., 5.2.18.
Lucius Caesar 1.12., 3.55., 5.2.11., 5.2.16.
Lucius Verus 4.3.19., 4.4.18.2., 5.2.40.
Macrinus
Diadumenianus 5.2.40.
Marcus Aurelius 3.31., 4.1.49., 4.3.19., 4.4.18.2., 4.5.3., 5.2.40., 5.2.41., 5.2.43.
Marcus Aurelius Caesar 4.4.18.1.
Marcus Aurelius Antoninus 1.20., 1.33., 2.29., 3.75., 4.1.27., 5.1.27., 5.2.35., 5.2.38., 5.2.39., 5.2.40.
Caracallus 5.2.40.
Deus Imperator Caesar Marcus Aurelius Divi Septimi Severi filius Optimus Antoninus Pius 5.2.39.
Tonitrator Augustus 5.2.39.
Maximianus 2.30.
Herculius 5.2.47.
Maximinus 1.47., 2.30.
Maximinus Daia 5.2.45.
Nero 3.3., 3.11., 3.17., 3.36., 3.62., 4.3.19., 5.2.27., 5.2.34., 5.2.40., 5.2.43.
Caesar 4.1.17.
Nerva2.19., 3.61., 3.61., 3.73., 4.3.19., 4.3.20.
Octavia 3.55.
Octavius Caesar (Octavianus) 4.6.6., 4.6.18., 4.6.17., 4.6.18., 4.6.19., 5.1.33.
Pertinax 5.2.34.
Philippus
Philippus Arabs 4.2.26.
Philippus Caesar 4.2.26.
Probus 2.26., 5.2.47.
Pupienus lásd Clodius Pupienus
Septimius Severus, Lucius 1.33., 3.39., 3.40., 4.1.19., 5.1.26., 5.2.35., 5.2.41.
Severus 5.2.40., 5.2.43.,
Severus (II.) 5.2.45.
Severus Alexander 1.16., 1.39., 3.77., 5.2.40., 5.2.41., 5.2.42.
Aurelius Alexandros 5.2.43.
Bassianus 5.2.40., 5.2.43.
Tiberius 2.1., 2.10., 2.11., 2.31., 4.2.19., 4.3.12., 4.3.13., 4.3.19., 4.3.23., 4.4.1., 4.4.3., 4.6.34., 5.2.6., 5.2.14., 5.2.17., 5.2.16., 5.2.18., 5.2.21., 5.2.22., 5.2.25., 5.2.27., 5.2.36., 5.2.37., 5.2.47.
Titus 3.57., 4.1.47., 4.3.19., 4.4.3., 4.4.23., 5.2.28., 5.2.40.
Titus Caesar 2.16.
Traianus 2.19., 3.36., 3.38., 3.61., 3.62., 3.67., 3.72., 3.73., 4.2.18., 4.3.19., 4.3.20., 4.3.25., 5.1.1., 5.2.40., 5.2.41.
Valentinianus 3.81.
Valerianus 1.45.
Vespasianus 2.16., 3.57., 3.58., 4.1.24., 4.1.47., 4.3.19., 4.4.3., 4.6.30., 4.6.31., 5.2.28., 5.2.40.
Vitellius 5.2.28., 5.2.40.

CONSULOK

Ablavius 3.51.
Aemilius Berenicianus Maximus, Caius 4.6.24.
Aemilius Lepidus, M. 1.10.
Afranius, Lucius 4.6.14.
Albinovanus 4.6.4.
Annianus 3.35.
Annius Fabianus 5.2.35.
Antonius 4.6.4., 4.6.12., 4.6.14., 4.6.17.
Appius Claudius 5.1.1.
Apuleius 4.2.8., 4.2.9.
Augurinus 2.36.
Bassus 3.51.
Brutus 5.1.1., 5.1.9.
Caesar (Octavianus) 4.6.18.
Caracalla 3.75.
Carbo 4.6.4., 4.6.7.
Cassius Marcellinus, Lucius 4.6.29.
Cicero 4.6.12.
Cinna, Cornelius 4.6.4.
Civica Barbarus, Marcus 2.19.
Claudius (Gothicus) 2.37.
Claudius Pulcher 4.6.10.
Clarus 3.74.
Cluvius, G. 4.6.35.
Collatinus 5.1.1., 5.1.9.
Commodus 2.36., 4.3.19.
Condianus 2.36.
Constantinus Augustus 1.50., 1.51., 2.27., 3.30., 3.34., 3.35., 3.47., 3.49., 3.50., 4.2.20., 4.4.26., 4.4.29.
Constantinus Caesar 1.52., 3.30., 4.1.28., 4.1.29.
Constantius 4.1.20., 4.2.24.
Constantius Caesar 1.50., 3.34., 3.49., 3.50., 4.4.26.
Cornelianus Gallus 3.46.
Cornelius, Lucius 2.15.
Cornelius Dolabella 4.6.8.
Cornelius Tacitus, Publius 4.6.27.
Crassus, M. 4.6.11.
Crispus Caesar 1.52., 4.1.28., 4.1.29., 4.2.24.
Curiatius, C. 4.2.5.
Dalmatius 3.52.
Decius 5.1.31.
Domitianus Caesar 2.16.
Extricatus 3.76.
Fabius, Q. 4.2.8., 4.2.10.
Fabius Cilo 5.2.34.
Falco 3.74.
Flaccus 3.46.
Flavius Marcianus 3.77.
Fulvius, Quintus 5.1.1.
Fulvius Flaccus 4.2.15.
Fulvius Paetus, M. 4.2.8.
Furnius, Gaius 4.6.35.
Gallicanus 3.37.
Gallus 4.1.46.

Geganius Macerinus, M. 5.1.25.
Genucius, M. 4.2.5.
Geta 3.75.
Gordianus 2.40.
Gratus 4.1.27.
Haterius, Decimus 4.6.34.
Hilarianus 4.2.27.
Ianuarius 3.48.
Iulianus 2.36., 3.33., 4.2.20., 4.4.27., 4.4.28.
Iunius Silanus, Appius 4.3.22.
Iustus 3.48.
Laelius, Caius 2.15.
Lateranus 2.36.
Lentulus 4.6.14.
Lentulusok 5.2.17.
Lepidus 4.6.17.
Licinius 1.51., 2.27., 3.35., 3.47., 4.2.20., 4.4.29.

Lollius Avitus, Lucius 4.3.20.
Manilius 5.1.31.
Manlius, Gn. 2.8.
Manlius, T. 1.4.
Manlius Torquatus, T. 4.2.8.
Marcellus 4.6.14.
Marcius Philippus, Quintus 1.7.
Marcus Tullius 4.6.8.
Marinianus 3.78.
Maius 4.6.4., 4.6.7.
Marius, Caius 4.2.1.
Maximianus 2.30.
Maximinus 2.30.
Maximus 2.36., 4.1.20.
Menenius, C. 5.1.18.
Messala 1.20.
Messius Rusticus, Lucius 4.3.20.
Metellus, Quintus 4.6.10., 4.6.14.
Metilius Regulus, Marcus 2.19.
Modestus 2.23., 3.43., 4.1.49.
Mucius Scaevola 4.2.13.
Nonius Mucianus 5.2.35.
Norbanus 4.6.4.
Octavius, Cnaeus 4.6.4.
Opimius 4.2.12., 4.2.15.
Orfitus 4.1.40.
Papirius ? 5.1.25.
Paternus 2.37., 3.78.
Paulinus 3.33., 4.1.22., 4.4.27., 4.4.28.
Pegasus 4.3.6.
Philippus 4.3.2.
Picatianus 4.2.27.
Plautius Quintilius, Marcus 4.3.19.
Pollio 4.4.18.2.
Pompeianus 2.36., 2.40.
Pompeius, Cnaeus 4.6.11.
Pontianus 2.36.
Porcius Cato, M. 4.2.10.
Postumius Albinus, Spurius 1.7.
Praesens 3.76.
Priscus 4.1.40., 4.4.18.1.
Probianus 4.2.20.
Probus 2.23., 3.43.
Proculus 4.1.22.
Pudens 4.4.18.2.
Pusio 4.3.6.
Quinctius, T. 4.2.5.
Quinctius Capitolinus, T. 5.1.25.
Quintilius Varus 5.2.17.
Quintilius 4.4.18.1.
Ranius Optatus, Lucius 4.6.25.
Rufinus 1.49., 2.36.
Rutilius, P. 2.8.
Sabinus 1.20.
Saturninus 4.1.46.
Scipio 4.6.4.
Seleucus 4.1.27.
Sempronius ? 5.1.25.
Sempronius, Ti. 4.2.10.
Servilius Isauricus 4.6.10.
Sestius Capitolinus, P. 5.1.18.
Severus 1.49., 2.36.
Silius Nerva, Publius 4.3.22.
Silvanus 2.36.
Stloga 2.36.
Sulpicius 4.6.4.
Sulpicius, Gaius 4.6.34.
Symmachus 3.37.
Tacitus lásd Cornelius Tacitus
Tiberius Nero 5.2.17.
Titus Caesar 2.16., 4.4.23.
Torquatus 2.36.
Valerius, M. 4.2.8., 4.2.9.
Valerius Publicóla (?), Publius 1.6.
Varus 2.36.
Vibius 2.36.
Vipsanius, Lucius 4.3.24.
Vipstanus 4.6.37.
Vitellius, Aulus 4.3.24.
Volusianus 3.35.
Zenofilus 3.52.

SZEMÉLYNEVEK

Acacius 4.1.20.
Accius 5.1.13.
Accius Seneca, Marcus 4.3.14.
Achaicus 4.6.32.
Achaios 4.1.11.
Achilleus 5.2.47.
Acilius Glabrio, P. 4.3.19.
Acilius, P. 4.6.31.
Acmazus 2.39.
Acutius Ventidius, Lucius 4.1.35.
Aebutius 1.7.
Aelia Mercatilla 2.24.
Aelius, Sextus 5.1.14.
Aelius [—], Publius 4.5.8.
Aelius Aurelius, Publius 2.18.
Aelius Avitus, Publius 2.18.
Aelius Candidus Macrilus 2.23.
Aelius Dubitatus, Publius 4.3.18.
Aelius Exuperatus, Publius 3.43.
Aelius Felix qui et Novellius, Publius 4.1.34.
Aelius Firmus 2.29.
Aelius Firmus, Publius 4.4.5.
Aelius Iobacchus, Publius 4.1.40.
Aelius Lucanus 2.18.
Aelius Marcianus 4.1.21.
Aelius Marcianus, Publius 4.5.8.
Aelius Marinus, Publius 4.5.8.
Aelius Martinus 1.19.
Aelius Maximinus, Publius 4.3.17.
Aelius Mercatianus, Publius 2.21.
Aelius Mercator, Publius 2.21.
Aelius Optatus 2.23.
Aelius Paetus, P. 4.2.8.
Aelius Sabinianus, Publius 4.1.44.
Aelius Valens, Titus 4.3.18.
Aemilianus 3.48., 4.2.17.
Aemilius Berenicianus Maximus, Caius 4.6.24.
Aemilius Lepidus, M. 3.53.
Aemilius Naso Fabullinus 4.6.28.
Aemilius Pacatianus 5.2.35.
Aemilius Paullus, Lucius 5.1.32.
Paulus 5.2.29.
Aemilius Rectus, Lucius 2.35.
Afranius 4.3.3.
Afranius Flavianus, Publius 4.3.20.
Africanus 4.6.32., 5.2.8.
Agathón 4.4.23.
Agrippa 4.3.10., 4.3.13., 4.6.33., 5.2.6., 5.2.27., 5.2.28.
Agrippa, Marcus 3.55., 5.2.16.
Agrippa Postumus, Marcus 5.2.11., 5.2.
Aiaios 4.6.9.
Aius 4.3.22.
Albanus Balvi filius 2.17.
Albia Apollónia 4.1.37.
Albia Hargula 4.1.42.
Albius Memor, Publius 4.1.37.
Albius Threptus, Publius 4.1.37.
Alexander (Epirus királya) 2.3.
Alexander Flavius Emeritus 2.23.
Alexander, Tiberius 5.2.28.
Alexandros, Alexander, Alexander Magr
lásd még Nagy Sándor 3.20., 5.2.8., 5.2.40.
Alfius Laches, Marcus 5.2.11.
Alis 4.2.21.
Allectus 5.2.47.
AlliaNysa 4.1.36.
Allius Quartinus, Lucius 4.1.36.
Alypus 4.1.33.
Amandus 5.2.47.
Amatius Martianus 3.13.
Amabilianus 3.35.
Ambatus 4.3.22.
Anaxarchus 5.2.48.
Ancharius 4.6.4.

Anicius Maximus 4.4.24.
Anima 2.20.
Aninius, Publius 3.65.
Annius Principius 4.4.16.
Annius Sperantius 4.4.16.
Antalkidas 2.1.
Antigenes 4.1.11.
Antiochos, Antiochus 2.1., 2.3., 4.1.11., 4.3.10., 5.2.28.
Antigonos 4.4.23., 5.1.32.
Antigonus 3.22.
Antipatros 4.2.13., 4.2.23.
Antonia Harmeris 4.3.21.
Antonia Maximilla 4.3.21.
Antoninos 3.31.
Antoninus Clarus 2.29.
Antonius, Marcus 1.27., 2.32., 4.3.8., 4.6.6., 4.6.11., 4.6.12., 4.6.16., 4.6.17., 4.6.18., 4.6.19. , 4.6.20., 5.2.6., 5.2.7.
Antonius Antioc(h)ianus, Marcus 4.4.13.
Antonius Gordianus 5.2.43.
Antonius Iustinus 2.33.
Antonius Marcianus, Marcus 1.15.
Antonius Proculus, Marcus 4.4.11.
Antonius Terens, Marcus 4.4.11.
Antonius Teres, Marcus 4.4.11.
Antyllus 4.2.15.
Apelles 5.2.29.
Aphrodisias 4.2.21.
Aphrodisios 3.29.
Apion 4.2.22.
Apkois 3.29.
Apollodoros 3.62.
Apollonarion 4.2.21.
Apollonianos Sarapion 3.31.
Apollonios 3.11., 4.1.45., 4.2.19., 4.2.22., 5.2.15.
Appia 4.2.26.
Appius 5.2.25.
Appuleius Saturninus, Lucius 4.6.3.
Apronius, Lucius 5.2.37.
Apuleius 5.1.30.
Apynkis 3.29.
Aquilia Severa 1.34.
Aquilius, Titus 4.1.8.
Ariobarzanes 4.6.10., 4.6.14.
Armenius Brocchus 4.1.47.
Armilius 3.53.
Arrius Menander 2.29.
Arulenus Rusticus 4.6.31.
Arus 4.3.22.
Asclepiodotos, Asclepiodotus 4.3.19., 5.2.47.
Asinianus 3.28.
Asinius Pollio 3.55., 4.3.12.
Atedumus 2.19.
Athenio 4.1.8.
Attalos 5.1.30.
Attalosok 2.1.
Attalus 4.2.12.
Aulus Caecina 2.10.
Aurelia (C. Iulius Caesar anyja) 1.9.
Aurelia Antioc(h)ia 4.4.13.
Aurelias (sic!) Sosicratia 2.25.
Aurelios Ales Inaróoutis 4.1.27.
Aurelios Ammónión, Markos 4.1.27.
Aurelios Arsinoos 4.2.22.
Aurelios Ptolemaios 3.25.
Aurelius [—], Marcus 4.4.14.
Aurelius Ales Inaroutis 4.1.27.
Aurelius Alexander, Marcus 2.25.
Aurelius Ammonion, Marcus 4.1.27.
Aurelius Candidus, Marcus 2.24.
Aurelius Cotta, G. 2.8., 4.2.15.
Aurelius Eglectus, Marcus 4.2.26.
Aurelius Emeritus, (Marcus) 2.24.
Aurelius Frontinus 3.78.
Aurelius Iulianus 4.3.19.
Aurelius Lupus 2.23.
Aurelius Peculiaris, Titus 3.43.
Aurelius Pertinax 2.23.
Aurelius Polideucus, Marcus 4.4.14.
Aurelius Scaurus, C. 1.7.
Aurelius Superinus 2.37.
Aurelius Surus 1.20.
Aurelius Valens, Marcus 2.25.
Aurunculeius Cotta, L. 5.1.37.
Autroniusok 4.6.12.
Avidius Nigrinus 4.1.47.
Balvus 2.17.
Baebius 2.31., 4.6.4.
Balbiusok 4.3.24.
Barbius 3.19.

Barbius Valens, Tiberius 1.37.
Bassaeus Rufus, Marcus 4.3.19.
Bassianus 5.2.40.

Bassus 4.4.26.
Bato 4.3.13.
Bella 4.3.20.
Bellicus Urbanus, Caius 2.19.
Berenice 5.2.28.
Berus 4.2.21.
Bibulus 4.6.20.
Bibulus, Gaius 4.6.34.
Blavius 4.2.20.
Blossios 4.2.13.
Brutus 4.6.6., 4.6.14., 4.6.15., 4.6.17., 4.6.18., 5.1.2., 5.1.9., 5.1.11., 5.1.12., 5.1.13., 5.1.23., 5.1.28., 5.2.6.
Brutus, Lucius 4.6.37.
Caecilia Galla 4.4.8.
Caecina, Aulus 4.3.13., 5.2.37.
Caelobothras 3.20.
Caepio 4.3.3.
Caesar (Caius Iulius) 4.6.4., 4.6.12., 4.6.13., 4.6.14., 4.6.15., 4.6.16., 4.6.19.
Caesar (Octavianus) 4.6.18., 4.6.17., 4.6.18., 4.6.19., 4.6.20.
Caesar, Lucius 4.6.17.
Caius 2.15., 3.65., 3.66., 4.1.35., 4.3.19., 4.6.30.
Calpetanus Rantius Quirinalis Valerius Festus, Caius 2.16.
Calpurnius Honoratus, Lucius 4.3.20.
Calpurnius Piso, C. 1.7.
Calpurnius Rufinus, Gaius C. 1.32.
Cambyses 4.6.5.
Candidianus 5.2.45.
Candidus 2.36.
Canuleius, C. 4.2.5.
Caprilia 4.1.35.
(Caprilius), Caius 4.1.35.
Carbo 4.3.3., 4.6.4.
Cario 4.1.30.
Cassius (mimusszinesz) 5.2.37.
Cassius 4.1.7., 4.6.6., 4.6.14., 4.6.15., 4.6.17., 4.6.18., 5.2.6.
Cassius, Caius 4.1.8.
Cassius, Gaius 4.1.17.
Cassius Karinus (sic!), Caius 4.4.20.
Cassius Marcellinus, Lucius 4.6.29.
Cassius Pius Marcellinus 2.39.
Cassius Severus 5.2.37.
Catilina 4.6.11., 4.6.12., 5.1.30.
Cato 3.4., 4.1.6., 4.3.3., 4.3.25., 4.6.13., 4.6.14., 5.2.29.
Catök 4.6.13.
Catulus 4.6.4.
Catulusok 4.6.13.
Celer Velleianus, Magius 4.3.13.
Certus 4.1.35.
Certus Ventidius 4.1.35.
Cervidia Vestina, Attia 4.6.23.
Cervidius Scaevola, Quintus 4.3.19.
Cethegusok 4.6.12.
Chairammön 4.1.45.
Chaireas 4.2.22.
Charidemos 3.28.
Chrestus 4.3.23.
Cicero 4.6.12., 4.6.15., 4.6.17., 5.2.5., 5.2.40.
Cicerök 4.6.13.
Cincius 2.15.
Cincius Severus 5.2.34.
Cingonius Varro 4.1.17.
Cinna 4.6.4., 4.6.14.
Claudianus 4.3.7.
Claudius 3.44.
Claudius, Appius 4.2.13., 4.2.14., 5.1.12., 5.1.14., 5.1.18.
Claudius Arius 3.12.
Claudius Balbillus, Tiberius 3.28.
Claudius Candidus 3.36.
Claudius Iulianus 3.72.
Claudius Marcellus 5.2.16.
Claudius Sökrates, Tiberius 3.36.
Clausus 4.3.24.
Clementius Silvius 3.78.
Cleopatra 4.6.16.
Clodius 5.1.4.
Clodius, Publius 1.9.
Clodius Glaber 4.1.8.
Clonius, Publius 4.1.13.
Cnaeus 4.6.2.
Cnorius Sabinianus, Titus 3.79.
Cocceia Oxidubna 4.3.16.
Cocceius Florus, Marcus 4.3.16.
Cocceius Moesicus, Marcus 4.3.16.
Coiiedius Maximus 4.3.19.
Collatinus 5.1.2., 5.1.9., 5.1.28.
Cominius Aemilianus, Marcus 4.5.5.
Commius 5.1.37.

Constantius 3.33.
Cordius 3.44.
Cordus Cremutius 4.6.33.
Corfînius 4.3.3.
Cornelia 4.2.13., 4.2.16.
Cornelius Balbus 3.55.
Cornelius Euporus, Lucius 4.1.32.
Cornelius Maluginensis, M. 3.53.
Cornelius Scipio, L. làsd még Scipio 3.53.
Cornelius Scipio Barbatus, Lucius làsd még Scipio 4.6.2.
Cornelius Sulla, Lucius 1.7., 4.3.3., 4.6.4., 4.6.6., 4.6.8., 4.6.9., 4.6.11., 4.6.14., 4.6.17., 4.6.32., 5.1.30., 5.2.8., 5.2.15.
Cornelius Sulla Felix 4.6.9., 4.6.19., 5.2.4.
Sullàk 4.6.12.
Cornelius Tacitus, Publius 4.6.27.
Cornifîcius, L. 3.55.
Coruncaniusok 4.3.24.
Corvinus 4.3.13.
Corvinusok 5.2.8.
Cosmius 1.39.
Cossus 5.1.31.
Cotta 4.3.13.
Cotys 2.11., 4.6.14.
Crassus 4.2.13., 4.6.4., 4.6.13., 4.6.14., 4.6.26., 5.2.26.
Crassus, Marcus 4.3.8., 5.2.27.
Crassus Frugi 5.2.26.
Crixus 4.1.8.
Culsus Eraviscus Atedumi filius 2.19.
Curiatius, P. 5.1.18.
Curio 4.6.14.
Curiusok 4.6.12.
Custa 4.3.20.
Cyprianus 1.45.
Dalmatius 2.30.
Damophilos 4.1.10.
Daphnus 4.1.44.
Dareios 4.1.15.
Decimus 4.6.30.
Decius, Decii, Deciusok 1.23.
Decius Mus, R 4.2.8.
Deciusok 5.2.8.
Decrianus 3.62.
Deiotarus 4.6.14.
Démaratos 5.1.14.
Demetrios 1.27.
Democritus 5.2.48.
Didymé 3.11.
Didymos 4.2.26.
Diogenes 3.11., 4.1.15.
Diogenianus 4.3.19.
Dionysios 4.1.45.
Diophanés 4.2.13.
Dolabella 4.6.14.
Domitia Victorina 1.38.
Domitius 4.6.13.
Domitius Titus 1.35.
Domitius Ulpianus 5.2.43.
Dracilianus 1.50.
Drakón 5.1.15.
Drusilla 5.2.25.
Drusus 5.1.30.
Egnatius 4.3.3.
Eirénaios 4.2.23.
Epidus Quadratus 4.3.19.
Emeritus Cassius 2.23.
Ennius 3.1., 4.2.1.
Epahroditus 4.6.9.
Erastos 4.4.22.
Erucius Clarus 5.1.27.
Euagrius 3.34., 4.4.29.
Eudaimón 3.31.
Euergetés Physkón 5.1.39.
Eunus 4.1.8., 4.1.10., 4.1.11.
Evaristus Iulianus 4.1.41.
[—]i Ex[tricatus] 4.4.21.
Fabatus 3.71.
Fabius 4.2.16.
Fabius Cilo 4.1.19., 5.2.34.
Fabius Maximus 5.1.31.
Fabius Maximus, Paullus 5.2.15.
Fabius Paulinus, Marcus 4.5.4.
Faggura 4.3.19.
Falanius 5.2.37.
Fannius 3.22.
Fannius, Caius 4.2.16.
Faustus 4.6.9.
Faustus Sulla 4.6.14.
Felix 3.52.
Fenestella 1.10.
Festus Iulius 2.23.
Filippus 3.47.
Fimbria 4.6.4.

Flaminius, C. 4.6.11., 5.2.8.
Flavia Insequentina 4.4.7.
Flavia Iulia 1.30.
Flavia Felicissima 4.1.39.
Flavia Felicula 4.1.39.
Flavia Secundina 4.1.39.
Flavia Secundina, Iulia 4.5.10.
Flavius, Caius 3.19.
Flavius, Gnaeus 5.1.14.
Flavius Celsinus 2.23.
Flavius Felicissimus, Titus 4.1.39.
Flavius Felicio, Titus 4.1.39.
Flavius Felix, Titus 4.1.39.
Flavius Ingenuus, Titus 4.1.39.
Flavius Piso, Titus 4.3.19.
Flavius Secundus 4.5.10.
Flavius Taurus, Publius 3.67.
Flavius Vespasianus, Aulus 2.36.
Florus 1.20.
Fortunata 4.1.30.
Fufidius 4.6.4.
Fulvinus 1.10.
Fulvius 4.6.11.
Fulvius, L. 3.53.
Fulvius Flaccus, Q. 3.53., 4.2.15.
Fulvius Gavius Numisius Petronius Aemilianus, Lucius 4.6.23.
Fulvius Lupus Servilianus, Caius 4.6.30.
Fundanius, M. 4.2.10.
Furius 1.5.
Fuscinus Iulius 2.23.
Gabinius 4.3.3.
Gaius 4.3.10., 5.2.11.
Gaius Silius 2.10.
Galerius 3.19.
Gavius Squilla Gallicanus, Marcus 4.3.19
Gavius Maximus, Quintus 3.43.
Gemellus 4.1.45.
Geminius Modestus 3.32.
Genucius 4.2.16.
Genucius, C. 4.2.8.
Genucius, T. 5.1.18.
Glaucia 4.6.3.
Gordianus 5.2.43.
Gracchusok 4.3.2., 4.6.3., 5.1.30.
Granius Probus, Marcus 4.4.8.
Hannibál 2.1., 2.2., 2.3., 4.3.3., 4.6.4., 4.6.5., 4.6.12.
Hannibas 4.1.30.
Harmiysios 3.11.
Harpocras 4.3.21.
Haryótés 3.29.
Hecuba 4.1.15.
Hedia 4.3.21.
Helene 4.1.27.
Helianus 5.2.47.
Heliodorus 1.22.
Helpidius 4.1.28.
Héphaistión 3.31.
Hérakleidés 4.2.23.
Herdonius 4.1.8.
Herennia Aphrodité 4.4.8.
Herennius Cerrinius 1.7.
Herieus 3.29.
Hermeias 4.1.10.
Hermeinas 4.1.27.
Hermes 4.1.33.
Hermodóros 5.1.14.
Hermogenianus 3.27.
Héródés 4.3.10.
Hérodotos 3.15.
Hésiodos 3.26.
Hiere 3.31.
Hierocles 3.44.
Hilarión 4.2.21.
Hippias 5.1.4.
Híspala Faecenia 1.7.
Horneros 2.2., 5.1.15., 5.2.26.
Horatius Herennianus 2.36.
Horatius Publicóla 5.1.28.
Hórión 3.11., 3.29.
Hóros 3.29., 3.31.
Hosius 4.1.29.
Hypsaeus 4.1.8.
Hyrcanus 1.41.
Iallius Bassus 2.19.
Icilius 5.1.18.
Ingenuus Iulius Celerinus 2.23.
Irducassa 4.3.20.
Ischyrión 3.28.
Iuba 2.1., 2.11., 4.6.14.
Iucundus 4.3.15.
Iugurtha 4.2.1.
Iulia 4.6.14., 5.2.26.
Iulia Concessa 4.6.30.
Iulia Felicula 4.1.41.

Iulia Maximilla 4.4.17.
Iulia Theodora 2.25.
Iuliana 4.3.19.
Iulianus 4.3.19., 5.2.47.
Iulianus Zegrensis 4.3.19.
Iul[—]? 4.4.9.
Iulius, C. 5.1.18.
Iulius [...]inus 4.4.18.2.
Iulius Apolinarius, Gaius 2.28.
Iulius Caesar, Sextus 4.3.3.
Iulius Creticus, Caius 4.6.26.
Iulius Felix, Tiberius 2.19.
Iulius Lepidus, Caius 2.39.
Iulius Maximinus, Caius 1.16.
Iulius Maximinus, Gaius 5.2.43.
Iulius Maximus, Gaius 3.42.
Iulius Moderatus, Quintus 1.36.
Iulius Nigellio 1.36.
Iulius Paulus 4.2.1.
Iulius Rutigenus, Tiberius 2.17.
Iulius Lucanus, Tiberius 2.17.
Iulius Maximus 2.18.
Iulius Maximus, Gaius 5.2.43. (bis)
Iulius Primus, Caius 4.1.46.
Iulius Proclus 4.1.43.
Iulius Sabinus 3.76., 4.1.21.
Iulius Scapula Tertullus, Publius 4.3.19.
Iulius Secundinus, Marcus 4.4.18.2.
Iulius Silvanus, Marcus 2.36.
Iulius Sossianus 2.29.
Iulius Sostratus, G(aius) 4.4.23.
Iulius Victor 2.40.
Iulius Victorinus, Caius 3.74., 4.1.46.
Iunius Adiutor 2.23.
Iunius Blaesus 2.10.
Iunius Brutus, Lucius 5.1.23.
Iunius Brutus, Marcus 4.2.10.
Iunius Brutus, R 4.2.10.
Iunius Gracchanus 1.10.
Iuliusok 4.3.24.
Kleopátra 2.1.
Kroisos 4.1.15.
Labeo 4.1.49.
Labienus 1.27.
Laelianus Pontius 2.13.
Laelius, Caius 4.2.13.
Lamponius 4.6.4.
Lapidus, M. 4.3.13.
Lappus 2.36.
Larcius Euripianus, Quintus 4.3.19.
Latinus 4.3.22.
Lentulus 4.1.8., 4.6.11., 4.6.12.
Lepidus, Marcus 1.11., 1.14., 4.6.6., 4.6.17., 4.6.18., 4.6.19., 5.2.6.
Licinius, C. 4.2.6.
Licinius Crassus 4.1.8.
Licinius Lucullus, M. 1.7., 1.9.
Licinius Macer 1.10.
Licinius Nerva 4.1.13.
Licinus, Gaius 5.1.23.
Licinus, Publius 5.1.23.
Livius Denter, M. 4.2.8.
Livius Drusus 4.2.15., 4.2.16., 4.3.2., 4.3.3.
Livius Laurensis 5.2.34.
Lollius Rusticus 3.36.
Longaeus Rufus 2.33.
Longinus Apol[—], Caius 2.36.
Loupergos Sarapión 4.1.27.
Lucatius 5.2.27.
Lucilius 5.1.13.
Lucius 4.1.32., 4.1.36., 4.4.7., 4.6.23., 4.6.28., 5.2.4.
Lucius Sentius, Caius fia 3.64.
Lucius Valerius, Publius fia 1.8.
Lucretia 5.1.2., 5.1.28.
Lucretius, Spurius 5.1.9.
Lucullus lásd még Licinius Lucullus, M. 4.1.8.
Lupercus 4.4.4.
Lupergos Sarapion 4.1.27.
Lykurgos 5.1.8.
Lysippus 5.2.29.
M[—], Lucius 2.16.
Macer Licinius 4.2.8.
Maecius Sabinus, Publius 3.70.
Maenius 5.1.31.
Maevius Marcellus 2.36.
Magnus 4.3.20., 5.2.26.
Mago 3.3.
Mamilius 5.1.31.
Mancinus 4.2.12., 4.2.13.
Manius 4.3.19.
Manius Aquilius 4.2.15.
Manlius 4.1.8., 4.6.11., 4.6.12.
Manlius, A. 5.1.18.

Manlius Planta, [-] 4.3.14.
Marcellinus 4.6.13.
Marcellus 4.1.3., 5.2.27.
Marcia 1.30.
Marcianus 2.29., 3.40.
Március, C. 4.2.8.
Március, Marcus fia 1.4.
Március Censorinus, Caius 1.41.
Március Coriolanus, Gnaeus 4.6.6., 5.1.31.
Március Philippus 3.55.
Március Rutilus, C. 4.2.8.
Marcus 3.66., 4.3.19., 4.5.4., 4.6.21., 4.6.22.
Marcus Claudius, Marcus fia 1.8.
Marinus 5.1.34.
Marius 4.6.3., 4.6.4., 4.6.14., 4.6.32., 5.1.30., 5.2.46.
Marius, G. 2.8.
Marius Etruscus Galianus, Caius 2.39.
Marius Maximus 5.2.34., 5.2.40.
Maro lásd még Vergilius 5.2.36.
Martinus Valerius 2.23.
Matumarus 4.3.16.
Mauricius 4.6.31.
Maxima 4.3.19.
Maximianus 4.3.19.
Maximiianus 3.37.
Maximus 4.3.19., 4.4.27., 4.4.28.
Megallis 4.1.10., 4.1.11.
Memmius, C. 4.6.3.
Menander 4.2.20.
Menchés 3.29.
Ménophilos 5.2.15.
Mercatilla 2.21.
Mercator 1.20.
Merula 4.6.4.
Messala Corvinus 5.2.26.
Messalina 5.2.26.
Messalinus 4.3.13.
Metellus 4.3.2., 4.6.3., 4.6.9., 5.2.40.
Mettius Rufus, Marcus 3.12.
Midas (phryg király) 1.9.
Minicius Pudens, Lucius 4.5.4.
Minius Cerrinius 1.7.
Minucius 4.2.12.
Minucius Acilianus 4.6.31.
Minucius Faesus, M. 4.2.8.
Minucius Macrinus 4.6.31.
Mithridatés 4.3.10., 4.6.4., 4.6.7., 4.6.11., 4.6.14.
Mithridatés Eupatór 2.1.
Modestinus 1.40., 4.1.23., 4.1.24.
Montanus 4.6.32.
Mucianus 5.2.28.
Mucius Scaevola 4.2.13., 4.6.4.
Mummius, Quintus 4.2.14.
Mummius Mummianus, Publius 3.67.
Munatius 3.55.
Musaios 3.31.
Naevia Lucida 3.69.
Naevius Rufus, Lucius 3.69.
Naevius Silvanus, Lucius 3.69.
Nagy Sándor lásd még Alexandras 2.3., 5.2.48.
Nemesianos 3.25.
Nemesión 3.28.
Nertomarus 4.3.20.
Nice 4.1.35.
Ninnius, A. 4.6.3.
Nonius Livius Anterotianus, Publius 4.5.3.
Norbanus 4.6.4.
Numantinus 4.6.32.
Numerius Atticus 5.2.14.
Numidius Berullus, Cnaeus 4.1.36.
Numitorius 4.6.4.
Ocilius Priscus, Publius 2.19.
Octavianus 2.27.
Octavius 4.6.4., 4.6.16.
Octavius, C. 4.2.12.
Octavius, Marcus 4.2.14., 4.2.16.
Octavius Faustinianus, Lucius 1.17.
Octavius Libo 4.6.14.
Odysseus 5.1.35.
Oenomaus 4.1.8.
Ogulnius, Cn 4.2.9.
Ogulnius, Q. 4.2.9.
Onnóphris 3.29.
Orestés 1.34.
Ovidius 5.2.26.
Paculla Annia 1.7.
Pacuvius, Sextus 5.2.20.
Pallas 4.6.32.
Panares 4.1.45.
Pandion 3.20.
Panechótés 4.1.45.
Panephremmis 3.28.

Paóphi... 3.31.
Papirius, L. 4.2.7.
Papirius, Sextus 5.1.14.
Papirius Cursor, L. 4.2.8.
Papirius Vitalis 4.1.38.
Papiskos 3.11.
Papius 5.2.15.
Paternus 4.1.18.
Paulinus 5.1.27.
Paullus 5.2.43.
Paulus 2.29., 3.39., 5.2.36.
Paulus, Lucius 4.6.17.
Pauseirión 3.31.
Pedanius Secundus 4.1.17.
Percennius 2.10.
Perperna 4.1.8.
Perseus 2.1., 2.3., 5.1.32.
Peteuris 3.28.
Petosiris 3.11.
Petraites 4.1.30.
Petreius 4.6.14.
Petronius Clemens, Publius 3.74.
Petronius Mamertinus, Marcus 2.34.
Petronius Turpilianus, Publius 5.2.11.
Pharnabazos 5.2.33.
Pharnaces 4.6.14.
Philippos, Philippus 2.1., 2.3.
Philippus 4.3.2.
Philippus, Marcus 4.3.3., 5.2.43.
Phraatés 2.1.
Phylargyrus 4.1.30.
Pinnetus 4.3.13.
Piso 4.1.8., 5.2.27.
Plaetoriusok 4.6.4.
Platón 4.1.15., 5.1.8.
Plotius 4.3.3.
Podón 3.31.
Polemón 4.3.10,
Polybios 2.1., 5.1.39., 5.2.18.
Pompeia (C. Iulius Caesar felesége) 1.9.
Pompeius fiai 5.2.5., 5.2.6.
Pompeius, Sextus 5.2.6.
Pompeius Macer 5.2.37.
Pompeius Magnus, Gnaeus 1.14., 2.12., 3.3., 3.15., 4.6.6., 4.6.13., 4.6.14., 4.6.15., 4.6.16., 4.6.32., 5.1.30., 5.2.3., 5.2.8., 5.2.26., 5.2.27., 5.2.40.
Pompeius Longinus, Lucius 1.30.
Pompeius Planta 4.3.21.
Pompeius Rusticus, Lucius 1.30.
Pompeius Severus 3.36.
Pompeius Strabo 4.3.3.
Pompeius Trimalchio Maecenatianus, Caius 4.1.30.
Pomponius 5.1.14.
Pomponius Saturninus, Caius 4.4.18.1.
Pomponius Statianus, Caius 2.19.
Pontius Pilatus 4.5.6.
Popilius 4.2.16.
Poppaedius 4.3.3.
Porcius, Marcus 3.66.
Porciusok 4.3.24., 4.6.12.
Postumius 5.1.31.
Postumus, Spurius 4.2.13., 5.1.18.
Postumius Albinus, A. 3.53.
Praetextata 4.6.26.
Primitius 4.1.43.
Primogenus 4.1.36.
Primula 4.1.35.
Priscianus Verus 2.23.
Probinus Aelius 2.23.
Proclus 5.2.2., 5.2.14.
Proculus 3.49.
Propinquus 4.3.20.
Protagoras 1.42.
Prötarchos 4.2.22., 4.2.23.
Prötesilaos 1.42.
Protogenes 3.44.
Ptolemaios 3.11., 3.13., 3.28., 4.2.22., 4.6.10.
Publius 4.5.3.
Publilius, C. 4.2.8.
Publilius, T. 4.2.8.
Publius 2.15., 3.70., 4.1.37., 4.3.19., 4.6.27., 5.2.11.
Publius Valerius 1.6.
Pude(n)s 3.31.
Pullius Chresimus, Lucius 2.19.
Pyrrhos, Pyrrhus 2.1., 2.2., 4.3.3., 4.6.4., 5.2.24.
Pythagoras 5.1.4.
Python 4.1.11.
Quartus 1.30.
Quinctius, Titus 5.1.31.
Quinctius Crispinus, L. 1.7.
Quinctius Silo, Titus 5.2.11.

Quinctius Valgus, Caius 3.66.
Quintilius Varus 4.3.8.
Quintio 4.3.16.
Quintius 4.1.6.
Quintus 4.3.14., 4.3.19.
Quintus Minucius, Gaius fia 1.8.
Ranius Optatus, Lucius 4.6.25.
Rhascypolis 4.6.14.
Rhoemetalces 2.11., 4.3.13.
Risco 4.4.5.
Romilius, T. 5.1.18.
Rubrius 4.2.14., 5.2.37.
Rufelleius Chilo, Caius 4.1.36.
Rufus 3.7.
Rullusok 5.2.8.
Rutilius 4.3.2., 4.3.3.
Sabinianus Iulius 2.23.
Sabinus 4.6.20.
Salinator 4.2.15.
Sallustius 2.12., 4.2.1.
Sambas 3.28.
Sammonicus Serenus 1.5.
Sarapias 3.31.
Saturninus 4.3.13.
Saturninus Candidus, Caius 4.4.18.1.
Scaurus 4.3.2.
Scipio làsd még Cornelius Scipio 4.2.13., 4.2.15., 5.2.5.
Scipio Africanus 4.2.13., 4.6.5., 5.2.8.
Scipio Nasica, Cornelius 4.2.12., 4.2.14.
Scribonia 5.2.26.
Secundianus Iulius 2.23.
Secundus 4.4.15.
Secundus (Gaius Plinius Caecilius Secundus) 1.43., 3.60., 5.2.30.
Seleucus, Seleukos 4.3.23., 4.6.10., 5.1.32.
Sempronius Caelianus 4.1.48.
Sempronius Candidus, Sextus 2.36.
Sempronius Gracchus, Caius 4.2.12., 4.2.13., 4.2.14., 4.2.15., 4.2.16., 4.6.3.
Sempronius Gracchus, Tiberius 4.2.12., 4.2.13., 4.2.14., 4.2.16., 4.6.6.
Sempronius Liberalis 2.36.
Sempronius Sophus, P. 4.2.8.
Sentilius Iasus, Marcus 2.19.
Sentius Optatus, Lucius 4.1.35.
Septimia Firmilla 2.21.
Septimius 4.6.14.
Septimius Fuscinus, Lucius 4.4.17.
Septimius Fuscus, Lucius 4.4.17.
Septimius Severus, Caius 4.3.19.
Serbaeus Africanus 3.14.
Serenos 3.31.
Serrana Procula 4.6.31.
Sertorios, Sertorius 2.1., 2.12., 4.6.4., 4.6.9.
Servilius 4.1.8.
Servilius Caepio 4.3.2.
Servilius Geta, Marcus 2.19.
Servius Galba 4.6.34.
Sestius, P. 5.1.18.
Sextius 4.2.6.
Sextius Lateranus, Titus 4.3.19.
Sicinius Bellutus, Gaius 5.1.23.
Silanus 5.2.26.
Silanus, Appius 5.2.26.
Silanus, Lucius 5.2.26.
Silius, Gaius 5.2.37.
Silvanus Plautius 4.3.13.
Sohaemus 5.2.28.
Solon 5.1.15.
Solon, Demetrios fia 1.27.
Solonius Severinus, Quintus 4.5.7.
Solva 4.3.15.
Soranus 4.6.4.
Spartacus 4.1.8., 4.2.18.
Spendon 4.1.33.
Squilla Gallicanus 4.3.19.
Statilius, Quintus 4.6.35.
Statilius Taurus 3.55.
Stertinius Quartinus 3.36.
Successus 1.45.
Suetonius 1.10.
Sulla lasd Cornelius Sulla
Sulpicius 4.6.4., 5.2.27.
Sulpicius, P. 5.1.18.
Sulpicius Rufus, R 5.1.37.
Syrion 3.31.
Tacitus 4.4.12., 4.6.27.
Tapeine 3.29.
Tarcondimotus 4.6.14.
Tarrutienus Paternus, Publius 4.3.19.
Tatius 5.1.5.
Teos 3.13.
Telesinus 4.3.3., 4.6.4.
Temarus 4.3.22.

Terentius 3.4.
Terheuté 4.1.27.
Tessimarus 2.19.
Thaésis 3.31.
Thalassia 4.1.38.
Theon 4.3.21.
Theón Nepótianos, Aurélios 4.2.22.
Thériklés 5.1.32.
Thermion 4.2.22.
Thermutis 4.3.21.
Thoranus 4.1.8.
Thorius, Spurius 4.2.15.
Tibernia Faventina 4.4.4.
Tibernius Faventinus, Caius 4.4.4.
Tigidius Perennis, Sextus 4.3.19.
Tillegus 4.3.22.
Tinucius Sosiphanes, Titus 4.5.3.
Tissaphernés 5.2.33.
Titinius, Marcus 4.1.13.
Titius Domninus 4.1.31.
Titius Domninus sive Passer 4.1.31.
Tit(i)us Ursinianus 4.1.31.
Titurius Sabinus, Q. 5.1.37.
Titus , 4.3.19., 5.2.11.
Torius Priscianus, Quintus 3.43.
Tribonianus 4.1.3.
Trimalchio lásd Pompeius Trimalchio, Caius
Tubero 4.2.8.
Tuccia 1.23.
Turpilius Verecundus, Caius 2.19.
Ulpianus 2.29., 3.27., 3.40., 4.1.19., 4.4.25.
Ulpius, Marcus 2.22., 3.32.
Ulpius Celerinus, Marcus 2.22.
Ulpius felix, Quintus 3.76.
Ulpius Rufus, Marcus 2.38.
Umbricia 4.1.21.
Urbánus Publius 2.23.
Uriathos 2.1.
Utedius Maximinus 1.18.
Valeria Censorinilla 4.4.7.
Val[?erianus] An[?nius Placidus, Publius 4.4.18.1.
Valerius, L. 4.2.10.
Valerius Antias 3.53.
Valerius Atta 1.21.
Valerius Censorianus, (Lucius) 4.4.7.
Valerius Censorinus, Lucius 4.4.7.
Valerius Clementinus Iulius 2.23.
Valerius (?) Firminus Antestis 4.4.6.
Valerius Flaccus 4.6.7.
Valerius Florentinus, (Lucius) 4.4.7.
Valerius Frontinus 2.33.
Valerius Iu[...]anus, Lucius 2.20.
Valerius Marianus 3.19.
Valerius Marinus, Marcus 4.4.19.
Valerius Melanta, Caius 4.1.36.
Valerius Messala 5.2.10.
Valerius Quadratus, Marcus 4.6.22.
Valerius Respectus 1.18.
Valerius Rufus, Lucius (Lucii filius) 2.20.
Valerius Seranus, Caius 4.5.10.
Valerius Tertius 2.36.
Valerius Ursus 4.4.6.
Valerius Valerianus, Lucius 4.4.10.
Valerius Valentinus, Caius 3.74.
Valerius Verus, Lucius 3.79.
Valerius Veteranus, (Lucius) 4.4.7.
Vallius Maximianus 4.3.19.
Varenius 4.1.8.
Vargunteiusok 4.6.12.
Varia 3.44.
Varius Clemens, Titus 4.3.19.
Varro 1.10., 4.6.14., 5.2.26., 5.2.40.
Varro, Marcus 5.2.5.
Varus 2.32., 4.6.14.
Vedius Antoninus 3.72.
Venoleiusok 4.6.4.
Ventidius 4.6.18.
Vergilius 1.5., 3.3., 5.1.15.
Verginus 5.1.12.
Verissimus Iulius 2.23.
Verrius Flaccus 1.23.
Verueda Eravisca Tessimari filia 2.19.
Veturius, Caius 4.2.16.
Veturius, L. 5.1.18.
Vibius 4.3.12.
Vibius Crispus 3.19.
Vica Pota 5.2.26.
Vicinius, Marcus 4.3.13.
Victor 4.3.20.
Vindex 5.1.12., 5.2.27.
Vindonius [—], Caius 4.4.13.
Vindonius Margo, Caius 4.4.15.
Vinicia Romula 4.4.16.

Vinnius 4.3.12.
Vipsanius Agrippa, Marcus lásd Agrippa, M.
Viriathus 4.2.18.
Virius Mercator, Lucius 1.33.
Visellius Ruga, Gaius 5.1.23.
Vitellius 5.1.12.
Volcacius Primus, Lucius 4.3.14.
Volturcius 4.6.12.
Volumnius Horatianus, Lucius 2.38.
Volusenus, C. 5.1.37.
Volusianus 3.35.
Vulcacius Rufinus 3.80.
Vulcacius Tullus, Lucius 5.2.15.
Vulius, Caius 3.65.
Vulteius 4.6.14.
Xerxés 5.2.43.
Yacinthus 4.1.40.
Zénón 3.11., 4.2.23.
Zeuxis 4.1.10.
Ziddina 4.3.19.
Zóis 4.2.23.

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve

Osiris Kiadó, Budapest
(Az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.)
www.osiriskiado.hu

A kiadásért felel Gyurgyák János
Szöveggondozó Komlósi Éva
Műszaki szerkesztő Környei Anikó
A borítón Pompejiből származó freskó részlete
A szedés és tördelés az Osiris Kft. munkája
Tördelő Kmety Lóránt
Készült a Dürer Nyomda Kft.-ben, Gyulán
Ügyvezető igazgató Megyik András

ISBN 963 389 500 6
ISSN 1218-9855